

SALUT PÚBLICA I CREIXEMENT URBÀ.
POLÍTICA I ACCIÓ SOCIAL EN EL
SORGIMENT DE LA BARCELONA
CONTEMPORÀNIA

TESI DOCTORAL

- I -

UNIVERSITAT POMPEU FABRA - INSTITUT UNIVERSITARI D'HISTÒRIA "JAUME VICENS VIVES"
DOCTORAT EN HISTÒRIA - BIENNI 1993-1995

Barcelona, setembre 2002

Carles Grabuleda Teixidor

Director: Josep Maria Fradera Barceló

Dipòsit legal: B.23037-2003

ISBN: 84-688-2276-0

SALUT PÚBLICA I CREIXEMENT URBÀ. POLÍTICA I ACCIÓ
SOCIAL EN EL SORGIMENT DE LA BARCELONA
CONTEMPORÀNIA

ÍNDEX

PRESENTACIÓ	7
PRIMERA PART. DE L'ANTIC RÈGIM AL LIBERALISME	10
1.- De l'Antic Règim al Liberalisme. La reformulació dels conceptes de Beneficència i Salut Pública	11
1.1.- Reformisme il·lustrat i primer liberalisme. Revolució liberal i sistema benèfic	11
1.2.- L'assistència social a Barcelona entre els segles XVIII i XIX. Centres particulars de beneficència i necessitats financeres de la monarquia	18
1.3.- L'aparició de la sanitat com a problema social. Els intents d'unir beneficència i sanitat sota una única administració de política social.....	22
2.- El procés d'assentament de l'Estat liberal. Els límits de la política social en el liberalisme espanyol	31
2.1.- La reforma del sistema benèfic	31
2.1.1.- La reorganització benèfica en els primers anys del liberalisme	31
2.1.2.- La Instrucció General de Beneficència.....	33
2.2.- La reforma sanitària. La Instrucció General de Sanitat de 1855	44
SEGONA PART. EL MODEL LIBERAL CLÀSSIC	57
3.- Indústria i ciutat. L'aparició i els inconvenients d'unes noves formes de vida ...58	
3.1.- Els efectes de la industrialització en les condicions de vida de la població. Una aproximació demogràfica	59
3.2.- Malalties i accidents professionals. Una aproximació a la salut industrial.....	73
3.3.- Salut pública i qualitat dels aliments. La bromatologia en el segle XIX.....	91
4.- La centralitat dels municipis en la política social liberal	113
4.1.- Indústria, creixement urbà i salut pública	113
4.2.- L'aparició dels suburbis. La fugida endavant de la Barcelona industrial.....	119
4.3.- Sant Martí de Provençals. El paradís de la indústria.....	132
4.4.- L'activitat erràtica de la Junta Municipal de Sanitat de Barcelona.....	146
4.5.- L'assistència als pobres a Barcelona entre l'Antic Règim i el liberalisme. La travessia del desert dels establiments de beneficència particular.....	156
4.6.- La incipient beneficència pública en un entorn industrial. La ciutat i el suburbi.....	173
4.7.- Cap a un primer replantejament de la política liberal. Els inicis de la generalització de la beneficència pública de base municipal.....	189
5.- Les iniciatives particulars d'autoajut: mútues, gremis, sindicats i confraries ...202	
5.1.- Antecedents històrics. Canvis amb l'aparició del liberalisme	202
5.2.- El nou mutualisme del segle XIX. Aproximació al seu funcionament	212
5.3.- Cap a una interpretació del mutualisme espanyol del segle XIX.....	231
TERCERA PART. LA SUPERACIÓ DEL MODEL LIBERAL CLÀSSIC	241
6.- Les epidèmies. Còlera, urbanisme i salut pública	242
6.1.- Canvi sanitari i avenç científic a Europa.....	242
6.2.- Els brots epidèmics a Barcelona abans de 1885.....	259

6.2.1.- El còlera de 1854.....	260
6.2.2.- Replantejaments posteriors. Còlera de 1865 i febre groga de 1870.....	275
6.3.- El retorn del còlera: 1884-1885.....	291
7.- Evolució legislativa. Avenços científics i reticències polítiques	326
8.- El creixement de l'Ajuntament de Barcelona. La municipalització de l'assistència i la salut.....	354
8.1.- Introducció. Ajuntaments i salubritat urbana en una conjuntura canviant	354
8.2.- Una reformulació assistencial de la política social. La consolidació dels serveis mèdics municipals	356
8.3.- Higiene i urbanisme. El segon gran eix de la política social finisecular. L'exemple de la reforma d'aigües i del clavegueram de Barcelona.....	384
8.4.- El tifus de 1914 i els límits dels canvis en l'acció municipal	404
9.- L'evolució del mutualisme	415
9.1.- Obertura política i relleu associatiu. Els intents de reforma de les mutualitats catalanes (1887-1896).....	415
9.2.- Les federacions de societats de socors mutus. Diversitat de plantejaments i adscripció política (1896-1903).....	421
9.3.- Nous temps i noves alternatives. La crisi d'un cert mutualisme	436
10.- Del voluntarisme i l'autoajut cap a la previsió estatal.....	449
10.1.- L'aparició de les primeres alternatives a les mútues. Les noves tècniques actuàries i la resposta mutual.....	449
10.2.- L'aparició d'un tercer en discòrdia. El reformisme estatal.....	454
10.3.- La crisi finisecular. Crisi d'Estat i crisi social.....	460
10.4.- De la consolidació del primer reformisme a la ruptura dels anys vint. El fracàs d'un model social	481
CONCLUSIONS	498
APÈNDIXS.....	508
1.- Relació i identificació dels membres de les juntes municipals d'auxilis de Sant Martí de Provençals (1885)	509
2.- Relació de normativa referent a sanitat i beneficència	513
3.- Relació de publicacions periòdiques sobre sanitat i beneficència editades a Barcelona.....	533
4.- Repertori biogràfic i bibliogràfic de personalitats científiques i polítiques barcelonines	544
BIBLIOGRAFIA.....	560

ÍNDIX DE TAULES I GRÀFICS

<i>Organigrama sanitari segons la llei de 1855 .....</i>	<i>45</i>
<i>Creixement vegetatiu a Barcelona (1756-1800).....</i>	<i>60</i>
<i>Creixement vegetatiu a Barcelona (1836-1860).....</i>	<i>61</i>
<i>Creixement vegetatiu a Barcelona (1861-1936).....</i>	<i>62</i>
<i>Natalitat i mortalitat a Barcelona (1750-1936).....</i>	<i>64</i>
<i>Dades demogràfiques comparatives a diferents ciutats .....</i>	<i>67</i>
<i>Creixement de la població a Barcelona (1756-1917).....</i>	<i>69</i>
<i>Comparació entre creixement vegetatiu i saldo migratori a Barcelona (1861-1917)</i>	<i>70</i>
<i>Evolució comparativa de la indústria a Sant Martí (1846-1888).....</i>	<i>122</i>
<i>Indústries establertes a Sant Martí de Proveçals classificades segons els criteris de les ordenances de Barcelona de 1857.....</i>	<i>131</i>
<i>Reunions de la Junta Municipal de Sanitat de Barcelona (1849-1900).....</i>	<i>146</i>
<i>Establiments de beneficència als pobles de la província de Barcelona.....</i>	<i>159</i>
<i>Convents existents a Barcelona el 1846.....</i>	<i>170</i>
<i>Mutualitats registrades a Sant Martí (abans i després de 1887).....</i>	<i>217</i>
<i>Balanços comptables de les mutualitats de Sant Martí a 1884-85.....</i>	<i>220</i>
<i>Mutualitats de Sant Martí segons el seu número de socis.....</i>	<i>224</i>
<i>Composició de les mutualitats segons els oficis dels afiliats.....</i>	<i>226</i>
<i>Afiliació a les mutualitats segons el registre de cèdules personals.....</i>	<i>227</i>
<i>Mortalitat epidèmica a Barcelona durant el segle XIX.....</i>	<i>261</i>
<i>Còlera de 1885. Invasions i defuncions.....</i>	<i>296</i>
<i>Mortalitats comparades entre les epidèmies de 1854 i 1885.....</i>	<i>296</i>
<i>Proporció diària entre mortalitat i morbiditat a 1854/1885.....</i>	<i>297</i>
<i>Mortalitat per edats i sexes a Barcelona (1885).....</i>	<i>298</i>
<i>Comparació entre infectats i ingressats a l'hospital de colèrics (1885).....</i>	<i>303</i>
<i>Comparació entre el número de colèrics i el d'aïllats en quarantena (1885).....</i>	<i>303</i>
<i>Casos declarats i ocultacions (còlera de 1885).....</i>	<i>305</i>
<i>Mortalitat per sexes i edats a Sant Martí (1885).....</i>	<i>306</i>
<i>Mortalitats relatives a Barcelona i a Sant Martí (còlera de 1885).....</i>	<i>308</i>

<i>Despeses extraordinàries amb motiu del còlera de 1885 (Ajuntament de Sant Martí)</i>	313
<i>Despesa estatal en sanitat, beneficència i Seguretat Social (1851-1926)</i>	331
<i>Organigrama sanitari segons el projecte de llei de 1882-1883</i>	334
<i>Organigrama sanitari segons la Instrucció General de 1904</i>	342
<i>Pressupostos municipals comparats de Barcelona i Sant Martí de Provençals</i>	360
<i>Principals activitats del Cos Mèdic Municipal (1893-1906)</i>	367
<i>Principals activitats de l'Institut d'Higiene Urbana (1891-1905)</i>	369
<i>Altres serveis de l'Institut d'Higiene Urbana (1891-1905)</i>	369
<i>Ratio entre les despeses de beneficència i policia urbana en els pressupostos de l'Ajuntament de Barcelona (1871-1915)</i>	373
<i>Serveis benèfics i sanitaris municipals a Espanya (1901)</i>	380
<i>Principals despeses en policia urbana (Ajuntament de Barcelona, 1871-1914)</i>	385
<i>Formes d'abastiment d'aigua a diferents ciutats</i>	395
<i>Mortalitat causada per diferents malalties (1880-1889)</i>	398
<i>Efectes demogràfics de la salubrificació d'aigües en diferents ciutats</i>	405
<i>Evolució del número de mutualitats inscrites a la Unión y Defensa de los Montepíos de Barcelona (1901-1917)</i>	439
<i>Evolució del número d'afiliats a la Unión y Defensa de los Montepíos de Barcelona (1901-1917)</i>	440
<i>Mitjana d'afiliats per mútua (Unión y Defensa...) (1901-1917)</i>	442
<i>Volum de subsidis anuals del conjunt de les mutualitats (Unión y Defensa de los Mtp.) (1901-1917)</i>	443
<i>Subsidi mitjà per persona i any a les mutualitats (Unión y Defensa...) (1901-1917)</i>	443

FONTS I ARXIUS

ACA .- Arxiu de la Corona d'Aragó

ADB.- Arxiu de la Diputació de Barcelona

AECB.- *Anuario Estadístico de la Ciudad de Barcelona*

AGC.- Arxiu del Govern Civil de Barcelona

AHS.- Arxiu Històric de Sabadell

AMAB.- Arxiu Municipal Administratiu de Barcelona

AMDSM.- Arxiu Municipal del Districte de Sant Martí

BC.- Biblioteca de Catalunya

DSC.- *Diario de Sesiones del Congreso de los Diputados*

GSB.- *Gaceta Sanitaria de Barcelona*

IMHB.- Institut Municipal d'Història de Barcelona

PRESENTACIÓ¹

Corren temps en què és freqüent sentir a parlar de dificultats en el manteniment de l'anomenat estat de benestar, el conjunt de sistemes de protecció social de què els països occidentals, fonamentalment els europeus, s'han dotat en la segona meitat del segle XX, un dels més complexos i complets que hi ha hagut mai. Sentim sovint *experts* que opinen sobre pretesos abusos en el cobrament de prestacions de tota mena i arriben amb freqüència informes que alerten sobre la insostenibilitat futura, als seus ulls inqüestionable, dels nostres sistemes públics de pensions. Al marge de la dubtosa credibilitat de molts d'aquests informes i de discutibles plantejaments i enfocaments apriorístics, hi ha elements que sovint s'obliden a l'hora de debatre un tema com aquest, d'importància crucial per al manteniment de la personalitat i les característiques d'una societat com la nostra. És un oblit gairebé constant l'esforç de contextualització històrica de la qüestió. Gairebé mai es té en compte que aquests estats de benestar no són més que un de tants mecanismes amb què, a través dels temps, les diferents civilitzacions, gairebé sense excepció, s'han anat dotant per autoprotegir-se dels *excessos perillosos* de desigualtats socials. Igualment, s'oblida que els estats de benestar, de formació ben recent, fins i tot en els casos més consolidats, tenen arrels profundes que arrenquen, com a mínim, des del mateix procés de formació de la societat liberal i del debat sobre les regles del joc que aleshores es delimitaren, que són les que, essencialment, continuen regint el nostre món d'avui.

Difícilment un treball d'història podrà aportar gran cosa pel que fa a prospeccions que fonamentin o qüestionin la viabilitat del model, però sí que pot ser útil per ressaltar allò que, si perdem la dimensió del temps, costa de copsar: la naturalesa profundament política i social dels mòbils que acaben decidint sistemes i models, per damunt dels càlculs que, només *a posteriori* s'hi acaben adaptant (què és primer, decidir si hi haurà o no pensions de jubilació i qui hi contribuirà o bé decidir quant cal cotitzar per fer viable el sistema?). L'estudi que presento vol emmarcar-se en aquesta línia. No parlaré mai directament del nostre model de política social, però l'anàlisi dels canvis que portaren els governants liberals des del primer *laissez faire* fins a

---

¹ Aquest treball s'ha elaborat en el marc del programa de doctorat en Història de l'Institut Universitari "Jaume Vicens i Vives", de la Universitat Pompeu Fabra, bienni 1993-1995. Ha estat dirigit per Josep Maria Fradera i ha estat possible gràcies a una beca predoctoral concedida dins del programa de Formació de Personal Docent i Investigador del Comissionat per Universitats i Recerca, de la Generalitat de Catalunya.

l'assumpció de la necessitat d'una intervenció pública en matèria social permetrà entendre millor els mòbils i els factors que provoquen aquesta mena de mutacions en el passat i avui dia.

Per treballar aquesta qüestió he cregut adient tractar monogràficament Barcelona i el seu entorn, un dels pocs casos espanyols en què les transformacions polítiques i econòmiques que el liberalisme comportà anaren alhora. Barcelona degué ser la ciutat que visqué els més profunds canvis en la industrialització espanyola del segle XIX i on, per tant, s'evidencien millor les mutacions que el nou règim comportava entre el creixent proletariat urbà. Un cop escollit el marc geogràfic, ha calgut desgranar l'anàlisi a diferents nivells. D'una banda, ha fet falta establir uns mínims referents ideològics i legals de la qüestió que permetessin anar marcant diferents etapes i canvis i, sobretot, que permetessin veure com, al llarg del segle XIX, el liberalisme va acabar reduint les tasques socials al restringit marc de la beneficència i a l'atenció a alguns problemes sanitaris lligats a l'estat higiènic de les poblacions. Els referents legals que d'aquí se'n derivaven han pogut ser contrastats amb la seva aplicació real en l'àmbit barceloní, cuidant de fer distinció entre la realitat del centre de la ciutat i dels suburbis que anaren sorgint al seu entorn, perquè els ajuntaments i altres entitats, en consonància amb els dictats parlamentaris, van reduir la seva activitat social als termes esmentats durant tots aquests anys. Paral·lelament, per compensar un enfocament excessivament institucionalista, ha calgut analitzar la manera com la població resolía els problemes al marge de possibles ajuts dels governants o altres institucions. Gremis, confraries, sindicats i mútues han estat elements decisius en l'autoprotecció de certs grups obrers durant molt temps, però també han estat sovint elements de pressió que han ajudat a forçar els replantejaments de la política social que estudiarem. Igualment, per últim, hem hagut de parar atenció al que fou un dels motors decisius dels canvis: les epidèmies. En reduir a l'assistència benèfica i sanitària tota política social, els moments puntuals de crisi que periòdicament es produïen aguditzaven les tensions fins aleshores acallades amb els mínims de protecció que hi havia establerts. En aquest context, aquests episodis eren especialment rellevants, perquè no tan sols comportaven el desplegament d'una assistència extraordinària que, amb el temps, acabà perpetuant-se, sinó que, en l'esforç de recerca de mecanismes per combatre els contagis, els investigadors acabaren dotant de solidesa científica plantejaments sanitaris amb marcat caràcter social que fins aleshores eren molt discutits. Veurem com, a finals de segle, agitacions socials, per una banda, i avenços científics lligats als cicles epidèmics, per l'altra, contribuïren decisivament al replantejament del model social que s'havia assentat dècades enrere.

Expositivament, he dividit el treball en tres parts. En la primera es reflexiona sobre la desfeta que la crisi de l'Antic Règim comportà en un model de protecció social bàsicament centrat en la beneficència eclesiàstica i s'avalua com els liberals van intentar salvar el que van poder d'aquest model que, forçats per imperatius hisendístics, van haver de destruir. En la segona part, l'única que es presenta amb ànim d'una certa exhaustivitat, es fa una anàlisi més o menys completa d'això que hem anomenat *model liberal clàssic*, fruit del procés d'aplicació dels principis legals assentats en els anys quaranta i cinquanta i que s'han estudiat abans, i se n'analitza la seva implantació d'acord amb els diferents nivells d'estudi apuntats anteriorment. Per últim, en la tercera part es pretén valorar els diferents factors que portaren a la fi d'aquest model i es busca presentar-ne els límits. Cal deixar clar que, sobretot en aquesta part final, l'ànim no és tant aportar veritats i estudis closos com elements de reflexió i suggerències de treballs futurs.

Finalment, resta deixar constància escrita del meu agraïment a les diferents persones i institucions que més han ajudat i estimulat en la realització del treball. D'entrada, al Comissionat per Universitats i Recerca, de la Generalitat de Catalunya, que em va atorgar la beca que va fer possible la investigació en els seus anys inicials. Igualment, a Josep Maria Fradera, que va acceptar dirigir aquesta tesi doctoral i de qui, entre altres coses, he après a llegir. També als diferents amics, companys i professors de qui, en el marc de l'Institut Universitari d'Història "Jaume Vicens i Vives", he rebut suport i estímulo, en especial a en Genís Barnosell, l'Ernest Cañada, l'Albert Garcia, en Jaume Santaló i l'Alfons Zarzoso. Cal no oblidar tampoc l'ajut que, en forma de notes, comentaris o altres estímuls he rebut d'altres professors, entre els quals cal que esmenti Jordi Canal, Àngel Duarte, Fernando Díez i Pere Gabriel, així com les atencions i eficàcia del personal dels arxius i biblioteques en els quals he treballat. D'altra banda, tinc especial interès en remarcar el suport que he rebut d'alguns professors en la meva feina diària a l'ensenyament secundari, en especial la Fina Ferrando, en Joan Blanco i la Merche Ginés, i d'alguns alumnes que amb les seves intervencions, en un entorn sovint hostil i sense ser-ne massa conscients, m'han plantejat interrogants prou útils per a la recerca. Resta, per últim, l'agraïment més important per a la meva família, en especial els meus pares, la Marta, l'Eva i l'Andreu, que han patit la realització del treball sense veure'n massa els fruits.

PRIMERA PART

DE L'ANTIC RÈGIM AL LIBERALISME

CAPÍTOL 1

DE L'ANTIC RÈGIM AL LIBERALISME. LA REFORMULACIÓ DELS CONCEPTES DE BENEFICÈNCIA I SALUT PÚBLICA

1.1.- Reformisme il·lustrat i primer liberalisme. Revolució liberal i sistema benèfic.

L'amplitud dels efectes de les revolucions burgeses, que van des dels mers canvis polítics fins a les transformacions econòmiques de tipus molt divers en funció dels llocs fan que, en l'estat actual de coneixements, sigui molt difícil fer un estudi global aprofundit de les conseqüències assistencials de la instauració del liberalisme a Espanya. No obstant això, mirarem d'apropar-nos-hi a partir de l'anàlisi d'un cas ben paradigmàtic: la ciutat de Barcelona i el seu entorn com al gran àmbit del sorgiment de la industrialització en els primers anys de l'Espanya liberal. Per a això cal que partim dels estudis de què disposem per al període anterior. La cobertura assistencial a la Barcelona de l'Antic Règim ha estat ben estudiada per Montserrat Carbonell ¹. Per al que ara ens interessa, destaca que en la segona meitat del XVIII hi ha una clara tendència, fruit del pensament il·lustrat i de l'absolutisme monàrquic, a afavorir dos grans canvis en l'entramat assistencial: d'una banda, l'esforç estatal per controlar tant com pugui el sistema i, per altra banda, una creixent laïcització de la pràctica caritativa. Carbonell veu clara la combinació d'ambdues tendències en el cas barceloní perquè assenyala el gran creixement dels fons procedents de la Hisenda estatal en el finançament dels centres benèfics barcelonins a partir de 1770, procés paral·lel al descens dels fons procedents de l'Església ². Aquest fet és bàsic per entendre les raons i el caràcter del trasbals que les guerres i revolucions de finals del segle XVIII i primeres dècades del XIX van suposar per a la trama assistencial espanyola. En aquest tema, l'enfocament microhistòric, tan útil en altres aspectes, tendeix a deformar la nostra percepció dels fets. Els episodis revolucionaris tingueren una virulència marcada per un caràcter anticlerical que ha portat sovint a destacar la laïcitat dels primers liberals més enllà del que és

---

¹ CARBONELL ESTELLER, Montserrat: *Sobreviure a Barcelona. Dones, pobresa i assistència al segle XVIII*, Vic, Eumo, 1997.

² CARBONELL, M.: *Op. cit.*, pp. 79 i ss.

convenient, menystenint clars elements de continuïtat amb el regalisme anterior ³. Una perspectiva més àmplia, en canvi, ens permetrà matisar aquest fet i entendre millor el disseny assistencial que acabaren concebant.

El cas barceloní cal emmarcar-lo en el debat viscut a nivell estatal a l'entorn d'aquestes qüestions en les primeres dècades del segle XIX ⁴. La reorganització de la beneficència i els termes d'aquest debat no es poden resumir d'una manera simple, perquè tenen implicacions molt profundes, que no es poden reduir a una mera persecució d'un aparell fonamentalment eclesiàstic-absolutista. Els mòbils que feren trontollar el sistema assistencial de l'Antic Règim foren més aviat hisendítics que no pas ideològics. No hem d'oblidar que les desamortitzacions començaren força abans que la revolució liberal en si, i fins i tot en els moments en què la

---

³ Les tensions entre l'Església i els moviments polítics liberals en aquelles dècades han estat analitzats a PUIGVERT, J. M.: *Església, territori i sociabilitat (s. XVII-XIX)*, Vic, Eumo, 2001, pp. 195 i ss.

⁴ No existeix bibliografia actual que tracti l'evolució de la legislació social espanyola en tota la seva amplitud. La legislació explícitament dirigida a qüestions socials no va aparèixer a Espanya fins a les dècades finals del segle XIX, i ha estat convenientment estudiada en diversos treballs, d'entre els que cal destacar els de MARTÍN VALVERDE, Antonio, Ed.: *La legislación social en la historia de España. De la Revolución Liberal a 1935*, Madrid, Congresos de los Diputados, 1987; i ALARCÓN CARACUEL, M.: *El derecho de asociación obrera en España, 1839-1900*, Madrid, 1975. Caldria destacar també alguns estudis sobre casos concrets que proporcionen pistes per al coneixement d'aspectes més generals, com els de GARCÍA PAYÁ, R. - SAÍZ NÚÑEZ, J.: *Los movimientos sociales en el siglo XIX en Alcoi, originados por las condiciones de trabajo (seguridad e higiene). Legislación existente*, in *Arqueología industrial. Actes del Primer Congrés del País Valencià*, València, Diputació de València, 1991; i sobretot, l'interessant treball de CABRILLO, Francisco: *Industrialización y derecho de daños en la España del siglo XIX*, in "Revista de Historia Económica", 3, any XII, Madrid, 1995. Alres treballs aborden el tema des de perspectives diferents. Cal destacar els de MONTERO GARCÍA, Feliciano: *Orígenes y antecedentes de la previsión social. Los seguros sociales en la España del siglo XIX*, Madrid, Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, 1988; PALACIO MORENA, J. I.: *La institucionalización de la Reforma Social en España (1883-1924). La Comisión y el Instituto de Reformas Sociales*, Madrid, Ministerio de Trabajo, 1989; i DE LA CALLE, María Dolores: *La Comisión de Reformas Sociales, 1883-1903. Política social y conflicto de intereses en la España de la Restauración*, Madrid, Ministerio de Trabajo, 1989. En canvi, existeix un important buit en la bibliografia dedicada als aspectes benèfic-assistencials i sanitaris, que foren els que feren les funcions de política social a principis del segle XIX, en una època en què aquesta no prenia aquest nom i tendia a ser menystinguda. Centrats en l'estudi dels precedents a l'època que ens ocuparà, cal destacar LÓPEZ ALONSO, C.: *La acción pública no estatal*, in *Historia de la acción social pública en España. Beneficencia y previsión*, Madrid, Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, 1990; i els diversos treballs de Pedro CARASA SOTO, entre els quals destaca *Pauperismo y revolución burguesa. Burgos, 1750-1900*, Valladolid, Universidad de Valladolid, 1987; i *Beneficencia y control social en la España contemporánea*, in BERGALLI - MARI, Eds.: *Historia ideológica del control social*, Barcelona, Prensa y Publicaciones Universitarias, 1989. Malgrat tot, per treballar aquestes qüestions segueix sent imprescindible recórrer a les fonts directes, legislatives i parlamentàries, consultables en diversos llocs. Són molt útils les recopilacions legislatives de MARTÍNEZ ALCUBILLA, Marcelo: *Diccionario de la Administración Española. Compilación de legislación española en todos los ramos de la administración pública*, Madrid (Hi ha diverses edicions. Les que he consultat són de 1892 i 1914). També són interessants, com a introducció, diversos articles de la *Enciclopedia Iberoamericana Espasa*, Madrid-Barcelona, Espasa Calpe. Pel que fa a beneficència, és de consulta obligada HERNÁNDEZ IGLESIAS, Fermín: *La Beneficencia en España*, Madrid, 1876. De tota manera, per tenir una idea de les diferents opcions possibles, és imprescindible recórrer als debats parlamentaris (*Diarios de sesiones de las Cortes* (en endavant, DSC) que portaren a l'elaboració dels textos legislatius recopilats en aquestes obres, principalment en les legislatures de 1821-22, 1849 i 1854-56, que són les que comentarem).

ideologia liberal tingué més força en els governs espanyols és discutible que els presidís, en aquest aspecte, un ànim anticlerical tan clar com el que sembla desprendre's de molts episodis puntuals de la revolució liberal espanyola. Tanmateix, els grans perjudicats en els trasbalsos d'aquests primers anys del segle XIX sí que foren els establiments benèfics lligats a l'Església. La Constitució de 1812, per exemple, havia establert que passessin a mans dels ajuntaments tots els hospitals, hospicis, cases d'expòsits i altres establiments de beneficència, i que les Diputacions provincials fossin les encarregades de vetllar pel bon funcionament d'aquests centres, excloent-ne així els antics propietaris de tota tasca de govern.

Malgrat que la restauració ferrandina a partir de 1814 intentà fer-se enrere en algun d'aquests aspectes, les necessitats financeres, tant les que s'evidenciaren en la guerra com les derivades de l'enfonsament de l'imperi colonial, dificultaren l'adopció de cap pla global de reforma sòlida del ram. Calgué esperar a l'ambició dels governants del Trienni Liberal per trobar un replantejament general d'una situació insostenible. Ben aviat, aquells governants decretaren destinar la meitat del 10% de béns de propis que es reservaven a obres públiques al sosteniment dels centres benèfics que s'estaven enfonsant, com a mesura provisional mentre s'estudiava la redacció d'una nova llei que reformés globalment la beneficència espanyola ⁵. La filosofia que inspiraria els nous governants era ben clara. El projecte de llei de beneficència, estudiat i debatut al llarg del 1821 i aprovat el 1822, per primer cop assentava les bases per a una reorganització radical del ram. Pretenia regular tot el sistema, incloent-hi els establiments particulars, i centralitzar en un sol fons els béns benèfics de tots els centres, bé fossin de titularitat pública, reial o eclesiàstica. Proposava respectar només com a privats aquells establiments que fossin fruit d'una fundació o legat personal destinats "*...exclusivamente para socorro de alguna familia, clase, corporación, pueblo, provincia o nación determinada...*", i fins i tot en aquest cas exposava que s'intentaria pactar amb els patrons d'aquests establiments la seva incorporació al sistema públic ⁶. Per administrar tot aquest conjunt, les competències fonamentals eren concedides als ajuntaments, sota supervisió de les diputacions i del govern. A cada municipi, per gestionar aquest poder, s'establiria una junta composta per membres del consistori, del clergat i del veïnat, que tindria funcions consultives d'ajut a l'Ajuntament.

---

⁵ Decret 7-11-1820.

⁶ Decret 27-12-1821, Arts. 127-138.

Tot el que s'establia en el reglament tenia caràcter obligatori. És a dir, tots els establiments havien de passar a titularitat pública, un cop respectades totes les excepcions esmentades, i tots els ajuntaments estaven obligats a organitzar, a partir d'aquí, un sistema d'assistència municipal que garantís la cobertura al conjunt de la població. Els propòsits rupturistes no s'acabaven aquí, sinó que la nova llei aspirava a canviar també la forma en què els assistits havien de ser tractats. No dubtà a incloure una reglamentació molt detallada en el mateix redactat de la llei, cosa que va ser aprofitada per alguns per criticar un text que consideraven massa ampli, més propi d'un reglament executiu que no d'una llei. S'establia minuciosament el funcionament de cada tipus d'establiment. Així, per exemple, per a les cases de maternitat s'afirmava l'obligatorietat que n'hi hagués, com a mínim, una per província, i es posava molt d'èmfasi en assegurar la intimitat i l'honor dels acollits, tant els infants orfes com les dones, sobretot les mares solteres. Igualment, es pretenia regular dos aspectes molt conflictius lligats a la maternitat. D'una banda, la pràctica de l'obstetrícia a partir dels nous centres, i de l'altra, es mirava de controlar les cessions en adopció dels nens abandonats en aquests asils. Serien les Junes Municipals de Beneficència les encarregades de buscar famílies amb voluntat d'adoptar-ne, així com de regir la tutela d'aquests infants.

Possiblement, el nucli assistencial del nou marc eren les cases de socors, que tal com quedaren establertes, tenien poc a veure amb els centres de primers auxilis que coneixerem amb aquest nom en legislacions posteriors, sinó que eren els espais d'acollida de tota mena de gent pobra, des dels infants que, a partir dels sis anys, eren obligats a deixar les cases de maternitat, fins als ancians i incapacitats per guanyar-se la vida. Lluny d'experiències de reclusió forçosa (com les recollides de pobres de 1817, 1834 i 1854, que més endavant comentarem) els liberals del Trienni aspiraven a què aquestes cases de socors fossin asils de reclusió voluntària, les bones condicions dels quals els fessin atractius als indigents. Se'ls proporcionaria casa, aliment i instrucció a canvi de treball en el centre, vigilant de no convertir-lo en un càstig i de no establir-hi condicions infrahumanes i, per altra banda, procurant que l'asil no es convertís en competència per als tallers i fàbriques de la comarca, perquè a la llarga això seria negatiu per al propi establiment i per a la societat, perquè contribuiria a augmentar la pobresa.

No obstant aquest esforç per regular el control de les institucions benèfiques, s'assenyalava com a criteri general, l'assistència a domicili sempre que fos possible, dirigida per associacions cristianes i per les Junes Parroquials de Beneficència, els organismes en què es vertebrava cada Junta Municipal en el territori urbà, una prova més que l'anticlericalisme

d'aquests liberals era molt relatiu. L'assistència hospitalària es reservava només per als que no poguessin ser assistits a domicili (malalties greus, malalties infeccioses i forasters). S'establia l'internament en els hospitals públics que, obligatòriament, haurien de tenir totes les capitals de província i totes les ciutats que el govern cregués convenient. Els hospitals es distribuïrien pel territori de forma que cada ciutat tingués, com a màxim, quatre hospitals, comptant-hi el manicomi i sense comptar el centre destinat a convalescents que obligatòriament s'hauria d'instal·lar a totes les ciutats importants.

Aquesta reorganització radical de la beneficència en el Trienni Liberal, recordada gairebé unànimement com a nefasta per tots els tractadistes de les dècades posteriors, fou un fracàs. Ho testimonia el fet que, pocs mesos després d'haver-ho aprovat, el govern es va veure obligat a fer marxa enrere, no només per mancances en el disseny financer de la reforma, sinó també per la negativa a aplicar-lo per part dels particulars implicats i per un excés d'ambició, que anava força més enllà dels canvis que bona part dels governants liberals estaven disposats a assumir. Ja el 1821, en el primer debat parlamentari, es plantejava aquesta qüestió. Marcial López replicava el govern per aquesta falta de finançament, i es preguntava si "*... ¿tenemos arbitrios, o no los tenemos? Porque si no los tenemos, es en vano que demos leyes que no se pueden cumplir. A este efecto, el Sr. Martel, que ha dicho que España abunda en fondos más que ninguna nación de Europa, deberá saber cuáles son: yo, por experiencia he observado que aun cuando había fondos destinados a estas casas, en gran parte han caducado por las saludables reformas que ha sido preciso adoptar.*"⁷

Amb el pas del temps, la llei mostrà la seva inutilitat si no es preveia un finançament adequat. Poc després d'aprovar-la, el 12 de febrer de 1822, les Corts extraordinàries assenyalaren arbitris per poder tirar endavant el pla de beneficència; però en la forma com es féu ja s'hi veieren canvis importants en la profunditat de les reformes. En comptes d'aglutinar en un fons comú format pels béns procedents de totes les fundacions benèfiques expropiades, s'hagué d'admetre el retorn de bona part d'aquests fons a aquestes fundacions i centres de beneficència si és que es volia comptar amb la seva col·laboració en el manteniment de l'assistència en un país en profunda crisi i necessitat d'aquest servei. S'acordà retornar als hospitals amb exercici d'infermeria o hospitalitat domèstica, als hospicis, cases d'expòsits o d'orfes, els béns immobiliaris, drets i rendes que els pertanyien quan es va expedir el decret

---

⁷ DSC, 16-10-1821, p. 269.

sobre pagament del deute nacional i que els van ser expropiats contra la seva voluntat ⁸. Igualment, es va acordar indemnitzar els establiments pels béns que els haguessin estat venuts a favor del crèdit públic, concendint-los-en d'equivalents. A canvi de tot això, s'acordava que es finançaria la xarxa benèfica pública amb els següents fons:

- Una cinquena part de la *Bula de Cruzada*.
- La meitat del 10% dels béns de propis que s'havia acordat aplicar a la construcció i reparació de camins provincials.
- El producte del *Fondo Pío Beneficial*.
- Un percentatge de tots els testaments i *ab-intestatos*.
- Un impost addicional sobre diverses gràcies i títols nobiliaris estatals.

No obstant aquest pas enrere d'última hora en l'expropiació de béns piadosos, el projecte seguia sent ambiciós, però no arribà enlloc, perquè gairebé no hi hagué temps de posar-lo en pràctica en els pocs mesos que li restaven a l'experiència liberal dels anys vint. Com diu Hernández Iglesias, possiblement el tractadista més reconegut sobre aquestes qüestions en la segona meitat del segle, l'enfonsament del liberalisme en aquell moment va salvar aquestes fundacions pies que estaven al límit de la catàstrofe, però al mateix temps, va suposar perpetuar una situació d'indefinició en el tractament d'un aspecte de la vida espanyola que venia molt condicionat pel procés d'emergència de la societat nova, però que no s'hi podia emmarcar estrictament ⁹.

El retorn dels absolutistes al poder durant l'Ominosa Dècada no va significar la restauració total dels valors i realitats que els liberals havien volgut enderrocar durant el Trienni. Se suprimien les juntes locals i provincials, i es deixava una junta central, cosa que, en aquell moment i no pas més tard, significava tallar les ales al control municipal de les entitats particulars que durant el Trienni s'havien volgut controlar. Però, per altra banda, hi havia clars elements de continuïtat. , en la mesura que l'objectiu fonamental de la junta central era, únicament, obtenir dades sobre tots els centres benèfics espanyols per tal harmonitzar les necessitats assistencials amb les necessitats financeres de la monarquia, respectant el vigent sistema administratiu de beneficència i les prerrogatives monàrquiques de controlar i vigilar l'acció assistencial de la caritat particular.

---

⁸ Decret del 9 de novembre de 1820. Article 17.

⁹ HERNÁNDEZ IGLESIAS, Fermín: *La Beneficencia en España*, Madrid, 1876. Vol. I, p. 77.

La Restauració Borbònica havia portat a una barreja d'elements continuïstes i rupturistes amb la finalitat de fer compatible allò que els nous temps li exigien a la Hisenda amb el foment de les *obras de piedad de nuestros antepasados*, l'esplendor de les quals situen Espanya a enorme distància i en una posició envejable per qualsevol altre país europeu, segons els legisladors ¹⁰. És important remarcar aquesta necessitat de fer compatibles ambdós elements perquè fou aquest fet el que dificultà que les diverses conviccions polítiques dominants en cada període poguessin imposar el seu criteri a l'hora de marcar la política assistencial espanyola. Ni els governs absolutistes pogueren restaurar la caritat particular-eclesiàstica a l'estil antic ni els governs d'aquests primers liberals aconseguiren fer prevaler la iniciativa pública tal com s'havia intentat durant el Trienni. Només així s'entenen tant la política de l'Ominosa Dècada com les primeres mesures dels revolucionaris liberals dels anys trenta. Quan aquests pretengueren restaurar la primacia de l'assistència pública tal com s'havia decretat anteriorment ¹¹, no ho aconseguiren i hagueren de fer marxa enrere, restablint el respecte a la propietat privada dels establiments de beneficència particular ¹². I és que, com anirem veient, el conflicte entre juntes i corporacions polítiques serà un punt clau durant molts anys en la configuració de la política social decimonònica. No era el mateix regir el sistema benèfic a partir d'una xarxa de juntes de beneficència formades per notables locals nomenats a dit, que no pas cedir el control dels centres a les autoritats. Entre aquestes dues posicions hi ha tota mena d'opcions possibles que obren un debat interminable al llarg del segle. En aquest primer moment, darrere les diverses postures hi podem veure diferents interessos que s'aniran discernint amb el pas del temps. Entre els partidaris d'una organització vetebrada a traves de juntes territorials s'hi trobaven tant els professionals moguts per pur corporativisme com els que buscaven una direcció especialitzada per als problemes socials que les allunyés dels militaritzats ministeris de governació. Per altra banda, tots aquells defensors del status assistencial de l'Antic Règim, entre els quals destaquen els patrons de centres benèfics amenaçats pels canvis liberals, seran defensors de les juntes en la mesura que els permetien resistir a aquests canvis, defensar-se davant dels poders constituïts de forma més o menys democràtica, i mantenir llur posició influent en cada poble. Entre els partidaris d'acabar amb les juntes i cedir tot el poder a les corporacions locals i provincials, per un altre costat, també hi podem trobar des dels liberals més exaltats, obsedits amb el triomf d'una

---

¹⁰ R.D. 20 d'abril de 1824.

¹¹ R.D. 8-9-1836, restaurant la Llei de Beneficència de 1822.

¹² R.O. 30-11-1838.

democràcia autèntica, així com també tots aquells interessats, pels motius que sigui, en frenar els corporativismes professionals.

1.2.- L'assistència social a Barcelona entre els segles XVIII i XIX (Centres particulars de beneficència i necessitats financeres de la monarquia)

El cas de Barcelona ens permetrà veure amb detall com afectà tota aquesta evolució al desenvolupament real de la beneficència espanyola. Hi descobrirem els veritables efectes de tot això. A falta de bibliografia actualitzada, possiblement, la millor font de què disposem per conèixer l'evolució de l'assistència a la Barcelona del segle XIX sigui l'extensa obra de l'historiador González Sugrañes, primer alcalde republicà de la ciutat, el 1873 ¹³. Malgrat partir d'una valoració prou negativa de l'esforç institucional en beneficència, en el seu temps i en tota època, l'autor presenta un quadre prou complet i detallat de l'evolució del ram des de la fundació de la ciutat, fent especial èmfasi en els darrers cent anys. Significativament, González Sugrañes gairebé no parava atenció a les reformes il·lustrades de la segona meitat del segle XVIII, mentre que considerava decisius els anys del canvi de segle i, sobretot, la conjuntura de guerres que començà amb el conflicte contra Anglaterra, de 1796 a 1801. L'autor atribuïa a la crisi comercial la necessitat de replantejar la beneficència a Barcelona, obviant gairebé per complet els problemes de la Hisenda que, per altres fonts, sabem que foren decisius per a la sort de les institucions benèfiques ¹⁴. La ciutat visqué la primera gran crisi de treball en les indústries que

---

¹³ GONZÁLEZ SUGRAÑES, M.: *Mendicidad y beneficencia en Barcelona*, Barcelona, Impr. Henrich y Cia, 1903.

¹⁴ CARBONELL ESTELLER, M.: *Sobreviure a Barcelona. Dones, pobresa i assistència al segle XVIII*, Vic, Eumo, pp. 79 i ss. Com a font on es pot resseguir la importància dels efectes de la crisi de la hisenda sobre els centres benèfics, es pot consultar, entre moltes altres, MADDOZ, Pascual: *Diccionario geográfico estadístico de España y sus posesiones de Ultramar*, Madrid, 1845

havien aparegut en les darreres dècades. La guerra impedia la fluidesa del comerç, moltes fàbriques hagueren de tancar i els carrers de la ciutat s'ompliren de pidolaires en una mesura mai vista fins aleshores. Malgrat la precarietat econòmica que patien els benestants, s'organitzaren formes de caritat que s'apartaven bastant del model assistencial religiós de les centúries anteriors i que es vertebraven a l'entorn de tres grans eixos: l'establiment d'obres públiques, endegades per l'autoritat militar, per pal·liar el problema de l'atur (construcció del futur Passeig de Sant Joan, des de la Ciutadella fins al Rec Comtal); la instauració de socors puntuals en espècie (la *Olla pública*) i la fundació d'un nou establiment benèfic. La Casa de la Caritat es destinava a fer les funcions d'hospici públic de Barcelona que fins aleshores havia fet la Casa de Misericòrdia, que a partir d'aleshores passaria a ser un centre d'acollida de noies menors de dotze anys, procedents de famílies vingudes a menys (per evitar que les filles de famílies benestants s'haguessin de barrejar en l'hospici amb les d'altra procedència). L'olla pública, establerta per primer cop el 1799 i posteriorment, el 1808, amb motiu de la nova guerra, resultava una assistència innovadora en la seva forma de finançament, perquè s'establí que, puntualment, i degut a la crisi, caldria que fos sufragada no amb caritat voluntària dels rics sinó amb un impost especial sobre el consum de carns ¹⁵. S'establí un arbitri que gravava les carns de vedella, cabra, bou i ovella. Per tant, no es gravaven les carns destinades al consum de les classes més modestes (porc, gallina,...) sinó la que solia consumir un estrat més benestant. Això contrasta amb les mesures que Demetrio Castro Alfín descriu per a la ciutat de Madrid en les conjuntures de crisi de principis del segle XIX. Pel que es veu, a Madrid, l'olla rebia suport de la mateixa monarquia, i s'acompanyava amb subscripcions voluntàries, i no pas pel procediment d'arbitris que, almenys a 1808, provaven de consolidar a Barcelona una assistència pública radicalment diferent ¹⁶.

Tanmateix, intents com el de 1808 no passaren de ser projectes esporàdics. De fet, ja des de 1802, en la fundació de la Casa de Caritat, després de la guerra i un cop represa l'activitat econòmica s'hi entreveia la mentalitat burgesa en l'esforç per controlar la pobresa, evitar l'ociositat i fer *eficaç* l'assistència aconseguint que els pobres treballin. González Sagrañes explicava que *"..no pudiendo algunos desdichados sustraerse a cierta clase de vida de vagabundez y libertinaje en que cayeron y familiarizaron durante el explicado lapso de*

---

¹⁵ Ordre del Capità General, Joseph de Ezpeleta, 28-4-1808, citada i reproduïda en els apèndix de l'obra de González Sagrañes (A menys que es digui el contrari, tots els bans i ordres d'autoritats barcelonines que citarem en aquest capítol es poden consultar reproduïdes en aquesta obra).

¹⁶ Sobre aquest tema, vegeu CASTRO ALFÍN, Demetrio: *Las necesidades sociales y su cobertura. 1800-1868*, in AA.DD.: *Historia de la acción social pública en España. Beneficencia y previsión.*, Madrid, Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, 1990.

*tiempo, prefirieron vivir de caridades a título de pobres vergonzantes (...) a hacerlo con el sudor de la frente. De ahí que se pensase en crear la actual Casa de Caridad y se ejercitase en ella esta virtud, ora corrigiendo a los ociosos habituándolos a la labor diaria; ora socorriendo al anciano; ora, en fin, recogiendo a los jóvenes de ambos sexos que (...) andaban vagando de día y de noche por calles y plazas..."*¹⁷

Observacions com aquesta fan pensar que la imatge del captaire i de la mendicitat en general degué anar canviant en els inicis de la societat industrial. El captaire descrit aquí no respon a la imatge del del segle XVIII que es deriva de l'estudi de Montserrat Carbonell, la del vell que acaba els seus dies pidolant, sinó a la d'un individu, normalment jove, ociós i perillós, que ha caigut en la mendicitat mig per la conjuntura de crisi mig per voluntat pròpia, i que per això ha de ser temut i odiat per la mentalitat liberal¹⁸. Sigui com sigui, canvi de la realitat històrica o canvi de mentalitat, el que és cert és que les mesures persecutòries de la mendicitat es repetiren, cal suposar que no pas per casualitat, justament en cadascun dels episodis de triomf del liberalisme en aquestes primeres dècades del segle XIX. El mecanisme i els criteris en aquestes ordres sempre eren els mateixos: desentendre's i expulsar els rodavons forasters i intentar fer recloure els propis en els hospitals de la ciutat, en clara continuïtat amb la tendència de recolliment de pobres, iniciada al segle XVII, abandonada a principis del segle XVIII i represa a finals d'aquesta centúria¹⁹. Convindria conèixer els criteris pels quals es considerava *foraster* algú, i per tant, mereixedor d'expulsió. En la majoria de les crides i bans localitzats, sembla que ho era tothom que no procedia de fora de Barcelona, malgrat que institucions com la Casa de la Caritat, que sovint se'ls volia treure de sobre, fossin establiments concebuts com a hospital per a tot el Principat, i no pas només per a la capital. A la Barcelona del segle XIX, hi hagué, com a mínim, recollida de pobres el 1817, 1834 i 1854, coincidint sempre amb moments de crisi o epidèmia. Paral·lelament, la imatge de l'hospici com a centre de reclusió i repressió havia anat cedint terreny front a una imatge de persuasió i de bondat de l'assistència en centres benèfics, tot i que el rebuig popular devia seguir existint. La reclusió voluntària en aquests centres no era pas habitual, si hem de fer cas a crides com la del Capità General Castaños, President, ahora, de

---

¹⁷ GONZÁLEZ SUGRAÑES, M.: *Op. cit.*, p. 43.

¹⁸ CARBONELL, M., *Op. cit.*, p. 192. Una visió semblant, amb reflexions interessants sobre els canvis en el concepte de pobresa i en l'actitud burgesa front a aquesta qüestió, comparant-la amb el desenvolupament de les *workhouses* angleses a CARASA SOTO, P.: *Historia de la Beneficencia en Castilla-León. Poder y pobreza en la sociedad castellana*, Valladolid, Universidad de Valladolid, 1991.

¹⁹ Vegeu M. CARBONELL, *Op. cit.*, pp. 69 i ss. i GONZÁLEZ SUGRAÑES, M.: *Op. cit.*, pp. 67-96

la Junta de la Casa de la Caritat, que pretenia promoure l'entrada voluntària de pobres acollits al centre benèfic:

*"Pobres todos de ambos sexos corred a incorporar a los 2000 que son ya mantenidos en la Casa de Caridad y probaréis por experiencia que es preferible la tranquilidad de aquel asilo de beneficencia a la triste vicisitud de mendigar por las calles. La generosidad barcelonesa continuará favoreciendo aquel benéfico instituto que la piedad del Soberano recomienda para el bien de la Sociedad."*²⁰

Tanmateix, crides com aquesta se succeïen amb altres ordres destinades a restringir l'accés als hospitals a segons quins captaires, perquè en moments de crisi, aquests hospitals quedaven plens de seguida i s'havia de recórrer a mecanismes d'expulsió²¹. A les primeres dècades del segle XIX, doncs, sembla que la situació assistencial barcelonina havia canviat radicalment. Ja no es podia seguir parlant d'una cobertura prou àmplia com la que Montserrat Carbonell atribuïa a les últimes dècades del segle XVIII. Fins i tot al marge dels canvis polítics, la industrialització, amb la immigració que comportà i les crisis econòmiques que periòdicament se succeïren degueren acabar amb la suficiència del sistema assistencial anterior.

Un cop plens els hospitals i foragitats els captaires forasters, les autoritats solien endegar una política encaminada a subsidiar els pobres que restaven desassistits perquè no havien tingut cabuda en els hospitals. L'acció sempre començava per classificar moralment els pobres i descartar de tota assistència els *falsos pobres* (els vàlids per al treball, que renunciaven a treballar per les suposades comoditats que oferia una vida de vagància). Els que restaven, si tenien sort, podien entrar a treballar en les obres públiques que les autoritats endegaven per pal·liar el problema de l'atur, a les quals normalment podien accedir els agraciats en el sorteig on es repartien les poques places ofertes. Als altres se'ls concedia una llicència que els donava dret, a ells i només a ells, a demanar caritat pels carrers. És de notar, per altra banda, que, a diferència d'uns anys abans, l'acció assistencial endegada per les autoritats havia abandonat la financiació basada en arbitris obligatoris, com el de la carn que hem vist que finançava l'olla pública el 1799 o el 1808. A diferència d'aleshores, l'autoritat, a 1818, no pot (o no vol) imposar cap arbitri obligatori per socórrer els pobres, sinó que es limita a remarcar que *"...la Junta confía en que comenzada ya la obra de la carretera, y viéndose ocupados ya algunos*

---

²⁰ Ordre del Capità General, Xavier Castaños, 14-1-1817.

²¹ Vegeu, per exemple, l'ordre del governador militar, Andrés Pérez de Herrasti, de 3 d'octubre de 1817, amb motiu de la crisi que omplí Barcelona de gent forastera que buscava asil, fins al punt que s'esgotà la capacitat dels hospitals barcelonins.

brazos en ella, redoblarán los barceloneses sus esfuerzos, darán nuevos testimonios de su acendrada caridad...". El mateix passa en moments encara més perillosos, com en l'epidèmia de còlera de 1834, en què les mesures no van més enllà d'aquest voluntarisme. La persecució dels captaires (més per ociosos que no pas per captaires) i la substitució de l'assistència basada en arbitris obligatoris per subscripcions populars, voluntàries i establertes només en moments puntuals, seran els dos elements clau presents en totes les accions assistencials públiques d'aquelles dècades ²². Aquesta tendència ja s'observa en les primeres èpoques de la Barcelona industrial, i deu ser fruit de la incapacitat de les estructures assistencials de l'Antic Règim per fer front a les noves necessitats d'una ciutat fabril que comença a créixer ràpidament i que experimenta crisis brusques per al tractament de les quals encara tenia poca experiència. Igualment, però, devia respondre a la mentalitat dels nous dirigents urbans, que necessitaven el creixement de la població per a la prosperitat dels seus negocis, però que alhora en temien algunes de les possibles conseqüències, els efectes de les quals els pogueren comprovar en els propers anys.

El ram, doncs, havia quedat limitat a la instauració de col·lectes públiques voluntàries per pal·liar les situacions extraordinàries de crisi i a uns pocs centres subsidiats per l'Ajuntament però finançats, sobretot, gràcies a les almoines, per atendre els pobres en anys de normalitat. L'experiència liberal, en els seus primers anys, havia acabat amb les restes de la beneficència eclesiàstica tal com s'entenia en l'Antic Règim, i no seria fins després d'unes dècades de constants temptejos i debat en el liberalisme espanyol que s'assentarien unes noves bases per a la beneficència que, amb limitacions, reorganitzarien el ram d'una manera més sòlida.

3.- L'aparició de la sanitat com a problema social. Els intents d'unir beneficència i sanitat sota una única administració.

Fins a principis del segle XIX, i en bona part durant aquesta centúria, parlar de sanitat volia dir, simplement, parlar de prevenció epidèmica i, sobretot, de lluita contra els contagis quan aquests es produïen. Com a màxim, es podia parlar d'assistència sanitària, referint-se a la

---

²² Com a exemples, podem citar les ordres del Capità General de Catalunya, Xavier de Castaños, del 21-2-1818, el ban de l'alcalde de Barcelona, Ramon Maria Sala, de 28-5-1823 o el de 5-9-1837, en el mateix sentit.

beneficència caritativa que acabem d'avaluar ²³. No obstant això, al llarg del segle, especialment a mesura que anaven creixent les ciutats industrials, allò que es coneixia com a *salut pública* va anar estenent el seu radi d'acció. En part pels avenços mèdics i en part per la creixent omnipresència de la insalubritat urbana, higiene, salut pública i qualitat de vida tendiren cada cop més a ser sinònims, sobretot a partir del moment que s'arribà a la convicció que les epidèmies s'estenien per la via d'un contagi en el qual condicions higièniques i ambientals hi influïen decisivament, fet poc acceptat a principis de segle. S'acabà assumint que beneficència i sanitat formaven part d'un mateix tot. A mesura que el radi d'acció sanitària s'anava eixamplant, el camp de la beneficència s'anava estenent també cap a grups socials que transcendien cada cop més la categoria tradicional de *pobre*. Per raons que caldrà explicar, hi hagué una notable resistència per part dels polítics de l'època a integrar en un de sol els dos rams. Es constata que s'estava tractant el mateix problema des de dues perspectives molt diferents però, en bona mesura, era justament aquesta doble perspectiva allò que es devia voler perpetuar.

Com que, a principis de segle, la sanitat pública es restringia gairebé exclusivament a la prevenció epidèmica (el que s'anomenava *sanitat exterior*, que es basava en la vigilància dels ports i les fronteres), quedava fora de l'àmbit de les preocupacions socials, així com de les preocupacions polítiques i hisendístiques immediates dels liberals que tant afectaren el ram de beneficència. Prova d'això és el fet que la legislació sanitària no canviés gaire en els primers anys del liberalisme. Així com la beneficència visqué nombrosos canvis, el sistema sanitari espanyol restà pràcticament immodificat fins a la Instrucció General de Sanitat, de 1855. Fins aleshores, vingué regint-se per un conjunt de petites disposicions sovint heretades de l'administració borbònica del segle XVIII. Sobretot basades en la *Novísima Recopilación* (llibre 7, títol 40), i en mesures antiepidèmiques, com la llei de 6 d'octubre de 1751, que dictava preceptes per evitar l'ús de robes i objectes de malalts contagiosos; o d'altres, com la llei del 30 de juny de 1757 que regulava la venda de compostos químics i fàrmacs en negocis públics. Poques mesures puntuals van variar el panorama, malgrat l'agitació política dels primers anys del nou segle. Un efímer decret del 8 de juny de 1813 permeté el lliure establiment de fàbriques i oficis (encara que fossin insalubres), amb l'objectiu de "*...remover las trabas que hasta ahora han entorpecido el progreso de la industria*", com corresponia a l'ideari liberal del moment. Al marge d'algunes mesures puntuals hi hagué poques modificacions fins als anys centrals del

---

²³ ZARZOSO ORELLANA, Alfons: *Prevenció epidèmica i salut pública a la Barcelona del segle XVIII*, Barcelona, Treball de doctorat inèdit, Universitat Pompeu Fabra, 1994, pp. 11 i ss.

segle ²⁴. A partir d'aleshores es dictà un Reglament de 26 de març de 1847, sobre Juntes de Sanitat, i un altre de 24 de juliol de 1848, on es creava el cos de Subdelegats de Sanitat, encarregats dels treballs d'inspecció. El gran canvi vingué amb la Instrucció General de Sanitat, de 28 de novembre de 1855 en la qual el govern progressista dictava les mesures bàsiques que conformarien el model sanitari espanyol fins, com a mínim, 1904 (i en bona mesura fins a 1944) ²⁵. De tot això en parlarem més endavant. Ara, centrem-nos en alguns aspectes que caldria destacar d'aquest període previ a la llei de 1855, crucial en el sentit que són els anys en què la sanitat es configurà com a subjecte de política social.

Igualment com passava en beneficència, els liberals dels primers temps no mostraren gran afany de reformes. A les Corts de Cadis, els parlamentaris es limitaren a seguir les tendències dels il·lustrats. Més per menyspreu o ignorància que no pas per un afany descentralitzador, es relegà tota l'acció en matèria sanitària als ajuntaments, com ja feia la legislació borbònica, malgrat els tòpics, i es reservà per a l'Estat (més ben dit, per als municipis de la costa i de la frontera) la responsabilitat de l'acció sobre les epidèmies ²⁶. Els costos requeien sobre els ajuntaments però la direcció la portava el Cap Polític, ajudat per unes juntes provincials i municipals, amb caràcter merament consultiu, formades per notables locals i no per professionals sanitaris, que només estaven autoritzades a constituir-se en cas d'epidèmia, fet que en remarca el paper de vigilància i control més que no pas d'autèntica prevenció epidèmica.

---

²⁴ **Llei 30-6-1814** i **Llei 23-2-1821** sobre salubritat en cementiris; **Real Cédula 10-12-1828**, regulant els Col·legis de Medicina i Cirurgia; i **Reial Decret 20-1-1834** sobre policia i higiene de subsistències en indústries i escorxadors.

²⁵ Aquesta llei fou la base, però fou reformada més endavant per les **lleis de 24-5-1866 i 29-6-1898**. Posteriorment, la **Instrucció General de Sanitat**, de 12-1-1904, aprovada com a Reial Decret davant la impossibilitat parlamentària de fer prosperar una llei sanitària, acabaria derogant finalment la legislació del segle XIX. Al marge, però, hi hagué altres disposicions que reflecteixen la necessitat de reformar sovint el text bàsic. Així, per exemple, s'han de destacar els projectes aprovats pel Consell de Sanitat, del **17-11-1857** i del **2-12-1862**. Durant la Restauració, des dels anys vuitanta es van anar presentant periòdicament diversos projectes de llei als parlaments, amb molt de tràmit, però poc èxit. El febrer del 1881 es van presentar unes bases que van servir de fonament al projecte de llei de sanitat presentant pel Govern al Senat el 20 de març del 1882, aprovat amb diverses esmenes, el següent mes de gener, però que mai va passar del status de llei de bases. També el projecte presentat al Consell l'octubre de 1892 i el de llei de bases per a una nova llei, del 18 de juny del 1894. L'únic fruit d'aquest procés fou la **Reial Ordre 16-3-1899**, que encarregava al Consell de Sanitat la redacció de les bases per a una nova llei, punt d'origen de la instrucció que seria aprovada el 1904, encara que no en forma de llei, sinó de Reial Decret i, per tant, sense el conseqüent tràmit parlamentari previ, cosa que posa en evidència les dificultats per arribar a un consens i la forma d'actuar d'aquests governs.

²⁶ Sobre l'evolució del ram sanitari a Espanya en els últims dos segles és indispensable consultar MUÑOZ MACHADO, Santiago: *La formación y la crisis de los servicios sanitarios públicos*, Madrid, Alianza Editorial, 1995. En aquestes notes introductòries sobre les primeres dècades del segle XIX fins al triomf del liberalisme a 1820, segueixo bàsicament les argumentacions d'aquest autor.

A nivell institucional tampoc varià res. Les institucions sanitàries centrals seguiren caracteritzant-se per la temporalitat de les seves tasques, restringides a moments d'epidèmia i per la gran varietat dels temes que aleshores se'ls encomanava, així com pel caràcter col·legiat i purament consultiu. Unes institucions, en definitiva, sotmeses a l'acció i a l'arbitrarietat dels governants de cada moment. Això no començarà a canviar fins entrat el segle XIX, quan aquests òrgans col·legiats començaren a ser substituïts per òrgans unipersonals (sobretot la *Direcció General de Sanitat*), amb poder executiu. En les funcions consultives, es començaren a establir juntes professionals, a mesura que la ciència acadèmica començà a fer-se lloc dins del món sanitari. El Protomedicat fou el primer dels òrgans col·legiats tradicionals (fundat al segle XV) que fou substituït pels Inspectors de Sanitat, encarregats no només de les funcions consultives, sinó també de vigilar per l'accés als cossos mèdics i jutjar tota mena d'aspectes referents a sanitat. Des de 1804, el Protomedicat visqué una història de constants supressions i restauracions, a mercè dels diferents canvis polítics, que caldria estudiar amb detall i que, en el fons, semblen fruit de la tensió constant entre aquesta institució, formada per professionals sanitaris, i la Junta Suprema de Sanitat, constituïda des de la pesta de Marsella de 1721 i formada per polítics i notables com a òrgan auxiliar de la direcció estatal. La tensió entre els interessos polític-econòmics i els dissenys dels científics fou sempre constant en un debat sanitari centrat en qüestions epidèmiques. En un moment en què no estaven clares les raons d'expansió de les epidèmies (recordem el llarg debat entre metges contagionistes i anticontagionistes), no és difícil entendre que normalment s'acabessin imposant els criteris polític-econòmics per damunt dels científics. Acabà desapareguent el Protomedicat, i no la Junta Suprema.

No fou fins els anys del Trienni quan els liberals mostraren, en aquest com en tants altres temes, un afany renovador. Intentaren canviar tot allò que era vist com a rêmora de l'absolutisme, i endegaren un projecte extraordinàriament ambiciós, d'agrupar en un sol cos, administratiu, consultiu i de gestió, tot allò que fes referència a sanitat. No se'n sortiren, però el fet de plantejar-ho féu evidents les moltes arbitrarietats de l'acció sanitària en l'Antic Règim, fins al punt que la necessitat d'una legislació única, que substituís la multitud de petites disposicions vigents, era tan evident que, en tornar Ferran VII, també provà d'impulsar-la. Els treballs per a la redacció d'un nou codi sanitari començaren immediatament, el 1820, i incorporaven els avenços més recents de la ciència i la legislació europees. No obstant això, les Corts, a 1822, rebutjaren la proposta, entre altres coses perquè els interessos mercantils aconseguiren aturar un projecte que donava per assumit el principi contagionista (les epidèmies es difonen per contagi, per via

aèria o per l'aigua), no acceptat aleshores per molts científics i, encara menys, per tots aquells que veien perillar per aquesta via la llibertat del comerç ²⁷. En el rebuig a aquest projecte es perdé l'oportunitat d'aprovar una legislació autènticament avançada que trigaria més de trenta anys en ser aprovada, i encara només en part, pel nou govern progressista a 1855. Les raons d'aquest fracàs legislatiu cal buscar-les tant en els arguments científics com en els comercials, que enfrontaven contagionistes i anticontagionistes, però també en una altra discussió que, ja des de les Corts de Cadis i fins ben entrat el segle, enfrontava centralitzadors i descentralitzadors.

De tota manera, malgrat el rebuig parlamentari al projecte, el govern dictà, via decret, moltes de les seves disposicions a través de la *Instrucción para el gobierno económico y político de las provincias*. Pogué tenir poca efectivitat, perquè fou aprovada el febrer de 1823, poc abans del retorn de l'absolutisme. No obstant això, el 1836 es tornà a posar en vigor, fins que els moderats la derogaren altre cop el 1845. El 1854 fou recuperada i no fou abolida definitivament fins el 1856. Aquesta instrucció era una victòria d'aquells que intentaven descentralitzar els poders de l'Estat en favor dels municipis, en una acció pròpia de l'esperit del primer liberalisme espanyol que caldria analitzar amb molt més detall ²⁸. El projecte reforçava l'autonomia en l'acció sanitària per part dels municipis en les matèries que els adjudicava com a *pròpies* (bàsicament, totes aquelles qüestions que tenien a veure amb la salut pública) i reservava per al govern la responsabilitat en casos d'epidèmia, en els quals reforçava el paper dels caps polítics front a l'anterior relegació als ajuntaments. Igualment, frenava el paper de les juntes sanitàries, formades per notables i capellans, fins al punt de suprimir-les. L'altre gran element innovador fou el compromís d'obligar els ajuntaments a bastir un cos municipal de metges, veterinaris i cirurgians capaços d'atendre, com a mínim, la població sense recursos del municipi i, si era possible, la resta de la ciutadania. És el primer moment en què trobem una declaració en què l'administració assumia com a obligació l'actuació en matèria sanitària. Tanmateix, això no es dugué a terme perquè la Instrucció del Trienni no va arribar a estar realment en vigor, desapareixerà de la legislació posterior, i si algú intentava recordar-la, com veurem posteriorment, en les dècades centrals del segle, aixecava un gran rebombori. Calgué esperar a 1891 per assumir, encara que tímidament, un compromís d'obligatorietat d'aquesta

---

²⁷ DSC, Legislatura de 1823, Debat sobre el Reglament de Sanitat, pp. 25-274.

²⁸ Al darrere de les successives accions centralitzadores o descentralitzadores s'hi mouen interessos molt diversos, que caldria sospesar en cada situació. En parlar més extensament dels treballs legislatius de mitjans de segle incidirem en aquesta qüestió.

mena, que marcava un tombant clar i que posava fi a la filosofia liberal clàssica en matèria social.

Cal fer referència a una última qüestió referent al projecte del Trienni. Com hem dit abans, amb el pas del temps s'anà arribant a la constatació que allò que en el segle XVIII eren rams molt diferents, sanitat i beneficència, havien anat tendint cada cop més a identificar-se. A mesura que se substituïa caritat eclesiàstica per un sistema benèfic civil, de base local, i a mesura que les ciutats anaven bastint el seu sistema sanitari per atendre el creixement urbà que la industrialització comportava, s'anava veient la conveniència, observada per molts, d'integrar en un de sol els dos antics rams de l'administració ²⁹. Tanmateix, era un plantejament que no gaudia del suport de tothom. Les discrepàncies es feren paleses quan, en les Corts del Trienni, el govern presentà una iniciativa per fusionar-los. Fou presentat un dictamen d'una comissió de tres experts on s'argumentava la conveniència d'integrar-los ³⁰. Es basaven no només en la possibilitat de reduir costos, atès que els que administraven els dos rams solien ser les mateixes persones, sinó també en altres aspectes. Des dels recents canvis, ambdós rams es regien des del ministeri de Governació, amb el suport de dues Direccions Generals, formades per individus similars, que representaven tant interessos polítics com professionals. L'única diferència que observava la comissió, tant en la direcció central com en les juntes locals i provincials, era que *"...las plazas de sanidad han de ser fijas y dotados e inamovibles sin causa probada, y los que las obtengan no han de poder ejercer sus profesiones o facultades, y por consiguiente se les impone la responsabilidad, y las de beneficencia son amovibles, se sirven gratuitamente y no se exige responsabilidad a los que la desempeñan"* ³¹. Per altra banda, considerava que els objectes d'un i altre projecte eren molt similars: *"...Es el objeto de la beneficencia hacer bien a los indigentes de todas clases, remediando sus necesidades, y el de la sanidad hacer bien a todos los habitantes de España, preservándolos de enfermedades contagiosas"*. Creia que *"...en ambos casos se ejerce la beneficencia; en el uno, con los individuos en general; en el otro, con los individuos en particular; y*

---

²⁹ Arguments interessants sobre aquest procés de *municipalització* dels serveis assistencials, lligat amb els canvis urbans que la industrialització i el liberalisme comportaren a CARASA SOTO, Pedro: *Pauperismo y revolución burguesa. Burgos, 1750-1900*, Valladolid, Universidad de Valladolid, 1987. Una bona síntesi d'aquestes reflexions a CARASA SOTO, Pedro: *Historia de la Beneficencia en Castilla y León. Poder y pobreza en la sociedad castellana*, Valladolid, Universidad de Valladolid, 1991, especialment a les pp. 171-183.

³⁰ DSC, 1823, pp. 651 i ss. Dictamen presentat per Francisco de Sales Andrés, Martín Fernández de Navarrete i Ramon Feliu.

³¹ DSC, 1823, p. 653.

remediando las necesidades particulares de estos, se preserva a los otros de las enfermedades que podría ocasionar el abandonarlos a su indigencia". Anteriorment, la sanitat era només vigilància dels ports i les entrades a un país. Ara, en canvi, el dictamen pretén crear un nou ram que s'encarregui només d'aquesta *sanitat exterior*, mentre que busca integrar amb la beneficència la *salut pública*, vista cada cop més com un problema social. No tothom compartirà aquest objectiu, fins al punt que el govern veurà com fracassa la seva iniciativa. En l'oposició al projecte hi trobem aquells professionals que veien perillar el seu status com a facultatius professionals i remunerats dels òrgans consultius de sanitat o, com a mínim, veien a venir que se'ls pretenia adjudicar el ram de beneficència, no remunerat. Una nova comissió d'experts en sanitat s'oposà al projecte en aquest sentit. Però també sonaren altres veus que, sense fer-ho excessivament explícit, mostraven el seu rebuig a professionalitzar i institucionalitzar una assistència per al conjunt de la població, a deixar de considerar els problemes de salut pública com a episodis excepcionals d'epidèmia i deixar clar, com pretenia el projecte, el lligam entre males condicions de vida i salut pública. A més a més, amb la unió dels dos rams no s'aconseguia només eixamplar el radi d'acció assistencial més enllà dels *pobres*, sinó que també calia tenir en compte que les institucions sanitàries tenien reconegut un caràcter coercitiu que, en cap cas, la beneficència tenia.

Mai feren explícits aquests arguments, sinó que els amagaven darrere d'altres idees: insuficiència de pressupost i d'hores, interessos i objectius diversos a l'hora de valorar les decisions en cada ram, contrast entre la *sensibilitat* benèfica i la *brutalitat* coercitiva sanitària, etc. Ens són més útils per revelar les seves intencions les crítiques d'alguns diputats favorables al projecte ³². La Comissió redactora, per exemple, es refermà en la conveniència d'unificar-los, amb l'objectiu de "*...conspirar uniformemente a un principal objeto: no tener nada que hacer, si posible fuese, a que no haya males contagiosos, y a que haya en todas partes el menor número de pobres, enfermos y mendigos*". De la llarguíssima rèplica que presentaren se'n desprèn que, en el fons, es tractava d'un debat, no tant sobre beneficència i sanitat sinó sobre com s'han de repartir el poder les noves administracions, democràticament escollides, i les antigues corporacions. Veien en l'intent de separar els dos rams l'objectiu de mantenir fora del control coercitiu d'ajuntaments i diputacions tot allò que feia referència a la gestió directa del benestar. Separar sanitat i beneficència volia dir restringir la sanitat al control epidemiològic, i restringir la beneficència al voluntari control de la pobresa, en el qual l'administració veïés

---

³² Aquest debat es pot seguir a DSC, pp. 653-683. Els diputats que defensen el projecte d'urbanització foren Pérez, Espiga, Castanedo, Domínguez, Martel i Azaola.

limitades les seves possibilitats d'intervenció. Així, deien, "*...Los ayuntamientos necesitan quizá tener toda la plenitud de las facultades que les están señaladas por el artículo 321 de la Constitución, en punto a policía de salubridad, a la administración de sus caudales, formación de sus ordenanzas y el cuidado de promover cuanto les sea útil y beneficioso. (...) ¿Cómo sería posible que las Diputaciones se dejasen de otra suerte despojar indiferentemente de la primera y más honrosa atribución que les compete, de velar sobre la salubridad, policía y buena inversión de los caudales públicos, permitiendo que lo que les está encargado por la Constitución a cada una en cuerpo, se atribuyese a sólo uno de sus individuos desmembrado para formar una junta extraña con facultades extraordinarias y casi soberanas sobre las personas y los bienes de los ciudadanos?*"

Les crítiques denunciaven l'intent de confondre dos aspectes molt diferents dins de l'àmbit sanitari. Defensaven que una cosa era la funció d'evitar els contagis i prevenir-los i una altra de ben diferent, la funció de vetllar per la salubritat i la higiene en les condicions de vida urbanes. Per això pretenien separar la *sanitat exterior* de la *salut pública*. La primera, hauria d'estar regida per Juntes de Sanitat on els metges juguessin un paper secundari, perquè en qüestions epidemiològiques caldria comptar amb el parer dels comerciants i negociants que veien perjudicats els seus negocis pels acordonaments i les quarantenes. En la segona, en canvi, els lligams amb la beneficència eren evidents, al seu parer, i caldria integrar els dos rams per facilitar el pas d'un sistema benèfic caritatiu-voluntarístic a un nou plantejament basat en la salut pública entesa a partir dels criteris de la nova ciència higiènica. En aquesta nova orientació, els científics, i sobretot els metges, tindrien un paper decisiu, i comptarien amb el suport de l'estructura assistencial bàsica, regida no pels centres benèfics particulars i les seves juntes, sinó per les autoritats polítiques, a través dels ajuntaments i diputacions.

El resultat final fou que el govern perdé la votació i el projecte quedà aparcat. Ni s'uní sanitat amb beneficència ni se separà la *sanitat exterior* de la resta del ram. En altres moments al llarg del segle s'intentaria aquesta fusió i, tot i que a la pràctica, un i altre ram solien funcionar conjuntament, legalment eren coses diferents, amb objectius i potestats diferents. D'aquesta manera, els interessos comercials havien quedat salvaguardats des de l'àmbit sanitari. Els interessos dels centres benèfics particulars i de tots aquells que volien limitar l'assistència social a una mera caritat per a pobres també quedaren salvaguardats a través d'un projecte que, per més avançat que sembli a la vista del que vingué a mitjan segle, era molt limitat respecte als plantejaments inicials de bona part dels liberals.

CAPÍTOL 2

L'ASSENTAMENT DEL MODEL LIBERAL CLÀSSIC. ELS LÍMITS DE LA POLÍTICA SOCIAL EN L'ESPANYA LIBERAL

Fou en la Dècada Moderada quan s'assentaren definitivament les bases que, fruit d'aquest llarg debat del primer liberalisme, consolidaren el funcionament de la política social espanyola fins ben entrat el segle XX. Una política social que a la pràctica acabà reduint-se a les accions en matèria de beneficència i sanitat. L'examen dels punts més significatius del que aleshores es va regular en aquests aspectes ens permetrà entendre les limitacions que es van assenyalar d'entrada en la gestió d'uns aspectes amb creixent importància en el món industrial que anava prenent forma en aquells anys.

2.1.- La reforma del sistema benèfic.

2.1.1.- La reorganització benèfica en els primers anys del liberalisme

La Instrucció General de Beneficència, de 1849, i el Reglament que l'acompanyà foren el marc legal bàsic de l'assistència espanyola un cop assentat el liberalisme del segle XIX. Cal entendre-la com a resultat d'un llarg procés iniciat amb les primeres reformes, sobre el paper públic o privat que havien de tenir els centres benèfics ¹. Així com a 1822 es donà preeminència al caràcter públic, tot i la gestió i la intervenció eclesiàstica que a última hora s'hi inclogué, en les disposicions de 1849 i 1852 només es contemplava per a aquells establiments que no fossin finançats amb fons propis, donats o legats per particulars, amb direcció i administració a càrrec de corporacions autoritzades pel Govern o designades pel fundador ². Pel que fa a l'organització territorial, també es trencà amb els criteris descentralitzadors del Trienni i es consolidà la jerarquització discutida el 1821. S'atribuïa al Govern la direcció general del ram, auxiliat per una Junta General de Beneficència, establerta a Madrid, unes juntes provincials, a cada capital de província, i en els pobles, unes juntes municipals. Aquesta qüestió, que pot semblar trivial o purament organitzativa, responia a dos debats importants en l'època de l'establiment del nou règim i que els governants de 1849 aconseguiren tancar només en part. Per una banda, tornava a referir-se al debat sobre l'organització dels serveis de l'Estat, sobre si calia gestionar-los directament o a través de juntes designades de forma relativament arbitrària.

---

¹ Llei 20 de juny de 1849 i R.D. 14 de maig de 1852.

² Aquest punt fou objecte de viva polèmica al llarg del segle. En el debat parlamentari de 1849, vegeu-ho a DSC, 1849, pp. 551 i ss.

Aquesta qüestió és en la base, per exemple, de l'abolició fulminant de les juntes immediatament després del triomf de la Revolució de setembre de 1868 i la seva substitució pel control directe de les autoritats governamentals ³. L'altre debat, menys filosòfic i més pràctic, és el que fa referència al fet que l'establiment d'unes juntes, repartides uniformement en funció de criteris territorials, era vist com a un atac frontal a la direcció de molts centres de beneficència, que organitzaven el seu funcionament a partir d'unes juntes d'altra mena, una per a cada establiment, establertes pels seus patrons, amb uns poders omnímodes, que ara eren abolides i substituïdes per les municipals on els patrons dels diferents centres benèfics no tenien cabuda, a no ser que aconseguissin col·locar-s'hi indirectament com a *vecinos pudientes*. Ambdós debats tenen clares connexions i poden ser vistos com a les dues cares d'una mateixa moneda, la que fa referència a una qüestió clau de l'inici del liberalisme: les implicacions pràctiques de la instauració d'unes noves autoritats, escollides per sufragi, a nivell local, provincial i estatal, i les limitacions al seu poder que suposava l'antiga xarxa de poders fàctics ja establerta.

Tenim algunes notícies sobre les limitacions i les resistències a la intervenció estatal en els establiments benèfics, independentment que haguessin restat com a particulars o haguessin estat absorbits per la xarxa pública en les disposicions de 1822 o en les que, posteriorment, les recuperaren (1836, 1838, ...). Vidal Galache comenta els molts obstacles amb què topaven les juntes quan volien inspeccionar els centres assistencials de Madrid ⁴. Res fa pensar que a Barcelona no hagués passat el mateix. No ens en consta documentació per als anys vint, però sí per a episodis posteriors que comentarem més endavant. Es tracta de casos que evidenciaven com, més enllà de conjuntures puntuals, existien dos models d'administració, públic i privat, amb moltes interferències entre si, però que entraven en disputa constantment per motius ben diversos. Des dels primers intents de canvi de règim, als anys vint, fins a la consolidació del nou model liberal en matèria de beneficència, se succeïren multitud de casos puntuals d'intents de frenada de l'acció i del control públic per part dels patrons de centres particulars. La llei de 1849, en aquest sentit, fou un punt de partida en l'intent de fixar les regles del joc en el nou marc.

---

³ El Decret 4 de novembre de 1868 abolí la Junta General i traspassà les seves competències a una Direcció General directament vinculada al Govern. No tornaria a crear-se una Junta superior fins el 1908. Les facultats de les juntes provincials i municipals, creades el 1849, passaren el 1868 quasi per complet a diputacions i ajuntaments, com a conseqüència del Decret-llei 17 de desembre de 1868.

⁴ VIDAL GALACHE, Florentina: *El impacto de la Ley General de Beneficencia de 1822 en Madrid*, in "Espacio, Tiempo y Forma", Madrid, UNED, 1987, pp. 54 i ss.

2.1.2.- La Instrucció General de Beneficència, de 1849

Un cop assentat i estabilitzat el règim liberal, després d'aprovar-se la constitució moderada del 1845, els governants intentaren posar remei a aquesta mena de frens a la seva actuació administrativa mitjançant una sòlida acció parlamentària. La comissió que el 1849 presentava el projecte de llei que, amb grans modificacions, seria aprovat, després de diversos intents (1838, 1839, 1840 i 1847), en destacava la conveniència perquè considerava els molts centres benèfics espanyols "*...como desatendidos y casi abandonados generalmente por los mismos a quienes los testadores habían confiado su dirección...*" i atribuïa, sense cap mena de dubte, aquesta desatenció a "*...la independencia con que han manejado aquellos establecimientos ya los patronos, ya los Ayuntamientos de los pueblos, ya finalmente, algunas Juntas especiales, en las que, como acredita la experiencia de muchos siglos, predominan frecuentemente los intereses privados*"⁵.

Els objectius del curt projecte de llei presentat pel ministre de la Governació, el conde de San Luis (Sartorius), el gener de 1849, eren molt explícits: es tractava de reconduir el ram cap als principis de centralització que inspiraven les noves lleis d'ajuntaments i diputacions, aprovades a partir de 1845 i que reformaven radicalment els criteris municipalistes del Trienni, restablerts el 1836. A la vista de l'experiència anterior, el govern desconfiava tant dels patrons dels centres particulars com dels seus propis alcaldes. Per solucionar-ho, ara es tractava d'instituir uns principis centralistes i piramidals que permetessin controlar millor els legats particulars. La nova organització havia de ser entesa tant a nivell estatal, on s'intentava deixar clara la direcció descendent del poder, des del Govern central cap a les administracions perifèriques, que esdevenien mers braços executors del poder central, com a nivell d'aquestes mateixes administracions, que es pretenia que mantinguessin aquesta direcció descendent del poder fins a cada poble i cada barri.

Amb això s'esperava solucionar els grans mals de l'aparell estatal espanyol, que suposadament venien d'aquesta incapacitat de controlar tots els extrems del país, i que acabava degenerant en el caos i el desgovern que es venia detectant en matèria de beneficència. Però no tot l'espectre polític del moment compartia aquest criteri. No només s'hi oposaven grups

---

⁵ DSC, *Dictamen de la Comisión sobre el proyecto de ley de beneficencia*, 16-1-1849, Apèndix 1.

extraparlamentaris o poc representatius, sinó també part dels mateixos diputats moderats. Les vives polèmiques que encengué el debat d'aquesta llei al Parlament evidencien les moltes vies possibles que hi havia obertes dins del conjunt del moderantisme, massa sovint vist com un bloc monolític. La principal de les esmenes a la totalitat del projecte que es presentaren fou la d'un grup de diputats encapçalat per Fermín Gonzalo Morón. Malgrat que Morón fos un dels individus que més endavant se sumaria al projecte d'un tercer partit liberal de centre que pogués fer caure el govern Sartorius, el caràcter d'aquesta esmena era clarament més conservador que el projecte presentat pel Govern. Reivindicava els drets particulars, la recristianització del ram i la no intervenció governamental en els assumptes benèfics ⁶. Segons Gonzalo Morón, els mals de la beneficència espanyola no venien de la independència dels establiments sinó d'unes desamortitzacions mal fetes i de la laïcització del ram. Així, deia, "*La legislación que hoy existe (...) producto de sistemas enteramente diferentes y opuestos sobre la administración de este país, puede decirse que es una verdadera anarquía. (...) Pero el proyecto que ha presentado el Gobierno, ¿(...) va a remediar (...) el estado verdaderamente lamentable en que se encuentran hoy en España los establecimientos de piedad? (...). Han visto la cuestión de manera muy incompleta (...). La Comisión, señores, no ha visto más que una sola causa: la independencia de las Juntas, la independencia de los Ayuntamientos, la independencia de los patronos, en los cuales dicen los dignos individuos de la comisión que dominan los intereses privados, intereses que yo llamaré ilegítimos, porque esta es su verdadera calificación. (...) Y, señores, ¿es esto tan exacto (...) como la comisión lo dice?*"

---

⁶ El grup que presentà l'esmena, al marge del citat Gonzalo Morón, estava format per Cristóbal Campoy Navarro, Bautista de Córdoba, el marquès de Montecastro, Diego Martín Barnuevo, José Polo i Ferrández. Gonzalo Morón fou director i redactor de la *Revista de España y del Extranjero* (1845), *La Época* (1850), *El trono y la Constitución* (1853), *La Verdad* (1853), *El león español* (1855) i *El Ateneo de Madrid* (1859), a Madrid, i de *El Turia* (1853) a València. (Vid. OSSORIO Y BERNARD, Manuel: *Ensayo de un catálogo de periodistas españoles del siglo XIX*, 1903). Ferdinand de Lesseps, ambaixador francès a Madrid, en va dir, en el seu famós informe de 1848 que "...*acaba de ponerse en la oposición moderada, al lado de González Bravo y de Ríos Rosas.*" (Vid. MOLINER PRADA, Antonio, Ed.: *Lesseps y los políticos españoles. El informe de 1848*, Alacant, Diputació d'Alacant, 1993). De Bautista de Córdoba i Miquel n'hem sabut que procedia d'una de les millors famílies de Tortosa i que havia escrit, entre altres obres, estudis biogràfics del cap carlista Ramon Cabrera, de Jaume Balmes i de Sant Vicenç Ferrer, tots ells laudatoris cap als seus biografiats (Vid. SABATER, Sinesio: *Álbum biográfico dertosense*, Vol. I, 1892). Per altra banda, Sánchez Silva (Vid. SÁNCHEZ SILVA, U.: *Semblanzas de los 340 Diputados a Cortes que han figurado en la legislatura de 1849 a 1850*, 1850) explica que Cristóbal Campoy "...*fue auditor de guerra en el ejército de don Carlos, y cuando algunos intolerantes le dirigieron por ello alguna peladilla, no tuvo reparo en asegurar que era el gobierno de los moderados el más conveniente al país, y que al jurar la constitución renunció a sus antiguas creencias y abjuró completamente sus errores.*", i que José Polo era, també el 1849, "...*uno de los jefes de la oposición conservadora*". Encara que, al cap d'uns anys, el 1853, trobarem Gonzalo Morón entre els diputats moderats que intentaren una aliança amb els diputats progressistes "d'ordre" com a possible sortida al viratge ultraconservador que aleshores vivia la política espanyola, els altres diputats identificats en aquest grup pertanyien, sense cap mena de dubte, a l'ala conservadora del Parlament. (Vid. BORREGO, Andrés: *Estudios políticos de la organización de los partidos en España*, Madrid, Santa Coloma, 1855, pp. 122-123).

(...) *La verdadera causa, señores, es necesario decirlo por más que nos sea doloroso a las personas que profesamos ciertas doctrinas, (...) son las leyes revolucionarias (...) que abolieron los diezmos, que hicieron imposibles las grandes pensiones de las mitras, y buscadlas sobre todo en ese principio exclusivo y tiránico de la desamortización, que privó a los establecimientos de beneficencia como a las manos muertas de aquellos grandes recursos con que se habían sostenido siempre. (...) Yo comprendo que se hablara mucho contra la amortización eclesiástica, aun en nuestros días, cuando existían, no a centenares, sino a millares los conventos (...), pero lo que no comprendo (...) es la exageración que se está dando aun hoy a este principio (...). Precisamente el cargo que le hago a la comisión es ese: que no habla ni deja de hablar en punto a la amortización o a la desamortización, y como yo he manifestado que el principal recurso de los establecimientos de piedad es la adquisición de bienes raíces, califico de malo y de incompleto el proyecto de la comisión, porque no fija este principio de una manera más explícita todavía que la que está consignada en las leyes de 1845."*⁷

El caos financer i els problemes derivats de les *leyes revolucionarias* eren punts fonamentals per a aquest grup de diputats. Al seu entendre, tot se solucionaria si el Govern deixés de frenar la iniciativa dels cristians, perquè "*...el recurso fundamental de los establecimientos de piedad está en la caridad de los fieles; está en la facilidad de adquirir bienes raíces*"⁸, qüestió que connectava la crítica principal (restriccions a l'autonomia econòmica dels centres particulars) amb els dos altres arguments: centralització excessiva i laïcització del ram. En aquest sentit es preguntava "*¿En virtud de qué principio, no sólo concedéis el nombramiento de estas corporaciones y de esos individuos, sino que limitáis a una sola, puramente nominal, la autoridad del presidente, el alcalde, haciendo que el vicepresidente sea nombrado por el jefe político, y dando con esto ocasión y motivo a que, o la autoridad del presidente no sea nada (...) o que haya contínuas disputas entre el presidente y el vicepresidente, pues siendo este nobrado por el jefe político, no se creará superior a aquel? (...) Los jefes políticos se ven rodeados exclusivamente de hombres políticos o de especuladores políticos. Aquellos hombres, señores, que hay oscuros en todas las poblaciones. Aquellos hombres que verdaderamente conocen las necesidades de los pueblos, a los cuales pudiera confiarse con acierto la dirección de los*

---

⁷ DSC, 1849, pp. 686-698

⁸ DSC, 1849, p. 695

*establecimientos de piedad, esos hombres generalmente no los conocen los jefes políticos."*⁹

Com hem vist, i com posava de relleu Morón, l'anticlericalisme dels liberals del Trienni era força relatiu, com ho prova el fet que fossin els moderats dels anys quaranta i no pas els més radicals dels anys vint els que, degut a una conjuntura més favorable, aprofitaren per intentar limitar els poders de l'Església. El 1849, en aquest primer projecte, potser degut a unes necessitats financeres menys apremiants i a un estat menys dèbil i més consolidat, els governants es veieren amb força per intentar restringir la beneficència eclesiàstica, en favor de les competències estatals. Morón ho criticava amb contundència, argumentant que *"...la comisión (...) ha secularizado completamente la beneficencia pública, y en esta parte el proyecto de ley presentado por el Gobierno moderado es más pagano, permítaseme la expresión, que la ley del año 1822 (...) que ha sido perjudicialísima a los establecimientos de piedad, pues en el momento que se ha puesto en ejecución ha sido la señal de decadencia y de ruina de los establecimientos de piedad: esa ley que destruyó de un golpe la organización especial que tenían los establecimientos de piedad en España: esa ley que estableció esos cuerpos llamados Juntas Municipales, cuya organización no es ni puede ser conveniente a los establecimientos de piedad (...) esa ley que atacó la dotación de esos establecimientos acordando la centralización de fondos (...) esa ley con todos sus defectos ha hecho cuando menos cierta justicia, ha dado importancia al espíritu religioso y a la influencia del clero. Esa ley ha consignado que los curas-párrocos debían ser necesariamente individuos de las Juntas Municipales."*¹⁰

A tot això, els membres de la comissió respongueren negant totes les acusacions. El diputat Vahey, un cop defensada l'actitud desamortitzadora, va negar que el projecte estipulés la prohibició d'amortitzar i adquirir béns. Si la legislació de 1822, represa el 1836, així ho establí, digué, el Govern no l'entenia vigent, perquè les disposicions aparegudes a partir de 1845 la contradeien. Igualment, va combatre la pressumpta laïcització del ram. Tanmateix, el punt que més fricció va comportar entre les dues opcions moderades va ser la problemàtica a l'entorn de les funcions, poders i composició de les juntes. El tema no era nou. Per a Morón, l'intent d'organitzar el ram a partir de juntes amb caràcter territorial xocava amb l'esperit particular que

---

⁹ DSC, 1849, p. 697

¹⁰ DSC, 1849, p. 698

havia de tenir la beneficència: cada centre, en la seva opinió, havia de tenir una junta particular de caritat, presidida per un eclesiàstic i constituïda pels patrons del centre i algun representant del veïnat amb possibles. L'intent de regir aquests establiments des de juntes de base local responia només a l'interès de l'administració en exercir una "*centralización excesiva*", en controlar uns establiments que, per definició, havien de ser autònoms, i molt més encara si la designació d'aquestes juntes locals no es delegava en "*vecinos pudientes y cristianísimos*" del poble sinó en el Cap polític.

La resposta d'Esteban Collantes, membre de la comissió redactora, posà en evidència la distància entre dues visions oposades però coexistents en el si del moderantisme. Per a Collantes, *"La beneficencia pública en España en los antiguos tiempos, en los tiempos en que era dirigida casi exclusivamente por el clero (...) hacían de la beneficencia más una cosa de lujo que caritativa, estos establecimientos han estado muy mal dirigidos. En los tiempos posteriores, en tiempo de la guerra y de la revolución, la beneficencia pública no ha adelantado cosa mayor, pero ha tomado un carácter particular, el carácter que nosotros pretendemos darle por completo en el proyecto de ley que se está discutiendo (...), que consiste en dar al Gobierno sobre estos establecimientos toda la inspección necesaria, pero dejando a salvo las atribuciones propias y exclusivas de los Ayuntamientos para vigilar de cerca e intervenir directamente en las operaciones peculiares de estos establecimientos. Es, por consiguiente, completamente equivocada la idea que aquí se ha emitido de que en este proyecto se ha admitido la parte administrativa de la manera más exageradamente centralizadora. (...) Es una verdad reconocida por todos que los bienes de la beneficencia se han vendido mal, los que se han vendido; (...) que los que están arrendados, lejos de crecer en rentas, han disminuido, cuando los de los particulares en igual caso han subido muchas veces un 100 por 100. (...) Pues estas cosas son las que necesitan remedio (...). Y, señores, téngase presente que a los establecimientos de beneficencia, no tanto hace falta dotarlos, como examinar previamente lo que ahora tienen, y para eso es para lo que quiero yo la acción gubernativa del Gobierno, para que examine donde hay ocultaciones (...) ¿Cómo han de hacer eso los pueblos ni los Ayuntamientos, si son quizás los más interesados en estas ocultaciones, porque se están aprovechando de sus bienes? (...) Lo que aquí se oye a todo el mundo que se ocupa de estos negocios es que el Gobierno tiene poca vida propia, poca vida administrativa en el régimen de los pueblos, que lo que aquí hace falta es que los jefes políticos sean las únicas y exclusivas autoridades que haya en los pueblos. Y*

*distamos mucho de eso, señores, para quejarnos de un exceso de centralización: yo me quejo de lo contrario..."*¹¹

La reorganització administrativa i política i els molts aspectes que implicava la seva posada en pràctica fou un dels elements que més vivament enfrontà, en aquests primers anys de construcció del nou estat liberal, les diferents fraccions del partit moderat en el poder. El sector de Gonzalo Morón, Polo i altres diputats moderats criticava al govern el mimetisme respecte a la França centralitzadora d'arrel jacobina. Els governants responien dient que, en el cas espanyol, calia encara més centralització perquè el govern no havia arribat encara a tenir els mecanismes que, a Espanya, li permetrien governar amb autoritat i superar les limitacions i els abusos propis de l'Antic Règim. Per a Esteban Collantes, "*...falta aún mucho para que suceda lo que mi amigo el Sr. Morón teme (...). Todavía no hemos llegado, ni con mucho, a una situación y a un sistema en que la cabeza, la parte inteligente viva de vida propia y dirija; en que el corazón sea el centro desde donde se derrame la sangre por todas las vísceras para dar jugo y movimiento a todo el cuerpo social...*"¹².

La lògica que porta a l'aparició d'aquestes discrepàncies és ben comprensible, no només des del punt de vista de les diferents concepcions ideològiques sobre com cal vertebrar un estat ni des del, més material i menys filosòfic, dels interessos particulars que hi puguin haver al darrere d'opcions descentralitzadores com la de Morón. També cal tenir en compte que sota aquestes qüestions s'amaguen temors ben comprensibles en l'època, com els del Marquès de Molins, ministre de la Marina, que defensava el projecte de la comissió dient que "*...este defecto de que nos motejan lo tienen ellos en mayor grado: que creen que nosotros copiamos a los legisladores franceses estableciendo la centralización, y lo que copian ellos es a la opinión francesa que quiere descentralizar. Porque, señores (...), examinando el distinto carácter (...) de España y Francia, ¿cómo se pueden temer en España los males de la centralización administrativa de Francia? ¿Hay aquí esta capital en donde el centro de la industria y del poder se ha reunido como en Francia? ¿Hay aquí esta multitud de obreros que pueden levantarse en una mañana destruyendo por la noche el Trono que no era de París sólo, sino de Francia? ¿Hay aquí esta multitud de escritores que esparcen la doctrina, no sólo sobre Francia, sino sobre Europa? ¿Es Madrid y España lo que es*

---

¹¹ DSC, 1849, P. 726-730

¹² DSC, 1849, P. 729.

París y Francia? ¿Pueden nunca todas las leyes del mundo, las más centralizadoras, hacer de Madrid una parte tan importante del cuerpo social español, como lo es París del cuerpo social francés? No, señores. Diré más: si algún peligro hay en España, no viene de la centralización (...) El peligro es aquí el contrario (...) lo que más amenaza a España es el sistema descentralizador. En España las revoluciones se hacen con Juntas (...) En España la resistencia al extranjero se hace, no agrupando la Monarquía sino haciendo cien Monarquías.". Per al marquès de Molins, doncs, la centralització administrativa no tan sols era tolerable sinó que representava la major victòria dels governants espanyols, perquè permetria evitar "...establecer el patronato de ciertos pueblos y el derecho de presentación de los empleados por ciertos Diputados", i per tant, s'aconseguiria que "...cualquiera Gobierno podrá gobernar, que mañana vendrá aquí una mayoría de distintas opiniones y esa mayoría para sostenerse no necesitará de medidas violentas...".

13

Aquests discursos, extensos però reveladors, permeten veure quins eren els arguments i els interessos d'ambdues fraccions del partit moderat en un debat que va resultar molt llarg i que aquí no podem analitzar a fons. Al marge d'establir els punts centrals del debat, interessa remarcar que l'esmena fou rebutjada pel Ple, però que, de tota manera, un cop en el Senat, el projecte va veure canviats molts dels seus articles i el sentit general. En una clara mostra del sentit polític de la bicameralitat, la comissió mixta Senat-Congrés, presidida per l'arquebisbe de Toledo, preservà la majoria dels aspectes introduïts en el Senat i que desvirtuaven clarament els punts més intervencionistes del projecte inicial. Així, per exemple, l'article primer, que en un primer moment restringia quasi totalment la pervivència d'establiments particulars, en la seva redacció final els contemplava en molts aspectes ¹⁴. Per altra banda, encara que s'acabés acceptant el criteri de la territorialitat en l'organització de les juntes (generals, provincials i municipals), enlloc d'establir-ne una en cada centre, com pretenien els opositors, acabaren aconseguint que la llei estipulés detalladament les funcions i la composició de cada junta en uns termes molt semblants als seus criteris. Al marge de l'omnipresència d'eclesiàstics, es va preveure la presència dels patrons dels principals centres benèfics de cada poble, en detriment,

---

¹³ DSC, 1849, P. 709.

¹⁴ En aquest sentit, un dels punts més reivindicats pels autors de l'esmena era eliminar una clàusula que estipulava que, un cop mort qui, per raó del seu càrrec o ofici, exercia el patronatge d'un establiment, aquesta potestat passava a l'Estat i no als seus hereus. Aquest punt era especialment reivindicat des d'instàncies eclesiàstiques en la mesura que molts clergues regentaven, en virtut de la seva posició, establiments de beneficència d'ordre molt variada. Encara que en el Congrés aquesta clàusula es va mantenir, en el Senat es va canviar completament.

sovint, de la representació del poder polític. D'aquesta forma, la centralització i l'intervencionisme buscats pel Govern es veieren en bona mesura frustrats per aquesta presència de dirigents dels establiments en unes juntes que en principi s'havien pensat com a control sobre aquestes mateixes persones.

La sort que, indirectament, va córrer aquesta esmena no la va compartir una altra de les presentades. El conegut periodista i polític Andrés Borrego era un important puntal del liberalisme durant el Trienni i, posteriorment, del monarquisme progressista durant el Sexenni, situat en aquesta època a l'ala esquerra del partit moderat, insistint en els seus repetits intents d'unió liberal de progressistes i moderats pel centre. Borrego va sortir en defensa de l'obligatorietat de la beneficència, influenciat, segurament, pels seus coneixements sobre la vida política i administrativa anglesa ¹⁵. Ho va fer argumentant que no projectava res de nou, sinó que es basava en unes disposicions que, no tan sols no havien estat derogades, sinó que, com a mínim en teoria, ara es pretenia reformar només en la seva part administrativa però no en el seu esperit. En aquest sentit, entenia que "*...esa ley de las Cortes del año 1822 (...) dejando enteramente aparte todo lo concerniente a la manera y al modo de administrar estos establecimientos y a la forma con que deben ser regidos, esa ley, señores (...) es una verdadera ley de beneficencia, porque consagra el principio de la obligación que el Estado tiene a atender a las clases menesterosas...*" ¹⁶

Borrego es referia a la *Instrucción para el gobierno de las provincias*, aprovada el 1823 i restablerta el 1836, que venia a aprovar per via extraparlamentària part dels principis de la llei de sanitat del Trienni que havien estat rebutjats en el Congrés. Al seu entendre, aquests principis apareixien en la Constitució de 1812, i tornaren a sorgir en unes Corts reunides després

---

¹⁵ S'ha de tenir en compte que en aquesta època, i durant tot el segle XIX, Anglaterra era vista per un ampli sector del liberalisme moderat espanyol com el país de l'anomenada "beneficència legal", aquella que es basava en el criteri d'obligatorietat de l'assistència als pobres des del poder públic, d'efectes altament perniciosos en la seva opinió. En aquest sentit, l'opció de Borrego era molt minoritària en les files moderades (Vid. SÁNCHEZ SILVA, U.: *Op. cit.*: "*Todas las ideas que ha emitido el señor Borrego acerca de la administración revelan el estudio que ha hecho del sistema inglés, en cuyo país ha permanecido mucho tiempo.*". També OSSORIO Y BERNARD, M.: *Op. cit.*; OVILO Y OTERO, M.: *Manual de biografía y de bibliografía de los escritores españoles*, 1859). Altres diputats van acompanyar Borrego en la presentació d'aquesta esmena, encara que fos l'únic que la va defensar al Parlament. Es tractava del marquès de Montecastro (que, curiosament, també va signar l'esmena amb Morón), José Pardo Montenegro, Antonio Benavides, Careaga y Ramírez, Ferrández i Manuel Merelo y Calvo. Sobre Borrego existeix una bibliografia relativament àmplia, encara que poc actualitzada. Una recopilació dels treballs del polític conservador y estudis sobre la seva figura a CASTRO, Concepción de: *Andrés Borrego. Periodismo liberal conservador (1830-1846)*, Madrid, Miguel Castellote, 1972.

¹⁶ DSC, 1849, p. 737

de promulgada la Constitució de 1837, i en un projecte de llei sobre beneficència presentat pel ministeri del comte d'Ofalia, el mateix 1837, així com en un ministeri de 1838. Aquests últims, digué, "*...presentados por gobiernos moderados a Cortes también moderadas*". Com que, des d'aquest punt de vista, acabava de demostrar que la seva esmena "*...está en el espíritu de la legislación actual*", calia que el projecte explicités en quin estat quedaven aquests termes en la legislació anterior. El movien preocupacions menys teòriques del que a primera vista podia semblar, perquè, en el fons, pel que es preguntava era pels repetits problemes de finançament de la beneficència i d'altres rams de l'acció pública a partir de la reestructuració administrativa que havia suposat el canvi de règim. Per a Borrego, la clau del problema era que "*...desde la abolición del diezmo fue preciso señalar en los presupuestos provinciales una cantidad para compensar lo que del diezmo recibían los establecimientos de beneficencia. Ocurre hoy que se pone en los presupuestos una cantidad correspondiente a beneficencia. Estas cantidades del presupuesto provincial las cobran los Ayuntamientos (...), y llevan esas cantidades a la Intendencia. En las Intendencias ocurre que como van juntas todas estas contribuciones, se apoderan de ellas para las urgencias del momento y deja de atenderse a las cargas municipales. De aquí resulta que hay Gobiernos políticos que se han pasado tres y cuatro años sin recibir un maravedí para los establecimientos provinciales, ni los de beneficencia ni ningunos otros. (...) ¿Y qué sucede con los presupuestos municipales? Antes que a nadie lo que se hace es pagar al corregidor, si lo hay, después al secretario de Ayuntamiento, mientras tanto, los médicos, los cirujanos, los maestros de niños y las maestras de niñas tienen que acudir continuamente con representaciones a los Gobiernos políticos porque los Ayuntamientos les deben tres, cuatro, cinco, seis y hasta veinte años.*"

17

La proposta de Borrego, doncs, no era tant una qüestió ideològica com una anàlisi global dels problemes, financers i de voluntat política alhora, de l'administració dels primers anys del liberalisme. Però la comissió esquivà la qüestió responant que "*No puede llamarse impugnación lo que hizo el señor Borrego (...) porque apenas hizo ninguna observación contra el artículo que se discute.*"¹⁸. A més, el ministre de la Governació (comte de San Luis) li va respondre que la seva esmena, a més de ser innecessària, era perillosa, perquè "*...que la*

---

¹⁷ DSC, 1849, p. 853

¹⁸ DSC, 1849, p. 862

*beneficencia pública es un objeto a que debe atender el Estado, el Gobierno, es una verdad harto conocida, una verdad innegable; pero una cosa es eso y otra cosa es consignar en la ley el principio. El principio se ha de consignar para algo y desde el momento que se consigna, lo esplotan, señores, los trastornadores de las masas; y de uno en otro paso se viene a parar en lo que han parado las cosas en París."*¹⁹

El diputat va insistir, aclarint que no el movien idees anàrquiques ni socialitzants, sinó conservadores, referint-se constantment al que estava passant a França i Anglaterra en aquells anys tan agitats, i demanant al Govern que aclarís aquells punts de la llei com a única forma d'evitar aquests desordres²⁰. Tot i que les explicacions del ministre foren satisfactòries i que Borrego acceptà retirar l'esmena, més endavant va tornar a insistir. En la discussió dels articles desè i quinze, sobre els drets de l'Estat en l'agregació i supressió de centres benèfics, aprofità per cridar l'atenció sobre el silenci de la llei en matèria d'obligacions de l'Estat, sobretot en no estipular l'obligació de proporcionar recursos als establiments més mal dotats. Esteban Collantes ho va desmentir i, en insistir Borrego, el ministre de la Governació va respondre contundentment que *"...o lo que pide que se consigne (...) es una cosa ridícula o es una cosa peligrosa: o es la recomendación de que todos los españoles sean justos y benéficos, (...) o es la recomendación de un principio de socialismo que de ninguna manera puede el Gobierno admitir. (...) Si lo que quiere es que se consigne aquí como una obligación, esto, además de imposible, es altamente peligroso, es querer el socialismo y el socialismo puro. (...) Claro es que siendo una obligación sagrada que no puede ningún Gobierno desconocer, no puede tener otra medida ni otro límite sino la posibilidad en aquello que el Gobierno pueda."*²¹

Borrego va anunciar que, de moment, callaria, però que es guardava per a la discussió de l'article final, sobre extinció de la mendicitat, un discurs sobre el pauperisme com a problema crucial en el món que arribava, on pensava tornar a insistir sobre aquests arguments. Però no ho va poder fer perquè, just en entrar a discutir aquest article, la Comissió va decidir retirar-lo del

---

¹⁹ DSC, 1849, p. 738. Cal suposar que la referència a París es refereix als fets de l'any anterior.

²⁰ Reflexions de Borrego sobre els fets de 1848, així com de les seves teories sobre política preventiva de desviacions revolucionàries a BORREGO, Andrés: *El 48. Autocrítica del liberalismo. Comentado por D. Gómez Molleda*, Madrid, Iter, 1970, especialment en el treball anomenat *"Sistema de reformas propio para asegurar todas las conquistas de la libertad, sin incurrir en ensayos revolucionarios."*

²¹ DSC, 1849, p. 851

projecte. Aleshores, visiblement molest, va respondre que "*...se ha retirado este artículo únicamente para privarme de dar al Congreso las explicaciones que me hallaba en el caso de darle después de lo que ocurrió en la sesión de ayer*". Un cop més, el ministre respongué amb contundència afirmant que "*...de ninguna manera puede tener el Gobierno la lucha de doctrinas en este Parlamento, mucho menos la cuestión que ayer promovió el señor Borrego*." ²². Dit això, quedà tancada la qüestió i el projecte va quedar vist per passar al Senat. S'havia avortat sense massa problemes la pretensió del grup de Borrego. Per altra banda, l'esmena del grup de Gonzalo Morón, que havia estat frenada en el Congrés, reviuria en l'esperit de les reformes imposades pel Senat. S'acabà aprovant una llei que regiria durant moltes dècades i que emmarcaria la beneficència espanyola dins d'uns límits molt clars; una llei que desvirtuava visiblement el ja moderat projecte inicial.

És important retenir la contundència del debat per remarcar l'heterogeneïtat del discurs liberal en matèria assistencial. El paper que la desigualtat social adquiria en el nou món no era, ni molt menys, conegut, valorat i assumit d'igual manera per tothom. Fins i tot entre la immensa majoria de polítics liberals que, com Borrego i el ministre Sartorius, en aquells moments ja entenien com a natural i immutable la desigualtat entre rics i pobres, hi havia concepcions bastant diferents sobre com s'havia de fer front a aquesta situació en el nou règim. L'anàlisi comparativa dels diferents projectes legislatius de la primera meitat del segle, al marge de la seva efectivitat pràctica, ens ajuda a captar la complexitat i l'evolució del pensament liberal, així com conèixer el marc i les limitacions que condicionaren l'assistència pública en les dècades posteriors. La llei de 1849, des d'aquesta òptica, va suposar un gir ben clar front a les tendències moderadament laïcitzadores que un cert liberalisme havia pretès imposar en diferents moments fins aleshores ²³.

---

²² DSC, 1849, p. 868

²³ Aquesta visió no concorda, al meu entendre amb la de Demetrio CASTRO ALFÍN (Op. cit., pp. 91-97), en jutjar la llei de 1849 especialment des dels seus aspectes centralitzadors i intervencionistes. Si la comparem, no tan sols amb els projectes de les dècades anteriors sinó també amb el projecte presentat inicialment el 1849 ens adonem de fins a quin punt la llei aprovada desvirtuava aquests aspectes. Ho corroboren unes explícites paraules de Romero Robledo en presentar, el 27 d'abril de 1875, a l'inici de la Restauració, un Reial Decret que accentuaria encara més els aspectes privatitzadors de la beneficència espanyola. En repassar les disposicions anteriors, el polític conservador deia que "*...cuando la lógica de los principios gobernantes parecía pedir todo género de respetos para la acción individual y para las instituciones particulares, se lanzaron contra las benéficas los más rudos ataques; y la ley de 23 de enero de 1822, fruto de una preocupación exagerada en pro de la organización autonómica del Municipio y de la provincia, les sacrificó toda creación particular. Por el contrario, cuando más pujante parecía, por natural reacción, el espíritu centralizador, obtuvo la beneficencia particular mayores respetos en la ley de 20 de junio de 1849.*"

2.2.- La reforma sanitària. La Instrucció General de Sanitat, de 1855

Entre la llei de 1823, mai posada realment en pràctica, degut a la brusca fi del Trienni Liberal, i la de 1855 passaren una sèrie d'anys en què l'actuació pública en matèria de sanitat seguí centrada en la vigilància restringida a períodes epidèmics, a partir de l'actuació d'unes juntes que només podien constituir-se i actuar en aquests episodis ocasionals. Paulatinament s'anaren produint reformes que, malgrat que anaren esmicolant les institucions sanitàries de l'Antic Règim i les substituïren per altres de noves, alteraren molt poc la pràctica efectiva de l'administració sanitària. Així, per exemple, l'òrgan central seguí sent la Junta Suprema de Sanitat, instituïda el 1720, com a conseqüència de la pesta de Marsella, però anaren sorgint nous organismes. Cal destacar l'aparició de les noves Acadèmies de Medicina i Cirurgia, com a òrgans permanents formats per professionals, amb funcions consultives, que no es reunien només en ocasió d'epidèmia, i que en realitat constituïen un primer pas en la generalització de les preocupacions sanitàries més enllà de l'àmbit estrictament epidèmic ²⁴. A nivell organitzatiu es tendí a reestructurar el ram en sentit recentralitzador, aprofundint en els intents de controlar-lo a través dels ajuntaments. Això es notará, sobretot, a partir de la Instrucció de Javier de Burgos, de 1833, i de l'experiència del còlera de 1834, amb l'aparició dels Subdelegats de Sanitat, amb funcions inspectores sobre el conjunt de cada província. Aquesta tendència interventora culminà a partir de 1847, amb la supressió de la Junta Suprema de Sanitat ²⁵.

Per més modificacions que hi hagués, la que restà intocada fou la divisió del ram de sanitat en tres grans àmbits d'actuació: organització i administració general, sanitat exterior i sanitat interior, en els quals el primer actuava només com a trama administrativa dels dos darrers. Ja hem avançat que, tradicionalment, la *sanitat exterior*, tot allò que feia referència a la lluita contra les epidèmies, mantenia molta més força que no els serveis de *sanitat interior*. Tanmateix, aquests últims serveis estaven cridats a anar prenent major protagonisme, malgrat les reticències, en el nou entorn industrial. Aquells serveis que, a 1823 s'havia pretès separar de la resta i unir-los al negociat de beneficència seran l'objecte central del nostre estudi. Comprenien

---

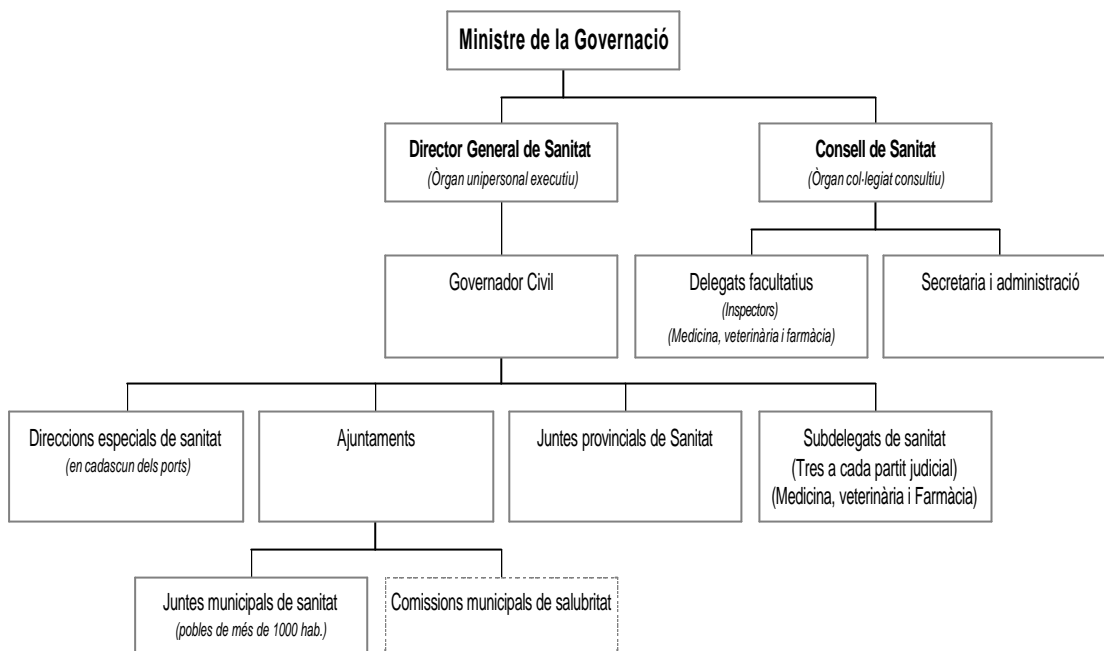
²⁴ Una bona síntesi del desplegament sanitari en aquests anys previs a la legislació de mitjans del segle XIX a RODRÍGUEZ OCAÑA, Esteban: *El cólera de 1834 en Granada. Enfermedad catastrófica y crisis social*, Granada, Univ. Granada - Fac. Medicina, 1983, pp.14 i ss.

²⁵ RD 17-3-1847, sobre la supressió de la Junta Suprema i la instauració d'una Direcció General i un Consell consultiu de sanitat. RD 26-3-1847, Reglament que desenvolupa aquestes institucions; i RD 24-7-1848, Reglament que desenvolupa les funcions dels Subdelegats de Sanitat.

totes les accions, minses aleshores, destinades a controlar i fomentar la salut pública a nivell interior del regne, tant al camp com a la ciutat: control alimentari, medicaments, aigües minerals, cementiris, etc. Una acció que, en el fons, sovint solia ser vista només com a pura acció preventiva de les epidèmies i, com a tal, menystinguda, oblidada i relegada a l'acció dels ajuntaments, que, sovint, ni podien ni volien encarar-s'hi seriosament. Els interessos comercials i industrials, doncs, no pesaven només a l'hora de destinar tots els recursos a sanitat exterior sinó també en la manera com aquests s'organitzaven i com s'articulava la sanitat interior. Cal no oblidar que la nova llei s'aprovà just un any després de l'última gran epidèmia de còlera, i durant el petit brot colèric de 1855. En la presentació a les Corts del nou projecte de llei, el mateix ministre de la Governació, Francisco Santa Cruz, recordava la crucialitat d'aquesta doble preocupació, econòmica i sanitària. Entenia que, a l'hora d'elaborar la llei, *"No pueden sostenerse con el progreso que el comercio y la industria han adquirido en los últimos años, auxiliados por las ciencias naturales, sin perjudicar gravemente sus intereses, las largas cuarentenas que nuestra actual legislación sanitaria prescribe (...). Las lecciones que la última invasión de cólera-morbo nos ha dado dejaron conocer bien los inconvenientes que consigo lleva el rigor de las medidas coercitivas, o más bien su excesiva prolongación."*

La importància i centralitat de les preocupacions pel control epidèmic les comentarem més endavant. El que ara ens interessa és l'aspecte més social de la qüestió, aquell en què sanitat topa amb higiene, qualitat de vida i, per l'altre extrem, amb beneficència. D'acord amb les disposicions de la llei de 1855, i seguint l'habitual organització a tres nivells (estatal, provincial i municipal) el ram sanitari espanyol quedava configurat de la següent manera:

Organigrama sanitari segons la llei de 1855

Tradicionalment, l'administració espanyola s'havia acabat configurant a tres nivells: estatal, provincial i municipal. En sanitat, l'esquema d'actuació portava, en cadascun d'aquests tres nivells, a distingir entre una autoritat executora (cap polític, alcalde,...) i unes juntes amb poders purament consultius, tot i que això no quedava prou ben perfilat en la nova llei i fou un dels principals motius de disputa entre les juntes i les autoritats. L'esforç de centralitzar el ram i aprofundir les competències executives centrals es veu en la llei de 1855, que consolidà el canvi que hi havia hagut a 1847, quan la Junta Suprema de Sanitat fou suprimida i substituïda per una Direcció General de Sanitat, òrgan unipersonal dependent directament del ministre de la Governació, recolzat en un Consell de Sanitat, òrgan col·legiat, amb funcions consultives. Ja hem alertat repetides vegades de les dificultats d'interpretar en un sol sentit aquestes anades i vingudes de les juntes, constants al llarg de tot el segle. En aquest cas sembla clar que els governants progressistes no fan més que aprofundir i consolidar la supressió de la junta de 1847, molt criticada, tant per l'intrusisme que representava front al poder polític, com per la seva condició no professional ni democràtica, tot i que no arribaren a constituir un cos funcional, remunerat i exclusivament format per científics, com era el desig de part del partit progressista i d'algunes corporacions. No ha de sorprendre la sintonia dels nous governants amb la disposició de 1847, perquè cal remarcar que el d'aleshores era un govern de l'ala puritana, la que se situava més a l'esquerra del partit moderat. Governants moderats anteriors, en canvi, havien rebutjat prendre aquesta mesura, sobretot quan Mateo Seoane, un dels metges més influents en la

configuració del règim legal de la sanitat liberal fins aleshores, havia presentat projectes de llei en aquest sentit i intentava frenar la influència que interessos de tota mena podien tenir a través de les juntes ²⁶.

Les imprecisions de la llei provocaren discussions constants sobre qui havia de compondre aquestes juntes i el tipus de funcions que havien de tenir, així com fortes tensions entre aquestes juntes, teòricament consultives, i els executius de les quals depenien. En aquest sentit, per exemple, seria interessant estudiar l'evolució dels projectes que Mateo Seoane, entre altres, elaborà entre 1822 i 1855 ²⁷. El primer projecte de llei de sanitat, de 1822, del qual Seoane en va ser el principal impulsor, preveia una Direcció General molt diferent, tant de les entitats anàlogues prèvies com de les que s'acabarien formalitzant més endavant. Tenia previst que fos formada per tres vocals (professionals i remunerats): dos metges i un "*individuo inteligente en los ramos de navegación y economía política*", i en delimitava les funcions, que anaven força més enllà d'un mer paper consultiu ²⁸. També considerava que en les juntes no havia d'haver-hi representants del comerç, per entendre incompatibles els seus interessos personals amb la defensa de les necessitats reals del ram; justament el contrari del que es digué en la legislació que s'acabà disposant: cal que en les juntes hi hagi representants del comerç perquè el que allí es discuteix és una qüestió comercial més que sanitària ²⁹. Les propostes inicials de Seoane, doncs, es veieren frustrades, no ja només pel fracàs del primer govern liberal, sinó que ni tan sols els seus projectes posteriors anirien en aquesta direcció. Convindria veure com en les seves propostes posteriors (1838, 1845, 1846,...) el mateix Seoane aniria limitant els seus objectius, i en quina mesura el projecte aprovat el 1855 es veié influït per aquestes propostes anteriors o en quina mesura els desvirtuava. Tant la Direcció General com el Consell foren aprovats com a

---

²⁶ R.D. 17-3-1847, que suprimia la Junta Suprema de Sanitat. Sobre la política i la composició dels partits en aquesta època cal consultar CÁNOVAS SÁNCHEZ, F.: *Los partidos políticos*, in *Historia de España*, dirigida por R. Menéndez Pidal, Vol. XXXIV, Madrid, Espasa Calpe, 1981.

²⁷ Sobre Mateo Seoane i els projectes de sanitat que va presentar, cal veure l'estudi i la recopilació dels seus treballs presentada per J.M. LÓPEZ PIÑERO: *Mateo Seoane. La introducción en España del sistema sanitario liberal (1791-1870)*, Madrid, Ministerio de Sanidad y Consumo, 1984.

²⁸ *Proyecto de Código Sanitario para la Monarquía Española* (1822), Art. 11. Tant aquesta com les següents referències a l'obra de Seoane són tretes de LÓPEZ PIÑERO: *Mateo Seoane*....

²⁹ DSC, Legislatura de 1822, pp. 663-664: "*Los establecimientos de sanidad, según están creados en España y en todas las naciones cultas (...) no son establecimientos de higiene ni de medicina (...) sino instituciones políticas y muy políticas, para salvar la mayor riqueza de un Estado, que son los hombres. ¿Cómo, pues, se ha de pretender organizar las Juntas de Sanidad de un modo tan científico y facultativo y con tales atribuciones (...) en que los Jefes Políticos, Rdos., Obispos, curas, alcaldes, diputados de provincia y regidores vendrían a ser meros miembros ad honorem o socios supernumerarios o meros oyentes...*"

mesura clarament progressista, però ni representaven el grau de professionalitat ni el grau de descentralització de la presa de decisions que Seoane inicialment es plantejava. La Direcció General, en la llei del 1855, havia deixat de ser formada per tres facultatius i havia passat a recaure en una sola persona, nomenada directament pel ministre de Governació, i el paper del Consell, l'òrgan destinat, entre altres, a la representació professional dels facultatius, havia passat a tenir funcions merament consultives, excepte en períodes especials d'epidèmia. Fins i tot, el ministre es reservava la presidència del Consell, i atorgava la vicepresidència al "*...que corresponda a las clases más elevadas de los empleados cesantes o jubilados del ramo administrativo*" (art. 4). La resta dels membres, tots nomenats pel rei a proposta del ministre, serien el mateix Director General de Sanitat, un agent diplomàtic, un jurista, dos agents consulars, cinc professors de la Facultat de Medicina, tres de la de Farmàcia, un catedràtic del Col·legi de Veterinària, un enginyer civil i un professor d'arquitectura. Igualment, la figura dels delegats i subdelegats facultatius quedà molt desfigurada. Era una aposta tant per la intervenció central en les accions sanitàries dels pobles i territoris com per la intervenció dels cossos científics en les accions del govern. Feia temps que se'n parlava, com a forma de professionalitzar i donar rang científic a la política sanitària, però en la nova llei quedà molt desdibuixada, sense precisar-ne clarament les funcions i sense dotar-los d'un caràcter professional. Tots aquests càrrecs serien honorífics i gratuïts, i no pas remunerats i amb capacitat real d'acció, com en la llei anterior. Aquesta imprecisió, pròpia de l'esperit liberal antiintervencionista del moment, comportà freqüents tensions quan governs posteriors es veieren en la necessitat d'eixamplar la intervenció per la via de les subdelegacions, i tingueren enfrontaments constants amb juntes i autoritats territorials que es resistien a aquesta ingerència governamental.

D'acord amb els decrets de 1847 i 1848, la llei també regulava el funcionament de les juntes provincials i municipals que, en bona mesura, actuaven com a òrgans consultius, paral·lelament al Consell. L'execució, en canvi, requeia exclusivament en els governadors civils i els alcaldes. Totes les capitals de província havien de tenir junta provincial, i tots els municipis de més de mil habitants havien de tenir-la municipal. Les primeres estarien presidides pel Governador i en formarien part un diputat provincial (vicepresident), l'alcalde de la capital de província, el capità del port (si s'esqueia), un arquitecte o enginyer civil, dos professors de la Facultat de Medicina, dos de la de Farmàcia i un de la de Cirurgia, un Veterinari i tres "*vecinos que representen la propiedad, el comercio y la industria*". La composició de les juntes municipals era molt més simple: presidia l'alcalde i l'acompanyaven un metge, un farmacèutic, un

cirurgià, un veterinari i tres veïns. Cal remarcar la composició de les juntes perquè va ser un dels temes clau en la discussió parlamentària de la llei. En el mateix preàmbul del projecte inicial, el ministre de la Governació ja explicitava que l'aplaudida institució del Consell de Sanitat no era perfecta, sinó que "*...adolece (...) de defectos en su organización*", perquè "*...es menester dar en él a las ciencias médicas la preferencia que la naturaleza misma de la institución reclama, dando al propio tiempo entrada a individuos de la carrera diplomática o consular, del comercio y la marina, a ingenieros y arquitectos, como peritos en las transacciones mercantiles y cuestiones internacionales y en distintos ramos que influyen mucho en la sanidad de los pueblos.*"³⁰. D'aquí en va sorgir la composició del nou Consell, tal com abans l'esmentàvem, i que no fou qüestionada per ningú en el Parlament. El debat, en canvi, va arribar en abordar temes més específics sobre la sanitat en pobles i províncies. La composició que es projectava per a les juntes municipals i provincials va ser enèrgicament contestada³¹. Els diputats Pérez Zamora i Bayarri van insistir molt en aquesta qüestió³². Es van pronunciar contra "*...la manera como se quiere en este artículo, así como en los demás de la ley, favorecer a la facultad de medicina, siendo así que no se da gran participación en estas Juntas al comercio y a la industria*". El representant de la comissió els respongué que "*...cuando se trata de una ley de sanidad y se da preferencia a las personas más comptetentes en la aplicación de esta misma ley, no sé por qué ha de extrañarse*". El problema, segons Bayarri, era el poder que es donava als metges en unes juntes que tenien funcions que anaven més enllà de les estrictament científiques³³. En nom de la comissió redactora del projecte, respongué Calvo Asensio acaloradament dient que "*Las clases médicas (...) son las menos*

---

³⁰ DSC, 29-3-1855, p. 3372

³¹ DSC, 8 a 21-6-1855, pp. 5490-5840

³² Feliciano Pérez Zamora era representant de la circumscripció de Tenerife, militant progressista des dels anys quaranta, es va donar a conèixer en la política madrilenya durant el Bienni de 1854-56, en els bancs del partit progressista. Fou, però, dels que posteriorment se sumaren a la Unió Liberal, amb O'Donnell. Durant el Sexenni va defensar la revolució des del monarquisme i, en la Restauració, s'assegué amb Cànovas. (Vid. *Los diputados pintados por sus hechos*, 1870; i TEBAR, P. - OLMEDO, J.: *Las segundas cortes de la Restauración*, 1879). Pedro Bayarri va ser diputat per Castelló, i també se sumà a la Unió Liberal al final del Bienni. Entre 1856 i 1857 fou ministre de Marina, fins que morí. (Vid. BALBAS, Juan: *Castellonenses ilustres*, 1883). Significativament, doncs, les crítiques més dures a la presència de facultatius en les juntes venia d'homes coincidents en trajectòria política.

³³ "*Yo no diría eso si la Junta superior de sanidad no tuviera más atribuciones que las sanitarias, pero se le dan otras a las cuales anuncio desde ahora que me opondré. (...) Superando la influencia de una clase determinada, temo mucho por los intereses de los pueblos si llegan a enlazarse los intereses de esta clase en oposición a los intereses de la población (...) Será muy bueno para cuando se trate de evitar un contagio o de tomar medidas para contener una epidemia; pero cuando se trata de que la Junta de sanidad decida los pueblos en donde ha de haber médicos titulares y deba atender en la separación de facultativos, atribuciones que no concedo más que a las Diputaciones provinciales, no puedo yo aprobar que tengamos una clase superior a las clases generales municipales del Estado...*" (DSC, pp. 5840-5841).

*recompensadas, a pesar de sus continuos desvelos (...). Parece que está pesando sobre ellas una especie de anatema, tanto más terrible cuanto mayores son los bienes que derraman. No parece sino que las clases médicas son las enemigas declaradas de la sociedad, y que por eso es preciso mirarlas siempre con esa odiosa prevención o con ese desdén inmerecido."*³⁴

Com que no es podia arribar a cap acord davant de postures tan enfrontades, es procedí a votar. S'aprovà per majoria la composició de les juntes tal i com l'havia proposat la comissió, amb ampla presència de professionals científics. No tot el partit progressista anava a una, i en aquesta votació s'evidencià com abarcava dos grups d'interessos prou diversos, representats per aquells que eren partidaris de primar la presència científica i, per altra banda, per aquells que pretenien consolidar les juntes formades per "*fuerzas vivas*", com fins aleshores, per defensar els interessos industrials i comercials. El *benestar del poble* era interpretat, doncs, en dos sentits molt diferents i, en aquesta ocasió, s'imposà el criteri del Govern.

En altres ocasions no passaria el mateix. Per als nostres objectius ens interessa més un altre aspecte del debat, en el qual la discussió fou encara més dura, fins al punt que el Govern es veié obligat a retirar la seva proposta. La comissió havia presentat dos articles redactats en els següents termes:

"Art. 74.- *En todos los pueblos que sea posible, a juicio de las Juntas provinciales de sanidad, se establecerá la hospitalidad domiciliaria y se nombrarán por los Ayuntamientos médicos, cirujanos y farmacéuticos encargados de la asistencia médico-farmacéutica de las familias pobres; teniendo también los facultativos el deber de auxiliar con sus consejos científicos a los Municipios en cuanto diga relación con la policía sanitaria.*

Art. 75.- *Cuando un pueblo por su pobreza o escaso vecindario no pueda por si solo constituir partido suficiente para cubrir los honorarios de los profesores titulares, se asociará al efecto a los más inmediatos, acordando entre ellos, no sólo la parte con que cada pueblo ha de contribuir para el pago de sus facultativos, sino el punto de residencia más conveniente de estos para utilidad de todos."*

---

³⁴ Pedro Calvo Asensio, diputat per Valladolid, fou una de les veus destacades del govern progressista durant el Bienni. Era doctor en farmàcia i dret, però exercí sobretot com a literat, polític i periodista (*El Restaurador Farmacéutico, La Iberia, El Demócrata*). Un cop fracassada l'experiència del Bienni, s'oposà fermament als governs d'Unión Liberal. (Vid. OSSORIO Y BERNARD, M.: *Ensayo de un catálogo de periodistas españoles del siglo XIX*, 1903; i OLMEDILLA Y PUIG, J.: *Bocetos de algunas celebridades...*, 1904). Sobre l'evolució legal del status mèdic a l'Espanya del segle XIX, tot i que amb afirmacions discutibles, al meu entendre, cal consultar ALBARRACÍN TEULÓN, A.: *Revolución y medicina: una interpretación de la tardía ordenación de la asistencia médica en la España del siglo XIX*, in "Dynamis", Vol. 5-6, 1985-1986.

Tot i que subtilment, el redactat implicava l'obligatorietat de muntar sistemes d'assistència domiciliària a cada poble, superadors, per tant del model benèfic de l'Antic Règim i basat en criteris no voluntarístics. La disposició no era nova. La llei del Trienni ja ho estipulava així. La que sí que fou nova fou la polèmica que aquest punt desencadenà. Un grup de diputats s'apressà a presentar una esmena on es mostraven en radical desacord amb aquesta qüestió ³⁵. Joaquín Alfonso defensà l'esmena perquè el projecte significava, al seu entendre, un abús a la llibertat i un escarni a l'autonomia dels ajuntaments. Creia que *"...el Municipio debe tener cierta independencia; (...) debe atender a sus necesidades; (...). Hoy, las atenciones del Municipio son las que están en España más desatendidas; pero las de los enfermos, no hay tal vez un solo Municipio en España que no las atienda. Por consiguiente, los señores de la Comisión no pueden alegar razones de necesidad ni de precedentes que autoricen esa subversión (...) de los principios sobre los cuales debe estar constituido el Municipio. La Comisión quiere que por corporaciones extrañas al Municipio se organice la asistencia a los enfermos bajo un punto de vista que no siempre puede ser el del verdadero interés del Municipio..."* ³⁶

Calvo Asensio respongué en nom de la Comissió, i argumentà que Alfonso havia anat massa lluny en la seva defensa dels principis liberals, perquè *"... si se dejara en completa libertad a los pueblos para proporcionar a los pobres los auxilios facultativos y otros de índole análoga, de seguro que estas cargas se refundirían en cada uno de ellos entre cinco o seis personas humanitarias que lo harían espontáneamente, y las demás se crearían dispensadas de toda obligación (...). Si todas las personas tuvieran sentimientos humanitarios y filantrópicos como el Sr. Alfonso, no habría necesidad de imponer obligaciones, mas por desgracia, la sociedad necesita de todo esto, y por eso se hacen las leyes."* Després d'una sèrie de rèpliques per part d'Alfonso, el ministre (Huelves) sortí també en defensa del projecte de la Comissió, al·legant que *'Su señoría sabe muy bien el afán de*

---

³⁵ Aquests diputats foren Joaquín Alfonso, Álvaro Gil Sanz, José C. Sorní, Cristóbal Valera, José María de Orense, Eduardo Ruíz Pons i José Ignacio Llorens. No hem pogut saber la tendència política del primer d'ells, portaveu del grup, tot i que sabem que fou diputat per València i redactor de *"El Justicia"*, en aquella capital. En qualsevol cas, la presència de Sorní, Orense i Llorens, progressistes en el Bienni, demòcrates posteriorment i republicans federals durant el Sexenni deixa pocs dubtes sobre la posició política del grup en l'esquerra del Parlament. Si cal fer cas al sentit de l'esmena, sembla que en aquests moments el liberalisme més pur mantenia la llibertat com a valor primordial, encara que això suposés renunciar a la protecció social que hauria significat una cobertura mèdica per al conjunt de la població.

³⁶ DSC, 26-6-1855, p. 5952

*muchísimos pueblos (...) para que se les permita nombrar facultativos que asistan a las clases pobres, porque en muchos pueblos está abandonado, y dejarlo así como quiere el Sr. Alfonso, será como decir que las clases pobres no tienen asistencia de ninguna clase. (...) Esas sociedades de que ha hablado el Sr. Alfonso, son entre personas acomodadas (...). Pero el facultativo pagado del producto de esta suscripción no asiste nunca a ningún pobre, más que a los suscriptores (...); los pobres que no pueden pagar se ven completamente abandonados. Claro es que los Ayuntamientos y el Gobierno tienen el deber imperioso de asistir a los pobres con el alimento y el vestido en lo que puedan dar: no se trata directamente de mantenerlos y vestirlos, porque eso tiene cierta tendencia al socialismo; pero en fin, de proporcionar los recursos para poder mantenerse y vestir"*³⁷

El més significatiu del cas és que la proposta del Govern i de la comissió va perdre la votació. Es va imposar clarament el criteri del grup d'Alfonso. En nom de la llibertat, es va impedir que s'aprovés l'obligatorietat de l'assistència per part dels poders públics. Aquesta esmena, presentada per l'ala esquerra del Parlament, va jugar, per tant, en favor d'aquells que, des de l'altre extrem de l'espectre polític, dissentien també del criteri de la majoria progressista. D'aquesta manera, el debat sobre sanitat es va situar clarament en la dinàmica política que, des de 1855, va fer coincidir les oposicions de dreta i esquerra impedit la consolidació de l'activitat governativa progressista³⁸. Entre els que votaren contra l'obligatorietat no hi trobem només representants de l'esquerra, sinó també conservadors. Alguns d'ells eren entre els que, pocs anys abans, el 1849, havien aprovat una llei de beneficència que també tallava qualsevol intent d'imposar l'obligatorietat³⁹. A la vista del que passà en aquella votació, la comissió va opinar que si això no s'havia aprovat, menys encara s'aprovaria el que venia a continuació. Per això va

---

³⁷ DSC, 25-6-1855, p. 5955

³⁸ CÁNOVAS SÁNCHEZ, *Los partidos...*: p. 459: "...durante el verano de 1855 se inició el proceso por el que fue debilitándose cada vez más la hegemonía progresista y que culminó con el desplazamiento de Espartero del poder un año después. Los Gobiernos progresistas fueron hostigados continuamente en las Cortes y los medios de comunicación por la derecha, decidida a obstaculizar la consolidación del Régimen, y por la izquierda radical, que luchaba decididamente para que no se perdiera la oportunidad de realizar reformas democráticas."

³⁹ Per afirmar-ho rotundament caldria esbrinar la identitat de tots i cadascun dels diputats que van votar en un i altre sentit. De tota manera, sembla clar que en general van votar contra la comissió els progressistes més radicals, molts dels quals, després del Bienni, es retiraren de la política, serien perseguits o passarien a opcions més avançades (Alfonso Estalante, Estanislau Figueras, Gil Sanz, Ramón Péreza Costales, Miguel Alegre,...). També hi votaren en contra els que, més endavant, s'apuntarien a la Unió Liberal i a les opcions monàrquiques durant el Sexenni (Moreno Nieto, Laureà Figuerola, Manuel León Moncasi, Valentín Gil Vírseda,...). Per altra banda, votaren a favor del projecte del Govern, al marge dels seus propis membres i els homes més addictes, els que acabarien enfrontant-se radicalment a O'Donnell i a la Unió Liberal (Pedro Calvo Asensio, Agustín Gómez de la Mata, Hernández de la Rúa, Santa Cruz, Cantero,...). Cal destacar, a més, l'elevada presència de metges i facultatius en el Govern progressista (els casos de Calvo Asensio i Gómez de la Mata, per exemple).

preferir retirar el projecte i redactar-lo altre cop. En la nova redacció van desaparèixer les connotacions d'obligatorietat que, tal com li havia passat a l'article 74, haurien estat rebutjades en el Parlament ⁴⁰. No ens podem entretenir a comentar els diferents aspectes que van canviar. L'únic que cal que remarquem és la radicalitat amb què fou liquidat l'article 19, referent a higiene pública. El projecte inicial regulava en dinou articles diferents aspectes de la higiene de les poblacions i, en especial, de les ciutats (cementiris, indústries, escorxadors, residus, etc.). El que més ens interessa és l'article 126, que especificava clarament que:

"Los Ayuntamientos procurarán que dentro de los pueblos no haya fábricas cuyos materiales y elaboraciones no exhalen fetidez y se consideren insalubres."

En el nou redactat, no tan sols va desaparèixer aquest article, sinó també tots els altres d'aquest capítol. En substitució, només s'inclogué un breu article 101 que deia:

"Las reglas higiénicas a que estarán sujetas todas las poblaciones del reino, serán objeto de un reglamento especial, que publicará el Gobierno a la mayor brevedad, oyendo al Consejo de Sanidad."

El que realment fou breu fou el Govern progressista, i per això aquest Reglament mai veié la llum ⁴¹. No es pot dir que fos degut a un suposat desinterès i despreocupació per aquests temes en l'època, com de vegades s'ha dit. Precisament, aquell mateix any, l'Acadèmia de Medicina i Cirurgia de Barcelona havia decidit atorgar un premi al millor treball dedicat a "*¿Qué medidas higiénicas puede dictar el Gobierno a favor de las clases obreras?*". El premi el va guanyar, com és sabut, Pere Felip Monlau, en un treball en què proposava mesures que anaven força més enllà de les que disposava, no tan sols la llei aprovada sinó fins i tot el projecte de llei inicial que havia estat rebutjat ⁴². Després d'oferir una anàlisi molt detallada dels

⁴⁰ Es poden consultar els articles novament redactats a l'apèndix 12 del número 204 del Diari de Sessions (pp.6655-6657).

⁴¹ En l'edició de 1891 del diccionari Alcubilla, en tractar el tema de la salubritat i perillositat en els establiments industrials, encara es pot llegir que "*...entre nosotros no hay disposiciones legislativas que, tomando en cuenta lo peligroso, incómodo e insalubre de ciertos establecimientos, exijan para ponerlos dentro de poblado, ni la autorización ni la vigilancia de la Administración. Hase dejado este importante ramo del servicio administrativo a las Ordenanzas municipales, y como son muchas las poblaciones que no las tienen, o que teniéndolas no se ajustan a las necesidades de la época, se advierte, naturalmente, en este punto, una gran diferencia.*"

⁴² MONLAU, Pere Felip: *Higiene industrial. ¿Qué medidas higiénicas puede dictar el Gobierno a favor de las clases obreras?*, Madrid, Rivadeneyra, 1856 (Hi ha una edició recent a MONLAU, P.F. - SALARICH, J.: *Condiciones de vida y trabajo obrero en España en el siglo XIX. Estudio preliminar y notas de Antoni Jutglar*, Barcelona, Anthropos, 1984). Abans del treball de Monlau, de tota manera, fins i tot fora de l'àmbit industrial barceloní, podem trobar apreciacions similars a les de Monlau, com per exemple en SEOANE, M.: *Proyecto de Código sanitario...*, Madrid,

problemes higiènics generats per diversos processos industrials, Monlau concretà en vint punts les seves propostes per millorar la higiene i la salubritat en el treball industrial i en la vida obrera:

- 1.- Descentralitzar fàbriques i tallers.
- 2.- Construir els establiments industrials d'acord amb els criteris de salubritat.
- 3.- Construir *cases-model*, amb habitacions adequades per a obrers.
- 4.- Construir rentadors i cases de banys públiques, econòmiques i gratuïtes.
- 5.- Proporcionar aliments de primera necessitat, barats i abundants.
- 6.- Perseguir les adulteracions d'aliments.
- 7.- Vigilar la salubritat de les tavernes i fondes.
- 8.- Redactar una llei sobre el treball dels nens a les fàbriques.
- 9.- Evitar i posar remei als accidents de treball.
- 10.- Evitar la competència pels treballs realitzats en centres benèfics.
- 11.- Obrir passejos i jardins en barris obrers.
- 12.- Establir *cases-bressol* i asils.
- 13.- Establir escoles de primeres lletres per a nens obrers.
- 14.- Establir escoles dominicals per obrers i adults.
- 15.- Distribuir gratuïtament una *cartilla higiènica* per als obrers de cada ofici.
- 16.- Adjudicar premis anuals als descobridors de mesures higièniques.
- 17.- Establir *caixes d'estalvi* en tots els pobles importants.
- 18.- Fomentar les *societats de socors mutus*.
- 19.- Facilitar assistència mèdica gratuïta i socors domiciliaris per als obrers.
- 20.- Elaborar una estadística sobre l'estat de les classes fabrils.

En el redactat de la llei no es va fer cas de les suggerències de l'higienista, per més que l'Acadèmia l'hagués premiat. És cert que, aleshores, Monlau, malgrat la creixent moderació que se li ha atribuït, ja formava part d'una heterodòxia les opcions de la qual ja comptaven molt poc en l'acció política del liberalisme espanyol, fins i tot durant la interinitat progressista. Malgrat això, cal no oblidar el prestigi del seu criteri en matèria d'higiene. De fet, l'acció social dels executius es basarà, amb molt retard, en bona part dels criteris exposats aquí per Monlau, i recordem que els seus *Elementos de Higiene Pública*, editats per primer cop el 1847, foren el manual oficial d'aquesta innovadora assignatura a la universitat espanyola, amb tant d'èxit que van haver de ser reeditats i revisats el 1862 i el 1871, moment en el qual els treballs de Monlau ja havien estat superats en bona part per altres higienistes ⁴³. Amb tot, el propi autor tenia, en aquesta edició, paraules bastant dures contra l'acció pública espanyola en matèria d'higiene,

---

1822, in LÓPEZ PIÑERO, J.M.: *Mateo Seoane...* Però no només des de postures progressistes, sinó que, també des del moderantisme, l'abans citat Andrés Borrego es va plantejar la problemàtica industrial. Vegeu BORREGO, A.: *Organización industrial. Exposición y medios* in "La Revista Peninsular", març 1838 (citada i reproduïda a CASTRO, C. de: *Op. cit.*).

⁴³ GINÉ Y PARTAGÀS, Juan: *Curso elemental de Higiene privada y pública*, Barcelona, N. Ramírez y Cía., 1872, on l'autor no s'està de criticar algunes de les bases dels treballs de Monlau.

sobretot en recordar el que passà durant el Bienni, quan, després de llargs anys d'espera, existia l'oportunitat d'elaborar una bona normativa sanitària i industrial:

*"Con fecha del 8 de octubre de 1855, presentó el ministro de Fomento a las Cortes un proyecto de ley sobre el ejercicio, la policía, las sociedades, jurisdicción e inspección de la industria manufacturera. De 25 constaba dicho proyecto, y de ellos tres tan sólo hacían referencia a medidas esencialmente higiénicas: el 7, sobre trabajo de niños en las fábricas y talleres, el 12, que hablaba, aunque muy en general, de las condiciones de capacidad y salubridad de los establecimientos industriales; y el 13, que versaba sobre la indemnización a los obreros víctimas de algún accidente desgraciado por culpa de los fabricantes. El proyecto de ley en cuestión se ha quedado hasta ahora en proyecto, y nada se ha hecho. Cuando las circunstancias apremien, fuerza será hacer algo; y entonces peligra mucho que, como de costumbre, se haga todo mal."*⁴⁴

S'ha acusat sovint els governs madrilenys d'aleshores per llur poca consciència a l'hora de conèixer el caràcter i les dimensions dels problemes generats per la indústria. Els executius del Bienni, de tota manera, fos per major sensibilitat o forçats per les circumstàncies socials i d'ordre públic, van haver de plantejar-se la problemàtica industrial com cap altre govern ho havia fet fins aleshores⁴⁵. En qualsevol cas, el distanciament d'aquests governs respecte als canvis que s'estaven esdevenint era notori, fins al punt que algun ministre de foment no s'avergonyia de lluir un pensament econòmic lamentablement superficial⁴⁶. Com que en el conjunt de l'Estat, en aquesta època, la industrialització encara no havia portat massa problemes, els únics que podien haver sortit en defensa d'una legislació més completa en aquest sentit eren els diputats catalans. Ni tan sols els més implicats en temes industrials ho feren. Quan parlava Laureà Figuerola, aleshores destacat portaveu parlamentari dels interessos

⁴⁴ MONLAU, P.F.: *Elementos de Higiene Pública o arte de conservar la salud de los pueblos*, Madrid, Rivadeneyra, 1862 (1ª ed. 1847), vol. II, p. 700

⁴⁵ En aquest sentit es va arribar a presentar, el 8 d'octubre de 1855, el projecte de llei abans citat per Monlau, sobre "Ejercicio, policía, sociedades, jurisdicción e inspección de la industria manufacturera", motivat en bona part per la vaga de Barcelona de l'estiu anterior. De tota manera, el projecte quedà completament estancat en la comissió que l'havia d'estudiar i, malgrat els requeriments de diferents diputats, no va arribar a discutir-se mai al Parlament. Es pot consultar el desenvolupament d'aquest projecte a DSC, 1854-56, pp. 7032, 7045-49, 7055, 7276, 9486, 9503, 10902 i 12763. Un bon estudi del procés a BENET, J. - MARTÍ, C.: *Barcelona a mitjan segle XIX. El moviment obrer durant el Bienni Progressista (1854-1856)*, Barcelona, Curial, 1976, Vol. I, Cap. 3, *El projecte de llei sobre la indústria manufacturera*.

⁴⁶ DSC, 1854-56, pp. 4927-4928. El ministre Francisco Luxan es va atrevir a dir que "...en todo país debe haber una justa proporción entre la industria fabril y la industria que produce sustancias alimenticias. ¿Qué sucede en los pueblos donde se ha llevado al exceso los descubrimientos de la industria, en Inglaterra, por ejemplo? Que tienen que ir a buscar las sustancias alimenticias en los países donde se dan en abundancia y que no son tan industriosos, por eso tienen que ir a Odessa, tienen que ir al África, tienen que venir a España, (...). En Cataluña, donde la industria ha tomado un gran desarrollo, como el país no da bastantes sustancias alimenticias para mantener a todos sus habitantes, tienen que acudir por cereales a Andalucía, a Castilla, a Extremadura."

industrials des de les files del progressisme, conegut per les seves plàtiques a favor de la modernització industrial en tants altres aspectes, no va aixecar mai la veu per defensar les postures higienistes. Ans al contrari, fou dels que votà radicalment en contra de la proposta del Govern. Quedava clar que l'objectiu fonamental dels fabricants en el Parlament era intentar moderar i reconduir les relacions empresari-treballador i garantir la llibertat d'indústria i contractació. Ja ho van explicar fa anys Josep Benet i Casimir Martí en citar la felicitació que la Junta de Fàbriques va fer arribar a Figuerola després de la interpel·lació a les Corts Constituents de juny de 1855: pretenia reduir els conflictes socials derivats de la industrialització a un problema d'ordre públic, promogut per "*excitaciones reprobables*". Mai es referia a les males condicions de vida de les classes populars en la nova realitat industrial ⁴⁷. Sembla lògic pensar que qualsevol intent d'acció estatal a favor del control de la salubritat fabril havia de ser vist des d'aquesta òptica com una més de les moltes amenaces a la llibertat empresarial. Però quan tocava discutir la llei de sanitat, on aquestes qüestions eren encara més difícils d'obviar que no en el debat sobre indústria, cap d'aquests parlamentaris catalans va dir-hi res. Si exceptuem uns comentaris molt marginals de Figuerola que, de cap manera, qüestionaven la llei, cap dels diputats per Barcelona va fer ús de la paraula en tot el debat ⁴⁸. El resultat fou que s'acabà aprovant una llei de sanitat que deixava un immens buit en matèria d'higiene industrial, entre tants altres aspectes. Durant els quasi cinquanta anys de vigència de la llei, l'acció pública en matèria de sanitat, per bé i per mal, es va moure entre els paràmetres que aleshores es van aprovar. Des d'aquest punt de vista, sembla difícil seguir defensant que el retard espanyol en matèria social és només atribuïble a la inoperància d'uns governs madrilenys allunyats de les vicissituds del món industrial, perquè encara que sigui cert que es miraven aquests problemes de molt lluny, és innegable que posaren sobre la taula projectes que haurien permès enfrontar-s'hi si els industrials i els polítics que més implicats hi estaven ho haguessin volgut.

---

⁴⁷ BENET, J. - MARTÍ, C. : Op. cit., p. 5482 i ss.

⁴⁸ DSC, 8-6-1855, p. 5482 i ss.

SEGONA PART

EL MODEL LIBERAL CLÀSSIC

CAPÍTOL 3

INDÚSTRIA I CIUTAT. L'APARICIÓ I ELS INCONVENIENTS D'UNES NOVES FORMES DE VIDA

Un cop vist el procés d'assentament del liberalisme a Espanya cal que ens fixem en els seus efectes en un entorn en què la indústria podia aportar prosperitat econòmica, però també precarietat social, en la mesura en què la industrialització i el creixement urbà portaven associats una colla de problemes als quals el nou model no podia o no volia fer front. Les primeres dècades liberals foren decisives en l'assentament d'uns criteris individualistes encarats a donar plena llibertat a la iniciativa empresarial, encara que això impliqués la manca de control públic sobre les activitats fabrils i la desassistència d'amplis grups de població. Aquesta realitat pot tenir diverses lectures, i analitzar-la significa entrar en el debat sobre els efectes de la industrialització en la vida quotidiana de la població, una de les polèmiques més llargues de la historiografia contemporània. Com que la clau de volta de la qüestió rau en decidir si pesaren més els efectes beneficiosos dels increments productius o bé els efectes perniciosos del treball industrial, se sol optar per un o altre punt de vista més en funció d'opinions personals i subjectives que no pas de criteris objectius, amb la qual cosa sovint es corre el risc d'entrar en aquella mena de debats estèrils dels quals qualsevol investigador sensat hauria de defugir. Per altra banda, sembla poc assenyat seguir discutint aquesta qüestió quan les miserables condicions de vida de la població obrera del segle XIX eren gairebé unànimement acceptades per gent de tota tendència política, bé fos per denunciar la cara fosca del progrés, bé fos per lamentar el malestar d'uns quants com a sacrifici per al benestar de la majoria. No obstant això, no podem deixar de dir alguna cosa sobre aquesta qüestió, perquè el que aquí es planteja són aspectes centrals en el nostre treball. Podem reflexionar-hi des de tres punts de vista: l'evolució demogràfica, els efectes que el treball fabril desregulat tenia sobre la salut i una aproximació a la vida quotidiana des de la perspectiva de la qualitat dels aliments.

3.1.- Els efectes de la industrialització en les condicions de vida de la població. Una aproximació demogràfica

És acceptat per tothom que un dels indicadors més clars per avaluar el benestar d'una població és la seva evolució demogràfica ¹. El gran creixement de la Barcelona del segle XIX ha estat interpretat sovint en termes de prosperitat, però la relectura de les dades que en tenim pot portar a altres reflexions. Com que comptem amb estudis recents per a tot el període, no aportarem dades noves a nivell demogràfic, simplement ens limitarem a posar de costat aquests treballs i treure'n les reflexions que aquí ens interessin. Per a la segona meitat del segle comptem amb la gran quantitat de material elaborat pels estudiosos de l'època: els coneguts treballs de Cerdà, per una banda, i les sèries recollides pels serveis d'estadística de l'Ajuntament de Barcelona, en una tasca iniciada per Gumersind Colomer Codina, secretari de la Comissió de Governació de l'Ajuntament, als anys vuitanta, i seguida per Manuel Escudé Bartolí, Lluís Comenge i tot l'equip d'investigadors del Negociat d'Estadística de l'Ajuntament, ja a principis del segle XX ². Per la segona meitat del segle XIX tenim dades força precises, però com més reculem, més dificultats trobem. De finals dels anys trenta en endavant tenim dades relativament fiables, perquè l'Ajuntament havia començat a portar el Registre Civil, per primer cop a Espanya, a 1833 pel que fa a la mortalitat i a 1836 pel que fa a la natalitat. Foren aquestes les xifres que utilitzà Cerdà per al seu estudi, centrat en els períodes 1836-1847 i 1856-1864, que ens permetran enllaçar amb els treballs de Codina i Escudé, a partir de 1861. Per a èpoques anteriors a 1836 comptem amb els treballs recents de Pilar López Guallar, que ha intentat

---

¹ Sobre el llarg debat referent a les condicions de vida en la industrialització, cal veure RULE, John: *Clase obrera e industrialización*, Barcelona, Crítica, 1990 (1986), pp. 45 i ss.; també TAVERA GARCÍA, Susanna: *La condición de la clase obrera inglesa, 1780-1850. Un debate todavía*, in "Historia Social", 2, 1988; i CANALES, Esteban: *Industrialización y condiciones de vida en Inglaterra. Notas sobre una larga polémica*, in "Investigaciones Históricas", 14, 1994, pp. 171-196. Reflexions a l'entorn de la validesa de la taxa de mortalitat com a indicador de l'evolució de les condicions de vida de la població a HOBBSAWM, Eric: *Trabajadores. Estudios de historia de la clase obrera*, Barcelona, Crítica, 1979 (1964), pp. 94-97

² CERDÀ, Ildefonso: *Teoría General de la Urbanización y aplicación de sus principios y doctrinas a la reforma y ensanche de Barcelona*, Madrid, Instituto de Estudios Fiscales, 1971 (Barcelona, 1867). COLOMER CODINA, Gumersindo: *Movimiento de la población de Barcelona en el veintenio de 1861-1880. Densidad por calles, casas, habitaciones de la población vecindada en Barcelona en 1882*, Barcelona, Impr. N. Ramírez, 1883. També cal consultar les sèries estadístiques de *Gaceta Sanitaria de Barcelona* (1888-1910) i *Anuario Estadístico de la Ciudad de Barcelona* (1902-1917). A partir de 1917 cal consultar les mateixes sèries a *Gaceta Municipal de Barcelona*.

sistematitzar les dades a partir dels registres parroquials i dels cadastres fiscals des de mitjans del segle XVIII i, amb dificultats, fins a mitjans del XIX ³.

Tots els censos i recomptes corroboren el creixement de Barcelona en aquest període i en donen una imatge de ciutat pròspera i rica. Però el que ara ens interessa no és tant aquest creixement indiscutit sinó les bases en què se sustenta. Si fem cas a Pilar López, les xifres de població per al segle XVIII reflecteixen un creixement vegetatiu important ⁴:

	Nascuts	Natalitat	Morts	Mortalitat
1756-60	2.918	51,9	2.718	48,3
1761-65	2.691	45,3	2.326	39,1
1766-70	2.784	44,3	2.323	37,0
1771-75	2.923	41,9	2.402	34,3
1776-80	3.074	39,5	2.354	30,2
1781-85	3.162	39,1	2.730	33,7
1786-90	4.042	48,5	3.271	39,2
1791-95	4.223	48,4	4.075	46,7
1796-1800	4.407	49,0	3.309	36,8

La demografia barcelonina del segle XVIII, doncs, presenta un comportament clàssic dins dels patrons de l'Europa moderna: mortalitat i natalitat altes amb cert predomini dels naixements, frenat tan sols per certes puntes de mortalitat (que no es veuen en aquestes dades presentades per quinquennis), que donen un creixement vegetatiu molt moderat. El que no correspon tant al clàssic model demogràfic antic és el fet que aquest comportament es presenti en una ciutat. Sempre se'ns ha dit que en l'Antic Règim l'entorn urbà era el principal focus de mortalitat, que havia de ser compensat per un creixement major de la població rural. Barcelona no es comportava així, sinó que, per si mateixa, tenia un creixement vegetatiu prou important. Sorprenentment, doncs, a finals del XVIII, Barcelona no devia ser un focus d'insalubritat, misèria i mort, com acostumaven a ser les ciutats en època moderna i com seria posteriorment. En consonància amb la descripció de Montserrat Carbonell, i en contrast amb el que detectem per al segle XIX, la Barcelona d'aquells anys apareix com a una ciutat pròspera que, possiblement gràcies al desenvolupament de la manufactura, havia aconseguit, no tan sols absorbir els ja

³ LÓPEZ GUALLAR, Pilar: *Evolució demogràfica. Barcelona 1756-1833 i 1833-1860*, in SOBREQÜÉS CALLICÓ, Jaume: *Història de Barcelona*, Vols. 5 i 6, Barcelona, Ajuntament de Barcelona-Enciclopèdia Catalana, 1993-1995

⁴ LÓPEZ GUALLAR, P.: *Op. cit.*, Vol. 5, p. 129

nombrosos contingents d'emigrants que arribaven de l'entorn per treballar-hi, sinó que també havia aconseguit superar el dèficit vegetatiu propi de les ciutats de l'època.

Malauradament, les fonts no permeten resseguir amb tanta cura l'evolució demogràfica de les primeres dècades del segle XIX. Arran del seguit de guerres i de l'anticlericalisme revolucionari, els registres parroquials s'estroncaren i perderen credibilitat, i el Registre Civil no s'inicià fins als anys trenta. Topem amb un buit documental de tres dècades que degueren ser crucials en el desenvolupament de la Barcelona contemporània. A la vista de les dades posteriors, durant aquests trenta anys s'invertí la tendència dels equilibris demogràfics. Barcelona passà a ser una ciutat amb clar predomini de la mortalitat, una ciutat que només creixia gràcies a la immigració, símptoma clar de l'empitjorament de les condicions de vida de bona part de la població.

No podem pas establir el moment en què es produí aquest canvi. Fins al final de la Guerra del Francès, els registres parroquials semblen indicar una tendència a la baixa tant de la mortalitat com de la natalitat. En les dades puntuals de 1820 la població seguia creixent, i només a 1834 sembla haver-se invertit la tendència i la mortalitat passa a ser més alta. Aquesta dada no es pot prendre com a referència, donada l'excepcionalitat de 1834, degut a l'epidèmia de còlera, però, sigui com sigui, els números de Cerdà mostren com la tendència es degué invertir, com a mínim des de 1840 ⁵:

	Població	Nascuts	Natalitat	Morts	Mortalitat
1836	133.541	4.081	30,55	4.770	35,71
1837		3.989	29,87	3.649	27,32
1838		4.126	30,89	2.606	19,51
1839	148.213	4.208	28,39	4.061	27,39
1840		4.173	28,15	4.727	41,89
1841		4.438	29,94	4.522	30,51
1842	154.083	4.608	29,87	5.239	34,00
1843		4.224	27,41	4.567	29,63
1844		4.532	29,41	4.725	30,66
1845	186.214	4.133	27,56	5.084	27,30
1846		5.364	28,80	5.169	27,75
1847		5.366	28,81	6.157	33,06
1856	183.787	5.068	27,57	4.709	25,62
1857		5.302	28,84	5.048	27,46
1858		6.098	33,17	6.250	34,00

⁵ CERDÀ, I.: *Op. cit.*, Vol. II, p. 271-273.

1859	190.684	6.878	36,07	6.141	32,20
1860		6.140	32,19	6.242	32,73

Cerdà va elaborar les dades de població a partir dels registres municipals i dels censos existents ⁶. Si tenim en compte la tendència general al creixement de la població, sembla lògic pensar que les taxes calculades per als anys intercensals presenten xifres un pèl més altes del que en realitat correspondria, i per tant, això no invalida la tendència general a la baixa d'ambdues magnituds ni la inversió clara de la relació natalitat-mortalitat en favor d'aquesta última.

Hem tallat les xifres de Cerdà a 1860 perquè a partir d'aleshores disposem de les dades més fiables recollides per Gumersind Colomer i Manuel Escudé, en un laboriós treball de recopilació crítica dels registres municipals, Aquestes dades foren publicades per Colomer el 1883 i, a partir d'aleshores, ofertes periòdicament primer a la *Gaceta Sanitaria de Barcelona*, des de 1888 i, posteriorment, al *Anuario Estadístico de la Ciudad de Barcelona* i a la *Gaceta Municipal de Barcelona*:

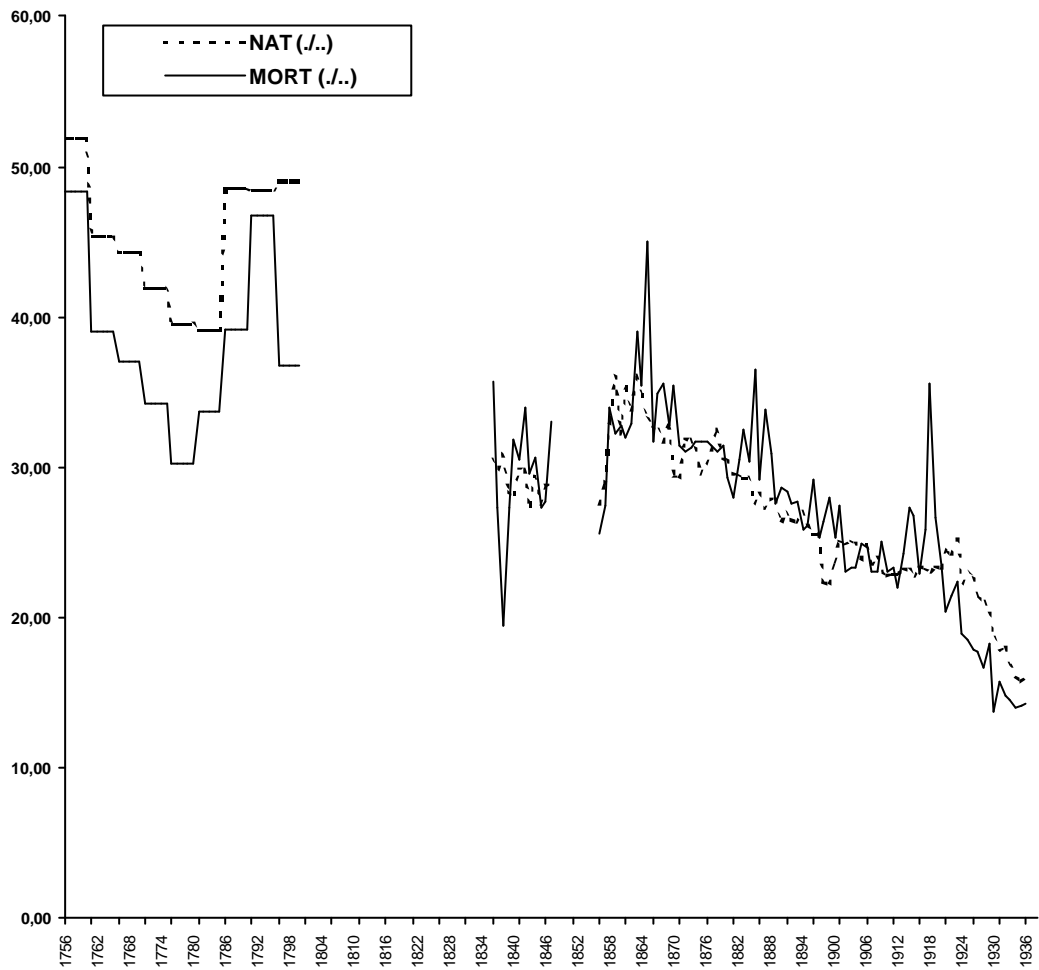
	Població	Nascuts	Natalitat	Morts	Mortalitat	S. Miorat
1861	249.590	8.818	35,32	7.971	31,93	4.248
1862	254.889	8.613	33,79	8.390	32,91	5.076
1863	250.300	9.037	36,10	9.782	39,08	6.244
1864	265.826	9.265	34,85	9.424	35,45	5.685
1865	271.469	9.022	33,23	12.230	45,05	8.849
1866	277.231	9.079	32,74	8.802	31,94	5.500
1867	283.117	9.207	32,52	9.902	34,97	6.581
1868	289.128	9.166	31,70	10.272	35,52	7.117
1869	295.266	9.679	32,78	9.695	32,83	6.154
1870	301.534	8.874	29,42	10.967	35,47	8.361
1871	307.936	9.018	29,28	9.676	31,42	7.060
1872	314.473	10.026	31,88	9.770	31,06	6.281
1873	321.149	10.211	31,79	10.065	31,34	6.530
1874	327.967	10.246	31,24	10.414	31,75	6.986
1875	334.930	9.910	29,58	10.630	31,73	7.683
1876	342.041	10.343	30,23	10.863	31,75	7.631
1877	349.338	10.857	31,07	10.959	31,37	7.399
1878	354.266	11.533	32,55	11.016	31,09	4.411

⁶ Cal advertir que les taxes les hem elaborat a partir de les xifres de població presentades per Cerdà, unes xifres que, en aquests primers censos no eren gens clares. Sovint hi ha diferents dades per a un mateix any, provocats no només per diferents recomptes o dificultats en realitzar-los, sinó també per disparitat de criteris a l'hora d'incloure segons quins grups de població. En cas que això succeís, hem pres com a vàlida aquella xifra que el mateix Cerdà utilitzava com a base per als seus propis recomptes sobre natalitat i mortalitat. Probablement, doncs, hi hagi errors en la cronologia precisa del creixement demogràfic, que no deuen alterar les hipòtesis que aquí es plantegen. Cal advertir també que totes les dades de població que es donen són referents no al municipi estricte de Barcelona sinó també a l'extraradi, per la qual cosa no hem de tenir en compte les variacions atribuïbles a les dates en què va haver-hi agregacions.

1879	359.162	11.000	30,62	11.296	31,45	5.192
1880	364.126	11.096	30,47	10.678	29,32	4.546
1881	369.159	10.933	29,61	10.326	27,97	4.426
1882	374.261	11.058	29,54	11.405	30,47	5.449
1883	379.433	11.103	29,26	12.369	32,59	6.438
1884	383.372	11.248	29,33	11.621	30,31	4.312
1885	388.670	10.733	27,61	14.185	36,49	8.750
1886	394.041	11.138	28,26	11.506	29,20	5.739
1887	400.748	10.941	27,30	13.559	33,83	9.265
1888	410.292	11.427	27,85	12.669	30,87	10.786
1889	420.062	11.713	27,88	11.578	27,56	9.635
1890	430.089	11.377	26,45	12.310	28,62	10.960
1891	440.331	11.868	26,95	12.518	28,42	10.908
1892	449.817	11.936	26,53	12.408	27,58	9.958
1893	460.529	12.135	26,35	12.743	27,67	11.320
1894	471.496	12.763	27,06	12.216	25,90	10.420
1895	482.724	12.597	26,09	12.652	26,20	11.283
1896	494.221	12.627	25,54	14.400	29,13	13.270
1897	505.790	12.924	25,55	12.795	25,29	11.450
1898	517.833	11.568	22,33	13.669	26,39	13.934
1899	530.163	11.818	22,29	14.818	27,94	15.330
1900	537.354	12.734	23,69	13.593	25,29	7.980
1901	542.144	13.258	25,08	14.884	26,39	5.581
1902	546.982	13.602	24,86	12.596	23,02	6.464
1903	551.863	13.865	25,12	12.849	23,28	3.875
1904	556.787	13.911	24,98	12.985	23,32	3.908
1905	561.755	13.405	23,86	13.966	24,86	4.042
1906	566.768	14.043	24,77	13.945	24,60	5.574
1907	571.826	13.457	23,53	13.226	23,12	4.960
1908	576.729	13.869	24,04	13.287	23,03	4.672
1909	581.876	13.436	23,09	14.592	25,07	4.565
1910	587.284	13.385	22,79	13.546	23,06	6.556
1911	592.476	13.548	22,86	13.847	23,37	5.491
1912	599.113	13.748	22,94	13.172	21,98	6.061
1913	603.421	14.047	23,27	14.661	24,29	4.922
1914	607.170	14.087	23,20	16.577	27,30	6.239
1915	619.083	14.111	22,79	14.468	26,77	12.290
1916	623.524	14.087	23,39	14.325	22,97	4.179
1917	628.144	14.625	23,28	16.253	25,87	6.284
1918	640.769	14.778	23,10	22.767	35,50	20.614
1919	663.387	15.504	23,40	17.685	26,70	24.799
1920	710.335	16.554	23,30	16.601	23,40	46.995
1921	723.375	17.723	24,50	14.774	20,40	10.091
1922	726.080	17.597	24,20	15.620	21,50	244-
1923	727.294	18.309	25,20	16.277	22,40	818-
1924	812.787	18.114	22,30	15.334	18,90	82.713
1925	817.859	18.817	23,00	15.108	18,50	1.363
1926	823.568	18.625	22,60	14.721	17,90	1.805
1927	832.729	17.784	21,40	14.707	17,70	6.084
1928	840.931	17.750	21,10	14.075	16,70	4.527
1929	881.275	17.902	20,30	16.099	18,30	38.541
1930	1.005.565	18.754	18,70	13.768	13,70	119.304
1931	1.007.820	17.928	17,80	15.916	15,80	243
1932	1.014.566	18.137	18,00	14.921	14,80	3.530
1933	1.023.625	17.073	16,80	14.778	14,60	6.764
1934	1.036.841	16.443	16,10	14.290	14,00	11.063
1935	1.048.641	16.419	15,80	14.681	14,20	10.062
1936	1.062.157	16.923	16,10	15.012	14,30	11.605

Amb tot aquest conjunt de xifres podem elaborar la següent gràfica:

EVOLUCIÓ DE LA NATALITAT I LA MORTALITAT A BARCELONA

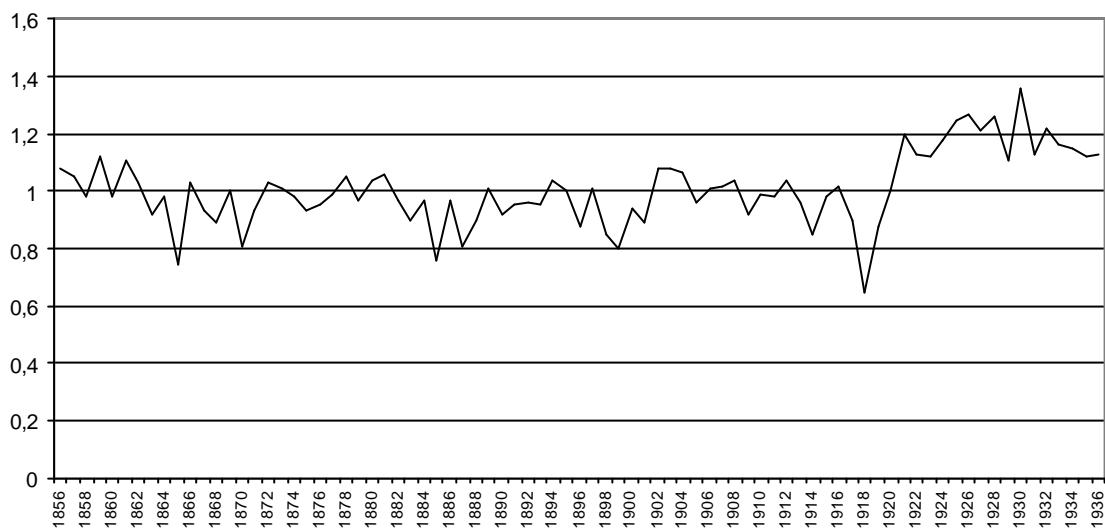

Malgrat les imperfeccions i els buits, s'evidencia la inversió en la tendència mortalitat-natalitat que apuntàvem abans. En el pas del segle XVIII al segle XIX, Barcelona havia deixat de ser un indret pròsper i en creixement per passar ser una ciutat *devoradora de persones*. La transició de la Barcelona manufacturera a la Barcelona industrial es degué fer d'una manera prou brusca i traumàtica com per obrir una època en què les condicions de vida a la ciutat portessin a un predomini de les morts sobre els naixements, una època que no es tancaria fins als

anys vint del segle següent ⁷. Només a partir d'aleshores es produiria el típic distanciament entre mortalitat i natalitat, fruit d'un fort descens de la primera, que explica els creixements vegetatius propis de les societats en transició cap a un règim demogràfic modern, com evidencia el perfil que relaciona natalitat i mortalitat:

Ratio naixements/morts a Barcelona (1856-1936)

Només a partir dels anys vint podem afirmar que Barcelona havia sortit del forat negre de la insalubritat típica del primer món fabril. Alguna cosa degué canviar per tal que, just després de la coincidència del tifus, la grip i la Primera Guerra Mundial i fins l'estroncament de la Guerra Civil, Barcelona visqués els seus anys de màxima expansió, en què tant el saldo migratori com el creixement vegetatiu foren molt positius. No entrarem ara a valorar les causes d'aquest tombant final perquè en parlarem més endavant. Centrem-nos en aquest regnat de la mortalitat que enfosqueix el fort creixement econòmic i demogràfic durant aquest llarg segle XIX. Les dues

⁷ Una interpretació similar a SNOWDEN, Frank M.: *Naples in the time of Cholera, 1884-1911*, Cambridge, Cambridge University Press, 1995, p 181. També EVANS, Richard: *Death in Hamburg. Society and Politics in the Cholera Years, 1830-1910*, London, Penguin Books, 1987, pp. 181 i ss. És interessant comparar aquesta evolució de la mortalitat a Barcelona amb la que presenta Richard Evans per al cas d'Hamburg, perquè les dues línies es comporten de forma molt similar fins a 1892. Aleshores, a Hamburg la mortalitat cau en picat, com a resultat clar i immediat de les mesures preses just després de l'epidèmia de còlera d'aquell any, que inclogueren no només una reorganització dels serveis mèdics i assistencials, sinó també una completa remodelació de les xarxes de clavegueram i d'abastiment i neteja d'aigües. A Barcelona, com veurem més endavant, les mesures adoptades després dels brots epidèmics dels anys vuitanta i noranta foren les mateixes, amb una única diferència: aquí no s'emprengué una remodelació en profunditat de l'abastiment d'aigua potable a la ciutat. El clar distanciament de les línies de mortalitat just a partir d'aquest moment fa evident la importància d'aquestes xarxes en la millora de la salubritat en les ciutats. El còlera de 1885 no actuà a Barcelona com el d'Hamburg a 1892. Només posà remei parcialment a la situació. Calgué passar l'experiència del tifus i la grip en els anys de la Gran Guerra per trobar a Barcelona un tombant tan clar com el que hi havia hagut a Hamburg a partir de 1892.

fites inicial i final d'aquest temps de mort i malaltia, 1834 i 1917, per fixar-ho en dues dates assenyalades, són les que han de marcar els límits cronològics del nostre treball.

Avui dia ja sabem que cal matisar molt el típic model de transició demogràfica pel que fa a les ciutats industrials. El de Barcelona és un cas clar de com el comportament de la població en les primeres ciutats industrials podia alterar el model demogràfic clàssic. No podem parlar d'un total immobilisme respecte a les societats de l'Antic Règim. Els nivells de natalitat i mortalitat que vèiem per al segle XVIII responen clarament a les altíssimes xifres pròpies del món modern que no es mantenen en el XIX, sinó que tendeixen totes dues a la baixa, i ho fan alhora. El descens en la mortalitat respon al típic patró demogràfic de les societats protoindustrials que ja han experimentat els canvis agraris que permeten un cert creixement autosostingut. El tret més distintiu del cas català, i encara més, pel que veiem, de Barcelona, és el descens molt primerenc del número de naixements, gairebé paral·lel i coetani al de les morts, cosa que contrasta amb el patró típic de les societats contemporànies, on fou el diferencial natalitat-mortalitat el que accelerà el creixement ⁸. A Barcelona això no passà durant el segle XIX. La mortalitat baixà, però poc, i la natalitat baixà abans que ho fes a altres llocs ⁹. La persistència d'altres mortalitats es faria encara més evident si tinguéssim en compte que, en l'extraradi, inclòs en aquestes xifres, es mantenia més baixa que a la Barcelona antiga, segons afirmen tots els tractadistes i ha avaluat Mercè Tatjer ¹⁰. De Cerdà en endavant, tothom acceptava que, malgrat les pitjors condicions infraestructurals dels suburbis, la menor densitat creava unes condicions mediambientals millors per a la supervivència de la població ¹¹. Per altra

---

⁸ LIVI BACCI, M.: *Historia de la població europea*, Barcelona, Crítica, 1999, pp. 140 i ss. La particularitat del cas català fou inicialment remarcada a LIVI BACCI, Massimo: *Fertility and Nuptiality Changes in Spain from the Late 18th to the Early 20th Century*, in "Population Studies", 1, 1968. Comentaris recents a aquest treball a MALUQUER DE MOTES, Jordi: *Història econòmica de Catalunya. Segles XIX i XX*, Barcelona, Proa-Ed. Universitat Oberta, 1998, pp. 35-36. També cal veure BENAVENTE, Jaime - NICOLAU, Roser: *La Població*, in NADAL, J. - MALUQUER, J. - SUDRIÀ, C. - CABANA, F., Dirs.: *Història econòmica de la Catalunya contemporània*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1991. Sobre aquesta particularitat en la natalitat i la fecunditat a Catalunya, a partir dels treballs de Livi Bacci i altres demògrafs cal consultar CABRÉ, Anna: *El sistema català de reproducció. Cent anys de singularitat demogràfica*, Barcelona, Proa, 1999, esp. cap. 2

⁹ Interessants notes sobre la persistència de la mortalitat i els seus gairebé nuls efectes sobre el creixement demogràfic en el vuitcents a NICOLAU ROS, Roser: *Els límits del descens de la mortalitat*, in RIQUER, Borja de, Dir.: *Història, política, societat i cultura dels Països Catalans*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, Vol. 6, 1997, pp. 96-97

¹⁰ TATJER, M.: *Evolució demogràfica (1860-1897)*, in SOBREQUÉS, J., Dir.: *Història de Barcelona*, Vol. 6, pp. 124-125

¹¹ Aquesta major salubritat de la vida a les àrees rurals pròximes a les ciutats que no pas en la ciutat mateixa és comunament acceptada avui dia. Vid. WOHL, Anthony S.: *Endangered Lives. Public Health in Victorian Britain*, London, J. M. Dent & Sons Ltd., 1983, Cap. 1. També els comentaris de EVANS, R.: *Death in Hamburg...*, pp. 180 i ss.

banda, fins ben bé a finals de segle no podem pensar que la davallada en el número de morts fos atribuïble a unes millors condicions de vida, fruit ni de millores higièniques ni alimentàries sinó més aviat a canvis en l'estructura de la població que van fer que la mortalitat infantil i juvenil baixés. Ho afirma Pilar López en comprovar com, gràcies al descens de la natalitat i a l'arribada d'immigrants, les piràmides de la població barcelonina presentaven un perfil cada cop més adult.

L'alta mortalitat urbana era força general a l'Europa industrial, però la convicció entre els dirigents municipals que el problema s'agreuja a Barcelona amb el pas del temps era ben fundada. Presentem una taula amb les dades per a 1917, recollides en les estadístiques de l'Ajuntament, completades amb referències a altres moments anteriors (xifres entre parèntesi)¹². A finals del període, la mortalitat i la natalitat barcelonines es mantien en unes xifres comparativament altes en relació amb altres ciutats¹³:

	Població	Nascuts	Morts	Natalitat	Mortalitat
Nova York	2.573.492	141.564	78.575	55,00	30,53
Barcelona	628.144	14.625	16.253	23,28 (31,1)	25,87 (29,3)
Madrid	641.726	17.262	15.544	26,89	24,20
Rio de Janeiro	908.819	30.092	21.508	33,11	23,66
Bordeus	261.678	3.708	6.102	14,17 (23)	23,31 (25)
Florència	262.260	2.968	5.848	11,31	22,29
Dublin	399.000	9.330	8.294	23,38	20,78
Palerm	396.695	8.809	7.833	22,20 (31,9)	19,74 (25,7)
Torí	516.864	5.239	9.059	10,13 (31)	17,52 (27)
Roma	640.227	11.799	11.067	18,42 (27,7)	17,28 (38,2)
Milà	703.104	8.447	8.447	12,01 (29,5)	16,76 (38,5)
Liverpool	781.948	17.931	13.093	22,93 (37)	16,74 (28,0)
Bolonva	201.940	2.664	3.375	13,19	16,71
Glasgow	1.105.529	24.016	16.691	21,72 (39)	15,09 (29)
Copenhague	516.000	12.072	7.768	23,39 (31,1)	15,05 (23,2)
Edimburg	335.074	4.913	4.924	14,66 (29)	14,69 (20)
Xicago	2.596.681	62.661	38.027	24,13	14,64
Buenos Aires	1.610.594	43.961	23.289	27,12	14,45
Londres	4.521.685	99.341	61.373	21,96 (34,5)	13,57 (24,6)
Manchester	770.248	12.841	10.207	16,67	13,25
Amsterdam	640.996	14.123	7.885	22,03	12,30
Estocolm	413.163	6.801	4.883	16,46 (33,4)	11,81 (31,6)
Rotterdam	496.876	11.961	5.688	24,07 (38,4)	11,44 (33,2)
L'Haia	344.626	7.459	3.915	21,64 (34,5)	11,36 (21,9)
Basilea	141.231	1.787	1.590	12,65	11,25
Zürich	213.856	2.757	2.187	12,89	10,22
Montevideo	973.581	9.383	6.749	9,63	6,93

¹² Entre parèntesi, les xifres que Gumersind Colomer calculava per a diverses ciutats als anys setanta, entre elles Barcelona. Entre parèntesi i en cursiva, les que extreia Pedro García Faria, en el seu estudi de 1893, sobre diverses ciutats a la dècada dels vuitanta.

¹³ *Anuario Estadístico...*, 1917

Caldrien més dades, però és clar que fins i tot als anys setanta (dades entre parèntesis), no totes les ciutats presenten saldos vegetatius negatius. Algunes ciutats ja havien deixat de ser les *devoradores de persones* que eren anys enrere. És conegut el cas anglès, en què els efectes més devastadors de la mortalitat urbana de l'Antic Règim, que s'havien aguditzat en les primeres dècades de la industrialització, ja havien anat desapareguent en les últimes dècades del segle XVIII ¹⁴. No a tot arreu, doncs, la ciutat era un focus de mortalitat. Ja a 1870 es poden distingir dues grans regions en la demografia urbana europea: si exceptuem Palerm, totes les ciutats en què ens consta un creixement vegetatiu positiu a 1870 són ciutats de l'Europa del centre-nord (Londres, Copenhague, Estocolm, Rotterdam i L'Haia), mentre que a les ciutats del sud (Torí, Roma i Milà) els saldos eren negatius i continuarien sent-ho encara durant molts anys. S'observa també com el descens en les xifres de mortalitat és molt més acusat a les ciutats del primer grup que no pas en les del segon. A tot arreu baixa la mortalitat al llarg del període, però en les ciutats del nord, la xifra es redueix a la meitat o un terç, mentre que en el segon grup el descens és molt menor. Fins i tot en alguns casos, com les ciutats del nord d'Itàlia i, en part, Barcelona, això es veu agreujat per un descens proporcionalment gran de la natalitat.

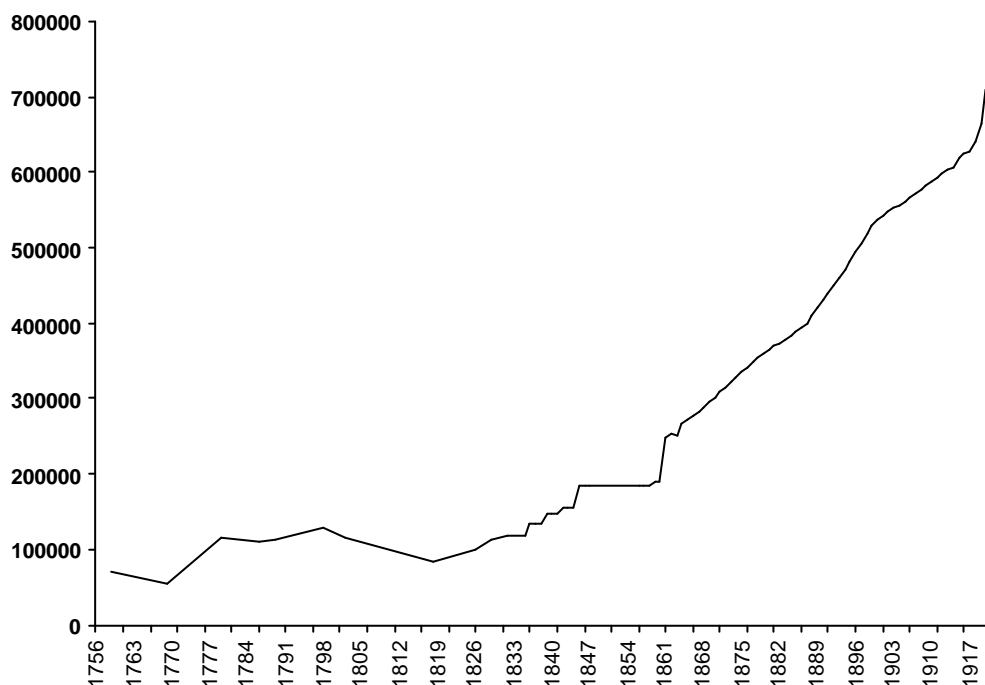
En les xifres que Colomer dona per a Barcelona, aquesta surt prou ben parada respecte a altres ciutats, perquè evidencien un cert creixement. La ciutat, doncs, a finals de segle se situava entre els dos grups, amb xifres de natalitat i mortalitat força igualades. En canvi, a 1917 la demografia barcelonina havia empitjorat considerablement. La natalitat ha baixat comparativament molt més que la mortalitat. Pel que fa al número de morts, en canvi, l'evolució havia estat clarament negativa. D'entre les presentades, Barcelona és la ciutat europea amb una mortalitat més alta. I no podem pas atribuir-ho al fet que sigui 1917 la data triada per la comparació, perquè la incidència de la grip d'aquell any no va fer variar tant les dades respecte als anys anteriors.

A 1917 es confirmava la tendència a distingir dos grans grups de ciutats, a nivell europeu. Hi ha un grup en què les xifres ja responien a patrons contemporanis, en què la mortalitat estava baixant a nivells del 15-10 per mil i en què la natalitat es mantenia significativament més alta, amb valors del 15-20 per mil, la qual cosa donava uns creixements vegetatius importants. Fins i tot en algunes ciutats del nord, la natalitat també havia baixat fins al

punt de tancar el cicle de transició demogràfica. És significatiu que, dins d'aquest grup, fossin les ciutats amb major tradició industrial, com Liverpool o Manchester, les que presentessin menor creixement vegetatiu. En l'altre grup de ciutats, corresponents a l'Europa del sud, les xifres continuaven sent més altes, cosa que indicaria una modernització demogràfica posterior i, el que és més significatiu, uns creixements vegetatius força més dèbils o negatius, més greu encara en ciutats lligades al comerç i la indústria, com Milà, Barcelona o Bordeus.

També podem analitzar aquestes qüestions des del punt de vista de l'evolució del conjunt de la població:

CREIXEMENT DE LA POBLACIÓ A BARCELONA

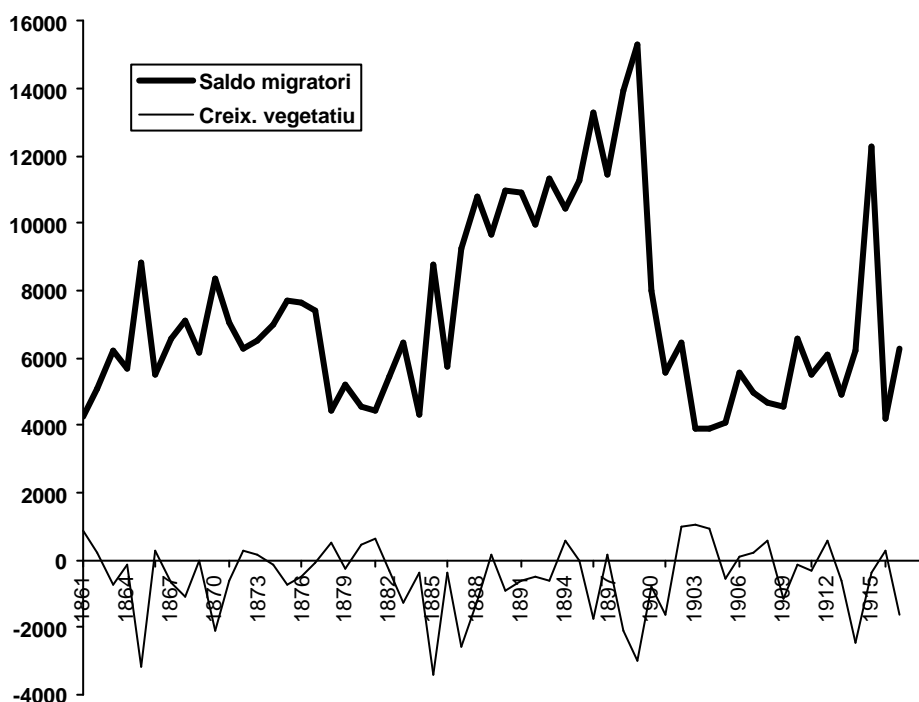
Per al que ara ens interessa, s'observen dues coses. La primera, l'estroncament clar a la primera meitat del segle XIX, del creixement iniciat a finals de la centúria anterior. Això evidencia la brusca alteració dels equil·libris demogràfics de què parlàvem per a aquest primer moment de la Barcelona industrial, i més si tenim en compte que les dades de població per al segle XVIII deuen estar una mica subestimades, pel fet d'haver-se elaborat a partir de fonts fiscals¹⁵. Encara que és obvi que el primer estonament s'explica fàcilment pel context bèl·lic

¹⁴ Una síntesi de la qüestió per al cas anglès a DAUNTON, M. J.: *Progress and Poverty. An Economic and Social History of Britain, 1700-1850*, Oxford, Oxford University Press, 1995, pp. 387-420.

¹⁵ LÓPEZ, P.: *Evolució demogràfica...*, p. 113

de principis de segle, el creixement serà força relatiu, i amb altibaixos, fins a la segona meitat del segle XIX. D'altra banda, aquest fort creixement que s'inicià cap als anys seixanta es correspon, com vèiem, a un moment en què la mortalitat a la ciutat empitjorà. Paradoxalment, quan la mortalitat s'accelerava i les condicions de vida devien empitjorar més, el creixement de la ciutat es féu més gran, cosa que obliga a lligar el creixement barceloní amb l'arribada d'immigrants. La correspondència entre les línies del saldo migratori i del creixement vegetatiu és ben remarcable:

COMPARACIÓ ENTRE CREIXEMENT VEGETATIU I SALDO MIGRATORI A BARCELONA (1861-1917)

És molt gran la correspondència entre les puntes d'arribada de població amb les crisis del creixement vegetatiu barceloní, fins al punt que de vegades una línia sembla emmirallar-se en l'altra. Sembla massa gran i massa immediata la correspondència per interpretar, com fa López, la mortalitat com a conseqüència d'un increment de l'atur provocat per l'arribada massiva d'immigrants ¹⁶. Sembla més lògic entendre-ho en sentit contrari, o bé com la continuïtat de la resposta migratòria a les crisis de subsistència rurals, en la Catalunya de l'Antic Règim, quan la població del camp provava d'accedir, en circumstàncies excepcionals, a la caritat urbana, o bé com al que podríem interpretar com a una continuïtat actualitzada d'aquestes ciutats-taula de

¹⁶ LÓPEZ, P.: *Evolució demogràfica...*, p. 137

salvament en el nou context industrial ¹⁷. Un cop es produïa una forta mortalitat, amb la consegüent falta de mà d'obra, devia arribar, ràpidament i multiplicada per tres o quatre, població procedent de l'entorn immediat per ocupar els llocs de treball vacants. Les indústries i el treball eventual que generaven podien actuar, doncs, com a substitutiu d'aquella caritat que en l'Antic Règim convertia les ciutats en l'últim recurs per a la població empobrida en moments puntuals de crisi. Hi ha una relació gairebé automàtica entre mortalitat i immigració. S'observen molt bé les puntes d'arribada justament en els mateixos anys en què es produïren grans crisis de mortalitat: el còlera de 1865, la febre groga de 1870, el còlera del 1885, el tifus de 1914 i la grip de 1917. Els altibaixos de la corba de saldos migratoris evidencien que devien respondre a fenòmens conjunturals d'aquesta mena, que feien que en un moment donat les xifres d'arribada de població es desapareixin i que a l'any següent tornessin a baixar. Només en moments en què la ciutat vivia en especial ebullició no s'observa gaire aquest fenomen ni queda tan clar el lligam mortalitat-migracions. Això es veu tant en l'entrada de població el 1888, segurament per treballar en les obres de l'exposició, com en la punta de 1898-99, amb una fortíssima immigració, deguda a l'arribada de població de les antigues colònies que, òbviament, tampoc presenta cap correspondència amb el saldo vegetatiu. En anys posteriors, com en la conjuntura que aplega la grip del 17 i la Guerra Mundial, o bé amb motiu de l'exposició del 29, l'entrada d'immigrants es multiplicà encara més.

Convindria conèixer millor les xifres de l'atur a la Barcelona de l'època per entendre aquest comportament i consolidar hipòtesis sobre les estratègies familiars. A la vista d'aquesta immediata reacció de la mà d'obra forana a les crisis de mortalitat que afectaven l'ocupació en la indústria barcelonina sembla afirmar-se la tesi d'Enriqueta Camps sobre l'actitud de les famílies catalanes en l'època de la industrialització ¹⁸. Si arriba immediatament població forana a ocupar llocs de treball deu ser perquè no hi ha subocupació voluntària entre les famílies autòctones. Això ens hauria de portar a reflexionar sobre dues coses: d'una banda, la plena ocupació dels membres de la família és indicativa de la migradesa dels ingressos familiars, que no permetria una actitud txanaioviana, i per altra banda, la relació amb el descens atípic de les xifres de natalitat al llarg del segle XIX, com apuntàvem al principi. És sabut que el ràpid descens de la fecunditat és un dels trets característics de la demografia catalana del segle XX, però cal no oblidar que això arrencà en el XIX. És més, Cabré remarca, en aquest sentit un tombant molt

---

¹⁷ PUIGVERT, J. M.: *Església, territori i sociabilitat (s. XVII-XIX)*, Vic, Eumo, 2001, p. 189

¹⁸ CAMPS CURA, Enriqueta: *Els nivells de benestar al final del segle XIX. Ingress i cycle de formació de les famílies a Sabadell (1890)*, in "Recerques", 24, 1990

clar durant el forat negre documental de la primera meitat del segle XIX, cosa que quadra amb la nostra hipòtesi sobre el trencament dels equi-libris demogràfics anteriors en aquest moment. La fecunditat catalana a finals del segle XVIII era relativament alta, mentre que a la segona meitat del segle XIX era ja comparativament baixa ¹⁹. Cabré ho fa notar per al conjunt de Catalunya. En el cas de Barcelona, les explicacions a aquest fenomen deuen tenir molt a veure amb l'experiència liberal i l'aparició de la societat industrial.

Si, com diu Enriqueta Camps, hi havia plena ocupació en les famílies i, com deduem de les dades migratòries, sembla que també la indústria barcelonina treballava en un entorn de plena ocupació, només es podria explicar un descens voluntari en les xifres de natalitat si els nounats podien tenir problemes a l'hora de trobar feina. Si en la família treballava tothom, només es podien incrementar els ingressos amb nous fills. Però la indústria catalana no devia poder absorbir més mà d'obra per la falta d'expectatives de creixement de la demanda en un mercat limitat com l'espanyol. Les famílies no devien estar disposades a tenir més fills si aquests havien de tenir dificultats per trobar feina, i només s'incrementava la població amb les successives onades migratòries que venien a suplir, amb escreix, els bruscos descensos de natalitat que succeïen periòdicament. De ser cert això, estaríem parlant d'un escenari en què precarietat i prosperitat es combinen d'una manera prou particular. La indústria prospera i creix, i la ciutat també, però dins d'uns límits. Només en part era certa la imatge de la "*próspera Barcelona*", típica en totes les guies de l'època perquè totes parlaven de la prosperitat dels seus negocis, però cap deia res sobre la salut i el benestar dels seus habitants. Només en part Figuerola podia afirmar que en la Barcelona de mitjans de segle "*hay causas poderosas para alojarse el hombre*". Pilar López, en parlar d'aquesta època, posa cara a cara Cerdà i Figuerola, dues visions confrontades de la realitat barcelonina de mitjans del segle. Per al primer, la industrialització ha portat la misèria i la insalubritat que descriu en la seva coneguda obra; per a l'altre, tot i presentar una imatge fosca dels barris proletaris de Barcelona, era innegable que "*...las mejoras hechas en nuestro país desde 1834, han sido fecundas en resultados; la libertad proclamada en la esfera del derecho público, aplicada a la industria interior y gozada en el campo de la inteligencia, ha dado ya en Barcelona preciosos frutos prolongando la existencia de la clase pobre en una cantidad pequeña, pero sensible a los ojos del más inexperto calculista*" ²⁰. López atribueix aquestes visions contrastades al moment

---

¹⁹ CABRÉ, Anna: *El model català de reproducció...*, p. 62

²⁰ FIGUEROLA: *Estadística de Barcelona en 1849*, Barcelona, Tomàs Gorchs, 1849. (citada per Pilar LÓPEZ, p. 111-112)

divers en què foren escrites, punt crucial de pas entre la pròspera Barcelona manufacturera, de Figuerola, i la insalubre Barcelona industrial, de Cerdà. Possiblement sigui cert, però els vint anys escassos que separen ambdós textos semblen massa poc temps per explicar que dos autors coetanis visquessin dues barcelones tan diferents. Més probablement tot sigui una mera qüestió d'opinions, com sol passar quan es parla de condicions de vida.

3.2.- Malalties i accidents laborals. Una aproximació a la salut industrial

Expansió industrial i creixement urbà anaren completament lligats. Les noves ciutats cresqueren a l'entorn de les fàbriques aprofitant una mà d'obra arribada del camp que s'hagué d'acostumar a la vida i el treball urbans. El creixement ràpid sovint portà a concentracions de població en barris cada cop més densos, que havien de conviure amb els tallers on es treballava i amb els seus residus. Tant les ciutats com les fàbriques s'expandiren ràpidament en una època en què el poder polític, en nom de la prosperitat i la riquesa, va fer ben poc per controlar aquest creixement. El deteriorament de l'entorn degué ser notable, i de ben segur que, durant una colla de dècades, cap treballador d'aquestes ciutats tingué la convicció de formar part del món pròsper propi del *segle del progrés* que tants teòrics proclamaven. La prosperitat econòmica es restringia a uns pocs llocs i a unes poques persones que s'aïllaven cada cop més del gruix de la població, mentre que la vida quotidiana del conjunt de la gent havia empitjorat en molts aspectes. Deixant de banda els efectes pràctics que sobre la vida quotidiana pogué tenir el treball fabril en les múltiples facetes ben estudiades per Thompson (horaris, disciplina, etc.), cal referir-se als efectes de la indústria sobre la salut: tant a les malalties professionals dels treballadors que exercien un ofici determinat com a les conseqüències nocives que per al medi tenia la instal·lació de molts tipus de fàbriques. Proliferaren molt en la premsa de l'època les queixes per aquests motius. També en els arxius municipals podem consultar un ampli ventall de denúncies de veïns pel deteriorament de les condicions higièniques en el seu entorn, però potser són més útils i precises les monografies que els científics dedicaven a aquestes qüestions. No ens referim ben bé a les topografies que cada poble mirava de publicar, que valen com a informació per molts temes, sinó sobretot a treballs més complexos que permeten abastar la realitat urbana. Llorenç Prats ha fet un recull força exhaustiu de topografies de diferents localitats de Catalunya i no n'ha

localitzat cap per a Barcelona ²¹. Això no vol pas dir que no hi hagués preocupació per la qüestió, perquè l'objectiu explicat en diferents moments en actes fundacionals dels cossos mèdics municipals i juntes de sanitat de Barcelona era el d'elaborar aquesta topografia que, per les dimensions i la complexitat de la ciutat, devia ser gairebé inabastable d'acord amb les pretensions i els objectius d'exhaustivitat amb què els metges i facultatius d'aleshores treballaven. Malgrat aquesta mancança, tenim dades suficients per avaluar la realitat higiènica de la Barcelona del vuitcents, perquè de fet, al marge de la monografia de Cerdà, repetides vegades citada, cal acceptar que la gran majoria dels tractats i manuals científics que, a nivell espanyol, parlen d'higiene, medicina, indústria, etc., estan elaborats basant-se en la interpretació d'obres angleses, alemanyes i, sobretot, franceses d'acord amb la realitat quotidiana que els seus autors vivien a Barcelona. Així, per exemple, els dos tractats higiènics més exhaustius per a la part central del segle, utilitzats com a manuals de la matèria en les universitats espanyoles, foren elaborats per científics barcelonins, Giné i Partagàs i Monlau, i citaven més o menys la mateixa bibliografia, malgrat algunes discrepàncies en el tractament que cadascun feia de moltes qüestions ²².

Les obres de Monlau i Giné ens serviran per a una primera aproximació als efectes de l'aparició de la indústria des del punt de vista de l'empitjorament de les condicions de treball, perquè és difícil apropar-nos-hi des d'altres punts de vista. A no ser que prenguéssim al peu de la lletra les denúncies de la premsa obrera en moments de llibertat cap a finals de segle, no trobem pràcticament altres referències que aquestes al treball intern de les fàbriques. Documentalment, en els arxius, no hem trobat cap mena de rastre de cap inspecció a l'organització d'aquest treball, ni tan sols de cap visita a l'interior de cap fàbrica a fi de controlar les condicions en què es realitzaven les feines. L'única forma, que ens consti, d'aproximar-se a la fàbrica per part de

---

²¹ PRATS, Llorenç: *La Catalunya rànica. Les condicions de vida materials de les classes populars a la Catalunya de la Restauració segons les topografies mèdiques*, Barcelona, Altafulla, 1996, p. 12

²² MONLAU, Pedro Felipe: *Elementos de Higiene Pública*, Barcelona, Pablo Riera, 1847 (Hi hagué reedicions a Madrid el 1862 i 1874) (L'edició consultada és la de 1862, i per tant, totes les cites que fem del text de Monlau corresponen a aquesta edició); GINÉ Y PARTAGÁS, Juan: *Curso elemental de Higiene Privada y Pública*, Barcelona, N. Ramírez y Cia, 1872. Pel que fa a la bibliografia comuna citada, destaquem els tractats de TARDIEU, Auguste Ambrose: *Supplément au dictionnaire des dictionnaires de médecine français et étrangers, rédigé par une société de professeurs et d'agregés de la Faculté de Médecine, de médecins, de chirurgiens, de pharmaciens en chef et d'anciens internes des hôpitaux de Paris; sous la direction de M. A. Tardieu*, Paris, Germer Baillière, 1851, 994 pàgs.; VERNONIS, Maxime: *Traité pratique d'higiene industrielle et administrative: comprenant l'étude des établissements insalubres, dangereux et incommodes*, Paris, J. B. Baillière, 1860, 2 vols; VILLERMÉ, Louis R.: *Des Associations ouvrières*, Paris, Pagnerre-Firmin Didot Frères, 1849, 103 p.; i sobretot, del mateix VILLERMÉ, L.: *Tableau de l'état physique et moral des ouvriers employés dans les manufactures de coton, de laine et de soie*, Paris, J. Renouard et c., 1840, 2 vols (c. 1.200 pàgs.). Tots aquests tractats són fàcilment localitzables a les biblioteques de Barcelona avui dia, cosa que fa pensar en l'ús corrent de manuals francesos entre els especialistes mèdics catalans del moment.

l'autoritat en el segle XIX eren les inspeccions de les juntes de sanitat per avaluar les condicions dels establiments cara als possibles danys que poguessin causar a l'exterior, d'acord amb la dèbil i confusa legislació sobre *establecimientos insalubres, incómodos y peligrosos*. Mai, però, aquestes juntes actuaven en aquest sentit *de motu proprio*. Mai realitzaven cap visita sense denúncia prèvia dels veïns i, molt menys, mai aprofitaven l'ocasió per inspeccionar, no ja les condicions de treball, sinó les condicions ambientals i higièniques de l'interior de la fàbrica. Ens basarem, doncs, en els tractats dels higienistes que sí recomanaven primer, i exigien més tard, aquesta mena de controls, per conèixer els perills dels principals oficis. Més endavant aprofitarem altra documentació per avaluar els efectes de la indústria a la ciutat.

Ni Monlau ni Giné deixaven de dedicar amplis capítols a la *mesología* (o *higiene extrínseca de la industria*), els efectes nocius sobre la salut que la vida obrera tenia fora de la fàbrica. A nivell ambiental, Monlau comparava la insalubritat urbana amb les condicions dels entorns rurals. El treball a pagès, deia, és menys remunerat però més segur i, sobretot, més sa. L'alimentació era més simple, però la gent de pagès no estava sotmesa a les adulteracions alimentàries de la ciutat. Només les males condicions de molts dels habitatges rurals exposen la població del camp a la difusió de les malalties. La indústria i les aglomeracions que ha comportat, en canvi, han convertit les ciutats en un entorn insalubre per naturalesa. Però al marge d'aquestes apreciacions generals, ni Monlau ni cap altre tractadista de mitjan segle XIX es preocupaven massa pels efectes nocius de les condicions ambientals. Òbviament els tenien en compte, des del moment que, segons les creences de l'època, la difusió de les malalties no es produïa per la via microbiològica, encara no descoberta, sinó a través de la putrefacció de la matèria orgànica, que generava uns miasmes capaços de trasmetre la malaltia. El fet que aquests miasmes es detectessin amb l'olor explica l'obsessió per considerar nociu tot allò que feia pudor. Per això els tractats s'esforçaven en l'estudi dels aspectes relacionats amb els aires enrarits i les pudors, oblidant altres aspectes que avui sabem més nocius. Igualment per això, la major part de denúncies als negociats municipals de sanitat en les èpoques més reculades tenien a veure amb focus de pudor, mentre que, a mesura que avançava el segle i s'albirava la possibilitat dels contagis per la via aquàtica tant els tractats mèdics com les denúncies tendiren a centrar-se en aquests altres casos. No podem pensar, però, que el fet que, cap a finals de segle, es fes més èmfasi en aquests aspectes fos degut només a la difusió de la microbiologia i el descobriment dels mecanismes de contagi aquàtic i aeri, perquè les teories miasmàtiques tradicionals, vigents a mitjan segle no descartaven tampoc la insalubritat de les aigües com a font

---

de malalties. Més aviat cal atribuir-ho, doncs, a l'acció combinada d'aquests descobriments amb la pressió generada per l'agreujament de les condicions de vida i el seguit d'epidèmies de la segona meitat del segle, que portaren a una presa de consciència cada cop més clara en aquest sentit. Fins aleshores, en canvi, la *higiene industrial* era poca cosa més que higiene professional: una anàlisi de les malalties i malformacions provocades pel treball fabril en cada treballador, sense preocupar-se per efectes externs.

L'altre gran aspecte negatiu de la *higiene extrínseca* té a veure amb les condicions i hàbits personals i familiars: habitatges, alimentació, mal vestuari, falta d'hàbit en el bany, etc., en les quals Monlau detectava més connotacions morals que no pas Giné. No s'estava de dir, per exemple, que "*...las profesiones mecánicas sacan su personal de las clases sociales inferiores o medias. De ahí resulta que la influencia fatal de muchas profesiones se graba con caracteres permanentes en la organización de ciertas clases o de ciertos grupos de la sociedad, dando lugar a modificaciones hereditarias que se combinan con las de la raza, del clima, etc. Tal es, por ejemplo, la disposición a la tisis pulmonar, transmitida a los hijos por padres, a quienes su oficio condena a tal enfermedad (...). En las grandes reuniones de todas las edades y de ambos sexos, las pasiones se inflaman, el contagio del vicio se propaga con una especie de furor, y los excesos de toda clase aceleran la alteración de las constituciones más robustas. (...) concebidos en la miseria y el libertinaje, los endeblés vástagos de esa población bastardeada pasan a su vez bajo el imperio de las mismas causas de degradación física y moral, describiendo un círculo sin fin...*"²³. Aquest tipus de reflexions, barreja de medicina premicrobiològica, pseudogenètica i moral burgesa, van anar desapareguent amb el temps. Les diferències, en aquest sentit, entre els manuals de Monlau i Giné són paradigmàtiques. Moral, religió, política i ciència, que es confonien en un tot a la primera meitat de segle en les reflexions higienistes, van anar separant els seus camins en un procés que caldria estudiar, en el qual devien ser elements crucials tant la forma en què la classe obrera es configurà històricament a Barcelona com el progrés espectacular de la medicina durant el vuitcents.

Pel que fa a comentaris sobre la vida obrera fora de la fàbrica, destaca la distinció de Giné i Partagàs entre tres grans grups de treballadors pel que fa al seu lloc de residència: els que viuen en pisos llogats i moblats pel seu compte (que solen ser els que estan millor), els que viuen en les immediacions de la fàbrica (sovint controlats pel fabricant) i els *itinerantes*, que viuen

---

²³ MONLAU, P. F.: *Elementos...*, pp. 680-681

rellogats en cases d'hostes, que són els més miserables. Caldria erradicar, deia, aquest últim grup perquè en bona mesura eren els difusors de les epidèmies. Els atribuïa la difusió del tifus, del còlera, i sobretot de la sífilis, pel costum de compartir el llit entre ells. No era l'únic en carregar-los les culpes. Per això es fa difícil no connectar l'existència d'aquest gran nombre de rellogats amb les oscil·lacions, freqüents i lligades clarament a l'evolució de la mortalitat, en l'arribada d'immigrants que vèiem anteriorment. Devia existir una capa de població flotant que entrava i sortia de la ciutat amb la mateixa facilitat que trobava feina o la perdia en funció de l'evolució conjuntural del mercat de treball. La línia divisòria entre aquesta població i els *pobres, vagos, maleantes y malentretenidos* devia ser molt tènue. Fos per la precarietat o per la mobilitat, aquesta gent era considerada alhora la més antihigiènica i la més perillosa socialment. Perseguits com a difusors de malalties i de revoltes alhora, la frontera entre pidolaires, rodamons i els treballadors de més baix nivell era sovint molt tènue. Per això, les mesures contra la mendicitat i contra la precarietat de les franges obreres més pobres sovint es confonien. Uns primaven la reclusió i persecució per a tots aquests grups. Altres, com Giné i Partagàs, entenien que el problema requeria altra mena de solucions. La gran mesura, al seu entendre, havia de ser assentar i consolidar la població flotant gràcies a la construcció d'habitatges obrers, a l'estil de les *cités ouvrières* franceses i belgues i les *model-houses* angleses, reclamada moltes altres vegades. Alhora que s'higienitzarien els barris obrers s'esborrarien els mals costums d'aquestes franges de població. Contra la por a edificar un ferment revolucionari, animava empresaris i autoritats a emprendre aquesta iniciativa. De l'experiència francesa, deia, se n'extreia que era fals que l'aglomeració d'obriers en un sol barri provoqués revoltes. La mesura també formava part de les vint propostes que Monlau va formular el 1855 en discutir-se al Parlament el fallit projecte de llei obrera. El mateix Monlau, poc abans, lamentava la iniciativa que, en aquest sentit, emprengué Pedro de Egaña, en la seva etapa com a ministre de governació el 1853. La proposta responia plenament als esquemes benèfic-assistencials i al model de descentralització que pocs anys abans havia consolidat la legislació liberal ²⁴. Es limitava a decretar que els ajuntaments, sense finançament, tiessin endavant el projecte. Lògicament, el projecte mai tirava endavant, com podem comprovar a Barcelona. El *laissez faire* governamental es combinava fatalment amb la falta de pressupost municipal i el poc entusiasme, per no dir els recels, de les *clases pudientes* que ho havien de tirar endavant ²⁵. Sigui com sigui, i encara que sempre quedessin en

---

²⁴ R.D. 9-9-1853, encarregant als ajuntaments la construcció de cases barates per a "pobres".

²⁵ AMAB, Governació, Sèrie A - N° 2914, 1853-1854. Consta l'expedient amb la rebuda de les instruccions governatives, però no consta cap actuació en conseqüència. La prova més clara de què res es féu és la repetició gairebé calcada de la mateixa proposta a 1892 (AMAB, Gov. Sèrie D - N° 273/92

projecte, els programes d'eradicació de la mendicitat i l'establiment de cases barates, per a pobres o per a obrers (es deia indistintament) foren dues propostes recurrents al llarg del segle XIX. De vegades es produïen conjuntament. D'altres vegades, en canvi, anaven per separat. Caldria estudiar detingudament la forma en què es produïen aquests projectes per veure fins a quin punt eren compatibles, fins a quin punt evidenciaven una evolució ideològica o bé responien a dos idearis diferenciats d'enfocament de la *qüestió social*.

Pel que fa al treball dels nens en les fàbriques, tant Monlau com Giné estaven d'acord en armar-se amb arguments científic-mèdics per considerar-lo nefast: el treball en els infants explicava moltes malalties i la baixa esperança de vida de la població. Fins i tot en els països en què, com França i Gran Bretanya, s'havia legislat la qüestió, es permetia l'entrada dels nens al treball massa aviat. Entre els vuit anys de França i Gran Bretanya i els dotze d'Àustria, Monlau proposava, per Espanya, l'edat de deu anys per entrar a la fàbrica, sempre i quan es garantís una escolarització mínima de tres dies a la setmana, no es treballés de nit ni més de vuit hores i hi hagués un certificat mèdic de l'aptitud i les vacunacions del nen. Pel que fa al treball femení, ambdós higienistes es mostraven partidaris d'acceptar-lo sempre i quan fos en les mateixes condicions i mateix salari que l'home, perquè *"...Las mujeres que se ocupan en profesiones mecánicas en los mismos establecimientos que los hombres, dan más enfermedades y más defunciones que estos. Este resultado es debido a la inferioridad del jornal, que trae a inferioridad de alimentación, de vestido, de habitación, etc. La escasez priva de los gozes, pero no mata los deseos de procurárselos. Así es que las muchachas y las mujeres de las fábricas, destituidas de luces, mal educadas y expuestas a todas las tentaciones, se rinden fácilmente, y como por recurso, a la seducción. El libertinaje y la prostitución vienen luego a consumir la obra que inició la miseria."*²⁶

Un cop analitzada la *higiene extrínseca* del treball fabril, en la qual sovint predominaven més les connotacions morals que no pas les purament tècniques, les monografies entraven a analitzar la *higiene intrínseca*, els molts problemes que podia comportar aquest treball, molt més perillosos, si cap, perquè *"...muchas profesiones abrevian la vida por lo fatigosas que son, por los accidentes a que exponen y por los excesos a los cuales sirven de pretexto o de excusa"*²⁷. La multiplicitat d'oficis i la varietat de possibles danys causats feia difícil posar-se

---

²⁶ MONLAU, P. F.: *Elementos...*, p. 681 i ss.

²⁷ MONLAU, P. F.: *Elementos...*, p. 619

d'acord en una única classificació de les *malalties industrials*. Monlau, per exemple, s'inclinava per la classificació de Levy, basada en el medi en què es treballava. Classificà les indústries en fitotècniques, higròtècniques, zootècniques, termotècniques i minerotècniques. Giné, en canvi, preferia combinar aquesta classificació amb la de Tardieu, en què es tenien en compte també els tipus de malformacions produïdes (condensacions parcials a l'epidermis, alteracions profundes en la pell, canvis de color i defectes de conformació d'un òrgan o regió que afectin el conjunt del cos). Així, Giné establia quatre grans grups de treballs insans per a l'obrer:

1.- Professions en què la naturalesa del mateix treball és nociva o hostil:

- Les que requerien esforç muscular (mossos de corda, fusters,...)
- Professions industrials sedentàries, però amb exercici mecànic (sastres, sabaters, costureres,...)
- Professions que exigien forçar la vista (rellotgers, gravadors, caixistes d'impremta,...)

2.- Professions en les quals la matèria treballada és nociva o hostil

- Indústries zootècniques, amb matèria primera d'origen animal (assaonadors de pells, treball de la llana, ...)
- Indústries fitotècniques, amb matèria primera d'origen vegetal (cotó, canem, lli, farina, midó,...)
- Indústries minerotècniques, amb matèria primera d'origen mineral (ferro, carbó,...)

3.- Professions amb lloc de treball hostil (mineria, ...)

4.- Professions amb ambient hostil (calor, falta de llum...)

Es fes la classificació com es fes, molts oficis podien ser inclosos en més d'un grup, perquè eren insalubres per diversos motius. Per això Monlau havia cregut millor abandonar els intents de classificació per tal de treballar cada ofici per separat, amb la idea d'assentar unes bases per a l'elaboració de manuals monogràfics d'higiene per a cada ofici, editats per l'autoritat pública i distribuïts gratuïtament entre els treballadors de cada ram. El treball de Monlau, doncs, no era només un manual universitari sinó que aspirava a ser també la base d'una obra més vasta, que permetés la regeneració higiènica de la classe obrera espanyola. Es va quedar en l'intent, però a nosaltres ens val com a document imprescindible per conèixer les condicions de treball en cada ofici.

La major part de l'estudi de Monlau es dedica a l'anàlisi de les professions pròpies de la societat industrial, bé siguin mecàniques o professions liberals. Atribuïa un primer tipus de malalties tot el conjunt de les que anomenava *professions termotècniques*, totes aquelles que exposaven el cos a focus de calor constants. Forners, ferrers, fundidors, fogners, calderers, etc. respiraven permanentment en atmosferes que podien arribar fins als setanta o vuitanta graus de

temperatura. Els principals efectes tenien a veure amb l'excessiva sudoració i la consegüent pèrdua d'energia. Igualment, els canvis de temperatura provocaven malalties respiratòries amb molta facilitat. Atribuïa la difusió de la tisi a aquests hàbits de treball ²⁸. També eren freqüents les congestions cerebrals i malalties lligades als ulls: cataractes, llagimeig, conjuntivitis, etc.

Per *professions higrotècniques* entenia totes aquelles en què l'aigua hi era present, en forma líquida o de vapor: pescadors, rentadores, aiguadors, remolcadors del port, etc. No hi havia acord entre els científics europeus en l'atribució de malalties a aquesta causa. Alguns les consideraven focus de tisi, reumatismes, còlics o febres. D'altres, en canvi, no els atribuïen cap problema. A la vista d'això, Monlau els considerava oficis saludables sempre i quan es tingués cura de l'alimentació i de l'abric amb robes de llana.

Eren més nocives les *professions zootècniques*, totes aquelles en què era constant el contacte amb matèries animals (carnissers, assaonadors de pells, saladors, sepulcrers, etc.) ²⁹. En molts casos, a més, aquestes matèries eren pútrides o en descomposició, fet que agreujava el problema. Tampoc hi havia acord entre els autors. Cita diversos estudis estrangers elaborats a partir de les xifres de mortalitat en moments d'epidèmies en diferents ciutats. Classificant els morts, alguns científics conclouien que determinats oficis agreujaven la mortalitat, mentre que altres atribuïen una mena d'immunitat a segons quines malalties. Així, per exemple, per a molts, el contacte amb emanacions animals evitava la tisi pulmonar. De fet, deia Monlau, era un vell costum fer respirar l'atmosfera dels estables del bestiar als malalts de tisi pulmonar, tot i que altres autors s'hi oposessin. Gaspard i Magendie, per exemple, demostraren que inoculant substàncies pútrides a animals, aquests morien ³⁰. Entre uns i altres, Monlau proposava vigilar en condicions adverses: aires estancats, matèries pútrides i edat avançada dels operaris. En canvi, eren unànimement acceptats com a nocius els efectes de la pols i el borriçol d'animals, que afectaven tothom, però més directament els treballadors que hi estaven en contacte permanent (matalassers, teixidors i filadors de llana i seda, barretaires, cardadors, etc.). En cada cas els perills eren diferents, però es podien resumir en una alta freqüència d'oftalmies, tos, aneurismes,

---

²⁸ Cal advertir que en els textos mèdics d'aquesta època, quan es parla de tisi es solen referir a tota mena de malalties greus lligades amb l'aparell respiratori i no pas estrictament a la tuberculosi pulmonar.

²⁹ Per la seva omnipresència a les ciutats, per les condicions del treball i per les emanacions pútrides que generava, una de les indústries més temudes i combatudes era la de l'assaonament de pells. Sobre aquesta qüestió, és interessant el treball monogràfic de LLORENS, Ignacio de: *Higiene industrial. Boceto higienológico de los curtidores*, in "Gaceta Sanitaria de Barcelona", 2, 1-10-1888.

³⁰ MONLAU, P. F.: *Elementos...*, p. 659. Es refereix a LOMBARD, H. C.: *De l'influence des professions sur la phthisis pulmonaire*, Ginebra, i MAGENDIE, François: *Compendio elemental de fisiología*, Barcelona, Impr. Vda. e hijos de Antonio Brusi, 1828-1829

tisi i tota mena de *pústulas malignas*. L'única manera de solucionar aquests problemes era habilitar els tallers per tal que l'aire hi circulés convenientment i, si això no era possible, establir pauses freqüents per tal que els treballadors poguessin sortir a fora a respirar aire pur. Només l'acció de l'autoritat governativa, deia, faria possibles aquestes mesures, perquè l'empresariat pel seu compte no les introduiria. Que sapiguem, mai es féu res en aquest sentit.

Higiènicament, els oficis relacionats amb el treball dels minerals tenen possiblement més problemes associats que els altres. Lligats a la indústria tèxtil, tots els autors citen el cas dels polidors, afiladors i esmeriladors, encarregats d'afilar les cardes i altres peces de la maquinària. Al marge del polsim del cotó, aquests treballadors aspiraven la pols del metall. La combinació era una causa directa de malalties respiratòries. També era perillós, però menys, el silici respirat en les fàbriques de porcellana i ceràmiques, el guix dels guixaires, la calç utilitzada en molts tipus d'indústria i, sobretot, el fòsfor de les fàbriques de cerilles. L'elaboració d'aquest fòsfor, a part del risc d'incendis, comportava més casos de bronquitis per inhalació que no pas cap altra indústria, així com la degradació dels ossos i dents. Per això diverses vegades es reclamà la desaparició d'aquest tipus de fàbriques o, com a mínim, la seva eradicació dels centres urbans.

El treball en les mines, en la metal·lúrgia i siderúrgia, per la seva perillositat i diversitat, mereixeria un tractament a part. Caldria distingir entre els molts tipus de mines i manufactures, segons els materials treballats, la seva ubicació i condicions de ventilació. En general, anaven lligades al treball en la mina malalties atribuïbles a l'excés de cansament, a les actituds musculars forçades i a la inhalació de gasos perillosos. També eren freqüents els accidents, caigudes, enfonsament de galeries mal construïdes, etc. En les mines de carbó, Monlau destacava els casos de tisi carbonosa, deguts a la inhalació de mineral que impregnava els pulmons, atribuïble a les males condicions de ventilació de les galeries. Era un cas molt similar al del saturnisme, generat per intoxicació en les mines de plom, que provocava la degeneració per etapes de diferents parts del cos: en els treballadors que més partícules de plom absorbién es generava el còlic saturní, que provocava uns trastorns digestius, primer, i que més tard podia esdevenir reumatisme. En canvi, els que treballaven el plom sòlid no patien mai aquests trastorns. Més greu era quan s'arribava a produir la paràlisi d'alguns òrgans, sovint la vista, fins a arribar a encefalopaties que podien conduir a demències, convulsions, epilèpsies, coma i mort. Igual com amb el carbó, en les mines i fàbriques de plom, no hi havia altra solució que la bona ventilació. És fals, deia, que amb els guants i mascaretes que alguns empresaris proporcionaven s'aconseguís

---

res més que donar una certa sensació de precaució. Amb el coure es produïen efectes similars, menys greus que amb el plom, tot i que "*..esta enfermedad se observa rara vez en los hospitales porque los afectados de ella la pasan en los talleres: es una especie de tributo que los aprendices pagan al cobre. El cólico cúprico es debido a la inspiración de los polvillos cobrizos y no de los vapores del cobre, pues este metal, calentado al grado de su fusión, es poco volátil. Así es que los fundidores casi nunca padecen el cólico en cuestión, al paso que es muy frecuente en los aprendices que limpian los mostradores, las balanzas u otros utensilios de cobre, en los que lo tornean o pulimentan y en los caldereros...*" ³¹. Eren encara més perillosos els efectes del zenc, mercuri i arsènic, que provocaven disfuncions molt diferents que no ens podem entretenir a comentar, però que van aconsellar eradicar aquestes indústries de l'interior de les poblacions. En el treball del ferro, en canvi, aquest tipus d'inhalacions no s'hi produïen, i les malalties venien més per la banda del cansament que generava un mineral pesat que no pas per les emanacions que s'hi produïen.

També en les indústries que treballaven amb matèries d'origen vegetal s'hi presentaven problemes lligats a l'emanació de pols tòxica. Eren greus en els oficis lligats a l'agricultura, més que per la pols, per les matèries pútrides de certes plantes en descomposició o fermentació. En les ciutats també tenien un efecte cada cop més perniciosos. Eren molt comentats els efectes de la fabricació de farina o midó en les ciutats. Els molins fariners eren un tipus d'instal·lacions que, en el camp, no implicava massa problemes però que a la ciutat esdevenien un dels veïns més indesitjables. En un món obsedit per la insalubritat dels aires pudents, la respiració d'aire carregat de pols de farina era interpretada com a molt molesta per als veïns i nociva, a la llarga, per als treballadors que hi havien de conuiu. La pols del tabac, del cànem i del cotó eren encara més temudes. El treball del tabac no era perillós mentre es manipulava la planta sencera. El perill venia un cop s'humitejaven les fulles i es començaven a enrotllar per elaborar els cigars. Monlau cita l'estudi fet per Mélièr a França: "*...si uno pasa algún tiempo en la fábrica, siente dolor de cabeza, náuseas y tal vez diarrea (...). Muchos operarios experimentan con tenacidad estos síntomas, y por fuerza tienen que renunciar al trabajo de las fábricas. Los que se aclimatan llegan a olvidar las circunstancias que los rodean, no toman precaución alguna, comen en los talleres, sin lavarse las manos y, cual si el tabaco no les calase bastante, hasta lo fuman y lo mastican. Sin embargo, la acción del tabaco, aunque lenta y casi desapercibida, es incesante, y a la larga produce un cambio profundo (...) que consiste en una alteración particular de la tez, un aspecto gris y marchito, un matiz que*

---

³¹ MONLAU, P. F.: *Elementos...*, p. 677

participa de la clorosis y de ciertas caquexias. La fisonomía toma por ende un carácter especial, que a la larga hace distinguir perfectamente a los operarios antiguos."³². No obstant això, si en els tallers es tenien en compte mesures de ventilació i desinfecció amb aigua i vinagre, cosa que en les tabaqueres espanyoles encara no passava, els efectes no serien tan nocius. Les seves visites per fàbriques espanyoles el portaven a comentar que "*...En nuestras fábricas peninsulares, exceptuando la de Sevilla, no se hacen otras operaciones que labrar cigarros y picar hoja. Recorrí la fábrica de Barcelona cuando en aquella capital existía: y a pesar de que el edificio no reunía buenas condiciones, las operarias disfrutaban de buena salud. En 1846 visité la fábrica de Valencia, en ocasión de estar trabajando en ella 2.400 operarias. Todas presentaban una salud muy regular, y algunas una cabal robustez. Casi todas se aclimatan pronto y sin dificultad, no llegando a 1% las que han de abandonar sus labores por no poder resistir el mareo que experimentan siempre en el aprendizaje...*". Mélièr, doncs, devia exagerar. Després d'uns dies de marejar-se, les operàries s'hi acostumaven, i era estrany que abandonessin la fàbrica. A parer de Monlau, devien preferir marejar-se a quedar-se sense feina i, per tant, els marejos no devien ser tan greus com podia semblar. No obstant això, potser convindria, deia, analitzar les llets de les moltes treballadores que donen de mamar els seus fills a les fàbriques de tabac, perquè es dubtava que sortissin prou sans.

El perill més greu que tradicionalment havien comportat el cànem i el lli era el que es coneixia com a enriament, o maceració de les fibres de cànem, per separar la filassa de la part llenyosa. Aquesta operació es feia en embassaments o en aigües estancades riu amunt. Des del segle XVI es creia que els operaris dedicats a aquesta tasca morien més fàcilment per les emanacions perilloses de les fibres de cànem un cop arrencades de la planta. En el segle XIX, en canvi, s'havia vist que això no era cert. Municipis del camp de Tarragona, Alcanyís, Alcarràs, Utiel, Requena, i d'altres on gairebé tothom es dedicava al cultiu i maceració del cànem no presentaven especials problemes de salut. En canvi, es veia més perill en la possibilitat de difusió a través de les aigües, riu avall, de malalties febrils lligades al cànem. Per resoldre-ho es proposava fer les tasques d'enriament en aigües corrents, i no pas estancades, i lluny de poblacions. Pel que feia a la filatura i tissatge del cànem, no existia tal perill de contagi febril, però sí que, com totes les altres fibres vegetals, era nociva la inhalació constant de partícules de

---

³² MONLAU, P. F.: *Elementos...*, p. 662, citant MÉLIÈR: *Bulletin de l'Académie royale de Médecine*, Paris, 1845, Vol. X, p. 560

pols. Es recomanava fer la feina a l'aire lliure com a mesura preventiva per als treballadors. Això, però, era arreglar un problema i provocar-ne un altre, perquè sovint xocava amb els interessos dels veïns. Eren freqüents les denúncies en els negociats municipals de sanitat per aquesta qüestió. La solució millor, ampliar i ventilar les fàbriques, en canvi, topava clarament amb els interessos dels industrials. Com en els casos del cotó o la llana, la indústria del cànem no va poder solucionar els seus problemes higiènics al llarg del segle.

Cap autor parla massa del treball amb la llana i la seda, entre altres coses perquè havien esdevingut indústries menors al costat del cotó, i tots hi fan referència només de passada, com a apèndix als problemes de la indústria cotonera. Coincideixen a afirmar que en la llana les condicions de treball són molt millors. La fibra és menys volàtil i menys molesta i, no deixen clar per què, els tallers són generalment més espaiosos, més ben ventilats i els salaris són comparativament més alts. Tant Monlau com Giné i Partagàs valoraven molt positivament la invenció i la introducció dels telers de Jacquard. En aquest cas, els patrons els havien introduït com un avenç per als seus negocis però, indirectament, havien proporcionat una notable millora en les condicions de treball. En ser molt més mecanitzat, la feina del teixidor era menor i, a més, en ser una màquina gran i aparatosa, requeria una altura en les naus que permetia una ventilació molt millor dels tallers.

Dels efectes nocius del treball del cotó, en canvi, en podem dir més cosa. Pel fet de ser la indústria més abundant, tots els autors el treballen més. A part dels manuals de Monlau i Giné i Partagàs, comptem amb la *Higiene del Tejedor*, de Joaquim Salarich, més coneguda perquè ha estat reeditada fa relativament poc ³³. Però cap d'aquestes obres respon a un estudi de camp dels autors espanyols. Com a màxim es van limitar a visitar unes quantes fàbriques i a observar si responien al que els teòrics estrangers havien escrit. Tots usaven més o menys la mateixa bibliografia estrangera: A. Ure, H. C. Lombard, M. Jean Gerspach i, sobretot, l'extensíssima i citadíssima obra de Villermé ³⁴.

---

³³ SALARICH, Joaquín: *Higiene del tejedor. Medios físicos y morales para evitar las enfermedades y procurar el bienestar de los obreros ocupados en hilar y tejer el algodón. Memoria premiada con una medalla de oro y el título de socio corresponsal por la M. I. Academia de Medicina y Cirugía de Barcelona, en el concurso de 1857*, Vic, Impr. Soler Hnos., 1858 (Reeditat a JUTGLAR, Antoni, Ed.: *Condiciones de vida y trabajo obrero en España a mediados del siglo XIX*, Barcelona, Anthropos, 1984)

³⁴ VILLERMÉ, Louis R.: *Tableau de l'état physique...*, 1849; LOMBARD, H.C.: *De l'influence des professions...*, Ginebra; URE, A.: *The philosophy of manufactures, or An Exposition of the scientific, moral and commercial economy of the factory system of Great Britain* London, Charles Knight, 1835 (edició fac-simil recent a New York, Augustus M. Kelley, 1967), 480 p.; URE, A.: *The cotton manufacture of Great Britain: systematically investigated...with an introductory view of its comparative state in foreign countries*, London, Charles Knight-William Clowes and sons,

Salarich plantejava el seu treball com una *cartilla*, un d'aquests manuals que Monlau pretenia elaborar per a ús d'empresaris i treballadors dedicats monogràficament cadascun a una professió. Al marge de les *malalties morals*, que tenien a veure amb les condicions d'agrupament d'homes, dones i nens en les fàbriques en general, Salarich distingia tres grans tipus de problemes sanitaris en la manufactura del cotó: pols, canvis de temperatura i problemes lligats a la maquinària. Salarich considerava que sobre aquests darrers s'havia exagerat molt. En especial, deia, s'havia fet un gra massa dels problemes lligats a la màquina de vapor. Se'ls havia anomenat sovint els "*cañones de la paz*", pel seu caràcter sovint mortífer. Però els problemes els causava més mal ús que no pas la màquina en si ³⁵. Si hem de fer cas a les notes que apareixien en la premsa de l'època, les explosions de calderes eren relativament ocasionals. Si els accidents eren atribuïbles a la mala construcció de la màquina, al mal ús per part de l'operari, a la falta de preparació d'aquest o a la mala instal·lació i manteniment per part del fabricant és una qüestió que faria falta analitzar a partir d'un estudi tècnic d'història industrial i enginyeria que no estem en disposició de realitzar. Caldria poder estudiar quins criteris s'establien i en quina mesura es respectaven a l'hora d'instal·lar màquines de vapor. És un aspecte que la legislació liberal espanyola va relegar a les ordenances de cada municipi i, per tant, no tenien perquè ser iguals ni les condicions per instal·lar-les ni el tipus d'inspecció industrial. Entre la documentació municipal de l'Ajuntament de Barcelona, per exemple, consten molts expedients sobre la instal·lació d'aquest tipus de maquinària. El municipi establia una inspecció sistemàtica menada per una comissió tècnica, i concedia o denegava el permís segons les circumstàncies d'acord amb el que, en aquesta matèria, dictaven les ordenances municipals vigents en cada moment. Es valorava el lloc on s'instal·lava i, en funció del veïnat i del local, s'establia una o altra potència màxima autoritzada. No hem estudiat el grau de seguiment d'aquestes disposicions. Només podem avançar que a Barcelona aquest control s'establia sistemàticament i que es denegaven permisos amb certa freqüència, tot i que el grau de control no devia ser homogeni al llarg de tot el període ³⁶. En altres municipis, en canvi, això no devia ser així, com veurem més endavant.

1836, 2 vols., c. 359+455 p.; GERSPACH, Jean: *Considérations sur l'influence des filatures et des tissages sur la santé des ouvriers*, Paris, Thèse, Faculté de Médecine, 1827

³⁵ No obstant això, Salarich es permet criticar Andrew Ure, perquè diu que exagera massa per l'altre costat, presentant una classe obrera excessivament benestant, que tampoc es correspon en absolut amb la realitat. (Vid. SALARICH, J.: *Higiene...*, Part. 2, Art. 3, Nota 2

³⁶ Al marge dels expedients on es recull la informació de cada cas, es podria fer una relació de permisos concedits i denegats a partir d'un estudi de les Actes del Ple de l'Ajuntament, perquè tots aquests permisos havien de passar pel Ple.

Pel que fa a la resta de la maquinària, el panorama descrit era força tranquil·litzador. Monlau i Giné i Partagàs gairebé no parlaven de la possibilitat d'accidents laborals. Salarich, acceptava que hi havia serioses discrepàncies en la quantificació del número d'accidents obrers i dubtava que calgués classificar-los com a malaltia pròpia del treball industrial, perquè els atribuïa més al mal ús que de les màquines en feien treballadors inexperts que no pas a efectes perversos de la maquinària en si. Els autors que citava donaven xifres de sinistralitat ben diverses. És coneguda la dificultat de valorar aquestes xifres, donada la poca precisió dels metges en certificar defuncions, malalties o incidents de tota mena ³⁷. Igualment, les fonts són disperses a l'hora d'interpretar aquestes qüestions. Mentre que a la premsa obrera trobarem multitud d'informacions referents a accidents laborals, en altre tipus de premsa, gairebé mai s'hi feia referència ³⁸. No som pas, doncs, en condicions de quantificar-ho, però no deu ser casual que allò que primer reivindicaven els higienistes sempre que a Barcelona es proposava reformar els serveis assistencials era una xarxa de cases de socors repartides pels diferents districtes de la ciutat, a fi d'atendre els molts accidents que s'hi produïen. De fet, quan a finals de segle començà a racionalitzar-se el servei municipal d'estadística i disposem de xifres fiables, un dels fets que més sorprèn en comparar les xifres de Barcelona amb les de Madrid és l'alta mortalitat per "*causa violenta*" que es detecta a Barcelona.

Sigui com sigui, els manuals de què disposem no consideraven la perillositat de les màquines del tèxtil com un problema d'higiene, ni tan sols entenent-la en un sentit ampli. Monlau i Giné i Partagàs ni en parlen. Salarich reconeix que hi ha accidents, però no tants com alguns diuen. A més, deia, la maquinària ha millorat molt des de principis de segle: els batans estan molt ben protegits i han deixat de ser perillosos, les corretges del conjunt de les màquines són més segures i més suaus, és difícil que els cabells de les treballadores o les camises dels joves continuïn engantxant-se a les màquines, etc. La majoria dels accidents són deguts a actuacions imprudents dels treballadors o al desconeixement del funcionament de la màquina. Per altra banda, deia, no és cert que els treballadors no puguin parar mai i que morin de cansament. Les màquines es poden parar sempre que es vulgui. Monlau també es forçava a criticar

---

³⁷ BERNABEU MESTRE, J.-LÓPEZ PIÑERO, J.M.: *Transición epidemiológica y transición demográfica. Reflexiones en torno al estudio de las causas de mortalidad en España en el periodo 1800-1930*, in *Actas del I Coloquio Hispano-Luso-Italiano de Demografía Histórica*, Barcelona, 1987

³⁸ Valgui com a exemple, *La Federación*. L'òrgan de l'AIT durant el Sexenni Democràtic a Barcelona donava en cada número desenes de referències sobre accidents laborals ocorreguts a la ciutat. En la resta de la premsa del moment, rares vegades se n'informava.

l'antimaquinisme d'alguns obrers. Els treballadors haurien d'estar-li agraïts a la màquina, perquè no tan sols no els treia el lloc de treball sinó que els el mantenia i els alliberava de la part més feixuga de la feina. El problema no era la màquina, sinó l'empresari que aprofitava la mecanització no per augmentar la producció sinó per expulsar mà d'obra, o bé que compensava l'alliberament d'esforç obrer que significava la màquina per allargar les jornades de treball. En això, però, només els governs podien posar-hi remei establint uns horaris màxims. Les demandes obreres, doncs, s'havien d'encaminar als governs i no als fabricants. Enfrontar-se a l'empresari, en canvi, només servia per enrarir el clima de treball i fer-lo poc saludable.

Per a la majoria dels higienistes tenien molta més entitat els problemes generats per la pols i les impureses del cotó. Sobretot, en la fase del preparat (obridors, baqueteig, batans, carda,...), el gran inconvenient solia ser la pols que es generava, sovint, a més a més, plena d'impureses, donat que es tractava del primer cotó que arribava a la fàbrica després d'un llarg trasllat. Insalubre per als treballadors, però també per als veïns, perquè el polsim s'estenia per l'entorn. En la filatura i el tissatge, el gran problema solia ser la respiració d'aire carregat i calent. A fi d'augmentar la producció al mateix cost, l'empresari tendia a acumular cada cop més màquines i més potents en el mateix espai. La nau, a més, solia ser tancada i sense ventilació, i en això el primer interessat, quan cobrava a preu fet, solia ser el treballador, perquè el corrent d'aire podia trencar els fils de la peça. En aquestes condicions, l'aire s'enraria fàcilment i la temperatura augmentava considerablement, fent que "*...el aire, que por la mañana es respirable, no será tan bueno por la tarde y dañoso al día siguiente, si no se cambia o renueva entrando una parte de oxígeno a suplir al que se ha gastado. Sucede entonces lo que se ha visto muchas veces, que el tejedor se ahoga, que sus pulmones buscan aire bueno, y le obligan a salir un rato de la cuadra para respirar libremente (...)*". El problema era que sovint el treballador sortia menys del que caldria, bé fos perquè la rigidesa de l'horari li ho impedia, bé fos perquè ell mateix, en treballar a preu fet, ho evitava. D'aquí se'n segueix que "*...cuando no se respira el oxígeno suficiente para purificar la sangre, la que retiene las impurezas de este gas arrastraría, hasta inficcionarse con ellas el cuerpo, el que adquiere enfermedades diversas, aunque la causa siempre es la misma, la impureza de la sangre*"³⁹. Per solventar aquest problema, l'única solució era aixecar els sostres de les fàbriques i instal·lar uns sistemes de ventilació indirecta que no danyessin els fils i permetessin, alhora, renovar l'aire de les fàbriques. On més urgents veia aquestes mesures era a les sales de batans, on la pols era més abundant, i sobretot, en les de telers manuals, perquè són més petites i perquè

---

³⁹ SALARICH, J.: *Higiene...* (ed. 1984), pp. 232-233, citant GERSPACH, Jean: *Considérations...*

tradicionalment havia calgut teixir en sales humides per evitar que les coles s'assequessin i trenquessin el fil. Això es podia evitar des del descobriment de les coles higromètriques, que permetien treballar el fil en ambients secs, però com que eren més cares i bona part dels teixidors manuals del país treballaven a preu fet, contractant el preu de la peça amb el fabricant, preferien seguir operant en locals petits, a pesar de les males condicions ambientals. En les naus on es treballava amb màquines de filar o telers mecànics, les condicions de renovació de l'aire eren, per naturalesa, un pèl millors, perquè el propi moviment ràpid de les màquines, la presència de menor número de treballadors i les obertures per al pas dels embarrats i les corretges permetien l'entrada indirecta d'aire. No obstant això, fins i tot en aquestes fàbriques, caldria millorar les condicions de l'aire, atès que la tendència era a concentrar-hi cada cop més màquines en menys espai. Salarich feia notar la bona predisposició dels empresaris consultats en favor d'aquesta reforma, però no hem localitzat cap notícia sobre aquests canvis ni en els negocis de sanitat municipals, ni en la premsa ni en cap disposició governativa en tot el segle. En les inspeccions industrials tampoc es plantejava aquesta qüestió. Possiblement un estudi fet a partir de plànols de fàbriques en diferents moments del segle i per a diferents llocs permetria veure una possible evolució en aquest sentit. En qualsevol cas, el centre d'atenció d'higienistes i governants, un cop més, es decantava cap al control de les relacions de la fàbrica amb el seu entorn, més que no pas amb les condicions de treball a l'interior del recinte que, des d'un punt de vista liberal, eren deixades a mans de la lliure contractació empresaris-treballadors.

No només era l'enrariment de l'aire, sinó també l'excés de temperatura allò que convertia en poc higièniques les naus industrials. En aquest cas, els pitjor parats eren els filadors i els teixidors, degut sobretot al fet que les fibres corrien el risc de trencar-se massa fàcilment a temperatures baixes i a què les màquines d'encolar i assecar els fils encolats funcionaven amb calderes que podien escalfar el conjunt de la sala fins als quaranta o cinquanta graus. Salarich recordava una enquesta mèdica elaborada el 1832 a Manchester, Derby, Preston i Salford, en la qual s'assegurava que les malalties més comunes entre els teixidors tenien a veure amb la qualitat i la temperatura de l'aire: constipats, bronquitis cròniques, reumatismes, inflamacions pulmonars i altres, totes elles malalties atribuïbles a l'aire de les fàbriques. Afortunadament, deia, les fàbriques espanyoles no arribaven a aquests extrems perquè les assecadores que aquí s'utilitzaven no eren tan potents. Les teles elaborades eren de pitjor qualitat, però *"..¿qué importa que nuestros hilos sean un poco más bastos, que los colores de nuestras indianas no sean tan vivos y permanentes si para conseguir estas ventajas necesita el fabricante*

---

enfermizar a una multitud de obreros?". A les fàbriques catalanes, la calor "...puede ser insoportable en verano (...) pero en el invierno es más dulce la temperatura y más agradable que la que los obreros se podrían procurar en sus casas". Per tant, treballar a la fàbrica encara els feia un bé, perquè els permetia passar els rigors del fred millor que a casa. A Anglaterra, doncs, era lògic que els obrers es queixessin per la temperatura de les fàbriques, però a Catalunya no. Si agafaven constipats no era culpa de la fàbrica, sinó de "...su falta de circunspección al salir de las cuadras para ir a sus viviendas" ⁴⁰.

En la mateixa filatura o en els acabats, la situació s'agreujava si en la fàbrica s'utilitzaven mordents, tints i coles per parar les teles o els fils. Normalment, l'ús repetit d'uns olis d'engreixar que no es canviaven tan sovint com pertocaria, combinat amb les pudors dels mordents, barrejats amb la suor dels operaris, convertia les sales del tissatge en "*...un todo desapacible y repugnante, que precisamente debe ofender a los que visitan las cuadras por primera vez; los operarios, empero, se habituan, se identifican con él*". No s'especificava si aquestes pudors eren nocives o només molestes. El que sí era perjudicial eren els efluvis i residus químics d'aquestes fàbriques. Malgrat que la indústria dels acabats solia utilitzar extensions grans de terreny i instal·lacions a l'aire lliure, els materials químics amb què es treballava enriïen les condicions higièniques no només de l'interior de la fàbrica sinó que, sobretot, degradaven el seu entorn. D'aquesta qüestió ni Salarich ni els altres tractadistes en parlaven. Aleshores, la degradació mediambiental era una molèstia que els suburbis havien de patir a costa de llur creixement industrial, però poca cosa més. La capital, com veurem, excusant-se en l'excessiva aglomeració de població s'havia anat treient de sobre la indústria que generava més residus, argumentant la necessitat d'espais més amplis. En avançar el segle aquesta percepció aniria canviant.

El problema que més mala solució tenia en el tèxtil era el de les diminutes partícules de borrisol que s'introduïen a l'organisme i eren els causants de tota mena d'afeccions respiratòries, tant entre els empresaris com en el conjunt del veïnat. Lògicament, els més afectats eren els obrers que havien de treballar amb la matèria primera, i com més al principi del procés fos el seu lloc de treball, pitjor, perquè com més al principi del procés, més impureses contenien les fibres. Era molt més nociu, en aquest sentit, el preparat que el tissatge o la filatura, i dintre del preparat, era més insalubre per als obridors o els batans que no pas per als cardadors. És per això que Salarich recomanava que es féss a Catalunya un repartiment per torns de les primeres fases del

---

⁴⁰ SALARICH, J.: *Higiene...* (ed. 1984), pp. 237, citant URE, A.: *The philosophy...*

preparat, a fi d'evitar que tot el mal recaigués sempre en uns mateixos obrers. Per assequible que fos la mesura, no consta que s'arribés a concretar enlloc, com ho prova el fet que Giné i Partagàs, en escriure el seu manual, s'hi hagués de tornar a referir. El que sí que consta és la instal·lació de ventiladors en les naus dedicades a les primeres fases dels preparats, per tal d'extreure les impureses de l'aire. Tanmateix, l'aire d'aquests ventiladors es llançava a l'exterior, cosa que, un cop més suposava un benefici dels treballadors a costa d'un perjudici per als veïns. No és casual que aquestes indústries, igual que les d'acabats (blanqueig i tints), que vessaven aigües residuals, o les fàbriques de midó o farina, que escampaven pols per tot el veïnat, ràpidament fossin considerades indústries molestes i anessin desplaçant-se cap a l'extraradi de les ciutats.

Encara que a primera vista el borboll del cotó i les seves impureses afectaven sobretot els obrers del preparat, també els teixidors havien de patir els seus efectes, perquè les condicions de ventilació eren molt pitjors en les sales de tissatge. A més, el moviment del teler aixecava partícules de pols, més petites i menys aparatoses, però potser més nocives. Per a Salarich, aquest polsim era "*...la causa del ahilamiento y de la debilidad de algunos desgraciados tejedores, a quienes la necesidad obliga a pasar 14 y más horas diarias unidos a un telar, manteniendo el cuerpo en constante corvadura, siendo su pecho sin cesar conmovido por el bracear de la lanzadera y las percusiones del balancín contra cada uno de los hilos de la trama; he aquí la causa de esta enfermedad, que comenzando por una tos cada vez más fuerte y más difícil, llega a tener todas las apariencias de una tisis pulmonar, siendo llamada por los médicos de los distritos manufactureros tisis algodonera o neumonía algodonera, nombres significativos de una enfermedad cruel, cuyas víctimas van a morir en los hospitales en la flor de la edad; porque como esta operación no exige fuerzas musculares, se encarga a las mujeres y a los jóvenes de pocos años*". L'única solució, un cop desenvolupada la malaltia, era deixar la feina, cosa que cap obrer es podia permetre. Monlau informava que en alguns llocs s'havia intentat fer treballar els obrers amb màscara protectora, però no funcionava perquè quedava obstruïda per les fibres. Per tant, l'únic recurs vàlid era substituir les màquines antigues per altres de més modernes, com s'havia fet a França. Caldria que a Espanya els governs actuessin igual, perquè no es podia esperar que els patrons ho fessin pel seu compte. És ben sabut que l'empresariat autòcton es va mantenir ben reaci a millorar la infraestructura i la tècnica de la maquinària. Un empresariat que, com la nostra historiografia econòmica ens ha ensenyat, repetides vegades preferí incrementar els beneficis per la via d'un

---

proteccionisme que mantenia els preus artificialment alts, difícilment hauria substituït la maquinària per millorar les condicions del treball obrer. Per altra banda, uns governs amb millor sintonia amb aquest empresariat del que de vegades se'ns ha dit tampoc hi ajudaren gens. No hem localitzat ni una sola disposició governativa en aquest sentit al llarg de tot el segle XIX.

Fruit de tot això, la ciutat s'havia convertit, en paraules de Carlos Ronquillo, en una "*...Babilonia de la industria*". A Barcelona, deia, *'Hay una tendencia, mejor un delirio, para fabricarlo todo. En nuestra aduana entran los residuos de los desperdicios de las fábricas extranjeras, y el genio catalán, de estos residuos crea otros cuerpos. Como por ensalmo se abren cada día fábricas de nuevos productos. En los más de los casos la autoridad indaga con admirable solicitud si aquel medio de fabricación podrá "incomodar" a los vecinos, mas nunca (y lo decimos con horror) se toma la pena de saber si puede "matar" a los obreros.*"⁴¹

3.3.- Salut pública i qualitat dels aliments. La bromatologia en el segle XIX

Molts intents d'avaluació de les condicions de vida s'han fet a partir de la reconstrucció històrica dels pressupostos familiars d'ingressos i despeses. A Catalunya, aquesta mena d'estudis topen amb dues limitacions ben clares. D'una banda, l'oblit en què ha caigut la qüestió del consum. L'èxit de la *supply side economics* a nivell teòric deu haver portat els nostres historiadors de l'economia a obviar completament l'evolució en les pautes de consum de la gent durant el segle XIX i a construir-nos una història econòmica que és poca cosa més que una història de la producció a Catalunya⁴². Per si això fos poc, ens manquen sèries de dades que, malgrat les limitacions documentals, es podrien elaborar amb una laboriosa recerca arxivística i hemerogràfica⁴³. Quan la historiografia s'ha preocupat per aquests temes s'ha limitat a

---

⁴¹ RONQUILLO, Carlos: *Los obreros de Cataluña*, in *Revista de Cataluña*, Vol. II, 1862, pp. 309-315

⁴² A tall d'exemple, es poden consultar els recents treballs de MALUQUER DE MOTES, Jordi: *Història econòmica de Catalunya, segles XIX i XX*, Barcelona, Proa, 1998 i *La gran transformació i modernització a la Catalunya del segle XIX*, in NADAL, Jordi, Dir.: *Història econòmica de la Catalunya Contemporània*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana. Tant l'una com l'altra només es refereixen al consum a l'hora de parlar de primeres matèries i energia industrial i, indirectament, quan analitzen l'evolució del comerç.

⁴³ AMAB. Diversos expedients del negociat de governació informen sobre l'evolució dels preus a Barcelona en diferents moments del segle XIX. Per exemple, vid. Sèrie A, Exp. N° 464, 494, 1242, 1981, 2735 i 4322.

comentar poc més que els tres grans reculls de dades de què disposem: les elaborades per Cerdà, a mitjan segle, les poques respostes a l'enquesta de la Comissió de Reformes Socials, als anys vuitanta, i els primers resultats dels serveis d'estadística de l'Ajuntament de Barcelona, recollits a l'*Anuario Estadístico de la Ciudad de Barcelona*, de principis del segle XX⁴⁴. Tots aquests treballs es basen en l'intent d'establir pressupostos familiars a partir de les sèries d'ingressos i despeses que una família podia tenir, seguint el model treballat per Cerdà, intentant actualitzar-lo amb noves xifres i refinant els càlculs. Amb totes les objeccions que es vulgui, tots evidencien precarietat per a les economies domèstiques catalanes, un diagnòstic que no fa més que confirmar la misèria assumida per tots els tractadistes de l'època. Recentment, els estudis d'Enriqueta Camps han refinat molt l'anàlisi d'aquestes economies domèstiques per la banda dels ingressos. Sabem que hi havia una clara evolució en les entrades de diners a casa en funció de la ratio canviant entre els membres de la família que aportaven ingressos i els que havien de ser mantinguts. Aquests treballs no tan sols no canvien la imatge de precarietat econòmica sinó que la reforcen, deixant en evidència la pràctica impossibilitat de subocupació familiar. En gairebé tots els supòsits, tots els membres de la família amb possibilitats de treballar ho feien.

Com que la precarització o, com a mínim, la precarietat sembla evident, no val pas la pena que insistim en aquesta línia ni tampoc cal repetir les dades de Cerdà perquè ja han estat suficientment divulgades. En canvi, sí que ens podem plantejar una aproximació qualitativa al tema a partir d'altres aspectes relacionats amb el consum de les classes populars. A l'hora d'avaluar els pressupostos obrers caldria que tinguéssim en compte alguns canvis qualitatius que la vida urbana havia portat a l'activitat quotidiana de les famílies. Així, per exemple, cap dels estudis existents té en compte que Barcelona era una ciutat plena d'animals domèstics que servien bé per completar la dieta familiar, bé per obtenir uns ingressos extres venent els seus productes. Les famílies arribades del camp en èpoques més o menys recents encabien com podien tota mena de bestiar en balcons, patis, terrats o fins i tot dins les habitacions de les cases. Ho sabem perquè aquesta pràctica ha arribat fins a dates recents, però també pels moltíssims expedients que l'existència d'aquest bestiar generà en una administració municipal que intentava

---

⁴⁴ Els principals treballs que presenten aproximacions d'aquesta mena són BENET, J. - MARTÍ, C.: *Barcelona a mitjan segle XIX. El moviment obrer durant el Bienni Progressista (1854-1856)*, Barcelona, Curial, 1976; HUERTAS CLAVERÍA, J. M.: *Obrers a Catalunya. Manual d'història del moviment obrer (1840-1975)*, Barcelona, L'Avenç, 1994; IZARD, Miquel: *Industrialización y obrerismo. Las Tres Clases de Vapor, 1869-1913*, Barcelona, Ariel, 1973; BALCELLS, Albert: *Trabajo industrial y organización obrera en la Cataluña contemporánea (1900-1936)*, Barcelona, Laia, 1974. Un intent, tot i que poc exhaustiu, de millorar les sèries de preus existents a BONAMUSA, Francesc - SERRALLONGA, Joan: *Del roig al groc. Barcelona 1868-1871. Quintes i epidèmies*, Barcelona, L'Avenç, 1995

controlar-lo sense massa èxit. Això denota una estratègia de les famílies urbanes per combatre la degradació de les condicions de vida en el nou medi a través de la persistència de certs costums rurals ⁴⁵. Era una manera de no dependre de l'aliment de compra regular, que distorsiona qualsevol estudi basat en preus de mercat i que no tingui en compte aquest factor. No podem seguir pensant que la dieta obrera era absolutament pobra en carn si tothom provava de tenir bestiar a casa o podia obtenir-ne intercanviant-la amb els veïns amb relativa facilitat. La venda de carn als mercats oficials devia limitar-se a les classes mitjanes i altes, mentre que la població obrera s'abastia de carn produïda a casa o la comprava en mercats paral·lels als controlats per l'autoritat, que també es nodrien d'aquests corrals domèstics o de mercaderia entrada clandestinament a la capital des dels municipis de l'extraradi que no podien o no volien controlar la qüestió.

Convindria, doncs, estudiar bé l'administració i el subministrament municipal de carns i el poderós gremi de carnisers de Barcelona. No pot ser cap casualitat, per exemple, que en moltes èpoques, la major activitat dels negociats municipals de sanitat fos encarada a la persecució de la tinença d'aquest bestiar. El gremi de carnisers devia tenir-hi alguna cosa a veure perquè les actuacions que contra aquests corrals domèstics es feien en nom de la salut pública eren més dures que no pas les inspeccions contra qualsevol altre focus d'insalubritat. Tot això no vol pas dir que aquestes pràctiques encarades a millorar la dieta familiar no empitjessin encara més la qualitat de vida urbana en la mesura que aquest bestiar hi era tingut en pèssimes condicions. Els femers i deixalles animals eren constantment denunciats a l'administració municipal i a les publicacions dels higienistes, però la població no feia massa cas ni als uns ni als altres. Fins a finals del segle XIX, la imatge de Barcelona no devia pas respondre a l'estereotip d'una ciutat industrial sinó la d'una rara barreja entre un immens poble de pagès amb cases de sis i set pisos ple de fàbriques i xemeneies, però també la d'una ciutat plena de coloms, porcs, gallines, vaques i tota mena de bestiar ⁴⁶.

---

⁴⁵ Sobre la pervivència d'aquests costums en les noves ciutats industrials, MANDLER, Peter: *The uses of Charity. The poor on relief in the nineteenth-century metropolis*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1990. Sobre el funcionament de les xarxes de caritat informal en l'Antic Règim a Catalunya, cal veure, PUIGVERT, J. M.: *Església, territori...*, pp. 188 i ss.

⁴⁶ Un exemple d'aquestes preocupacions municipals i d'aquesta imatge de població urbana i rural alhora a AMAB: Governació, Sèrie D, Exp. 668/1903: *Vaquerías. Expediente General. Condiciones higiénicas. Denegación de apertura de nuevas vaquerías y corrales de cabras, cerdos, etc. dentro del casco antiguo de la ciudad. Proyecto de Lazareto-Depósito zoológico municipal. Regularización de las horas de libre tránsito de rebaños de cabras lecheras por las vías urbanas. Censos de Vaquerías, etc.*

El doctor Antonio Mendoza, en una sèrie d'articles de 1866 a *El Compilador Médico*, presentava una imatge molt insalubre de la ciutat, causada en part per aquesta omnipresència d'animals. Destacava, sobretot, els colomars, "*...en terrados pequeños, con dos y tres cuerpos más sobre el pavimento de la azotea, los poblados palomares, de cuarenta, sesenta u ochenta pares, que según la pobreza y las ocupaciones de sus dueños, son más o menos cuidados y explotados*". En tots els contractes de lloguer s'estipulava la prohibició d'allotjar animals als pisos, però rares vegades es feia cas d'aquesta clàusula, perquè molts habitatges eren plens de "*...madrigueras artificiales, donde aprovechando la proverbial fecundidad del conejo, se crían a poquísima costa muchedumbre de gazapos, de seguro consumo, expendidos en bodegones y hasta en los mercados públicos, por industriales disfrazadas de campesinas. Los consumidores conocen bien, aunque tarde, el tufillo de animal casero, y a otros queda desconocido mediante el vinagre, sal, pimienta y otros condimentos*". Queda ben clar l'ús econòmic d'aquest bestiar, més enllà del consum domèstic, i els ingressos extres que gràcies a ell podien treure aquestes treballadores de la indústria, un cop disfressades de pageses. El mateix passava amb les gallines i altres aus, venudes per altres senyores "*...estériles, pero aficionadas a los "huevos del día"*" en aquests mateixos mercats informals. Fins i tot, de vegades, venudes en els mercats públics, poc controlats fins que a l'últim terç del segle la inspecció municipal s'hi va esforçar més. Aquest bestiar oferia ingressos extres i productes barats per a la dieta obrera, però, segons Mendoza, "*...no hace falta ser bromatólogo para barruntar la calidad nutritiva de todas estas carnes y lacticinios, procedentes de animales en tal atmósfera cebados y regalados con desperdicios de basurero*".

Més enllà dels conills i les aus mantingudes en pisos, els que disposaven de més espai podien criar animals més grossos. D'aquí que "*...por las calles y plazas, o en pésimos establos, a todas horas se hallarán numerosas jaurías de perros emancipados, pocos con bozal (...) y se encontrarán largas recuas de asnos areneros, de burras lecheras, de mulos, de caballos de carga, de tiro, de paseo y del Ejército, rebaños de bueyes y vacas, de cabras lecheras en Barcelona domiciliadas, y en cuyos espacios intercostales y ubres el vulgo no sospecha la sofisticación de la leche, sin atender a las grandes dosis de cloruro sódico propinadas, ni a la mala alimentación de tronchos de coles, barridos de los mercados, y públicamente descargados de colmadas carretas a las puertas de vaquerías y cabrerías (...), de forrajes perpétuos para la elaboración de buena leche que por un buen precio el público tenía derecho a esperar*".

Per completar la fauna, les convidades eren les rates, que "... *forman ya ejércitos que tienen a raya a la familia gatuna, limitada en algunas habitaciones, donde su admisión y cuidado es indispensable, a perseguir y auyentar algún discreto y novel ratoncillo, que emigra de las bodegas y cloacas en cuyo seno, siguiendo así las cosas, dentro de pocos años hallarán nuestros pellejeros el mismo ambiente que los célebres cazadores subterráneos de Lyon y de Burdeos.*". Tot això, diu, seria acceptable si, com a mínim la matèria orgànica obtinguda de tot aquest bestiar es pogués aprofitar per a l'adob dels camps. Però només els excrements de vaqueries, estables de cavalls i alguns femers s'utilitza per a aquest fi, a les quals cal sumar-hi "...*las materias fecales esparcidas por las calles y callejuelas, con los animales muertos confundidas, de donde tarde y mal son removidos por los encargados de la limpieza pública*". La resta va a parar a les clavegueres, per més que la xarxa d'aleshores no fos més que un drenatge d'aigües pluvials aptes per a altres usos (rentadors, treball en fàbriques, etc.). Abocar-hi residus animals i humans era perseguit i denunciat inútilment per l'administració municipal. Només la pressió de la *Sociedad de Propietarios para la Extracción de Letrinas*, important lobby que caldria estudiar, aconseguí que l'administració posés molta cura, anys a venir, en evitar aquests abocaments a fi de recollir les deixalles per elaborar adobs per als camps del Baix Llobregat. Fins aleshores, "... *el residuo mayor de las expresadas materias orgánicas, después de haber inficionado copiosamente la atmósfera, se infiltra en las cloacas, de donde va por último a la gran piscina universal de Barcelona, que es su encalmado puerto, constantemente obstruido por su pésima bahía.*"⁴⁷.

Concloïa Mendoza que la ciència més recent desaconsellava profundament la combinació d'aigües dolces i salades contaminades, com a un dels més perillosos focus miasmàtics, difusors de tota mena de malalties. Lamentava l'abocament d'aigües residuals a un port que corria el risc d'acabar tan malament com el de Marsella, ciutat mundialment famosa per les seves xifres de mortalitat i la virulència dels seus episodis de pesta i altres epidèmies. Proposava, al marge de la prohibició d'abocar uns residus orgànics que havien d'encaminar-se a nodrir els camps del delta del Llobregat, el desviament del clavegueram barceloní cap a la Mar Bella, per un costat, i cap a Can Tunis, per l'altre. Un plantejament que va ser recollit temps més tard, com veurem.

---

⁴⁷ MENDOZA, Antonio: *Higiene pública. Qué es Barcelona, qué debería ser higiénicamente considerada*, in *El Compilador Médico*, 22, 28-5-1866

És important, doncs tenir en compte aquesta economia paral·lela de les famílies barcelonines a l'hora d'avaluar la seva vida quotidiana, bé sigui com a forma d'obtenir ingressos extrems o eliminar despeses, bé sigui com a element configurador d'un entorn insalubre denunciat sovint per uns higienistes que, amb discursos com aquest, es devien guanyar l'antipatia de la població. Però caldrà tenir en compte també una altra forma d'abaratir els costos de l'alimentació que escapa dels estudis basats en xifres oficials: la venda de productes *sofisticats* (adulterats) i *alterats* (podrits, caducats, etc.). No presentem cap novetat si diem que bona part dels aliments es venia en aquestes condicions. Cerdà ho recordava, i Benet i Martí hi insisteixen. Però rares vegades s'ha considerat el marge econòmic que aquest tipus d'actuacions ofería en l'abaratiment del preu dels productes i del pressupost de despeses familiars. Que això devia ser una pràctica corrent ho demostra la proliferació d'expedients municipals sobre adulteracions i la pràctica recuperació d'una institució moderna desapareguda en el segle XVIII, el mostassaf, inclosa en les comissions de governació dels ajuntaments, amb importància i activitat creixent a mesura que avança el segle, després d'uns anys de pràctica inactivitat ⁴⁸. El mostassaf modern havia estat abolit per la Nova Planta i substituït per l'acció dels regidors municipals fins que, a partir de 1721, amb motiu del nou brot de pesta, es va encarregar a la Junta de Sanitat municipal la cura d'aquestes qüestions. No obstant això, durant tot el segle XVIII, qui realment ho controlava eren els prohoms dels gremis, a través de la seva influència sobre l'administració municipal. Si convenia s'encarregava un examen pericial dels metges de sanitat, però com que eren els interessats els que els havien de pagar, només actuaven en casos molt clars. Caldria un estudi actualitzat sobre aquestes activitats al llarg del segle XIX. A diferència del que apunta Zarzoso per al segle XVIII, la documentació existent per al vuitcents hauria de permetre avaluar amb precisió la multiplicitat d'interessos que incidien en la gestió d'aquest aspecte de la política municipal. Ens atreviríem a afirmar que, fins ben bé a finals del segle XIX, amb el cicle d'epidèmies que se succeïren des de 1865 en endavant, l'actuació municipal va seguir condicionada per la força d'alguns gremis, per una banda, i per un creixent cos facultatiu, basat en criteris científics, per l'altra. El fet que les actuacions en matèria de salut pública a nivell municipal quedessin enquadrades en dues comissions diferents, policia urbana i sanitat, sense que mai arribés a aclarir-se els límits concrets entre ambdues, revela el xoc freqüent d'interessos, comercials i mèdics, com a mínim, fins a la reorganització sanitària de finals de segle. Tot i que

---

⁴⁸ Sobre l'evolució del control alimentari en la Barcelona del segle XVIII cal veure ZARZOSO ORELLANA, Alfons: *Prevençió epidèmica i salut pública a la Barcelona del segle XVIII*, Treball de doctorat inèdit, Barcelona, Universitat Pompeu Fabra, 1994, pp. 85 i ss.

faria falta estudiar millor el pes d'aquestes pressions sobre l'actuació municipal, és innegable que la proliferació de productes adulterats en els punts de venda no tan sols no s'aturà, sinó que, amb la industrialització i l'arribada d'immigrants a la ciutat, degué incrementar-se. Ho prova l'aparició de molts llibres i guies encarades a detectar i corregir aquestes sofisticacions, bé anessin adreçades a instruir les famílies, bé fossin complets tractats dirigits a científics i estudiants ⁴⁹.

Normalment, aquestes obres acostumaven a presentar una relació exhaustiva de productes de menjar i beure, on es feien constar les seves propietats, les possibles alteracions naturals o artificials a què podien veure's sotmeses (pas del temps, putrefacció, acció de l'aigua de mar durant un transport llarg, etc.) i, sobretot, les sofisticacions (adulteracions) que els productors o comerciants hi podien haver realitzat a fi d'incrementar els beneficis. La part més important d'aquests tractats solia ser la manera de detectar aquests fraus, bé fos a simple vista, bé a través de procediments químics o físics, sovint prou complicats.

Farem un repàs a les principals alteracions i sofisticacions d'aliments, a partir, sobretot, del manual elaborat per José Oriol Ronquillo, conegut i prestigiós farmacèutic barceloní, col·laborador habitual de la premsa mèdica de la segona meitat del segle, president del Col·legi de Farmacèutics de Barcelona, a 1857 i membre d'una nova generació de científics moderna i adaptada als corrents europeus de l'època ⁵⁰. Si hem de fer cas a la seva autoritat, a l'enfocament divulgatiu que li donà i a l'editorial que publicà la seva obra, la de Ronquillo devia ser una de les més conegudes de la Barcelona del moment.

---

⁴⁹ Una consulta a qualsevol biblioteca pot permetre elaborar un ampli catàleg de llibres especialitzats en aquesta qüestió. A tall d'exemple, esmentarem el complet treball de AGREDA, Francisco Javier: *Falsificaciones de alimentos y bebidas, o Diccionario de las sustancias alimenticias con sus alteraciones, sofisticaciones, medios prácticos y sencillos de reconocerlas, procedimientos químicos para comprobarlas y reglas higiénicas para la buena alimentación*, Barcelona, Est. Tip. Espasa Hnos. y Salvat, 1877; BERTRÁN Y RUBIO, Enrique: *Apuntes sobre alteraciones y sofisticaciones de algunas sustancias alimenticias y principales medios de reconocerlas*, Barcelona, Libr. José Ginesta, 1865; també Monlau féu referència sovint a aquestes qüestions. Es pot consultar les breus notes a MONLAU, Pere Felip: *Higiene industrial. ¿Qué medidas puede dictar el Gobierno en favor de las clases obreras?*, Madrid, Impr. Rivadeneyra, 1856; i sobretot a *Elementos de Higiene Pública*, Madrid, 1862 (hi ha altres edicions a 1847 i 1874). També es pot consultar RONQUILLO VIDAL, José Oriol: *El Almotacén. Instrucción popular para la elección de las sustancias alimenticias, que contiene las propiedades salubres de los alimentos, condimentos y bebidas, las alteraciones naturales y accidentales que estos pueden sufrir y las falsificaciones a que los sujeta la codicia, junto con los medios de reconocerlas. Nociones sucintas de economía e higiene domésticas útiles a todas las familias y provechosas a los péritos de las municipalidades encargados de la vigilancia sobre la venta de comestibles*, Barcelona, Impr. N. Ramírez y Cia., 1868.

⁵⁰ JORDI GONZÁLEZ, Ramón: *Cien años de vida farmacéutica en Barcelona 1830-1939*, Barcelona-La Bisbal, Ed. R. Jordi González, 1982 (1960), p. 21

En el cas de les carns, la principal alteració era la venda de carn podrida. Les autoritats perseguïen aquest frau, però es tolerava fins a un límit, perquè es considerava que podia, fins i tot, millorar-ne el gust. A més, encara que es controllessin estrictament les entrades a Barcelona, la mercaderia fraudulenta o poc fresca trobava en els municipis de l'entorn, amb ajuntaments més *flexibles* i cada cop més poblats de consumidors pobres, un lloc on vendre fàcilment aquesta mena de productes. En aquestes consideracions no devia ser un factor menor la influència del gremi de carnisers i tallants dels escorxadors, perquè devien veure en els marxants de l'extraradi un important focus de competència, i pressionaven les autoritats per tal que, en nom de la salut pública, aturessin els abusos. A 1860, per exemple, el governador civil recriminava amb contundència l'alcalde de Sant Martí de Provençals, acusant-lo d'un descontrol que havia provocat que diferents focus de contagi estesos per l'àrea de Barcelona en els últims anys haguessin sorgit del seu poble. Li retreia la flexibilitat amb què es permetia la circulació de les carns per Sant Martí, perquè "*...siendo punto frecuente de pasos y aun de acogida para el consumo de fuera de ella, las reses muertas que siempre ocurren, en vez de enterrarse como corresponde se expenden a bajo precio y aprovechándose de esta ventaja los tratantes en comidas en vez de alimento sano y nutritivo, lo que expenden al por menor a otros tantos necesitados es el veneno y la muerte.*"⁵¹

El problema no s'acabava amb el comerç il·legal procedent de l'extraradi. Els higienistes també denunciaven multitud de sofisticacions. Els fraus més freqüents eren la venda de carn d'un tipus per un altre, la venda de carns d'animals malalts, sovint plens de medicaments nocius (arsènic, coure, plom,...), i la venda de carn d'animals vells fent creure que era d'animals joves, si cal, afegint-hi productes nocius per millorar-ne l'aspecte. Entre el bestiar oví, abundaven els intents de vendre carn d'ovella o be com si fos moltó, més car, o la venda de carn de fetus avortats de xai com si fos be jove. La venda d'avortaments, que també es realitzava amb els fetus de vaca, era acceptada sempre i quan s'informés el consumidor, i no s'intentés fer la passar per carn d'animal jove (sovint es pretenia vendre carn de fetus de vaca com si fos cabrit). Com que la vedella era una de les carns més preuades, s'intentava sovint fer passar cabra o cabrit com si fos vedella jove, o bé vendre com a cervell de vedella el d'altres animals.

---

⁵¹ AMDSM, VI.Sanitat. Partes sanitaris d'epidèmies (1856-1896). Sobre la diferent qualitat dels aliments venuts i sobre la gradació en categories dels mercats en funció dels barris, habitual i explícita a l'època, cal veure els comentaris de BAHAMONDE MAGRO, Angel - TORO MERIDA, Julián: *Alimentos adulterados y defunciones. Apuntes para un estudio de la vida obrera en España (1883)*, in "Estudios de Historia Social", 1980, 15.

El bestiar porcí era un dels més sol·licitats per les classes populars. Era la carn més consumida i, en canvi, a casa no era tan fàcil criar porcs com criar gallines o coloms. Això el feia, si cap, susceptible de més enganys i abusos que cap altra mena de carn. A més, el fet que bona part del porcí es consumís en forma d'embotits, degudament condimentats, permetia dissimular de moltes maneres les males condicions de la peça. Era freqüent, per exemple, salar la carn quan començava a podrir-se i tenyir-la amb sang d'altres animals, per aconseguir que tornés a semblar fresca. Ronquillo també denunciava la venda de carn amb lepra o amb cucs de *laceria*, malaltia que, en un primer estadi, només era visible en el cor, pulmons i fetge de l'animal. Per al consum humà, "*...el uso prolongado de esta carne no engendra dolencias graves, pero produce diarrea y otras indisposiciones*". Per evitar que es notés la presència de la malaltia, els venedors podien exposar el porc un cop extrets els òrgans on més es veia la presència dels cucs, i tenyir-lo amb sang d'altres animals, a fi d'evitar que el color blanquinós de la carn del porc malalt la fes poc atractiva a la vista. Era més difícil evitar la venda de porc amb triquinosi. A simple vista no es podia detectar la malaltia, però per la seva perillositat, s'establien controls i inspeccions sanitàries rigoroses. Amb tot, però, la venda fora dels mercats permetes i les ocultacions freqüents en aquests feien que, de vegades, es produïssin intoxicacions mortals per aquest motiu. Així, per exemple, el 1879, aparegué un brot de triquinosi entre porcs de l'escorxador de Barcelona. La junta municipal de sanitat es mobilitzà amb urgència i inspeccionà la carn en mal estat. Els facultatius provaren de tranquil·litzar la població manifestant que "*...se vio carne trichinada, pero no la trichina sino el nido o kiste*". Es recomanà seguir inspeccionant els mercats i establir mesures de control de la procedència de la carn venuda a Barcelona, atès que no tota sortia de l'escorxador, perquè "*...no puede evitarse que entren por los fielatos pedazos de cerdo pagando los correspondientes derechos*"⁵². Al final, s'acordà controlar-ho mitjantçant la publicació de llistes amb els noms dels venedors que compraven el porc a l'escorxador i dels que n'introduïen de procedent de fora de Barcelona. Convindria saber fins a quin punt tingueren èxit aquestes mesures i si s'adoptaren en altres ocasions.

Menys nociva però, de ben segur, més freqüent, era la venda d'embotits passats o fets amb restes de tota mena d'animals, aprofitant el fet que la carn salada i condimentada pot dissimular molt millor la seva caducitat. També era freqüent la venda d'embotits elaborats amb sang d'altres animals, normalment cabra o vaca, fent-los passar com embotit de porc, o bé l'ús de viscères d'animals inútils en la venda directa (ventres, intestins, úters i placentes de vaca, per exemple). Igualment, es podia trobar embotit "*enriquit*" amb substàncies que no li eren pròpies

---

⁵² AMAB, Governació, Sèrie A, N° 4662, Actes de la Junta Municipal de Sanitat (12-3-1879)

(pa, farina de blat de moro, arròs, etc.), a fi de guanyar pes o abaratir cost. Aquestes últimes eren "*sofisticaciones fraudulentas pero no nocivas*". N'hi havia de més perilloses, com la venda d'embotits tòxics degut a un excés de cocció en recipients fets amb determinats metalls (coure, zenc,...).

Altres peces menors eren més difícils de controlar. La venda de caça, per exemple, pel fet de no passar per l'escorxador, devia poder saltar-se sovint les limitades inspeccions dels mercats, quan no era venuda directament al marge d'aquests. Per això, es denunciava sovint la venda d'animals amb símptomes de putrefacció, fins al punt que el mateix Ronquillo admetia la falta d'un criteri mèdic contundent contra la salubritat d'aquestes peces. És més, d'acord amb l'opinió de molts entesos, la carn de caça era més gustosa quan era una mica passada que no pas ben fresca. Si la putrefacció era massa evident, es podia dissimular venent la peça plomada i amb el cap tallat. Pel que fa al conill, hi havia freqüents referències a la venda de peces criades a casa com si fossin conills de bosc o de granja. En les aus també predominaven els fraus lligats a la seva cria "*domiciliària*". Era freqüent fer passar per "*pollastre de pagès*" tota mena d'aus criades a casa, cosa que es podia descobrir amb el mateix gust de la peça, perquè aquestes aus menjaven deixalles de l'alimentació humana, cosa que donava a la carn un gust ben particular. Amb l'ús d'espècies i altres condiments, les "*industriosas disfrazadas de campesinas*" a què feia referència Antonio Mendoza, intentaven dissimular un engany que, per fàcil que fos, es devia repetir sovint perquè els consumidors l'acceptaven sempre i quan la carn fos més barata.

La fragilitat del peix fresc, en una època en què no existien els congelats, el feia susceptible de sofisticacions que intentaven amagar-ne la putrefacció. Sovint l'autoritat havia intentat establir controls a l'entrada i sortida dels ports de pesca i dels mercats, i eren freqüents els intents municipals d'inventariar el peix restant a l'hora de tancar un mercat per comparar-lo amb el que l'endemà al matí es posava a la venda. Però la repetició d'aquesta mena d'intents i el poc entusiasme que alguns hi mostraven fa dubtar del seu èxit. El 1860, per exemple, en la Junta Municipal de Sanitat es va plantejar la qüestió, a partir d'una queixa dels agents del mostassaf sobre el mal estat de la majoria del peix que es venia a Barcelona. Els membres de la junta ho atribuïren a un defecte de forma de les ordenances municipals, perquè "*...si bien contienen prescripciones para cortar aquel abuso, nada habla sobre la prohibición de tener depósitos domésticos, en los cuales cabalmente está el mal*". S'acordà establir un sistema de

---

control diari a l'obertura i el tancament dels mercats, fent que tot el peix es guardés en un dipòsit municipal vigilat amb pany i clau per un encarregat de la junta. A més, per consolidar la mesura, es pretenia que la junta provincial, dirigida pel governador civil, ho ratifiqués per escrit. En la sessió següent, però, es presentà una resolució de l'alcalde que posava fre a aquesta iniciativa argumentant que *"...para llevar a debida ejecución la observancia de las prescripciones sobre venta del pescado fresco en los mercados, no considera necesario acudir a la junta provincial ni molestar la superior atención del Excmo. Sr. Gobernador de la provincia, porque bastan en su concepto las disposiciones vigentes y la intervención de los agentes de la autoridad local (...) añadiendo que una exquisita vigilancia en el ingreso y salida de dicho artículo de los puestos públicos y sobre todo en lo sobrante de un día para otro son suficientes mientras no se decida la cuestión de los depósitos."*⁵³. Ni es feren dipòsits ni s'establí cap més sistema que no fos insistir sobre l'observància d'unes ordenances municipals que, a més d'imprecises, no es feien complir. L'autoritat, en aquells anys, no insistia massa en la inspecció dels mercats, i ni els peixaters ni, possiblement, els consumidors hi estaven massa interessats. Els primers intentaven dissimular la falta de frescor del peix rentant-lo amb aigua, presentant-lo net d'escates, tallant-li el cap o buidant-li els ulls, i remullant amb sang de xai les brànquies que s'havien assecat. Tot i així, sovint trobem expedients municipals de retirada de partides senceres de peix podrit exposat a la venda en alguns mercats. La solució va ser la generalització de la venda de peix salat. A més, la sal que quedava com a desperdici servia per engruixir les partides de sal comuna que es posaven a la venda.

Les farines eren el principal aliment d'origen vegetal subjecte a tota mena de trampes, fins al punt que s'acceptava l'ús de farina en mal estat sempre i quan es vengués barrejada amb farina bona. Era freqüent aquesta barreja en cas de farines caducades o afectades per focus d'humitat en els graners. No era tan freqüent en les afectades per la calor, perquè presentaven cucs i larves que delataven fàcilment el seu estat. En tot cas, es posaven a la venda en forma de pa. Per augmentar el pes i disminuir el preu, sovint es barreja va la farina de blat amb tota mena de cereals, cosa que, com que sovint s'amagava al comprador, era un frau, encara que el producte no fos nociu de per si. Pitjor era quan la barreja no es feia amb cereals sinó amb altres substàncies. Es creien acceptables, tot i que possiblement tòxiques a la llarga, les barreges amb farines d'arròs, blat de moro, pèsols, faves o altres llegums. Tampoc era nociva la mescla amb fècula de patata però sí que podien ser-ho altres substàncies: sorra, calç o pols d'ossos d'animals. A l'hora de vendre, s'havia de decidir si la sofisticació quedaria més dissimulada en la venda en

---

⁵³ AMAB, Governació, Sèrie A, N° 3011, Actes de la Junta Municipal de Sanitat (2-4-1860, 28-4-1860)

forma de farina o en forma de pa. En alguns casos, quan es tractava d'amagar la presència de cucs o altres paràsits, la cocció era millor, però normalment, la barreja d'altres productes feia preferible vendre-la en forma de farina, perquè un cop es posava al forn i es feia el pa, era evident que contenia substàncies sense gluten. Sovint, les falsificacions massa fàcils de detectar en forma de pa s'ocultaven venent-la per fabricar pastes de sopa.

Al flequer que comprava farina per fer pa se l'enredava fàcilment, mentre que ell ho tenia més complicat per transmetre aquest engany al comprador final. No obstant això, excusar la presència de sorra argumentant que eren restes de la mola del molí era, pel que sembla, força freqüent. Més subtil era fer augmentar el pes de les peces treient el pa del forn a mitja cocció, per tal que retingués bona part de l'aigua de la farina. Per dissimular la mala qualitat d'aquest pa elaborat amb producte fraudulent i mig cuit, es podien afegir diferents substàncies químiques per millorar-ne l'aspecte i la textura: alum, subcarbonats d'amoníac, carbonats de magnèsia, carbonats i bicarbonats de potassa, sulfats de coure, sulfats de zenc i d'altres. Sobre els efectes de cadascun d'aquests productes en la salut humana se'n preocupaven i en discutien els higienistes en els seus tractats bromatològics.

Les alteracions sovintejaven, doncs, en els productes bàsics de la dieta. En fruites, llegums i tubercles era més difícil enganyar el consumidor barrejant-hi altres productes per guanyar pes. Per això, l'enginy dels venedors s'esforçava en l'intent de dissimular el mal estat dels productes. En les patates, per exemple, els principals perills (grilladura, humitat, gangrena seca, etc.) havien estat evitats gairebé del tot per un procediment que, a partir de 1864 va ser permès a Barcelona per considerar que no era nociu a la salut: macerar les patates amb àcid clorhídric allargava molt la vida del tubercle, i no era insà sempre i quan es rentessin les patates amb aigua abans de consumir-les. El que sí que era sotmès a sofisticació era la fècula de patata per elaborar midó. S'engroguia amb tintura de iode per tal que semblés midó de blat, i s'arrodonia la feina afegint-hi carbonat i sulfat de calç per tal que guanyés pes.

En els llegums no calien gaire sofisticacions. En els mercats es venien "*...legumbres picadas, corrompidas y alteradas, por ser comestibles de mala calidad, que suele aprovechar el pobre por el aliciente de la baratura en detrimento de su salud*", sense que l'autoritat pogués fer-hi res. Igualment, el comerciant podia haver *oblidat* petites pedres dintre la mercaderia o haver realitzat altres fraus amb el llegum. A l'Europa de l'època, per exemple,

---

s'havien fet famoses la *Revalenta* i la *Ervalenta*, dels doctors Warton i Barry, substàncies cares venudes com a medicaments miraculosos que, en realitat, no eren més que farina de lleties, com el seu nom en llatí (*Ervum lens*) indicava⁵⁴. Igual com amb els llegums, amb les verdures normalment no calia sofisticació o engany, perquè les classes baixes consumien directament "*...verduras alteradas, roídas por gusanos, devoradas por insectos, conservadas en remojo y lavadas en los mercados*". A més, sovint s'intentava fer passar unes plantes per altres. Normalment aquestes barreges es feien amb plantes inofensives, però calia vigilar, perquè alguna vegada s'havia descobert julivert barrejat amb cicuta menor, planta verinosa de forma molt similar a la primera. En algunes hortalisses, com el cogombre, en canvi, el frau consistia en remullar-les amb aigua banyada amb sulfat de coure, per tal que els comunicés un color verd que dissimulés la seva falta de frescor.

En el capítol de les begudes, no parlarem dels problemes de les aigües, perquè més endavant ens hi haurem de referir amb més profunditat. Al marge de les de consum ocasional, com els refrescos, les guies bromatològiques dedicaven amplis estudis, no per casualitat, a les possibles alteracions en les principals begudes que completaven la dieta obrera: te, cafè i vi. Ronquillo reconeixia en el cafè múltiples virtuts nutritives, tot i que el contraindicava per a "*...individuos irritables, sanguíneos y biliosos, personas débiles, delicadas y flacas, niños, jóvenes y la mayor parte de las mujeres*". El fet que el cafè fos un producte de consum massiu, però de procedència llunyana i d'elaboració complicada donava peu a múltiples possibilitats de manipulació que alteraven significativament el seu preu i les seves qualitats. Es destacava molt, per exemple, les moltes possibilitats d'alteració del producte durant el seu transport, fent especial incidència en les formes com els transportistes i els comerciants podien intentar dissimular la immersió accidental dels grans de cafè en l'aigua de mar, durant el viatge amb vaixell. Per altra banda, les diferències entre el preu de cost i el de venda el feien especialment subjecte a tota mena de fraus. En la venda de cafè en gra era freqüent afegir grans falsos. En els cafès crus s'hi afegien grans fets d'argila amb motllos elaborats expressament i en els cafès torrats, els mateixos grans fets a motllo amb pasta de xicoira, farines de cereals, glans o llegums. Lògicament, també s'aprofitaven els cafès de baixa qualitat o espatllats barrejant-los amb proporcions d'altres de millors. En la venda de cafè en pols es podien fer les mateixes sofisticacions, tot i que la més freqüent era la barreja amb xicoira. Sovint s'acceptava per part de comerciants i autoritats la venda d'aquesta mescla al·legant que no era

---

⁵⁴ RONQUILLO VIDAL, José Oriol, *El Almotacén...*, p. 79

nociva, tot i que s'admetia que no tenia els efectes estimulants del cafè autèntic i que podia ser de digestió més pesada.

Possiblement perquè aquí era menys consumit que el cafè, el te era subjecte de menys manipulacions. No obstant això, es repeteix pràcticament el mateix model: procediments per restituir el seu aspecte original al te accidentalment alterat durant els viatges, mitjançant rentats i coloracions, barreja amb altres plantes i, sobretot, l'ús fraudulent de tes de "*segona mà*". A Anglaterra hi havia fabricants especialitzats en donar una nova vida al te que ja havia servit. Un cop havia estat utilitzat, es recollia de bars i cafeteries i es tornava a posar a assecar, s'hi afegien fulles de plantes auctòctones i es colorava la mescla amb sulfat de coure. El resultat obtingut era un te sense aroma ni cos, però amb un aspecte gairebé idèntic a l'original.

Bé sigui pel seu ampli consum, bé per la quantitat de manipulacions a què pot ser sotmès, el vi era el producte del qual més se solia parlar. Ja en fer la distinció entre els diferents tipus de vins (blancs, negres, escumosos, etc.), Ronquillo enumerava els *vinos viciados* com una categoria més. Hi incloïa tots aquells que, accidentalment o espontàniament, havien estat alterats durant el seu procés de fermentació i s'havien convertit directament en insalubres i impropis per al consum humà, i denunciava el seu sistemàtic ús, bé barrejats amb altres, bé intentant restituir les seves qualitats, o bé amb la seva venda directa. Rares vegades es llençava producte, per dolent que fos, perquè el vi es venia tot. Encara que fos assumint que era dolent, mai en quedava en estoc perquè sempre hi havia suficient demanda, i això era fraudulent "*...aún bajo el innoble pretexto de que los consumen las clases más humildes del pueblo, que son precisamente las clases que más necesidad tienen del uso del vino puro para suplir en algo su alimentación poco sustanciosa y reparar las fuerzas debilitadas por el trabajo.*".

En capítol apart inclou els *vinos bonificados*, denominació que es dona a tots aquells vins en els quals s'admet haver-hi inclòs alguna substància no nociva, abans o després de la fermentació, per millorar-los. És lícit incloure-hi, per exemple, mostos d'altres vins o sucres naturals, o bé eliminar-hi residus orgànics que acabarien desapareixent amb el temps. El perill és que aquests *vinos hechos* inclouen sovint productes gens innocents: alcohol, aigua, sucre, alum, guix, potassa o colorants diversos. Creia que no s'havien d'incloure en la categoria de *vinos bonificados* com diuen les etiquetes, sinó entre els *vinos falsificados*, detall que evidentment, amaga el comerciant. El sùmmum dels *vinos hechos*, encara que permesos, eren els anomenats *vinos artificiales*, que no eren més que una barreja de productes (aigua, alcohol, suc de raïm i

altres substàncies) encaminada a semblar vi, destinada al "*uso de los pobres*" i molt venuda. Per més que no fos declarat producte nociu, era molt més embriagador i indigest que el vi autèntic. Sempre que es fes constar la seva procedència i la relació de productes que s'hi afegien, també eren lícits els *vinos imitados*, tots aquells en què, per mitjà de l'addició d'alguns components autoritzats, s'intentava imitar, explícitament, les característiques dels de categoria superior i especialment reconeguda. S'hi podia afegir, per exemple, nou moscada, vainilla, clau, canyella, camamilla, espígol, romaní o altres herbes. Al marge de la relativa flexibilitat legal en la comercialització d'aquests productes, sempre s'havia de considerar fraudulenta l'addició d'aigua o alcohol, perquè aquesta era la manera més corrent de provar d'augmentar el volum. Era fàcil entrar en la dinàmica d'afegir alcohol de 35 graus als vins fluixos per enfortir-los i garantir-ne la millor conservació. A més, això es convertia en un negoci molt lucratiu, perquè "*...el líquido sobrealcoholizado, en su introducción en las poblaciones, no pagaba por lo que era, y porque, rico en materias colorantes y con alcohol en exceso, pudiendo admitir cantidades considerables de agua, de un hectólitro de la mezcla alcoholica se hacían dos, tres, cuatro, a veces mas, de modo que los consumidores de las ciudades populosas, en general, no bebían más que agua alcoholizada que se llamaba vino, y los mercaderes se enriquecían a expensas de la salud pública.*"⁵⁵.

Moltes denúncies, però poca efectivitat, tot i que l'autoritat no s'estava creuada de braços. Joaquim Salarich, en denunciar-ho, el 1857, feia notar que "*...la publicación de los nombres de las tiendas de los vendedores que han cometido estas u otras faltas análogas ha sido un escarmiento saludable, bien que pasajero; en Barcelona hace tiempo que no han salido estas listas, y es de temer que se abandonará este medio, que podría dar excelentes resultados*"⁵⁶. Es dóna a entendre una creixent deixadesa provocada per la falta de resultats. Haver arribat a l'extrem de publicar llistes de defraudadors i que això no servís per res només s'explica si els consumidors en feien poc cas. De fins a quin punt eren quotidianament admeses aquestes pràctiques i del grau d'impunitat amb què es passejava el gremi de taverners i fabricants de vins ens en dóna una mostra la sol·licitud que aquest gremi presentà a la Junta Municipal de Sanitat de Barcelona el 1858. Es permetien demanar l'autorització per sofisticar al·legant que "*...ni el yeso ni el alcohol mezclados en los vinos en cantidad proporcionada son nocivos a la salud y que es un uso indispensable en determinadas localidades para la*

---

⁵⁵ RONQUILLO VIDAL, José Oriol, *El Almotacén...*, p. 164

⁵⁶ SALARICH, Joaquín: *Higiene del tejedor...*(Sobre aquesta qüestió cita les informacions del *Diario de Barcelona*, 12-8-1856)

conservación y aprovechamiento de los que se producen" ⁵⁷. No ens consta cap resposta per part d'una junta que, com veurem, en aquells anys era poc operativa, però aquest grau d'impunitat i permissivitat fou el que devia provocar la reacció governamental de l'any següent, en què es decretava clarament la il·legalitat de totes aquestes mescles ⁵⁸.

Al costat del vi, l'altra beguda de consum massiu era la llet ⁵⁹. Com a aliment d'ús gairebé inevitable, era susceptible de més enganys, si cap, que cap altre producte. La principal alteració, lògicament, tenia a veure amb la venda de llet en mal estat, degut, bé a la caducitat del producte, bé a la procedència d'animals malalts, tot i que en aquest darrer cas no hi havia acord entre els científics sobre la seva perillositat per als humans. Les principals sofisticacions consistien en la venda de llet d'un animal fent-la passar per la d'un altre (generalment, de vaca, la més valorada) i, sobretot, la venda de llet *batejada* amb aigua per augmentar el volum vendible. Per corregir i dissimular la llet aigualida s'hi podien afegir altres productes (sobretot guix).

Era admès per la ciència de l'època que les condicions ambientals influïen decisivament en la qualitat de les llets. Així, era assumit que la que procedia d'àmbits industrials i urbans era de molta menys qualitat, per la insalubritat de les aigües i de l'aire, que la llet rural. No obstant això, ciutats com Barcelona eren plenes de vaqueries, per la qual cosa, un dels objectius de l'autoritat era el seu control, bé fos per vigilar les difícils condicions sanitàries, bé per evitar que el propietari pretengués vendre llet urbana com si fos llet de poble, molt més valorada a la ciutat. El 1877, per exemple, després que la Junta Municipal de Sanitat de Barcelona donés deu nous permisos per instal·lar cases de llet, un dels membres plantejà la necessitat de millorar "*...el mal estado en que se hallaban las vaquerías de esta ciudad en general, ya respecto a los locales, ya también por los alimentos que se dan a las vacas, lo cual produce tan fatal resultado que quizá no tiene la leche un 25% de la sustancia nutritiva que debería tener*" ⁶⁰. A més, es queixava que "*...no puede dudarse de que muchas de las vacas estaban*

---

⁵⁷ AMAB, Governació, Sèrie A, N° 3420. *Junta Municipal de Sanidad*, 11-2-1858

⁵⁸ Per controlar aquestes qüestions s'aprovà el 23 de febrer de 1860 una Reial Ordre destinada a permetre, sota control, l'elaboració i venda de vins bonificats i imitats.

⁵⁹ Pel que diu Ronquillo, sembla clar que era un producte força més consumit que a l'Anglaterra que descriu John Rule (*Clase obrera...*, p. 78), tot i que sí que és cert que la major part de la llet consumida devia ser desnatada com a subproducte de l'elaboració de nata, mantegues i formatge.

⁶⁰ Gràcies al reglament sobre instal·lació d'establiments de vaques, cabres i burres en poblacions, aprovat pocs mesos més tard, sabem que els principals aliments nocius que es donaven a aquestes vaques eren les restes de cereals fermentats per a la fabricació de cervesa, les deixalles de la fabricació de midó i les verdures passades recollides dels mercats.

*enfermas de la tuberculosis, y por lo tanto si esta leche enferma debía ser el alimento a veces principal de muchas personas, valia la pena de que la Autoridad fijase su atención sobre este hecho". L'esmentada "autoridad" respongué que "...en todas las vaquerías que se habían examinado se les había exhibido el certificado del Subdelegado de Veterinaria, debiendo observar que si debiesen exigirse todas las condiciones que fija la ley no sería posible la existencia de ninguna vaquería en Barcelona"*⁶¹.

Aquesta flexibilitat administrativa en la instal·lació de vaqueries no sembla fruit de la insistència dels comerciants, sinó més aviat d'una falta de pressió per part dels consumidors. Malgrat que ningú ignorava les males condicions en la multitud d'estables i vaqueries urbanes, la gent es devia deixar enredar fàcilment en comprar la llet en aquests locals urbans. Curiosament, una de les maneres de mostrar que es tractava d'autèntica llet de pagès era presentar la nata a part. Com que es donava per suposat que la llet que arribava de fora havia estat munyida la nit abans, es preferia la llet quan no era acabada de munyir. Per demostrar que no ho era, el comerciant extreia la capa de nata que s'havia pogut fer a la superfície i la venia com a producte de primeríssima qualitat. La llet resultant, més clara i d'inferior qualitat, era venuda a preu normal perquè s'assegurava que era llet de poble, munyida el dia abans. Sovint, a més, com que el consumidor valorava aquesta llet aclarida, el comerciant ho arrodonia afegint-hi fins a la meitat o més del seu volum en aigua, fins al punt que sovint es pretenia allargar tant el negoci que s'afegien agents espesseïdors (goma, caramel, clara d'ou, farina, guix,...) per poder afegir encara més aigua. Si la llet procedia realment del poble, el negoci també es podia arrodonir, perquè es pagava un dret d'entrada com a impost de consums per un volum de llet que es podia multiplicar molt un cop dins de la ciutat. Per tant, en aquestes trampes amb el pes i el volum de la llet, com en tots els altres productes que es podien fer allargar per procediments similars, cal tenir-hi en compte que els comerciants no hi ignoraven el fet d'haver de pagar els impostos de consums abans de l'entrada als pobles. Un frau més freqüent, segur, entre els negociants i els transportistes que no entre els venedors a la menuda, que eren els que acabaven sent inspeccionats i perseguits per l'autoritat.

En els derivats de la llet també eren abundants les sofisticacions: incorporar goma a la nata per "*engreixar-la*", afegir colorants a la mantega (safrà, suc d'esparreguera, ...), afegir-hi fècules (patata), pasta d'arròs, pasta de pomes, peres o, fins i tot, pols de sorra a l'interior de la

---

⁶¹ AMAB, Governació, Sèrie A, N° 4662, Actes 1872-1879, 13-7-1877

pastilla de mantega, de manera que no es noti a simple vista. Amb els formatges es presentava més o menys la mateixa gamma de sofisticacions, tot i que calia felicitar-se, segons Ronquillo, perquè a Barcelona mai s'havia arribat a l'extrem d'afegir orina al formatge Brie perquè guanyés en acidesa i semblés més vell, com havia passat a França. No obstant tot això, Ronquillo considerava que la creença popular exagerava molt les sofisticacions i fraus que es cometien amb les llets. No els desmentia, però deia que eren més simples del que la gent es pensava, i que es limitaven a la venda de llet barata (llets de burra, de cabra, etc.) fent creure que era de vaca, a la venda de llet de vaques en zel o parteres (disfressada de manera que se n'evités l'agror) o bé als "batejos" amb aigua que hem vist abans. Que els fraus amb la llet fossin senzills no vol dir que no fossin freqüents, i per evitar l'engany massa corrent existien artilugis molt diversos. Deixant de banda els aparells de laboratori, Ronquillo cita i explica el funcionament d'una colla d'aparells casolans: el *lactòmetre francès*, el *lactòmetre anglès* el *galactoscop*, el *lactobuliròmetre*, el *lacto-densímetre* i el *galactòmetre centesimal*. Desconeixem l'èxit real d'aquests invents. No queda clar si cal atribuir a un dubtós èxit comercial o a una manca d'inventiva del país el fet que cap d'aquests aparells fos de procedència autòctona. En qualsevol cas, si bé aquesta proliferació d'invents podria fer pensar en un comprador situat activament a la defensiva per descobrir tota mena de fraus, la persistència en les denúncies per venda de llet alterada porten a creure que no devia ser així. Sinó no caldria molestar-se en recordar sovint principis bàsics com aquests adreçats als compradors de llet:

- 1.- La llet és el millor aliment si és de bona qualitat. Si és de mala qualitat és el pitjor aliment possible.
- 2.- Cal prendre llet no alterada ni sofisticada.
- 3.- La llet de millor qualitat és la que procedeix d'animals sans, alimentats amb herba fresca i que no respirin els aires pol·luïts de les ciutats.
- 4.- S'ha d'evitar la llet procedent de vaques tísiques i de vaques estabulades en vaqueries estretes i tancades.
- 5.- La millor llet de vaca és la d'animals d'entre tres i quatre anys que faci almenys quatre mesos que no han parit.
- 6.- La llet de vaca en zel i de vaca partera són insalubres.
- 7.- Els vells i els nadons són els que més pateixen les conseqüències d'una llet dolenta.
- 8.- La millor llet és l'acabada de muntar. Si es pot evitar, no s'ha de comprar la llet muntada del dia abans o bullida.
- 9.- Cal conservar la llet en envasos de vidre. Els metàl·lics són perillosos.

El consumidor, forçat a estirar els limitats ingressos familiars, devia fer poc cas a aquests consells i devia comprar submissament tota mena de productes alterats. Es fa difícil imaginar-lo experimentant a casa amb els productes acabats de comprar mitjançant els complicats procediments químics "populars" que aquests manuals bromatològics presentaven. No els calia comprovar si els havien enganyat o no, perquè ja ho sabien i ho acceptaven. En la lluita per la salut del poble, doncs, els higienistes devien haver de lluitar ben sols contra moltes adversitats: administració poc operativa, gremis industrials i comercials totpoderosos i consumidors empobrits i afamats. Ho notem sobretot quan aquests higienistes i científics de nova formació entraren en els òrgans de govern. A 1870, per exemple, quan el nou Ajuntament revolucionari havia donat entrada a tota aquesta generació, els higienistes, des de les seves publicacions, es mostraven exultants. Des de *La Independencia Médica* s'il·lusionaven perquè per primera vegada l'autoritat perseguia de debò els abusos en els mercats. Però la seva sorpresa arribà ben aviat en constatar que "*...en nuestro país no son frecuentes las escenas de indignación popular en los mercados (...). Ningún respeto se tiene por la autoridad a la hora de velar por la salud pública en los mercados y en las tiendas de comestibles (...). En cuanto se manda retirar fruta, por ejemplo, la mayoría de compradores y vendedores están conformes en que la autoridad no sabe lo que hace, en que lo hace por pura distracción y en que vendrá el día tan deseado de poder vender lo malo y lo bueno sin que nadie intervenga.*"⁶². No és estrany que, en dates tan avançades com 1893, Carlos Ronquillo, prestigiós metge barceloní, suposem que fill de l'autor de "*El Almotacén*", fes públics comentaris que denotaven cansament i sensació d'inutilitat en una tasca que veia com a divulgadora i moralitzadora alhora. Els esforços científics, deia, han anat desencaminats. Després de molts anys de lluita, a finals del vuitcents, el segle del progrés, la superstició continuava ben present. L'error havia estat que "*el fracaso de la propaganda (...) tal vez sea debido a los errores de la siembra (...) Los que nos hemos dedicado a la propaganda de la Higiene, las más de las veces nos hemos preocupado más del lector erudito que del lector vulgo*". El resultat era que "*...un opúsculo de higiene infantil no se compra, y si se compra no se lee, y si se lee no se entiende, y si se entiende es olvidado y no cumplido. En cambio, un prospecto de "denticina" es minuciosamente leído, como pan bendito conservado y filatropicamente cedido a parientes, amigos y conocidos.*". Malgrat tot, es mostrava esperançat. En els últims anys, l'autoritat s'havia posat del seu costat. Per això, a partir d'aleshores "*...la propaganda de la Higiene bromatológica tiene la ventaja de contar con dos poderosos auxiliares. Uno de ellos es la colección de refranes y proverbios (...). El*

---

⁶² *La Independencia Médica*, 23, 1-9-1870

*otro auxiliar es el Código Penal y sus lugartenientes, las Ordenanzas municipales, que consideran como delito o como falta grave la falsificación de las sustancias y la defraudación en el peso. Pero estos dos auxiliares deben luchar con desventaja contra dos enemigos terribles: Los autores de los refranes los escribieron en estado de inocencia paradisíaca: se ocuparon de las propiedades nocivas naturales de los alimentos y consideraron el pan, el vino, las carnes, los quesos, las frutas y las verduras completamente puros y no sospecharon de la posibilidad de la adulteración y la sofisticación. Además, el Código Penal y las Ordenanzas municipales son enanos ante las alimañas que deben cazar: nada menos que el gremio poderoso de los taberneros, árbitro en otros tiempos de las elecciones concejiles; el no menos potente gremio de los abastecedores de carnes, señores de horca y cuchillo en mataderos y plazas; y el hoy naciente y con no menos empuje gremio de ultramarinos; o lo que fuere, compendio perpétuo de todo lo que se merma, adultera y corrompe (...). Y para colmo y como hipnótico de los ciudadanos se ha inventado una fórmula que tranquiliza, pero no convence, fórmula anticientífica y antihigiénica, por fortuna no debida a médico alguno: **sofisticado pero no dañino**. Sírvanos de ejemplo el café que no es café, pero que no es dañino."*⁶³.

De les actuacions de l'autoritat en matèria d'inspecció bromatològica, Carlos Ronquillo en devia saber força, perquè havia estat inspector provincial de sanitat entre 1876 i 1884. El que no sembla que tingué tan clar eren els motius del fracàs de la propaganda higienista, fins i tot en dates tan avançades en què fins l'autoritat política, fos del color que fos, ja la compartia. Considerava que l'error era no haver sabut trobar un llenguatge higiènic propi d'una "ciencia popular" adreçada a gent de "menguada inteligencia". Trobant les paraules adequades, creia que aconseguiria "...dominar unos resortes que hagan funcionar unos hilos que más se asemejan a los de un muñeco de feria que nervios y cerebro de personalidad viva e inteligente". La gent, intel·ligent o no, continuava comprant aquests productes igual com continuava treballant en feines i en fàbriques insalubres i perilloses. S'equivocaven en pensar que tot era una qüestió d'educació i intel·ligència. La gent seguí comprant productes adulterats tot i saber que l'enganyaven i seguí treballant en males condicions tot i saber que l'explotaven. Les raons calia buscar-les, és evident, no en la seva intel·ligència sinó en la seva butxaca i en la

---

⁶³ RONQUILLO MORER, Carlos: *Propaganda higiénica. Sus fracasos en pediatría y en bromatología*, in *La Independencia Médica* (citada a *Gaceta Sanitaria de Barcelona* en el N° 12, de desembre de 1893, tot i que cal pensar que l'article fou escrit un pèl abans, perquè *La Independencia Médica* deixà de publicar-se el 1889).

impossibilitat de sortir del cercle viciós del nou model econòmic i social del *segle del progrés*. No tothom en aquella generació en feia una anàlisi tan simple com Ronquillo. Monlau, per exemple, en els seus coneguts treballs de mitjan segle donava una importància central a la qüestió de la qualitat dels aliments, però assumia que la clau de la qüestió era la relació ingressos-despeses, i acceptava que "*...para remediar tales inconvenientes no hay más que dos medios: o aumentar el precio del jornal del obrero o hacer disminuir el precio de los comestibles. Aumentar el precio del trabajo no puede ni debe hacerlo el Gobierno: la cuestión del salario debe resolverse ex-aequo et bono por el buen sentido del empresario o fabricante y del bracero u operario. (...) Lo que puede, y debe hacer el Gobierno es proporcionar abundancia de subsistencias, y, consiguientemente, su baratura. Fomente con toda decisión la agricultura (...), reforme nuestro complicado y gravoso sistema tributario y de seguro que abundarán los comestibles y que el precio de los más nutritivos se podrá naturalmente al alcance de las familias jornaleras.*"⁶⁴.

No sabem què hauria escrit Monlau més endavant, en constatar que fins i tot els governs progressistes, quan manaren en els anys setanta, acceptaren les noves regles del joc liberal i no s'enfrontaren a la qüestió bromatològica a partir d'un replantejament del sistema fiscal, com ell proposava i, ni molt menys, intervingueren en el funcionament i en les condicions de treball fabril. El que sí és clar és que el desencís d'una generació d'higienistes en veure que això no passà fa evident la perpetuació de les greus mancances higièniques i bromatològiques en la nova societat industrial. Alguns, com Giné i Partagàs, havien acabat obviant la centralitat de la qüestió en els seus tractats, tot i no negar-la, i buscant altres vies per superar les mancances⁶⁵. D'altres, com Valentí Vivó, reaccionaren radicalitzant-se, i abandonant la seva postura liberal-progressista del Sexenni en favor d'opcions socialitzants des de la potenciació del que, a finals de segle, coneixerem com a *medicina social* i *medicina legal*⁶⁶. D'altres, com Ronquillo, seguirien insistint. A la llarga, la constància d'aquesta gent es degué combinar amb altres factors per

---

⁶⁴ MONLAU, P. F.: *Higiene industrial*,..., 1856, Cap. III-5

⁶⁵ GINÉ Y PARTAGÀS, Juan: *Curso elemental de Higiene Privada y Pública*, Barcelona, N. Ramírez y Cía, 1872

⁶⁶ Ignacio Valentí Vivó havia estat un dels metges que, durant el Sexenni, havia entrat a formar part del reformat cos de metges higienistes de l'Ajuntament de Barcelona. Més endavant esdevindria professor de Medicina Legal i Toxicologia, disciplina que, des del seu punt de vista, havia de combinar les veritats irrefutables del saber científic amb la potencialitat del dret i la legislació per tal de millorar les condicions de vida i de treball fabril. Autor de nombroses obres, cal consultar VALENTÍ VIVÓ, Ignacio: *La intoxicación en la industria moderna. Lectura de extensión universitaria en el Ateneo de San Andrés del Palomar*, Barcelona, Impr. Henrich y Cía., 1900 (*Publicase por alumnos oficiales y libros del sexto grupo de la Facultad de Medicina*), i també *La sanidad social y los obreros. Ensayo antropológico*, Barcelona, Impr. Henrich y Cía., 1905

forçar els canvis que ocorregueren anys a venir. No obstant això, en articles com el de 1893 demostraven que, a finals de segle, la seva percepció higiènica de les coses havia quedat superada, tant des del punt de vista científic com des del punt de vista social.

CAPÍTOL 4

LA CENTRALITAT DELS MUNICIPIS EN LA POLÍTICA SOCIAL LIBERAL

Hem vist com el primer liberalisme havia suposat la instauració d'uns criteris individualistes que comportaren la precarització de les condicions de vida i la difusió del no intervencionisme en matèria social. No aparegué cap substitut immediat a la caritat eclesiàstica que havia centralitzat el model social de l'Antic Règim, fet que conduí a un alt grau de desassistència per a la població més desafavorida. Aquest fenomen s'agreujava en les ciutats. Per més que els seus habitants provessin de trobar fórmules per contrarestar-ho, la industrialització havia portat a un empitjorament clar de la vida quotidiana, tant per les pròpies conseqüències del treball perillós, abusiu i mal pagat que s'hi donava com per la creació d'un ambient insalubre en un entorn ple de fàbriques i gent amuntegada. L'administració estatal, com hem vist, se n'havia desentès obviant el problema, sense ni tan sols necessitat de donar explicacions. L'administració provincial era més una eina de control estatal repartida pel territori que no pas una instància de poder capaç de proporcionar serveis i benestar a la població. Argumentant una major proximitat al ciutadà, les bones paraules dels polítics de dalt només serviren per relegar en la política de baix, la dels municipis, la gestió de tot allò que més tenia a veure amb la vida de la gent. S'havia acabat reduint tota acció social a uns mínims d'assistència benèfica i al control dels problemes més urgents en matèria de salut pública, i es feia un esforç per despolititzar aquests temes. Excusant-se en què la seva importància els situava per damunt del debat polític, es concebia la beneficència, la salut pública i tot allò que ara ens interessa com a aspectes merament administratius i s'evitava l'acció pública en àmbits que molestaven aquest liberalisme.

4.1.- Indústria, creixement urbà i salut pública

L'administració que tenia gairebé en exclusiva la gestió en aquestes matèries, doncs, eren els ajuntaments. Això complica notablement el nostre estudi, en la mesura que l'acció municipal era molt més diversa que cap altra, amb moltes diferències pel que fa a llur voluntat o

capacitat econòmica per resoldre el problema. Fins i tot restringint l'àmbit d'estudi a una sola ciutat, haurem de tenir en compte el creixement urbà que portà a l'expansió de Barcelona pel territori governat per diferents municipis, i per tant, subjecte a regulacions diferents. En estudiar la Barcelona en creixement del segle XVIII i, fins i tot, la de les primeres dècades del segle XIX, no cal que tinguem en compte aquest problema, perquè la ciutat es limitava a l'espai emmurallat i el seu entorn immediat, governat per un sol Ajuntament. Tan bon punt els canvis polítics i militars permeteren la construcció fora muralles, la Barcelona que ja havia viscut les primeres batzegades del canvi liberal començà a créixer ràpidament i escampar tant la seva indústria com la seva gent pel pla fins aleshores despoblat. No és pas ara el moment de resseguir la cronologia d'aquesta expansió, però és important remarcar aquest fet perquè, possiblement, fou la principal mesura, no escrita en cap llei ni en cap disposició, però ben efectiva, de solucionar els problemes generats per la industrialització i el creixement urbà. El famós "*Abajo las murallas!*" no era un simple crit de llibertat, sinó una proclama política que tenia força a veure amb l'afany per expandir una ciutat que s'havia quedat petita i necessitava solucionar el problema d'amuntegament humà i fabril. El mateix Cerdà basava principalment en criteris de salubrificació urbana els seus projectes d'eixample. Ens equivocariem si pretenguéssim estudiar només les juntes o comissions municipals de sanitat o beneficència, perquè les classes dirigents barcelonines trobaren en l'expansió urbana la principal forma de solucionar les incomoditats higièniques de la ciutat. La contrapartida fou que els municipis de l'entorn hagueren de fer front al problema que Barcelona els traspassà. Amb major o menor intensitat, Gràcia, Sant Martí de Provençals, Sants i tots els pobles del Pla experimentaren un creixement que difícilment podien pair. No fou aquest l'únic motiu pel qual la indústria ocupà l'extraradi, però sí que en fou un de crucial, per més que els papers de l'època, òbviament, no ho facin explícit. No podem pretendre que cap document oficial ens relati com la debilitat política d'uns ajuntaments pensats per regir petits pobles fou aprofitada per la indústria barcelonina en el seu favor, però cal que tinguem en compte que, a més d'altres avantatges, en els nous suburbis, el tímid intervencionisme liberal no pogué controlar una expansió industrial i urbana de tal magnitud. Que aquesta era una solució provisional, que significava poc més que exportar el problema als afores i que la insalubritat tornaria a Barcelona es veuria més endavant. De moment, durant unes dècades, les classes dirigents barcelonines van poder fer compatibles els principis liberals i l'expansió industrial amb un deteriorament de la salut pública que es mantingués dins d'uns límits, diguem-ne, tolerables.

Ara no ens plantegem pas fer la necessària història del creixement de Barcelona des del punt de vista de l'expansió per uns pobles políticament més dèbils. Ens limitarem a remarcar

aquest fet i a il·lustrar-lo amb uns quants episodis. Provarem d'entendre com funcionava l'administració local durant aquests anys, tant a Barcelona com en el principal dels seus suburbis industrials, Sant Martí de Provençals, mirant de lligar l'evolució d'una i altre, des del moment que la capital començà a exportar el problema i Sant Martí començà a rebre'l fins que el creixement portà a la pràctica integració dels dos nuclis. No pas per casualitat, just en el moment en què s'estaven veient els límits d'aquesta acció salubrificadora barcelonina per la via de l'expansió.

Pel que fa a beneficència, la necessitat de reordenar moltes coses en un ram que fins aleshores havia estat regit per l'Església explica que després de l'ascens del liberalisme l'administració municipal es preocupés per organitzar les seves noves funcions. Pel que fa a sanitat, en canvi, bé fos per absència de problemes, bé fos per inoperància d'una administració municipal entorpida pels canvis de la política espanyola d'aquells anys, calgué esperar a finals de la dècada dels quaranta, quan entraren al govern els moderats, per poder trobar una certa solidesa i operativitat. No tenim notícia, per exemple, de res que tingui a veure amb la reorganització de les inspeccions municipals en els mercats que s'havia intentat a 1834 ¹. Tampoc tenim constància que les reunions del ram de sanitat anessin més enllà de la constitució de juntes extraordinàries per a moments d'epidèmia, d'acord amb el que la feble legislació sanitària de la primera meitat de segle establia. En aquestes ocasions, l'acció de les juntes sempre solia estar regida pels interessos comercials o, en el millor dels casos, s'establien fortes disputes internes entre els mateixos membres o amb organismes similars. Així, per exemple, a 1837, quan l'experiència recent del còlera feia aconsellable, davant l'amenaça d'un nou contagi, prendre novament mesures, l'administració central va dictaminar que els caps polítics exercissin la capacitat executiva que teòricament tenien per frenar l'esbiaixament de la qüestió cap a interessos massa particulars. Però els mòbils del govern tampoc devien ser gens neutres, perquè en la composició de les juntes la centralitat sanitària no residia encara en el saber científic sinó en prioritats de molta altra mena. El Cap Polític de Barcelona informava que calia "*...restablecer uniformidad en la planta de todas las Juntas sanitarias por un medio sencillo y único, que amalgamando lo mejor de las municipales y provinciales, evite las rivalidades y discusiones que pudieran suscitarse entre ellas, haciendo mucho más embarazoso y complicado un servicio de tanta trascendencia para la salud de los pueblos*". Per això, disposava, en totes les províncies marítimes, les de majors interessos

---

¹ R.D. 20-1-1834, sobre policia i higiene de subsistències i escorxadors. S'encarregava a l'autoritat municipal la vigilància exclusiva en aquests aspectes. No hem localitzat en la documentació municipal res que faci referència a aquesta qüestió per aquests anys.

comercials, la fusió de totes les juntes en una de sola, la provincial. Era la que li permetia controlar millor la situació, amb un cert ànim de consens perquè hi permetria una certa "*.. participación municipal, compuesta por el Gefe Político, que la presidirá, del Intendente de la Hacienda Nacional, de un diputado provincial, del presidente del Ayuntamiento, del regidor primero, del procurador síndico, de un eclesiástico condecorado nombrado por el Prelado, del Capitan del Puerto, del Gefe del resguardo de rentas, de un comerciante elegido por la Junta de Comercio, de dos médicos cirujanos y de un profesor de farmacia o de química*"².

Malgrat l'afany i les disputes que s'hi vivien, aquestes juntes eren efímeres perquè s'establien només per a moments d'epidèmia, amb l'objectiu fonamental de salvaguardar els interessos econòmics, el bé màxim de la població. La primera reorganització sanitària ambiciosa i amb afany de continuïtat no vindria fins a 1847, fruit dels governs moderats, abans de l'arribada de la definitiva llei a 1855, ja en període progressista³. Documentalment, podem considerar que les disposicions de 1847 i 1848 inicien la història de la sanitat municipal contemporània a Barcelona, malgrat que el que continuava preocupant en aquell moment no era encara la higiene urbana sinó les repercussions que aquesta podia tenir en el comerç marítim. El consistori, per exemple, s'escandalitzà per una reorganització que, per tal d'assegurar control mèdic en tots els ports espanyols, pagant una plaça facultativa per a cadascun, atemptava contra els interessos del port de Barcelona que, per les seves dimensions, necessitava més d'un facultatiu (en demanaven tres) si volia controlar els perills d'entrada d'epidèmies a través dels vaixells. El sou que es pagava (5.000 rals), a més, era molt poc per evitar que els vaixells, àvids de negoci, subornessin amb facilitat el metge encarregat de signar les actes de salubritat de la mercaderia⁴. Ara no podem saber com va acabar l'afer, però importa remarcar que aquest episodi apareix al principi de la instauració d'una junta municipal de sanitat que per primer cop pretenia reunir-se més enllà dels moments d'epidèmia. La importància dels interessos comercials barcelonins, doncs, devia ajudar a què l'acció municipal anés aquí més enllà que la legislació estatal, que no ho establiria fins el 1855⁵. Aquesta primera junta, doncs, ja marcava un tombant respecte aquesta centralitat

---

² *Boletín Oficial de la Provincia de Barcelona*, 26-5-1837

³ R.D. 17-3-1847, R.D. 26-3-1847 i R.D. 24-7-1848. Supressió de la Junta Suprema de Sanitat i instauració d'una Direcció General i d'un Consell de Sanitat.

⁴ AMAB, Governació, Sèrie A, N° 2738. Sanitat 1846-1850

⁵ AMAB, Gov., Sèrie A, N° 3011. Junta Municipal de Sanitat (JMS). Actes 1849-1859

del comerç marítim en les actuacions sanitàries, perquè per primer cop evidenciava preocupació per la mateixa ciutat com a focus d'insalubritat, més enllà de l'arribada d'epidèmies per mar.

De la qüestió epidèmica en parlarem més endavant. Ara interessa remarcar que l'aparició de la nova junta féu sortir a la llum múltiples problemes sanitaris deslligats del tràfic marítim del port, i fou suficient per generar denúncies de nombrosos veïns de Barcelona sobre les males condicions de l'entorn en què vivien, la majoria motivades per una sèrie d'activitats fabrils. Entre aquestes, s'emportaven bona part de les queixes les adoberies de pells. El 16 de setembre de 1848, la secció de governació de l'Ajuntament prenia nota del clam d'uns veïns del carrer Mercaders en aquest sentit, i es feia ressò de "*...la idea expuesta en el año de 1845 por la Academia de Medicina y Cirugía (...) en que manifiesta aquel cuerpo científico que sería de la mayor utilidad la traslación fuera de los muros de la Plaza de todas las tenerías que hoy, con más o menos detrimento de la salubridad de los habitantes de los barrios del norte de esta ciudad infestan aquella parte de su atmósfera*"⁶. Fruit d'això, la resolució de l'Acadèmia va circular per diverses corporacions municipals i posteriorment enviaren dictamen al governador civil aconsellant la supressió d'una sèrie de fàbriques de Barcelona. Finalment, un any després, aquest donà el vist-i-plau, amb la qual cosa la junta municipal de sanitat acordà que "*...será muy útil que en adelante no se permita plantear dentro de esta ciudad fábricas de almidón, de zurrar y curtir, de jabón, de productos químicos de toda clase, de cola y sebo, de velas esteáricas, de barnices y charoles, de brea y goma elástica, y que las actualmente existentes consten en un registro y se obligue a los dueños de ellas a adoptar y cumplir las medidas higiénicas que se les prevengan*"⁷.

Aquesta mesura obria un gran debat sobre la reubicació de la indústria en una ciutat en creixement, que estava discutint el grau de centralitat que corresponia a les seves activitats comercials, residencials i industrials. Els termes del debat han estat esbossats per Ferran Segarra, i convindria estudiar-los amb més detall⁸. De moment, és difícil dir fins a quin punt foren efectives mesures com aquesta, perquè les fàbriques aleshores existents tenien permís per seguir funcionant. Sigui com sigui, aquesta actitud ferma de l'Ajuntament coincidí amb el període d'inicial instal·lació d'aquest tipus d'indústries als municipis de l'entorn de Barcelona, sobretot a

---

⁶ AMAB, Gov. Sèrie A, N° 2738, Sanitat, 1846-1850, 16-9-1848

⁷ AMAB, Gov., Sèrie A, N° 3001, JMS, Actes 1849-1859, 17-5-1850

⁸ SEGARRA, Ferran: *Política urbanística i creixement urbà*, in SOBREQUÉS, Jaume: *Història de Barcelona*, Vol. 6, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1995, pp. 225 i ss.

Sant Martí de Provençals. Per altra banda, l'Ajuntament tampoc tractava igual tots els veïns de la ciutat. Paral·lelament als dictàmens sobre aquestes indústries, es tractava de forma molt diferent els veïns de la Barceloneta que denunciaven que "*...de algun tiempo a esta parte se estan depositando detrás de la batería de la Linterna Vieja, entre las carreteras vieja y nueva, cueros procedentes de Ultramar, (...). Los vecinos de las casas de enfrente tienen que sufrir el hedor insoportable que despiden y que no les deja pasar en sus casas, pudiendo suceder que dicha corrupción les cause enfermedades que a todos consta conviene evitar, porque dicho hedor podría ser el germen de una epidemia*". Aquest dipòsit de cuirs pudents era una mostra del creixement industrial de Barcelona. Els mateixos veïns havien constatat el canvi, perquè "*...no ha muchos años que para el desembarque y depósito de los referidos géneros se adoptaban las más exquisitas precauciones, y que después de haberlos sujetado a una rigurosa cuarentena, en el parage destinado al efecto, se obligaba a sus dueños a guardarlos en unos depósitos particulares, para evitar así la corrupción y los males a que podían dar lugar*". La junta municipal tranquil·litzà els veïns dient-los que sentirien pudor però que això no podia ser font de contagi perquè els cuirs nocius havien estat prèviament apartats al llatzeret. Se'ls informava que "*...por no haber hallado ningún parage a propósito en los alrededores de la ciudad, se ejecuta la ventilación de estos cueros en este local, por no haber podido continuar verificándolo al extremo del muelle nuevo, en razón del estorbo que oponían a los trabajos del mismo (...). Pocas veces sucede el arribo simultáneo de tantos buques cargados de cueros como al presente, lo cual habrá dado lugar a que sea mayor la incomodidad que sufran en ciertos días los vecinos de la Barceloneta más inmediatos al mencionado punto.*"⁹.

Si eren nocius o no no ho sabrem pas, però sí sabem que feien pudor, en uns anys en què aquesta era vista com a causant de les epidèmies que atemorien els veïns, i en un moment en què veïen com l'Ajuntament prohibia la instal·lació de fàbriques de cuir en el casc urbà alhora que en permetia l'emmagatzemament a l'aire lliure fora muralla. Enlloc d'obligar els tractants en cuir a construir més magatzems per guardar el material fruit de l'expansió d'un negoci fructífer, se'ls permetia guardar-lo a l'exterior, a expenses de la incomoditat dels veïns. És una bona mostra de la fugida endavant que suposava solucionar els problemes de salubritat per la via d'exportar-los a l'extraradi, encara que fos dins del mateix municipi. I si això es podia fer

---

⁹ AMAB, Gov. Sèrie A, N° 2738, Sanitat, 1846-1850, 13-11-1848, 28-11-1848

enviant-los al poble del costat, encara millor. És el que va passar amb l'expansió de tots els pobles del Pla de Barcelona, especialment en el cas de Sant Martí de Provençals.

4.2.- L'aparició dels suburbis. La fugida endavant de la Barcelona industrial

Encara que Gràcia fos el més gran entre els pobles que cresqueren a l'entorn de la capital, ningú dubtava que Sant Martí era *l'obrador de Barcelona*. Gràcia havia crescut relativament poc, perquè sempre havia estat més gran i s'havia industrialitzat a base de petits tallers de tradició artesanal. Sant Martí, en canvi, havia aparegut gairebé del no-res. El petit poble que a mitjan segle tenia poc més de dos mil habitants havia arribat a tenir-ne més de cinquanta mil el 1897, en el moment de l'agregació a Barcelona. Era un extens municipi que ocupava bona part de les terres que l'indaven amb la capital per la banda de l'est, des de la Barceloneta fins a Gràcia i la muntanya, i per l'altre costat, limitava amb Sant Andreu del Palomar. Degut a la presència militar, la major part d'aquest territori fou totalment despoblada fins a mitjan segle XIX, quan començà a créixer desafortadament perquè diversos factors el convertiren en l'àrea natural d'expansió de Barcelona. Suñol i Gros en publicà una guia, el 1888, la qual, deia, era més necessària a Sant Martí que enlloc més, perquè més de tres quartes parts dels vint-i-sis mil habitants que aleshores hi havia eren immigrants arribats recentment d'arreu d'Espanya, que venien a treballar al nucli industrial més potent del país. A més, el "*pueblo nuevo*" era un autèntic desconegut. Era un municipi extens i format per diversos nuclis de població aïllats entre si, i el desconeixement era tal que "*...son muchas las personas forasteras y algunas que residen en la localidad, que creen que las agrupaciones o barriadas más importantes de ella, no forman parte de la misma, sino que son poblaciones aisladas, independientes una de otra y que constituyen un municipio aparte. Así, sus diferentes centros de población, denominados el Clot, Pueblo Nuevo, Sagrera, Camp de l'Arpa, Ensanche, Fuerte Pío, Trulla y algún otro de menor importancia, son, para muchos, otras*

tantas localidades distintas..."¹⁰. N'incrementava el desconeixement i la falta de consciència de poble el fet que bona part de l'empresariat i la mà d'obra residissin a Barcelona. Alguns obrers hi arribaven cada dia amb alguna de les quatre línies de tramvies que cada quinze minuts el comunicaven amb la capital, però la majoria hi anaven a peu. Suñol i Gros no pretenia fer una guia turística sinó una obra pràctica per a ús dels obrers que hi treballaven, grans desconexedors del seu nou lloc de residència o de treball.

La indústria martinenca, a diferència de la de Gràcia, era formada per fàbriques relativament grans i era clarament fruit de l'expansió dels fabricants de la capital. Un nucli format per nombroses factories sorgides del no-res, milers de pobladors arribats de tot arreu i multitud de treballadors que residien fora. Un canvi molt gran i molt brusc per un municipi molt petit. Les claus de la força d'aquest creixement cal buscar-les en diversos factors. Més enllà de la necessitat que l'empresariat barceloní tenia de buscar àrees legalment més còmodes, cal tenir en compte que Sant Martí oferia atractius geogràfics que el feien preferible entre els pobles de la zona. Des de ben aviat, les grans extensions de terreny pla, airejat i assolellat havien fet atractiu el petit poble a la indústria tèxtil d'acabats. Sant Martí fou, inicialment, terra d'instal·lació dels primers *prats d'indianes*. En el primer cens industrial, el de 1846, ja hi constaven vint empreses d'aquesta mena sobre un total de cinquanta-un establiments. La importància del ram de l'aigua és evident, però, de tota manera, cal que dubtem molt de la possibilitat de conèixer els ritmes precisos d'instal·lació de tota mena d'indústries degut a l'escassa fiabilitat dels censos. Així, per exemple, en el quadre elaborat per Jordi Nadal i Xavier Tafunell, a partir de la comptabilitat municipal sobre les fàbriques de Sant Martí el 1861, consten disset fàbriques anteriors a 1847 d'entre les cinquanta-una del cens de 1846. Podem pensar que la resta havien desaparegut, però no podem explicar perquè, d'aquestes disset fàbriques n'hi ha vuit, i no pas petites, que no constaven en el cens de 1846¹¹. Encara que no poguem, doncs, quantificar ni establir una cronologia precisa d'aquesta expansió, les grans línies són innegables. Dels primers prats d'indianes s'anà passant, per motius diversos, a una indústria cada cop més diversificada en la primera meitat del dinou. Però no fou fins a la segona meitat del segle quan es produí la gran explosió de la indústria martinenca. Som, doncs, just en les dates que ens ocupen, les de la

---

¹⁰ SUÑOL Y GROS, José: *Guía y plano de San Martín de Provensals*, Barcelona, Impr. "La Academia", 1888, p. 6

¹¹ NADAL, Jordi - TAFUNELL, Xavier: *Sant Martí de Provençals, pulmó industrial de Barcelona (1847-1992)*, Barcelona, Columna, 1992, pp. 263 i ss. Les fàbriques existents a 1861 que figuren com a fundades abans de 1846 i que no consten, en canvi, en el cens d'aquell any són les de Joan Calvell, Antoni Ros, Joan Framis, Sansalvador i fill, Jaumandreu i Cia. i Joan Sitjà. Algunes són petits tallers, però altres figuren entre les més grans del poble, com les d'acabats i estampats, de Jaumandreu, amb 200 treballadors, i la de Framis, amb 172.

constatació de les molèsties que segons quin tipus d'indústria produïa a Barcelona¹². Alhora que la ciutat emmurallada creixia fins a límits insostenibles, l'aparició del vapor generà problemes de perillositat i de falta d'aigua, i aconsellà la recerca d'un *poble nou* on instal·lar la nova indústria. Descartada la muntanya, per llunyania i pendent, el debat entre la plana est i la plana oest de Barcelona es resolgué en favor de la primera per raons d'abundància d'aigua, pel pas del Rec Comtal, i, sobretot, de facilitat d'accés al port. Sant Martí, a partir d'aleshores, es convertí, a la pràctica, en una mena d'eixample de la Barceloneta, i començà a ser el principal punt d'implantació de la nova indústria, en un procés que s'accelerà, a partir de 1867, amb l'enderroc de la Ciutadella i l'obertura d'amplis espais que portarien, en un futur, a connectar el poble amb la capital¹³.

La mecanització del blanqueig fou el primer impuls per al drenatge de la indústria de la capital cap a l'extraradi. És ben il·lustratiu l'exemple de la factoria Achon, explicat per Nadal i Tafunell. Raons d'espai feien impossible instal·lar unes fàbriques cada cop més complexes dins la ciutat emmurallada, a no ser que el fabricant tingués la sort, com en el cas d'Achon, de poder apropiarse de terrenys desamortitzats i, malgrat això, sovint l'expansió del negoci els acabava portant a Sant Martí o altres pobles¹⁴. Si l'empresari, per raons d'espai i comoditat, es veia en la necessitat d'instal·lar-se a l'extraradi ho feia voluntàriament i amb rapidesa, com es féu en la primera expansió de la indústria del blanqueig i els estampats. No actuava amb tanta rapidesa si els que l'empenyien a fer-ho eren els veïns. Tot i la tendència general a abandonar la capital, moltes empreses subsistiren a Barcelona, sovint en condicions de relativa clandestinitat, durant molts anys, per més que la normativa municipal els ho impedís. Fins i tot acceptant que el tèxtil no era una activitat ni incòmoda ni perillosa, malgrat la pols i els perills de la maquinària, fou a partir dels anys cinquanta quan es generalitzà l'aparició d'indústries nocives a Sant Martí. Aparegueren nombroses fàbriques d'aquelles que la junta municipal de sanitat de Barcelona, amb el suport del governador civil i de l'alcalde, havien prohibit que continuessin instal·lant-se a la capital. En la resolució que hem comentat, es parlava de fàbriques de midó, d'espelmes i cera, d'adoberies, de sabó i productes químics de tota mena.

Serà més fàcil fer-nos una idea d'aquest procés a partir de les dades del següent quadre:

---

¹² NADAL, Jordi - TAFUNELL, Xavier: *Sant Martí de Provençals*, ..., p. 17-23

¹³ L'evolució d'aquest procés a ARRANZ, M. et al.: *El Poblenou, 150 anys d'història*, Barcelona, Arxiu Històric del Poblenou, 1991

¹⁴ NADAL-TAFUNELL: *Sant Martí...*, pp.43-47

EVOLUCIÓ COMPARATIVA DE LA INDÚSTRIA
A SANT MARTÍ (1846-1888)¹⁵

	1846	1861	1888
Tèxtil. Preparats	0	0	2
Tèxtil. Filatura	3	2	6
Tèxtil. Tissatge	0	2	8
Tèxtil. Filatura i tissatge	0	3	8
Tèxtil. Blanqueig, tints i estampats	23	36	38
Cola	0	0	1
Xocolata	0	0	1
Gas	0	0	1
Sèu i espelmes	2	0	4
Cera	0	0	2
Cordes de guitarra	0	0	5
Olis	0	0	7
Raspalls i pintes	0	0	2
Aiguardents i licors	0	3	13
Adoberies	8	14	27
Farines	0	4	12
Químiques	2	6	9
Sabó	2	4	8
Midó	2	3	3
Gasoses	0	0	2
Pastes de sopa	0	0	3
Siderúrgia (fundicions)	0	3	14
Metal·lúrgia	0	2	14
Bótes	0	1	9
Cordes i xarxes de pesca	0	5	0
Rajoleries i terrisseries	9	30	17
TOTAL	51	118	216

És innegable l'estirada que, en un primer moment, produí el tèxtil i, sobretot, la indústria dels acabats. Fins a 1861, el pes del ram de l'aigua fou enorme, però a partir d'aleshores la indústria martinenca es diversificà. Fou en el mateix moment en què es produí el major creixement demogràfic, tant de Barcelona com de Sant Martí, que l'expansió s'aturà. El trasllat de la indústria cap al Poblenou cada cop s'explicava menys pels clàssics motius d'espai i abundància d'aigües que per raons cada cop més lligades a la creixement de la ciutat. Per motius

---

¹⁵ Elaboració pròpia a partir de les dades de NADAL-TAFUNELL, per a 1846 i 1861, i de SUÑOL GROS, José: *Guía y plano de San Martín de Provensals*, Barcelona, Tip. "La Academia", 1888, per a les dades de 1888.

de densitat de població, higiene i perillositat de la indústria, però també per motius fiscals o per altres factors, com la resistència de la mà d'obra a la introducció del teler mecànic, la manufactura barcelonina tendí cada cop més a instal·lar-se a l'extraradi. No podem pas aclarir quins foren els factors decisius, però el que importa és que coincidiren en el temps l'expansió martinenca i el creixement barceloní fora muralla. Sobretot a partir de l'enderroc de la Ciutadella, als anys seixanta, Barcelona s'aproximà al Poblenou, el gran nucli industrial de Sant Martí. El Poblenou deixaria de ser el centre del blanqueig i els acabats per passar a capitalitzar el conjunt del tèxtil. A 1904, per exemple, en el tissatge, Sant Martí acumulava 3.839 telers en 78 fàbriques, i s'havia convertit en la capital del teixit de cotó arreu d'Espanya, deixant enrere les indústries cotoneres de la Barcelona vella (1.502) i les de Manresa (2.847) ¹⁶.

Sorprenen encara més, potser, els creixements d'altres indústries. Hi ha ascensos espectaculars en el cas de les farines, de les quals a principis del segle XX, Sant Martí en produiria més d'un terç del total català ¹⁷. Òbviament, la farina que s'hi produïa no es consumia al poble, sinó a Barcelona. El creixement demogràfic i el fet que les farineres fossin indústries especialment molestes, que figuraven en totes les llistes de negocis que qualsevol ciutat volia evitar, són una de les millors mostres del lligam entre l'expansió martinenca i l'eliminació per la via ràpida dels problemes higiènics de Barcelona. Però també l'aparició de la indústria siderometal·lúrgica i química, sobretot sabonera, que foren gairebé una exclusiva del poble pot ser interpretada en aquest sentit, per no dir ja, les adoberies de pells, que abans hem vist com eren tractades per l'Ajuntament de Barcelona.

Més que no pas remarcar la importància quantitativa del creixement martinenc, convé valorar-lo en funció dels canvis que comportà a nivell higiènic. Les disposicions relatives a instal·lacions fabrils en la normativa estatal fan palesa la inoperància del règim liberal a l'hora de controlar les condicions del treball. Tot l'èmfasi normatiu, que no fou gaire, va recaure en els efectes ambientals de la indústria. En realitat no es féu més que revocar les veleïtats extremadament liberalitzadores que, a 1813 tenien per objectiu "*remover las trabas que hasta ahora han entorpecido el progreso de la industria*" ¹⁸. Es retornà, només en part, a l'esperit de la *Novísima Recopilación*, en què es permetia la llibertat d'implantació fabril sempre i quan

---

¹⁶ NADAL-TAFUNELL: *Sant Martí...*, pp. 71...

¹⁷ NADAL-TAFUNELL: *Sant Martí...*, pp. 90

¹⁸ D. 8-7-1813. Durant la Revolució Liberal es restablí aquest decret (R.D. 2 i 6-12-1836)

es respectessin unes mínimes condicions higièniques. S'impedia, per exemple, la instal·lació en lloc habitat de fàbriques de guix, rajolereries, ceràmiques, tints i altres. S'abolia la total llibertat de 1813, però s'encarregava als ajuntaments el control higiènic, i es cedia als municipis la possibilitat de decidir quins establiments podien funcionar. L'Estat es desentenia d'una qüestió espinosa, i la deixava a decisió de cada Ajuntament o, el que era el mateix, dels notables locals. Un cop establerts els criteris bàsics, a partir de la legislació de 1845-1855, només els governs de la Unió Liberal, d'O'Donnell provaren de posar fre a aquest liberalisme extrem en un intent de recuperar, en part, el que no es féu amb el frustrat projecte de llei industrial del Bienni Progressista ¹⁹. Es declarava la perillositat i la incomoditat d'alguns tipus d'indústria: liquació de sèu, fàbriques d'aiguardents i alcohols i adoberies de pells. No es prohibien explícitament però sí que s'aconsellava que aquests negocis havien de desaparèixer dels nuclis habitats o, com a mínim, restar-hi sota estricta vigilància. Més endavant, el 1861 es consolidava aquesta normativa prohibint la instal·lació de fàbriques de calç i guix, d'explosius, ceràmica i tints a menys de 150 metres de qualsevol habitatge o a menys de 50 metres de qualsevol carretera o via fèrria. El 1863, els progressistes, en l'interinatge que suposà el govern Miraflores, anaren més enllà i decretaren l'obligació de redactar reglaments d'ús de totes les activitats i oficis perillosos i incòmodes per al veïnat ²⁰.

El cop de timó de la política posterior aturà aquests intents i, durant els governs de Narváez, ni es féu res més ni s'aplicaren aquests decrets. De tota manera, aquestes disposicions no eren més que un intent de consolidar per a tot el país una normativa i uns criteris d'actuació que, basats en la legislació francesa, molts ajuntaments aplicaven o deien aplicar. A Barcelona, per exemple, s'havien pres resolucions en aquest sentit des de molt abans, que afectaven en part les mateixes indústries a què aquests decrets es referien. D'altres ajuntaments, en canvi, com el de Sant Martí de Provençals, no actuaven així. Tot quedava a iniciativa municipal, sempre i quan aquesta no fos massa radical. Cal tenir en compte, per exemple, la resolució del Consell Reial, de 1847, en què s'establí que els reglaments de policia urbana mai podien tenir caràcter retroactiu i que, per tant, si un Ajuntament establí unes ordenances que suposessin la prohibició d'un tipus d'activitat en el municipi això només podia afectar les noves indústries, però mai a les ja

---

¹⁹ R.O. 11-4-1860. Decret sobre establiments perillosos, insalubres i incòmodes en poblacions. S'incita, tot i que no es prohibeix explícitament, l'establiment en zones habitades de fàbriques per a la liquació de sèu, d'aiguardents i d'assaonament de pells.

²⁰ R.O. 19-6-1861, R.O. 18-7-1861 i R.D. 11-11-1863

instal·lades ²¹. Igualment, el Consell d'Estat, el 1860 va dictaminar que "*...no hay disposición alguna general y local que obligue a un fabricante a trasladar su fábrica fuera de población por ser de vapor, y que el único derecho que los dueños de las casas contiguas tienen es el de que se den seguridades para sus edificios...*" ²².

Les directrius sobre la matèria combinaven la inhibició dels governs amb la relegació als municipis. Es donava via lliure als ajuntaments per ordenar com els convingués aquestes qüestions, amb el benentès que ni la infraestructura de què disposaven ni la legislació els emparaven gens a l'hora de restringir la instal·lació de segons quines fàbriques, i que els propietaris podien al·legar principis i sentències estatals com les esmentades per recórrer les decisions municipals. Però per norma general, molts ajuntaments se'n preocuparen. Segons el manual sanitari de Fermín Abella, publicat el 1868, la majoria dels ajuntaments importants espanyols havien redactat ordenances i disposicions basades en la legislació francesa, que classificava les fàbriques en tres grans grups: *insalubres, incómodas y peligrosas* ²³. Carlos Ronquillo, el 1869 en el seu discurs d'investidura com a doctor en medicina, féu una reelaboració de la normativa francesa, adaptant els criteris de 1810 a la realitat moderna de les fàbriques ²⁴. Tot i que considerava que caldria restringir-ho a només dos grups (indústries sanes i insanes), mantenia els tres de la classificació francesa:

1.- Indústries insalubres o perilloses: La normativa francesa les prohibia en l'interior de les poblacions, però Ronquillo considerava que en molts casos seria preferible permetre-les perquè això faria possible controlar-les. Expulsar-les podria significar que s'instal·lessin en llocs on l'autoritat no controlava res, i per tant, s'agregaria el problema. Restringia al màxim les fàbriques considerades perilloses, per evitar que es descontrolessin instal·lant-les en l'extraradi. Només posava dins d'aquest grup les següents indústries:

- Fàbriques de tinta d'impremta
- Escorxadors públics

---

²¹ Resolució del Consell Reial (25-8-1847)

²² Dictamen del Consell d'Estat (19-4-1860)

²³ ABELLA, Fermín: *Manual administrativo de sanidad marítima y terrestre*, Madrid, Oficina Tipográfica, 1868, pp. 320-342: *Establecimientos insalubres, peligrosos e incómodos*.

²⁴ RONQUILLO, Carlos: *¿La división de los establecimientos industriales en incómodos, insalubres y peligrosos llena cumplidamente las necesidades de la práctica? El ideal de la higiene práctica es suprimir las causas de peligro, insalubridad e incomodidad*, Barcelona, Impr. N. Ramírez y Cía., 1869

- Fàbriques d'àcid nítric
- Fàbriques d'àcid oxàlic
- Fàbriques d'àcid esteàric
- Fundicions d'or i plata
- Fàbriques de midó
- Sales de dissecció d'animals
- Manufactura de tota mena d'objectes que continguessin arsènic
- Fàbriques de roig de Prússia
- Fàbriques de rectificació d'olis industrials

2.- Indústries incòmodes: Eren totes aquelles activitats que, temps enrere, podien ser perilloses, però que, gràcies als avenços tècnics i a un bon control podien ser tolerades dins de les poblacions. Sempre, però, tenint en compte que no eren treballs simplement *incòmodes*, sinó que, sense control, podien ser molt insalubres. Hi inclou moltes més activitats. Entre altres:

- Fabricació de blau de Prússia
- Treball del cuir
- Lliquació de greixos
- Fabricació de prussiats i sulfats de potassa
- Fabricació d'àcid acètic
- Treball d'amoníac en dissolució
- Preparats de la llana i el tèxtil en general
- Allisat i daurat de fusta
- Laminatge i estampat de botons metàl·lics
- Fabricació de papers pintats i xispejats
- Fabricació de sabó

3.- Indústries sanes: Totes les altres, en les quals no hi havia cap limitació, sempre i quan es tingués en compte que la indústria era una activitat perillosa de per si i que sempre havia d'estar controlada.

Els criteris de Ronquillo ens interessaven tant per la importància del personatge, fou inspector provincial de sanitat, a Barcelona, entre 1876 i 1884, com perquè foren citats sovint en la part final del segle a l'hora de reorganitzar les activitats industrials. Fins als anys seixanta, però, els criteris aplicats a les ciutats espanyoles, segons Fermín Abella, eren aquests:

- 1.- No es podia establir, a l'interior dels pobles, forns o fàbriques de calç i guix, ni a menys de 150 metres de tota habitació o 50 m. de via fèrria o carretera de primer ordre.
- 2.- Només en els afores de poblacions es podien fundar establiments de liquació de sèu o altres cossos grassos.

3.- Les adoberies de pells i les fàbriques d'aiguardents s'havien d'instal·lar als afores, en edificis aïllats per complet de qualsevol habitatge.

4.- Calia llicència municipal per establir forns de tota mena.

5.- *"Que no debe permitirse dentro de los pueblos el establecimiento de fábricas que por su destino sea necesario usar de materias combustibles en grueso, en cuya regla deben comprenderse las máquinas movidas por el vapor. Que se halla completamente probado que las emanaciones sulfurosas, antimoniales y arsenicales que arrastran los humos de las fábricas de fundición de metales son altamente dañosas a la salud pública y a la vegetación de los campos"*

6.- Els casos no previstos en les disposicions generals es regirien per ordenances concretes.

En cas que no es complissin aquests preceptes es podia aplicar, segons els casos, la multa establerta pel Codi Penal o aquella que la llei permetia als municipis. En cas d'infringir la normativa sobre matèries inflamables o productes químics perillosos es podia aplicar una multa d'entre cinc i quinze duros. En cas d'incendi o explosió d'una màquina de vapor que no se subjectés a la normativa, s'aplicaria una sanció d'entre un i quatre duros, o bé un arrest d'entre un i quatre dies ²⁵. En cas d'altres infraccions, no tipificades pel Codi Penal, l'Ajuntament podia sancionar sempre i quan no passés de les quantitats fixades per la llei municipal (fins a 100 rals en els pobles de menys de 500 veïns, fins a 300 en els pobles amb menys de 5000 habitants i fins a 500 rals en la resta). Eren unes penalitzacions força modestes pel volum de negoci que generaven les empreses que hi podien estar subjectes. Els ajuntaments, amb la infraestructura de què disposaven, no podien esforçar-se massa en perseguir aquestes infraccions. Com a màxim es podia intentar controlar els permisos i les llicències que es concedien i actuar en cas de queixa dels veïns, com feien les juntes de sanitat, però rares vegades actuaven de *motu proprio*.

El grau de control que en tot això hi podia haver a Barcelona no era el mateix que, posem per cas, a Sant Martí. D'entrada, a la capital, l'Ajuntament havia fet l'esforç de redactar unes ordenances força completes ja a 1857. Un cop publicades, es mostrava orgullós d'haver-les elaborat. No totes les ciutats europees en tenien, i els noms dels seus redactors (Ramon Martí d'Eixalà, Laureà Figuerola, Manuel Duran i Bas i Ramon Muns) indicaven que l'Ajuntament s'havia pres seriosament la tasca ²⁶. La qüestió industrial hi era molt present. Es preocupaven fins i tot per les condicions de treball en l'interior de les fàbriques. S'establia que *"...en las*

---

²⁵ Codi Penal, Arts. 486 i 494

²⁶ En el preàmbul a les ordenances posteriors, de 1891, per exemple, es lloava el treball fet a 1857 i s'indicava que havia situat Barcelona en l'avantguarda legislativa de les ciutats europees, perquè moltes d'importantes, com París o Brussel·les, no les havien elaborat.

*fábricas y talleres no se permitirá trabajar un número de individuos desproporcionado a la capacidad del local, y que vicie el aire por la falta de la debida ventilación. La Autoridad hará visitas para reprimir semejante abuso, mandando cerrar, si fuere preciso, los talleres malsanos por falta de ventilación, oscuros o húmedos."*²⁷. No tenim constància de cap actuació en aquest sentit, però com a mínim es quedà en declaració d'intencions, encara que fos tan poc detallada. Més èmfasi es posava en controlar la salubritat de la indústria cara a l'exterior. S'establiren cinc grans grups d'activitats a vigilar:

- 1.- Establiments amb calderes de vapor
- 2.- Fàbriques d'aiguardent
- 3.- Fundicions, fargues i forns
- 4.- Ceramistes, tints i químiques
- 5.- Fàbriques de productes inflamables (pólvara, focs artificials, etc.)
- 6.- Fàbriques de cervesa, sabó, assaonament de pells, espelmes, sèu i altres anàlogues.

S'estenien molt en establir els criteris d'instal·lació de màquines de vapor, que sempre havien d'anar amb permís municipal. Es dividia la ciutat en dues zones, intramurs i extramurs. En la primera no es permetrien calderes d'una potència superior als 3 C.V., mentre que a la segona es permetria una major potència. Pel que fa a l'Eixample, les ordenances relegaven els criteris a una normativa específica posterior. De moment, l'Ajuntament havia de concedir el permís per a cada cas concret, amb el benentès que era provisional i que més endavant podia ser retirat en funció dels futurs plans per a la zona. Però aquesta normativa, tant per l'Eixample com per a la ciutat vella, només afectava aquelles calderes de nova instal·lació, mentre que les que ja funcionaven, d'acord amb el decret de 1847 sobre no retroactivitat de les disposicions sobre policia urbana, podien seguir funcionant normalment. En cas d'accident o explosió, s'establia que s'enviaria immediatament l'arquitecte i l'enginyer-inspector municipal per tal d'esbrinar les causes de la tragèdia. En funció d'això es dictaminarien les responsabilitats i es carregarien les despeses a qui calgués. Només en cas que l'empresari hagués complert la normativa i no fos culpable de l'explosió l'administració indemnitzaria amb la quantitat que els tribunals de justícia marquessin. En cas contrari, l'empresari podia ser multat amb la quantitat estipulada pel Codi Penal²⁸. Tot i

---

²⁷ *Ordenanzas Municipales*, Ayuntamiento de Barcelona, 1857, Art. 507, p. 73

²⁸ Sobre el tractament i les indemnitzacions a pagar en casos d'accidents, durant tot el segle XIX i fins a l'aparició de la responsabilitat civil, els paràmetres foren els mateixos: només en cas de responsabilitat clara per part de l'empresari, en l'incompliment de la normativa, hi haurà indemnització a l'obrer. En cas contrari, ni l'administració pública ni l'empresa estaven obligats a res, i tot restava a mans de l'*obligació moral* d'uns i altres, com a bons cristians, d'ajudar l'obrer en el que fos. Pel que fa a l'autoritat municipal, la seva funció en cas d'accident quedà fixada per una circular (Nº 253) del Govern Civil de Barcelona, en què s'estipulava que "*...la Autoridad municipal se trasladará sin tardanza al lugar de la ocurrencia y la información sumaria que se instruya se comunicará a la Municipalidad, trasladándola, si hubiese méritos para ello, al Promotor fiscal. El Ingeniero Inspector y el Arquitecto de la Municipalidad se trasladarán*

que ens consta documentalment l'afany de control sobre la qüestió de les calderes, també es nota una certa transgressió en molts moments. Nadal i Tafunell, per exemple, citen que a 1872 es van descobrir 132 calderes de vapor al Raval i 97 a la vila vella, d'entre les quals 117 funcionaven sense permís i 67 amb un permís incomplet. No per casualitat això es descobrí en un moment en què el canvi d'Ajuntament després de la Revolució de setembre havia donat entrada a tot un nou cos sanitari al consistori. Les ordenances, doncs, es respectaren de forma molt desigual al llarg del període ²⁹.

Pel que fa a les fàbriques d'aiguardent, la perillositat venia pel procés de destil·lació en alambics. Per això es decretava que no se n'establís cap de nova en tot el terme municipal. Un cop més, les antigues, podien seguir funcionant, sempre que se subjectessin a les normes que s'estipulaven i rebessin el vist-i-plau de l'enginyer-inspector municipal en les visites que periòdicament (cada sis mesos) realitzaria. Es permetia la instal·lació de fundicions, fargues i forns sota autorització municipal expressa i amb el consentiment dels veïns, "*a quienes se dará aviso por los periódicos*". Les fundicions basades en el consum de grans quantitats de combustible, de fet totes les de metalls, només serien autoritzades fora de les muralles. També els ceramistes i les fàbriques de terrissa i rajols només es podrien instal·lar en aquesta zona, també amb la condició que si en la futura normativa de l'Eixample eren prohibides haurien de desaparèixer les ja instal·lades. Pel que fa a les fàbriques de tints, blanqueig, productes químics de tota mena i altres d'anàlogues només serien permeses en casos puntuals quan l'autoritat ho considerés, i sempre sotmeses a inspecció. El mateix els passaria a totes les indústries de cervesa, sabó, cuiros i pells, espelmes, sèu i altres anàlogues, classificades en el cinquè grup. Es permetria, això sí, que seguissin funcionant les preexistents. Únicament en el cas de les fàbriques d'explosius s'ordenava fins i tot la desaparició de tots els establiments preexistents, i només als afores es permetria la instal·lació de nous negocis.

La normativa feia palès que a Barcelona s'intentava controlar el treball industrial, com a mínim, des de l'aprovació de les ordenances de 1857, de forma organitzada i, ben bé des de deu

---

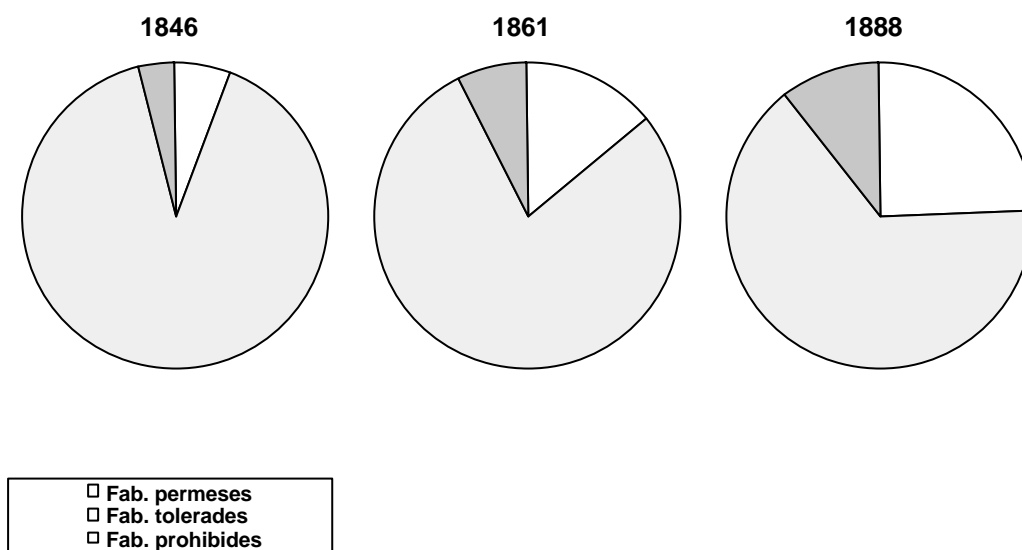
también inmediatamente al lugar de la ocurrencia para examinar respectivamente los aparatos de vapor y el edificio cuyo estado harán constar, é investigarán la causa de la desgracia (...) En caso de explosión, los propietarios de calderas ú otros aparatos de vapor o sus representados no deberán reparar las construcciones ni mudar de lugar o desnaturalizar los fragmentos de la caldera o máquina rotas antes de la visita y conclusión de las diligencias del Arquitecto y del Ingeniero.". Sobre l'evolució d'aquest tipus de normativa cal consultar MONTERO GARCÍA, Feliciano: *Orígenes y antecedentes de la previsión social. Los seguros sociales en la España del siglo XIX*, Madrid, Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, 1988

²⁹ NADAL-TAFUNELL: *Sant Martí...*, p. 19

anys abans si hem de fer cas a les resolucions de la junta de sanitat. Sovint s'ha argumentat que les ordenances no servien per a res. Molts comentaristes del moment ja ho deien, i moltes empreses nocives continuaven funcionant sense que l'Ajuntament ho controlés realment, com es veia quan, després d'un canvi polític com fou la Revolució de setembre de 1868, es reforçava la inspecció i es descobrien moltes infraccions. Tanmateix, cal matisar-ho, perquè si les indústries preexistents podien seguir funcionant legalment, és lògic que la imatge urbana seguís sent la d'una ciutat insalubre on se seguien realitzant activitats perilloses. Per veure el grau de capacitat política de frenar els abusos no n'hi ha prou amb constatar l'existència d'aquestes activitats, sinó que caldria esbrinar si eren fàbriques noves i fins a quin punt, per altra banda, s'establí sistemàticament la inspecció industrial prevista. Costa de creure que els controls municipals funcionessin tal com s'havia previst. L'Ajuntament tenia contractat un enginyer i un arquitecte que, en teoria, s'havien d'encarregar de controlar periòdicament les instal·lacions industrials. La falta de documentació d'aquesta mena, com a mínim fins a finals del segle XIX, convida a pensar que la feina d'aquests inspectors es limitava a aconsellar les juntes en casos de denúncies i poca cosa més, i que rares vegades es feien inspeccions rutinàries com les prescrites en les ordenances.

Fos com fos, no deixa de ser cert que les prescripcions barcelonines devien influir en el seu entorn. Les indústries que, amb més o menys afany, eren perseguides a Barcelona buscaven altres llocs on instal·lar-se còmodament. Hem aplicat els criteris de nocivitat i perillositat de la normativa de Barcelona a les indústries establertes a Sant Martí de Provençals en diferents moments d'acord amb el quadre que hem vist abans. Hem valorat les apreciacions de les ordenances i hem establert els tres grups en funció d'aquesta normativa. En el grup de les indústries no permeses hi hem inclòs només les indústries químiques en general, tal com ho fa la normativa barcelonina (no hem entrat a distingir quin tipus de productes utilitzava cadascuna, com feia Ronquillo, perquè els censos no sempre ho especifiquen). També hi hem inclòs, per la seva perillositat, les indústries d'explosius o que comporten perill d'explosió o inflamació (gas, aiguardents...). En el segon grup, el de les indústries tolerades fora de població sota estrictes normes de vigilància hi hem inclòs totes les fundicions, fargues i forns, les fàbriques de blanqueig i tints, les rajolereries i terrisseries, les adoberies de pells, les saboneries i les fàbriques que treballen amb greixos (espelmes, sèu,...). En el tercer grup s'hi inclouen totes les altres. El panorama que se'n desprèn és el següent:

INDÚSTRIES ESTABLERTES A SANT MARTÍ DE PROVENÇALS
CLASSIFICADES SEGONS ELS CRITERIS DE LES ORDENANCES MUNICIPALS
DE BARCELONA DE 1857³⁰

El marge d'empreses permeses per les ordenances barcelonines havia augmentat amb els anys. En un primer moment eren només el 6% del total, mentre que a 1888 ja representaven el 25%. Això, però, no era tant un signe de la millora de les condicions en el poble sinó de la diversificació industrial. A 1846, la força de les indústries del ram de l'aigua, classificades en el segon grup, distorsiona la imatge, mentre que a mesura que avancem en el temps, l'increment relatiu de les indústries no nocives és més degut a la diversificació d'activitats en petits negocis (corders, boters, xocolaters, etc.) que no pas a una acció pública conscient en la millora de la salubritat industrial. En cap cas es pot negar l'aclaparadora majoria de les indústries del segon grup, les que a Barcelona eren considerades molestes o nocives, i més si tenim en compte que algunes indústries que, com les farineres, eren denunciades sovint per la pols que desprenien, estaven classificades dins el grup d'indústries permeses. Les activitats nocives o perilloses, classificades en el primer grup, van arribar gairebé a triplicar-se, passant d'un 4% a un 11% del total. Tant la indústria química com la d'aiguardents i licors eren gairebé inexistents a mitjan segle i van créixer molt, fins al punt que Sant Martí es va convertir en el principal proveïdor de productes d'aquesta mena a la ciutat de Barcelona, i un dels més potents d'Espanya. Tant l'elaboració d'alcohol com la rectificació de vins i aiguardents destinats al consum autòcton com

³⁰ FONT: Elaboració pròpia, a partir de les dades de NADAL-TAFUNELL i SUÑOL GROS presentades abans.

la indústria d'exportació, existent fins aleshores a bona part dels ports del Principat, s'anà concentrant al port de Barcelona, abastit per les indústries de Sant Martí. El mateix passà en activitats que, com la fabricació de sabó, eren tolerades però que la manca de control les convertia en nocives. La indústria sabonera de Sant Martí passà del no-res a ser la principal d'Espanya, passant pel davant les regions tradicionalment productores del sud del país ³¹. Un gran èxit per als fabricants i una molèstia més per una població que patia el descontrol administratiu en favor d'una indústria que donava a la gent prosperitat i incomoditat alhora.

4.3.- Sant Martí de Provençals. El paradís de la indústria

Com que a Sant Martí no hi havia ordenances elaborades, s'havien de fer servir les de Barcelona, tal com la llei marcava. Si ja a la capital eren poc respectades, al suburbi ho devien ser menys. El 1875, un cop s'estava començant a pair la primera gran onada industrialitzadora, l'Ajuntament intentà redactar un projecte d'ordenances propi. En conservem el manuscrit amb els comentaris d'una sèrie d'experts consultats pel municipi: un arquitecte (Pere Falqués), un enginyer (Del Villar) i un desconegut J. Claramunt, autor d'un informe final i unes correccions al projecte original que caldrà comentar ³². Es tractava d'un redactat molt complet, que millorava força, en precisió, les ordenances barcelonines de 1857 i que evidenciava l'interès del municipi en regular una situació que es descontrolava massa fàcilment. Es feia un repàs exhaustiu a tots els aspectes que podien incomodar la vida urbana: tipus de construccions i alineament de carrers, convivència de veïns, horaris d'obertura de tota mena d'establiments, neteja i higiene dels carrers i els habitatges, banys, arbrat, voreres, enllumenat, qualitat dels aliments, pesos i mesures en els mercats, tracte als animals vius, indústria, etc. Alguns capítols, com el referent a "*Limpeza e higiene públicas*", a l'hora d'establir les activitats prohibides, són força il·lustratius del tipus de comportaments que devien ser més freqüents del que ara podríem pensar. S'establia una sèrie d'ordenances d'obligat compliment:

---

³¹ NADAL-TAFUNELL: *Sant Martí...*, p. 96 i ss.

³² AMDSM, Ordenances Municipals, I.1.5, 1875

1.- Instruccions per al transport de "*desperdicios de la fabricación de jabones, escombros, tierras, arenas, piedras u otra materia que pueda derramarse*".

2.- Instruccions per l'extracció i transport de tota mena d'excrements de les latrines de les cases i establiments públics. Horaris en què es pot fer l'extracció (abans de les cinc del matí, a l'estiu, i a partir de les sis de la tarda, la resta de l'any).

3.- Obligtorietat d'escombrar cada dia les voreres de davant de cada casa.

4.- Prohibició de "*hacer aguas mayores ni menores en las plazas, calles, paseos ni demás parages públicos*".

5.- Prohibició d'esquilar animals al carrer o paratges públics.

6.- Els revenedors de pesca salada no podran tirar l'aigua al carrer lliurement.

7.- No es pot espolsar roba de cap tipus al carrer.

8.- Els veterinaris no poden fer les sagnies d'animals al carrer.

9.- No es poden criar animals a casa, només "*en huerto o espacio capaz*". La cria d'animals per a ús o en quantitats industrials es regularà expressament en una normativa sobre indústries nocives.

10.- No es pot estendre la roba neta als balcons i finestres que donin al carrer.

11.- Els inquilins dels pisos baixos "*...cuidarán de renovar cada ocho días el agua de los lavaderos existentes en las mismas, particularmente en los meses de abril hasta setiembre*", per evitar els perills de contagi per via aquàtica. La Junta Municipal de Sanitat serà l'encarregada d'inspeccionar-ho.

Aquests devien ser els problemes higièncs més freqüents que comportaven els hàbits de la població. Destaca, sobretot, la preocupació per les aigües de tota mena, mostra clara del progrés en la consideració de l'aigua com a focus de contagi, propi d'un coneixement científic que, en la segona meitat del segle, ja estava superant les teories miasmàtiques de difusió de les malalties. No era cap casualitat, perquè de l'experiència del còlera de 1865 n'havia nascut la preocupació pel mal estat higiènic del poble ³³. En l'informe municipal adreçat a les autoritats superiors amb motiu d'aquell brot de còlera s'assegurava que Sant Martí "*...ha sufrido todas las enfermedades epidémicas y estacionales que tanta mortalidad han causado en este siglo a nuestro suelo, habiéndose cebado principalmente en este pueblo pues que sus condiciones higiénicas no son las más a propósito para la conservación de la salud, y aún hoy encontramos vestigios de aquellos estanques de aguas pútridas que hacían inhabitable el país por las muchas dolencias que sus miasmas desarrollaban y aún están plagados sus moradores de tifus, fiebres intermitentes y de todas aquellas afecciones que*

³³ Per resseguir l'evolució de la pràctica higiènica dels governs europeus a partir dels canvis en el coneixement científic dels mòbils epidèmics, cal consultar BALDWIN, Peter: *Contagion and the State in Europe. 1830-1930*, Cambridge, Cambridge University Press, 1999, esp. cap. 3. La convicció de la urgència en la millora de les condicions higièniques a Barcelona, especialment pel que fa a les aigües, és en la línia del que passava a l'Europa occidental en aquells mateixos anys. Es tractava de l'aparició d'una certa síntesi superadora entre el contagionisme pur, típic de les mesures preses en els primers brots de còlera, sobretot a l'Europa de l'est; i l'anticontagionisme estricte que, basat en les teories miasmàtiques tradicionals, havia donat peu al *sanitary movement*, de Chadwick, a Anglaterra, força abans del salt científic que suposà el descobriment del bacil del còlera, als anys vuitanta.

tienden a la disolución de humores.". En aquest tema, la importància de les aigües era cada cop més gran, i en aquest sentit, Sant Martí era especialment insalubre. L'informe assegurava que *"...La parte más baja de la población está construida sobre charcos y plantas acuáticas. Su nivel excede pocos palmos al del mar, y así es que están sus calles cenagosas la mayor parte del invierno, bastando una ligera avenida de algún torrente o alguna lluvia algo recia para anegar calles y casas sobre todo si domina el viento de levante que es el que obstruye el único punto de desagüe que existe* (el rec-claveguera del Bogatell). *Los edificios son mezquinos, de mala construcción y dentro de ellos viven hacinados gran número de vecinos.*"³⁴

Les característiques geogràfiques i la creixent dinàmica industrial estaven convertint Sant Martí en un punt especialment insalubre. Més enllà de la qüestió hidràulica, l'entorn industrial i la forma que estava prenent preocupava els redactors del projecte d'ordenacions municipals. Li dedicaven el capítol més ampli, on es detallava amb tota precisió com calia practicar tota mena d'activitats industrials i es prohibia aquelles que es podien considerar perilloses o insanes. La contundència d'aquestes disposicions fou, de ben segur, allò que impedí que les ordenances arribessin a aprovar-se.

En tractar la perillositat i la insalubritat, el projecte martinenc adoptava una classificació gairebé paral·lela a la barcelonina de 1857, que distingia en tres grups, les indústries perilloses, que no es podien establir prop de lloc habitat, les molestes, que calia que estiguessin controlades, si eren dins de la ciutat, i les que en feien prou amb una mera autorització municipal. S'esforçaven en detallar més cadascuna de les activitats perilloses i n'especificaven les causes. Així, per exemple, entre la llarga relació d'indústries del primer grup hi trobem tota mena de fàbriques d'adobs, d'olis i d'alguns productes químics: àcid clorhídric (salfumant), àcid nítric (aiguafort), àcid "*piroleñoso*" i àcid sulfúric, quitrà, amoníac, sofre i blau de Prússia. Tampoc era permesa l'afinació i fundició d'or i plata ni els treballs amb carbó animal o vegetal. Entre les indústries tèxtils, es prohibia explícitament el treball amb el cànem i el lli. En aquest capítol també s'observa l'especial atenció al tema de les aigües residuals. El cànem i el lli, per exemple, es prohibien perquè les antigues tasques d'enriament i neteja per destriar les fibres, que abans es feien riu amunt, ara es feien en aigües estancades al costat de la mateixa fàbrica, i hi havia el perill que les aigües residuals que generava difonguessin malalties diverses. S'estipulava que cap de les indústries pogués abocar les seves aigües residuals en pous morts, per evitar el perill de

---

³⁴ AMDSM, VI. Sanitat. Partes sanitaris d'epidèmies i infeccions (1858-1896)

filtracions cap al subsòl de les cases o a dèus d'aigua potable. Per evitar-ho, no es projectaven clavegueres públiques sinó que es manava que cada fàbrica tingués resolt el tema de la conducció dels seus residus líquids directament cap al mar. Igualment, els propietaris de les sèquies i canals d'aigua neta estaven obligats a netejar-los un cop l'any. El projecte fins i tot anava més enllà que la normativa estatal existent. Així, per exemple, es prohibia l'establiment dins de la població d'indústries considerades només molestes com la liquació de sèu i greixos, les indústries d'aiguardents o l'assaonament de pells ³⁵.

També es parava molta atenció a la regulació de l'establiment de calderes de vapor. S'especificaven sis tipus de maquinària, amb els requisits, dimensions i potència autoritzats per a cadascuna i s'indicaven les instruccions per al seu emplaçament. S'especificava la força permesa en els generadors, els aparells de seguretat que calien, els combustibles autoritzats, els mitjans d'alimentació de la caldera i les característiques que havien de complir les xemeneies. Igualment, es disposava que el municipi tindria dret a visitar i inspeccionar la fàbrica sempre que ho cregués convenient, i s'establien multes de fins a vint-i-cinc pessetes per als fabricants que no complissin l'ordenança. Transitòriament, s'establia un termini per adaptar les calderes ja existents a la nova normativa.

L'enginyer consultat (Del Villar) havia donat el vist-i-plau a aquestes disposicions, però no així J. Claramunt, que va redactar un informe altament negatiu sobre el projecte en qüestió. No només rectificava les propostes sobre aspectes industrials, sinó també sobre molts altres temes. Així, per exemple, quan l'ordenança preveia crear la figura d'arquitecte municipal, encarregat d'inspeccionar i concedir els permisos a totes les noves construccions, Claramunt ho tixava i deia que amb el mestre d'obres local ja n'hi hauria prou, i que no cobraria el que disposava la normativa estatal sinó *"lo que el ayuntamiento acordare"*. La major part dels seus comentaris anaven adreçats a mitigar les disposicions referents a establiments industrials. Al seu criteri, *"...los Códigos municipales deben tender manifiestamente a dar satisfacción a las legítimas necesidades de la respectiva localidad para que deben regir, y sus preceptos deben ser más o menos restrictivos según las condiciones espaciales de la misma"*

---

³⁵ *"Los establecimientos donde se destila aguardiente, ofrecen sólo el peligro del fuego; no son dañosos a la salud, aunque sí más o menos incómodos según que se hacen en ellos grandes o pequeñas destilaciones. Las tenerías o fábricas de curtidos deben únicamente reportarse incómodas por el mal olor que despiden, toda vez que por medio de una buena policía se evite la acumulación de sustancias animales en estado más o menos próximo a la putrefacción. Y, finalmente, los establecimientos destinados a la licuación de grasas, sobre ofrecer peligro de incendio, despiden mal olor, y aun pueden gozar de cierta insalubridad cuando en ellos faltan el aseo y el buen orden."*

población. Lo que para unas es útil y beneficioso, se convierte en otras en perjudicial y gravatorio; y como este vecindario debe su aumento creciente de urbanización y riqueza a la industria en sus distintos ramos, creo que siendo las industrias más o menos perjudiciales debe consentirse y sufrirse alguna incomodidad individual en obsequio de la utilidad general de todo el vecindario". Un entusiasme industrialista, doncs, ben patent, i no és que Claramunt es mostrés liberal en tot. La llibertat que volia garantir als industrials, la negava al conjunt del poble. En comentar les mesures de policia urbana que hem vist abans, deia que *"...encuentro de menos disposiciones generales respecto a las obligaciones que incumben cumplir a todos los vecinos, los preceptos convenidos en el proyecto son demasiado casuísticos e individuales, y se deja la puerta abierta para infringirlas".*

La indústria, doncs, era per a Claramunt, una mena de manà baixat del cel que donava riquesa a Sant Martí, i que no havia de ser molestada per a res. Gairebé en la línia de les apreciacions que quasi cent anys abans feia Joseph Masdevall, metge català famós per les seves lloances a les bondats higièniques de la indústria ³⁶. En molts casos, recomanava retirar els articles argumentant que el que es disposava era *"gravoso para el industrial"*, al qual calia cuidar com al garant del benestar del conjunt del poble. En altres casos, la ploma de Claramunt era encara més radical, com quan comentava les disposicions transitòries sobre el termini concedit als empresaris per modificar la maquinària i els locals d'acord amb la nova normativa, el projecte d'ordenances estipulava que *"...quedaba prohibido introducir ninguna modificación o construir e instalar en ellas ningún nuevo departamento o aparato sin solicitar la correspondiente autorización de la Municipalidad. Asimismo, dicha Corporación ordenará inmediatamente la desaparición de las industrias existentes en su término, que por efecto de los productos que fabriquen o de los medios empleados en su elaboración comprometiesen la seguridad o salubridad de los vecinos inmediatos a ellas, así como también las alfarerías, tintes, fábricas de aguardientes, de velas, sebo, colas, jabón, curtidos y demás, que elaboren materias de fácil incendio u explosión, si no están autorizadas por el correspondiente permiso de la Municipalidad."* Claramunt, al respecte, esborrà aquest redactat i anotà que *"...en el caso de que se suscitara alguna cuestión con respecto a las industrias que por dicho artículo se ordenan desaparecer es de esperar que el Ayuntamiento resultará desairado incurriendo en ridículo, por cuanto las*

---

³⁶ MASDEVALL, Joseph: *Relación de las epidemias y calenturas pútridas y malignas que en estos últimos años se han padecido en el Principado de Cataluña*, Madrid, 1786 (citat per NADAL-TAFUNELL, *Sant Martí...*, pp. 17-18).

Ordenanzas que se están confeccionando deben siempre respetar los derechos adquiridos por los particulares".

Després d'aquest episodi, les ordenances de Sant Martí no s'arribaren a aprovar mai, amb la qual cosa es donava via lliure a l'expansió industrial en un municipi políticament dèbil i desbordat. El resultat fou l'aparició de la famosa *Manchester catalana*, fruit indiscutible del *progrés*, vist com a èxit per a uns i com a fracàs per uns altres. El petit poble passà a ser suburbi sense arribar a ser mai ciutat. S'aprofità perfectament el *laissez faire* vigent per transformar el poble en una mena de dipòsit de fàbriques i gent sense cap mena de regulació política o administrativa seriosa. La legislació estatal ho afavoria i els principals industrials de Barcelona hi trobaren les condicions que buscaven. La política martinenca, encara per estudiar, hauria de permetre conèixer perfectament les raons de tot això. Fou una política marcada per la suburbialització del poble. Una política que, en certa mesura, podríem titllar de colonial, perquè els principals beneficiaris de la situació, homes com els Bonaplata, Ferrer i Vidal, Juncadella, Arañó, Sert, etc., se la miraven des de Barcelona estant sense participar-hi directament però sense deixar-hi d'intervenir d'una manera o altra. Per altra banda, els principals agents de la política local eren perfectament conscients que no haurien pogut formar mai part de l'*élite* dirigent del país. Eren, en la seva major part, una barreja dels antics terratinents amb els nous propietaris de fàbriques mitjanes o relativament grans (en cap cas, les més grans del poble, totes en mans d'industrials barcelonins) ³⁷. La seva participació en la política municipal tenia poc a veure amb interessos ideològics o de partit, i estava força més lligada a la defensa d'un status que garantís el seu propi negoci i, de passada, l'interès de l'empresariat barceloní instal·lat en aquest nou paradís. Costa d'interpretar d'altra manera la presència a l'Ajuntament de gent com Arpí (alcalde entre 1895 i 1897), propietari de dues indústries de ceràmica i rajoleria, els Alsina, els Framis, els Caballeria, fabricants de tints, els Gili, destacats republicans i propietaris d'una important farinera, els Xammar, també fariners, els Escriu (alcalde entre 1893 i 1895), fundidors de ferro, o el fabricant de sèu, Juan Ribó, denunciat constantment per la insalubritat de la seva indústria de la Sagrera i pes pesat en la política municipal de la Restauració. Per a tota aquesta gent, *"...perllongar ad infinitum la redacció d'unes ordenacions municipals possibilitava*

---

³⁷ PRADAS, Jordi - UBERO, Lina: *Identificació de la classe política de Sant Martí de Provençals entre 1875 i 1897*, Treball inèdit dipositat a l'Arxiu Municipal del Districte de Sant Martí, maig 1987: "...a nivell econòmic, no trobem grans interessos econòmics dominants: els grans propietaris urbans (a Sant Martí la propietat urbana estava molt dividida) no es representaven en un Ajuntament de segona, sinó a través dels seus propis organismes corporatius; quelcom similar succeïa en el cas dels grans industrials (Sert, Arañó, Juncadella, etc.) que participaven, si s'esqueia, en la vida política barcelonina, no en la martinenca. Aquesta fou un residu d'aquella: romangué a les mans dels que hi vivien, gent amb una projecció econòmica i social més aviat modesta (amb excepcions)"

*una activitat edificatòria menys lligada a restriccions legals, en tant que per als industrials, endarrerir el màxim possible una inspecció facultativa volia dir aprofitar al màxim una maquinària antiquada i obsoleta; finalment, sempre hi havia algun regidor discretament beneficiat de les contractes municipals amb companyies privades."*³⁸. Amb aquest panorama, el més estrany és que hagués sorgit un projecte d'ordenances com aquest, i no pas que sorgissin els comentaris que l'aturaren. Segur que fou obra de la mínima franja de població deslligada tant de l'empresariat com del proletariat obrer, una petita *élite intel·lectual* local, petits grups de professions liberals (metges, farmacèutics, comptables, impressors, mestres, etc.) que constituïren la base d'un determinat radicalisme local, força actiu en la premsa dels anys vuitanta i noranta, que ja devien actuar durant el Sexenni i que devien tenir alguna cosa a veure amb projectes com les ordenances que hem comentat. Només un estudi detallat d'aquest i d'altres aspectes de la política local ens ajudarà a entendre les línies profundes del comportament polític en la societat del moment.

En molts altres camps es notava l'ús particular que de l'administració martinenca feien uns quants. En matèria de salut pública, el centre de les iniciatives, d'acord amb la legislació establerta a mitjan segle, eren les juntes municipals de sanitat. El simple fet que a Sant Martí no trobem rastres documentals de l'existència de tal junta fins a 1870, quan a Barcelona les primeres notícies que en tenim són molt anteriors, evidencia la precarietat del suburbi. Fins i tot a partir d'aleshores, les actes denoten que la junta martinenca no es reunia gairebé mai, i que només actuava quan era forçada per reiterades denúncies a focus d'insalubritat, normalment relacionats amb residus fabrils, o bé en moments d'epidèmia, cosa que hauria estat ben comuna trenta o quaranta anys enrere, però no a l'últim terç del segle XIX, quan a tot arreu aquestes juntes ja tenien més continuïtat, d'acord amb la llei de 1855.

Si no fos per les repetides denúncies de veïns, d'aquesta junta no en sabríem gairebé res. Conservem centenars de queixes d'aquesta mena, ja d'abans que ens consti el funcionament de la junta com a tal. Tenim, però, molta menys constància documental d'actuacions en conseqüència, i encara menys evidències d'accions expeditives contra els focus d'insalubritat. Hi havia queixes referents a residus de tota mena: pudors ambientals fruit dels gasos de les fàbriques o dels efluvis dels molts femers repartits pel poble, autoritzats o no. Eren freqüents també les queixes pel transport incontrolat, a totes hores del dia, de residus fecals de les cases, litigi que no tenia tant a veure amb veïns particulars com amb la *Sociedad Mútua de*

---

³⁸ PRADAS, Jordi - UBERO, Lina: *Op. cit.*

Propietarios para la extracción de Letrinas i amb els pagesos de tots els pobles del Pla i, sobretot, del Baix Llobregat, que s'abastien d'aquesta matèria com a adob per als cultius. D'altra banda, abundaven les denúncies sobre les deficiències en la higiene del cementiri i sobre problemes amb l'assistència farmacèutica, tant amb els facultatius amb qui la beneficència municipal tenia contracte com amb els que exercien lliurement la professió. Destaquen també, però per la seva absència, les queixes sobre mala qualitat dels aliments venuts al mercat. Els veïns no se'n queixaven, tot i que de problemes n'hi havia. Se'n parlava constantment a la premsa i, en alguns casos, la junta mateixa emetia informes sobre el mal estat de les instal·lacions i dels aliments, i s'arribaven a retirar partides d'aliments podrits o fraudulents. Com hem vist, més que no pas per falta de confiança en la junta, els veïns no se'n devien queixar perquè eren els primers interessats en mantenir l'alimentació a preus relativament baixos, encara que a llarg termini això els malmetés la salut.

El gruix de les denúncies són referents a l'abocament incontrolat de residus líquids. Es feren més freqüents a mesura que, en avançar el segle, la ciència mèdica anava abandonant les teories miasmàtiques i s'anava estenent la idea del contagi per l'aigua, especialment perillós en un poble sense clavegueres i construït en part sobre aiguamolls. Trobem queixes per l'abocament d'aigües residuals de fàbriques directament al carrer, en caiguda lliure cap al mar. Denúncies poc abundants, perquè sembla que era una pràctica comunament estesa i acceptada, només denunciada en èpoques de contagi o en cas que es tractés d'aigües especialment pudentes, sobretot les procedents de fàbriques d'assaonament de pells. Sí que solia irritar els veïns el fet que aquestes aigües s'estanquessin, degut al poc pendent de moltes zones del poble, o bé que s'aboquessin en pous morts, substitutius del clavegueram, amb el consegüent perill de filtracions cap a les dèus d'aigua de consum humà. També es queixaven sovint per la manca d'higiene en les vies de subministre d'aigua neta, sobretot del Rec Comtal. El litigi sobre la neteja del curs del rec fou constant al llarg de tot el segle, entre l'Ajuntament, que l'encarregava als propietaris, i aquests, que volien que el consistori se'n cuidés per la via d'organitzar treballs per a obrers en atur en temps de crisi ³⁹. Significativament, en canvi, no solem trobar queixes de veïns sobre aigües residuals procedents de rentadors públics, quan aquest era un dels pocs casos perseguits per l'administració municipal a iniciativa pròpia. En èpoques de contagi, l'Ajuntament vetllava per impedir la difusió de les epidèmies i, perseguia la destrucció de robes dels empestats. Els

---

³⁹ Sobre la important qüestió de l'abastiment d'aigües al Pla de Barcelona cal consultar MARTÍN PASCUAL, Manel: *El Rec Comtal (1822-1879). La lluita per l'aigua a la Barcelona del segle XIX*, Barcelona, Fundació Salvador Vives Casajuana, 1999

familiars, en canvi, volien evitar que la roba, un bé preuat fins i tot quan era pestilenta, desaparegués de les seves mans en nom de la salut pública.

Malgrat tot, no s'actuava amb gaire contundència. Les juntes es reunien molt poc i rares vegades de *motu proprio*. A més, a poc que ens hi fixem s'observa com moltes de les denúncies eren reiteracions de casos anteriors. Només es reunien amb certa freqüència en èpoques d'epidèmia, però en altres moments, la junta es feia sentir poc. La premsa local ho tenia ben clar. *La Antigua Unión*, per exemple, deia que era una junta "*...que no sabemos si existe sino cuanto se nombra por las cuentas que al Ayuntamiento presenta*"⁴⁰.

La inoperància d'aquesta junta martinenca contrasta, com veurem, amb una activitat creixent en la junta de Barcelona, i també amb el testimoni d'Antonio Guerola, governador civil a Barcelona el 1864, que assegurava que "*...la provincia de Barcelona, excepcional en todo por lo vasto de su administración y el inmenso trabajo que producía, era sin embargo poco trabajosa en materia de sanidad (...). La junta provincial de sanidad funcionaba con regularidad y el servicio de sanidad marítima del puerto se hacía bien. Había*

---

⁴⁰ *La Antigua Unión*, No. 17, 26-4-1885. Caldria fer quatre comentaris sobre el funcionament de la premsa de Sant Martí. A l'estiu de 1885 es publiquen al poble tres rotatius. En primer lloc, *La Antigua Unión* (1880-1886), un setmanari de tonalitat clarament republicana (tot i que d'un republicanisme molt heterogeni), que cobreix l'àmbit dels tres grans pobles del districte dels afores: Gràcia, Sant Andreu i Sant Martí, amb atenció preferent a aquest últim, però. Es publica amb aquesta capçalera des de 1880, tot i que amb altres capçaleres arrenca a 1873 amb total continuïtat. Hi predominen les col·laboracions de personatges notables del republicanisme local de diverses coloracions, encara que força allunyat dels homes que fan política a l'Ajuntament, tant dinàstics com republicans. Les crítiques a la política municipal acostumen a ser molt ferotges, i de ben segur que com tantes vegades a l'època, reflecteixen multiplicitat de clientelismes que ara se'ns escapen gairebé del tot. En tot cas, si hem de jutjar per la continuïtat del rotatiu, per la quantitat de publicitat i de col·laboracions i correspondència diversa que conté, sembla l'òrgan de premsa més seguit al poble. Cal suposar que a partir de 1886 segueix la seva trajectòria *La Unión de los Pueblos*, ara ja amb subtítol marcadament republicà. Visiblement enfrontat amb *La Antigua Unión*, el setmanari *La Voz de las Afueras* (1885-1896) sembla ser tothora el portaveu de l'Ajuntament, perquè varia notablement d'opinió cada vegada que hi ha canvis polítics, tot i que canvià molt al llarg del temps. Des d'aquests primers moments en què succeeix *El Eco de las Afueras* (1884-1885), quan s'erigeix en clar defensor de l'apoliticisme (en favor de la bona administració municipal, diu, al contrari del que fan els altres periòdics locals), passa a defensar fervorosament el federalisme en els seus últims anys (ben entrada la dècada dels noranta). Es publica també per als diversos pobles del Pla, amb atenció preferent en aquest moment, a la vila de Gràcia, tot i ser publicat des de Sant Martí. L'altre rotatiu, aquest exclusivament martinenc, és *L'Arch de Sant Martí*, que apareix a 1884 i és un dels primers periòdics locals en català. És el representant del nucli de catalanistes que es mouen pel *Centre Catalanista Provensalench* que, tot i ser un centre molt petit aleshores (agrupava uns 30-40 socis), anirà prenent volada i serà capaç d'organitzar actes força multitudinaris. Si cal valorar-lo a partir de la forta presència d'un sector de l'empresariat resident al poble i de les actituds i les postures adoptades des de llurs pàgines, és lícit pensar que agrupa els sectors ideològicament més conservadors, i que juga el paper que els partits dinàstics mai jugaren com a moviment a Sant Martí (tot i que, com tothom al poble, en alguns moments, molt tímidament, també fa professió de fe republicana). Es fa difícil, però, valorar el grau de difusió del periòdic, i per tant d'aquest incipient catalanisme. La periodicitat, que passa de setmanal a bisetmanal, i el reduït número de col·laboradors i d'anunciants fa pensar en una difusió més aviat escassa.

*médicos titulares en casi todos los pueblos; bien retribuidos; y por lo tanto, nada me dio que hacer este ramo que tanto me había ocupado en las provincias de Andalucía."*⁴¹

Potser funcionava millor que a altres llocs d'Espanya, però és significatiu, per exemple, que a 1871, hagués de demanar més recursos i més pressupost a l'alcalde, argumentant que *"...esta junta municipal fue convocada para el día 28 del que cursa en cuyo día asistieron únicamente cuatro de los individuos que la componen y habiéndola convocado nuevamente para el día de hoy han asistido el corto número de siete. En su vista pues, y teniendo en cuenta que algunas de las personas que la componen (...) se hallan sumamente ocupadas ya en otros cargos públicos ya en sus negocios fuera de esta población y que las comisiones permanentes en que debe subdividirse (...) exigen un cuidado continuo y ocupación constante para el cumplimiento de las mismas, mucho más en esta población por causa de estar tan discriminada, los hoy reunidos han acordado manifestar a V. que a fin de que la Junta pudiera ocuparse como es debido de todos los asuntos de su incumbencia creen indispensable (...) se ampliase nombrando al efecto las personas cuya lista tengo el honor de remitir..."*⁴². No era només problema de falta d'activitat, sinó també de recursos. Però la qüestió no es degué resoldre. En les sessions següents se seguiren reunint els mateixos sis o set individus, tal i com, per altra banda, estipulava la legislació vigent.

El governador nomenava els membres de les juntes, a partir de la proposta municipal de sis ternes amb tres noms cadascuna. La primera era formada per tres metges, la segona per tres farmacèutics, la tercera per tres veterinaris i les altres per tres veïns cadascuna. L'alcalde era membre de ple dret i president de la junta, tot i que rares vegades acudia a les reunions (almenys a Sant Martí, sí a Barcelona). El governador solia elegir sistemàticament el primer nom de cada terna i, per tant, qui en realitat decidia era l'Ajuntament, tot i que ignorem com s'hi prenia aquesta decisió. Sabem ben poc sobre el funcionament intern dels ajuntaments espanyols durant el segle XIX, però no sembla pas que aquesta designació pogués seguir uns procediments massa democràtics. En tots els casos que hem pogut identificar a Sant Martí, els veïns escollits eren industrials o propietaris amb cert pes. Els individus electes acostumaven a perpetuar-se en els

---

⁴¹ GUEROLA, Antonio: *Memoria de mi administración en la provincia de Barcelona. Año de 1864*, Manuscrit inèdit. Dec la referència d'aquest manuscrit a Albert Garcia Balañà.

⁴² AMDSM, V.9. Beneficència, Correspondència (1860-1903). El fet que trobem documentació del ram de sanitat entre els plecs de beneficència i a l'inrevés indica fins a quin punt es confonien sovint ambdues matèries.

llocs de decisió, com seria lògic en el cas dels facultatius de pobles petits, però no pas en el cas dels veïns. Molts dels empresaris martinencs formaren part de les juntes de sanitat, alhora que regentaven empreses de les declarades com a perilloses, nocives o incòmodes. A tall d'exemple, agafant juntes separades en el temps, com les de 1870, 1878, les d'auxilis amb motiu del còlera de 1885 i les de 1889, s'hi repeteixen molts noms d'entre els que hem esmentat abans en parlar d'indústries nocives: Juan Arpí, propietari de dues importants empreses de ceràmica i rajoleria era en les de 1870, 1878 i 1885, a més de ser durant molt de temps un dels puntals de l'Ajuntament i de diverses entitats locals. Els Framis, propietaris d'una important empresa de tints també hi eren presents, així com Miguel Fargas, important industrial assaonador, i els Juny, fabricants de sabó, els Escriu, fundidors de ferro esmentats abans, o Juan Ribó, fabricant de sèu repetidament denunciat a la premsa però no a la documentació municipal, entre altres.

Costa de creure en l'afany altruista de tanta gent per formar-ne part i perpetuar-s'hi, com costa de creure en els comentaris de l'alcalde, Juan Agustí Carreras, quan en ratificar la junta per a 1889-1890 deia que "*...se congratulaba de ver reelegidas las mismas personas que habían figurado en la anterior, pues ello por si solo indica y hace el elogio del buen cometido en el desempeño de su deber y de su delicada misión.*"⁴³. Semblen més creïbles els comentaris de *L'Arch de Sant Martí* quan, amb motiu del còlera de 1885, comparava les bondats de la junta d'auxilis de Barcelona amb la de Sant Martí, en la qual, diu "*...hi constan alguns que lo primer que haurian de fer es procurar la desinfecció i llimpiesa de casa seva*"⁴⁴. I això no era pas fruit de controvèrsies en la premsa. El periòdic del costat contrari era més explícit quan denunciava l'abans esmentat Juan Ribó dient que "*...en el barrio de la Sagrera tales disposiciones (sanitàries amb motiu del còlera de 1885) no se observan, y esto no obstante en dicho barrio existen varios focos de inmundicia, como lo prueba los muchos enfermos y los dos muertos que en dos días ha habido (...) al lado de un foco de inmundicias como lo es una fábrica de sebo, solo que dicha fábrica la posee un Sr. Teniente de Alcalde y Presidente de la Junta de Sanidad del barrio; por lo tanto todos los vecinos se preguntan cómo siendo presidente dicho señor y teniendo un establecimiento que el vecindario presentó en tiempo normal una instancia para que desapareciera dicha industria en medio de una calle firmada por la mayoría de los vecinos y no tuvo ningún éxito la dicha instancia...*"⁴⁵.

⁴³ AMDSM, VI. Sanitat. Varia (1876-1897). 1-7-1889. Acta de presa de possessió dels càrrecs de la nova Junta.

⁴⁴ *L'Arch de Sant Martí*, 23-7-1885

⁴⁵ *La Antigua Unión*, 23-8-1885

No hem localitzat aquestes peticions, com tampoc cap altra de referent ni a fàbriques de l'empresariat amb presència al consistori ni de les grans factories del poble, amb propietaris residents a Barcelona. Ni els grans ni els petits empresaris, tinguessin o no influència en la junta, eren massa perseguits, perquè actuava moguda per aquesta mena de denúncies veïnals, però no tenim constància de l'èxit d'aquestes actuacions, més enllà d'alguna petita multa. De fet no parava de fer inspeccions arran d'aquestes queixes, sempre deixant clar que la seva actuació era merament consultiva i que qui tenia l'última paraula eren l'Ajuntament i el governador. L'Ajuntament solia tirar endavant el que la junta dictaminava i el governador rares vegades hi deia alguna cosa. En general, els casos solien acabar amb una advertència a l'infractor. Si reincidia, li podia caure una multa de fins a 25 pts. Si del que es tractava era de subsanar deficiències en una instal·lació fabril (sempre referides als efectes externs de la fàbrica, mai a cap qüestió interna), es podia obligar el fabricant a fer reformes i, en algun cas, fins i tot, s'estipulava el tancament de la fàbrica. Només en aquests últims casos solia demanar-se el vist-i-plau del governador, fos com a petició municipal, fos com a recurs final de l'acusat.

En cas que es dictaminés la suspensió o desaparició de l'establiment, el propietari solia respondre intentant argumentar la seva bondat o al·legant deixadesa per part d'anteriors autoritats municipals i, si podia, es defensava amb el caràcter no retroactiu de les lleis al·legant l'existència del negoci abans dels decrets estatals dels anys seixanta sobre indústries nocives. En aquest últim cas, el fabricant sempre se'n sortia. Foren significatius, en aquest sentit, els intents, a 1877, just després de l'epidèmia de verola, d'aturar algunes fàbriques d'elaboració de coles amb greixos animals, que venien funcionant de feia temps sense permís municipal. Els empresaris argumentaven que fins aleshores mai se'ls havia demanat llicència per funcionar, cosa que els legitimava per seguir fent-ho. L'Ajuntament difícilment devia aconseguir imposar el seu criteri, perquè normalment l'expedient conservat només conté la denúncia, la resolució municipal i la posterior reclamació del fabricant, sense que mai consti l'execució final.

Com a mínim en un cas es dictaminà la desaparició d'unes fàbriques, amb el vist-i-plau del governador. Es demanava la desaparició de la fàbrica de Juan Roig, Juan Soler i José Puntas, a petició de diversos veïns, per les irregularitats comeses en la fabricació de coles a partir de greixos animals i per les pudors que generava, en uns anys en què no tan sols era considerada una activitat molesta sinó altament nociva pels efluvis miasmàtics que generaven les pells en

---

descomposició. Durant la primavera de 1877 arribaren diverses denúncies sobre aquest afer, i alguna, com la presentada per Juan Pons i Subirà informava que feia més de quatre anys que es demanava la supressió de la *grandiosa fábrica* que el "...coloso fabricante (...) Juan Roig (de la firma Roig i Soler S.A.) ha ido montando, sin la competente autorización, mañosa y paulatinamente en la casa-torre que fue del General Milans (...) en el barrio de la Montaña (...) sin derecho alguno, no sólo por carecer del correspondiente permiso sino que también por prohibirlo la legislación vigente (...) haciendo alarde del supuesto derecho que pretende hacer valedero sólo y únicamente por estar matriculado y pagar un insignificante tributo anual en concepto de contribución para la tal industria, después de haber merecido de las anteriores autoridades de esta localidad las más indebidas consideraciones y tolerancias ha tenido el cinismo de burlarse de ellas tanto de palabra como de hecho, dejando de cumplir las legales e irrecusables providencias dictadas y ordenadas.". Els que es queixaven no devien pas ser els més perjudicats físicament per aquestes indústries, però sí econòmicament. En el fons, tot era una disputa entre els nous fabricants i els antics propietaris de terrenys que, com Pons i Subirà, temien pel preu de les seves finques. Alertaven el consistori dels greus inconvenients que tots plegats, propietaris *i bé públic*, patirien arran de la instal·lació d'aquesta mena d'indústries. Es preguntaven "...¿Qué partido sacarán de sus terrenos los muchos propietarios inmediatos a este establecimiento foco de corrupción y perenne mal estar, cuando dichos terrenos, ya por pertenecer al Ensanche, ya por su posición topográfica deben ser de los de mayor importancia de este pueblo? ¿Quién se atreverá a emplear mal sus capitales edificando con gusto y buena forma en aquel punto?"⁴⁶.

Fos en benefici dels propietaris o pel propi interès recaptatori de l'Ajuntament, aquestes raons degueren pesar prou com per a què es dictaminés la desaparició d'aquesta factoria, malgrat que els fabricants haguessin aportat dictàmens mèdics que mostraven les virtuts ambientals i medicinals dels efluvis produïts per la fàbrica. Ja a 1874, en l'episodi anterior. Roig havia respost que "...las industrias todas causan más o menos incomodidades y que deben los vecinos tolerar, y que si alguien se considera perjudicado, a los tribunales de justicia, y no a los Ayuntamientos compete según la ley dirimir las contiendas de interés privado (...) y por lo tanto esta Sociedad pone en conocimiento de V. que la fábrica vuelve a

---

⁴⁶ El problema de les disputes la nova *élite* econòmica (empresaris) i la vella (propietaris) solia ser freqüent a Europa en múltiples episodis de creixement industrial i urbà (Vid. EVANS, R. J.: *Death in Hamburg. Society and politics in the cholera years, 1830-1910*, London, Penguin, 1990 (1987), pp. 123 i ss.

funcionar, llenados todos los requisitos que eviten resulte afectada la salud pública." El 1877, un cop es veié que, amb la signatura del governador civil, el tancament anava de debò, respongué més aïradament Soler, soci de Roig, al·legant que els veïns només buscaven crear mal ambient, i dient que, si no els agradava la indústria, "*...los reclamantes pueden trasladar su residencia a la montaña de Montjuich en la seguridad de que la fábrica del recurrente no les causará la menor molestia, aunque entonces se quejarán de que el disparo de barrenos para la explotación de las canteras amenaza su existencia, establecido el principio legal de que puede prohibirse toda industria que incomode, los inmensos capitales en ella invertidos están siempre bajo la amenaza de su completa ruina y de tal absurdo resultarían para el país las más fatales consecuencias.*"⁴⁷

Després de diversos estira-i-afluixa, l'expedient culminà amb la negativa a l'últim recurs dels fabricants. En aquest cas, doncs, es dictaminà a favor dels veïns. L'Ajuntament i el governador havien resolt el tancament de la factoria amb el dèbil argument que l'últim recurs, per bé que estimable, havia estat presentat fora de termini. La supressió de la fàbrica, per tant, s'hauria d'haver fet efectiva a 1877, però encara constava en la guia de Suñol i Gros, publicada onze anys més tard. L'administració pública, doncs, a més de ser dèbil i incapaç de fer efectiu el tancament, havia demostrat en aquest cas la seva subordinació als interessos particulars, bé fos dels fabricants, bé fos dels propietaris. En la majoria dels casos, l'empresari podia evitar una resolució condemnatòria via recurs a altes instàncies. La Diputació servia com a comissió experta per aconsellar i dotar d'arguments els governadors en aquestes ocasions. Ens consta, per exemple, el recurs a un cas similar a Gràcia. El 1885, l'alcalde de la localitat, José Sallà, era propietari d'una fàbrica de liqüació de sèu repetidament denunciada pels veïns, ja des de 1860, al·legant la pudor que feia i la prohibició que, sobre aquesta mena d'establiments estipulaven tant les ordenances com la normativa estatal⁴⁸. Després de llargs tràmits, quinze anys més tard encara cuejava l'assumpte. Al final es resolgué com s'acabaven resolent bona part dels casos que aconseguïen allargar-se massa: agafant-se, pels pèls, a un defecte de forma. D'acord amb el criteri de la Diputació, el governador dictaminà que els veïns no havien seguit correctament el procediment administratiu. Després de la resolució en contra, a 1883, de l'Ajuntament de Gràcia, presidit pel mateix fabricant denunciat, els veïns no havien presentat recurs. A 1885, en repetir la denúncia, ho feren directament a la instància provincial, sabedors de l'opinió de l'Ajuntament.

---

⁴⁷ AMDSM, VI. Sanitat. Varia. 1876-1897

⁴⁸ R.D. 11-4-1860

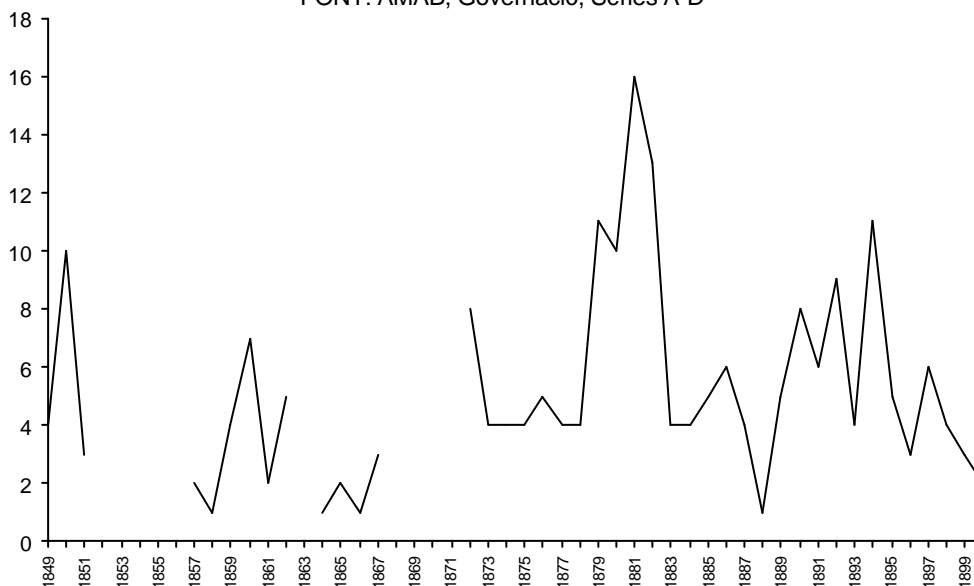
Com que s'havien saltat la primera instància, i com que la nova queixa no es podia entendre com a recurs de l'anterior, perquè havia prescrit el termini de presentació d'al·legacions, es tancava el cas fent ferma la resolució ⁴⁹. L'Eixample de Barcelona, doncs, tant en territori despoblat com en els municipis de l'entorn s'havia convertit en una mena de terra promesa disputada entre terratinents i empresaris, sense que una autoritat, dèbil i dependent, pogués o volgués fer-hi res.

4.4.- L'activitat erràtica de la Junta Municipal de Sanitat de Barcelona

Costa poc, doncs, deixar en evidència la incapacitat política del govern martinenc per aturar la degradació de l'entorn més enllà del que la feble legislació existent disposava. Costa més detectar l'ús que les autoritats barcelonines podien fer de la seva major força executiva. Ens movem en un marc liberal i industrialista, tant a Barcelona com a Sant Martí, i per tant, seria absurd pensar que trobaríem, a Barcelona o on fos, una actitud contundent contra la instal·lació de tota mena d'indústries incòmodes o inspeccions sobre la qualitat de les condicions de treball. Mesures d'aquesta mena es redueixen a moments molt concrets de les actuacions de les juntes de Barcelona, però, en qualsevol cas a la capital es reunien amb major regularitat i actuaven amb major eficàcia i capacitat executiva. D'acord amb la documentació conservada, la periodicitat i el número de reunions de la junta de Barcelona presenta el següent perfil:

REUNIONS DE LA JUNTA MUNICIPAL DE SANITAT DE BARCELONA (1849-1900)

FONT: AMAB, Governació, Sèries A-D

⁴⁹ ADB. Governació. Sanitat. N° 1025, 1885

En aquestes dades només consten les reunions ordinàries, i caldria afegir-hi les extraordinàries organitzades en èpoques d'epidèmia per tenir la imatge justa de la seva evolució. Al marge d'això, la gràfica aclareix que, d'una banda, l'organització de les juntes començà a Barcelona abans que la llei ho obligués, tot i que, en aquest primer període, la discontinuïtat fou la nota dominant. En dos moments, sobretot, desapareix la informació sobre la junta. El primer, durant la dècada dels cinquanta, per al qual no hi ha constància escrita de la seva desaparició, però sí que podem endevinar els motius que la justificaren. El segon fou fruit de la supressió de les juntes just després de la Revolució de setembre de 1868. Foren dos talls molt clars en la història de l'administració sanitària barcelonina, amb causes i conseqüències que explicarem després, que no es repetirien en les dècades següents. A partir d'aleshores, l'administració sanitària municipal anà guanyant en regularitat, cosa que no vol dir necessàriament en activitat.

Barcelona tenia junta de sanitat, com a mínim, des de 1849, força abans que se'n dictaminés per llei l'obligatorietat. Havia sorgit, com sempre, amb l'ànim de preveure un possible contagi de còlera, però en aquesta ocasió hi hagué canvis notables. D'una banda, la seva continuïtat posterior evidencià la vocació de permanència amb què l'Ajuntament la va constituir i, d'altra banda, les mesures preses anaven més enllà de la mera vigilància del tràfic comercial. Es donava prioritat a l'establiment d'una xarxa d'assistència hospitalària establerta en els establiments religiosos dels quals l'Ajuntament creia poder disposar, dirigida a través de la conversió de les juntes parroquials en juntes de barri, controlades no pels rectors de les parròquies sinó pels regidors designats per l'Ajuntament. Això va generar una agra polèmica amb les autoritats eclesiàstiques, que no acceptaven que el municipi pretengués incidir sobre les seves prerrogatives, ni en l'organització dels convents i establiments benèfics que s'havien salvat de la crema liberal ni en la preponderància dels rectors en les juntes parroquials⁵⁰. La junta no reeixí en les seves pretensions perquè el governador civil va intervenir-hi i, sobretot, perquè el fet que el còlera no arribés va deixar en suspens tota aquesta reorganització. Fos com fos, ja s'evidenciava la voluntat de no ser una junta circumstancial i de canviar el funcionament d'algunes coses. L'amenaça del còlera, va servir-li per desviar el centre d'acció de les juntes sanitàries des del port cap a l'interior de la ciutat. S'al·legava que, per més que es controlés l'entrada de possibles invasions colèriques, si no es vigilaven els focus miasmàtics que es podien

---

⁵⁰ AMAB, Governació, Sèrie A, N° 3011, Actes de la Junta Municipal de Sanitat (1849-1859), Es pot resseguir la polèmica en les sessions que van de l'abril de 1849 fins el juliol de l'any següent.

generar a l'interior de la població no servien de res les mesures preventives. El perill d'epidèmia, doncs, era l'excusa perfecta per iniciar una tasca d'ordenament higiènic a l'interior de la ciutat. S'insistí molt en la necessitat de netejar els recs d'entrada d'aigües a Barcelona, sobretot del Rec Comtal, i en evitar la contaminació d'unes clavegueres pensades per a l'evacuació d'aigües dels carrers però que els veïns sovint utilitzaven per abocar-hi els residus domèstics. Per evitar pagar el servei d'extracció de latrines a domicili, els veïns se saltaven fàcilment la normativa i establien canalitzacions que abocaven els residus a la xarxa urbana. Incidirem més endavant en aquest tema perquè lliga interessos sanitaris amb interessos econòmics fonamentals, en la mesura en què el material recollit de les latrines domèstiques era reciclat i venut com a adobs als pagesos de l'horta del Llobregat i del Maresme. Va ser un tema fonamental en el replantejament de la xarxa d'evacuació d'aigües a Barcelona a finals de segle.

També s'aprofità l'amenaça del còlera per incidir sobre moltes altres qüestions. Es van reordenar els criteris sobre instal·lació dels femers urbans, i es decretà la prohibició d'establir-ne cap a menys de tres-centes vares de cap habitatge, s'inicià l'estudi d'implantació d'una xarxa d'urinaris públics, a fi d'evitar-ne la proliferació d'*espon-tanis* arreu de la ciutat, "*...por así exigirlo la decencia y la higiene pública*" i es reforçà la vigilància de la qualitat dels aliments distribuïts en els mercats. El més important, però, és que s'inicià l'hàbit d'inspeccionar la salubritat de les activitats fabrils i els seus efectes en l'entorn. Quan encara faltaven més de deu anys per a què apareguessin els primers decrets en la normativa espanyola que regularia precàriament aquesta qüestió, la junta de Barcelona havia començat a inspeccionar la salubritat de les fàbriques, fet que va generar, just a partir d'aquest moment, l'arribada de nombroses queixes de veïns a l'administració municipal. El resultat més clar, fou la resolució comentada abans, per la qual es declarava insalubre tota mena d'activitat relacionada amb el tractament de pells d'animals morts i, encara que es permetia el funcionament de les fàbriques i tallers d'assaonament ja existents, en virtut del decret de no retroactivitat de les lleis, de 1847, s'acordava impedir l'establiment de noves indústries d'aquesta mena en el nucli urbà ⁵¹. Malgrat les diferències en el tractament de possibles focus pestilencials a l'interior i a l'exterior de la ciutat, el canvi qualitatiu que suposava aquesta junta era ben clar. No en feia prou amb fer-se càrrec del municipi de Barcelona, sinó que, al·legant la necessitat de prevenir correctament les fonts de contagi, havia sol·licitat permís a l'autoritat superior per ampliar el seu radi d'acció. Tanmateix, el governador civil els comunicà que "*...no accede a ampliar el radio sanitario a los distritos judiciales de esta capital y suburbios el permiso de reconocer todos los*

---

⁵¹ AMAB, Gov., Sèrie A, N° 2738, 16-9-1848. Notícies sobre inspeccions en els anys posteriors a l'exp. N° 3011.

establecimientos públicos y particulares según había solicitado la Comisión Permanente de Salubridad" ⁵². Visiblemente molesta, la junta barcelonina es negà a trametre al governador un informe que li sol·licitava sobre les causes d'insalubritat a la ciutat, al·legant que això era competència de la junta provincial, perquè moltes d'aquestes causes sorgien fora de l'estricta municipi, al qual el governador acabava de restringir les competències de la junta. Per altra banda, es refermava en els seus criteris restrictius en dictaminar que "*...será muy útil que en adelante no se permita plantear dentro de esta ciudad fábricas de almidón, de zurrar y curtir, de jabón, de productos químicos de toda clase, de cola y sebo, de velas esteáricas, de barnices y charoles, de brea y goma elástica, y que las actualmente existentes consten en un registro y se obligue a los dueños de ellas a adoptar y cumplir las medidas higiénicas que se les prevengan...*" ⁵³.

Força abans que la legislació estatal ho establís, la junta de Barcelona ratificava i reforçava els criteris restrictius que poc abans havia encetat i que consolidaria, a partir de 1857, amb la redacció de les noves ordenances. No per casualitat, just en els anys en què aquesta mena d'indústria començà a establir-se a l'extraradi de la capital. Però tampoc deu ser casual que poc després d'aquests fets desaparegués el rastre d'aquesta junta. Durant el 1850 es reuní deu vegades, a l'any següent, en canvi, ho féu només en tres ocasions, i a partir d'aleshores, no sembla que es tornessin a trobar més. No calia que es decretés la supressió de la junta si les decisions que prenia no eren del gust de l'autoritat o d'altra gent influent. Qui presidia i convocava aquestes juntes era l'alcalde, aleshores a les ordres dels governadors, i si la junta prenia decisions poc oportunes, només calia no tornar-la a convocar per neutralitzar-la.

Si prescindim de les mesures extraordinàries decretades durant el còlera de 1854, no recuperem el rastre de la junta de sanitat fins el 1857, arran de la reorganització del ram motivada per l'entrada en vigor de la Instrucció General de 1855. Ja no es tractà una junta organitzada voluntàriament des de l'Ajuntament, sinó que venia obligada per llei. En les seves actuacions es veu clarament que ja no era aquella junta gairebé altruista, entusiasta i radical de pocs anys abans. La retòrica era la mateixa, però les accions eren molt diferents. Només mostraven una activitat important quan es tractava d'organitzar inspeccions domiciliàries a habitatges insalubres. L'experiència recent del còlera i la convicció que el contagi s'estenia

---

⁵² AMAB, Gov., Sèrie A, N° 3011, Actes JMS, 17-5-1850

⁵³ AMAB, Gov., Sèrie A, N° 3011, Actes JMS, 17-5-1850

gràcies als mals costums de la població obrera els portaren a "*...girar visitas domiciliarias en todos los barrios, enterándose la junta de las condiciones higiénicas de las habitaciones, principalmente de aquellas que, por la pobreza de sus moradores, por la clase de industria en ella ejercida o por otras causas hubiese presunción de falta de aseo y salubridad*"⁵⁴. Per facilitar-ne les tasques de la junta, els seus membres es repartiren la ciutat per districtes i es procuraren la companyia de l'alcalde de barri i de "*...tres vecinos de probidad y arraigo, quienes por los informes que tengan adquiridos designarán los edificios y localidades susceptibles de inspección, con facultad de valerse de los vecinos y de escoger los días y horas más a propósito*". El resultat fou la visita d'habitatges en males condicions i el desallotjament de tots aquells on hi visqués més gent del compte. Així, el setembre de 1860 després d'una inspecció a cinc edificis dels carrers del Padró, del Peu de la Creu, Tallers i Príncep de Viana, la junta feia pública "*..la falta de condiciones higiénicas de aquellas localidades, ya por la falta de ventilación, ya por el excesivo número de personas que albergan en muy reducido espacio, situación de las letrinas y emanaciones nocivas que desprenden, así como la ofensa que se hace a la moral y las buenas costumbres en habitar en un mismo y reducido aposento dos matrimonios con sus hijos...*" . Per tot això, s'havia encarregat a l'arquitecte municipal la redacció d'un pla de reformes per aquests habitatges, i "*...en el ínterin, desalojarlas y cerrarlas hasta que por sus dueños se hayan practicado las mencionadas reformas de la manera debida.*"⁵⁵. En nom de la salut pública, s'encarregava al propietari la millora de les condicions higièniques, però mai s'establia què passava amb les famílies que hi vivien. No sabem quants desallotjaments es van decretar, però sí que sabem que era una mesura força freqüent en les primeres ciutats industrials, i que abundaren a Barcelona durant aquests primers anys de restauració de la junta de sanitat després del còlera. Unes mesures molt diferents de les que s'havien pres entre 1849 i 1851, durant els anys d'acció de la primera junta de sanitat. Tampoc coincidien gens les línies d'actuació de la nova junta i de l'anterior en matèria d'inspecció industrial. Igual com abans, la població seguí denunciant freqüentment focus de pestilència lligats a l'activitat fabril, però les resolucions de la junta ara anaven en sentit contrari de les de 1849-51. Poc després del desallotjament esmentat es respongué a una denúncia d'un grup de veïns del carrer Sant Pau, molestos per una fàbrica de midó, una de les que abans s'havia decretat que desapareguessin del centre, tal i com des de 1857 recollien les ordenances. Es creia que els efluvis dels greixos utilitzats per a la producció

---

⁵⁴ AMAB, Gov., Sèrie A, N° 3011, Actes JMS, 18-6-1859

⁵⁵ AMAB, Gov., Sèrie A, N° 3011, Actes JMS, 1-9-1860

del midó donaven lloc a una llarga sèrie de malalties, i els veïns acusaven la fàbrica d'haver-ne casusat unes quantes en l'edifici. La junta, després d'inspeccionar l'edifici, manifestà que *"...en su concepto las certificaciones producidas a instancia de la misma Comisión para esclarecer los hechos no dan este resultado (...) pues de ellas no se desprende que realmente las enfermedades que mencionan sean efecto inmediato de las emanaciones de dicha fábrica. Que la Comisión, durante el largo rato de la inspección recientemente practicada y de la que en otra ocasión practicó también no percibió el mal olor de que se quejan los vecinos, ni tampoco estos interrogados particularmente por haber reconocido la Comisión toda la casa afirmaron que hubiese reinado en todas las habitaciones la misma enfermedad."* L'informe seguia afirmant que *"...lo más particular del caso es que a pesar de los graves perjuicios que alegan los vecinos e inquilinos de la larga fecha de sus reclamaciones, ninguno ha pensado en lo que naturalmente se ocurre en estas circunstancias, esto es, en huir tales peligros mudando de casa, y todos permanecen en la infectada, prefiriendo las enfermedades y sus consiguientes gastos y molestias al sencillo remedio de la traslación, todo lo cual induce a sospechas que hubiese algún motivo oculto en semejantes reclamaciones"*⁵⁶. No tan sols, doncs, treien la raó als veïns, sinó que insinuaven mala fe en llurs acusacions. Al llarg de tota aquesta segona etapa de la junta de sanitat no hem trobat ni una sola ocasió en què es donés la raó als denunciants quan es tractava d'una inspecció industrial. Com a màxim s'arribava a recomanar la realització d'algunes reformes en alguna fàbrica, però en cap cas, el seu tancament, com passava anys enrere.

L'actuació de les juntes, doncs, no és, ni molt menys, homogènia al llarg del període. De fins a quin punt la variabilitat de les seves actuacions respon a motivacions diverses que queden més enllà del seu propi àmbit n'és una mostra l'afer que a 1862 afectà una colla d'espardenyeries de Barcelona. La qüestió s'inicià, com sempre, per les queixes dels veïns. En aquest cas hi devia haver una certa organització o un mòbil previ, perquè foren diverses les denúncies procedents de diferents punts de la ciutat, totes coincidents en el temps i relacionades amb les substàncies químiques utilitzades en la neteja de l'espart per elaborar espardenyes en diversos establiments. La junta municipal inspeccionà els locals i les formes de treball i decretà la inocuïtat de tots els tallers menys d'un. Poc després, però, l'establiment en qüestió va reclamar i el governador civil escrigué obligant la junta a rectificar. Aquesta ho féu excusant el seu *error* al·legant que *"...su informe fue emitido en el concepto de que el blanqueo se hace con ácido sulfúrico, perjudicial a la salud, porque la interesada dijo que lo hacía o elaboraba con él, y por*

---

⁵⁶ AMAB, Gov. Sèrie A, N° 3011, Actes JMS, 14-11-1860

*esta razón en el dictamen se dice que es nocivo, mientras los otros industriales que elaboran iguales materias dijeron que no lo empleaban, y por esta razón estimaron manifestar que no era perjudicial la industria en el modo que la ejercían."*⁵⁷.

Queda clara tant la flexibilitat dels dictàmens d'aquesta junta com la precarietat d'unes inspeccions que es limitaven a un pur interrogatori oral. És evident, també, la dependència del governador i les autoritats superiors, no només en moments com aquest en què s'arribava a fer explícit, sinó sobretot per fets més subtils. Poc després d'aquest episodi tocava la renovació periòdica dels membres de la junta. Fins a l'octubre de 1862, en les reunions constaven Mer, Vinader, Serra i Llaveria, mentre que a partir del novembre d'aquest mateix any començaren a reunir-se Bech, Sirarol, Gely i Urgell. En aquesta ocasió, els veïns del carrer Tantarantana, que en repetides ocasions havien denunciat, sense èxit, la fàbrica de cuiros i cola de Ramon Ros, obtingueren resposta satisfactòria. Els nous membres de la junta dictaminaren que "*...la fábrica de cueros y cola (...) que con insufrible molestia de los vecinos y transeúntes, y en contra de lo que viene claramente dispuesto en las ordenanzas municipales (...) esta junta acuerda que tanto en el terreno científico como en el práctico es muy controvertible, pero no hay duda que en ciertos y determinados periodos de su confección se desarrolla en los troques cierta fermentación que pone en libertad gases muy incómodos y en su consecuencia que atendiendo a esta incomodidad y molestia no debe tolerarse continúe dicha fabricación en dicha casa, siendo muy sensible no puedan desaparecer de una vez todas las fábricas del dicho artículo o industria dentro del casco de la ciudad.*"⁵⁸. És significatiu que aquesta fos la primera i l'última resolució de què tenim constància un cop renovats els membres de la junta. Aquí no calgué resolució explícita del governador obligant a rectificar els acords presos.

Com que la potestat de reunir les juntes requeia en el seu president, l'alcalde, si aquest no la convocava, deixava de ser operativa. I això és el que degué passar en el lapse dels anys 1863 al 1865. A partir d'aleshores, la junta es tornà a reorganitzar, un cop més amb motiu del còlera, sota uns paràmetres de subordinació similars als del període anterior. Ara, si cap, amb menor activitat i amb més subordinació encara. Conseqüentment, una de les primeres accions de l'autoritat política renovada amb la Revolució de setembre de 1868, fou decretar la dissolució de

---

⁵⁷ AMAB, Gov. Sèrie A, N° 3011, Actes, JMS, 24-10-1862

⁵⁸ AMAB, Gov., Sèrie A, N° 3011, Actes JMS, 24-11-1862

les juntes de sanitat i beneficència, traspasar aquestes competències directament a l'organigrama municipal i iniciar una reorganització d'ambdós rams, aleshores molt lligats. Després de la supressió de 1868, estrictament pel que fa als serveis mèdics de l'Ajuntament de Barcelona, es decretà que "*...considerando que los cargos que ejercen los médicos higienistas no están fundados en una reglamentación científica, y que según este punto de vista son nulos los saludables efectos que deberían reportar a la sociedad, pedimos que estos cesen en sus funciones hasta que la Junta de Gobierno acuerde lo conveniente acerca de este punto de tan importante trascendencia.*"⁵⁹. A partir d'aquesta resolució, es declaraven cessats els metges que tenia contractats l'Ajuntament fins aleshores: Eugeni Marquillas, Adolf Geli, Magí Cabanellas, Carles Soldevila, Joan Soler Buscallà, Laureà Julià, Josep Pla i Josep Planas. Els seus llocs acabarien sent ocupats per una nova fornada de facultatius: Pelegrí Giralt, Ignasi Valentí Vivó, Antonio Mendoza, Joan Giné y Partagás, Frederic Sunyer i Capdevila, Nicolau Homs, Pere Genové i Frederic Bovera. D'alguns d'ells ja n'hem parlat, i dels altres haurem de parlar-ne més endavant, perquè gairebé tots ells acabarien sent individus influents en la ciència o en l'administració pública barcelonina i espanyola en les últimes dècades del segle. Encara que no hi hagués hagut altra reforma, qualitativament, la renovació del personal facultatiu de l'Ajuntament fou prou important.

Més endavant parlarem de la reorganització que tot això comportà, i que és en la base del que en podríem anomenar la fi del liberalisme clàssic en la sanitat barcelonina del segle XIX. De moment ens limitarem a constatar els canvis en l'acció pública que s'evidenciaren a partir de 1872, un cop tornà a quedar establerta la junta de sanitat, aquest cop després de la febre immediatament anterior. Mai més tornarà a dissoldre's i les reunions ja no es convocaran a caprici de l'alcalde de torn, sinó que s'establirà una periodicitat, com a mínim, trimestral. Tanmateix, rere una aparent imatge de continuïtat i estabilitat hi ha diferències molt notables al llarg del temps. Durant els anys del Sexenni, l'activitat és força frenètica, fins al punt que la junta decideix dividir-se en comissions i recolzar-se en experts externs a la mateixa⁶⁰. Foren quotidianes les inspeccions a fàbriques i negocis de tota mena, no sempre motivades per les queixes dels veïns, sinó que per primer cop començaven a actuar a iniciativa pròpia. Les resolucions sovint foren contràries als interessos dels fabricants. Fou recurrent el cas de les

---

⁵⁹ AMAB, Gov. Sèrie A, N° 4237, *Expediente sobre la institución de Casas de Socorro y cese de los médicos higienistas*, 9-10-1868

⁶⁰ Es crearen quatre comissions: Govern, epidèmies i contagis, higiene urbana i rural, i negocis mèdico-farmacèutics i veterinaris.

fàbriques d'assaonadors de pells. Només d'iniciar-se la singladura de la nova junta, reaparegué el cas de les fàbriques de cuir del carrer Tantarantana. Es resolgué contra els fabricants i, a més, s'acabà demanant en ferm a l'alcaldia la desaparició de tots els establiments d'aquesta mena, i no només la prohibició d'establir-ne de nous, com fins aleshores ⁶¹. L'execució d'aquesta mena d'acords no era fàcil, i el mateix alcalde, Rius i Taulet, ho advertia als altres membres de la junta. El responsable de l'execució, deia, no era l'Ajuntament sinó el Govern Civil.

No sabem com actuà el governador en aquest cas, però és clar que, s'actués o no contra aquestes fàbriques, almenys aquesta vegada no quedaren suspeses les activitats de la junta. En la resta d'actuacions es veu també un major zel que en èpoques anteriors. S'actuà molt en matèria bromatològica, sobretot en la inspecció de tavernes i cases de menjar. L'entrada de la nova generació d'higienistes a l'administració municipal i els canvis en aquesta matèria foren molt celebrats per la premsa especialitzada, que lamentava, però, que la gent no valorés la importància de la persecució dels fraus alimentaris. I és que, com hem vist, aquests nous administradors sovint es mostraven tan segurs de si mateixos, recolzats pel seu saber científic, que obviaven aspectes fonamentals de la condició social de la població que administraven. La nova autoritat, basada en el més modern criteri científic, devia fer notables esforços per permetre que la gent continués tenint gàbies de conills i altres animals a casa. En diferents sessions de la junta de sanitat durant aquests anys sortí el tema, i sempre es resolgué a favor de permetre'n la continuïtat, atesa la precarietat amb què vivia la població. En altres ocasions, en canvi, no es mostraren tan condescendents. Fins i tot algú com Miquel González Sugrañes, primer alcalde republicà de la ciutat i autor de treballs de caràcter social com *Mendicidad y Beneficencia en Barcelona*, denotava tenir poca sensibilitat o poc coneixement dels autèntics problemes de la seva ciutadania. En arribar a l'alcaldia i arbitrar les seves mesures per millorar la salubritat, al costat de propostes innovadores com l'obertura permanent de restaurants per a pobres, recorria al tradicional desallotjament dels rellogats sense arbitrar mesures per reubicar-los. No és estrany, doncs, que malgrat la innegable reactivació, aquests governants del Sexenni morissin políticament orfes de l'entusiasme popular.

Aquest cop sense solució de continuïtat, la junta municipal de sanitat seguí funcionant durant la Restauració, tot i que amb criteris diferents. Fins i tot en accions com les visites domiciliàries, on les juntes de períodes conservadors pretèrits s'havien mostrat prou eficaces, ara eren molt condescendents amb la classe propietària. Amb el període polític anterior, les

---

⁶¹ AMAB, Gov., Sèrie A, N° 4662, Actes de la Junta Municipal de Sanitat, 1872-1879, 26-6-1872

diferències encara eren més notables. En les mesures proposades per a la Barceloneta, durant l'alcaldia de González Sugrañes, s'havia projectat, al costat del desallotjament de rellogats ja comentat, l'obligació d'acondicionar tots els habitatges, pagant els propietaris, tal i com ja es feia abans. Ara, en canvi, durant l'alcaldia d'Albert Faura, en la visita que es girà al mateix barri es limitaren a recomanar als propietaris "*aseo y limpieza*"⁶². Igualment, en la nova normativa sobre femers dintre del casc urbà es marcà un pas enrere. Com que, pel que veiem per les denúncies, aquest tema havia desaparegut pràcticament del nucli antic i es restringia als barris d'Hostafrancs i la Barceloneta, desaparegué tota menció a la distància dels femers respecte als habitatges i es permeteren on fos. En demanar un grup de veïns la supressió d'un femer a Hostafrancs, la junta resolgué "*...que no sería justo proveer su desaparición, dejando subsistentes los demás, porque aquel reúne muchas mejores condiciones que otros, y que si se mandara su desaparición debería ser general la medida...*"⁶³. Les condicions exigides per als nous permisos s'establiren el 1879, i eren així de simples:

1.- Que el terreno en que tienen depositada la basura esté del todo cerrado por una pared de 2,50 metros de alta.

2.- Que el punto de la cerca donde se hacine el estiércol esté resguardado por un cobertizo tejado, guarnecido de algunas aberturas para dar salida a los gases procedentes de la fermentación de la basura.

3.- Que el suelo del cercado tenga cierta pendiente que facilite la reunión de los líquidos en una canal colectora que los conduzca a un depósito especial, construido de tal manera que la cantidad de gases que de él se desprendan sea la menor posible.

*4.- Que el número de cerdos que se críen en los estercoleros sea el menor posible y que únicamente se les permita comer de la basura del día, recogiendo ésta amontonada el día siguiente."*⁶⁴

Cap mesura, doncs, encaminada a restringir la seva ubicació lluny d'espais habitats, ni cap mesura destinada al control del bestiar que hi pasturava, al marge de la petita nota final. No és estrany que, poc després apareguessin els casos de triquinosi esmentats abans i que la junta acceptés que no tenia possibilitat de conèixer la procedència i la qualitat de tota la carn de porc que es venia a Barcelona.

---

⁶² AMAB, Gov., Sèrie A, N° 4662, Actes JMS, 2-10-1783 (González Sugrañes) i 16-5-1877 (A. Faura)

⁶³ AMAB, Gov., Sèrie A, N° 4662, Actes JMS, 20-9-1877

⁶⁴ AMAB, Gov., Sèrie A, N° 4662, Actes JMS, 20-1-1879

En matèria d'inspecció industrial també hi hagué canvis importants. Encara que la junta no hagués deixat d'existir, les accions empreses a partir del canvi polític portaren a resolucions que pràcticament sempre foren favorables als interessos dels fabricants. Igual com passà als anys seixanta, es rebutjava sistemàticament qualsevol denúncia de veïns sobre insalubritat en l'ambient al·legant que no n'hi havia per tant. Amb tot, la situació no era, ni molt menys, comparable a la de Sant Martí. Les discussions giraven sempre a l'entorn d'indústries classificades en el segon grup per les ordenances de 1857. No hem trobat cap cas d'indústria de les catalogades com a perilloses i prohibides en l'àmbit de Barcelona, mentre que al suburbi sí que foren una colla les que s'hi instal·laren amb total impunitat. En qualsevol cas, les demandes contra indústries molestes de tipus divers foren constants, i totes eren rebutjades. En aquest sentit, és il·lustratiu el cas de la fàbrica de sabó *La Catalana*, del carrer de l'Arc del Teatre, denunciada repetidament pels veïns i sistemàticament defensada des de la junta. S'al·legava que, malgrat fos una indústria molesta i instal·lada en un dels barris més poblats de Barcelona, estava molt ben acondicionada. Acceptaven que, tot i així, podia generar molèsties, però que "*...si por ser incómodas en más o menos escala debieran dictarse medidas represivas sobre las industrias, desde luego podríamos dictar respecto a la industrial Barcelona el delenda Barcino, ya que en poco o en mucho no existe en la ciudad industria que no afecte desagradablemente nuestros sentidos y que no nos sea por lo tanto más o menos incómoda*"⁶⁵. Després d'al·legacions i opinions en contra d'algun membre de la junta, es tancà el debat argumentant que "*...la Junta sólo debe ocuparse de si reúne el establecimiento condiciones higiénicas, y por lo tanto debe limitarse el informe a este extremo*". Quan no convenia, doncs, no hi tenien cabuda resolucions inconvenients, i es tirava pilotes fora salvant l'honor de la junta amb un veredict científicament impecable i políticament correcte. Salvant les distàncies amb Sant Martí i amb altibaixos al llarg del temps, la higiene a Barcelona visqué temps difícils durant l'època clàssica del liberalisme. Poc després, les coses millorarien, però no gaire.

4.5. L'assistència als pobres a Barcelona entre l'Antic Règim i el liberalisme.

La travessia del desert dels establiments de beneficència particular.

---

⁶⁵ AMAB, Gov., Sèrie A, N° 4662, Actes, JMS, 6-4-1877

A les primeres dècades del segle, imperatius hisendístics més que no pas conviccions anticlericals havien comportat el desmantellament generalitzat del sistema benèfic basat en la caritat eclesiàstica. Tant per afavorir el canvi de règim com per obtenir les seves envejades propietats, els liberals van acabar amb la major part del patrimoni de l'Església, havent d'acceptar que la xarxa assistencial que aquesta tenia desplegada també quedés desballestada, malgrat els molts problemes que els hauria resolt no haver-la hagut de tocar. El nou règim es veié obligat a bastir un sistema assistencial alternatiu que, d'acord amb els principis del liberalisme, s'hauria de basar, d'entrada, en criteris estrictament voluntarístics i individualistes. Les dificultats evidents de dur a terme un model com aquest, junt amb l'heterogeneïtat ideològica dels nous governants feren irrealitzables les pretensions inicials d'uns quants i obligaren a obrir un llarg debat sobre quina assistència calia prestar. L'evolució d'aquestes idees a nivell de discurs polític ja l'hem resseguida abans. A nivell de pràctica de govern, ens pot servir com a mostra l'experiència barcelonina, on la realitat industrial i el creixement urbà, junt amb la força de les noves idees a la ciutat, aguditzaven els termes d'aquest debat.

A Barcelona, hem vist com en les primeres dècades del segle s'havien anat modificant els patrons d'actuació benèfica en temps de crisi. D'una acció basada en la instauració, per part dels ajuntaments, d'arbitris extraordinaris i obligatoris per pal·liar els efectes de les crisis, s'havia anat passant a un model basat en la col·lecta estrictament voluntària, fomentada per l'autoritat política i vehiculada a través de les parròquies i la caritat dels veïns més benestants. Aquesta pràctica es generalitzà a Barcelona fins al còlera de 1834, aproximadament, però a partir d'aleshores detectem alguns intents de canvi. En ocasió de la crisi de 1837 s'arbitraren mecanismes una mica diferents. González Sugrañes els descrivia així:

"Nueva nube de mendicantes -muchos de ellos sin sentido moral y fríamente corrompidos- cayó sobre Barcelona en 1837. Vibraron con tal fuerza las censuras del vecindario acusando a las autoridades de descuido por no haber evitado la presencia de semejante gente, que el Alcalde se creyó en el deber de salir a la defensa de aquellas. Sin duda al explicado descontento se debió que el Jefe superior político se dirigiese al Capitán general, barón de Meer, al objeto de arbitrar recursos y proporcionar trabajo a los jornaleros menesterosos, así como el indispensable socorro a los indigentes. De momento se pensó en señalar una cotización de 1, 2, 4, 6, 8 y 20 reales mensuales a cada ciudadano, según sus posibilidades. Encomendose esta tarea a la Junta Municipal de Beneficencia y a los alcaldes de barrio, auxiliados por comisiones de vecinos de los de mayor conocimiento. Como muchos de los nombrados se negaron a secundarla, pretextando unos la falta de datos para proceder en justicia al señalamiento de cuotas, y

---

*ser una contribución nueva no decretada por las Cortes otras, la idea no llegó a prosperar."*⁶⁶

Malgrat que fracassessin en la implantació de la mesura, és simptomàtic que fos justament aleshores, en un moment de govern liberal, que reprenia les idees del Trienni, i després dels aldarulls de mitjans dels anys trenta, quan intentessin anar més enllà de l'establiment de subscripcions voluntàries que havien implantat fins ara en cada moment de crisi. D'una part, la por a perdre el control de la situació, després de l'experiència de 1835, i d'altra part, la necessitat immediata de substituir la caritat eclesiàstica desarticulada bruscament aleshores degueren forçar la necessitat del canvi. Fou a partir d'aquí que, per primer cop es començà a abandonar el tractament del problema basat només en mesures puntuals i es buscaren sistemes que fessin compatible el marc liberal del nou règim amb la necessitat d'assistir i controlar la població. En aquest sentit, el 1845 s'establí un servei permanent de vigilància a les entrades de Barcelona per impedir l'accés a la ciutat de tota mena de rodmons⁶⁷. Un cop assentat el liberalisme moderat i aprovada la llei general de beneficència de 1849, s'instituí l'assistència domiciliària com a matriu del nou sistema. El nou aire moderat ja s'havia notat a Barcelona des de 1846, amb la reobertura de molts convents, i es consolidà la reorganització del ram amb la instauració, el 1853, de la xarxa domiciliària, dirigida pels alcaldes de barri i gestionada des de les parròquies⁶⁸, s'anà convertint cada cop més en l'eix central de la trama assistencial del nou model d'Estat, en detriment dels serveis hospitalaris, mal vistos com a ineficaços i com a focus de corrupció i d'epidèmies. La caritat a domicili devia permetre assistir els pobres amb criteris voluntarístics, propis de la concepció liberal del socors, i amb uns costos infraestructurals molt baixos, i evitava la necessitat de bastir una xarxa hospitalària comparable a la de l'Antic Règim, que substituís la beneficència eclesiàstica.

Malgrat l'assumpció general d'aquests nous criteris arreu del país, els hospitals no deixaren en cap moment d'assistir i d'atendre un nombre considerable de pobres, com es veu en la descripció de Madoz per a l'Espanya de mitjans de segle⁶⁹. Bon coneixedor de la realitat

---

⁶⁶ GONZÁLEZ SUGRAÑES, M.: *Mendicidad y beneficencia en Barcelona*, Barcelona, Impr. Henrich y Cia., 1903., pp. 56-57.

⁶⁷ Ordre del Cap Polític, José Fernández de Enciso, 24-12-1845.

⁶⁸ *Reglamento especial para las juntas parroquiales de Beneficencia*, Barcelona, març de 1853.

⁶⁹ MADDOZ, Pascual: *Diccionario geográfico-estadístico de España y sus posesiones de Ultramar*, Madrid, 1845 (primera edició, 1842). La paginació de les repetides cites que farem a aquesta obra són tretes de l'edició que, per a Catalunya féu l'editorial Curial el 1985, a cura d'Antoni Pladevall.

catalana, acceptava que a Catalunya *"..la beneficencia pública se halla indudablemente mejor que la mayor parte del resto de España. Barcelona y las demás capitales de provincia poseen casas de misericordia, de refugio, de espósitos, de maternidad, hospitales y otros establecimientos de este género bien dotados, o en los que el déficit que resulta para cubrir los gastos con los ingresos es insignificante; muchos pueblos de los más granados de Barcelona tienen hospitales y hospicios bien montados y dirigidos (...) pero en general los muchos establecimientos de este género situados fuera de las capitales carecen de los medios suficientes para cubrir las cargas, o sus rentas son extremadamente mezquinas."* ⁷⁰. Subsistien molts hospitals i establiments heredats de l'Antic Règim, amb una vida sovint precària degut als efectes dels trasbalsos de les últimes dècades i a la confusió en què jurídicament havien quedat la titularitat i les direccions d'aquests establiments, amb un finançament no tan sols insuficient sinó, sobretot, confús i dispers. Però a diferència d'altres regions aquesta mena de centres sobreviuen a Catalunya perquè el caràcter dels catalans, segons Madoz, els ajudava en un doble sentit. D'una banda, en què rebien nombrosos donatius de persones caritatives i, d'altra banda, en què hi ingressava molt poca gent. Afirmava que *"...a pesar del crecido número de establecimientos de beneficencia (...) es insignificante o casi nulo el número de personas auxiliadas en ellos, porque es tal el espíritu de orden y economía de aquellos habitantes, así como su repugnancia a implorar los auxilios de la caridad pública, que a excepción de Barcelona, Vich, Manresa, Igualada y alguna otra cabeza de partido, no se amparan en los hospitales ni aún en sus mayores dolencias."* ⁷¹. Encertades o no les causes, el diagnòstic era clar: l'oferta benèfica catalana era superior a la d'altres territoris espanyols, però l'ús que en feien els catalans era molt inferior. És de lamentar la falta de dades quantitatives que permetin comparar les dades catalanes amb les d'altres zones, utilitzades per la historiografia recent ⁷². Les mancances de la informació sobre Barcelona són degudes al silenci de la Diputació davant les sol·licituds governatives. Madoz lamentava haver-se de limitar a oferir les següents dades:

ESTABLIMENTS DE BENEFICÈNCIA A LA PROVÍNCIA DE BARCELONA ⁷³

⁷⁰ MADOZ, P.: *Diccionario...*, p. 139

⁷¹ MADOZ, P.: *Diccionario...*, p. 163

⁷² CARASA SOTO, Pedro: *Historia de la Beneficencia en Castilla y León. Poder y pobreza en la sociedad castellana*, Valladolid, Univ. de Valladolid, 1991

⁷³ Deixant de banda els centres de la capital, ressenyats més endavant.

PARTIT JUDICIAL	POBLE	ESTABLIMENTS	OBJECTE	FINANÇAMENT
Arenys de Mar	- Arenys de Mar	- Hospital civil	- Per als pobres malalts	- 6 diners sobre lliures de carn
Arenys de Mar	- Sant Celoni	- Hospital civil	- Per als pobres del poble	- 54 lliures catalanes
Arenys de Mar	- Calella	- Hospital civil	- Per als pobres del poble	- Se ignora
Berga	- Bagà	- Casa de refugi	- Per als pobres malalts del poble	- Almoines
Berga	- Berga	- Hospital	- Per als pobres malalts del poble	- Almoines i rendes subsistents (molt poques)
Granollers	- Granollers	- Hospital	- Per als nadius del poble	- 150 lliures catalanes
Granollers	- Sant Feliu de Codines	- Hospital	- Per als nadius del poble	- <i>No lo dijo el Ayuntamiento</i>
Granollers	- Caldes de Montbui	- Hospital	- Per als nadius del poble	- Escasses rendes
Granollers	- Cardedeu	- <i>Una casa que serve de hospital</i>	- Per als malalts transeünts	- Almoines
Igualada	- Igualada	- Hospital	- Per als pobres	- Almoines
Igualada	- Esparreguera	- Hospital	- Per als pobres	- Almoines
Igualada	- Calaf	- Hospital	- Per als pobres	- Almoines
Igualada	- Capellades	- Hospital	- Per als pobres	- Almoines
Manresa	- Manresa	- Hospital i orfelinat	- Per a pobres malalts i per educar dotze nenes.	- Censals i terres rurals i urbanes
Mataró	- Mataró	- Hospital civil	- Per a pobres malalts	- Rendes i ajut de l'Ajuntament
Mataró	- Mataró	- Casa de beneficència	- Per a pobres ancians i impedits	- Arbitris sobre diferents entrades del port
Sant Feliu de Llobregat	- Martorell	- Hospital	- Per a pobres malalts	- Censals i almoines
Sant Feliu de Llobregat	- Molins de Rei	- Hospital	- Per a pobres malalts	- Fons municipals
Terrassa	- <i>No respondió</i>			
Vic	- Vic	- Hospital civil	- Per a pobres del partit de Vic	- Finques pròpies i censals
Vic	- Vic	- Casa de Santa Anna	- Per a donzelles orfes	- Finques pròpies i venda del treball de les internes
Vic	- Vic	- Casa de la Caritat	- Expòsits d'ambdós sexes	- Un ral per càrrega de vi, vinagre, oli i pesca salada
Vic	- Centelles	- Hospital	- Per a pobres malalts	- Almoines
Vic	- Sant Hipòlit	- Hospital	- Per a pobres malalts	- Almoines i rendes
Vilafranca	- Olesa de Bonesvalls	- Hospital	- Per a pobres, malalts del poble, transeünts i expòsits	- Censos que presten anualment els veïns del poble
Vilafranca	- Sitges	- Hospital	- Per a pobres i malalts del poble	- Abans vivia de part del delme, ara malviu d'almoines
Vilafranca	- Vilafranca	- Hospital	- Per a pobres i malalts del poble	- Terres pròpies, censos i almoines
Vilafranca	- Vilafranca	- Casa de la Caritat	- Escola per a nens i nenes pobres. Vestit i aliment per als pobres	- Terres i censos en diner i en espècie
Vilafranca	- Vilanova	- Hospital	- Per als malalts pobres del poble	- Terres i censos en diner i en espècie

Malgrat l'aposta per l'assistència domiciliària, doncs, la trama hospitalària subsistia, amb dificultats, tot i que no coneguem amb detall fins a quin punt l'ascens del liberalisme mermà les fonts de finançament d'aquests centres. Al marge de tota aquesta xarxa (d'ascendent eclesiàstic i regentada encara per religiosos, tot i que ara adscrita amb més o menys claredat als municipis), caldria tenir en compte què en restava de les antigues corporacions benèfiques lligades a les

parròquies i convents. Les analitzarem amb més detall per a la ciutat de Barcelona, tot i que les dades que dona Madoz per al conjunt de la demarcació ja evidencien canvis substancials que afectaren, de ben segur, llur acció benèfica. D'un total de quaranta-vuit convents existents abans de la revolució, només en subsistien sis. No obstant això, les dues-centes vint parròquies barcelonines continuaven administrant un pressupost, gens menyspreable, de més de quatre milions de rals. Aquests diners no anaven destinats a caritat, però conviden a pensar en la persistència d'una potent infraestructura eclesiàstica, malgrat l'embranchida liberal.

A la capital, la peça clau de la beneficència hospitalària del segle XIX fou la Casa de la Caritat, que passà a fer les funcions d'hospici, orfelinat, inclosa i centre d'acollida per a pobres de tota mena i edat, substituïnt en aquestes funcions la Casa de Misericòrdia, que fins aleshores havia funcionat com a hospital d'orfes regentat per la diòcesi. Per altra banda, l'Hospital de la Santa Creu continuava acollint malalts de tota mena, a falta d'una xarxa diversificada i àmplia, tal com la ciència de l'època aconsellava i les lleis prescrivien. Fins i tot mancava a Barcelona un hospital militar, peça important per a la salubritat de l'època, quan de tothom era sabut el perill que sempre acompanyava els soldats. Malgrat el risc de contagi que suposava el contacte dels soldats malalts o ferits amb la resta de la població, en l'època moderna, normalment s'habilitaven la Casa de Misericòrdia i l'Hospital de la Santa Creu com a centres militars en temps de guerra. Fou l'entrada dels exèrcits francesos a Barcelona, durant la Guerra de la Independència, la que propicià l'habilitació per primer cop d'un espai dedicat exclusivament a l'acolliment de tropes. En un primer moment s'establí al monestir de Jonqueres. Un cop acabada la guerra, l'Ajuntament mantingué obert l'hospital, perquè un dels principals problemes era l'amenaça dels soldats errants un cop havien estat desmobilitzats, fins que el 1823 fou traslladat a l'antic seminari del carrer Tallers. Els residents al seminari acceptaren la instal·lació perquè a canvi que prestessin atenció als acollits se'ls permeté mantenir obert el convent en els agitats anys que havien de venir. El trasllat al carrer Tallers fou molt ben vist en un primer moment perquè suposava apartar-lo d'importants nuclis de població, tal com aconsellava la més elemental higiene, i formar, dins la Barcelona emmurallada, una zona sanitària (Casa de la Caritat, Misericòrdia, Hospital Militar,...) relativament aïllada dels barris més populosos. Més endavant, l'establiment fou molt qüestionat perquè la població del barri havia crescut molt. Malgrat tot, segons González Sugañes, allí restaria durant tot el segle XIX. Segons Madoz, en canvi, a partir de 1842 el ministeri de la Guerra accedí a finançar la instal·lació permanent al carrer Jonqueres, capaç d'acollir uns 700 soldats en temps de pau i uns 1.600 en temps de guerra.

Per més que costi quantificar-lo, el resultat de la Revolució Liberal sobre la beneficència barcelonina es veu perfectament en el quadre que l'alcalde de Barcelona li pintà al Cap Polític quan, el gener de 1846 li sol·licità informe de tots els centres benèfics que hi havia a la ciutat. No n'hi havia cap d'enterament municipal. Ja havien passat els primers anys en què el liberalisme tendia a nacionalitzar tots els centres. Ara la tendència era a privatitzar sota tutela municipal. L'alcalde respongué que "*... los establecimientos de beneficencia que existen en esta ciudad (...) son los siguientes: Hospital General de la Santa Cruz, al cual auxilia el Ayuntamiento con 250.000 reales al año en sustitución de la antigua limosna de carnes. Este establecimiento se sostiene con rentas propias, con limosnas que recoge y con el producto de una rifa de alhajas que practica semanalmente y con la de los cerdos de San Antón, que verifica una vez al año; el Hospital General tiene por objeto el alivio de las dolencias de todos los enfermos que se le presentan, sin distinción de clases, sexos, edades, naciones y creencias religiosas; la Casa de Misericordia, a la cual socorre el Ayuntamiento con la suma de 60.000 reales anuales, manteniendo en la parte que excede el gasto de la referida cantidad con el producto de las limosnas que recoge: este establecimiento alberga niñas huérfanas de padres que habiéndose visto acomodados han sufrido pérdida de sus fortunas; la Casa de Caridad, a la que auxilia este Cuerpo Municipal con la cantidad de 240.000 reales anuales, sosteniéndose en lo demás con el producto de una rifa semanal y con las limosnas que recauda; esta casa de beneficencia se halla destinada a recoger los niños de ambos sexos huérfanos pobres o hijos de padres miserables, y los adultos y viejos que por incapacidad física o moral no pueden ganar la subsistencia, con tal que sean de la misma provincia; y finalmente existe la casa llamada Retiro, donde se asilan mujeres que después de haber reconocido sus extravíos quieren dedicarse a una vida retirada y penitente, auxiliando a esta casa el Ayuntamiento con 2000 reales anuales y manteniéndose en lo que le falta con las limosnas que recauda.*"⁷⁴

El recull que feia l'alcalde coincideix, doncs, amb el panorama descrit per Madoz en els mateixos anys. L'atenció a orfes i vells, per una banda, i malalts pobres, per l'altra, centralitzava els esforços d'una beneficència hospitalària sostinguda amb fons públics (ajut municipal) i privats (almoines i rendes) allora. Ambdós coincideixen en destacar la importància de dos centres, l'Hospital de la Santa Creu i la Casa de la Caritat. El primer era el clàssic hospital d'Antic Règim, existent des del segle XIII i dedicat a l'atenció de malalts pobres i tots aquells que no

---

⁷⁴ AMAB, Governació, Sèrie A, N° 2474. Any 1846.

podien evitar anar-hi a caure. Codina Länglin, a finals de segle, el destacava com un dels pocs establiments particulars que, a Espanya, feien d'hospital general d'una província, sense necessitat de recórrer fonamentalment a la subvenció pública ⁷⁵. La Casa de la Caritat, en canvi, es configurava com al principal orfelinat i alberg de pobres barceloní i era fundat i sostingut, en major mesura, amb fons públics. Tot i així, ambdós establiments es debatien no tan sols entre el caràcter públic i privat de llurs accions sinó també entre el caràcter local i el provincial. Legalment atenien gent procedent de tota la demarcació, tot i que a la pràctica, la importància de l'ajut municipal devia jugar un paper prou decisiu com per a què, en moments de crisi o epidèmia, els assistits barcelonins tinguessin preferència a l'hora de romandre al centre.

La Casa de la Caritat havia estat fundada gràcies als fons restants de l'olla pública instituïda a Barcelona el 1799 amb motiu de la guerra contra Anglaterra. El 1803 fou declarada hospital provincial de beneficència, destinat a l'establiment de pobres, es fusionà amb l'antic hospici, acollí part de les rendes de la Casa de la Misericòrdia i albergà part dels seus interns ⁷⁶. A la pràctica, la casa combinava les funcions d'hospici i casa de correcció. Acollià asilats voluntaris, que hi entraven perquè volien i tenien dret a sortir-ne, i altres que hi ingressaven forçosament, enviats per l'autoritat política. Aquests darrers, pobres per voluntat pròpia, es deia, hi eren obligats a treballar, a l'estil de les *workhouses* angleses i no tenien dret a sortir-ne a menys que l'autoritat ho dictaminés. Paral·lelament, hi ingressaven els infants orfes, i hi rebien alimentació i educació religiosa i moral. Hi havia dues escoles, per a nens i nenes, amb capacitat cadascuna per uns tres-cents alumnes. La casa pagava no tan sols l'alimentació sinó també l'educació dels interns fins que accedissin al món laboral, tant si optaven per estudis universitaris com si decidien aprendre un ofici ⁷⁷. Fins als divuit anys era autoritzada la permanència a la casa. A partir d'aleshores, tots els interns havien de buscar ofici i, en cas contrari, era el centre qui els el buscava, a partir del que cadascun havia escollit aprendre en els tallers de la casa. Per al cas d'aquells que desitgessin estudiar, se'ls continuava mantenint durant la carrera, sempre i quan contribuïssin al sosteniment de la casa fent de barbers.

---

⁷⁵ CODINA LÄNGLIN, Ramon: *Memoria redactada y dirigida por la Diputación Provincial de Barcelona, delegado de dicha Corporación en el Congreso Internacional de Beneficencia pública celebrado en París en 1889*, Barcelona, Casa de la Caridad, 1892, pp. 50 i ss.

⁷⁶ En la descripció del funcionament de la Casa de la Caritat i de l'Hospital de la Santa Creu per als anys centrals del segle seguim els comentaris de MADDOZ, P.: *Diccionario...*, pp. 203 i ss.

⁷⁷ Per a una descripció detallada del funcionament de la casa en aquests anys es pot consultar AMAB, Governació, Sèrie A, N° 1484, *Ordenanzas para el régimen y gobierno de la Casa de la Caridad*, Barcelona, 1842. També, per als anys posteriors, cal veure CODINA LÄNGLIN, R.: *Memoria redactada...*, pp. 98 i ss.

En els seus primers anys, la casa subsistí gràcies a l'ajut reial, els donatius i les rendes que havia obtingut amb l'annexió de l'antic hospici i orfelinat de Barcelona. Després d'uns anys difícils, quan la invasió francesa amenaçà amb enfonsar el centre, es reféu amb la tornada dels borbons. Ferran VII la retornà a la normalitat, restaurà les rendes i arbitris preexistents, ratificà el suport reial a la institució i ennoblí tots els vocals de la junta ⁷⁸. Foren aquells els anys de major esplendor de l'establiment. El 1816 arribà a albergar més de tres mil interns, fins al punt que quedà saturada, i s'hagué d'accedir al suport del bisbat, que cedí part de la Casa de Misericòrdia per albergar-hi les noies menors de quinze anys que, per motius d'honorabilitat de llurs famílies vingudes a menys, preferien no barrejar-se amb la resta d'internes a la Casa de la Caritat. Això durà fins el 1819, en què la junta particular de la Casa de Misericòrdia exigí el retorn de les instal·lacions, al·legant que necessitava el local. Ara per compte propi, aquest establiment seguí fent les mateixes funcions. Després de moltes vicissituds i canvis, des de la seva fundació, el 1583, la Casa de Misericòrdia de Barcelona, en el segle XIX, es caracteritzà per ser un hospici per a unes tres-centes noies regentat per monges franciscanes i dependent del bisbat, tot i que amb suport municipal i presència de dos regidors a la junta.

El possible retorn a la Casa de la Caritat de part de les internes que fins a 1819 havia allotjat la Casa de Misericòrdia, junt amb les especials condicions de tots els períodes d'epidèmia degueren provocar que, durant la febre de 1821, la primera hagués de repatriar tots aquells que no eren originaris de la província de Barcelona, a fi de poder atendre convenientment els residents autòctons. En quedaren només un miler, un terç dels que hi havia anteriorment, cosa que indica que la casa devia exercir, en aquests anys, una funció que anava més enllà del seu estricte àmbit provincial. En èpoques de contagi, la casa sumava aleshores als seus ingressos un ajut municipal de trenta duros diaris, pensat per assistir la població pobra o empobrida no resident a l'establiment, però que en aquelles circumstàncies tenia dret a acudir-hi en busca d'aliment.

Si deixem de banda els efectes de la Guerra del Francès, el primer sotrac per al funcionament de la casa vingué durant el Trienni, quan el nou govern decidí municipalitzar la beneficència. A Barcelona això es notà en la fusió de les juntes dels dos grans establiments, fet valorat a posteriori molt negativament per algú gens sospitós d'antiliberalisme, com Madoz, en la mesura en què fusionava el ram en una única *Administración de Socorros*, però en disminuïa

---

⁷⁸ R.O. 16-2-1816

els ingressos perquè eliminava els drets de cobrament de molts arbitris i rendes. El 1823, per exemple, la junta es veié obligada a despatxar dos-cents pobres perquè no podia assistir-los amb els cinc mil rals diaris de subvenció municipal que s'havien convertit en l'única font de finançament. Amb la tornada de l'absolutisme, el 1824, la situació millorà. L'antiga junta unitària fou cessada i es separaren de nou els establiments. A partir de 1828, la Casa de la Caritat revisqué quan se li reconcediren els antics drets d'organitzar rifes, que li permeteren pagar deutes pendents des del Trienni, mantenir més de mil cinc-cents pobres diaris i restaurar l'edifici. La prosperitat no durà gaire, perquè a 1833, les necessitats financeres de l'Ajuntament, escanyat pels problemes hisendístics estatals, portaren a desviar sistemàticament part del producte de les rifes organitzades per la casa cap a la construcció i restauració de l'empedrat urbà i altres obres públiques. A partir d'aleshores, el còlera de 1834 primer, i la Revolució Liberal després, acabaren d'agreujar la situació econòmica de la casa. Des que a 1833 es començaren a desviar fons de la casa per a obres públiques, els ingressos no feren més que disminuir. El donatiu de la Casa Reial fou cada cop menor, malgrat que mai deixà d'existir del tot. A 1845 era encara de deu mil rals mensuals, que s'havia de repartir amb la Casa de Misericòrdia. A aquesta font de finançament constant calia sumar-hi el producte dels arbitris que li restaven (rifes, toros, balls, establiments de banys, cotxes fúnebres i latrines). També aquest ingrés anava decreixent cada cop més. En l'últim quinquenni (1840-45) s'havien recaptat 392.000 rals per aquest concepte, amb els quals difícilment es mantenia la casa, per a la qual calculava unes despeses de 963.000 rals. Les xifres, a més, no són gaire clares: si hem de fer cas a Madoz, la diferència es cobria, només en part, amb la venda de productes artesanals fets pels interns, majoritàriament porcellana i ceràmica, per intentar no fer competència a la indústria i tallers barcelonins. En canvi, si fem cas a la nota de l'alcalde al governador civil citada anteriorment, la diferència quedava ben coberta amb el donatiu de 250.000 rals pagats anualment per l'Ajuntament. Per aclarir-ho, caldria estudiar a fons la documentació comptable de la casa, i no és pas l'objectiu del nostre treball. Ens hem de limitar a constatar que, es cobrissin o no les despeses, la creixent migradesa dels ingressos era indiscutible.

Entre aquest panorama de dificultats i la descripció que en feia Ramon Codina Länglin, a finals de segle, hi ha certa diferència ⁷⁹. En informar-ne, com a únic delegat espanyol, enviat per la Diputació de Barcelona, al Congrés de Beneficència de París, l'any 1892, Codina destacava el bon funcionament del gran centre hospitalari de la beneficència barcelonina. La casa s'havia desentès, aleshores, de la secció d'infants menors de cinc anys, i això explica que albergués

---

⁷⁹ CODINA LÄNGLIN, R.: *Memoria...*, pp. 138 i ss.

només dos mil interns. Els més petits ara eren destinats a la nova Casa de la Maternitat que, com la de Caritat, era finançada fonamentalment amb fons de la Diputació que, amb el pas del temps, havia anat assumint les funcions que, per llei, feia temps que corresponien a la beneficència provincial. Igualment, la Casa de la Caritat s'havia tret de sobre l'atenció als pobres vergonyants i havia deixat de ser una *workhouse* per centrar-se exclusivament en l'atenció de joves orfes i adults pobres impedits. Les condicions per accedir-hi eren:

- Ser natural de la província de Barcelona.
- Ser menor de setze anys, orfe de pare i mare o expòsit abandonat.
- No ser lactant.
- Ser fill de vidu o vídua que "*...para ganarse el sustento se hayan visto obligados a dedicarse al servicio doméstico u otra ocupación que no les permita atender al cuidado o al sustento de la familia*".
- Ser major de seixanta anys, incapacitat per al treball i desprovist de mitjans de subsistència.
- Ser indigent degut a defecte físic o invalidesa incurable, de l'edat que sigui.
- "*Indigentes idiotas, imbéciles y atacados de enajenación curable y habitualmente tranquilos*".

Igualment, com que a Barcelona no existia cap casa-residència per a pensionistes lligada a la beneficència particular, la Casa de la Caritat acceptava interns voluntaris que hi ingressaven mitjantçant el pagament d'una quota diària de 1,75 pts. Gràcies a aquests ingressos, al producte de les vendes dels tallers per als interns i a l'ajut de prop de 700.000 pts. anuals de la Diputació, la casa subsistia aleshores en condicions força dignes. Havia reduït notablement els seus nivells de mortalitat i aconseguia trobar ocupació per a bona part dels seus interns. I no és només perquè ho digui Codina Länglin, pagat per la corporació provincial, sinó que en general, la premsa de l'època així ho considerava. Cap a finals de segle, la tradicional aprensió de la població a l'internament en asils i hospitals semblava haver-se capgirat completament. Es plantejava la necessitat que la casa establís inspeccions als domicilis familiars dels aspirants a ingressar-hi, perquè algunes famílies pretenien internar-hi infants o ancians sense que, per nivell de rendes, els pertoqués. Igualment, l'establiment barceloní havia de vigilar l'entrada fraudulenta d'aspirants d'altres províncies perquè "*...a causa de su mejor organización que en otras provincias, son muchos los de estas que acuden a él, en perjuicio de los naturales*"⁸⁰. Malgrat tot això, el mateix Codina Länglin no evitava parlar dels problemes que patia la Casa, sobretot per falta d'espai i per la necessitat d'atendre alguns sectors de població als quals s'hauria d'assistir des d'altres àmbits. No s'estava de fer notar que "*...En la Casa Provincial de Caridad, a cuyas*

---

⁸⁰ CODINA LÄNGLIN, R.: *Memoria...*, pp. 260 i ss.

puertas llaman cada día numerosos necesitados, a quienes la Junta de Gobierno de aquel Asilo no puede socorrer inmediatamente, como fuera su más ardiente deseo y el de ese Cuerpo Provincial, por falta de locales suficientes (...), hallándose muchas plazas que legalmente les correspondería llenar a estos pobres solicitantes, ocupadas por un sinnúmero de impedidos y de crépitos, cuya asistencia y recogimiento debería correr a cargo del Estado; y por otros muchos que correspondería ser socorridos por los municipios, si se hallara bien establecida la beneficencia domiciliaria...". El 1889, per exemple, deia que, dels 1843 asilats que hi havia, 461 eren impedits i de crépits que, amb la llei a la mà, haurien d'allotjar-se en els inexistents establiments regentats per l'Estat.

Paral·lelament s'havia constituït la Casa de la Maternitat que, amb un pressupost de gairebé 400.000 pts. anuals, també finançades per la Diputació, s'encarregava de l'atenció als infants. Segons Codina Länglin, en aquells anys previs a la inauguració dels edificis avui coneguts, la casa "*...no llena todavía el objeto que indica su título, porque aún no le ha sido posible a nuestro Cuerpo Provincial concluir la construcción del que tiene en proyecto (...) Hoy día, su servicio está limitado a inclusa, donde se reciben los niños de teta, los expósitos y los que, nacidos de matrimonio legítimo y madre conocida, ésta no puede lactarlos por cualquiera causa*". Igualment, si no fos per la falta d'espai, caldria separar les funcions d'orfenat de les d'assistència al part (maternitat, pròpiament dita). En aquest últim cas, diu, la moral obligaria a separar les parteres que hi acudien perquè a casa no tenien condicions materials suficients per donar a llum d'aquelles que hi ingressaven per "*ocultar sus debilidades a la sociedad*". Un cas apart era el de les obreres o assistents domèstiques que, en quedar embarassades, eren acomiadades de la feina poc abans del part. La nova situació, i la necessitat d'atendre els fills, els obligava a "*llevar una vida penosa y miserable (...) La miseria en unas, el enloquecimiento que produce el hambre y las inquietudes para el porvenir, son factores que hacen nacer en todas, culpables tentaciones, a las que sucumben la mayor parte*". Per a Codina, això s'evitaria establint un centre d'acollida per a aquest tipus de dones. També es projectava la necessitat d'un centre que atengués les parteres durant els quinze dies posteriors al part, a fi d'evitar que, per falta d'aliment, haguessin de buscar feina en unes condicions que feien gairebé impossible trobar-la. Un cop més, per raons d'espai, aquestes funcions no podien ser ateses per la Maternitat, i quedaven relegades a la voluntat de la caritat parroquial i domiciliària ⁸¹.

---

⁸¹ Sobre les pèssimes condicions higièniques i la falta d'espai en les primeres instal·lacions de la Casa de la Maternitat es pot consultar ADB: Governació. Sanitat. Llig. 1025, any 1885

Pel que fa als infants acollits, com que, en la majoria dels casos, no podien ser atesos en l'establiment, es bastí una densa xarxa externa de nodrisses, encarregades de lactar i atendre'ls en règim d'acollida, a canvi d'un pagament. Fins als cinc anys, la nodrissa es feia càrrec de l'infant i, a partir d'aleshores, era retornat a l'establiment, d'on passaria a la casa de la Caritat quan complís els set anys, o se li buscava una família adoptiva, que podia ser la de la mateixa nodrissa, si acceptava no posar-lo a treballar fins als dotze anys i fer-se càrrec de la seva educació. Més de la meitat dels infants eren adoptats definitivament per la família que els havia acollit de petits. S'intentava, doncs, assignar-los a dones que tinguessin interès en acabar-los adoptant, més que no pas crear una mena de cos de nodrisses professionals que busquessin uns ingressos extres en aquesta atenció a la infància.

Al marge de la importància dels grans establiments, Hospital de la Santa Creu, Casa de la Caritat, Maternitat i Misericòrdia, totes les fonts de mitjans de segle acceptaven que, malgrat la Revolució Liberal, subsistiren a Barcelona altres institucions benèfiques menors sostingudes majoritàriament amb fons eclesiàstics. Destacava l'Hospital d'Infants Orfes, dependent del bisbat però que només acollia una vintena escassa d'interns, el poc que permetien les almoines rebudes i el producte de les rendes que els restaven. L'Hospital de Sant Sever també de caire eclesiàstic, dedicat a l'assistència a capellans malalts i dementes, subsistia amb dificultats. També l'hospital-hospici de Santa Maria, dedicat a alberg de pobres transeünts, existent des del segle XIV però vingut molt a menys, fins al punt que l'Ajuntament havia decidit traspasar totes les seves rendes (3.000 lliures) a l'hospital de la Santa Creu. La Casa de Retir, dedicada a acollir les dones "*desengañadas del mundo*" mantenia uns ingressos de 1.200 lliures, la majoria procedents d'almoines i del legat particular de la família Aytona, que li permetien subsistir amb una mínima infraestructura capaç d'assistir algunes desenes d'acollides. Al marge d'una escola de cecs, establerta feia poc per l'Ajuntament, tots els centres benèfics que subsistien ho feien basant-se en legats particulars, com el dels Aytona, que no havien estat tocats en les disposicions liberals i en els processos de desamortització. La diversitat, per tant, era molt gran, i, tot i que en general eren poc importants i subsistien amb penes i treballs, tenien fama de malgastar els diners. Mig per afany d'atraure els seus fons, mig per intentar controlar llurs activitats, governants i pensadors liberals solien criticar aquests centres acusant-los de malversació i desviació de cabals. En parlar de la *Casa de la Madre Rita*, per exemple, Madoz deia que "*acoge criadas*

---

de servicio desacomodadas (...) Sus rentas, administradas por la persona que figura como principal, no se sabe a cuanto ascienden, y aún el mismo establecimiento ha degenerado de su institución, no cumpliéndose en el día el fin que se propuso el fundador" ⁸². En aquesta qüestió, el nou règim evidenciava la seva imprecisió a l'hora de definir les funcions de l'administració pública i la privada en la societat que estava construint. Se solia carregar les culpes de les deficiències assistencials a les mancances en la regulació del ram de beneficència particular, fet que donà peu a múltiples, i sovint fallits, projectes de reorganització al llarg del segle.

L'assistència domiciliària puntual en moments de crisi i aquests pocs centres hospitalaris foren el cor del sistema benèfic barceloní del segle XIX. A més a més, però, subsistien multitud de petites agrupacions de caire religiós. Algunes, sobretot les lligades al clergat regular, havien estat gairebé del tot desballestades per l'onada liberal i aguantaven a dures penes. Les congregacions adscrites a parròquies, que teòricament havien sobreviscut millor als canvis, també els havien patit en la pràctica. Algunes s'anaren recuperant amb el pas dels anys i, més endavant, resorgirien com a un dels principals puntals de la beneficència, sobretot en èpoques de govern moderat o conservador ⁸³. Malgrat això, la caritat barcelonina estava vivint la seva particular travessia del desert. Molt mermada respecte del que havia estat abans i del que seria després, subsistí com pogué en aquestes dècades centrals del segle. Un temps de desassistència i precarietat, no només per les majors necessitats d'una ciutat industrial en creixement, sinó també per les vacil·lacions i els debats entre les diferents concepcions liberals en aquests anys d'assentament d'un nou règim. Per més que es pugui matisar l'anticlericalisme dels nous governants, l'onada revolucionària liberal fou una experiència traumàtica per a la beneficència catòlica. Referint-se a la xarxa de petits centres de caritat cristiana, González Sugrañes no dubta en afirmar que "*...Desde que las leyes desamortizadoras despojáronles de cuantiosos bienes, donados por caritativos barceloneses, estos institutos llevan vida agonizante. Los abundantes socorros que antes repartían con toda reserva a las familias que habiendo gozado de posición holgada se veían reducidas a cruel miseria, no pudiendo acudir a la calle a implorar una limosna por ciertas miras sociales, hanse trocado en nuestros días,*

---

⁸² MADDOZ, P.: *Diccionario...*, p. 209

⁸³ Interessant relació de les vicissituds viscudes pels diferents establiments del clergat regular i secular a la ciutat de Barcelona durant la Revolució Liberal a MADDOZ, P.: *Diccionario...*, p. 233-240.

en dádivas muy reducidas. De manera que si la munificencia de nuestros vecinos no acude pronto a proteger aquellos platos desaparecerán irremisiblemente."⁸⁴

Madoz ofereix dades que permeten quantificar amb detall la presència d'aquesta mena d'obres benèfiques en aquells moments difícils. A partir de la informació que ofereix es pot valorar fins a quin punt la caritat estrictament religiosa sobrevisqué al naufragi d'aquells anys:

CONVENTS EXISTENTS A BARCELONA EL 1846⁸⁵

CONVENT	ANTIC RÈGIM	LIBERALISME
- Teatins de Sant Gaietà	- Fundat el s. XVII. Cinc monjos en el moment de l'exclaustració.	- L'Església tancada. Serveix per als exàmens de les escoles gratuïtes de l'Ajuntament. Havia servit durant un temps per a càtedra de Jurisprudència i per a alberg militar. Ara, a 1845, s'usa com a escola per a cecs a càrrec de l'Ajuntament.
- Caputxins	- Fundat el s. XVI i demolit el 1820. Reedificat el 1829, tenia 60 monjos quan fou exclaustrat el 1835.	- S'usa com a teatre, i abans havia servit com a escola gratuïta de la Societat Econòmica.
- Església del Convent de N. Sra. del Carme	- Fundada el s. XIII, fou cremada el 1835.	- Serveix com a seu de la Universitat literària.
- Convent de St. Josep. Carmelites descalços	- Fundat el s. XVI. Havia funcionat des de 1800 com a fàbrica reial. Fou cremat el 1835.	- Serveix com a mercat.
- Servites del Bon Succés	- Fundat el s. XVII i cremat el 1835.	- Ha servit des d'aleshores com a alberg d'invàlids i hospital militar. Serveix com a caserna militar.
- Regulars de Sant Felip Neri	- Fundat el segle XVII.	- Serví entre 1836 i 1838 com a espai per a càtedres de la Universitat literària. Posteriorment, aquesta passà al convent del Carme i Sant Felip Neri serví com a oficina central d'Amortització.
- Sant Sebastià	- Fundat el segle XVI.	- S'utilitza com a aules de la Lotja.
- Agustins calçats	- Fundat el segle XIV.	- Utilitzat com a magatzem, fundició i construcció de maquinària de l'empresa maquinista de Barcelona.
- Santa Mònica	- Fundat el segle XVII.	- Usat per a oficines de l'administració militar.
- Agustins descalços	- Fundat el segle XVII.	- Usat per a oficines de l'administració militar.
- Santa Caterina (Dominics)	- Fundat el segle XIII. Enderrocat el 1835.	- El terreny és usat com a plaça de mercat.
- Reial i Militar Orde de la Mercè (Mercedaris calçats)	- Fundada el segle XIII per Jaume I i St. Pere Nolasc.	- L'Església manté el culte, però l'edifici annex s'ha habilitat com a Capitania General.
- Sant Francesc d'Asis	- Fundat el segle XIII. Enderrocat el 1835.	- Terreny no edificat, però edificable. Propietat de l'oficina d'amortització.
- Sant Antoni Abat	- Fundat el segle XII.	- Continua funcionant com a escola regentada pels monjos.
- Seminaristes (o Missió)	- Fundat el segle XVII.	- Havia servit com a hospital. Posteriorment fou utilitzat com a fàbrica de cigars. A mitjans de segle albergava l'hospital militar.

⁸⁴ GONZÁLEZ SUGRAÑES, M.: *Op. cit.*, p. 222.

⁸⁵ Elaboració pròpia a partir de MADDOZ, P.: *Diccionario...*, p. 236 i ss.

CONVENT	ANTIC RÈGIM	LIBERALISME
- Agonitzants	- Fundat el segle XVII.	- Continua funcionant com a convent i lloc de culte. A més, alberga una escola municipal.
- Trinitaris calçats	- Fundat el segle XIV.	- El seu local ha servit com a alcaldia (c/ Ferran - Pl. St. Jaume). Una part ha estat utilitzada com a habitatges de lloguer.
- Trinitaris descalços	- Fundat el segle XVII. Enderrocat el 1835.	- En el terreny s'ha construït el Teatre del Liceu.
- Convent de mínims de St. Francesc de Paula	- Fundat el segle XVI.	- L'edifici alberga una fàbrica de cotó.
- Jesuïtes	- Situat a l'Església de Betlem, de la Rambla	- Seguí funcionant com a església i com a col·legi religiós.
- Convent de dominics	- Fundat el segle XVII	- Alberga la casa de retir de les dones penedides.
- Sant Pau del Camp	- Fundat el segle X.	- Des de 1835, l'església continuà funcionant com a parròquia del barri i el convent com a magatzem d'infanteria.
- Col·legi de Sant Pere Nolasc	- Fundat el segle XVII. Molt abans de 1835 ja havia entrat en crisi, i els monjos l'havien convertit en habitatges de lloguer.	- Segueix igual. No patí destrosses a 1835.
- Franciscans de Sant Bonaventura	- Fundat el segle XVII.	- S'han venut els terrenys, que han servit, entre altres, per edificar l'hotel Oriente.
- Agustins calçats de Sant Guillem	- Fundat el segle XVI.	- El seu local s'usà com a ampliació de la veïna Casa de la Misericòrdia.
- Carmelites calçats de Sant Àngel Màrtir	- Fundat el segle XVI.	- Serveix com a seu del Cap Polític, a la Rambla.
- Religioses de l'ensenyança	- Fundat el segle XVII. Fou l'únic convent de religioses respectat el 1835, perquè es dedicava a l'ensenyament gratuït de nenes.	- S'ha enderrocat part del convent per obrir el carrer Ferran, però segueix funcionant, en part degut a les rendes que ha obtingut gràcies a l'edificació de part dels seus terrenys.
- Monges de Sant Joan de la Riera	- Fundat per l'orde de Sant Joan de Malta, el segle XIII.	- Serveix com a Biblioteca pública, que recull els llibres dels convents suprimits, i com a sala de reunions de la Societat Econòmica i l'Acadèmia de Bones Lletres. L'església segueix oberta, però només queda una monja en el convent.
- Convent de Senyores de Montsió	- Fundat el segle XIV.	- Fou primera seu del Teatre del Liceu. Un cop aquest es traslladà a la Rambla, es restaurà el convent en confirmar-se que es tractava de l'antiga Col·legiata de Santa Anna.
- Convent de les Penedides	- Fundat el segle XIV.	- A 1835 foren expulsades, i les penedides passaren al convent de Dominics. El local s'enderrocà per obrir el carrer de la Unió.
- Convent de les Magdalenes	- Fundat el segle XIV.	- Continua existint i fa funcions d'acolliment a dones penedides.
- Convent d'Elisabets	- Fundat el segle XVI	- Quan se suprimí la congregació, en la revolució liberal, l'edifici passà a ser la seu de l'Institut de Barcelona.
- Beates de Sant Domènec	- Fundat el segle XVI.	- Ha continuat funcionant com a convent de monges de clausura, com a església oberta al culte i com a escola de labors per a noies.
- Carmelites descalces de Santa Teresa	- Fundat el segle XVI. Fa molt temps que ja no hi ha congregació de monges.	- Subsisteix com a església oberta al culte.
- Convent de Jonqueres	- Fundat el segle XIII. Fa molt temps que ja no hi ha congregació de monges.	- L'església segueix oberta, i el convent ha estat utilitzat com a hospital militar.
- Convent de Dames de Sant Bernat (Valldonzella)	- Fundat el segle XIII. Enderrocat durant la Guerra del Francès, reconstruït el 1818 i destruït de nou el 1835.	- La congregació monacal no s'ha tornat a reunir després de 1835. El convent serveix com a nau per albergar les dones dements de la Casa de la Caritat. L'església ha estat tancada.
- Convent dels Àngels.	- Fundat el segle XV.	- Des de 1835 ha servit com a casa de correcció de dones, dependent de la Casa de la Caritat i a càrrec de l'Ajuntament.

CONVENT	ANTIC RÈGIM	LIBERALISME
- Convent de mínimes	- Fundat el segle XVII.	- A 1835 fugiren totes les monges i el convent fou tancat fins el 1846. A partir d'aleshores, funciona com a escola municipal regentada per les monges.
- Convent de caputxines	- Fundat el segle XVI.	- Exclaustrades el 1835, les monges hi retornaren el 1846. Durant aquest temps, el local no va servir per a res, perquè era " <i>muy mezquino</i> ". Viuen d'almoines.
- Convent de jerònimes	- Fundat el segle XV. Només admetia dones procedents de famílies nobiliàries.	- Exclaustrades el 1835, les monges hi retornaren el 1846. En aquest període, el convent fou destinat a allotjaments militars.
- Carmelites calçades	- Fundat el segle XVII. Vivien tan retirades que pogueren sobreviure durant l'ocupació francesa, però foren exclaustrades el 1835.	- Romangueren exclaustrades entre 1835 i 1846. El convent fou destinat a escoles municipals i gratuïtes per a nenes. A partir de 1846 torna a funcionar com a convent.
- Beates de Sant Agustí	- Fundat el segle XVII.	- Resistiren l'exclaustració i continuen vivint de les poques rendes que tenen i, sobretot, de l'ensenyament a nenes.
- Convent de Jerusalem	- Fundat el segle XIV.	- Exclaustrades el 1835, al 1846 hi retornaren 25 monges. Entre aquests anys serví com a allotjament de militars.
- Convent de Santa Clara	- Fundat el segle XIII. Ocupava l'edifici de la presó de la Ciutadella. Posteriorment s'instal·là a la Plaça del Rei, on ocupà la futura seu de l'Arxiu de la Corona d'Aragó.	- Entre 1835 i 1846, quan les monges foren exclaustrades, el convent serví com a oficina general de la inspecció de la Milícia Nacional.

Amb aquest quadre queda completat el panorama de la beneficència hospitalària a la Barcelona de mitjans del segle XIX. Al costat dels grans centres, actuava una xarxa de petits establiments dedicats a la caritat que s'havia vist molt deteriorada. La majoria de convents, com veiem, no tornaren a funcionar com a tals i, d'entre els que subsistiren, molts abandonaren les funcions benèfiques que fins aleshores havien realitzat, forçats, en bona mesura, pel descens en les rendes de què es nodrien. La beneficència religiosa, malgrat tot, no es pot donar per acabada. Més aviat al contrari. Es detecta com en els anys centrals del període s'inicià una certa recuperació. Coexistent amb els intents d'intervenció pública directa, amb l'obertura d'escoles i centres d'assistència, sobretot municipals, es reobriren una colla de convents i obres religioses. La data clau sembla 1846, no per casualitat en els inicis del moderantisme, coincidint amb els intents de reorganitzar la beneficència a nivell estatal i just en el moment en què, des de l'autoritat provincial, es demanava informació sobre aquestes qüestions a Barcelona. Superades les principals dificultats financeres gràcies a les desamortitzacions, la virulència anticlerical dels anys trenta havia quedat també superada amb l'accés dels moderats al poder. Monjos i monges podien tornar als seus convents i l'Església podia buscar el seu lloc en el nou món. Tímidament, perquè havia quedat molt tocada i perquè les seves relacions amb els nous governants encara no estaven del tot reasentades. Som en uns anys de reubicació. Ben lluny encara de la proliferació d'obres pies de finals de segle, però ja es començava a veure a venir que l'Església hauria de

compartir el seu antic espai amb l'acció pública i la beneficència particular no estrictament religiosa. Anys a venir, mutualitats, assegurances privades i beneficència pública acabarien acaparant la cobertura assistencial de les capes mitjanes i altes de la societat, mentre que el paper eclesiàstic quedaria cada cop més encasellat en uns paràmetres merament caritatius, força lluny de l'omnipresència que tenia en l'Antic Règim.

4.6.- La incipient beneficència pública en un entorn industrial. La ciutat i el suburbi

Paral·lelament a aquest sistema hospitalari, de titularitat fonamentalment privada, tot i el suport públic, s'anà bastint una nova xarxa d'assistència domiciliària, de titularitat bàsicament pública però que sovint aprofitava la infraestructura de les parròquies. Aquesta trama s'anà articulant a l'entorn de les juntes municipals de beneficència establertes d'acord amb la llei de 1849. En la segona meitat de segle es consolidà aquest nou model, que esdevingué majoritari, fos perquè estigmatitzava menys els pobres, fos perquè, com es deia, permetia una millor assistència, o bé fos perquè implicava menors costos i menor grau de compromís en el manteniment de la infraestructura. No obstant això, la novetat, a 1849, no era l'articulació de les juntes sinó el fet que aquestes es dediquessin fonamentalment a l'assistència domiciliària. Abans ja existien juntes, però, pel que sabem, no tenien el caràcter assistencial que tingueren posteriorment, sinó que es dedicaven a fiscalitzar l'acció dels establiments particulars amb subvenció pública.

L'any 1846, després que el nou sistema constitucional fos acompanyat per una renovació en l'organigrama administratiu de l'Estat, les autoritats es creueren amb nova empemta per activar la beneficència pública, a partir de la xarxa que en moments anteriors s'havia dissenyat i que, degut a les resistències apuntades, no sembla pas que hagués funcionat. El desembre de 1845, l'alcalde de Barcelona informava al cap polític dels centres benèfics existents a la ciutat, i deixava molt clar que no n'hi havia cap que es pogués considerar enterament municipal (i molt menys, estatal o provincial), atès que cap dels quatre establiments de què informava (Hospital de

la Santa Creu, Casa de la Caritat, de la Misericòrdia i Casa de Retir) es finançava exclusivament o majoritàriament amb fons públics. No obstant això, l'autoritat insistí que el municipi inspeccionés els comptes d'aquests centres, però les juntes particulars dels establiments en qüestió s'hi negaren. Entre els mesos d'abril i juliol de 1846, els patrons de l'Hospital de la Santa Creu escrigueren repetidament a l'alcalde informant dels motius pels quals es negaven a aquesta mena de control. Bàsicament, venien a dir que l'autoritat no hi tenia dret perquè l'Hospital no era públic. Des de feia 445 anys, venia prestant un inestimable servei a la ciutat, amb una despesa enorme que *"... con qué medios se cubre? El Ayuntamiento ni tiene a su cargo ni es responsable de lo que se necesita. Las rentas y demás derechos fijos apenas no llegan a dos terceras partes, para la otra tercera parte como para los gastos extraordinarios (...) es necesario suplirlo con las limosnas enteramente eventuales."* A més, qualsevol canvi administratiu, com el que suposaria complir el mandat del cap polític, amenaçava el normal funcionament de la casa, perquè *"... La piedad de los fieles que ve la existencia creciente de este establecimiento por el largo período de 445 años tiene una confianza ilimitada en la administración tal como está montada. Las corporaciones temen con horror lo que podría acaecer si perdida la confianza por la centralización de fondos o por variación en el sistema de administración se retiraban las almas piadosas."*⁸⁶.

El to amb què parlaven els patrons de l'hospital els mostra tan segurs de les seves possibilitats que es permetien apuntar a la debilitat econòmica de l'administració pública com a força major que li impediria acomplir els seus objectius: *"En la ley orgánica de Ayuntamientos, art. 6, cap. 1-94, se expresa que será atribución del alcalde dirigir los establecimientos municipales costeados con los fondos del común, y por lo mismo, deja los demás en su estado. Declarar que el Hospital viene sujeto a esta ley es cargar al Ayuntamiento o a la Diputación Provincial con una responsabilidad inmensa que no tienen, pues le obligaría a suplir un déficit que ahora se procura la misma administración (...) y es imposible que el Gobierno quiera gravar a los pueblos con esta enorme obligación."* I per si encara no li havia quedat prou clar al governador que havia gosat torbar la pau dels administradors de l'Hospital, li recordaren que *"...Los señores Jefes Políticos antecesores han hecho reclamaciones bajo la misma idea, pero al manifestárseles las razones que preceden se han convencido y desistido de su empeño."* No obstant aquesta contundència, el Cap polític insistí fins que l'Ajuntament, que era l'encarregat d'ordenar a la junta les inspeccions que calien, li

---

⁸⁶ AMAB, Governació. Sèrie A. Exp. 2474. 1846.

informà, a finals de novembre, que no ho tirarien endavant perquè el pressupost municipal per a l'any següent ja estava tancat.

Paral·lelament, la junta municipal informava de les dificultats del seu treball a l'alcalde, en unes notes que deixen prou clares tant la inexistència o la ineficàcia de juntes anteriors com les frustracions dels seus membres davant la inutilitat dels treballs d'inspecció. Manifestà que *"...Después de instalada aquella Junta, ansiosa de ocuparse en los objetos benéficos de su instituto, no supo qué camino seguir. Sin rastro ni señal alguna de sus anteriores que pudiera guiarla, consultó a V.E. a fin de tomar indicios. La contestación que le sirvió dar, basada en la Real Orden que cita (la de 30-11-1838 que restituía la ley de beneficencia de febrer de 1822), por lo que toca al Hospital de la Santa Cruz, le dejó plenamente convencida de que su deber estaba bien salvado a su abrigo (cal suposar que perquè estava justificada la no intervenció estatal, atès que podia ser considerat un establiment particular), pero respecto a las demás casas de beneficencia se ha encontrado de nuevo atajada y con mayores dificultades que no son de vencer por si misma..."*⁸⁷

Les dificultats a què feia referència, seguia explicant, venien donades per la seva incompatibilitat amb les juntes particulars. Sobretot, deia, amb la de la Casa de la Caritat, que era la que s'havia fet més forta contra la seva intervenció. De tot això en demanava comptes a l'alcalde, tot i que prenia partit prèviament declarant *"...la inutilidad de la Junta Municipal de Beneficencia con relación a las juntas de estas casas..."*, per la qual cosa volia saber l'opinió de l'alcalde, suggerint-li que l'alliberés de tota relació amb aquests establiments i que els deixés mantenir la independència que havien tingut fins ara, com si realment fossin establiments particulars, a fi que la junta municipal pogués *"...dedicarse con más desahogo a otros objetos no menos benéficos, que dejan ancho el campo en que espaciar el mejor celo, a saber, la hospitalidad y socorros domiciliarios."* . Al cap d'uns mesos, l'alcalde donava la raó als membres de la junta: que s'abstinguessin d'inspeccionar aquests establiments i que es limitessin a atendre la beneficència domiciliària.

La lluita entre unes i altres autoritats no s'acabà pas aquí ni es degué resoldre de la mateixa manera arreu del país. Antonio Guerola, en recordar la seva experiència com a governador civil a Barcelona, el 1864, en la xarxa assistencial barcelonina, els patrons dels centres particulars aconseguiren preservar millor que en altres llocs la seva autoritat davant la

---

⁸⁷ AMAB, Governació. Sèrie A. Exp. 2722. 1846.

nova administració. En referir-se a la Junta Provincial de Beneficència comentava que "*...funcionaba regularmente (...). Sin embargo, esta Junta tenía en Barcelona mucha menos importancia que en otras partes, porque había la especialidad de que cada establecimiento tenía una Junta particular que entendía en toda su dirección y administración, dejando muy poco que hacer a la Junta Provincial.*". Encara que admetia que aquest fet "*...en mi tiempo no llegó a producir conflicto alguno*" no s'estava d'assenyalar que "*...no dejaba de ofrecer inconvenientes este sistema*"⁸⁸. La relació entre unes i altres autoritats, doncs, no deixà de ser conflictiva, i es resolgué de maneres diferents en cada lloc, en funció d'una sèrie de motius que caldria esbrinar.

Després de les dificultats de 1846 i del desànim de la junta, l'autoritat es cregué amb empenya, el 1849, de donar nova força al projecte de reorganització d'acord amb les disposicions de la Instrucció General de Beneficència d'aquell mateix any. En la nova llei, les funcions fiscalitzadores dels municipis quedaven força mitigades i els interessos dels centres particulars en sortiren més ben parats del que aparentment es podia pensar. Fins aleshores, el criteri d'actuació encara partia força de l'esperit intervencionista de la llei del Trienni, per més que aquesta hagués quedat superada. A partir d'aquell moment, en canvi, els governs moderats contemporitzaren força millor amb els interessos de la beneficència particular, és a dir, de l'Església, fins i tot abans del Concordat de 1851. No és cap casualitat que fos a partir de 1846 quan es reobrissin bona part dels convents barcelonins, ni que en les directrius de la llei de 1849 reapareguessin amb força els eclesiàstics en les juntes de beneficència, encarades sobretot a l'organització d'una xarxa assistencial domiciliària vertebrada des de les parròquies, per més titularitat municipal que tingués⁸⁹.

---

⁸⁸ GUEROLA, Antonio: *Memoria de mi administración en la provincia de Barcelona...*, pp. 10 i ss.

⁸⁹ Sobre aquesta qüestió convé fer una precisió. S'ha remarcat sovint l'aposta dedicada de l'administració pública del segle XIX per l'assistència domiciliària, front al descrèdit creixent dels hospitals (Vid., per exemple: Díez, Fernando: *La sociedad desasistida*, València, Diputació de València, 1993). Aquesta opció, però, no devia ser tan clara i tan unànime com sovint s'ha pensat. A la majoria dels pobles devia ser així, però ocasionalment s'optava pel model hospitalari, com a Gràcia, on el 1884, en uns anys en què el crèdit dels hospitals encara no havia retornat, l'Ajuntament optà per reduir al mínim el seu cos mèdic municipal per tal de sumar tots els esforços en la construcció d'un nou hospital. *La Voz de las Afueras* es féu ressò, l'any següent (5-7-1885), de la inauguració d'aquest establiment. En el discurs inaugural es considerava molt millor el sistema hospitalari: "*...los mejores curados que logran los enfermos en los hospitales, dijo que a estos no iban únicamente los pobres, si bien su instalación tiene el fin de proteger a estos en el caso extremo de su enfermedad, sí que muchos ricos acudían a ellos para su curación, citó el caso de un barón belga acaudalado...*". La decisió sobre si calia apostar per sistemes domiciliaris o hospitalaris, doncs, devia tenir força més a veure amb el resultat concret que a cada localitat hagués tingut aquesta pugna entre unes i altre autoritats benèfiques.

Conservem una circular del *Gobierno Superior Político de la provincia de Barcelona* en la qual s'encarregava, d'acord amb el que disposava la nova llei, la instauració de juntes a tots els pobles i la seva total renovació en aquells on ja existia. Els governadors s'encarregarien d'elegir-ne els membres d'entre els integrants de les ternes proposades pels alcaldes ⁹⁰. No sabem fins a quin punt arribaren a ser operatives. A Barcelona tingueren poca continuïtat, menys que les de sanitat. No conservem actes de les seves reunions i, tot i que la paperassa és abundant, solien limitar-se a la tramitació burocràtica de la sol·licitud personal d'ajuts. Eren poc més que una mena de comissió d'urgències per atendre en els casos més flagrants, normalment vídues o familiars de persones impedides i caigudes en situacions de misèria extrema, que sol·licitaven ajut a la magnanimitat de l'Ajuntament. En definitiva, un intent, no massa reeixit, d'establir una assistència liberal capaç de substituir la caritat eclesiàstica de l'Antic Règim sense trencar-hi del tot. Fins i tot el paper de coordinació o control de l'acció que, de ben segur, feien a nivell domiciliari les juntes parroquials, quedà gairebé paral·litzada durant molts anys. Mig per desídia o per voluntat dels moderats en el govern, mig per pressió dels particulars, la junta municipal no actuava ni en aquest sentit. Aquesta inoperància encara es devia agreujar més en els municipis dèbils, com Sant Martí de Provençals, amb problemes creixents a mesura que anaven esdevenint suburbis.

Per a Sant Martí només conservem actes molt esporàdiques. En general, només queda constància de les sessions en què se'n renovaven els membres. No es devien reunir gaire més, tot i que l'important volum de sol·licituds tramitades indiquen que, al marge del nombre de reunions que celebressin, no eren del tot inoperants. La primera notícia que en tenim és de 1849, quan es constituí la junta d'acord amb la nova llei, formada per un capellà, dos regidors, un metge-cirurgià i dos veïns propietaris; i no en tenim més notícies fins a la tria de nous membres. El procés d'elecció era el mateix de sempre: nomenament a càrrec del governador a partir de la proposta en forma de ternes presentada per l'alcalde, tot i que qui tenia la decisió real era aquest últim en la mesura que el governador solia limitar-se a escollir els primers noms proposats pel consistori. La junta elegida, al marge del seu paper com a coordinadora de l'assistència domiciliària del poble, només tenia funcions consultives. Qui tenia realment poder de decisió i execució eren les comissions municipals, que tanmateix solien actuar d'acord amb el que disposava la junta, sempre i quan aquesta es reunís.

---

⁹⁰ *Boletín Oficial de la Provincia de Barcelona*, 11-7-1849.

L'intent d'analitzar el paper de la beneficència local a partir de la interacció juntes-comissions municipals pot desanimar qualsevol investigador per la irregularitat i flexibilitat de les seves actuacions. A Sant Martí, la junta no es mostrà mínimament activa fins a finals dels anys cinquanta, malgrat que, fins i tot aleshores, es limitava a col·laborar sistemàticament en l'enterrament a pobres i organitzar subscripcions amb motiu de catàstrofes puntuals, que tant podien ser un incendi en una casa de la localitat com un aiguat o un terratrèmol en una regió llunyana. El negociat de beneficència havia estat gairebé inexistent, si bé a partir d'aleshores començà a fer-se cada cop més complex. Fou en aquells anys en què la junta començà a prendre la iniciativa en els dos objectius assistencials bàsics que la llei marcava, en sintonia amb la normativa de sanitat aprovada el 1855: atenció als accidents i trasllat als centres sanitaris provincials (tant dels mateixos accidentats com dels pobres i malalts que ho requerissin) i atenció domiciliària als pobres menesterosos. La insistència, justament aleshores, devia deure's, en part, a la creixent problemàtica industrial del poble, però també a la vigència, més enllà del Bienni, de la llei sanitària que aleshores s'aprovà. El 1863 es publicava al butlletí provincial una circular del govern civil, subscripta per gent de molt diversa coloració política, sobre extinció de la mendicitat ⁹¹. Es disposava que calia completar les mesures amb dues grans vies de finançament i ajuda per als pobres mendicants: d'una banda, calia construir un nou asil provincial de caritat, que treïés aquest sector de població de la Casa de la Caritat, tot i que per aconseguir-ho no s'arbitrava cap ingrés extraordinari i es limitava a organitzar una subscripció voluntària ⁹². Per altra banda, mentre no s'hagués construït el nou asil, els ajuntaments s'encarregarien de muntar un sistema ampli de caritat domiciliària basat en una Junta Especial de Patronat de Pobres a cada municipi, composta per "*vecinos pudientes*", amb quatre objectius bàsics:

- Recaptar donatius per almoines.
- Buscar ocupació per als pobres vàlids per al treball.

---

⁹¹ *Boletín Oficial de la Provincia de Barcelona*, 28-4-1863. Amb aquesta mesura sembla que es pretenia completar el que acabava de promulgar l'Ajuntament de la capital. Una més de la llarga corrua de disposicions contra la pobresa i la mendicitat que se succeïren al llarg del segle. Sobre aquest tema és interessant el treball de CAPEL, Horacio - TATJER, Mercè: *Reforma social, serveis assistencials i higienisme a la Barcelona de final del segle XIX (1876-1900)*, in *Cent anys de salut pública a Barcelona*, Barcelona, Institut Municipal de la Salut, 1991

⁹² Molt en la línia del model catòlic de construcció dels espais assistencials, i en contrast amb el model protestant (Vid. WOOLF, Stuart: *Los pobres en la Europa moderna*, Barcelona, Crítica, 1989 (Londres, 1986), pp. 50-51). De tota manera, aquest model que diferencia dues europes pel que fa al seu comportament caritatiu ha estat qüestionat recentment. Cal matisar tant el caràcter fonamentalment privat de la caritat en els països catòlics com l'hegemonia d'un model institucionalitzat de caritat relativament pública en els països protestants. En aquest sentit, cal consultar una síntesi recent de les anades i vingudes en el procés de consolidació del model caritatiu anglès, amb comparacions a nivell europeu, a INNES, Joanna: *The "mixed economy of welfare" in early modern England: assessments of the options from Hale to Malthus (c. 1683-1803)*, in DAUNTON, M. J., Ed.: *Charity, self-interest and welfare in the English past. The Neale Colloquium in British History*, London, UCL Press, 1996.

- Socórrer els rodamons que no puguin ser atesos per les altres juntes.
- Confeccionar l'estadística de pobres del municipi per tenir-los controlats.

Tot això s'hauria de subjectar a les següents normes:

- El socors hauria de ser domiciliari, a ser possible.
- Cada poble hauria de mantenir els seus pobres.
- Caldria establir l'hospital provincial d'incurables.
- Als pobres vàlids no se'ls procuraria socors, sinó treball.
- Als rodamons habituals, desprovistos de llicència, se'ls aplicaria el Codi Penal.
- Un cop constituïdes les juntes de beneficència i de patronat de pobres en tots els pobles, es prohibiria la mendicitat sense llicència governativa.
- Les llicències per demanar caritat serien concedides pel governador civil, a instàncies de l'alcalde.
- Caldria que els diferents centres benèfics de cada poble es reunissin periòdicament a fi d'evitar que cap pobre pogués aprofitar-se de més d'un d'ells.
- Les juntes de patronat haurien d'afavorir que els pobres vàlids es col·loquessin en feines *normals*, guardant els treballs públics per a afavorir els obrers en atur en èpoques especials de crisi. A més, procurarien que cada individu guardés part dels seus guanys a la caixa d'estalvis.

El 5 de maig quedà constituïda la Junta Provisional del Patronat de Pobres de Sant Martí. En formaren part dos capellans, un metge, un farmacèutic i set veïns propietaris. Ràpidament es van estrenar en les funcions de control que la iniciativa els encarregava: es completà la llista de veïns pobres del poble. Es féu una distribució per barris per tal d'adjudicar-los a les diferents parròquies i, al marge d'especificar si cadascun d'ells exercia la pobresa habitualment o bé de forma accidental, s'especificava el seu domicili, l'estat de salut i la capacitat per treballar, així com les possibles ocupacions que tenien, tant en èpoques en què treballaven com quan demanaven almoïna. Hi constaven un total de 57 individus (18 al Poblenou, 8 a la Sagrera, 9 al Clot i 22 a la Muntanya). Hi havia més dones que homes, la majoria vídues o solteres (les prostitutes no hi entraven). La majoria dels homes eren ancians i invàlids per diverses raons (bogeria, ceguesa,...). En alguns casos els comentaris eren indicatius de les raons que els portaven a caure en la mendicitat. Així, per exemple, d'una dona vídua, de 45 anys, es comentava que "*..ella y tres hijos empiezan a adquirir la costumbre para deshonor*". En altres, en canvi, es deia que "*...sólo piden limosna por falta de trabajo*" o "*cuando los recursos de su marido no alcanzan*".

La idea era que a finals de 1865, tot aquest muntatge benèfic quedés completament consolidat per tal que l'Ajuntament pogués decretar per fi l'extinció total de la mendicitat. Però arribada l'hora, per més que s'intentés excusar pel contagi de còlera d'aquell any, s'entreveu que

no havia quedat del tot eradicada. L'alcalde li deia al governador que *"...espero hacer mucho más en favor de los verdaderos necesitados, tan luego como desaparezca la enfermedad reinante, para lo cual cuenta esta población con cinco sociedades de Socorros Mútuos, la benéfica institución de San Vicente de Paul, que tiempo hace que viene dedicando sus desvelos e intereses en favor de aquella clase desgraciada y la Junta de Patronato de Pobres, a la cual dase el debido impulso para que entre desde luego en el ejercicio de su laudable institución, socorriendo a los verdaderos necesitados desdichados de esta población, prohibiendo como desde ahora queda prohibida la mendicidad."*⁹³.

Per tant, tot i que a 1863 s'havia constituït immediatament la junta provisional, sembla que fins a finals de 1865 no començava a funcionar. Pel que explicava Antonio Guerola, en reflexionar sobre la seva etapa com a governador civil de Barcelona, precisament en aquells anys, *"...Barcelona es en efecto la primera capital donde se ha resuelto el problema de extinguir la mendicidad constituyendo un Patronato de pobres encargado de recaudar donativos y aplicarlos a socorrer los pobres a domicilio, con lo cual quedó prohibida oficialmente la mendicidad en las calles."* A la seva arribada, el 1864, *"...hacía un año (...) que el Patronato, cuya fundación se debía a la iniciativa de mi antecesor don Francisco Sepúlveda, estaba funcionando en Barcelona con el mejor resultado, y a su ejemplo se iba estableciendo en las principales poblaciones de la provincia. (...) Cuando yo llegué la suscripción mensual producía unos dos mil duros próximamente y con ella se socorrían doscientas personas. Tenía además el Patronato un fondo de reserva de trece mil duros depositado en la Sociedad Catalana General de Crédito."*⁹⁴. Es tractava, doncs, d'una institució novedosa i amb èxit, però *"...como toda institución humana, iba ya decayendo; la suscripción disminuía; los pobres asomaban otra vez por las calles; las peticiones de socorro aumentaban, y el patronato se veía obligado ya a tocar el fondo de reserva que se quería guardar para una calamidad extraordinaria."* No obstant això, el governador trobà la solució. Per apartar-los de la mala vida, decidí que primer convenia apartar-los del carrer i recloure'ls per la força, així que *"...mi primera disposición fué dar las órdenes más severas a la policía para la extinción de la mendicidad, llevándose a la Casa de la Caridad (que es pretenia que deixés de fer aquestes funcions!) a los que se encontrasen pidiendo limosna, para dirigir desde allí a los pueblos a los que fuesen forasteros. (...) Así*

---

⁹³ AMDSM, V.9, Correspondència (1860-1903), 18-10-1865. Sobre les societats de Sant Vicenç de Paül, vegeu DíEZ, Fernando: *La sociedad desasistida*, pp. 190 i ss.

⁹⁴ GUEROLA, Antonio: *Memoria...*, p. 16

conseguí sostener al Patronato sin que decayese. Algún disgustillo me dieron los periódicos, exagerando que volvía a haber mendigos por las calles, lo cual en absoluto no era fácil impedirlo, y estas imprudentes declaraciones retraían la suscripción, pero yo estuve siempre severo y duro con la policía, para que no me tolerase ningún mendigo en las calles."

El Patronat seguia endavant, però amb visibles dificultats. El problema de la mendicitat no era tan fàcil d'eradicar com es pretenia. En part per aquestes mateixes dificultats i pel desànim que causaven, i en part pel caire voluntarístic i poc compromès amb què s'establien, aquestes mesures duraven poc. A Sant Martí no tenim més notícia del Patronat des de la seva fundació, i no sembla pas que en matèria de beneficència es deixés d'actuar en cap moment amb aquella provisionalitat que hem vist fins ara. El primer intent d'instituir un servei benèfic més compromès i sòlid al municipi no arribà fins a 1879, quan el poble ja havia esdevingut ciutat (o suburbi), i quan era ja gairebé imprescindible enfrontar-se obertament al problema. El *Reglamento Interior de Beneficencia*, aprovat pel consistori martinenc el 28 d'agost d'aquell any, es plantejava com a objectiu primordial la regulació del "*santo ejercicio de la caridad*", dirigit des de l'administració municipal però descentralitzat d'acord amb el planejament urbà. S'establien cinc districtes, coincidents amb els cinc districtes, i, en cadascun, es constituïa, a l'entorn de les parròquies i les alcaldies de barri, una junta d'homes i una de dones, amb quatre membres les primeres i tres les segones, que tindrien com a missió "*...velar por el enfermo y dar a la Caridad toda la amplitud que su importancia reclama*". Per sobre, s'instauraria una única junta municipal, formada per cinc membres, reelegibles cada dos anys, que tindrien com a missió vetllar per repartir l'assignació pressupostària municipal entre les juntes de districte i, sobretot, fomentar que aquesta partida, insuficient, es completés amb fons procedents de donatius en diners o en espècies. Al marge d'això, totes les juntes tindrien també funcions consultives en la presa de decisions del consistori i, sobretot, funcions de control domiciliari dels malalts pobres, a fi de vigilar possibles abusos. El president de la junta de cada secció lliurava les paperetes que donaven dret als socors, prèvia presentació dels certificats municipals de pobresa, expedits per l'alcalde de barri. Aquestes eren les funcions assignades a les juntes masculines. Paral·lelament, les juntes femenines s'encarregaven només de repartir casa per casa els ajuts que s'havia decidit que corresponien a dones.

Es tractava, doncs, d'un servei permanent d'assistència domiciliària que tenia com a activitat fonamental el socors als malalts pobres. Per ser atès pel servei, calia acreditar l'estat de

pobresa i, ahora, la residència ininterrompuda al municipi per almenys un any, amb possibles excepcions. Tenien dret al certificat de pobresa tots aquells que, com a unitat familiar base de quatre membres, no arribessin a un ingrés de 2,5 pessetes diàries. Aquesta situació donava dret a subsidis de caldo gratuït, dos-cents grams de carn i mig quart de gallina diaris. El subsidi durava quinze dies i, ocasionalment, es podia ampliar a quinze dies més, improrrogables. Això per al cas de famílies amb quatre membres. Per a famílies més o menys nombroses, les quantitats mínimes haurien de ser fixades cas per cas per la comissió quarta de l'Ajuntament. Malgrat la rigidesa que aparentment suposava la xifra indicada, fàcilment s'entrava en supòsits en què era la decisió puntual de l'Ajuntament la que decidia l'ingrés a les llistes d'assistits, i més si tenim en compte la clàusula per la qual s'establia que *"...si los ingresos domésticos antes de caer enferma la persona solicitante, fueran tales que permitieran tener un ahorro suficiente al efecto se podrá, previos informes, dejar de considerar pobre a aquella familia a fin de no hacer una mala aplicación de la Caridad."*⁹⁵. Aquest caràcter discrecional quedava encara més accentuat perquè l'alcalde es reservava el dret a incloure en les llistes d'assistits qui cregués oportú, i establia l'obligació de qualsevol veí, en cas de ser reclamat, de *"...prestar el auxilio necesario a un acto tan sagrado como es el ramo de Beneficencia"*.

També s'establien els criteris i condicions de treball dels facultatius contractats per la beneficència municipal. No s'establia un nombre fix de treballadors, sinó que es permetia a l'Ajuntament que contractés tants metges i llevadores com considerés convenient en cada moment. Pel que fa als farmacèutics, no se'n contractava cap, sinó que s'arribava un acord amb les diferents farmàcies del poble per tal que lliuressin gratuïtament els medicaments a tots aquells que portessin el permís de la beneficència municipal. L'Ajuntament resoldria trimestralment els deutes amb cada farmacèutic. Pel que fa als metges, no s'establia un criteri fix per a la contractació del personal, sinó que es donava llibertat a la corporació per decidir quins llicenciats eren els més adients, sempre i quan visquessin al poble i tinguessin titulació oficial. L'alcalde de barri era qui havia de notificar quins eren els malalts que cada metge havia de visitar, i aquest no podia visitar ningú més pel seu compte. Se'ls visitaria, en funció de la seva gravetat, un, dos o tres cops al dia, o menys. En cas d'accidents fortuïts, els metges que en cada moment restés de guàrdia a l'alcaldia seria l'encarregat de prestar gratuïtament els primers auxilis a tots els accidentats. En aquests casos, *"Practicarán gratis la cura de primera intención en todos los casos de traumatismo"*. En canvi, *"la curación definitiva se hará sin exigir honorarios únicamente a los considerados como pobres por el presente Reglamento"*. En cas de caldre

---

⁹⁵ AMDSM, *Reglamento interior de Beneficencia*, Art. 18

intervenció quirúrgica, el metge no hi estava obligat a practicar-la, a no ser en casos d'extrema urgència. Paral·lelament, l'Ajuntament s'obligava a contractar un servei de transport de malalts i accidentats als hospitals de la capital, així com un servei funerari gratuït per als veïns pobres, que cobrís tant les caixes mortuòries com els enterraments. Altres obligacions dels metges eren les d'ajudar-se entre ells, substituir-se en casos d'absència temporal d'acord amb la casuística establerta reglamentàriament, vigilar la quantitat i qualitat dels medicaments i aliments proporcionats als malalts i portar un registre de visites. Les llevadores, per altra banda, venien obligades a assistir en els parts de les dones pobres, amb ajut dels metges en cas de perill per a la partera. Només en cas de necessitat podien receptar "*de momento y por ocho días solamente caldo y demás medicamentos comprendidos en la Beneficencia*"⁹⁶. Pel que fa a salaris, el Reglament no es comprometia a res, i ho deixava a discreció de cada consistori.

La redacció d'un reglament com aquest sembla que hauria d'haver significat la consolidació definitiva de l'aparell assistencial. De fet ja assolí un nivell de complexitat considerable. El 1886 hi havia sis metges que cobraven de la beneficència municipal i uns altres sis residents al poble, que en moments especialment difícils també passaven a formar part del cos municipal. Costa valorar si eren molts o pocs. En la mateixa època, el reglament de Sant Andreu, poble més petit, parlava de vuit metges, mentre que el de Barcelona, bastant més gran, en contractava només vint. Malgrat les dificultats per establir comparacions entre els diferents pobles, el canvi en aquests anys és ben notable i ben estès al llarg del Pla de Barcelona, i s'avança, en qualsevol cas, a l'obligatorietat de l'establiment d'aquesta mena de serveis municipals a nivell espanyol, que no arribà fins a 1891, després de repetits intents al llarg de les últimes dècades⁹⁷. De moment, els canvis eren encara molt limitats. El contracte d'aquests facultatius no estipulava res pel que fa a llurs obligacions, cosa que dificulta possibles comparacions. Es limita a establir un salari de 375 pts. anuals, que permetia uns ingressos addicionals considerables a uns metges que podien seguir mantenint la seva consulta privada. Ho

---

⁹⁶ Cal no menystenir aquest punt, perquè, pel que sabem, era motiu de conflictes el control absolut que les llevadores, sovint de forma poc regulada, acostumaven a tenir sobre l'assistència en el part (quan aquesta es produïa, que no era sempre ni molt menys). És un element a tenir en compte, doncs, que la legislació municipal regulés l'assistència dels metges en el part. Sobre aquest aspecte, cal veure PLASENCIA i TARADACH, Antoni: *Cent anys de salut materno-infantil a Barcelona (1891-1991): una revolució inacabada*, in *Cent anys de salut pública...*

⁹⁷ *Servicio médico-sanitario permanente de la ciudad de Barcelona*, Barcelona, N. Ramírez y Cia., 1885, publicat amb motiu de la consolidació, en aquell moment, del servei sanitari permanent. Una descripció interessant sobre l'evolució dels serveis mèdics municipals a Barcelona a ROCA ROSSELL, Antoni: *La higiene urbana com a objectiu: notes sobre la història de l'Institut Municipal de la Salut (1891-1936)*, in *Cent anys de salut pública...*

prova el fet que es presentaven moltes sol·licituds per ser declarat metge municipal, i que es produïen també moltes denúncies per abús de jurisdicció en aquests càrrecs ⁹⁸.

Completaven els serveis dos veterinaris i inspectors en carns, càrrecs d'enorme importància per al control de la qualitat del subministre alimentari. Possiblement per això, per evitar corruptes i abusos que igualment es produïen, els seus emoluments eren notablement més alts (1368,5 pts. anuals) ⁹⁹. Per altra banda, i d'acord amb la llei, s'habilitaren cases de socors en cadascun dels cinc districtes, tot i que no es cuidaven com caldria. El gener del 1882, el jutge municipal escrivia a l'alcalde que *"..dándose frecuentemente el caso de que son conducidos a esta Alcaldía heridos que han sido o deben ser curados cuando menos por primera intención, sucede que tales operaciones se practican necesariamente al aire libre y en el patio por falta de local. No se ocultan a la ilustración de V. los perjuicios que por ello se irrogan sobretudo al infeliz enfermo cuyo estado es muy dable se agrave por ello. Nótese además que el servicio de camillas sufre un retraso lamentable cuyas causas no está en el ánimo del infrascrito detallar..."* ¹⁰⁰. Cinc anys més tard, l'estat de les coses encara devia ser similar, perquè, quan l'alcalde escrigué als metges de cada districte que l'informessin de quin material faltava en els seus respectius locals, un d'aquests respongué que *"...respecto a la nota de lo que hace falta en la casa-socorro del distrito que a mi cargo corre, debo manifestarle que ignoro que exista tal casa y en caso afirmativo no puedo oficiar respecto a lo necesario u indispensable por ignorar el sitio que ocupa; así es que además del local a propósito para la práctica de los primeros auxilios debería prestarse a cuantos les son indispensables los auxilios de la ciencia faltaría un botiquín provisto de medicamentos antiespasmódicos, narcóticos, antisépticos, vendas, trapos, hilos, algodón (...), una cama de cuero, una camilla para la traslación de los heridos..."* ¹⁰¹.

---

⁹⁸ AMDSM, V.7, Beneficència. El dia 11 de novembre de 1885 l'alcalde de Sant Martí escrivia als metges de la beneficència municipal que *"...habiéndoseme indicado por la Comisión quinta de este Ayuntamiento que los señores médicos de beneficencia no se concretan para ejercer como tales a la demarcación que tienen al efecto señalada, sino que intervienen unos dentro de la que a otro corresponde, asignándose así abusos que redundan en perjuicio de las arcas comunales; como quiera que han desaparecido ya, afortunadamente, las circunstancias que podían hacer se tolerara lo que es objeto de reclamación de la comisión aludida, he acordado recordar nuevamente a cada uno de los espresados señores facultativos (...) su respectiva demarcación a fin de que en lo sucesivo se abstengan de prestar sus servicios fuera de ella como médicos de beneficencia"*.

⁹⁹ AMDSM, V.7, Beneficència, Junta Municipal, "Estado que comprende los facultativos titulares de este pueblo y los que, sin serlo, viven en él, los inspectores de carnes y veterinarios", 30-4-1886.

¹⁰⁰ AMDSM, V.7, Beneficència, Junta Municipal, 21-1-1882

¹⁰¹ AMDSM, V.7, Beneficència, Junta Municipal, 25-8-1887

És lògic que fos precisament aquest aspecte, l'atenció hospitalària de primers auxilis, allò que pitjor funcionava, perquè era l'únic que encaria de debò la factura. La resta d'atencions podien facilitar-se amb poc cost gràcies a la força de la trama voluntarística i caritativa. L'establiment d'una bona xarxa de cases de socors, amb l'equipament i el personal que requerien, en canvi, exigien un compromís més ferm per part de l'Ajuntament i encarien el pressupost. Malgrat que en una ciutat industrial fos aquest el servei primordial que calia prestar, com reconeixien tots els experts mèdics cada cop que eren consultats amb motiu dels repetits intents de reforma sanitària, l'Ajuntament de Sant Martí no seguí el camí del de Barcelona i optà per consolidar altres aspectes de la beneficència abans d'invertir en l'assistència als accidentats. No obstant això, aquests altres serveis tampoc devien funcionar amb l'eficàcia i la precisió amb què els implantà el reglament. *L'Arch de Sant Martí*, periòdic catalanista, posava en evidència, el 1884, les limitacions d'aquesta cobertura:

"La beneficencia ha estat y es un dels principals objectes de desvetllament y zel de nostras corporacions municipals, tant de las passadas com de la actual. Importantissimas son las cantitats destinadas pel nostre municipi a socorre als pobres; son per altra part molt crescudas y d'importància les almoynas que'ls particulars reparteixen, perquè lo sentiment de la caritat es sens dupte, lo que més caracteriza a nostres convehins, y no obstant, ó tal vegada per tal motiu, nostres carrers prenen lo trist aspecte dels d'una població en vaga y flagellada ab todas las miserias.

*¿No sería possible, mercès a una bona organissació, tant de la beneficencia pública com de la particular, suprimir la mendicitat a Sant Martí? Nosaltres aixís ho creyem, y és més, tenim entès que en alguna població del pla de Barcelona s'ha ensajat amb èxit, constituhint una associació d'Amichs dels Pobres, composta de tots los particulars caritatius y amparada per la corporació municipal..."*¹⁰²

Un any més tard, es constatava que, malgrat la parafernàlia i el considerable muntatge benèfic que es bastí amb motiu de l'epidèmia de còlera, el mateix periòdic hi insistia fent referència no tan sols a les mancances del servei sinó sobretot als múltiples abusos que s'hi produïen:

"...Sant Martí té prous recursos propis pera suprimir del tot la mendicitat pública. Avuy devem afegiri que ab las cantitats destinadas a la beneficencia ni ha prou pera atendre las necessitats dels pobres més de planyer, los vergonyants, que fent del treball una font noble y digna de recursos pera sa familia, s'acomodan de morir de fam abans d'implorar caritat. Mellor dit: n'hi hauria prou si ditas cantitats no fossen ben distribuhidas.

(...)

---

¹⁰² *L'Arch de Sant Martí*, N° 2, 11-5-1884, "La mendicitat a Sant Martí"

Un individuo alcanza vuyt bonos de carn, per exemple, que l'Ajuntament desitja que serveixin pera vuit dias de caldo a un malalt o impossibilitat, però'l tal individuo veu en las vuyt tersas de carn una ocasió ben a propòsit pera celebrar una forada ab els amichs, y'l municipi paga d'aquesta manera la festa y'l malalt també (...) Podríam citar lo fet de celebrarse entre'l possessor de bonos y'l traficant en comestibles un negoci a compte y mitat, cobrant lo primer en metàlich lo que'l segon deuria donar en gènere..."¹⁰³

Per solucionar-ho, proposava ni més ni menys que la instauració d'una Junta Municipal, senyal evident que l'existent només ho era sobre el paper. Per altra banda, aquí, com en les paraules de Guerola, es posava l'accent en la procedència forana de bona part dels pobres. D'aquesta manera, es feia d'aquesta qüestió bandera i argument principal de l'animadversió dels autòctons cap als forasters:

"Estem ben segurs que entre tants pobres y esguerrats com se vehuen per nostra població, ab prou feynas n'hi ha hu per cent que no sian forasters; es més, los inutilisats per la industria en nostre poble, no's vehuen may en la necessitat de publicar pels carrers sa desgracia, perquè nostres industrials no ho han permès, y atents a la veu de sos generosos sentiments han trobat manera de quedar-se en sos establiments a aquestos desgraciats, senyalantlos certs treballs de fàcil realisació, mentres s'espera que un dia o altre's posi a la práctica la magnífica idea d'un de nostres més importants fabricants, de fundar en aquesta localitat un establiment d'invalits de la industria, ahont los obrers impossibilitats hi tindrian segura i bona hospitalitat.

(...)

Voldríam que constés d'una manera pública y patent que'ls invalits del treball en nostra població no han de recorre al trist àrbitre d'excitar la compassió dels seus convehins y que los que's dihuen treballadors sense feyna no han procurat prou pera trovarne, en una població ahont tothom troba que fer, probant ben a las claras que'n son forasters y desitjan continuar essentho."

Es constata la importància de l'activitat assistencial implícita en l'ocupació que aquests fabricants proporcionaven a certs sectors d'incapacitats per accidents en la fàbrica. Es constata també la doble identificació autòcton-treballador i foraster-gandul, clara a ulls dels catalanistes martinencs. No necessàriament de la resta de la població, si bé textos com aquest evidencien la certesa de les impressions que apuntàvem abans, en afirmar l'existència de grups de població flotant que entraven i sortien fàcilment de la ciutat industrial en funció de crisis i auges de feina. Ho vàiem en analitzar les coincidències entre les xifres del saldo migratori i les crisis de mortalitat a Barcelona, i ho veiem ara en la documentació del moment. Caldria un estudi detallat, a partir de la documentació municipal d'altres i baixes en els padrons, així com dels costums de vida i de treball d'aquesta població flotant, per poder esbrinar si la dicotomia autòctons-forasters i l'estigmatització d'aquests darrers eren tan clares com aquest text i altres fonts de l'època

---

¹⁰³ *L'Arch de Sant Martí*, N° 98, 5-11-1885, "La Beneficencia pública"

assenyalaven. En cas contrari, es devia tractar merament d'una obsessió dels catalanistes martinencs i altres col·lectius, que veien en el foraster l'ase dels cops a qui carregar la culpa de problemes que es negaven a creure que formessin part del seu propi món. A la vista de fenòmens anteriors i posteriors, actituds obsessives com aquesta no són gens descartables. Sembla més lògic pensar que la divisió entre població obrera autòctona i uns forasters que, parlin la llengua que parlin i tinguin els costums que tinguin, venien de l'entorn immediat, no era tan nítida, sinó força més difusa. Sovint, aquesta mena de textos fan pensar en actituds de rebuig de classe ocultes darrere d'aquesta mena d'acusacions. Els *forasters* devien constituir una àmplia franja de població que devia viure precàriament, degut a les seves condicions físiques o morals, a cavall d'ofertes temporals de treball en les fàbriques d'arreu del cinturó de Barcelona. L'animadversió cap als forasters s'accentua sovint amb connotacions xovinistes i classistes. Avala aquesta tesi el comentari que el mateix periòdic feia, el 1886, sobre una informació apareguda a *El Barcelonés*, segons la qual "*...en los vint dias que han transcurregut d'aquests mes s'han recullit 76 pobres, dels quals sols eran de Barcelona 6 (...). Los 70 restants pertaneixian a diversas provincias, entre ellas Valencia, Huesca, Almeria, Oviedo i Granada. Los datos transcrits, que son exactes, demostren (...) que nostra provincia es molt més culta i laboriosa, i no te pobres d'ofici (...). Donchs què, és just y equitatiu que Barcelona soporti los centenars de pobres qu'anaban per aquestos carrers, siguen casi tots, per no dir tots, forasters?*"¹⁰⁴. Opinions com aquesta, que avui dia no ens són desconegudes, s'imbricaven sovint amb anàlisis pretesament lúcides de la realitat socioeconòmica del país a partir d'apriorismes notables. Pocs dies abans, per exemple, Josep Narcís Roca i Farreras, apòstol del catalanisme progressiu, criticava la política lliurecanvista del govern espanyol i defensava l'industrialisme catalanista des d'uns pressupòsits equiparables i compatibles amb aquesta línia de pensament¹⁰⁵:

"Axís com a Catalunya lo quart Estat social, la classe obrera, brassera o jornalera, y'ls estaments més populars y menos rics de la classe mitja, pesan, se fan sentir y's conta ab ells; a la Espanya castellana no. Allí tot ho es la "ma" mitjana o classe mitja, y'ls petits industrials, los petits botiguers, los menestrals y la classe jornalera, lo proletariat, tant de l'agricultura com de l'industria, com del comerç, res signifiquen, res pesan, en res son atesos, pera res se conta ab ells.

(...)

Si l'agricultura decau, si'ls pocs pams de fondaria de terra conreada ja no donan, si l'emigració a l'Àfrica y a Madrid treu los brassos, si per l'entrada més lliure del género

¹⁰⁴ *L'Arch de Sant Martí*, N° 163, 27-6-1886

¹⁰⁵ Sobre Roca i Farreras, vegeu CUCURULL, Fèlix: *Josep Narcís Roca i Farreras. Teoritzador bàsic de l'alliberament nacional català*, in *L'Avenç*, N° 2

extranger, no's poden establir industrias (...) ¿Qui'ls assegura als infelissos de la classe mitja castellana, que cobraran sempre'ls mateixos sous o cessantias y las mateixas rendas?

(...)

*Lo "senyor" castellà, axís com no comprèn que a Espanya ni al mon hi hagi altres idiomas, gustos y maneras de viure que'ls seus, no comprèn que las classes més "baixas y petitas" menos afortunadas que la jornalera, que'l proletariat, sostingan la riquesa de las classes mes "altas" y ricas. Per això tot ho resol en favor del extranger, pera això'l rosegan l'odi y l'enveja contra Catalunya, per això no cabem en una sola nació una axís y nostra nacionalitat; fins lo llas de l'Estat federatiu arriba a ser massa estret pera tenir unidas una Espanya ahont sols domina la classe mitja, la "burgesia" de les credencials y'ls empenyos, y ahont lo quart Estat social comensa a la mateixa classe mitjana, comensa per la menestraleria y no es tingut per res ni pera res, si no es per donar soldats, y una Catalunya on las clases jornaleras y la menestral pesan, se fan sentir y son tingudas en compte per las més ricas, per'ls barons de la banca, de la fabricació, del comerç."*¹⁰⁶

Des d'aquest punt de vista, la idiosincràsia espanyola, l'oblit en què abandonava els seus pobres, agreujava la qüestió social a Catalunya. L'actitud interclassista pròpia de la societat catalana podia trontollar degut a la deixadesa i la falta de laboriositat castellana, que impulsava els seus pobres a l'emigració. Arguments d'aquesta mena aprofitaven la defensa, un cop més, d'una política industrialista protegida per l'Estat, per remarcar l'interclassisme propugnat des del catalanisme, com quan, en ressenyar l'acte públic realitzat al *Casino Provensalense* per Pablo Iglesias i Toribio Reoyo, es permetien ironitzar amb les lliçons que polítics espanyols pretenien donar a Catalunya sobre la lluita de classes:

"L'objecte de dits senyors fou demostrar que tots los partits polítichs son contraris als obrers, y que, desde als més avansats republicans fins als retróguedos absoluts, no son més que una colla de farsants, y que la qüestió no és més que de forma.

(...)

Al retirarnos sentírem en un dels corredors del local un obrer que deya: "No arribo a entendre que's fundin en Madrid una societat per defensá los interessos de la classe obrera y menos que vinguin aquí a fer propaganda apóstols castellans.

Aquestas paraules nos recordaren que a Catalunya tenim una Junta composta de representacions de fabricants y obrers, quals acorts son sempre atesos per uns y altres, y axís s'evitan las diferencias que tan sovint se presentan entre las dos classes, constituhint a més una forta defensa pera nostra industria. Per això no trobarem desencertat nostre obrer, puig podria succehir que tal unió fes nosa a alguna entitat.

*Com que en política tot es possible..."*¹⁰⁷

---

¹⁰⁶ *L'Arch de Sant Martí*, N° 155, 30-5-1886, "Qüestió social entr'Espanya y Catalunya"

¹⁰⁷ *L'Arch de Sant Martí*, N° 167, 11-7-1886

4.7.- Cap a un primer replantejament de la política liberal. Els inicis de la generalització de la beneficència pública de base municipal

El progressisme d'aquells que, com Roca i Farreras, han passat a la història com a tals, però també del conjunt del moviment catalanista d'aquells anys ha de ser sotmès a revisió. Cal preguntar-se per què *L'Arch de Sant Martí* reflexionava tant sovint sobre beneficència, assistència i caritat, mentre que la resta de la premsa gairebé ni en parlava. Cal preguntar-se quina visió en tenien, no ja tan sols l'obrerisme mobilitzat, sinó el gruix de la població en un suburbi industrial, d'aquestes idees interclassistes i d'aquesta solidaritat assistencial que s'havia acabat muntant des dels municipis i que tant els agradava als redactors de *L'Arch*. L'escàs tiratge del periòdic i el poc èxit electoral d'aquests polítics diuen poc en favor de la difusió de les seves idees, però sí que evidencien un cop més que l'exercici de la caritat no era gratuït. En el mateix sentit, les reflexions en veu alta del governador Guerola, el 1864, en uns anys clau per al futur d'aquestes accions, feien notar a la Casa Reial la conveniència d'apadrinar centres benèfics barcelonins, argumentant que *"... creería ofender a V. si me entretuviese en demostrar las ventajas de las Salas de Asilo. Si en todas partes son grandes, aquí son inmensas. Esta masa imponente de obreros, en religión atea, en política demócrata, y en costumbres desmoralizada, salvo honrosas excepciones, necesita más que nadie que una mano benéfica recoja los niños abandonados en las calles mientras sus padres están en las fábricas, y los eduque en los principios de la moral para mejorar la nueva generación. Es lo que hacen aquí las señoras más distinguidas de la sociedad con una abnegación y una generosidad nunca bastante alabadas. (...) Hay más: hasta la política, pero política de género más elevado se interesa en esto. En Cataluña luchan dos tendencias opuestas: un afecto especial a nuestra Reina, de lo cual se dió brillante muestra en su último viaje, y una lava revolucionaria que va minando esa misma tendencia. Todo esto, pues, que represente un beneficio de la Reina a la clase obrera de Cataluña, es de un efecto moral grande, y a mi cargo queda el explotarlo para que sea inmenso."*¹⁰⁸

Quan remarcava el caràcter de *"política de género más elevado"* no es devia pas estar referint només genèricament a un projecte social cara al món obrer, perquè la monarquia i el governador devien compartir el mateix. La preocupació per l'ordre polític, més que no pas

---

¹⁰⁸ GUEROLA, Antonio: *Memoria...*, p. 23-26

encara per l'ordre públic, degué ser l'espurna que els va forçar a tirar endavant algunes mesures de protecció social. Pensem que escrivia entre febrer i juny de 1864, poc després que el progressisme hagués estat apartat de qualsevol ascens al poder de forma pacífica, poc abans que comencessin els primers *pronunciamientos* generats per aquest fet i just en el moment en què els governants començaven a plantejar-se la conveniència d'anar més enllà de l'individualisme liberal en matèria social ¹⁰⁹. D'aquí que Guerola s'esforcés a remarcar l'agitació en què es vivia a Catalunya, i la perillositat del discurs radical que diferenciava Barcelona d'altres llocs de la Península. Calia ressaltar-ho perquè aquesta realitat podia convertir un pronunciament, innocu en la majoria dels casos, en una revolució. Probablement aquest fou un element decisiu per forçar la tímida obertura en la política social liberal.

L'experiència irritant del Bienni encara era molt present en aquestes ments, i les obligava a una política de difícil equil·libri entre uns límits mínim i màxim de permissivitat. Les conviccions antiintervencionistes dels primers liberals havien de ser replantejades. No es podia liberalitzar fins al punt de fomentar els idearis radicals que portaren a aquella catàstrofe, però tampoc es podia practicar una política repressiva tal que donés legitimitat a aquests discursos i a qualsevol manifestació de malestar obrer. Els esdeveniments posteriors ens ensenyen que no se'n sortiren prou bé: el Sexenni fou una nova versió, augmentada, de la catàstrofe de 1854-56. En aquest sentit, la política social dels primers anys de la Restauració es pot llegir com una revisió dels errors polítics anteriors i com una ratificació en aquesta via intermèdia que els calia cercar irremissiblement. El 1864, el governador Guerola demanava ajut estatal a les entitats de beneficència com a una necessitat política. No va ser massa escoltat, però no deu ser cap casualitat que fos precisament aleshores, el 1864, quan s'arbitrés l'intent més seriós d'obligar els ajuntaments a organitzar un sistema benèfic permanent i consolidat. Tot plegat acabà en no-res perquè els ajuntaments aconseguiren resistir-s'hi. Els governadors dels anys vuitanta, en canvi, no van haver de batallar tant per aquests ajuts: les diputacions i els ajuntaments finalment van acabar assignant unes partides pressupostàries per fer front a necessitats de beneficència, fins i tot abans que, per decret, s'hi acabés obligant, el 1891.

A mesura que va anar quedant clar que qui s'hauria d'encarregar d'aquesta mena de serveis serien els ajuntaments, les reticències vingueren de la seva part. En els debats parlamentaris dels anys quaranta i cinquanta, les propostes que alguns grups de diputats

---

¹⁰⁹ FONTANA, Josep: *La fi de l'Antic Règim i la industrialització*, in *Història de Catalunya*, Barcelona, Edicions 62, 1987, pp. 336 i ss.

encaminaven en aquest sentit no pogueren prosperar per l'oposició ferma de la resta del Parlament davant uns intents que eren vistos com a gravosos, antiliberals i socialment perillosos. A partir dels anys seixanta, l'evidència de la precarietat assistencial per una banda, i l'experiència revolucionària per una altra degueren impulsar els governants a projectar (ara en forma de decret i, per tant, sense tràmit parlamentari) reformes en aquella direcció. Els ajuntaments respongueren. No perquè no volguessin fer-hi front, sinó perquè es negaven a acceptar una intromissió que els podia suposar entrebancs en la seva gestió. El 1863, un any abans del projecte ministerial, Barcelona projectava una sèrie de reformes que ens permeten copsar les virtuts i les limitacions dels serveis mèdics que aleshores cobria. En una ciutat industrial creixentment complexa, el projecte de 1863 es limitava a establir un torn format per quatre facultatius, que estarien de guàrdia dues hores diàries cadascun a les dependències municipals, i que, a canvi d'aquest servei i del compromís d'estar disponible en la resta de la jornada per possibles eventualitats, cobrarien tres mil rals anuals. Aquestes disposicions eren fruit d'un acord entre els metges i l'Ajuntament. Els tinents d'alcalde que s'havien encarregat d'arribar a aquest consens ho explicaven al Ple argumentant que *"...como el servicio que se presta debe guardar siempre una proporción equitativa con los emolumentos o utilidades que por razón del mismo percibe quien los practica, consideraron que los actuales facultativos no debían prestarse a permanecer más de dos horas diarias en la escribanía atendido el sueldo de que disfrutan, pues que así con probabilidad no podrían atender a su clientela, cuando por lo común tienen que ejercer su carrera en casos urgentes y perentorios, motivo por el cual el sueldo que cobran no les compensaría del perjuicio que experimentan como particulares."*¹¹⁰. L'única novetat, deien, era l'augment en dos del número de metges contractats per l'Ajuntament, atès l'augment de població i les expectatives generades pel projecte d'Eixample. Però també s'ampliava el tipus d'activitats a realitzar, perquè fins aleshores es limitaven a la pràctica forense. No obstant això, es deixava passar l'oportunitat d'establir un sistema de cases de socors, repetides vegades reclamat des de les entitats científiques, atès el caràcter fabril de la ciutat. S'al·legava que *"... como en esta capital no está establecida una casa de socorro y las condiciones y el carácter particular de sus moradores no lo reclama por otra parte, prescindiendo de que su creación y gastos que ocasionaría comportarían al año una respetable suma sin provecho ni utilidad para el bien público, de hecho ha venido convirtiéndose esta Alcaldía en una casa provisional para la curación de heridos que no lo son de suma gravedad (...) y con un gasto*

---

¹¹⁰ AMAB, Actes del Ple, 10-3-1863. - Governació. Sèrie A. Exp. 4096-4444, anys 1865-1871

insignificante se ahorran crecidas cantidades que serían necesarias para la creación y sostenimiento de una casa de socorro."

Es limitaren, doncs, a consolidar el servei mèdic amb una despesa mínima, els sis mil rals anuals que costava el contracte amb dos facultatius més, fins arribar a quatre, per tal de no haver-se de seguir limitant a cobrir la necessitat de metges forenses per certificar defuncions de les "*personas que fallecen repentinamente o sin asistencia del facultativo, lo que ocurre con mucha frecuencia entre la clase proletaria*". Amb l'increment del servei l'Ajuntament començava a ampliar la responsabilitat pública en l'assistència. També s'iniciaren les tasques de control de la prostitució, el conegut ram de *Higiene especial*, que adquiriria gran importància posteriorment, i sobretot, es prengué per primer cop, amb totes les limitacions que es vulgui, el compromís de socórrer gratuïtament els accidentats lleus.

Pocs mesos més tard, una iniciativa governamental ratificava el canvi d'actitud de les autoritats públiques front als problemes socials, i intentava obligar els ajuntaments a fer-se responsables de certs tipus d'assistència. Amb la publicació en els butlletins provincials del Reial Decret de 9 de novembre de 1864 i del seu posterior reglament, venia a ratificar l'assumpció del compromís intervencionista que cert sector del progressisme havia demostrat durant el Bienni, i que, com hem vist, havia estat derrotat parlamentàriament. El context històric havia canviat i, fent una lectura un pèl forçada de la llei sanitària de 1855, un govern de diferent signe polític pretenia ara reprendre aquell ideari intervencionista que aleshores no havia prosperat ¹¹¹.

A 1855 s'havia intentat explicitar el compromís municipal d'assistir, mitjançant un servei permanent pagat, les necessitats de tota la població pobra, però s'hagué de retirar el projecte davant les al·legacions d'excessiu intervencionisme, antiliberalisme i socialisme. S'acusava el govern, com a autor del projecte, d'ignorar les dificultats de multitud de petits municipis incapaços de costejar aquests serveis. Ara, a 1864, no foren els petits sinó els més grans els que protestaren. Davant del nou decret, l'Ajuntament de Barcelona mostrà ràpidament el seu desacord, i en aquesta postura fou recolzat per altres consistoris importants de l'àrea mediterrània, que buscaven en el de Barcelona el lideratge d'un front comú contra les pretensions del govern ¹¹². Contràriament al que passà el 1855, s'al·legava que, si bé un decret

---

¹¹¹ *Boletín Oficial de la Provincia de Barcelona*, 19-11-1864 (R.D. 9-11-1864 sobre l'organització dels partits mèdics).

¹¹² AMAB, Actes del Ple (20-1-1865 i ss.).

d'aquesta mena seria altament beneficiós per cobrir els dèficits assistencials de multitud de pobles petits, en les ciutats més grans això seria molt perjudicial i inútil, perquè ja tenien establerts serveis suficients. Barcelona, per exemple, escrigué directament a la Reina al·legant que la ciutat "*...se halla en condiciones tan especiales que la distinguen quizá de todas las demás: la asistencia gratuita a los pobres queda suficientemente garantida con el Hospital de la Santa Cruz, que alberga por término medio de 780 a 790 estancias y no deja de admitir a cuantos enfermos se presentan, fuese cual fuese su dolencia. Tiene además un Manicomio con toda la asistencia posible, y Casa de Maternidad para lactancia de cuantos expósitos se llevan a la inclusa, Casa de Caridad, refugio de todos los infelices que reclaman su asilo y por último un numeroso personal facultativo para todos los referidos establecimientos. Las familias poco acomodadas tienen también para socorrerse muchísimas hermandades y asociaciones benéficas con facultativos que visitan gratis a sus respectivos enfermos, y se auxilian mutuamente con un tanto diario (...). Para el desempeño de los deberes sanitarios de interés general y para auxiliar a este Ayuntamiento en cuanto se refiere a policía sanitaria, tiene Barcelona una junta local, y hay también una provincial y cinco forenses, de los cuales cuatro son retribuidos para hacer el servicio de la Alcaldía.*". No cal, per tant, establir un sistema facultatiu públic a Barcelona perquè ja hi ha assistència privada suficient per a tots els sectors de la població: caritat per als més pobres, mutualisme per als no tan pobres i metges particulars per a les classes benestants. De resultes d'això, els quatre contractes mèdics que sustentava l'Ajuntament, deien, eren més que suficients per atendre les eventualitats que es produïen i, en canvi seria "*...de suma inconveniencia que se establezcan en Barcelona las ocho plazas de facultativos que a razón de una por cada seiscientos vecinos la corresponderían según el citado reglamento. Lo gravado que se halla el presupuesto municipal con los 381.320 reales destinados a Beneficencia, y los enormes gastos que tiene que sostener con los quinientos operarios ocupados en trabajos de crisis no le permiten al Ayuntamiento mayores sacrificios, sobretudo cuando en virtud de lo expuesto los juzga innecesarios.*"

113

La cosa no quedà aquí, sinó que la corporació barcelonina es va esforçar a difondre la consigna entre els altres ajuntaments: negar-se a elaborar les llistes de veïns pobres que, des dels governs civils se'ls exigien, al·legant que esperaven la resposta, no del govern, sinó de la Reina

---

¹¹³ Sol·licitud a la Reina adreçada pel Ple de Barcelona el 4 de febrer de 1865 (AMAB, Governació. Sèrie A. Exp. 3937. Any 1864. *Expediente relativo al reglamento sobre organización de los partidos médicos*).

directament. Tarragona, Lleida, Palma de Mallorca i altres ciutats demanaven consell a Barcelona en aquest sentit. La consigna era clara, i l'acció degué ser prou ferma i prou generalitzada. Davant la pluja de peticions similars procedents de les principals corporacions espanyoles, el Govern, a instàncies de la Reina, s'hagué de fer enrere, i possiblement no tan sols això, sinó que la caiguda del govern O'Donnell i el retorn de Narváez just en aquelles dates calgui explicar-la per aquest motiu i no només pels episodis conspiratius dels progressistes. Al·legant la conveniència d'estudiar cas per cas les sol·licituds rebudes, per Reial Ordre s'establí la suspensió del decret, provisionalment, fins l'1 de gener de 1866 ¹¹⁴.

La data d'entrada en vigor del decret, després de diverses anades i vingudes i de tensió i expectativa constant, s'anà endarrerint, fins que el març de 1868, el Govern es decidí a tornar-ho a tirar endavant, no per casualitat en els últims moments de la vida de Narváez i en ocasió de l'ascens de González Bravo. Però el nou decret presentava canvis notables. Es distingia entre dos grups de poblacions, en funció de si el seu número d'habitants superava o no els 4.000. Malgrat tot, es continuava obligant les grans poblacions a atendre les necessitats del ram. Per això l'Ajuntament de Barcelona respongué immediatament argumentant que "*...ese Real Decreto es literalmente igual que el que se dictó el 9 de noviembre de 1864 acompañatorio de un reglamento que viene a ser el mismo del que ahora se reproduce*". Com aleshores, els regidors barcelonins entenien que la ciutat tenia més que coberts els seus serveis assistencials: per als pobres de solemnitat existia l'Hospital de la Santa Creu, per als pobres que podien evitar caure a l'hospital hi havia els patronats de pobres, la caritat cristiana i les conferències de Sant Vicenç de Paül; per a la "*clase proletaria, considerada como pobre para los efectos del reglamento*" existien multitud de mutualitats que prestaven un servei acurat a un mòdic preu, de tal manera que "*...ninguno de los asociados utilizaría los servicios del Médico titular municipal teniendo en el de la Hermandad la doble ventaja de los auxilios que darles puedan*". Per als més rics, Barcelona disposava de multitud de metges particulars i, per als casos d'emergència, el servei de guàrdia format pels quatre metges que hi treballaven dues hores diàries eren més que suficients.

Possiblement per por de la negativa governamental, justament en aquells dies l'Ajuntament acordà ampliar les hores de servei dels facultatius municipals, que passaren de dues a tres, i el salari assignat (de tres a cinc mil rals) ¹¹⁵. Amb tot això, els regidors entenien que

---

¹¹⁴ *Gaceta de Madrid*, 11-6-1865

¹¹⁵ AMAB, Governació. Sèrie A. Exp. 4096-4444. Anys 1865-1871

"...el servicio facultativo se halla establecido en Barcelona en grande escala de una manera difícil quizá de superar" ¹¹⁶, i d'alguna manera degueren convèncer la Reina i González Bravo perquè a finals de juliol, des del Ministeri de la Governació es respongué que "...en vista de la exposición elevada por el Ayuntamiento de esta capital (...) la Reina ha tenido por conveniente disponer que hoy por hoy no hay inconveniente en dispensar a esa ciudad de lo mandado en el artículo segundo adicional del reglamento sobre partidos médicos hasta tanto que se publiquen las bases que se han pedido al Real Consejo de Sanidad para el establecimiento de este servicio" ¹¹⁷. Es feia, doncs, una excepció amb Barcelona, que convindria saber fins a quin punt podia haver-se generalitzat a altres ciutats. Es posposava l'aplicació del decret a la publicació d'unes bases que, fos per desinterès o per l'imminent canvi de règim, no s'arribaren a publicar.

Contra les afirmacions dels governants de l'època, que deien situar la beneficència per damunt de les baralles de partit, els esdeveniments del Sexenni revolucionari proven la naturalesa profundament política de l'organització dels serveis assistencials municipals. Immediatament després del canvi de règim se suprimiren les juntes de beneficència de tota mena, amb la intenció d'acabar amb "...el espíritu centralizador dominante en la Administración pasada" i aconseguir que "...tanto el municipio como la provincia tengan toda la independencia y vida propia que les corresponde". Provisionalment, es traspassaven totes les potestats de les juntes a ajuntaments i diputacions, i s'iniciava un debat sobre la forma que havia de prendre la reorganització del ram ¹¹⁸. No quedava reduït a una disputa entre juntes i poder central, sinó que, en el fons, com sempre, hi havia la pugna entre els interessos particulars i els d'una administració pública que pretenia controlar-los. Les primeres perjudicades foren les juntes parroquials, que veieren com els ajuntaments els retiraven tots els ajuts que anualment els havien vingut proporcionant. El mateix Nadal de 1868, pocs dies després de la Revolució, el nou Consistori ja va denegar els ajuts caritatius per als pobres que tradicionalment venia concedint, al·legant falta de diners i altres necessitats més urgents, i més endavant decidí suprimir tots els ajuts a les diverses parròquies ¹¹⁹. Davant les queixes de moltes de les juntes parroquials, que

---

¹¹⁶ Carta a la Reina adreçada pel Ple de Barcelona el 23 de juny de 1868 (AMAB, Governació. Sèrie A. Exp. 3937)

¹¹⁷ Carta de 7-8-1868 relativa a la R.O. 27-7-1868

¹¹⁸ Decret 17-12-1868. AMAB, Governació. Sèrie A. Exp. 4310. *Expediente sobre supresión de las Juntas Provinciales y Municipales de Beneficencia*. 1869

¹¹⁹ AMAB, Governació. Sèrie A. Exp. 4260. 1869

defensaven que havien seguit exercint la caritat perquè ningú els havia comunicat que havien quedat suprimides, l'Ajuntament argumentava que ho havien d'haver sobreentès i que, en qualsevol cas, com que la llibertat d'associació era un dels principis democràtics reconeguts, no les podia suprimir, si bé tampoc estava disposat a ajudar-les i els encaria que es mantinguessin amb els seus propis fons. Així, per exemple, el juny de 1869 l'Ajuntament de Barcelona es negà a atendre les peticions de la junta de beneficència de la parròquia de Sant Pau, al·legant que *"...habiendo sido suprimidas las Juntas Provinciales y Municipales de Beneficencia, en virtud del decreto de 17 de diciembre próximo pasado (...) debieron quedar también suprimidas las parroquiales que de aquellas dependían y, en consecuencia, no ha lugar a que se entregue cantidad alguna hasta que se haya organizado el servicio del ramo, de lo que se está ocupando la Comisión."*¹²⁰.

A Barcelona, aquesta reorganització prosperà poc després. La Comissió designada per al seu estudi, formada per Rius i Taulet, Ramon Sallés i Jaume Giralt, dictaminà, el juliol de 1869, mantenir la mateixa quantitat de fons assignats a matèries benèfiques que en els exercicis anteriors, però reorientant-les. Fins aleshores l'Ajuntament destinava 6.000 escuts a la caritat parroquial, 6.000 a calamitats públiques extraordinàries i 1.200 al patronat de pobres. A partir de 1869, la caritat parroquial es considerava suprimida i, en el seu lloc, s'establirien unes juntes de barri, laiques i encarregades de l'assistència als pobres, que rebrien una subvenció de 9.100 escuts. El pressupost per a calamitats públiques es reduiria a 4.100 escuts i el del patronat de pobres a 500. Paral·lelament, els serveis mèdics i assistencials de l'Ajuntament també foren reorganitzats. Com hem dit abans, immediatament després de la Revolució, el 9 d'octubre de 1868, s'acordà el cessament dels metges higienistes, encarregats fins aleshores fonamentalment de la prevenció de malalties venèries. Igualment, es demanaven reformes profundes en el cos mèdic de l'Ajuntament, perquè creien que *"...el servicio facultativo de la Corporación se halla muy lejos de reunir las condiciones apetecibles, cosa (...) que ha puesto más de relieve la necesidad de regularizarlos para tener siempre dispuesto el auxilio necesario en toda clase de accidentes y percances que hacen indispensable otro auxilio facultativo."* La no dedicació en exclusiva a les tasques municipals havia portat a què aquells metges oblidessin les seves obligacions: *"...Por desgracia, y sea dicho esto sin menoscabo de la honra privada de los profesores que hoy están al servicio del Ayuntamiento, han llegado a simplificar tanto sus tareas que , excepción hecha de don Ruperto Mandado, que generalmente acude siempre con solicitud cuando se necesita del auxilio de su*

---

¹²⁰ AMAB, Governació. Sèrie A. Exp. 4310. 10-7-1869

facultad, los demás apenas si se presentan alguna que otra vez después de reiteradas y casi siempre inútiles diligencias en su busca". Degut a això, es resolía mantenir en el càrrec l'esmentat Dr. Mandado, mentre que es declaraven cessants els Drs. Magí Cabanellas i Simó Bofill. Els substituïrien els doctors Pelegrí Giralt Mañà i Ignasi Valentí Vivó ¹²¹.

Les importants tasques científiques i divulgatives d'aquests dos doctors, anys a venir, justificarien per si soles els canvis introduïts, si no fos perquè la reforma anava més enllà d'una mera qüestió de noms. Es presentà un projecte de remodelació dels serveis sanitaris municipals d'acord amb les idees d'una nova generació de metges que ara arribava al poder. Agrupats en aquests anys a l'entorn d'una publicació, *El Compilador Médico* (posteriorment, *La Independencia Médica*) i diverses agrupacions científiques, l'entrada d'aquests homes en l'administració barcelonina, i llur continuïtat més enllà del període d'excepcionalitat política que significà el Sexenni, suposà un canvi qualitatiu, si cap, més important que l'evident salt quantitatiu dels serveis reformats aleshores ¹²². En inaugurar *La Independencia Médica*, aquest grup es mostrava exultant de poder exposar clarament per primer cop els seus criteris científics, indissociables dels seus criteris polítics. Abans de la Revolució havien d'actuar ocults sota el títol de *El Compilador Médico* i no podien declarar obertament llur postura positivista. Amb l'obertura política, es declaraven "*... amigos de la realidad y contrarios a los engendros ontológicos*", i entenien la medicina com "*...una ciencia dotada de vida propia, con un criterio propio y con hechos de su exclusiva pertenencia. Creemos potente palanca para el desenvolvimiento de las tendencias de esta, el concurso de las demas ciencias físico-naturales y antropológicas, pero miramos como un gran peligro que amenaza reducir la medicina a la nulidad el intentar hacer de esta una rama derivada de la química (...)*" ¹²³. Declaraven no estar gens interessats en les disputes entre vitalistes i positivistes, perquè entenien que les discussions sobre l'origen de l'esperit vital tenien menys interès que l'intent de resoldre els problemes de la vida, en el sentit més ampli, i per això lligaven directament medicina i política ¹²⁴. Es mostraven esperançats amb el canvi revolucionari i amb les possibilitats de la medicina com a

---

¹²¹ AMAB, Governació. Sèrie A. Exp. 4096-4444 (9-8-1869)

¹²² Entre els membres d'aquest grup destaquen alguns noms posteriorment importants en l'administració barcelonina, en les càtedres universitàries o instituts científics. Al marge dels ja mencionats, Valentí Vivó i Giralt, cal mencionar Joan Giné i Partagàs, Josep Agustí Nin i Pullés, Carlos Ronquillo i Bartomeu Robert.

¹²³ *La Independencia Médica*, 1, 1-10-1869

¹²⁴ Sobre aquestes disputes científiques a Catalunya cal consultar RIERA, Joan: *Idealisme i positivisme en la medicina catalana del segle XIX*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1973

argument científic capaç de remoure postures plantejaments polítics anquilosats. Aquests punts de vista i la creixent presència de científics integrats en grups innovadors com aquest foren, de ben segur, un dels elements clau del canvi qualitatiu en la política social espanyola a partir del Sexenni. No ja només durant els anys d'excepcionalitat revolucionària, sinó sobretot més endavant, quan, malgrat el canvi de règim, es mantingueren en els centres de decisió política i científica.

El projecte de reforma sanitària que aquest grup tenia per a Barcelona havia estat exposat temps enrere en la seva publicació, i ara fou recollit per l'administració municipal a l'hora de discutir la reorganització del servei ¹²⁵. Tan bon punt triomfà la Revolució de setembre, l'aleshores tinent d'alcalde, també metge, Francesc Sunyer i Capdevila, encarregà un informe a l'Acadèmia de Medicina sobre les reformes mèdiques que es pretenien ¹²⁶. Aquesta respongué amb celeritat, i a finals d'octubre l'Ajuntament ja tenia a disposició l'informe que recollia el que anys abans havia exposat aquest grup científic a *El Compilador*. Finalment s'acceptava la urgència d'establir, en una ciutat fabril com Barcelona, quatre cases de socors per atendre els accidentats i les urgències de cada districte, i s'ampliava a setze el número de metges a sou de la corporació municipal. Paral·lelament, s'establirien serveis de vacunació i revacunació gratuïtes, visites sanitàries de control de la prostitució i inspeccions periòdiques a les cases insalubres ¹²⁷. El salt, doncs, era enorme, però els nous governants l'emprenien amb decisió, malgrat la impopularitat amb què fou rebut tant aquest últim punt com els serveis d'inspecció bromatològica i de qualitat dels aliments en els mercats i escorxadors, com hem comentat abans.

Malgrat les dificultats que els nous gestors trobaren en l'acceptació popular d'algunes mesures, malgrat el progressiu distanciament entre la nova administració i els col·lectius

---

¹²⁵ *El Compilador Médico*, 13-11-1865

¹²⁶ El mateix Sunyer i Capdevila era un dels doctors que signaven l'informe de l'Acadèmia, juntament amb Antonio Mendoza, Nicolau Homs, P. Genové, Joan Giné i Partagàs i Frederic Bovera.

¹²⁷ De la impopularitat de les inspeccions domiciliàries cara a la salubrificació dels habitatges ja n'hem parlat abans. L'hostilitat popular a les vacunacions, per altra banda, era un problema estès arreu d'Europa, i suposava una pugna constant entre els governs que es proposaven prevenir la població de les malalties que, com la verola, tenien una vacuna provada, i la població, sovint temerosa d'inoculacions incertes. La confiança popular en el curanderisme i el recel cap a la medicina reglada de les classes populars acabava sovint en autèntiques "*cruzadas contra la vacunación*", com denunciava *La Independencia Médica* (Nº 20, 1-7-1870). De la voluntat i la força de cada Estat depenia l'èxit d'aquestes campanyes, dutes a terme arreu d'Europa per governs progressistes que tenien en compte els criteris mèdics, malgrat que això els costés el suport popular. Sobre aquesta qüestió cal veure BALDWIN, Peter: *Contagion and the State in Europe, 1830-1930*, Cambridge, Cambridge University Press, 1999

estrictament científics, i malgrat que la fi de l'excepcionalitat del Sexenni suposà, en certa mesura, un retrocés en els aspectes més avançats dels canvis, bona part del que s'havia disposat ja no es féu enrere. Barcelona comptà, a partir d'aleshores, amb un mínim servei municipal. Tot i que encara caldria canviar moltes coses, s'havien superat les reticències de les dècades centrals del segle. S'havia passat de la no intervenció del liberalisme estricte a una incipient política social de base local. S'havia assumit la necessitat de fer front a certs problemes socials, encara que fos relegant tota acció a una administració municipal mal finançada. Des de 1864 alguns governs havien intentat decretar l'obligatorietat de l'assistència des dels Ajuntaments i no ho havien aconseguit. Durant el Sexenni, els canvis polítics comportaren que fossin els nous consistoris els que prenguessin aquesta iniciativa, com a mínim a Barcelona. A partir d'aleshores, la conveniència dels canvis, fos per pressió popular, per pressió epidemiològica o per altres motius que caldrà esbrinar, no fou mai més qüestionada. Ho prova el fet que, quan a 1891 es decretà finalment l'obligatorietat, no es produïren les resistències anteriors, i fou assumit arreu, amb major o menor entusiasme, i fins i tot en alguns llocs, com a Barcelona i el seu pla, els ajuntaments ja s'havien avançat pel seu compte a les resolucions estatals.

Diversos factors degueren influir en un canvi de tendència que no observem només a Barcelona i que caldria estudiar per separat en els diversos municipis espanyols. En la majoria dels pobles de l'àrea barcelonina es vivia un mateix fenomen. A Gràcia, per exemple, s'aprovà un reglament, el 1884, semblant al de Sant Martí de 1879, a imatge del que s'aprovà a Barcelona en la mateixa època. En tots ells els municipis es comprometien a organitzar uns cossos mèdics permanents que garantissin l'atenció sanitària i de primers auxilis als pobres, així com l'establiment d'una xarxa assistencial, de cobertura alimentària i farmacèutica mínima, per a les mateixes franges de població. La direcció d'aquesta xarxa hauria de recaure en els cossos mèdics i en les autoritats municipals, si bé serien gestionades descentralitzadament des de cada parròquia, des d'on el clergat i els veïns "*pudientes*" jugarien un paper destacadíssim en la selecció i el control de la població a assistir. D'acord amb Capel i Tatjer, l'establiment d'aquests sistemes benèfics consolidats a finals de segle han de ser llegits com a resultat del procés polític i social dels darrers anys a Barcelona, i la seva extensió pels pobles del Pla caldria interpretar-la com a un pur seguidisme del que estava passant a la capital. Segons aquests autors "*...Des del Sexenni revolucionari varen augmentar de manera important les exigències de prestació de serveis i d'administració pública, i especialment l'Ajuntament, va haver de reaccionar positivament, per conviccions polítiques, en el període revolucionari, i per pura*

conveniència social, més tard."¹²⁸. Que sapiguem, aquestes ratlles, més descriptives i interpretatives que no pas explicatives, són l'intent més aprofundit d'analitzar, a nivell municipal, el procés que porta del model assistencial del liberalisme clàssic a la superació del mateix. Sense negar-ho, convindria estudiar amb major detall les diferències teòriques i pràctiques de la implantació dels canvis en cadascun dels pobles, així com tenir en compte el pes que en cada cas degueren tenir una sèrie de factors: experiència revolucionària i sindical recent, creixement urbà i industrial, capacitat política de cadascun dels ajuntaments i capacitat d'influència de les famílies econòmicament destacades, restauració política, reassentament de les relacions amb l'Església i redefinició del paper de convents i parròquies, etc. Falta recórrer, doncs, un bon camí, tant pel que fa a copsar la complexitat de factors que influeixen en el procés, com pel que fa a evitar perspectives excessivament teleològiques, que l'interpreten com un avenç cap als moderns estats del benestar entesos com al punt final d'un camí prèviament escrit¹²⁹.

Un servei com l'establert per aquesta mena de reglaments suposava, a la pràctica, l'organització d'una beneficència municipal consolidada i permanent a uns costos mínims. S'arbitraven uns pressupostos majors que els existents fins aleshores, però limitadíssims, que s'optimitzaven gràcies a la xarxa veïnal establerta a l'entorn de les juntes de barri que recaptaven notables fons caritatius, alhora que asseguraven el control de la població i reforçaven el caràcter religiós que en algun moment havia estat a punt de perdre. Una beneficència municipal així establerta, amb costos baixos, no suscitava la resistència que hauria pogut comportar un altre plantejament i permetia, en canvi, cobrir, per a tots els veïns pobres, uns serveis similars als que la resta de ciutadans podien garantir-se per la via d'asseguradores privades o de societats de socors mutus. En teoria, la instauració d'una assistència d'aquesta mena hauria d'haver suposat conflictes entre el nou servei públic i aquestes entitats privades. Que ens consti, almenys per aquesta època, en la instauració dels serveis municipals de beneficència no es va produir res

---

¹²⁸ CAPEL, Horacio - TATJER, Mercè: *Reforma social, serveis assistencials i higienisme a la Barcelona de finals del segle XIX (1876-1900)*, in *Cent anys de salut pública a Barcelona*, Barcelona, Institut Municipal de la Salut, 1991, p. 39 i ss.

¹²⁹ En la bibliografia internacional hi ha nombrosos exemples d'un tractament força més complex d'aquests canvis, que responen a l'estudi de la problemàtica de la municipalització de múltiples serveis al llarg, sobretot, la segona meitat del segle XIX. Com a exemples, podem destacar l'ampli treball de EVANS, Richard: *Death in Hamburg. Society and politics in the cholera years (1830-1910)*, London-New York, Penguin Books, 1987. També el recull de treballs de FRASER, Derek, Ed.: *Municipal reform and the industrial city*, New York, Leicester Univ. Press - St. Martin's Press, 1982. Sobre el paper de les malalties infeccioses endèmiques en la millora sanitària i assistencial, cal consultar HARDY, Anne: *The epidemic streets. Infectious disease and the rise of preventive medicine*, Oxford, Clarendon Press, 1993. Interessants reflexions i una bona síntesi bibliogràfica sobre l'evolució de la política social, des d'una perspectiva gens teleològica a DAUNTON, Martin: *Charity, self-interest ...*, London, University College London Press, 1996, esp. pp. 1-23.

semblant, bé fos perquè les franges de població cobertes per uns i altres devien quedar suficientment delimitades a efectes pràctics, bé fos perquè la qualitat de la cobertura municipal, en un primer moment, no devia ser capaç de convertir-se en alternativa a mútues i entitats asseguradores privades. Hem vist com en els primers debats parlamentaris en què es plantejava la conveniència d'aquestes reformes pesaven més les reticències d'uns legisladors amb fortes conviccions liberals i les necessitats hisendístiques de l'Estat, que no pas la pressió d'unes entitats privades que tot just aleshores, gràcies al model assistencial que s'estava creant, començaven a consolidar-se. No es van produir pugnes en aquest sentit fins a principis del segle XX, quan s'acabà emprant amb certa decisió la via de la instauració de serveis públics de caire estatal. Durant tot el segle XIX, les reticències havien vingut dels propis plantejaments i conviccions liberals i, sobretot, dels ajuntaments, als quals s'intentava carregar la responsabilitat de l'organització assistencial. Amb el pas del temps, això anà canviant, i en l'últim terç de segle ja s'havia donat un pas decisiu en la transformació del liberalisme clàssic. De les virtuts i limitacions de l'acció pública dels ajuntaments, així com la progressiva assumpció dels serveis per part de l'Estat, caldrà que en parlem més endavant. Ara, de moment, caldrà que completem l'anàlisi dels mecanismes de transformació d'aquest model amb les decisives aportacions que hi realitzaren tant les associacions d'ajut mutu com els brots epidèmics, que actuaren com a catalitzador en la consolidació dels canvis en la política social d'aquest primer liberalisme.

CAPÍTOL 5

LES INICIATIVES PARTICULARS D'AUTOAJUT: MÚTUES, GREMIS, SINDICATS I CONFRARIES

5.1.-Antecedents històrics. Canvis amb l'aparició del liberalisme

La migrada assistència pública i eclesiàstica, tant en l'Antic Règim com en el liberalisme, havia portat al sorgiment de múltiples formes d'autoajut entre els grups socials que s'ho podien permetre. Les que més èxit tingueren entre les franges populars durant els primers anys del liberalisme foren les societats de socors mutus, unes associacions basades en el pagament periòdic d'una quota que havia de permetre cobrir les despeses sanitàries o la falta de salari en cas que un dels socis caigués malalt i hagués d'abandonar temporalment el treball. Són societats que, només en part, tenien el seu origen en els antics gremis. Acceptem, només provisionalment, una definició tan genèrica, perquè sortosament, la nostra historiografia ha començat a superar l'oblit en què, fins fa poc, s'havia tingut el món mutual. El primer repàs al registre d'associacions del segle XIX de qualsevol arxiu porta, invariablement, a la constatació de la gran quantitat de mútues inscrites, en contrast amb l'atenció historiogràfica que se'ls ha dedicat. Massa sovint, hom ha caigut en l'error de suposar que aquestes societats només tenien importància en tant que precedent i artifici legal per ocultar l'activitat de societats obreres de resistència. Com diu Santiago Castillo, casos com el de la famosa Societat de Teixidors de Barcelona, dels anys quaranta, no han servit tant per aclarir-nos les idees com per desviar-nos l'atenció cap a altres aspectes ¹. És evident que 1840, data de fundació d'aquesta societat, és un bon referent com a moment simbòlic per al moviment obrer organitzat en el segle XIX, sempre i quan no oblidem que aquesta fita no fou més que un tombant pel que fa a l'aparició d'unes formes d'organització i de lluita obrera que tenen molt a veure amb l'experiència revolucionària liberal i industrial de pocs anys enrere i, evidentment també, amb la tradició gremial de l'Antic Règim ².

---

¹ CASTILLO, Santiago: *Las Sociedades de Socorros Mútuos en la España contemporánea*, in CASTILLO, S., Ed.: *Solidaridad desde abajo: trabajadores y socorros mútuos en la España contemporánea*, Madrid, UGT-Centro de Estudios Históricos, 1994. Aquest recull de ponències presentades al "Primer Encuentro Internacional sobre las Sociedades de Socorros Mútuos de los trabajadores en España: siglos XIX y XX", celebrat a Madrid el 1992, és, de ben segur, el recull més seriós de què disposem per al cas espanyol. Hi haurem de fer contínues referències.

² Per a aquests anys inicials de la història del mutualisme català, amb fronteres difuses amb confraries, gremis i moviment sindical, és imprescindible la consulta de BARNOSELL, Genís: *Orígens del sindicalisme català*, Vic, Eumo, 1999.

El dirigent Joan Alsina entenia el 10 de maig de 1840, data de fundació de la societat de teixidors, com a l'inici de "*...una nueva era para nosotros*", una nova era en què "*... hicimos ver a los que aparentaban creer y que creían hacernos entender que dispensaban favor proporcionando trabajo, que somos algo en la cadena social*"³. El líder sindical tenia raó en valorar la importància d'aquell episodi, però si comencem parlant d'aquesta coneguda societat barcelonina de 1840 és perquè cal advertir no tan sols del perill de veure el mutualisme com una simple forma de lluita sindical encoberta, sinó també per alertar de la necessitat de distingir entre un mutualisme lligat a la tradició gremial, de la qual la Societat de Teixidors de Barcelona en seria un clar representant, d'un altre mutualisme, de caire radicalment nou. En el primer cas, l'adscripció a un ofici és la clau que obre les portes de la societat mutual, i aquesta és una forma més d'autoprotecció d'un treballador que, en el pas de l'Antic Règim a la societat liberal, ha esdevingut un treballador, en certa mesura, privilegiat. En aquest cas sí que és possible pensar en aquesta mena d'alternança mutualisme-sindicalisme de resistència. El segon cas, en canvi, respon a la precarietat que comportà el desmantellament de la xarxa assistencial de l'Antic Règim. Fruit d'aquest procés, aparegueren multitud d'iniciatives particulars d'autoajut entre els sectors menys miserables de les classes populars, formades per aquells treballadors que, sense pertànyer a un ofici protegit per un gremi, podien permetre's un mínim estalvi per autocobrir-se davant de situacions de misèria puntual i que, per tant, no buscaven en la mútua una forma d'encobrir un moviment sindical sinó que l'autoprotecció era ja un objectiu en si mateix.

L'estudi del sorgiment de la indústria en una ciutat com Barcelona i en els seus suburbis ha de permetre'ns establir una diferenciació força clara dins del món mutual. Tot fa pensar en dos models mutuels diferents: d'una banda, el mutualisme de la capital, molt lligat a l'ofici dels treballadors que l'integraven, i de l'altra, el mutualisme dels suburbis, en què l'heterogeneïtat entre els afiliats era la nota dominant⁴. A la capital, bona part de les associacions que s'aplegaven sota l'etiqueta de societat de socors mutus eren societats d'origen gremial, de vegades com a forma

---

³ BENET, J. - MARTÍ, C.: *Barcelona a mitjan segle XIX. El moviment obrer català durant el Bienni Progressista (1854-1856)*, Barcelona, Curial, 1976, p. 217. Cita del discurs de Joan Alsina amb motiu de la festa de segon aniversari de la constitució de la Societat de Teixidors de Barcelona (1942).

⁴ Aquesta distinció no es fa a SOLÀ, Pere: *Les germanats de socors a Barcelona, segles XIX i XX*, in *Actes del III Congrés d'Història de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1993, pp. 382 i ss. L'autor es limita a reconèixer l'herència gremial de moltes societats mutuels, però no pretén explicar-ne les raons ni distingir si a tot arreu es dona aquest fet. Una visió molt més acurada a DÍEZ RODRÍGUEZ, Fernando: *La sociedad desasistida. El sistema benéfico asistencial en la Valencia del siglo XIX*, València, Diputació de València, 1993, pp. 205-225.

de resistència a la proletarització i de vegades com a forma de preservar el grau d'autonomia i benestar que els dona la qualificació professional ⁵. Agrupen treballadors d'oficis molt determinats, amb l'objectiu de defensar els seus interessos professionals i, al mateix temps, organitzar una mútua per a autoprotegir-se. En aquest cas sí que es pot parlar d'un cert sindicalisme encobert. En canvi, en els suburbis, per la pròpia inexistència d'aquests en l'Antic Règim, les mútues presenten una afiliació ben heterogènia. Difícilment podien encobrir un sindicat i, per tant, les hem d'estudiar des d'un altre punt de vista. En aquest sentit, si tenim en compte la distinció que sovint s'ha fet entre societats mutuels *populars* o *obreres* ⁶, en funció de la tipologia dels afiliats, podríem apuntar com a hipòtesi la inexistència d'una experiència gremial prèvia com a factor explicatiu del major sorgiment de les primeres en molts llocs. Igualment, la realitat urbana explicaria l'aparició en ciutats com Barcelona de nombroses societats, bé d'origen gremial, bé lligades a un ofici, encara que aquest no hagués estat dels articulats en gremis anteriorment. Més endavant, el procés d'homogeneïtzació del treball, la desvirtuació de les especificitats de l'ofici i el progressiu assentament del marc liberal en les relacions de treball explicarien la paulatina desaparició de les mutualitats professionals al llarg del segle. D'aquesta manera, podríem matisar la classificació que fan Feliciano Montero i Mariano Esteban de Vega, segons la qual dins de les mútues obreres cal distingir tres grans grups: societats *generals*, societats d'*ofici* o societats de *taller* (o d'*empresa*) ⁷. A mesura que, per la pròpia lògica de la societat liberal, les mutualitats d'ofici anessin desapareixent, les de caire més heterogeni s'anirien generalitzant. Des d'aquest punt de vista, a finals de segle i sobretot en les ciutats industrialment avançades, trobaríem bàsicament societats de les anomenades *generals* o *populars*, que agrupen gent de tota mena, o bé societats mutuels adscrites a una empresa o

---

⁵ L'adscripció gremial de la majoria de les mútues barcelonines en la primera meitat del segle XIX es pot consultar a MADOZ, P.: *Diccionario...*, p. 209, on l'autor afirma que "...*todos estos establecimientos traen su origen de los antiguos gremios, y tienen por objeto socorrer a los asociadas en sus dolencias y necesidades*". En els reglaments conservats per a mútues de la segona meitat del segle, en canvi, no és gens clar aquest ascendent gremial. Una explicació del procés que conduí dels antics gremis a les mútues a Díez RODRÍGUEZ, Fernando: *Viles y mecánicos. Trabajo y sociedad en la Valencia preindustrial*, València, Ed. Alfons el Magnànim, 1990. També MARTÍNEZ GALLEGU, Francesc Andreu: *Disolución gremial y constitución societaria: los términos del vínculo, Valencia 1834-1868*, in CASTILLO, S.: Ed., *Op. cit.*. Sobre el diferent tractament administratiu que les noves mútues podien rebre en funció de si els seus components eren antics mestres o fadrins, BARNOSELL, Genís: *Orígens del sindicalisme...*, p. 48.

⁶ Una exposició clara de la tipologia del mutualisme a ESTEBAN DE VEGA, Mariano: *Las sociedades de socorros mútuos de la provincia de Salamanca en el último cuarto del siglo XIX*, in CASTILLO, Santiago, Ed.: *Solidaridad desde abajo. Las sociedades de socorros mútuos en la España contemporánea*, Madrid, UGT-Centro de Estudios Históricos, 1994, p. 343 i ss.

⁷ MONTERO, Feliciano - ESTEBAN DE VEGA, Mariano: *Aproximación tipológica al mutualismo popular y obrero en España: el mutualismo asistencial*, in CASTILLO, S., Ed.: *La historia social en España. Actualidad y perspectivas*, Madrid, Siglo XXI, 1991

taller, fruit de les múltiples iniciatives patronals d'enquadrament del moviment obrer. Això es fa evident si comparem la realitat barcelonina amb la de diferents ciutats espanyoles, com per exemple, la Salamanca estudiada per Mariano Esteban de Vega o la València estudiada per Fernando Díez, on l'autor distingeix entre les antigues confraries i germandats, d'origen eclesiàstic, de les noves societats de socors mutus, a les quals, només en part es pot relacionar amb les anteriors i, dins del gruix d'aquestes darreres, distingeix, entre societats generals (d'adscripció heterogènia), societats lligades al gremialisme i societats específicament obreres ⁸.

De les relacions entre assistència religiosa i el nou liberalisme ja n'hem parlat amb detall anteriorment. Pel que fa a aquesta qüestió, la realitat barcelonina és similar a la valenciana i, cal suposar, a la de tot el país. Profusió de corporacions assistencials cristianes a principis de segle, que s'anaren diluint en les convulsions liberals i que, força transformades, tornaren a tenir èxit a finals de segle durant la Restauració. Només cal fer un cop d'ull a les llistes de subsidis concedits per l'Ajuntament de Barcelona a entitats assistencials a finals de segle per adonar-se de la importància del ressorgiment d'aquestes societats ⁹. A la fi del període, la distinció entre entitats assistencials i agrupacions d'autoajut és molt nítida, però en els anys de transició de l'Antic Règim al liberalisme, es fa molt difícil distingir entre germandats, gremis i confraries d'ascendent professional i, fins i tot, diferenciar entre aquesta mena de societats i les congregacions estrictament devocionals. Antigament, a Catalunya, els termes gremi i confraria sovint eren utilitzats indistintament quan una associació de treballadors de l'Antic Règim prenia el nom sota l'advocació d'un sant, i només podem distingir-les analitzant els seus reglaments. Fou en el segle XVIII quan, progressivament, els dos conceptes s'anaren separant, i es reservà la denominació de gremi a les corporacions estrictament professionals i el de confraria per a les associacions de fidels encarades a l'exercici de la pietat i de la caritat en diferents formes, si bé no sempre era fàcil distingir unes societats de les altres. Més encara, si tenim en compte que entre unes i altres, com a precedent de les societats de socors mutus, com a reacció a l'assistència caritativa i al progressiu hermetisme dels gremis aparegueren les germandats de socors ¹⁰. Unes i altres

---

⁸ ESTEBAN DE VEGA, M.: *Las Sociedades de Socorros Mútuos en la provincia de Salamanca*,..., DÍEZ RODRÍGUEZ, F.: *La sociedad desasistida*,...

⁹ Una relació dels subsidis atorgats per l'Ajuntament es pot consultar a *Anuario Estadístico de la Ciudad de Barcelona*, any 1902, pp. 335 i ss. També es pot consultar ALBÓ MARTÍ, Ramon: *Barcelona, caritativa, benéfica y social. Con un prólogo del Excmo. Sr. José Marvá*, Barcelona, La Hormiga de Oro, 1914, 2 vols.

¹⁰ Pel que fa a les possibles vies d'evolució entre confraries, gremis, germandats de socors i mutualitats, cal tenir en compte les indicacions del treball de SÁNCHEZ DE MADARIAGA, Elena: *De la "Caridad fraternal" al "Socorro mútuo": Las hermandades de socorro en Madrid en el siglo XVIII*, in CASTILLO, S., Ed.: *Solidaridad desde abajo*...

visqueren traumàticament, per motius diferents, les convulsions revolucionàries de principis del vuit-cents, tot i que des d'un temps enrere, ja eren perseguides per diferents motius.

Pel que fa a les confraries, des de ben antic havien viscut sovint en el límit entre la permissivitat i la prohibició. Explica Hernández Iglesias que, ja des del món medieval, se les vigilava de ben a prop per evitar que la possibilitat d'organitzar laics per a fins religiosos donés cobertura a formes organitzatives perilloses (reivindicacions professionals, partides armades, etc.)¹¹. Des del segle XVII es detecta a Catalunya la persecució de determinades extralimitacions en les confraries. El permís per pidolar en favor dels deficients i pobres que tenien moltes d'aquestes associacions fou excusa per permetre molts abusos. González Sugrañes explica que, a partir de 1686, a Barcelona s'hagué de reunir la trentadosena de l'Hospital i la Casa de Misericòrdia, per tal de revisar les ordenances i les llistes d'afiliats a la Confraria del Sant Esperit¹². A la Catalunya del segle XVIII, el desenvolupament associatiu devia ser prou important, perquè Felip V, en la Nova Planta, s'apressà a reservar-se'n el control, derogant "*la absoluta potestad y plena jurisdicción contenciosa que tenían los antiguos Consellers*". Igualment, en la línia de les reformes dels il·lustrats de la segona meitat de segle, la monarquia de Carles III prohibí tota mena de germandats i confraries que existissin a Catalunya i autoritzà, a partir d'aleshores, només a aquelles que se sotmetessin estrictament al control del Consell i de la Junta General de Caritat¹³. Oficialment, es pretenia que totes les associacions de fidels laics es limitessin estrictament a l'exercici de la pietat i la caritat, i pocs dies després, es transmetien instruccions als corregidors per tal que vigilessin, sobretot, si, amagada darrere de la denominació de confraria, no es trobava cap associació professional, o gremi, i que, en aquest cas, fos prohibida, dissolta i, en tot cas, substituïda per "*...Montes pios y acopios de materias para las artes y oficios, que facilitaran las manufacturas y trabajos a los artesanos, fomentando la industria popular*"¹⁴. A Barcelona, recorregueren la decisió de cessar absolutament totes les confraries i germandats, presa des del 1770, les confraries del Sant Esperit i de Nostra Senyora

---

¹¹ HERNÁNDEZ IGLESIAS, Fermín: *La Beneficencia en España*, Madrid, 1876, Vol. I, p. 195 i ss. Una anàlisi dels mòbils que apartaren progressivament les confraries dels objectius devocionals amb què l'Església les havia anat creant, així com dels motius que les convertien sovint en entitats *sospitoses* a finals del segle XVIII a PUIGVERT, Joaquim M.: *Església, territori i sociabilitat (s. XVII - XIX)*, Vic, Eumo, 2001, pp. 169 i ss.

¹² GONZÁLEZ SUGRAÑES, M.: *Mendicidad y beneficencia en Barcelona*, Barcelona, Impr. Henrich y Cia., 1903, pp. 248 i ss.

¹³ *Instrucción para el Gobierno y dirección de la Junta General de Caridad*, 9 de maig del 1778, in HERNÁNDEZ IGLESIAS, Fermín: *La beneficencia en España*, 1876, Vol. I, pp. 195 i ss.

¹⁴ *Instrucción de Corregidores*, 15 de maig 1778, in HERNÁNDEZ IGLESIAS, F.: *Op. cit.*, p. 196

de la Font, al·legant la seva enorme utilitat com a ajut per a persones cegues i impedides, així com el fet d'haver estat aprovades per reials privilegis i butlles pontifícies. El recurs fou acceptat per la monarquia el 1774, si bé això no obstà per a què totes les altres associacions o confraries fossin prohibides, i que, a partir d'aleshores, les autoritzades fossin estrictament controlades pels governants. L'actuació vigilant dels dirigents il·lustrats de finals del segle XVIII no es limità, en aquest sentit, a Barcelona, sinó que intentà estendre's a tot el país. No fou gens fàcil, i en més d'un moment, es plantejà fer marxa enrere, com quan Campomanes la suspengué, advertint del perill que aquestes mesures fossin mal enteses per l'opinió pública, "*extraviada por una piedad mal entendida*" ¹⁵. No obstant això, aquestes ordres foren finalment acceptades i incloses en la *Novísima Recopilación*.

En arribar l'època de les convulsions liberals, l'Estat incidí amb més força en aquestes qüestions. No ho féu mogut per un sentiment antirreligiós, perquè trobem actuacions fermes en aquest sentit en èpoques no liberals. A Barcelona, per exemple, la Junta de Caritat aconseguí, el gener del 1815, que el Capità General de Catalunya decretés que els confreres del Sant Esperit i de Nostra Senyora de la Font fossin considerats indesitjables i, malgrat que aquests recorregueren el dictamen, tal com havien fet abans, el 1770, ara el Consell de Castella es féu ferm en la mesura i se'ls prohibí de resar, cantar i parlamentar en els pòrtics de les esglésies i espais públics de Barcelona ¹⁶. Malgrat això, aquestes associacions degueren seguir existint, perquè el 1834 tornem a trobar mesures contra l'ara anomenat Gremi i Confraria del Sant Esperit i de Nostra Senyora de la font de la Salut, exigint-los que, a partir d'aleshores, cessessin els seus privilegis i fossin estrictament controlades per les autoritats municipals. Mesures com aquestes es repetiren en diferents moments durant les agitadaes dècades de principis del segle XIX. Segurament, les persecucions d'aquestes confraries responen a l'afany de perseguir la vagància, per una banda, i a l'anticlericalisme que mogué als primers liberals, per una altra. Malgrat el zel que hi posava tothora, sovint l'Estat degué perdre fàcilment el control de la situació. La regència d'Espartero, per exemple, hagué de recordar a les audiències la necessitat de perseguir els molts abusos comesos arreu del país. Aprofitant la debilitat estatal, s'havien anat constituint en els últims anys nombroses associacions formalitzades com a confraries sota l'advocació d'un sant, sense haver obtingut el permís corresponent. Com que el Govern es veia incapaç de controlar un moviment que s'havia desfermat tan ràpidament, incapaç de revisar els

---

¹⁵ HERNÁNDEZ IGLESIAS, F.: *Op. cit.*, p. 197

¹⁶ GONZÁLEZ SUGRAÑES, *Op. cit.*, p. 253

reglaments, inspeccionar les associacions, etc., decidí cedir aquesta facultat als prelats diocesans i als caps polítics. Uns i altres serien els encarregats de decidir quines associacions calia prohibir i quines s'havien de mantenir ¹⁷. No hem resseguit quines i quantes foren eliminades perquè aquest no era l'objectiu del nostre treball, però és evident que es considerà l'experiència revolucionària liberal com a traumàtica. Les associacions *sospitoses* foren prohibides en mesures com aquesta, i les associacions autènticament catòliques foren perseguides igualment en els moments més exaltats de l'evolució del liberalisme espanyol. S'hauria d'esperar a 1875, amb la Restauració borbònica, per a viure el ressorgiment de les associacions religioses a Espanya. Fins a aquesta data, les que subsistiren no foren pas les confraries sospitoses d'encobrir altres mobilitzacions. Les que sobrevisqueren al sotrac liberal tindrien poc a veure amb l'herència agitadora de les que les precediren. Ans al contrari, les noves confraries semblaven més aviat un mecanisme establert pels catòlics espanyols per seguir influint a través de l'assistència social en els anys en què els liberals, els posaven més difícil seguir actuant. Així, per exemple, la congregació cristiana fundada a Barcelona que sembla haver tingut més èxit, si hem de fer cas a les notícies de Ramon Albó és l'anomenada *Congregación de la Caridad Cristiana*, fundada el 1850, per tal de socórrer malalts a domicili ¹⁸. Permetia els donatius tant en espècie, en diner o en treball (assistència sanitària, infermeria, etc.). A principis del segle XX encara subsistia, i era una de les associacions de caritat privada més importants de Barcelona. Es calcula que tenia unes despeses anuals aproximades d'unes 55.000 pts., repartides en socors a uns 4.000 malalts, tant en forma de medicaments com d'alimentació. Cal destacar també les *Conferències de Sant Vicenç de Paül*, moviment internacional catòlic, fundat a París el 1833, de gran èxit a tot Espanya ¹⁹. La seva acció no era purament assistencial perquè pretenien també la instrucció moral i religiosa dels assistits. Durant el segle XIX, funcionaren a Barcelona unes vint conferències (o congregacions territorials) repartides per altres tantes parròquies.

Ara no és el moment d'endinsar-nos en els detalls de la complexa evolució gremial, però ens hi hem de referir perquè va tenir un paper clau en l'autoajut de les classes obreres i com a precedent d'una bona part de les entitats mutuels. Però entendre les mutualitats del segle XIX com a una mera continuïtat dels gremis medievals i moderns resulta una simplificació excessiva. Sovint, les referències a un passat ancestral i gloriós en l'edat mitjana deuen ser poc més que

---

¹⁷ R.O. 18-11-1841 i R.O. 8-2-1842

¹⁸ ALBÓ MARTÍ, Ramon: *La caridad, su acción en Barcelona*, Barcelona, 1901

¹⁹ Vegeu DÍEZ RODRÍGUEZ, F.: *La sociedad desasistida*, pp. 190 i ss.

formes de donar prestigi i solvència a una associació que busca afiliats. En general, eren originàries del segle XVIII, a tot estirar ²⁰. És ben sabut que l'esplendor del gremialisme medieval i modern no resistí l'aparició de la indústria contemporània. Per raons d'eficiència productiva, per un costat, per dissidències internes i per raons polític o-socials per un altre. El nou liberalisme i la burgesia que el sustentava tingué molt interès en eliminar els gremis, en tant que fe a la llibertat d'indústria, de comerç i de contractació de la mà d'obra. Ara bé, la supressió dels gremis portava aparellada altres connotacions no tan desitjables pels nous dirigents. Principalment, la destrucció dels mecanismes d'autoajut dels treballadors que s'articulaven a l'entorn de la institució. De ben segur que la necessitat de mantenir aquesta xarxa d'autoajut en un Estat que ni volia ni podia resoldre aquest tema pel seu compte fou bàsica en la supervivència de molts gremis, per bé que molt transformats. Ja a finals del segle XVIII, alguns tractadistes avisaven de l'amenaça que, en aquest sentit, suposaria la seva supressió. Així, la Societat Econòmica d'Amics del País, de Madrid, proposava ja el 1786, que se'ls mantingués en tant que organismes aptes per facilitar la instrucció i l'auxili dels associats, mentre que en proposava la supressió dels seus aspectes monopolístics i de control del procés productiu i comercial ²¹.

Els matisos aleshores introduïts a l'hostilitat il·lustrada front als gremis es deixaren sentir en l'evolució de la política liberal. En aquest aspecte, es poden distingir dos moments en l'evolució del liberalisme espanyol del segle XIX. Es començà actuant radicalment contra aquestes corporacions. En les Corts de Cadis es declarà la llibertat absoluta de negoci i contractació per a tots els espanyols i estrangers residents, així com la supressió d'absolutament tots els gremis del país ²². Només es restringia la llibertat de negoci introduint una vaga clàusula que deia subjectar la instal·lació de fàbriques a les regles de justícia adoptades per a garantir la salubritat dels pobles. Amb la restauració de l'absolutisme es restabliren les ordenances gremials, al·legant les limitacions que la llibertat absoluta posava cara al control de la salubritat. No obstant això, el retorn a l'antic marc no es féu estrictament en els termes anteriors. La Junta de Comerç, encarregada d'anul·lar tot allò que restringís la llibertat de comerç i d'indústria, actuà contra les

---

²⁰ La historiografia europea tendeix cada cop més a desvincular gremis i mutualitats o, com a mínim, a matisar-ne la continuïtat. En aquest sentit, és útil llegir la síntesi que, sobre mutualitats, gremis i confraries fa, per al cas anglès, Eric HOPKINS: *Working class self-help in nineteenth-century England*, London, UCL Press, 1995. Per al cas francès, una visió relativament diferent a RADELET, Michel: *Mutualisme et syndicalisme. Ruptures et convergences de l'Ancien Régime à nos jours*, Paris, Presses Universitaires de la France, 1991.

²¹ SIXTO ESPINOSA, Manuel: *Memoria e informes sobre las ordenanzas para el gremio de sastres de la Corte*, Madrid, Sociedad Económica de Amigos del País, 1786, citat per HERNÁNDEZ IGLESIAS, F.: *Op. cit.*, p. 199.

²² Llei de 8 de juliol de 1813.

prerogatives gremials que avançaven en aquesta direcció. La derrota liberal, doncs, no havia estat total ²³. Igual com passà amb el retorn de l'absolutisme, la segona experiència liberal tampoc reproduïria exactament els mateixos patrons anteriors. Així com no foren restablertes totes les prerogatives gremials en tornar Ferran VII, durant la restauració del liberalisme tampoc tornaren a ser suprimits totalment. En la normativa que instauraria definitivament el liberalisme a Espanya i que començava amb la famosa instrucció de Javier de Burgos, del 1833, s'acceptaren, en un primer moment, els gremis, tot i que transformats en la seva essència. Se'ls sotmetia a estricte control per l'autoritat municipal i es restringien les seves activitats a les encaminades als objectius d'il·lustrar-se, fomentar-se i socórrer-se mútuament ²⁴. Finalment, el 6 de desembre de 1836 es reinstaurava la llei de 8 de juny de 1813, per la qual es fixava la llibertat de negoci i de contractació. Els gremis com a corporacions per a la defensa dels interessos professionals havien deixat d'existir legalment, però s'obria una via per a llur activitat associativa en forma de societats de socors mutus ²⁵.

Per estudiar el mutualisme del segle XIX no en fem prou amb una aproximació tipològica a les seves característiques, sinó que cal tenir en compte l'evolució històrica de les formes associatives de l'Antic Règim en funció de les particularitats de cada àrea geogràfica i de cada grup social. Així, en els àmbits rurals es mantindrien encara fins ben entrat el segle bona part de les xarxes d'autoajut familiar-veïnal pròpies de l'Antic Règim ²⁶, amb més o menys presència de l'assistència eclesiàstica, per un costat, i dels contractes d'igualatoris, per un altre, com a precedent d'un cert tipus d'assegurança privada per als sectors més benestants de la societat rural ²⁷. Igualment, dins del món urbà també trobem notables diferències. Com ja hem avançat,

---

²³ Reial Ordre de 29 de juny de 1815.

²⁴ Reial Decret 20 de gener de 1834 i Reial Decret de 30 de juliol de 1836.

²⁵ Una molt bona anàlisi del procés evolutiu dels gremis entre l'Antic Règim i el món contemporani a Díez RODRÍGUEZ, F.: *Viles y mecánicos. Trabajo y sociedad en la Valencia preindustrial*, València, Edicions Alfons el Magnànim, 1990

²⁶ MANDLER, Peter, Ed.: *The uses of charity. The poor on relief in the nineteenth-century metropolis*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1990. Sobre possibles limitacions del desenvolupament mutual en la Catalunya rural, vegeu SOLÀ GUSSINYER, Pere: *Cultura popular, educació i societat al nord-est català, 1887-1959. Assaig sobre les bases culturals i educatives de la Catalunya rural contemporània*, Girona, Col·legi Universitari de Girona, 1983. Sobre les limitacions d'aquesta interpretació restrictiva del mutualisme rural, vegeu ARNABAT MATA, Ramon: *Las sociedades de socorros mútuos en la Cataluña rural, 1879-1939*, in CASTILLO, S., Ed.: *Solidaridad desde abajo...*

²⁷ Entenem per igualatoris els contractes entre un particular i un metge, pel qual aquest es compromet a assistir mèdicament al contractant en cas de malaltia a canvi del pagament d'una quota periòdica. En realitat, són una antiga fórmula de pre-assegurança privada, de molt d'èxit sobretot en zones rurals.

no totes les ciutats presenten el mateix tipus de mutualisme. No només ens referim a comparar el que passa a Barcelona amb ciutats relativament poc industrialitzades, com San Sebastián, Salamanca o Alacant ²⁸, sinó que també en ciutats més grans, com la València estudiada per Díez Rodríguez hem vist com el tipus de mutualisme és força més lligat a la realitat dels oficis que no pas el de Barcelona, sobretot en els seus suburbis ²⁹. El de Barcelona fou un mutualisme més propi dels nous temps, que partia d'un substrat gremial preexistent però que ràpidament anava canviant. En destacava sobretot l'heterogeneïtat i l'alt grau d'afiliació. A València, a 1883, Díez comptabilitza uns 5.800 afiliats per als 37 centres mutuels que reconeix (on inclou els no inscrits en els registres oficials), en una ciutat d'uns 150.000 habitants. Per a dates similars, podem comparar aquesta afiliació amb els recomptes que hem fet per a Sant Martí de Provençals, nucli industrial barceloní d'uns 23.000 habitants aleshores, on hem comptabilitzat uns 4.000 afiliats en unes 75 societats. Per al conjunt de la ciutat de Barcelona, no tenim dades fiables, però resulten ben significatius, per exemple, els centenars de reglaments de societats mutuels dipositats en els arxius de l'Ajuntament de Barcelona corresponents a mitjan segle XIX ³⁰, o bé les estimacions que fan les agrupacions de mútues de principis de segle XX, segons les quals, per exemple, la *Unión y defensa de los montepíos de Barcelona*, federació de mutualitats barcelonines fundada el 1896, agrupava, el 1910, un total de 554 societats, amb un total de 124.316 afiliats i uns subsidis anuals de 1.509.148 pts ³¹. Davant de xifres com aquestes, els mutualistes catalans se sorprenien del poc arrelament del moviment en ciutats com Madrid. En dates tan avançades com 1898, un periòdic catalanista-mutualista de Barcelona, *Lo Teatro Català*, denunciava que "...los madrilenys, aficionados i dedicats gairebé exclusivament a'l vi i a'ls toros, no son amichs de romanos. S'acoduheixen a un d'aquests igualatoris, pagan, si tenen quartos, cobren luego si'ls pagan (que de tot deu haver-hi) y fora maldecaps." ³².

---

²⁸ Entre molts altres treballs monogràfics, la diferent realitat mutual de ciutats com aquestes respecte al que trobem a Barcelona, tant qualitativament, quantitativament i cronològicament, es detecta en els treballs de MARTÍNEZ MARTÍN, Mª A.: *Las sociedades de socorros mútuos en Guipúzcoa: 1880-1936*, de FERNÁNDEZ-CORDERO AZORÍN, C.: *La primera sociedad de socorros mútuos en Alicante, 1870*, i de ESTEBAN DE VEGA, M.: *Las sociedades de socorros mútuos en la provincia de Salamanca*; tots ells inclosos al volum de CASTILLO, S., Ed.: *Solidaridad...*

²⁹ DÍEZ RODRÍGUEZ, F.: *La sociedad...*, pp. 207 i ss.

³⁰ AMAB; Secció D. Administració de serveis (classificació provisional)

³¹ *Unión y Defensa de los Montepíos de Barcelona y las Afueras*, Estats de comptes, 1910.

³² *Lo Teatro Català*, Juliol 1898

5.2.-El nou mutualisme del segle XIX. Aproximació al seu funcionament

Quan hom vol conèixer el funcionament de les societats de socors mutus, se sol recórrer als molts reglaments que ens han deixat. Des d'aquest punt de vista, semblen societats prou conegudes. No obstant això, no en sabem gairebé res del seu funcionament real, al marge de la forma en què, en teoria, i d'acord amb el reglament, s'organitzaven. El rastre documental que aquestes societats han deixat és molt escàs. Gairebé tots els estudis publicats a Espanya sobre aquesta qüestió s'han elaborat únicament utilitzant aquests reglaments com a font documental, perquè rares vegades es conserven llistes de socis, estats de comptes, correspondència o publicacions sobre aquests centres. Per al cas de Barcelona, però, hem pogut localitzar un material una mica més abundant per alguns moments del segle i, sobretot, algunes revistes o publicacions especialitzades no treballades fins ara pels historiadors. Però cal que comencem sintetitzant els principals punts que es poden trobar en qualsevol reglament de les moltes mútues existents a Catalunya. A la primera meitat del segle, Genís Barnosell ha detectat diferències importants en les formes d'organització i pagament ³³. Amb el pas dels anys, però, els reglaments i les formes de gestionar aquestes mútues s'anaren homogeneïtzant, cosa que explica que en la segona meitat del segle la majoria dels reglaments semblin calcats l'un de l'altre. Normalment, totes les mútues solen ser sorprenentment similars, sobretot entre les societats que hem anomenat *generals*, les que apleguen una afiliació més heterogènia i que hem considerat més allunyades de l'herència gremial ³⁴.

Se solia començar el reglament indicant el nom dels fundadors de la mutualitat, que solien coincidir amb els membres de la junta directiva. Així, per exemple, en el cas del Montepío de San Andrés Avelino, de Barcelona, no deu ser pas cap casualitat que el nombre de fundadors, nou homes, coincideixi exactament amb el nombre de càrrecs administratius establerts en la junta directiva: un director primer, un comptador i un tesorero, dos zeladors, un secretari i un subsecretari, i dos oïdors. A més a més, s'establien, en un principi, quatre infermers, que no tenien el caràcter assistencial que avui atribuïm als infermers, sinó que simplement eren els encarregats de vigilar els socis malalts i evitar que cometessin abusos. El reglament prenia el

---

³³ BARNOSELL, Genís: *Orígens del sindicalisme...*, pp. 34 i ss.

³⁴ Una anàlisi crítica d'aquests reglaments tan similars a RALLE, Michel: *El montepío obrero: ¿anacronismo o modelo?*, in "Estudios de Historia Social", 30, Madrid, 1984

compromís d'afegir un infermer per cada deu associats. Es preveia que aquesta mútua, en concret, tindria uns 150-200 socis, és a dir, seria un centre de tamany mitjà-petit entre els existents a Barcelona. Els càrrecs establerts eren, en principi, honorífics i gratuïts, elegits per al període d'un any en Junta General. Només s'establia un càrrec, al marge de la junta, que sí que cobrava. L'anomenat *caminador* era l'encarregat de passar periòdicament per casa de cadascun dels socis a cobrar la quota o bé a lliurar el subsidi en cas de malaltia. Malgrat aquest aparent altruisme, com veurem més endavant, les mútues eren sovint criticades per falta de transparència en la gestió, per falta de participació dels socis en les assemblees i pel fet de convertir-se més en un negoci particular dels seus gestors (cosa que permet dubtar del caràcter gratuït dels càrrecs) que no pas en una veritable associació d'ajut mutu. Sempre s'estipulava que les reunions i assemblees es farien en el domicili social de la mútua que, invariablement, sempre coincidia amb el domicili particular del director, per la qual cosa no devia tractar-se d'assemblees gaire massives. Però tampoc podem donar crèdit total a aquestes crítiques, perquè en altres casos el fet de pertànyer a la junta sembla més una molèstia que no pas una oportunitat de poder per al que ostenta el càrrec. Ho prova el fet que en algunes mútues, els reglaments estableixen que l'exercici dels càrrecs és rotatiu i obligatori, i sovint s'estableix una quota que es pot pagar (generalment, unes cinc pessetes) si es vol evitar haver d'exercir-lo quan reglamentàriament correspondria.

Una altra possibilitat per analitzar les mutualitats són els seus estats de comptes. S'enviaven anualment a cadascun dels socis per tal que en la Junta General poguessin presentar les crítiques que vulguessin. Poc temps abans de la assemblea anual s'havien de reunir les tres figures centrals de l'associació (director, comptador i tesorero) per redactar els estats de comptes. El director, que era l'encarregat de registrar els socis matriculats en el centre, establia la llista anual d'altres i baixes; el comptador, que havia portat al llarg de l'any la comptabilitat, publicava l'estat de despeses i ingressos. El tesorero era l'encarregat de guardar en una caixa els fons de la mutualitat. Pel fet que fos qui guardés els diners, el tesorero solia ser l'objectiu de totes les mirades, perquè més d'una vegada s'havia donat el cas que el tesorero s'havia fugat amb la caixa. Per evitar això, moltes societats, com la de San Andrés Avelino, establien que la caixa forta només es podia obrir amb tres claus alhora, guardades per cadascun dels tres directius, tot i que mesures com aquesta mai foren garantia suficient.

La qüestió de l'administració dels fons sempre fou objecte de crítiques. Tanmateix, l'èxit d'afiliació sempre els va permetre fixar uns criteris força restrictius a l'entrada de nous socis,

òbviament, per tal d'evitar problemes econòmics i d'altra mena. Qualsevol persona que volgués ingressar-hi, havia de presentar la sol·licitud al director, especificant nom i cognoms, adreça, edat i sovint la partida de bateig, cal suposar que per evitar frauds en l'edat, perquè aquest era un dels punts essencials: normalment no acceptaven persones menors de 15-16 anys ni majors de 40 o, en alguns casos, 50, per evitar els riscos d'emmalaltir propis de l'edat. Amb aquests requisits, però, no n'hi havia prou per a l'admissió d'un nou soci, sinó que era feina del director contrastar la solvència moral i econòmica de l'individu en qüestió. Calia evitar acceptar gent que pogués posar la societat en un compromís social o polític, així com assegurar-se que l'aspirant era prou solvent com per pagar mensualment la quota establerta. Per regla general, el procés que se seguia era la informació als altres socis de la sol·licitud d'ingrés, i només s'acceptava el nou membre si dos o tres dels associats coneixien l'aspirant, i en donaven garanties, i si cap altre membre s'hi oposava. Igualment, s'investigava a quantes altres mútues pertanyia l'aspirant. En cap dels reglaments consultats s'admetia l'afiliació d'algú que ja fos membre de més de dues mútues. És a dir, existia un cert consens en acceptar un límit màxim de tres assegurances mutuals per persona. Només si complia tots aquests requisits, el sol·licitant, era admès. A partir d'aleshores, se li feia pagar una quota d'entrada, generalment de quatre pessetes, sense dret a subsidi en cas de malaltia fins al cap de quatre mesos. A partir d'aleshores, el nou soci passarà a tenir els mateixos drets i obligacions que la resta, és a dir, a pagar les quotes i a rebre els subsidis corresponents. Generalment, al llarg de tot el segle XIX, i en el cas de la mútua de San Andrés Avelino, la quota establerta fou d'una pesseta al mes i de dos rals suplementaris cada tres mesos, per pagar el caminador. A més a més, en molts casos se solia establir una quota addicional d'una pesseta sempre que moria un dels socis. Amb aquesta quota addicional es recollien uns diners que es lliuraven a la vídua del difunt o a qui aquest hagués indicat en vida. D'aquesta manera, la mutualitat podia oferir no només cobertura de malaltia sinó també de mort, cosa que feia més atractiva l'afiliació.

Al marge dels afiliats que pagaven una quota normal, moltes d'aquestes societats establien la possibilitat d'admetre socis honoraris, que solien pagar una quota doble (generalment, dues pessetes mensuals). De vegades, això era una via per permetre que gent benestant col·laborés en el funcionament d'una societat adreçada a gent d'una categoria social més baixa, perquè la quota era honorària i no donava dret a cobrar el subsidi. En altres casos, en canvi, el soci honorari no era res més que un soci que pagava una quota doble que els altres però que també cobrava un subsidi doble en cas de malaltia. Un afiliat normal, quan queia malalt solia rebre un subsidi d'unes tres pessetes diàries per un màxim de noranta dies si la malaltia l'obligava

a romandre al llit o bé si es tractava d'un os trencat. En cas de cirurgia només s'establí un subsidi de dues pessetes diàries i una cobertura d'un màxim de trenta dies. Tant en un cas com en l'altre, l'afiliat havia de ser visitat per l'infermer (o visitador), que era l'encarregat d'assegurar-se que no s'estava cometent un frau. Per això tots els reglaments solien establir mesures com, per exemple, que el malalt havia de tenir la porta oberta de casa durant tot el dia, per permetre que el visitador es presentés per sorpresa sempre que volgués. En cas que el suposat malalt fos descobert defraudant la mutualitat, seria expulsat immediatament i se l'obligaria a retornar tot el subsidi que ja hagués cobrat. Una altra forma freqüent de frau devia ser fingir una recuperació i una recaiguda posterior, a fi de tornar a començar a cobrar el subsidi més enllà dels noranta dies reglamentaris. Per això la majoria dels reglaments establíen que, un cop recuperat d'una malaltia, no es permetria tornar a cobrar subsidi per cap altre motiu fins transcorreguts períodes d'uns trenta dies.

La cobertura de les mútues no anava mai més enllà del pagament d'aquest subsidi, amb el qual se suposava que el malalt podria suplir tant la falta de salari com els costos de l'atenció mèdica i farmacèutica, que no els sufragava ni proporcionava la mútua. Igualment, a Barcelona no hem detectat mai que els afiliats estiguessin obligats a ajudar ni a substituir el soci malalt en el seu treball. Possiblement, clàusules d'aquesta mena són més pròpies de les associacions hereves dels gremis de l'Antic Règim, on tots els associats comparteixen un mateix ofici, o bé en societats rurals, on també es detecten disposicions d'aquesta mena ³⁵.

Una altra mesura de control que la mútua solia establir era el fet d'haver de comunicar quin metge assistiria el malalt. Calia que la societat acceptés com a vàlid el metge que l'afiliat proposava. A partir d'aleshores, la relació del centre amb el metge es limitava als informes que aquest havia d'anar passant en cas de malaltia. Tanmateix, de vegades, sembla que es donava el cas que la societat establís contactes amb un metge determinat per tal que fos qui es cuidés de visitar els malalts de tota l'associació. Això, però, no suposava mai una assistència mèdica gratuïta, sinó que més aviat era un mecanisme més per controlar, via centralització del tractament mèdic, l'existència de possibles abusos per part dels socis ³⁶.

---

³⁵ ARNABAT MATA, Ramon: *Las sociedades de socorros mútuos en la Cataluña rural, 1879-1939*, in CASTILLO, S.: *Solidaridad...*, p. 93

³⁶ Una bona descripció de la casuística de les relacions entre el metge de la mútua (*controlling physician*) i el metge privat del malalt (*treating physician*) es troba a MITCHELL, Allan: *The function and malfunction of mutual aid societies in nineteenth-century France*, in BARRY, Johnatan - JONES, Colin, Eds.: *Medicine and charity before the Welfare State*, London-New York, Routledge, 1991

No totes les malalties quedaven cobertes per l'assegurança sinó que normalment s'establien unes restriccions molt clares a determinats tipus de malalties. En general, cap malaltia crònica era coberta per cap mutualitat. El límit màxim de subsidi solia establir-se en noranta dies, tot i que en alguns casos era major o menor, i que, cap a finals de segle, per fer front a la competència de les societats asseguradores, les mutualitats intentaren establir períodes de cobertura superiors, fins i tot a cobrir certes malalties cròniques. També se solien excloure totes les malalties d'origen moralment reprobable (sífilis i altres infeccions venèries, mals provocats per l'alcoholisme, lesions produïdes en baralles, etc.). Igualment, les mútues que acceptaven l'afiliació de dones solien excloure totes les malalties "*propias de la mujer*", així com l'atenció a l'embaràs i al part. Igualment, s'establien unes normes de cobertura molt més estrictes per a èpoques d'epidèmia, per evitar la fallida econòmica de la societat davant un emmalaltiment generalitzat dels socis. Es declarar-se qualsevol epidèmia, la societat solia suspendre les seves activitats fins que es retornés a condicions normals. No obstant això, en alguns casos la mútua intentava muntar mecanismes que evitessin la fallida sense haver de suspendre les activitats. El *Montepío de San Andrés Avelino*, per exemple, disposava que "*... en casos de epidemia, dispondrá la Junta particular que se cobren normalmente las mensualidades, y se paguen los individuos que se hallen enfermos con el mismo subsidio de tres pesetas, y los que sean atacados del mal contagioso cobrarán solamente una peseta y media, por el intervalo de dos meses, y si continuase después esta enfermedad, dispondrá la Junta particular que quede cerrado el Monte, no pagándose más que los enfermos que hubiesen avisado aquel día, de modo que si hay algún enfermo existente, cesará de recibir el subsidio...*"³⁷

Al marge de les moltes restriccions en la cobertura social, el seu funcionament, a la vista dels reglaments, sembla força ben travat. No obstant això, el fet que tinguessin tant d'èxit, per una banda, i que fossin tan criticades, per una altra, obliga a seguir aprofundint en el seu estudi per provar d'entendre els perquès d'aquesta paradoxa. És de lamentar el poc rastre documental que han deixat, i el fet que la premsa se'n fés poc sovint ressò. Malgrat aquesta precarietat documental, hem localitzat per al cas de Barcelona algunes altres fonts que ens poden ajudar. D'entrada, hem fet una anàlisi d'un conjunt d'estats de comptes i llistes d'afiliats que es conserven per a la majoria de les mútues de Sant Martí de Provençals. En concret, disposem d'una relació d'estats de comptes i llistes de socis per a dos moments. Les primeres corresponen

---

³⁷ *Montepío de San Andrés Avelino. Ordenanzas*, Barcelona, 1877, art. 20

a 1861-1862, com a resposta a la circular que el governador adreçà als alcaldes per tal de conèixer l'estat de les mutualitats de la província ³⁸. Les segones són de 1884-1885. Són més completes i deuen respondre al concurs que l'Estat convocà l'any 1885 per repartir una subvenció de 20.000 pts. entre les mútues d'arreu d'Espanya, perquè fan constar tot allò que allí s'exigia per aspirar a la subvenció: data de fundació de la societat, relació dels socors repartits durant l'any, llista dels socis i balanços dels seus fons ³⁹. D'acord amb aquests documents, a Sant Martí, ens consta l'existència de les següents mutualitats:

ENTITATS REGISTRADES ABANS DE 1887

<u>NOM</u>	<u>ANY DE REGISTRE</u>	<u>Nº DE SOCIS</u>
Montepío de la Inmaculada Concepción	1852	400 (1884)
Montepío de Santo Domingo de Guzmán	1852	400 (1884)
Montepío de Nuestra Señora del Carmen	1855	490 (1884)
Montepío de San Antonio de Padua	1858	350 (1884)
Montepío de N ^a Sra. de los Dolores(dones)	1860	480(1884)
Montepío de San Hipólito	1865	88 (1884)
Montepío de San Juan Bautista	1868	91 (1884)
Montepío de San Pedro Alejandrino	1872	
Montepío de San Roque (1884)	1872	110
Montepío de San Sebastián	1872	64 (1884)
Montepío de Santiago a San Jaime	1872	100 (1884)
Montepío de Nuestra Señora de las Mercedes	1873	238 (1884)
Montepío de San Martín	1873	150 (1884)
Montepío del Patriarca San José (1884)	1876	180
Montepío de San Miguel Arcángel	1876	140 (1884)
Montepío de San Andrés Avelino	1877	192 (1884)
Montepío de San Agustín	1878	192 (1884)
Montepío de carreteros de San Antonio Abad	1879	90 (1884)
Montepío de la Providencia	1880	
Montepío La Fraternal	1881	100 (1881)
Centro de Socorros Mútuos y Protección al Trabajo entre Molineros y Picadores	1882	36 (1885)
Montepío San Lorenzo	1882	100 (1884)
Montepío de Santa Bárbara	1882	
Centro Unión Martinense	1883	
Montepío Fraternidad	1883	
Montepío Libre de San Martín de Provencals	1883	

³⁸ AMAB: Segle XIX, Montepíos

³⁹ R.O., 18 d'octubre de 1885.

Montepío de Oficiales Carpinteros	1883	
Sociedad Mútua de Panaderos "La Luz" (1883)	1883	20
Sociedad de Veterinarios, Albéitares y Herreros	1883	
Montepío El Deber Martinense	1884	154 (1884) 474 (1893)
Montepío La Aurora	1884	132 (1884)
Montepío La Esperanza (1884)	1884	76
Montepío La Paz	1884	100 (1884)
Montepío Martinense	1884	106 (1884)
Montepío de San Abdón y Senén	1884	115 (1884)

ENTITATS REGISTRADES DESPRÉS DE 1887

Sociedad de Cilindrades y Aprestadores	1887
El Deber de los Amigos Martinenses	1887
La Humanidad Sagrerense	1887
La Septembrina (o Dulce Nombre de María)	1887
Montepío El Progreso de San Martín de Provencals	1887
Montepío La Previsión Martinense	1887
Porvenir Sagrerense	1887
Hijos del Trabajo	1888
Montepío La Unión de San Martín de Provencals	1888
Sociedad La Emancipación Obrera	1889
Confianza de San Martín de Provencals	1890
Alianza de Secciones Mútuas de Obreros Zapateros	1891
Centro Nta. Sra. del Carmen y S. Pedro Claver	1891
Montepío Virgen de la Salud	1891
Montepío Virgen de las Mercedes	1891
Montepío Virgen de Queralt	1891
Sociedad de peones de varias clases "La Confianza" Familiar	1891
Montepío Acacia Martinense	1892
Montepío la Humanitaria	1892
Montepío Perfección Martinense	1894
Sociedad "El Laurel"	1894
Unión Provincial	1894
Constancia	1895
Estrella	1895
Hermandad de patronos carreteros de S.M.P.	1895
Auxiliar Obrero	1896
Centro Mutual femenino Corazón de María	1896
Mutua La Saludable	1896
Virtud Martinense	1896
Palma Martinense	1897
Cooperativa El Lirio Martinense	1898

Montepío La Previsión	1898
Fin de Siglo	1899
Luz y Justicia	1899
Montepío de San Sebastián y San Roque	1899
Montepío de Santa Ana, madre de la Madre de Dios	1899
Mutual La Unión Catalana	1899

NOTES:

- Les dates corresponen a la primera referència que coneixem sobre el centre. En general coincideixen amb la data de fundació o amb la de registre al Govern Civil. En alguns casos, però, no és més que la primera (o l'única) referència que en tenim.

- La data entre parèntesis al costat del número de socis és la data a la qual correspon aquest.

Hem separat les societats registrades anteriorment i posteriorment a 1887 pel fet que fou aleshores quan s'aprovà la nova llei d'associacions, que fixaria el marc més oberturista de l'associacionisme espanyol durant la Restauració, que obria la via a noves societats i amb més permissivitat. Pel que ara ens interessa, a 1885, quan s'establí el concurs per als ajuts a les mutualitats, a Sant Martí existien unes 35 mútues. D'aquestes en conservem les informacions que s'exigien en la convocatòria per a 22. No disposem d'aquesta informació per als casos del *Montepío de San Juan Bautista*, del *Montepío de San Martín*, *Montepío de la Providencia*, *Montepío la Fraternal*, *Montepío de Santa Bárbara*, *Centro Unión Martinense*, *Montepío Fraternidad*, *Montepío Libre de San Martín de Provencals*, *Montepío de Oficiales Carpinteros* i la *Sociedad de Veterinarios, Albéitares y Herreros*. Ben probablement, aquests centres no respongueren a la convocatòria d'ajuts del ministeri. En general, semblen centres més petits o, en alguns casos, més nous (tot i que alguns podrien tenir una certa reminiscència gremial o adscripció d'ofici) i per tant, menys consolidats. De fet, conservem informació de tots els centres anteriors a 1880 (excepte el de Sant Joan Baptista), i de gairebé tots els anteriors a 1882. Els noms dels centres sol·licitants podrien fer pensar que les mutualitats que es presentaren al concurs foren les d'adscripció clerical, però aquesta hipòtesi sembla descartable perquè en aquest cas el nom no feia la cosa ⁴⁰. Sembla més lògic pensar que les mútues que es

⁴⁰ Hem trobat una llista d'uns 300 individus, signants d'un manifest lliurepensador, a 1885, en defensa de la construcció d'un cementiri civil al poble, promogut per un grup d'aquests, que s'autoanomena *La Luz del Siglo*. Per tant, les invocacions a sants que feien gairebé tots aquests monts de pietat té poc a veure amb la suposada confessionalitat dels centres. En totes les mútues (excepte en la de dones) hi ha presència d'individus signants del manifest:

Relació de membres dels monts de pietat entre els signants del manifest

Total de signants: 322   Total d'afiliats als monts de pietat: 109 (33,7%)

Nom del Montepío	No. socis	No. signants	No. socis "La Luz"	Totals
M.SAN ROQUE	127	0	3	3

presenten al concurs són centres més consolidats i amb una economia més sanejada, com es desprèn dels seus estats de comptes:

BALANÇOS COMPTABLES DE LES MUTUALITATS A 1884-1885
(Classificats pel nivell d'ingressos en pessetes)

	<u>Any fund.</u>	<u>No. socis</u>	<u>Ingressos</u>	<u>Despeses</u>	<u>Saldo</u>	
<u>%</u>						
MSDOGUZ	1852	398	12110	5712	6398	52,8%
MNSCAR	1855	490	10935	8644	2990	27,3%
MSANPA	1858	415	10191	6059		4132
40,5%						
MNSDO	1860	488	10073	7086	2986	29,6%
MNSMER	1873	274	8625	3554	5071	58,8%
MINCON	1852	350	6196	5363	833	13,4%
MSJO	1876	180	4011	2810	1201	29,9%
MSANAV	1877	180	3938	2811	1127	28,6%
MSA	1878	103	3112	2164	947	30,4%
MSAAB	1879	(?)	2818	611	2207	78,3%
MSHI	1865	117	2470	2529	59-	-0,1%
MSABSE	1884	115	2416	1296	1120	46,3%
MSRO	1872	127	2214	1584	629	28,4%
MSLO	1882	100	1970	940	1030	52,3%
MMAR	1884	106	1965	1393		572
29,1%						
DEMAR	1884	143	1891	1314	377	19,9%
MAU	1884	132	1510	1287	223	14,7%
MSANASJAI	1872	97	1231	400	831	67,5%
MESMAR	1884	76	901	582	319	35,4%
MSPEA	1872	86	780	627	153	19,6%

FONT: Elaboració pròpia, a partir de la informació sobre monts de pietat de l'Arxiu Municipal del Districte de Sant Martí.

M.S.DOMINGO GUZMÁN	398		7		10		17
M.N.S.DOLORES	488	0		0		0	
M.S.ANTONIO PADUA	415	2		8		10	
M.N.S.CARMEN	490	9		12		21	M.MARTINENSE
	106	1		4		5	
M.S.HIPÓLITO	117	0		2		2	
M.S.ANDRÉS AVELINO	180	0		2		2	
EL DEBER MARTINENSE	143	1		6		7	
M.SANTIAGO A S. JAIME	97	0		5		5	
M.S.ABDÓN Y SENÉN	115	0		2		2	
M.ESPERANZA MART.	76	0		3		3	
M.S.PEDRO ALEJAND.	86	1		0		1	
M.N.S.MERCEDES	274	0		7		7	
M.S.AGUSTÍN	103	0		1		1	
M.S.LORENZO	100	1		5		6	
M.PAZ MARTINENSE	132	2		0		2	

NOTES: - Les sigles (que farem servir a partir d'ara per referir-nos als diferents monts de pietat) corresponen a les inicials d'aquests centres: MOPI: Centro de Molineros y Picadores, DEMAR: M. Deber Martinense, MAU: M. La Aurora, MESMAR: M. Esperanza Martinense, MINCON: M. Inmaculada Concepción, MMAR: M. Montepío Martinense, MNSCAR: M. Nuestra Señora del Carmen, MNSDO: M. N. S. de los Dolores, MNSMER: M. N. S. de las Mercedes, MSABSE: M. San Abdón y Senén, MSA: M. San Agustín, MSANAV: M. San Andrés Avelino, MSAAB: M. San Antonio Abad, MSANPA: M. San Antonio de Padua, MSANASJAI: M. Santiago a San Jaime, MSHI: M. San Hipólito, MSJO: M. San José, MSLO: M. San Lorenzo, MSPA: M. San Pedro Alejandrino, MSRO: M. San Roque, MSDOGUZ: M. Santo Domingo de Guzmán.

- Disposem d'informació sobre estats de comptes d'alguns d'aquests centres per a altres moments, sobretot de la mateixa dècada dels vuitanta. A més, disposem dels llibres de comptes complets del *Montepío de Santo Domingo de Guzmán* entre 1860 i 1890. Com que era difícil sistematitzar una informació tan desigual, hem optat per elaborar el quadre només amb les dades de 1884-1885, tot i la limitació que suposen els resultats d'un sol moment.

La columna de percentatges indica la proporció del saldo respecte al total d'ingressos del centre durant aquest exercici.

El fet de disposar només dels balanços d'un any impedeix treure'n conclusions fiables, però la imatge que obtenim parla de mútues ben solventes. Només en un cas el saldo és negatiu, i en la majoria de casos, els ingressos superen amb escreix les despeses. Malgrat això, la migradesa de dades impedeix respondre a preguntes interessants. No permet, per exemple, comparar un any d'epidèmies (1884-85 ho va ser, però ho fou a partir de l'estiu, després que s'haguessin publicat aquests estats de comptes) amb altres anys. A més a més, el funcionament de tots els centres no és idèntic, sinó que darrere de reglaments que semblen obeir a centres iguals, hi ha unes cobertures assistencials força diferents. Algunes societats, com els centres de Santiago, o el de Sant Antoni Abat atorguen molt pocs diners en subsidi, mentre que d'altres, com el de l'Esperança, deixen els seus fons practicament a zero. La quantitat pagada en subsidi per cada malalt és pràcticament la mateixa en tots els casos (tres pessetes diàries en cas de subsidi per malaltia i dues pessetes en casos de cirurgia). El que varia molt és la relació de malalts. En alguns centres pot haver-hi només quatre o cinc malalts en tot l'any, mentre que en d'altres de dimensions similars pot haver-n'hi quinze o vint. Cal pensar, doncs, que la diferència entre unes i altres mutualitats no és estatutària sinó d'estimació, a la pràctica, de les malalties. Mentre que en unes es dona la baixa immediatament, en altres devia costar molt obtenir la baixa mèdica que donava dret a subsidi.

Des d'un altre punt de vista, d'aquestes taules en podem extreure informació quant al grau d'afiliació en el municipi i a la tipologia dels afiliats. Amb aquest objectiu, hem elaborat una base de dades centrada en una taula principal, amb les 3.600 persones afiliades, i acompanyada d'una sèrie de taules paral·leles que ajudin a completar la informació (relació de societats de tot

tipus de Sant Martí ⁴¹, relació dels principals contribuents del poble, de fabricants i comerciants, etc.). La informació d'aquestes taules ha estat creuada amb la procedent del registre de cèdules personals pagades a Sant Martí, que ens informa de les adreces (i per tant, de les estructures familiars), dels oficis, i ens dóna una primera aproximació als nivells de renda d'aquestes persones.

En la taula principal hem agrupat les, aproximadament, 3.600 entrades de socis de les mútues martiniques. Per a cada registre, hem establert 17 camps: nom del soci, primer i segon cognoms, codi de la societat a què pertany, any de registre, edat, estat civil, professió, posició familiar, poble d'origen, adreça a Sant Martí, districte, número de cèdula personal (1881-1882), classe de cèdula, observacions i càrrec que té dins de la societat. No s'ha trobat informació per tots els socis, ni molt menys, perquè a la pràctica, hi ha molts inconvenients. D'entrada, problemes inherents a les pròpies llistes de socis: normalment, només donen el nom i el primer cognom de cada individu, cosa que sovint els fa difícils d'identificar. A més, el registre de cèdules personals també té moltes limitacions, encara que, a falta de padrons fiables i complets per a aquesta època, sigui la font menys dolenta per aquesta mena d'estudis ⁴².

---

⁴¹ En la taula de societats hem treballat a partir de 367 registres sobre 236 societats diferents. A cada registre hi hem disposat 13 camps: codi, nom de la societat, data de fundació/autorització, activitat a què es dedicava, número de socis, nom del president, cognoms del president, adreça social, any del registre, número d'expedient al Govern Civil, observacions (data de tancament, durada de la societat, etc.), concordances del president (si apareix en altres societats, etc.) i altres dades. Evidentment no totes les entrades permeten tenir informació de cadascun d'aquests camps, però el fet d'aplegar registres de procedències documentals molt diverses i agrupar-los en funció dels camps que ens interressi ofereix grans possibilitats i permet que, mica en mica, es vagin completant les dades de tots ells, a fi de gaudir d'un fitxer cada cop més ampli sobre tot tipus de manifestacions de l'associacionisme martinenc. Ordenar els registres per adreces permet, per exemple, localitzar i identificar els llocs de reunió de molts d'aquests centres, que sovint no són més que cafès on es reuneix gent molt diversa, però normalment amb clares afinitats ideològiques (tot i que no deixen de presentar-se casos curiosos, com el de la coincidència en el local de reunió del centre tradicionalista amb el de la principal de les societats anarquistes denunciades pel governador civil), mentre que el registre de noms de presidents i membres de juntes permet identificar la presència de molts individus als mateixos centres i començar a veure qui són els caps de les diferents agrupacions polítiques locals. Tot això es podria analitzar amb molta més profunditat i completar-ho a mesura que avancéssim en l'estudi de les fonts. Però com que l'objectiu no era pas l'associacionisme com a tal, només presentem els primers resultats de tot això.

⁴² AMDSM. I.1.2.- Comptabilitat municipal. Disposem de tres relacions: 1.- Registre dels individus subjectes a l'impost de cèdules personals (1878-1893); 2.- Registre general corresponent als districtes 1, 2 i 3 dels individus subjectes a l'impost de cèdules personals (1878-79) i 3.- Registre de cèdules personals (1878-1882). Aquest últim, tot i que només hi consten els individus que realment han pagat l'impost (i no pas aquells que tenen obligació de pagar-lo), és el més complet i el que més ens convé per al nostre propòsit. N'utilitzarem la part corresponent als anys 1881-82 (a partir de juliol de 1881), perquè és la que més s'apropa a les llistes de socis dels monts de pietat de 1884-85, i perquè és feta en funció de la Reial Ordre de 30 d'abril de 1881, que modifica i amplia les tarifes anteriors. Les fonts de l'arxiu de Sant Martí, però, no queden esgotades amb això, sinó que hi ha altres possibilitats d'investigació. Sempre exigiran, però, el feixuc treball previ de tractament informàtic a què obliga qualsevol estudi d'aquesta mena. Sobretot, la secció X (Estadística Municipal) ofereix grans possibilitats: padrons de població que, tot i ser incomplets, ofereixen força dades; extractes d'aquests padrons que no ofereixen més que el nom i cognoms dels individus, però disposats en famílies, cosa que permetria un estudi sobre possibles estratègies familiars d'adscripció als centres mutuels (esforç d'una família obrera en inscriure-hi el pare, el d'altres famílies més benestants per inscriure-hi tots els membres, etc.).

La cèdula venia a ser una mena d'impost personal disfressat de document d'identitat rudimentari (o al revés), una espècie de capitació graduada sobre la renda i l'inquilinat. a tothom que pagava el que li pertocava se l'liurava un document que, en teoria, era indispensable en diverses situacions (presentar sol·licituds administratives, regir associacions, etc.)⁴³. L'objectiu últim d'aquesta capitació no era tant l'obtenció d'ingressos sinó obtenir eines per controlar la població. No és ara el moment de parlar de les moltes dificultats que els governants espanyols tingueren per aconseguir-ho, però sí per alertar de les imprecisions del registre, en la mesura en què molta gent s'escapava del pagament de l'impost. En teoria, tots els homes majors de catorze anys estaven obligats a registrar-se, però a la pràctica, totes les fonts apunten a un fort grau d'ocultisme. En el moment que ens ocupa, l'impost estava regulat per la Reial Ordre de l'11 d'abril del 1881, que establia nou categories impositives, de major a menor en funció dels nivells d'ingressos de cada individu:

- 1a. Classe:** (100 pts.) - Aquells que paguin anualment, per una o diverses quotes de contribució directa, excloent els recàrrecs, 10.000 ptes. o més.
 - Els que gaudeixin d'havers anuals, per un o més conceptes, de 50.000 ptes. o més.
- 2a. Classe:** (50 pts.) - Idem als que paguin entre 6.000 i 9.999 ptes.
 - Idem als que cobrin entre 12.500 i 49.999 ptes.
- 3a. Classe:** (25 pts.) - Idem entre 4.000 i 5.999 ptes.
 - Idem entre 5.000 i 12.499 ptes.
- 4a. Classe:** (15 pts.) - Idem entre 1.500 i 3.999 ptes.
 - Idem entre 4.000 i 4.999 ptes.
- 5a. Classe:** (10 pts.) - Idem entre 900 i 1.499 ptes.
 - Idem entre 3.000 i 3.999 ptes.
- 6a. Classe:** (5 pts.) - Idem entre 500 i 899 ptes.
 - Idem entre 2.000 i 2.999 ptes.

D'altra banda, els registres d'entrades i sortides de població informen de la gran mobilitat demogràfica d'aquell moment. A més d'aquesta documentació, quantiosa i detallada, caldria explorar els fons d'altres arxius, en especial, la secció d'Hisenda de l'Arxiu General de l'Administració, d'Alcalà de Henares. (Sobre la documentació conservada en aquestes dependències, veure Ma. del Carmen PESCADOR DEL HOYO: *Fondos del archivo general de la Administración. Informe sobre su aportación al estudio de la Historia Contemporánea, realizado en abril de 1989*, in "Investigaciones Históricas", No. 9, Valladolid, Universidad de Valladolid, 1989).

⁴³ Per entendre el funcionament exacte d'aquest impost es pot consultar la *Enciclopedia Iberoamericana Espasa*, en la seva veu "cédula", i el Reial Decret de l'11 d'abril de 1881, la Instrucció del 27 de maig de 1884 i la Llei del 31 de desembre de 1881, que són les disposicions legislatives bàsiques sobre el tema per al període que ens ocupa. Tanmateix, al llarg del temps, experimentarà multitud de variacions legals que caldrà estudiar.

7a. Classe: (3 pts.) - Idem entre 250 i 499 pts.
- Idem entre 1.000 i 1.999 pts.

8a. Classe: (2 pts.) - Menys de 250 pts.
- Idem entre 500 a 999 pts.

9a. Classe: (0,50 pts.)- *"Las mujeres e hijos de familia mayores de 14 años, siempre que no estén obligados a adquirirla de clase superior y cuyos maridos y padres lo estén a algunas de las seis primeras clases de esta tarifa, y los jornaleros y sirvientes y las mujeres é hijos de familia mayores de 14 años, no obligados a tomarla de clase superior, y cuyos maridos lo estén a proveerse de las de 7a. y 8a. clase de esta tarifa".*

- "Los que por igual concepto tengan menos de 500 ptas.; las mujeres e hijos de familia mayores de 14 años, y cuyos maridos y padres están obligados a proveerse de algunas de las seis primeras clases de esta tarifa, y los jornaleros y sirvientes y las mujeres e hijos de familia mayores de 14 años y cuyos maridos y padres están obligados á proveerse de cédulas de 7a. y 8a. clase, segun esta tarifa."

Al marge de la poca claredat del redactat, les limitacions del registre són evidents. La major part de la població d'un suburbi industrial com Sant Martí caurà dins de la novena classe de tributació, on només estan obligats a tributar els caps de família. Per tant, en la majoria de famílies obreres afiliades a mútues només ens figurarà el pare. Caldria contrastar aquestes dades amb la desigual i incompleta informació dels padrons municipals per identificar la major part dels afiliats a les mútues. De moment, ens hem limitat a una primera aproximació, en la qual hem pogut identificar amb suficient certesa només una quarta part de la mostra, uns 900 afiliats⁴⁴. Els resultats finals són els que segueixen:

MUTUALITATS SEGONS EL NÚMERO DE SOCIS

<u>NOM</u>	<u>No. Socis</u>	<u>NºSocis identif.</u>
El Deber Martinense	143	27 (18,88%)
Montepío Esperanza Martinense	76	27 (35,52%)
Montepío de N ^a Sra. del Carmen	490	143 (29,18%)
Montepío de N ^a Sra. de las Mercedes	274	79 (28,83%)
Montepío de N ^a Sra de los Dolores	488	47 (9,63%)
Montepío de San Abdón y Senén	115	33 (28,69%)
Montepío de San Agustín	103	34 (33,01%)
Montepío de San Andrés Avelino	180	64 (35,5%)

⁴⁴ En aquest procés d'identificació, la certesa mai és absoluta. El fet que normalment només consti el primer cognom de la majoria d'afiliats obliga a descartar tots aquells que es repeteixen diverses vegades en els registres de cèdules. Res ens assegura que un Juan Serra o un José Soler afiliats a una mútua siguin un o altre dels diversos individus anotats amb aquest nom en els registres de cèdules.

Montepío de San Antonio de Padua	415	112 (26,98%)
Montepío de San Hipólito	117	34 (29,05%)
Montepío de San Lorenzo	100	22 (22%)
Montepío de San Pedro Alejandrino	86	21 (24,41%)
Montepío de San Roque	127	29 (22,83%)
Montepío de Santiago a San Jaime	97	33 (34,02%)
Montepío de Santo Domingo de Guzmán	398	116 (29,14%)
Montepío La Aurora	132	19 (14,39%)
Montepío Martinense	106	21 (19,81%)

Centres dels quals només disposem d'una relació incompleta de socis

Centro de Molineros y Picadores	6	2 (33,3%)
Montepío de la Inmaculada Concepción	59 (de 350)	18 (30,5%)
Montepío de San Antonio Abad	16	3 (18,75%)
Montepío de San José	56 (de 180)	13 (23,21%)
Montepío La Paz	16	0 (0%)
<u>T O T A L S</u>	3600	897 (24,91%)

NOTES

- "Número de Socis" es refereix a la quantitat total de socis presents en les llistes d'aquests centres que conservem per al període 1884-85.
- "Número de Socis Identificats" fa referència al total dels socis d'aquestes llistes que hem pogut identificar en el registre de cèdules personals, conservat per al període 1881-82 a l'Arxiu del Districte de Sant Martí. Hem exclòs tots aquells individus que, per possibles ambigüitats de nom o problemes d'altre tipus, no podien ser identificats amb seguretat.

Malgrat les limitacions, la mostra sembla estadísticament significativa, tot i que no sembli casual que els percentatges de socis identificats sigui tan diferent entre uns i altres centres. Des del 14% del *Montepío la Aurora* al 35% del *Montepío de San Andrés Avelino* sembla que hi ha prou distància com per pensar que aquesta diferència no es deu només a l'atzar. Es podria pensar en dos models diferents de mutualitats, amb objectius i amb tipologies d'afiliació diferents, tot i que el fet que no hi hagi un tall radical entre dos grans grups de mútues ho podria posar en qüestió. Sembla que gairebé tota la població martinenca es movia en nivells de renda que queden per sota de la mitjana de les classes treballadores de l'època. A tall d'exemple, agafant un dels molts intents d'avaluació del salari mitjà obrer per a aquells anys, cap dels oficis esmentats per Miquel Izard cobraria per sota de les 500 pts. anuals, les de la novena categoria de cèdula personal, on es troba la immensa majoria de la població de Sant Martí ⁴⁵. Al marge de si els ingressos declarats responen o no a la realitat, els oficis esmentats també són molt inconcrets.

⁴⁵ IZARD, Miquel: *Entre la impotencia y la esperanza. La Unión Manufacturera*, in "Estudios de Historia Social", 4, Madrid, 1978, p. 31, on l'autor cita els índexs de preus i salaris mitjans de diversos oficis, segons *La Revista Social*, a 1875.

En la majoria dels casos, el registre es limita a classificar-los com a *jornaleros*, cosa que, a Sant Martí voldrà dir, evidentment, treballador de fàbrica, però sense concretar més. Com que no hem pogut localitzar informació procedent de les fàbriques, no podem intentar esbrinar res més sobre la diversitat interna d'aquests jornalers ⁴⁶.

Pel que fa a la classificació dels afiliats en funció de llur ofici, els resultats obtinguts són els següents:

COMPOSICIÓ SEGONS ELS OFICIS DELS ASSOCIATS

	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>
DEMAR	2	-	1	14	2	7	-
MAU	-	1	1	12	1	4	-
MESMAR	2	3	1	2	7	10	-
MINCON	2	2	-	8	3	4	-
MMAR		1	-	-	17	-	3
MNSCAR	2	4	4	81	13	27	-
MNSDO	2	1	-	3	2	-	34
MNSMER	3	6	1	41	5	15	-
MSABSE	-	-	2	22	1	5	-
MSA	-	1	1	12	1	4	-
MSANAV	-	-	2	33	1	19	-
MSAAB	-	-	2	1	-	-	-
MSANPA	1	2	5	57	11	24	-
MSANASJAI	2	3	3	16	1	11	-
MSHI	1	2	-	16	5	9	-
MSJO	-	-	1	8	2	2	-
MSLO	-	1	1	9	2	9	-
MSPEA	1	1	-	12	3	3	-
MSRO	1	1	-	17	22	8	-
MSDOGUZ	5	5	9	59	14	26	-
T O T A L S	25	33	34	453	96	194	34

NOTA: La gran varietat d'oficis especificats en el registre de cèdules personals han estat agrupats en aquestes set categories:

- 1.- Professions liberals** (professors, metges,...)
- 2.- Fabricants, propietaris, contribuents, etc.**
- 3.- Pagesos** (llauradors, ramaders, hortelans, etc.)
- 4.- Jornalers i peons.**
- 5.- Comerciants** (botiguers, negociants, cafeters, taverners, ...)
- 6.- Oficis diversos** (barbers, fusters, curtidors, rajolers, serrallers, pescadors, sastres, ...)
- 7.- "Su sexo"** (l'única especificació d'ofici per a la majoria de dones)

⁴⁶ Es podria intentar un estudi de les matrícules industrials de Sant Martí per a conèixer millor la tipologia de la mà d'obra martinenca, així com conèixer els fabricants, constatar si són presents a les mútues, etc. Es poden consultar a ACA: Hisenda. Inventari 1. Registre de matrícules industrials. Segle XIX. Per a aquests anys i per Sant Martí es conserven les següents referències: 16493. Totes les tarifes, 1882; 16494. Totes les tarifes, 1881; 16512. Registre de baixes, 1881-1882; 16530. Registre d'altres, 1881-1888. N'hi ha moltes altres per altres períodes.

Cal tenir en compte que aquest tipus de classificació sempre és molt dubtosa, perquè el registre en un o altre ofici és poc precís (Ex. un "industrial" no té perquè ser un gran fabricant, mentre que un "latonero", que hem catalogat com a petit ofici de taller, pot ser un empresari del ferro).

És evident que som davant d'un mutualisme d'afiliació heterogènia, a l'estil de les societats que Esteban de Vega anomenava *generals* o *populars*, sense cap restricció pel que fa a la pertinença a un o altre ofici. En cap cas es tracta de societats tancades als treballadors d'un sol ram, tot i que la invocació a un o altre sant ho pogués fer pensar. Resta per aclarir si en un estudi similar per al conjunt de Barcelona, poc viable per mancances documentals, donaria una tipologia mutual més semblant a la valenciana, amb major pes de l'herència gremial. Ben probablement, el cas barceloní contrastaria amb el del seu suburbi per una major pervivència de l'element artesanal en corporacions d'ofici, però també contrastaria amb el cas valencià, degut a la major heterogeneïtat que hi comportà la proletarització fabril.

Una segona constatació que es pot fer és que, malgrat que el grup *jornalers* és, sense cap mena de dubte, el més nombrós, el pes dels altres sectors deixa ben clar que aquest mutualisme no va adreçat a les classes més baixes de la societat, sinó a un sector relativament benestant de les classes populars, com ho podem constatar en contrastar la informació referent als oficis amb l'obtinguda de la classificació dels afiliats en funció de la cèdula que paguen:

SOCIS DELS MONTS DE PIETAT CLASSIFICATS PER CÈDULES PERSONALS⁴⁷

	3a.	4a.	5a.	6a.	7a.	8a.	9a.
MOPI							2
DEMAR						5	22
MAU					1	3	15
MESMAR			2	2	4	9	10
MINCON				1	2	5	10
MMAR				1			20
MNSCAR			1	1	5	31	104
MNSDO		1	1			5	31
MNSMER		1		5	1	14	58
MSABSE					1	1	31

⁴⁷ **NOTA:** Les sigles corresponen a les inicials d'aquests centres: MOPI: Centro de Molineros y Picadores, DEMAR: M. Deber Martinense, MAU: M. La Aurora, MESMAR: M. Esperanza Martinense, MINCON: M. Inmaculada Concepción, MMAR: M. Montepío Martinense, MNSCAR: M. Nuestra Señora del Carmen, MNSDO: M. N. S. de los Dolores, MNSMER: M. N. S. de las Mercedes, MSABSE: M. San Abdón y Senén, MSA: M. San Agustín, MSANAV: M. San Andrés Avelino, MSAAB: M. San Antonio Abad, MSANPA: M. San Antonio de Padua, MSANASJAI: M. Santiago a San Jaime, MSHI: M. San Hipólito, MSJO: M. San José, MSLO: M. San Lorenzo, MSPA: M. San Pedro Alejandrino, MSRO: M. San Roque, MSDOGUZ: M. Santo Domingo de Guzmán.

MSA				1	5	28
MSANAV				2	8	54
MSAAB					1	2
MSANPA	1			1	21	84
MSANASJAI				2	10	21
MSHI		1	1	1	11	21
MSJO					4	9
MSLO				1	4	3
MSPEA					6	15
MSRO					1	10
MSDOGUZ				2	5	30
<u>TOTALS</u>	1	3	6	12	31	182
						641

El gruix de l'afiliació recau en les classes més baixes, com és lògic, sempre tenint en compte que hi ha un gruix de població no identificada o que no paga cèdula. Es poden formular diverses preguntes: els socis desconeguts, són familiars dels identificats que, com que no són caps de casa, no paguen cèdula, o bé són persones que, simplement, escapen del control administratiu? En el primer cas estariem parlant d'un mutualisme restringit a unes quantes famílies relativament benestants dintre de les classes populars martiniqueses. En el segon cas, parlariem d'un moviment força més estès. I, en aquest darrer supòsit, cal pensar que aquests afiliats no inscrits en els registres tributaris corresponen a un grup social més marginal que els altres, o bé, simplement que, pels motius que sigui, han pogut evitar pagar l'impost? No tenim dades suficients per respondre-hi, però, com veurem més endavant, els textos contemporanis que parlen del mutualisme, solen dibuixar-lo com un moviment relativament elitista dintre del conjunt de les classes populars, el de totes aquelles persones amb un salari suficient com per permetre's pagar la quota mensual. A més a més, els reglaments solen fixar unes condicions restrictives a l'entrada de nous socis, que sempre semblen encaminades a prevenir l'ingrés de gent excessivament marginal. En el cas de Sant Martí, doncs, sembla plausible la primera hipòtesi: un mutualisme relativament interclassista, format en la seva majoria per obrers, diguem-ne, benestants, però que, ocasionalment, podia estendre's a capes socials més altes o més baixes.

De ser això cert, podem fer un càlcul del grau de cobertura mutual per a una població com Sant Martí. Si comptem que tenim les dades d'uns dos terços de les mútues (tot i que semblen ser les més grans) i que aquestes apleguen unes 3.600 persones, podem estimar el total d'afiliats: *grosso modo*, si descomptem els casos ocasionals en què una persona està afiliada a més d'una mútua, i hi afegim els socis que podrien tenir el terç de mútues de les quals no en tenim els registres, no semblaria aventurat calcular que les societats martiniqueses aplegaven entre 3.500 i 4.000 persones. En cas que els afiliats a aquestes mútues només fossin els caps de

casa, i considerant una família mitjana de quatre membres, podríem parlar d'entre 14.000 i 16.000 persones assistides directament o indirectament. Si tenim en compte la població de Sant Martí a l'època (uns 23.000 habitants) això ens dóna un grau de cobertura de fins a un 69%. En canvi, si considerem que els afiliats a les mútues són membres d'unes mateixes famílies només podríem parlar de fins a 4.000 persones assistides, un 17% de la població. Ens movem en un espectre molt ampli i, de ben segur que, tant una xifra com l'altra són prou errònies. En tot cas, es tracta d'un moviment gens menyspreable com a forma d'autoassistència per a una part important de la població, tot i que també quedi sense cobertura un ampli sector més miserable. Fins i tot en el millor dels casos, queda un bon grup de gent que ha de buscar altres formes de cobertura (sanitat municipal, eclesiàstica, etc.). Però la constatació d'aquesta doble realitat social no ens ha de portar a pensar en dos grups radicalment separats. Les situacions dins de cada grup no han de ser homogènies, i qualsevol estudi que vulguem fer en relació a aquestes qüestions s'ha d'enfocar des d'una perspectiva familiar més que no pas individual. Caldria un laboriós treball de creuament d'aquestes dades amb les existents en els padrons per identificar les diferents estratègies familiars en l'afiliació a les mútues. No és la mateixa la capacitat econòmica i el status social de les famílies que només tenen inscrit el cap de casa que el de les famílies on tots els seus membres són presents en una o diverses mútues.

Un altre punt que cal analitzar a partir de les taules elaborades, donada l'heterogeneïtat i l'interclassisme, és fins a quin punt es tracta de societats patronades i de quina mena és aquest patronatge. Ja hem dit que l'existència de socis honorífics no ha de respondre tant al tutelatge de la mútua per part d'alguns patrons com a una possibilitat de cobertura assistencial superior per a aquells que s'ho puguin permetre. Al marge d'això, el fet que en algunes mútues només hi trobem membres que paguen cèdules de classes baixes mentre que en altres hi ha més barreja o bé, com és el cas del *Montepío Martinense* o en el de *San Antonio de Padua*, trobem un gruix de gent de cèdula baixa acompanyats d'un o dos individus que paguen cèdules molt altes, ha de fer pensar en tipologies mutuais diferents. Com a mínim, aquests dos últims centres semblen clarament mútues tutel·lades o dirigides pels individus en qüestió.

El fet que estiguem estudiant un municipi petit, i la possibilitat de contrastar els registres i padrons amb les matrícules industrials i les relacions de fàbriques ens permet analitzar amb una certa profunditat la presència patronal en les mutualitats martiniques. Si haguéssim de classificar en grans grups les mútues en funció de la influència dels notables locals coincidiríem en afirmar que hi ha un gran grup format per gairebé tots els monts de pietat més antics del

poble, amb important presència de l'empresariat local i, a més, amb forts lligams entre ells. Al *Montepío de Nuestra Señora del Carmen* hi trobem Juan B. Armengol, de la fundició Armengol i Llopart, amb cèdula de cinquena classe. Altres industrials i propietaris també són presents en la mútua: José Felip Grau, José Dalmau i Juan Anglí, un dels principals terratinents de l'antic poble. Aquest mateix individu el trobem també en el centre dedicat a Sant Antoni de Pàdua, igual com Juan Suñol Borrás, propietari, que paga la cèdula més alta del poble (tercera classe). Al *Montepío de Nuestra Señora de las Mercedes* hi trobem José Gili i Guardiola, d'una de les sagues de fabricants més prestigioses de Sant Martí, amb pes a l'Ajuntament. El 1888 controlaven dues importants indústries farineres. Els dos fills de Gili també són a les llistes del mont de pietat, junt amb altres fabricants: Juan Ferrer i Ferrés (assaonament de pells), Antonio Ylla Serra, Antonio Alsina Boada (tints), Joaquín Cuatrecasas (midó). Hi ha altres societats amb clara presència empresarial: en el centre de Sant Hipòlit hi trobem Juan Arpí Cantí, fabricant rajoler, i el seu germà petit (consta com a jornal·ler). També Juan Ribó, fabricant de sèu i espelmes a la Sagrera i un dels homes forts de l'Ajuntament a 1885, durant l'epidèmia de còlera, quan la seva empresa rebé moltes denúncies per insalubritat. També José Framis, metge de professió, però fill d'una de les grans famílies, propietaris d'una fàbrica de blanqueig i tints (*Can Janas*), fundada el 1840, que a 1861 ja tenia 172 treballadors i que a 1886 era la vuitena empresa més gran del municipi ⁴⁸. El mateix Framis figura al *Montepío Martinense*, un dels que hem considerat clarament tutel·lat, i del qual ell en seria el patró. En altres centres, en canvi, no detectem patronatge, com seria el cas dels de *San Pedro Alejandrino* i el *Deber Martinense*, on no hi ha individus que paguin cèdules altes i, en canvi, hi figura Juan Torrents, impressor, editor de *La Antigua Unión*, el periòdic republicà de Sant Martí en aquells anys, i propietari d'una llibreria esperitista. Igualment, moltes d'aquestes mutualitats estan interrelacionades. Així, per exemple, els centres de Nostra Senyora del Carme i de Sant Antoni de Pàdua comparteixen el president. El mateix passa entre els centres de Santo Domingo de Guzmán i el dels Dolors: el president d'ambdós centres, a 1885, és Pablo Olivella, un fuster que paga cèdula de vuitena classe. Molts membres de les juntes coincideixen, i les dones, membres del centre femení dels Dolors, són sovint les esposes i filles dels membres del centre de Santo Domingo de Guzmán i d'altres mutualitats ⁴⁹. En la majoria dels casos, és en els més antics (i més grans) on trobem

---

⁴⁸ NADAL, Jordi - TAFUNELL, Xavier: *Sant Martí de Provençals, pulmó industrial de Barcelona (1847-1992)*, Barcelona, Columna, 1992.

⁴⁹ Respecte a aquest centre femení, és interessant la resposta a la nota que enviaren a l'alcalde (i aquest al governador) a 1860, queixant-se dels abusos en els càrrecs de la Junta: "...atendiendo que debiendo componerse la asociación solo de mugeres es evidente que los referidos empleados que se nombrasen no serían individuos de la sociedad sino personas extrañas que se entrometían a manejar y dirigir negocios ó intereses ajenos sin derecho ninguno que es desnaturalizar la índole de las sociedades de la indicada clase hacer nombramientos que no sea por elección libre de

aquestes xarxes d'afiliació familiar. Dubtem en interpretar-ho com una adscripció lligada al lloc de treball o al fet que es tracti de clienteleles fidels a una entitat solvent.

5.3.- Cap a una interpretació del mutualisme espanyol del segle XIX

A tall de conclusió, el mutualisme de Sant Martí s'emmarca perfectament en el model més *avançat* dels que apuntàvem al principi com a hipòtesi: el que és propi de les societats industrials del segle XIX, on no apareixen restes de tradició gremial (per inexistent prèviament, a Sant Martí, o per esborrada o per quasi esborrada, a Barcelona) i on l'afiliació és totalment heterogènia. L'altra característica, la forta presència de l'element patronal, també es pot emmarcar en aquest context de mutualisme *evolucionat*. Sembla que la presència patronal en les mútues dels anys vuitanta era aleshores un fenomen relativament nou, fruit d'un procés d'apropament, tant dels patrons com del règim liberal, cap a un fenomen associatiu del qual se'n veuen les amenaces però també les virtuts, i que amb el pas del temps, les classes dirigents aniran aprenent a reconduir. El cas de Sant Martí i, per extensió, el de Barcelona, ens pot servir per dibuixar, a grans trets, el que degué ser el desenvolupament d'aquesta història al llarg del segle XIX a nivell espanyol.

La primera notícia que tenim sobre les mútues de Sant Martí data de 1856 quan, igual que a Barcelona, Zapatero endegà la repressió contra el moviment obrer organitzat, després de la vaga general i la insurrecció popular. El moviment havia arribat al poble el juliol de 1856. Fou sufocat, però durant uns dies l'Ajuntament quedà sense cap suport al poble, cosa que obligà el governador Llasera a demanar informes a l'alcalde, encomanant-li que "*...con toda brevedad y bajo su más estrecha responsabilidad me diga V. si en este Distrito Municipal existe alguna sociedad de operarios de fábrica, cuantas y bajo que nombre o invocación, procediendo inmediatamente a averiguar si existe o existen en virtud de reglamento o reglamentos aprobados bajo cualquiera época que sea por este Gobierno político, y en el caso de que haya alguna que carezca de este indispensable requisito procederá V. desde luego a su disolución.*"⁵⁰. L'alcalde li respongué "*...que en esta jurisdicción existen tres*

---

los asociados y de entre los mismos; que perpetuándose el presidente en su puesto podría llegar a reunir de hecho todas las facultades de la sociedad y que el sistema de haber en las asociaciones de mugeres hombres empleados es propenso generalmente a abusos y arbitrariedades; he acordado que si las interesadas así insistiesen en asociarse, redacten de nuevo el proyecto de ordenanzas, bajo el concepto de que todos los oficios o cargos de la sociedad sean desempeñados por las mismas socias elegidas sin perjuicio de que puedan valerse de hombres de clase pura y estrictamente de dependientes asalariados para los servicios precisos".

⁵⁰ AMDSM, Ordre Públic, VIII.4.- Correspondència general (1853-1883). Lligall 1.

sociedades, siendo director de la primera José Viñas y titulada de socorros mútuos de hilados selfácticos de San Martín, siendo sus socios 16 mugeres. Otra de tejedores mecánicos, que consta de 69 socios entre hombres y mugeres siendo su director Felipe Rojas. Y la otra de jornaleros de la clase de hiladores de algodón, con 80 socios y director Ramon Serratos. (...) tienen como local de reunión la fábrica en que todos los asociados trabajan, que lo es la de los Srs. Canadell Hermanos. (...) Réstame sólo hacer presente que son varios los vecinos de esta población que están asociados, pero dependen de las sociedades de esta capital."

Per tant, només tres associacions, totes lligades a un sol ofici. Sempre, però, es tractava d'oficis nous (filatura i tèxtil mecànics). Òbviament, no responia ni a reminiscències gremials ni a cap defensa d'una posició de privilegi front a altres obrers. A més, el fet que tots siguin obrers d'una sola fàbrica portaria a pensar més aviat en un fenomen sorgit a iniciativa patronal que no pas en un moviment obrer que es començava a estendre pel poble. Cal constatar també el lligam entre obrers martinencs i societats barcelonines, cosa que explica la persecució d'aquestes relacions extramunicipals en tota la legislació i l'acció de govern en aquests anys, perquè, en la mentalitat dels patrons i dels governants, el contacte de la població d'uns suburbis desarticulats amb la tradició associativa del centre de la ciutat era una amenaça nefasta.

No en sabem res de l'evolució immediata d'aquestes societats perquè se'n perd el rastre documental. Només conservem un ban de Zapatero, del 22 d'agost del 1856, en què sotmetia a fortes restriccions tots els centres mutuels, abans de la prohibició total, que arribaria a l'abril següent ⁵¹. Quan, en la propera dècada, els governants moderats començaren a permetre la reobertura d'algunes associacions obreres, ho feren tenint molt present l'agitació que acabaven de passar. Sorpren ben poc, doncs, l'estreta vigilància que els governadors dels anys seixanta imposaven a aquestes mútues. A 1861-1862 es demanà que tots els monts de pietat enviessin els seus reglaments a Governació per tal de sotmetre'ls a un rígid examen ⁵². Dins d'aquesta política

---

⁵¹ BENET - MARTÍ, *Op. cit.*, pp. 581-582.

⁵² Qualsevol reglament havia de ser analitzat escrupolosament pel govern civil, i s'havia de fer menció explícita tant de la renúncia a prendre partit en qüestions polítiques com a federar-se amb mutualitats d'altres municipis. Aquest darrer requisit va ser una de les característiques que portà a l'anquil·losament del mutualisme espanyol, que el diferencia d'altres països, tal com assenyala Michel Ralle (RALLE, M.: *La función de la protección mutualista en la construcción de una identidad obrera*, in CASTILLO, S.: *Solidaridad desde abajo...*, pp. 423-436). En el cas francès, per exemple, existí un *Grand Conseil* general de mutualitats des de 1821, controlat des de les societats locals de beneficència (i per tant, de tipus patronat). Més endavant, els governs de Napoleó III convertiren el mutualisme en la base assistencial del II Imperi (Vid. RADELET, Michel: *Mutualisme et syndicalisme...*, pp. 34 i ss.). Res de semblant va passar a

de permissivitat vigilada, la figura dels alcaldes esdevenia clau, perquè eren els homes de confiança de l'administració central a cada poble, els encarregats de garantir que aquells que s'associaven eren gent de fiar. Les autoritats centrals ho requerien constantment i els alcaldes n'havien de respondre, com en la carta en què, a 1862, el de Sant Martí constata que a les cinc mutualitats existents al poble "...*pertenecen propietarios, industriales y personas sensatas y pensadoras (lo cual) hace cuasi imposible puedan dedicarse a alterar el orden público a lo menos sin que antes de ponerlo en ejecución no se conociesen sus planes, que con un prudente celo y exquisita vigilancia pudiese la autoridad local reprimir.*"⁵³

Aquesta crida a la tranquil·litat devia ser certa. El moviment associatiu martinenc d'aquests anys semblava controlat. Però les pors del governador eren justificades, perquè fins i tot en els anys de llibertat posteriors trobem societats obreres amb objectius clarament de resistència que es presenten reglamentàriament com a mútues. D'acord amb la interpretació que n'hem fet, aquestes mútues més combatives només les trobem a la capital, en sectors encara lligats a una certa tradició gremial o a algun ascendent d'ofici. El 1872, per exemple, el reglament de la *Sociedad de aprestadores y cilindrades de algodón, lana, seda, hilo y demás de Barcelona y sus contornos* es presentava com a societat de socors mutus, dedicada "...*al auxilio entre sus asociados cuando sea necesario, por razón de enfermedad o por invalidez, bien sea por ancianidad o por desgracias sufridas en el oficio*"⁵⁴. Aquest objectiu assistencial, però, ara era acompanyat per altres de clarament resistencials i revolucionaris: "*Esta sociedad aspira al logro de la emancipación social de las clases trabajadoras, por medio de la Federación y la Solidaridad Obrera*". D'acord amb això, estipulava subsidis de tres pessetes diàries (com gairebé totes les altres mútues) per tots aquells que perdessin la feina "*por cuestión sostenida por la sociedad*", així com per als que, en el seu treball, el patró no els pagui allò que la societat ha establert com a sou mínim per aquest ofici. A més a més, assegurava aquests pagaments en casos de malaltia i cirurgia corrents, com totes les altres mútues. És a dir, l'objectiu revolucionari no exclouïa els trets d'autoajut.

Espanya, ni tan sols quan, a finals de segle, es permeteren les agrupacions mutus, i això degué influir decisivament en les diferències entre el moviment en ambdós països. L'acceptació i el suport al mutualisme per part dels governs francesos provocà un tall molt més clar entre associacionisme obrer mutual (permès) i l'obrerisme combatiu, mentre que a Espanya, els recels cap al conjunt del moviment obrer feren que la frontera entre mutualisme i sindicalisme de resistència fos menys clara.

⁵³ AMDSM: Beneficència, V.7.- Documents sobre Montepíos. Junta Municipal de Beneficència. Metges. Casa de la Correcció (1858-1897)

⁵⁴ *Sociedad de aprestadores y cilindrades de algodón, lana, seda, hilo y demás, de Barcelona y sus contornos*, Barcelona, Imprenta de Salvador Manero, 1872.

Reglaments amb disposicions com aquesta són freqüents en la documentació barcelonina dels anys del Sexenni. Sempre són societats adscrites clarament a un ofici, que es presenten amb nom de mutualitat quan, en realitat, responen a uns objectius diferents. A Sant Martí, en canvi, no hem localitzat res similar. Totes les societats fundades durant el Sexenni agrupen gent d'oficis ben diferents als anys vuitanta. No sabem si també fou així en els anys fundacionals, però res fa pensar el contrari, perquè, a diferència de les barcelonines, el nom no hi fa mai cap referència a l'ofici. Per altra banda, en les fonts documentals referents a ordre públic, no hem detectat presència de cap d'aquestes mutualitats ni en els nombrosos conflictes del Sexenni ni en els posteriors. Sembla ben clar, doncs, que, el mutualisme martinenc no tingué el caràcter combatiu que en alguns moments pogué tenir el de Barcelona i que justificava els temors de les autoritats. L'obrerisme martinenc, doncs, devia presentar una diferenciació força més acusada que no pas a la capital entre un obrerisme dòcil, enquadrat des de ben aviat en organitzacions mutuels tutel·lades, directament o indirectament, des de dalt; i un obrerisme molt més combatiu, com demostra la força de l'anarquisme en aquella àrea. A Barcelona, en canvi, com podem comprovar en els reglaments de les mútues del Sexenni, la frontera entre una i altra forma d'associacionisme sembla força més diluïda.

Queda oberta la qüestió de fins a quin punt és possible aïllar en dos grups netament separats uns i altres obrers. Sembla innegable que aquesta frontera era més forta al suburbi que a la ciutat, i que, amb el pas del temps, conscientment o inconscientment, les classes dirigents anaren aconseguint aprofitar el moviment mutual com a una forma de canalitzar les inquietuds obreres. El que havia passat des de ben aviat en llocs on es combinava la poca tradició organitzativa i la massiva implantació industrial, com a Sant Martí, arribaria a les ciutats industrials com Barcelona anys més tard. El resultat d'aquest procés seria el model de sociabilitat de l'Espanya de la Restauració, en què s'hauria articulat un associacionisme dòcil, del qual les societats de socors mutus i els ateneus en serien clarament el centre, que permetria a aquestes classes populars solucionar part de les seves mancances assistencials i que permetria, alhora, que l'Estat solucionés també les limitacions que, en aquest sentit, venia arrossegant des dels primers temps del liberalisme. Per altra banda, amb això s'aconseguia aïllar i separar, i per tant identificar, l'esquerra més combativa que no acceptava solucions intermèdies.

Arribar a aquest punt va requerir un procés llarg i complex. Al marge dels canvis polítics del període, el pas del temps contribuï a aclarir quin tipus de societats calia perseguir i quin no. En els anys posteriors al Bienni, els governs moderats no en volien saber res d'associacionisme obrer, però mica en mica, i amb moltes reticències, començaren a avançar en aquesta direcció. L'any 1858, a partir de l'ascens al poder de la Unión Liberal, d'O'Donnell, el procés s'accentuà. Com hem vist, en els anys seixanta, moltes associacions foren autoritzades a tornar a funcionar, per bé que sota estricte control i amb molts temors per part de l'administració. Es disposà, sobretot, que cap societat mutual pogués tenir contacte amb grups polítics, que no pogués sortir de les activitats estrictament mutuals i es prohibiren tota mena de lligams entre societats de diferents pobles⁵⁵. Malgrat certs ensurts, la prova tingué un relatiu èxit i, si bé cal no exagerar, la permissivitat fou prou gran com perquè al darrere de les mutualitats s'anés articulant una experiència associativa que va permetre el sorgiment de grups ben organitzats i combatius immediatament després del canvi de règim de 1868. L'experiència traumàtica del Sexenni explicaria la marxa enrere dels primers governs de la Restauració. Fins i tot, costà més que abans tornar a la permissivitat. Però si el nou règim es volia presentar com a superador de les tensions anteriors li calia rentar-se la cara presentant una imatge de flexibilitat, i per això acabà autoritzant certes associacions. Ben aviat els governants s'adonaren de la utilitat d'aquest moviment, bàsicament mutual i ateneïstic, i de seguida degueren ser conscients que el gran creixement de l'afiliació feia que bona part de la població acabés aconseguint una cobertura assistencial que l'Estat ni podia ni volia donar. D'altra banda, un mutualisme ben dirigit proporcionava unes possibilitats de control, de tutela i de canalització de les inquietuds socials gens menyspreable, tendent a superar "*...el tan cacareado antagonismo entre las clases pobres y las demás, que ocupan un grado superior en la jerarquía social*"⁵⁶.

Mica en mica, la flexibilitat que s'havia iniciat als anys seixanta s'anà accentuant un cop superat el trauma del Sexenni, fins al punt que la permissivitat s'anà transformant en foment, encara que tímid. No només actuen en aquest sentit intervencions poc agosarades, com la formació de la Comissió de Reformes Socials, el 1883, sinó també d'altres accions puntuals. Com s'entendria, sinó, l'ajut, per insignificant que sigui, de 20.000 pts. que l'Estat convocà l'any 1885 per a mútues de tot el país? Temps enrere, això hauria estat impensable. Canvi d'actitud real i innegable, que no es redueix a la relació amb les mutualitats sinó que afecta a tota la *qüestió*

---

⁵⁵ Una interessant anàlisi d'aquest període a MARTÍNEZ GALLEGO, Francesc Andreu: *Disolución gremial ...*, in CASTILLO, S.: *Solidaridad...*

⁵⁶ ARMENGOL CORNET, Pedro, citat per MARTÍNEZ GALLEGO, *Op. cit.*, p. 68

social. Però és un canvi tan tímid que té importància qualitativa més que no pas quantitativa, com a punt d'inflexió en la política social dels governs liberals. L'Estat espanyol mai va anar tan lluny per aquesta via com altres estats europeus, i això explica les moltes crítiques que rebé des del món mutual. Joaquín Vila es feia ressò, el 1891, de les moltes queixes dels mutualistes de tot el país: l'Estat s'omple la boca de grans lloances i de promeses d'ajut a les mútues, però mai ha passat de les bones paraules quan ha arribat un projecte de llei sobre el tema al Parlament. Aquestes reticències, de ben segur, provenien, per una banda, de la debilitat econòmica de l'Estat i de les pròpies conviccions liberals del règim, que continuaria negant-se, mentre pogués, a fer un pas més enllà en matèria d'acció social; i per altra banda, de la persistència dels temors cap a qualsevol mena d'associacionisme obrer. El fet que, tant liberals com conservadors, en les seves alternances al govern, es neguessin repetidament a tirar endavant una legislació específica per a les societats de socors mutus deu explicar-se per l'intent de mantenir-les dins la legislació general d'associacions, aprovada el 1887 i, per tant, a assegurar-se per aquesta via el control d'aquestes societats. En el mateix sentit cal valorar la constant polèmica sobre l'anomenada *Llei del Timbre*: les mutualitats espanyoles reivindicaren repetidament ser excloses de l'obligació de timbrar tota la correspondència i de pagar l'impost que comportava qualsevol paper que publicuessin. Sempre se'ls va negar la petició, fins al punt que, en època de Primo de Rivera, encara seguien reclamant el mateix. Evidentment que darrere la negativa hi ha el no del govern a reduir els seus ingressos, però també hi deu haver la negativa a una possibilitat més de perdre el control sobre l'associacionisme obrer, per dòcil que aquest fos. L'innegable canvi d'orientació era ben interessat, en la mesura que els governants estaven dissenyant una sociabilitat popular que els era útil. Des d'aquest punt de vista s'entén l'hostilitat d'aquests mutualistes que, com hem vist, critiquen la falta d'empemta dels governs. Però igualment s'entén l'hostilitat de l'esquerra més radical, que considerava el mutualisme com una enganyifa, no només per les moltes fallides i faltes de pagament per insolvència, repetidament criticades en la premsa esquerranosa, sinó també pel que implicava com a claudicació davant del clericalisme, abandonant la revolució que el moviment obrer se suposa que estava cridat a fer.

Paral·lelament al canvi d'actitud de l'Estat, el caràcter de les mútues també devia estar canviant, perquè ja no rebien només crítiques de l'extrema esquerra, com temps enrere, sinó que grups d'un progressisme més centrat, que a principis de la Restauració les recolzaven, ara també les atacaven ferotgement. A la vista del que detectem a Barcelona i del que apunten Martínez Gallego i Díez Rodríguez, sembla clar que cal lligar aquesta evolució amb el procés de dissolució gremial en el context de l'organització de la societat liberal. Hem dit abans que en les mutualitats

urbanes de Catalunya s'havia de distingir entre les de la capital i les dels suburbis. Constatàvem que en la capital hi havia una presència major de centres lligats a l'experiència d'ofici. Ben probablement, moltes d'aquestes societats estaven constituïdes pel sector dels antics artesans del gremi que, normalment pel fet de no ser mestres no havien esdevingut patrons. No havien pogut quedar-se amb l'estructura i beneficiar-se de les propietats del gremi amb l'arribada de la indústria i veien la possibilitat d'organitzar-se com una manera més de resistir-se a caure definitivament en la proletarització, sigui per la via de l'ajut mutu o per la via de la defensa professional del seu treball. La resta de la població havia estat ja definitivament proletaritzada i no tenia ni tan sols la possibilitat d'associar-se a aquesta mena d'organitzacions. El sector més benestant d'aquest primer proletariat devia autoprotegir-se dins de les primeres societats mutuais heterogènies, com les que trobem a Sant Martí, i que més tard s'anaren imposant a Barcelona. Evidentment, aquestes mutualitats heterogènies no eren tan combatives com les d'obriers que encara es resistien a aquest procés, als quals encara els quedava l'orgull d'ofici i el recel cap als seus ex-companys que s'havien apropiat de l'estructura del gremi i que, sovint, havien esdevingut patrons. Aquestes societats combatives devien veure en les organitzacions polítiques d'esquerra un aliat natural a l'hora de lluitar pels seus interessos, i per això mateix, els governants espanyols les veien com un element perillós a perseguir. Les altres mutualitats, però, no tan sols no eren perilloses sinó que els eren molt útils, i més si tenim en compte que moltes eren patronades. D'aquí l'ambivalència en el tractament mutual per part de l'administració al llarg d'aquests anys, i d'aquí l'evolució que s'hi detecta. No es pot entendre el canvi d'actitud dels governs espanyols en la segona meitat del segle XIX si no es té en compte que som en una època de redefinició del món mutual, en què tot l'espectre central de la política espanyola, des del republicanisme moderat fins al catolicisme social, vol intervenir. Els progressistes, unionistes i moderats s'adonen de la utilitat i dels perills de les mútues. Els catòlics volen recuperar el terreny perdut. L'esquerra exaltada rebutja el mutualisme acomodaticí, i l'esquerra més moderada pretén evitar la fuga d'obriers cap a la dreta catòlica. És ben clar, en aquest sentit, l'exemple del periòdic republicà de Sant Martí, *La Unión de los Pueblos*, a 1888, quan denunciava aquestes societats que, pocs anys enrere, encara defensava decididament:

"Hemos observado que muy a menudo se exhiben para el público prospectos y más prospectos, ora anunciando la creación de una hermandad titulada "de la Sagrada Familia", ora otra del "Sagrado Corazón de Jesús" y en fin la mar de hermandades para socorros mútuos, en las cuales es presidente algún reverendo, secretario otro idem, y tesorero otro de la familia idem. (...) Y a este tenor se ganan o hacen ganar honradamente la vida los presidentes, secretarios y tesoreros, a expensas de los tontos. Conque obreros, mucho ojo con ciertos explotadores; pues a trueque de procurarnos alimento y socorro

necesarios en caso de enfermedad, lo que buscan es cobrar el barato de vuestros sudores.

Queréis socorridores? Santo y bueno. Cread asociaciones verdad, lo cual lograréis administrando vosotros mismos los intereses que vayáis acumulando, excluyendo por completo a hombres extraños a vuestros sufrimientos que quieren vivir amparados en la hipocresía más refinada.

Imitad, obreros todos, a vuestros hermanos de Madrid que, penetrados de la necesidad de tales asociaciones, han fundado una hermandad formada por obreros republicanos, alcanzando en la fecha el número de 200 inscritos.

Sí, es necesario que fundeis por todas partes asociaciones de esta índole. A los republicanos toca la iniciativa. Que mucho les place el grito de "atrás la ola negra!""⁵⁷

Les crítiques d'anarquistes, socialistes i bona part dels republicans no permeten negar que aquest mutualisme havia esdevingut una forma d'organització obrera força controlada des de dalt, i que aquell mutualisme més combatiu que podíem trobar a les ciutats en les dècades centrals del segle havia anat desapareguent. No obstant la força del control patronal, aquestes organitzacions heterogènies tingueren un gran èxit, i això era, de ben segur, el que més mal feia a l'esquerra que volia anar més enllà. La gent s'havia afiliat a les mútues d'una forma molt més massiva que no pas a altres societats obreres. Per clar que fos el control patronal, la mútua satisfia les necessitats de bona part de les classes populars del país, i per més que fos una organització obrera, era útil a patrons i dirigents. Arribar a aquest punt, però, havia requerit un procés llarg i encara poc conegut. Les mutualitats se situen en un punt central de la relació entre governants i governats en el segle XIX espanyol, caracteritzat pel progrés des de la inacció estatal en política social cap a una intervenció creixent, amb el pas del temps, amb un model social en el qual les mútues, com a mínim a Catalunya, jugaran un paper essencial.

Estem parlant, doncs, d'un doble procés: canvis en el mutualisme i els seus lligams amb el poder, i canvis en la relació entre les mútues i la resta d'organitzacions obreres. A la primera meitat del segle no existia l'animadversió cap a les mútues per part de la resta del moviment obrer organitzat. Cada cop més, s'anaren distanciant a mesura que el caràcter acomodaticí del mutualisme s'accentuava. Aquest doble procés fa molt més semblant el cas espanyol, o com a mínim barceloní, amb el cas francès que no pas amb l'anglès. Mentre que a Anglaterra és difícil marcar un límit clar entre societats d'ajut mutual (les *friendly societies*) i altres aspectes de l'acció obrera, tant sindical com política, a França s'hauria donat al llarg del segle XIX un procés de progressiu distanciament entre unes i altres formes d'actuació. Des d'un pòsit comú inicial, el procés d'assentament de la societat liberal i l'acció dels seus governants hauria conduït les

---

⁵⁷ *La Unión de los Pueblos*, 28, 8-7-1888

mútues franceses cap a una posició cada cop més acomodaticia dins del sistema, mentre que altres associacions obreres, una minoria, se n'anirien separant i anirien adoptant actituds cada cop més combatives, que cristallitzarien en el sindicalisme de la CGT (que englobava, recordem-ho, un servei mutual alternatiu a les mútues *apolítiques* lligades al règim). Hem vist com a Barcelona també s'observa aquest procés de progressiu apropament entre poder polític i mutualisme, associat a una hostilitat cada cop major de la resta del moviment obrer, tant cap a les mútues com cap a la política. Les raons d'un i altre procés, però, s'assemblen només en part. Tant a França com a Espanya, els governants busquen l'acord amb el mutualisme en la mesura en què els soluciona dos problemes: assistència i ordre públic. Però l'acció governamental a França en aquest sentit sempre va ser molt més decidida que a Espanya. No queden gens clares les raons de la major debilitat de les mesures preses pels governs espanyols en favor del mutualisme. Com a hipòtesi, sembla plausible el fet que, a França, les mutualitats foren una aposta decidida dels governs del Segon Imperi i de la Tercera República en favor d'un sistema assistencial laic i estatal, que es distanciés de la beneficència eclesiàstica i evités qualsevol intent de retorn dels retrògrads. A Espanya, en canvi, l'omnipresència de l'Església, la continuïtat entre les classes dirigents d'un i altre sistema i el fet que el liberalisme industrial hi fos geogràficament molt restringit dificultaren aquesta aposta.

SALUT PÚBLICA I CREIXEMENT URBÀ.
POLÍTICA I ACCIÓ SOCIAL EN EL
SORGIMENT DE LA BARCELONA
CONTEMPORÀNIA

TESI DOCTORAL

- II -

UNIVERSITAT POMPEU FABRA - INSTITUT UNIVERSITARI D'HISTÒRIA "JAUME VICENS VIVES"
DOCTORAT EN HISTÒRIA - BIENNI 1993-1995

Barcelona, setembre 2002

Carles Grabuleda Teixidor

Director: Josep Maria Fradera Barceló

TERCERA PART

LA SUPERACIÓ DEL MODEL LIBERAL

CLÀSSIC

CAPÍTOL 6

LES EPIDÈMIES. CÒLERA, URBANISME I SALUT PÚBLICA

6.1.- Canvi sanitari i avenç científic a Europa

Un cop vistos els diversos aspectes de l'individualisme liberal, cal valorar els factors que contribuïren a posar fi a aquest model. Un plantejament raonable *a priori* i un context sociopolític favorable van portar, fa unes dècades, a atribuir la paternitat dels canvis gairebé en exclusiva a l'acció i pressió dels sectors progressistes, però l'aprofundiment en l'estudi ha anat portant a relativitzar aquest factor i a acompanyar-lo d'altres de ben decisius ¹. En les últimes dècades, investigadors de tot el món han parlat molt del paper de les malalties epidèmiques en el segle XIX, en especial el còlera, com a catalitzadores d'importants canvis, fins al punt de situar-les, sovint, en el centre del canvi polític i social en l'Europa liberal vuitcentista. No hi ha acord en avaluar si aquest impacte fou més o menys decisiu, i els especialistes s'agrupen en dos grans blocs: aquells que comparteixen les tesis inicials, bàsicament de Briggs i Chevalier, i reivindiquen la importància de les epidèmies, i aquells que, com Rosemberg i Pelling, relativitzen o minimitzen aquest impacte ². Encara que hagi tingut un ressò pràcticament nul entre els historiadors espanyols, el debat és llarg i ric, i evidencia que, es prengui el partit que es prengui, és necessari tractar el problema de les epidèmies si volem conèixer la gènesi de la política social en el si del primer liberalisme europeu. Perquè possiblement, més que no pas fixar-se en fins a quin punt hi ha una relació directa entre epidèmies i canvis materials, el que cal és valorar el seu efecte a nivell d'actituds. Es pot discutir molt sobre l'abast de les reformes tangibles lligades als brots epidèmics, perquè deuen estar força en funció del lloc on centrem l'estudi. Pot ser més fàcil, en canvi, copsar una evolució general a nivell d'actituds front a les epidèmies, bé sigui a nivell popular, científic o polític.

---

¹ Reflexions interessants i síntesi bibliogràfica d'aquesta qüestió a BALDWIN, P.: *La política de solidaridad social. Bases sociales del Estado de Bienestar europeo, 1875-1975*, Madrid, Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, 1992 (1990), Cap. 1.

² Els treballs de referència dels autors citats, a l'entorn dels quals gira tot el debat, són els de CHEVALIER, Louis, Ed.: *Le choléra: la première épidémie du XIXe siècle*, La Roche-sur-Yon, Imprimerie Centrale de l'Ouest, 1958; BRIGGS, Asa: *Cholera and Society in the Nineteenth Century*, in *Past and Present*, 19, 1961; ROSEMBERG, Charles E.: *Cholera in Nineteenth-Century Europe: A Tool for Social and Economic Analysis*, in *Comparative Studies in Society and History*, 8, 1966; i PELLING, Margaret: *Cholera, Fever and English Medicine, 1825-1865*, Oxford, Oxford University Press, 1978.

No es pot dir que la nostra historiografia no hagi prestat atenció als brots epidèmics, perquè avui comptem amb un nombre relativament important de monografies locals sobre la qüestió. Però aquesta bibliografia sol ser dispersa, descontextualitzada i sense uns objectius clars. Els treballs fundacionals a Espanya foren els de Piñero, Faus i García Ballester, per una banda, i el de Peset per una altra, ara ja força envellits, però que, als anys seixanta i setanta, assentaren les bases del tema ³. Calgué que passés força temps abans que aquests treballs, basats en un plantejament general de la qüestió a nivell de tot el país, tinguessin continuïtat. El creixement de la comunitat universitària ha provocat l'aparició de múltiples monografies que il·lustren i completen el tema però solen ser difícils de localitzar, perquè han aparegut en edicions força restringides, i solen respondre a enfocaments molt unilaterals. Amb excepcions, solen limitar-se a abarcar alguns aspectes (demografia, medicina, etc.) però no en fan una lectura àmplia. Com que no intenten sintetitzar i comparar els diversos estudis espanyols, la proliferació de monografies ha portat més a una dispersió que no pas a un salt qualitatiu important en el coneixement del tema. Igualment, com que no busquen referents internacionals, Espanya no surt pràcticament mai en els recents estudis sobre canvi polític i prevenció epidèmica a Europa ⁴.

L'altra gran mancança és compartida amb la recerca internacional i es deu a l'excessiu protagonisme de les, més espectaculars, epidèmies colèriques de principis del segle XIX i la poca atenció que, per contra, mereixen les, més explicatives, epidèmies de finals de segle. És un

---

³ LÓPEZ PIÑERO, J. M. - FAUS SEVILLA, P. - GARCÍA BALLESTER, L.: *Medicina y sociedad en la España del siglo XIX*, Madrid, Sociedad de Estudios y Publicaciones, 1964 i PESET, J. L.: *Muerte en España. Política y sociedad entre la peste y el cólera*, Madrid, Seminarios y Ediciones, DL, 1972.

⁴ Entre les monografies destaca la de RODRÍGUEZ OCAÑA, Esteban: *El cólera de 1834 en Granada. Enfermedad catastrófica y crisis social*, Granada, Universidad de Granada, 1983, i *La dependencia social de un comportamiento científico. Los médicos españoles y el cólera de 1833-35*, in "Dynamis", 1, 1981. No és cap casualitat que els treballs de Rodríguez Ocaña siguin els únics que solen sortir citats en la bibliografia internacional. També, encara que molt centrat en qüestions demogràfiques, l'exhaustiu estudi de ARJONA CASTRO, Antonio: *La población en Córdoba en el siglo XIX. Sanidad y crisis demográfica en la Córdoba decimonónica*, Córdoba, Universidad de Córdoba - Instituto de Historia de Andalucía, 1979. Amb molt major abast interpretatiu, tot i que també centrada en qüestions demogràfiques, la monografia de CAMPO VIDONDO, J. M. i GASTÓN AGUAS, J. M.: *El cólera en Navarra. Peralta, un ejemplo*, Tafalla, Altafilla Kultur Taldea, 1993. Des d'una altra perspectiva és interessant el treball que, a nivell d'actituds i percepció de l'epidèmia fa el llibre de RODRÍGUEZ FLORES, M. P. - ANTONA RODRÍGUEZ, M. J.: *La percepción de la epidemia de cólera de 1885. Badajoz ante una crisis*, Cáceres, Univ. de Extremadura, 1999. De tota manera, el plantejament interpretatiu de més ampli abast entre la bibliografia espanyola és el que teoritza FERNÁNDEZ GARCIA, Antonio, a *La enfermedad como indicador social. Consideraciones metodológicas*, in S. CASTILLO, Ed.: *La historia social en España. Actualidad y perspectivas*, Madrid, Siglo XXI, 1991, que es desenvolupa en la tesi, dirigida pel mateix Fernández García, de FERNÁNDEZ SANZ, J. J.: *1885. El año de la vacunación Ferran*, Tesi Doctoral, Universidad Complutense, Publicació Fac-simil, Madrid, 1990.

aspecte, aquest, del qual s'han fet ressò pocs historiadors ⁵. Els episodis de principis del segle XIX salten a la vista per llur novetat i dramatisme, així com per la clara, però poc aclarida, connexió entre epidèmies i revolucions al llarg d'aquelles dècades de la història europea ⁶. Les de finals de segle, en canvi, han merescut poca atenció: hi morí menys gent i la societat europea, en certa manera, aprengué a conviure amb els atacs periòdics del còlera, una malaltia que ja no era nova. La major espectacularitat dels primers contagis no ha d'amagar l'interès dels posteriors, perquè a nivell d'actituds socials i, sobretot, polítiques, les epidèmies de finals de segle expliquen més coses. La societat europea no tan sols havia après a conviure amb el còlera sinó que també havia començat a aprendre a combatre'l científicament. L'avenç es notà sobretot a partir de la cinquena pandèmia, la dels anys vuitanta, quan l'evidència empírica s'estava imposant i el coneixement científic començava a esdevenir autoritat irrefutable a l'hora de la presa de decisions polítiques. No volem pas negligir l'interès de l'estudi dels primers contagis, però per al que ara ens interessa, els canvis en la política liberal a nivell social, és evident que haurem de centrar-nos en les epidèmies de finals de segle, que a Barcelona donen força de si.

Avui sabem que el còlera ha estat, des de fa molts segles, una malaltia endèmica a l'Índia i altres regions del sud-est asiàtic, provocada pel *Vibrio Cholerae*, un microorganisme que sobreviu en medis aquàtics d'aquestes zones càlides i humides del planeta. Malgrat que el seu medi natural és l'aigua, pot sobreviure en aliments (fruites i vegetals, sobretot, però també llet o mantegues) que queden infectats en ser netejats amb aigua contaminada. El bacil només pot atacar els humans per la via de la ingestió, bé sigui en forma d'aliments o bé posant-se les mans a la boca un cop s'ha tocat un objecte contaminat. Aquests fets, coneguts i comprovats des de finals del segle XIX, eren absolutament ignorats quan va arribar el còlera per primer cop a Europa a principis del vuitcents. Aleshores, per als europeus, era una malaltia absolutament desconeguda que fou rebuda amb desconcert, amb molta por i amb reaccions de ressos apocalíptics. Les autoritats sanitàries provaren de fer-li front, a manca de tractaments específics, amb les mateixes mesures aïllacionistes amb què tradicionalment s'havien intentat aturar els assots de la pesta: acordonaments, quarantenes, etc. No fou fins molt endavant que l'esforç

---

⁵ A Espanya, només els esmentats treballs de RODRÍGUEZ FLORES i, sobretot, la tesi de FERNÁNDEZ SANZ se centren en aquest període. A nivell internacional tampoc ha estat massa remarcable la producció centrada en els anys finals del segle. Només destaquen dues interessants monografies: EVANS, Richard J.: *Death in Hamburg. Society and Politics in the Cholera Years, 1830-1910*, Oxford, Oxford University Press, 1987; i SNOWDEN, Frank M.: *Naples in the Time of Cholera, 1884-1911*, Cambridge, Cambridge University Press, 1995.

⁶ Una acurada aproximació a aquesta qüestió a EVANS, Richard J.: *Epidemics and Revolutions: Cholera in Nineteenth-Century Europe*, in RANGER, T. - SLACK, P.: *Epidemics and Ideas. Essays on the historical Perception of Pestilence*, Cambridge, Cambridge University Press, 1992.

científic portà a identificar les formes de contagi per via aquàtica i a conèixer el *Vibrio Cholerae*, el microorganisme que la provocava.

En l'últim quart del segle XX el còlera ha rebrotat a certes parts del món, i la mortalitat que comporta el nou contagi no s'atura més per qüestions d'infraestructura i pressupost que no pas per falta de capacitat científica. Ens són ben conegudes les formes microbianes que donen pas a la malaltia i els antibiòtics que poden aturar-la, i sovint, un atac de còlera pot ser prou feble com confondre's amb un episodi diarreic provocat per altres bacteris molt més innocus ⁷. Anys enrere, però, el còlera no tan sols era molt més mortífer sinó més desconegut. Agafà desprevinguda la societat europea i l'enfrontà a una malaltia aleshores incurable que, per les seves pròpies característiques, semblava obra diabòlica. La mort pel còlera era, i continua sent sovint, una de les més ràpides que pot produir qualsevol malaltia. En molts casos, una persona aparentment sana podia patir un atac repentí enmig de qualsevol espai públic, en forma d'espasmes, diarrees i vòmits amb una violència tal que la portessin a la mort en qüestió de molt poques hores. Això la convertia en una malaltia no tan sols terrible sinó també estèticament desagradable. No és cap casualitat que Thomas Mann l'escollís com a contrapunt al seu ideal de bellesa en la famosa novel·la ambientada a Venècia durant l'epidèmia de principis del segle XX ⁸.

L'*escenografia* de la malaltia era terrible. A partir del contagi i després d'un curt període d'incubació (12-28 hores), els símptomes solien aparèixer bruscament, en forma de vòmits i diarrees quantioses (entre 15 i 20 litres en un dia), provocada per disfuncions intestinals generades pel *Vibrio Cholerae*. Ràpidament, aquests efectes provocaven una forta deshidratació que es notava en la pell i la cara del pacient. Igualment, la pèrdua de líquids solia provocar la coagulació de la sang, la pressió sanguínia disminuïa bruscament i es produïen violents espasmes que podien acabar amb la mort per shock cardíac. En cas de no ser així, i de no aturar-se la deshidratació, el pacient acabava morint per aquest motiu o per insuficiència renal. En el segle XIX, es calcula que en un 50% dels casos, aproximadament, el contagi tenia aquest fatal desenllaç, mentre que l'altre 50% acabava recuperant-se al cap de pocs dies per una pura reacció de l'organisme a l'atac, fet poc explicable amb els coneixements de l'època, i que

---

⁷ En la descripció de les característiques de la malaltia segueixo els fulls informatius de l'Organització Mundial de la Salut (<http://www.who.int/inf-fs/en/fact107.html>) (març 2000) i de l'Enciclopèdia Britannica (<http://members.eb.com/bol/topic?eu=84481&sctm=1>) (abril 2001).

⁸ MANN, Thomas: *Mort a Venècia (Der Tod in Venedig)*, Frankfurt am Main, S. Fisher Verlag, 1914)

donava peu a tota mena d'argumentacions sobre possibles curacions miraculoses amb tota mena de productes.

Una epidèmia, doncs, nova, lletja i molt mortífera posà contra les cordes Europa en els anys del racionalisme i el progrés científic i industrial. La ciència europea no sabia què fer davant l'atac d'una malaltia que desconeixia, i s'hi enfrontà amb les armes amb què havia combatut la pesta temps enrere: acordonaments, quarantenes i clams a l'ajut diví i a un comportament físicament i moralment sa. A primer cop d'ull, aquest conjunt de mesures semblen repetir-se mimèticament arreu del continent cada cop que arriba el còlera en els successius episodis del segle XIX. Però si s'aprofundeix en els detalls, s'observa que moltes coses van anar canviant progressivament, i es constata la necessitat d'analitzar aquests canvis com a part d'un llarg debat científic, d'ampli abast, mogut per les circumstàncies canviant i l'experiència creixent, i amb clares connexions polítiques i socials. Els termes d'aquest debat han estat intel·ligentment exposats fa poc per Peter Baldwin, en un estudi comparatiu de les estratègies preventives i curatives utilitzades a Gran Bretanya, França, Alemanya i Suècia al llarg del segle XIX, que supera els treballs fundacionals de Pelling, Rosemberg i altres ⁹.

El plantejament central de Baldwin és clar: el primer còlera fou combatut arreu amb les mesures tradicionals per fer front a la pesta, l'únic contagi similar de què tenien notícia les autoritats de l'època. Ràpidament, fou evident llur ineficàcia, i van anar apareguent alternatives creixentment diferenciades en funció dels països. A grans trets, científics i polítics es van aplegar a l'entorn de dos grans criteris: contagionistes i anticontagionistes, en funció de si es creia que la malaltia era contagiosa o no. Massa fàcilment, segons Baldwin, s'ha compartimentat actituds molt menys nítides i se les ha identificat, a partir dels treballs d'Erwin Aekernecht, amb dos plantejaments polítics ¹⁰. L'anticontagionisme, des d'aquest punt de vista, hauria estat adoptat per grups de la burgesia comercial i governs com l'anglès, interessats en defensar la continuïtat dels fluxos econòmics i, per tant, contraris a acceptar que el còlera pogués ser contagiós i que calguessin barreres físiques per aturar-lo. A l'altre costat, adoptarien posicions contagionistes aquells governs i grups més identificats amb l'autoritarisme absolutista (Suècia, Prússia, Rússia...), temerosos de la possibilitat de contagi i que, amb la llibertat comercial, l'epidèmia es

---

⁹ BALDWIN, Peter: *Contagion and the State in Europe, 1830-1930*, Cambridge, Cambridge University Press, 1999. Cal lamentar que l'autor pugui fer poquíssimes referències al cas espanyol (i que quan les faci acostumin a ser imprecises), fet perfectament explicable si tenim en compte les limitacions bibliogràfiques apuntades abans.

¹⁰ Cita AEKERNECHT, Erwin H.: *Anticontagionism Between 1821 and 1867*, in *Bulletin of the History of Medicine*, 22, 5, 1948

difongués. Un plantejament tan simple impedeix entendre la complexitat de la qüestió, i hi ignora i subordina aspectes tan decisius com la situació geogràfica, l'experiència creixent i l'avenç científic. La relació entre status polític i formes de tractament epidèmic, diu Baldwin, no ha de ser unidireccional, com la proposa Aekernecht, sinó ambivalent. Abans de la síntesi que van suposar els descobriments de la bacteriologia a finals de segle, els termes del debat barrejaven aspectes científics i aspectes polítics, però era evident que el centre de la discussió requeia en primar la defensa dels drets individuals o dels drets socials, en la mesura en què es feia passar per davant la defensa de la llibertat econòmica dels individus o la protecció de la salut pública del conjunt de la comunitat. En aquest primer moment sí que hi havia clarament una presa de partit condicionada per les actituds polítiques, socials i econòmiques, però ràpidament la qüestió es complicà en la mesura que s'acceptà que la lluita contra l'epidèmia anava més enllà de la pura defensa dels països front a la invasió. En assumir que un territori podia afavorir l'existència d'unes condicions ambientals sanes que dificultessin l'arribada d'epidèmies s'obria la porta a mètodes preventius que marginaven l'estratègia purament basada en el control dels fluxos de transport i, per tant, el debat a l'entorn de les quarantenes perdia força sentit.

És en aquesta línia que cal explicar l'èxit, gens casual, de l'ambientalisme i l'higienisme de mitjans de segle, a la manera de Villermé, Virchow, Chadwick o el mateix Monlau a Espanya. Des d'aquest punt de vista, caldria replantejar moviments com el sanitarisme de Chadwick, tal com ha fet recentment Christopher Hamlin interpretant-lo com una alternativa burgesa, innocua, de reivindicació d'un cert urbanisme menys perillós que les denúncies mèdiques de les males condicions de vida obreres que proliferaven en l'Anglaterra de la primera meitat del segle XIX ¹¹. Aquests moviments poden ser vistos com a formes de rebaixar els continguts de certes reivindicacions obreres i mèdiques. És cert que a l'Anglaterra industrial potser eren plantejaments a la defensiva, però a la majoria d'Europa van permetre situar en el centre de la discussió allò que avui entenem per sanitat. Si bé les condicions de vida de la població no han deixat de formar mai part, en major o menor mesura, de les preocupacions sanitàries, fou a partir d'aquells anys que començaren a ser el centre del debat, mentre que fins aleshores, salut pública equivalia fonamentalment a prevenció i control de possibles vies de contagi per les rutes comercials ¹². Caldria veure fins a quin punt els plantejaments de Hamlin

---

¹¹ HAMLIN, Christopher: *Public Health and Social Justice in the Age of Chadwick. Britain, 1800-1854*, Cambridge, Cambridge University Press, 1998.

¹² Reflexions sobre aquest procés a Espanya i al conjunt d'Europa a RODRÍGUEZ OCAÑA, Esteban: *La constitución de la medicina social como disciplina en España (1882-1923)*, Madrid, Ministerio de Sanidad y Consumo, 1987, pp.

per al cas anglès són defensables en realitats molt diferents. A Espanya, per exemple, fins i tot els científics liberals més avançats partien d'una concepció de la sanitat basada en criteris de prevenció epidèmica i de control dels fluxos comercials, i no fou fins després d'unes dècades quan aquest discurs del progressisme científic anà prenent en consideració altres aspectes ¹³. Ho feia palès Herrero, diputat del partit liberal, en la discussió parlamentària per a la reforma de la llei de sanitat a 1900, quan deia que "*...hasta bien entrado el siglo XIX, (...) la higiene era completamente desconocida. Todos los preceptos que encontramos antes de esta época no tienen otro objeto que el establecimiento de cuarentenas y la adopción de medidas encaminadas a combatir el intrusismo*" ¹⁴.

El debat sobre l'adscripció sociopolítica de l'higienisme de mitjans del segle XIX ha de tenir en compte l'evident progrés en les formes de tractament de l'epidèmia, tant a nivell interior, en cada ciutat o país, com en les formes de prevenció i fre al contagi adoptades en les fronteres i en els fluxos internacionals, perquè només així entendrem aquest salt qualitatiu crucial: d'una sanitat basada en la prevenció exterior a una de basada en la millora interior, que, amb les limitacions que es vulgui, constitueix una via d'entrada de la reflexió social en l'activitat científica i, a la inversa, una via d'entrada del pensament científic en la política social. A l'arribada del còlera a Europa, el 1817, la ciència podia oferir poques respostes. El primer gran debat girava a l'entorn del caràcter més o menys contagiós de l'epidèmia. Per por a haver d'assumir les conseqüències, per ignorància i per prevenció, la majoria dels metges se situaven en el pitjor dels escenaris possibles i adoptaven posicions contagionistes. S'establien acordonaments i quarantenes, encara coneguts per l'experiència no tan llunyana de la pesta. A més, els països de l'est d'Europa, per on penetrà la malaltia, eren poc propensos a garantir les llibertats comercials

---

10 i ss. Per altra banda, que la inoperància estatal en matèria de salut pública a Espanya no és un fenomen exclusivament liberal ho mostra el treball de ZARZOSO ORELLANA, Alfons: *Prevenció epidèmica i salut pública a la Barcelona del segle XVIII*, Tesi de Llicenciatura, Barcelona, Universitat Pompeu Fabra - Institut Universitari d'Història "Jaume Vicens Vives", Barcelona, 1994. Tot allò que vagi més enllà de la pura prevenció epidèmica de base portuària queda pràcticament relegat a l'acció municipal. D'aquesta manera, el debat que es començà a generar en el segle XIX era l'única innovació que en aquest sentit es produí amb l'arribada dels liberals. La llei de sanitat de 1855, en aquest sentit, seria una continuïtat gairebé total respecte a l'anterior model, i caldria esperar força temps encara per a què es materialitzés un autèntic replantejament, que no s'iniciaria, i amb limitacions, fins després del cicle epidèmic de l'últim terç de segle.

¹³ Es pot constatar això comparant, per exemple, el tractament que Mateo Seoane dona d'aquesta qüestió en el seu projecte de codi sanitari de 1822 i en la llei de 1855, de la qual ell mateix n'és un inspirador principal, així com en els seus, més teòrics *Principios en que deben fundarse las medidas legislativas y administrativas en todo lo concerniente a higiene pública* (1837). (Vid. LÓPEZ PIÑERO, J. M.: *Mateo Seoane. La introducción en España del sistema sanitario liberal (1791-1870)*, Madrid, M. Sanidad y Consumo, 1984, pp. 49 i ss.)

¹⁴ DSC, 17-3-1900, p. 5361

individuals. Però fins i tot allí, on el comerç tenia poc pes (Prússia i Rússia), ben aviat els comerciants plantejaren la necessitat de repensar aquests acordonaments que tant els perjudicaven i, de seguida, es començaren a adoptar mesures paral·leles: hospitalització i aïllament dels pacients, aïllament d'animals, de cases i barris infectats, i mesures de foment de bons hàbits (prohibició de reunions nombroses, mesures sobre alimentació, desinfecció domèstica, control dels enterraments, etc.). Des d'un primer moment, doncs, ja aparegueren pràcticament totes les mesures que es repetiren al llarg del segle XIX en tots els episodis de còlera d'arreu d'Europa. Per tant, fins i tot aquest darrer paquet de disposicions no eren exclusius de la revolució sanitacionista de Chadwick, sinó que ja havien entrat abans. La diferència entre uns i altres episodis no era el tipus de mesures establertes sinó el grau amb què s'insistia en cadascuna. Als anys vint i trenta, aquestes disposicions no anaven més enllà de fomentar i exhortar als canvis d'hàbits de la població, i no comportaven en cap cas el desplegament higiènic-sanitari que sovint implicaren més endavant. L'esforç econòmic i humà se centrava aleshores en l'establiment de quarantenes. No fou fins a la segona meitat de segle quan es produí el canvi qualitatiu apuntat abans i s'optà per un model d'acció sanitària basat en altres prioritats.

No obstant això, ni en els primers episodis de còlera, les quarantenes i acordonaments arribaren, doncs, a aplicar-se al peu de la lletra, ni tan sols en els països de tradició més autoritària. Per més que les justificaven dient que era una manera de fer prevaler el bé públic per damunt del bé individual, les protestes eren massa freqüents, bé fos entre els comerciants, per raons òbvies, bé fos entre les classes populars, molestes pels aïllaments, pressionades per l'encariment de preus que la situació comportava i temeroses de tota mena de confabulacions que metges, aristòcrates i rics en general podien fer contra l'*excés* de població pobra. Fins i tot a Espanya, on l'autoritarisme era un valor suprem en uns anys crucials per al canvi de règim, les actituds aïllacionistes empreses inicialment van haver de cedir, a 1834, un cop mort Ferran VII, davant l'evidència de llur inutilitat i les molèsties comercials que comportaven ¹⁵. En les següents onades, aquestes resistències ajudaren a la creixent moderació dels plantejaments mèdics sobre les possibilitats d'expansió del còlera. Es va anar abandonant la suposició del caràcter altament contagiós del còlera, en favor d'apostar per la investigació sobre quines eren les vies estrictes de contagi i de reforçar el foment d'actituds sanes, a partir dels estudis sobre la predisposició individual a patir la malaltia, degut als mals hàbits higiènics ¹⁶.

---

¹⁵ R.O. 24-8-1834, establint la fi dels acordonaments i l'estratègia aïllacionista front al còlera.

¹⁶ Exemples d'enfrontaments socials pel còlera en aquests primers atacs, i mesures preses a diferents països a BALDWIN, P.: *Contagion...*, p.63 i ss. Fins i tot a Anglaterra, país comercial per excel·lència, els plantejaments quarantenistes tingueren força ressò en els primers moments del còlera, tot i que els interessos colonials i del comerç

El cas espanyol és paradigmàtic entre els països del sud d'Europa, endarrerits científicament respecte al nord, i propensos a l'adopció de mesures aïllacionistes, tant per la tradició autoritària dels governants com pels temors de la facilitat del contagi a través dels ports mediterranis. Malgrat que la ciència no estigués al nivell d'altres països, Espanya no vivia aïllada, i en cas de necessitat, els governants podien recórrer al criteri d'experts que sí que vivien connectats als corrents científics europeus. El còlera no agafà desprevinguts els dirigents espanyols, perquè no hi arribà fins força tard. La pandèmia de 1817 passà de llarg i no fou fins a 1833 quan arribà el còlera a Espanya, un cop el segon brot ja recorria Europa des de feia un cert temps. Tampoc es pot atribuir a l'efecte sorpresa la improvisació de les primeres mesures anticolèriques adoptades aleshores, perquè existeixen informes previs que suggerien vies d'actuació que els governs del moment no consideraren fins que fou massa tard. Conservem, sobretot, el *Informe acerca de los principales fenómenos observados en la propagación del cólera indiano por Inglaterra y Escocia, y sobre el modo de propagarse aquella enfermedad*, que Mateo Seoane envià a la Junta Suprema el 1832, però que no fou publicat, significativament, fins després de l'epidèmia de 1834, un cop Ferran VII ja havia mort i els liberals començaven a demostrar capacitat d'influir sobre els governs ¹⁷. Se'n refiaven poc, perquè Seoane era un liberal declarat, però tampoc feren gaire cas de les recomanacions de les diferents acadèmies provincials de medicina, que havien estat sol·licitades per la mateixa junta des que, a 1832, es tenia constància del retorn del còlera a Europa. Generalment, aquests informes anaven tots en un mateix sentit: prioritat a les mesures aïllacionistes, però també confiança en certs aspectes de policia urbana: neteja de carrers i cases, salubritat dels aliments, aïllament d'indústries molestes i contaminants, inspecció i desinfecció de presons i hospitals, mesures estrictes d'higiene militar, atenció als pobres i subscripcions públiques entre els

---

en general hi pesaren més que en altres llocs. En el cas anglès, les revoltes populars i el debat polític, fent especial referència als interessos colonials, són detallades a WATTS, Sheldon: *Epidemias y poder. Historia, enfermedad e imperialismo*, Barcelona, Ed. Andrés Bello, 2000 (1997), pp. 253 i ss. Per al cas francès, discussions sobre les mesures quarantenàries i desordres socials a KUDLICK, Catherine J.: *Cholera in Post-Revolutionary Paris. A Cultural History*, London-Los Angeles, University of California Press, 1996, pp. 80 i ss. i 137 i ss. Per al cas espanyol cal veure RODRÍGUEZ OCAÑA, Esteban: *El cólera en Granada, 1834...*, p. 30 i ss., on es remarca l'actitud aïllacionista ja desfassada a Europa quan el còlera arribà a Espanya, l'hivern del 1833-34. L'experiència europea no fou suficient per a què els governants espanyols abandonessin l'autoritarisme que els era propi, en un moment crucial per al futur del liberalisme en el país. Més endavant, el liberalisme espanyol es mostrava com a mínim escèptic front al contagionisme. N'és una mostra clara el cas de Méndez Álvaro, possiblement el més emblemàtic dels científics pròxims al liberalisme més moderat d'aleshores (Vid. FRESQUET FEBRER, J.L.: *Francisco Méndez Álvaro (1806-1833) y las ideas sanitarias del liberalismo moderado*, Madrid, M. Sanidad y Consumo, 1990, pp. 22 i ss.

¹⁷ Pot consultar-se aquest informe a LÓPEZ PIÑERO, J. M.: *Mateo Seoane... (1791-1870)*, Madrid, M. Sanidad y Consumo, 1984, pp. 123-160).

propietaris i comerciants per obtenir fons per a la millora dels necessitats ¹⁸. Fos per falta de convicció, per dificultats en l'aplicació d'aquestes mesures o per excés de confiança en els acordonaments, res d'això es dugué a la pràctica ¹⁹.

El còlera entrà a Espanya l'estiu de 1833, a través de Huelva, per la frontera portuguesa, com fou reconegut oficialment el 28 d'agost d'aquell any, i no fou fins aleshores quan es decretà l'establiment de les mesures suggerides abans per les acadèmies ²⁰. Era massa tard. El contagi es començà a estendre i les accions públiques no demostraven poder-hi fer res. Per això el govern decretà la necessitat de pregàries en totes les parròquies i per això es començaren a sentir veus contràries a l'aïllacionisme que, entorpint el comerç, frenava el progrés i dificultava el benestar sense aconseguir aturar l'epidèmia ²¹. Tot això estava passant en uns moments d'especial ebullició política. Els últims governs de Ferran VII tenien, en aquesta com en tantes altres qüestions, poc marge de maniobra: es movien entre la necessitat de no abandonar l'absolutisme i la necessitat de reformes. No podien admetre crítiques que possessin en dubte l'autoritarisme i l'aïllacionisme però havien d'acceptar els dictàmens científics, majoritàriament anticontagionistes, si volien aturar l'epidèmia. Per això, les úniques veus crítiques que se sentien procedien de l'exterior (Torrecilla, des de París, Falp, des de Polònia, Casas, de Filipines) ²². Per això, també, l'únic informe crític que s'acceptà, el de Seoane, fou silenciàt, perquè significativament, el seu autor havia passat de defensar el contagionisme a dubtar de la possibilitat d'aturar l'epidèmia per aquesta via. Aquest informe, com altres veus crítiques, no

---

¹⁸ RODRÍGUEZ OCAÑA, E.: *El cólera de 1834...*, pp. 21 i ss.

¹⁹ Exemple d'aquesta barreja d'inoperància i despreocupació és la mateixa monografia de Rodríguez Ocaña sobre Granada. També es pot observar en la monografia de Maestre Sánchez, sobre Santander, on s'evidencia l'enfocament exclusivament aïllacionista, centrat en el control d'entrades i sortides pel port i la postergació de mesures d'altra mena, que es plantegen en els debats polítics i científics però que no s'adopten, malgrat la constatació dels estralls que l'epidèmia està produint arreu d'Europa (Vid. MAESTRE SÁNCHEZ, Amador: *El cólera en Santander. La epidemia del año 1834*, Santander, Ay. Santander - Univ. Salamanca, 1987, pp. 47 i ss.). Tanmateix, cal alertar de les dificultats de concretar un marc vàlid per a tot el país en èpoques tan reculades, on els tentacles de l'Estat arribaven difícilment a tot arreu i on els interessos locals primaven per damunt de qualsevol altre. A Barcelona, per exemple, fins i tot a 1837, un cop el liberalisme ja estava encarrilat, els interessos comercials havien de seguir batallant amb les pretensions aïllacionistes dels governants, que havien d'establir un acordonament per frenar l'expansió del còlera de Marsella. Es centralitzava l'operació a la "...torre de la Virreina, para hacer observación de todos los infestados por el cólera-morbo", i es resolía "...marcar el radio de Calella, Granollers y Sabadell para establecer en estos puntos casas de cuarentena, debiendo hacer observación en la casa de la Virreina los que burlen la vigilancia de los puntos primeros". (Vid. AMAB, Governació, Sèrie A, Exp. 304).

²⁰ R.O. 28-8-1833

²¹ R.O. 7-9-1833

²² Sobre les primeres actituds anticontagionistes, vid. RODRÍGUEZ OCAÑA, *El cólera...*, p. 29 i ss.

sortiren a la llum fins el 1834, després de la mort de Ferran VII. Així, en matèria sanitària el triomf de les actituds pròpiament liberals fou molt més ràpid que en altres camps. La conjuntura epidèmica, per un costat, i la convergència d'interessos comercials i plantejaments científics, per l'altre, forçaren el govern a decretar la fi dels cordons sanitaris i el restabliment de les comunicacions interiors ²³.

Amb un petit, però significatiu, retard respecte al que passava a altres països europeus, a Espanya també s'acabà abandonant l'aïllacionisme inicial en favor de plantejaments més complexos. Mica en mica, les quarantenes i acordonaments van anar quedant reduïts a la frontera, mentre que a l'interior es prenen altra mena de mesures menys agressives per a la llibertat comercial. Així es compaginava l'interès del negoci amb la tranquil·litat de la ciutadania. Però dins d'aquest avenç general cap a l'abandó del quarantenisme, s'ha de tenir en compte la posició geogràfica dels diferents països i la cronologia amb què les epidèmies hi arribaven. Cal valorar el factor experiència en les formes de prevenció: mai seran les mateixes les mesures preses a Rússia, Turquia o Itàlia, ports fàcils per a l'arribada del còlera, que no pas les d'Anglaterra o Suècia, no tan sols més allunyades i d'accés més difícil, sinó també situades en un segon pla geogràfic que feia que poguessin actuar a la vista dels resultats de les mesures preses en els països que eren en primera línia. En cas que es relaxessin els mecanismes de control dels fluxos comercials s'havia d'accentuar la vigilància i l'aïllament dels casos sospitosos i declarats a les ciutats. Això donà peu als inicis de la higiene urbana, que propicià noms i treballs ben coneguts (Chadwick, Villermé, Monlau,...) i accions i actituds discutides i discutibles, però que, en qualsevol cas, suposaven l'inici d'un tímid i sovint contradictori intervencionisme social del liberalisme burgès, que amb l'argument de prevenir els brots epidèmics, sovint aniria força més enllà. És paradoxal que fos precisament aleshores, quan el saber científic sobre la qüestió començava a progressar, que les pràctiques preventives dels diferents països, fins ara molt semblants, comencessin a divergir. En constatar que el còlera era menys contagiós que la pesta i que les mesures aïllacionistes no servien de gaire, es començà a enfocar la prevenció des d'una òptica més localista. Al marge del discutit moviment de Chadwick a Anglaterra, a certs estats alemanys, com a Baviera, començaren moviments similars. Altres, en canvi, com Prússia, continuaven fent-se forts en el contagionisme, i en alguns, com a França, apareixien actituds diferents en funció dels llocs: a l'Atlàntic, anticcontagionistes, i al Mediterrani, contagionistes, per por als atacs marítims. Fins i tot als països que, com Espanya, mantenien una actitud més

---

²³ R.O. 24-8-1834

propensa a l'aïllament, els cercles científics avançats hi adoptaven actituds contràries, com hem vist.

En el camí de la lluita contra la malaltia, doncs, la ciència mèdica anava ajudant a aprofundir l'anàlisi dels problemes socials i econòmics del nou món liberal. El cert, però, és que s'estava entrant en una fase de profunda incertesa. Hi havia progrés cognitiu, però sense resultats concrets. S'havia generat un gran desconcert en constatar la inutilitat de les mesures preexistents sense trobar cap recanvi clar i eficaç, i els nous plantejaments mèdics, tenyits amb connotacions socials, de moment eren poc més que opinions i raonaments amb més o menys fonament però sense cap base d'evidència irrefutable. L'onada anticontagionista que, amb més o menys força, s'estengué per Europa fou provocada pel fracàs de les quarantenes i per l'èxit de les noves idees liberals però no per l'avenç científic. Hi confluïren els suports burgès i popular en la mesura que facilitava el progrés comercial en temps d'epidèmia i suposava alhora una higienització de la vida insalubre de les ciutats. Però el suport popular s'anà frenant ràpidament a mida que aquestes idees van anar perfilant mesures concretes. En la pandèmia dels anys quaranta i cinquanta, una de les més virulentes, es constataren arreu les limitacions del nou discurs higienista i reformador: les *millores en les condicions de vida* de què sempre es parlava solien reduir-se a neteges puntuals de carrers i a visites domiciliàries sistemàtiques per desinfectar les cases (sovint, destruint els béns dels malalts) i, si calia, expulsar-ne els habitants que "*sobraven*". El fet que darrere d'aquestes accions no hi hagués un discurs científic sòlid dificultava encara més llur acceptació i semblava un clima de rebuig, incertesa i desconcert. La població no constatava enlloc que l'acció pública contra el còlera donés resultats. Davant la ineficàcia, ja des d'un bon principi s'havia confiat fonamentalment en els mètodes preventius, tant a nivell individual com col·lectiu, més que no pas en els curatius. Amb el temps, el pòsit de desconfiança en les habilitats de científics i autoritats, existent des d'un principi, s'anà accentuant. El descrèdit del quarantenisme i el poc èxit, la incomoditat i la impopularitat dels seus substitutius provocaren una mena de *buit terapèutic* que dificultà molt les coses. No tan sols es va mantenir, sinó que va augmentar la fe en el curanderisme i les pràctiques religioses o pseudoreligioses més que no pas en la ciència establerta. Proliferaren multitud de remeis *miraculosos* i paracientífics que pretenien guarir la malaltia, i multitud de remeiers aprofitaren les circumstàncies per enriquir-se amb la misèria i el malestar de la població ²⁴.

---

²⁴ Una bona mostra d'aquesta mena d'anticolèrics a la tesi de FERNÁNDEZ SANZ, J. J.: *1885: El año...*, pp. 578 i ss.

Les estratègies terapèutiques es diversificaren tant que produeixen sensació de caos en provar d'entendre-les. No obstant això, a grans trets podem classificar-les en tres grans grups, abans dels avenços bacteriològics de finals del segle XIX. D'una banda, certs sectors mèdics entenien que la malaltia responia a uns principis invasors de l'organisme que calia expulsar per mitjà de teràpies que fessin reaccionar l'organisme en contra. Aquests metges interpretaven les convulsions del cos, diarrees i vòmits, com a intents d'expulsió de les fonts del mal, i la funció del metge, doncs, era ajudar l'organisme a aconseguir-ho, bé fos amb extraccions de sang (talls a les venes, sangoneres, etc.), bé fos a través de purgants i laxants (ingestió d'olis i extractes de plantes diverses), o bé fos a través de la suor (banys d'aigua calenta, roba d'abric, etc.). Aquests mètodes van tenir èxit durant molt temps, perquè responien i estaven en consonància amb el discurs religiós que atribuïa el còlera a la invasió d'un mal esperit que calia foragitar. Eren mètodes temuts i odiats per molts pacients i rebutjats per altres metges, que els veien com a ineficaços, poc científics i agressius. Aquests costums, deien només aconseguien difondre l'estesa imatge popular del metge com a un confabulador al servei dels rics que volien eliminar l'*excés de pobres* en el món. Això féu que a mitjan segle aquestes teràpies anessin caient en descrèdit i que els mètodes alternatius i productes miraculosos que abans citàvem anessin entrant en escena. Es podien trobar tota mena de productes, que deien guarir el còlera però que en realitat eren simples estimulants de l'organisme, calmants del dolor o, simplement, eren totalment inactius. D'entre aquestes noves teràpies cal destacar l'homeopatia, perquè deu ser l'única que ha perdurat. Existia a Europa des del segle XVIII, però es féu popular a partir d'aquestes dècades, i fou fortament combatuda per la medicina ortodoxa, com es pot constatar fàcilment en la premsa de l'època. Per al cas espanyol, López Piñero i Terrada remarquen la proliferació de publicacions homeopàtiques i d'altres teràpies alternatives en els anys centrals del segle XIX, i en constaten un progressiu descens a finals de segle, coincidint per tant amb l'aparició dels nous plantejaments bacteriològics ²⁵. Amb més o menys èxit i amb més o menys acceptació popular, és evident que no tan sols cap d'aquestes teràpies acabà amb la malaltia sinó que contribuïren a estendre un fort desprestigi de la classe mèdica entre la població. En part,

---

²⁵ LÓPEZ PIÑERO, J. M. - TERRADA, M. L.: *Bibliographia Medica Hispanica, 1475-1950. (Bibliometría de las revistas)*, Vol. IX, València, Instituto de Estudios Documentales e Históricos sobre la Ciencia-CSIC-Univ. de Valencia, 1991, pp. 52 i ss. A Espanya fan un recompte de 35 revistes sobre sistemes mèdics extracadèmics publicades fins a 1950, que s'acumulen entre 1835 i 1918 i gairebé desapareixen a partir d'aleshores. D'un total de 25 publicacions dedicades a homeopatia, 15 es van editar entre 1835 i 1868, i només 8 entre 1868 i 1918, i dues a partir d'aleshores. La primera en publicar-se foren els *Archivos Homeopáticos*, de 1835, i la més important i duradora fou *El Criterio Médico* (1846-1890), ambdues de Madrid. Pel que fa a Barcelona, no hem detectat cap publicació explícitament homeopàtica fins 1877. La primera en aparèixer fou *Archivos de Medicina Homeopática* (1877-1882), que degué tenir continuïtat en la *Revista Homeopática Catalana* (1882-1884). Consten també *El consultor homeopático* (1887-1888), la *Revista homeopática* (1890-1913), , la *Revista homeopática catalana* (1904-1907), el *Boletín del Hospital homeópata del Niño Dios* (1905-1907) i la *Revista de Homeopatía práctica* (1914-1929).

precisament, per recuperar aquesta credibilitat, un tercer sector mèdic anà presentant propostes més humils i menys agressives. Partint de la convicció que el còlera no tenia curació segura, alguns metges es plantejaven únicament com a objectiu aconseguir allargar la qualitat de vida del malalt, garantint-li tranquil·litat i benestar en la mesura que fos possible. Des d'aquest punt de vista, doncs, res de purgants, excitants ni aïllaments en hospitals. Els malalts havien de restar a casa i la medicació es reduïa a l'administració de làudan i altres tranquil·litzants i opiàcis.

Aquest agrupament de teràpies no respon a cap classificació per escoles mèdiques establertes ni res semblant, sinó que és simplement fruit d'una reflexió general sobre els mètodes curatius que apareixen en la bibliografia consultada per als diferents moments. No hi ha cap estudi sistemàtic d'aquesta multitud de teràpies arreu d'Europa i, per tant no sabem si les que trobem a Barcelona, per exemple, es repetien a altres llocs o eren autòctones. Se'ns escapen els circuits a través dels quals es difonien, així com el seu grau d'èxit. Convindria un estudi exhaustiu per valorar-ho i confirmar la hipòtesi d'una certa evolució en el predomini d'aquests plantejaments, des de la primacia de les teràpies purgatives en els primers episodis de còlera fins a aquests darrers mètodes que podríem qualificar com de *resignació mèdica*, i d'acceptació de la incapacitat de guarir, en els anys previs als descobriments bacteriològics. Sigui com sigui, cal remarcar que al llarg de tot el període, i fins molt després dels descobriments de Koch, la por popular a caure en mans d'una epidèmia esgarrifosa féu que les teràpies pretesament miraculoses proliferessin més que cap altra ²⁶. Als anys seixanta es començà a sortir del buit perquè algunes pràctiques científiques començaven a encarrilar l'autèntica via de coneixement de les formes de contagi del còlera. Junt al descrèdit i la impopularitat de les mesures higièniques i de desinfecció adoptades fins aleshores, cal valorar l'aparició de treballs científics que, per primer cop, apuntaven a demostrar la difusió del contagi del còlera per via aquàtica. Max von Pettenkofer, a Alemanya, i John Snow, a Anglaterra, en foren els pioners, amb poca fortuna inicialment però amb considerable seguiment a partir dels brots dels anys seixanta. El còlera, doncs, tornava a ser una malaltia contagiosa, i això era enutjós per la necessitat de tornar a emprendre estratègies aïllacionistes que dificultaven el comerç i el tràfic de viatgers. Per molestes que fossin, eren l'única sortida del pou en què havien caigut autoritats i científics a l'hora de fer front a la malaltia que atemorïa Europa. En un moment en què la difusió del vapor

---

²⁶ Una bona exposició d'aquesta interpretació evolutiva dels plantejaments mèdics, relacionada amb el pas d'un paradigma basat en l'empirisme francès a un de basat en el racionalisme germànic, a SNOWDEN, F. M.: *Naples in the Time of Cholera...*, p. 121 i ss. . Una bona síntesi de l'evolució del conjunt de la patologia a Europa en el segle XIX a LÓPEZ PIÑERO, J. M.: *Ciencia y enfermedad en el siglo XIX*, Barcelona, Península, 1985.

en el transport terrestre i marítim havia accelerat moltíssim el tràfic internacional, les dificultats tècniques de tornar a adoptar mesures quarantenàries com les dels anys trenta eren enormes. Dificultats tècniques i pressions comercials degueren contribuir a ressaltar els elements que, en els treballs de Snow, Pettekofer i altres, feien prevaler els condicionants locals i el factor predisposició de cada individu per sobre de l'estricta contagi microbiològic. L'estratègia adoptada, doncs, no portaria ni a l'abandonament del sanitarisme anterior ni al que posteriorment seria l'enfocament bacteriològic, sinó que seria una via intermèdia, sintetitzadora de tot el que fins aleshores s'havia provat, adaptant-ho als nous temps i als nous criteris científics. Es mantindria com a tònica general, per a èpoques no epidèmiques, amb major o menor grau, segons els llocs, i com a mínim a nivell de discurs, una actitud higienitzadora i salubrificadora de l'ambient urbà. Això es combinaria amb la lluita contra l'epidèmia, un cop declarada, amb unes noves bases:

- Desaparició dels acordonaments sistemàtics i del prohibicionisme comercial, que serien substituïts per quarantenes i inspeccions restringides a persones i mercaderies infectades o sospitoses de ser-ho.
- Inspeccions a la recerca de casos primicers de còlera, tan bon punt se sap del perill de contagi a una ciutat. Posterior aïllament dels malalts i desinfecció, no sistemàtica, sinó restringida a les cases dels infectats.
- Cura especial en el control dels aliments. Millores en la inspecció dels mercats.
- Desinfecció i neteja dels espais amb aigües putrefactes (De moment no sol plantejar-se la qüestió de la salubritat en els abastiments i drenatge hídric corrents, tot i que sí que es planteja la necessitat de combatre els focus d'aigües pútrides).

Un cop reconeguda la inviabilitat pràctica del quarantenisme anterior, s'anaven assentant les bases per reconciliar els extrems fins aleshores oposats: salut pública i comerç. Amb diferències, aquest procés s'anà produint arreu d'Europa. En el cas anglès, el canvi es visqué sobretot en la dècada dels seixanta, en què l'anticontagionisme posat en pràctica per Chadwick i el *Board of Health* s'anà debilitant, i el contagionisme per via aquàtica postulat per John Snow va anar fent forat, tot i que amb dificultats, sobretot quan, en l'epidèmia de 1866, William Farr demostrà que la majoria dels casos de còlera es concentraven entre els usuaris d'una única companyia d'aigües i, per tant, el contagi, deia, no es transmetia a tot arreu per igual, sinó que existien factors que hi predisposaven. Fruit de tot això, més que enlloc, per tradició i per nivell de vida, a Gran Bretanya s'acabaren combinant mesures d'ambdós tipus. Els polítics plantejaven la convivència temporal de les polítiques de neteja i ventilació amb les noves quarantenes i altres formes de profilaxi, susceptibles de ser abandonades quan el sanitarisme, més car i lent, donés els seus fruits, fet que, a ulls dels governants anglesos, degué produir-se a finals de segle, quan en la Llei de Salut Pública de 1896 s'abandonà definitivament tot tipus de mesura quarantenària.

A Alemanya també s'arribà a una síntesi similar: l'èxit de Max von Pettenkofer es degué a la seva combinació de tres factors explicatius del contagi (agent patògen, condicions locals i predisposició individual), que feren que pogués ser acceptat per tothom. Fins i tot després de la descoberta del bacil de Koch, el 1883, aquest pogué ser identificat com al factor X (agent patògen) de què parlava Pettenkofer, sense que les noves teories tinguessin arguments per enderrocar els altres dos factors, no contemplats en la nova bacteriologia. De fet, als anys vuitanta, Pettenkofer encara era més popular al seu país que no pas Koch, on es va viure una forta disputa entre els partidaris d'un i altre, al darrere de la qual sovint s'hi ha vist la pugna entre els interessos de la creixent Prússia i els dels diferents estats alemanys. A Hamburg, per exemple, Pettenkofer rebia molt més suport que Koch entre els grups dirigents de la ciutat, perquè les teories bacteriològiques del segon i la seva posició dins de l'organigrama imperial eren un perill per a la llibertat comercial dels negociants hamburguesos, mentre que els plantejaments de Pettenkofer permetien combinar comerç i salut pública ²⁷. A França, en canvi, no s'hi produí tan clarament la síntesi entre ambdues estratègies. A més, el camí seguit fou invers que a Alemanya. Els plantejaments sanitacionistes hi havien triomfat molt més en la primera meitat de segle, fruit del pes del progressisme polític i de l'empirisme científic francès d'aleshores. En la segona meitat de segle, en canvi, la burgesia comercial dels ports mediterranis anà pressionant els governants per a l'adopció de mesures quarantenàries que protegissin l'amenaçat comerç mediterrani. Els francesos no podien permetre's el luxe britànic de l'anticontagionisme decidit i clar en els contactes amb les seves colònies. L'Índia i qualsevol port colonial britànic era massa allunyat com perquè un vaixell portador de l'epidèmia pogués arribar-hi sense que aquesta s'hagués manifestat ja durant el viatge. A França, en canvi, els vaixells que arribaven a través del Mediterrani podien venir contaminats sense que la malaltia s'hi hagués declarat encara. França, doncs, a partir d'aleshores, visqué en una situació dual, en què convivien el quarantenisme al Mediterrani amb les noves pràctiques a l'interior i en els ports de l'Atlàntic.

La descoberta de Koch, el 1883, obrí el camí a la preeminència dels criteris científics per damunt de qualsevol altre i, dintre de la ciència, la bacteriologia començà a obrir-se pas com a element bàsic en la lluita contra moltes malalties. A nivell profilàctic, el descobriment significà poca cosa més que la consolidació de les mesures neoquarantenistes anteriors, però a nivell etiològic sí que suposà un gran canvi perquè va suposar la fi de la disputa científica entre contagionistes i anticontagionistes que s'havia prolongat al llarg de tot el segle. Per fi, els que desinfectaven sabien què volien destruir, i s'evitaria així la desesperació en què freqüentment

---

²⁷ EVANS, Richard: *Death in Hamburg...*, pp. 264 i ss., i pp. 491-504.

queien autoritats i població en general en la lluita contra el còlera. Lògicament, l'èxit de Koch no fou immediat. Només cal recordar les pugnes amb Pettenkofer a Alemanya, o bé les dificultats de Ferran a Espanya per tirar endavant la seva vacuna amb forts condicionants socials, polítics i econòmics al darrere ²⁸. Com a mínim fins ben a finals de segle, Koch no deixà de ser un referent més, important, això sí, en un debat científic que s'allargava desmesuradament i, per tant, cal no precipitar-se en donar excessiva credibilitat *a posteriori* a uns descobriments que trigaren molt en ser comunament assumits ²⁹. No només el debat científic s'allargà per inèrcia pròpia, sinó que també hi influïren els replantejaments que el bacil de Koch implicava en moltes actituds econòmiques i polítiques. A nivell urbanístic, per exemple, feien irrefutable la necessitat d'un sanejament urbà que comportés reformes profundes en les xarxes de subministrament i evaüació d'aigües, un tema que sovint s'havia anat posposant i que era en el centre, com veurem, de les lliçons associades als còleres dels anys vuitanta i noranta. A nivell comercial implicava que ja no es podien seguir posant en la balança les bondats socials del comerç per contrarestar els perills del contagi. La bacteriologia de Koch, en aquest sentit, era una arma de doble fil: per una banda, feia més fàcil aïllar, sense errors, els infectats i per tant, el comerç i el transport podia seguir circulant lliurement, però per altra banda, s'eixamplava molt el cercle de població potencialment sospitosa i es dificultava enormement la forma de detecció de la malaltia. No es podia seguir confiant en uns controls basats en la inspecció i aïllament de casos sospitosos si el còlera podia ser portat per qualsevol persona aparentment sana, i si l'única forma de detectar els autèntics portadors de la malaltia era fer incòmodes anàlisis microscòpiques de matèria fecal. Per això, arreu d'Europa, acabà costant assumir les conseqüències dels descobriments de Koch en matèria de control del tràfic. Alemanya i Suècia es mostraren reàcties a abandonar els sistemes quarantenaris a pesar dels descobriments de Koch. A Gran Bretanya, tot i ser els primers en acceptar-ho, costà deixar certs costums sanitacionistes que no quedaven justificats amb les novetats científiques (fumigacions, aïllaments...), així com la pràctica lliure del comerç lligat amb les colònies. A França es visqué un llarg debat sobre la qüestió. Des dels anys noranta, l'Estat havia adoptat el sistema d'inspeccions puntuals i havia abandonat les quarantenes, però en realitat es delegava la gestió del tema en els municipis, on els interessos particulars es podien fer sentir molt més. Es pot dir que no fou fins deu anys després del

---

²⁸ FERNÁNDEZ SANZ, J. J.: *1885: El año de la vacunación Ferran...*, pp. 573 i ss.

²⁹ Costa d'acceptar deduccions potser precipitades, com la de Sheldon Watts, en valorar el persistent antigontagionisme britànic a finals de segle com una opció deliberada en què pesaven pressions comercials per damunt d'una evidència científica que no podem donar per suposada des de l'immediat moment del descobriment (Vid. WATTS, S.: *Epidemias y poder...*, pp. 277 i ss.).

descobriments de Koch quan es començà a desencallar la qüestió. En la Conferència de Dresden, el 1893, la majoria dels estats europeus acabaren acceptant el que es deduïa dels treballs de Koch: la no transmissibilitat del còlera entre humans ni per la via de molts productes i, per tant, la inutilitat de les restriccions al tràfic de passatgers i de la majoria de les mercaderies. Els controls, doncs, a partir de 1893 començaren a quedar reduïts a uns pocs productes (per norma general, roba i objectes personals usats, i aliments amb alt contingut en aigua o llet). Es començava a tancar, doncs, la disparitat d'enfocaments en matèria de prevenció epidèmica que havia caracteritzat les dècades centrals del segle. S'havia passat dels acordonaments inicials i les traves comercials al reconeixement de la inutilitat d'aquestes sense trobar-los un substitutiu clar, i això havia donat lloc a una disparitat creixent de respostes en funció dels països. Amb dificultats, ara es tornava a arribar a una situació de consens que permetia salvar els interessos comercials i deixar d'enfrontar-los a la salut pública. S'obria, però, un nou front, que fins ara havia quedat en segon terme i que ara passaria a ser un referent inevitable: el sanejament urbà amb totes les seves implicacions.

6.2.-Els brots epidèmics a Barcelona abans de 1885

El tractament de les epidèmies variava i evolucionava d'una forma només fins a cert punt generalitzable. La varietat d'estratègies curatives i preventives depenia de molts factors, de vegades allunyats d'allò que coneixem estrictament com a ciència o com a política, i sovint, responia a plantejaments i condicionants de caire local. Un cop presentada la història d'aquest progrés a nivell europeu, cal reflexionar sobre les condicions en què, a escala més reduïda, es visqueren els canvis.

Parlar de còlera a la Barcelona del segle XIX significava esmentar una amenaça més terrible, si cap, que a la majoria dels llocs d'Europa. Les condicions geogràfiques i econòmiques de la ciutat la convertien, a ulls dels contemporanis, en un lloc especialment propens a tota mena de malalties, no només per l'aglomeració humana, pròpia de qualsevol nucli urbà del vuitcents, o per l'atapeïment de fàbriques, brutes per naturalesa, es deia, sinó sobretot per la seva activitat comercial i portuària, justament en la zona d'Europa climàticament i geogràficament més

propensa a l'arribada de malalties exòtiques: la Mediterrània occidental. Després d'uns anys de tranquil·litat, amb la fi de les pestes i el fre a la verola, en el segle XIX ressorgí el fantasma de les epidèmies, i Barcelona no se n'escapà. Es lliurà de la primera onada de còlera, a partir del 1817, però caigué en la febre groga de 1821, i posteriorment fou visitada pel còlera en successius episodis, el 1834, 1854, 1865 i el 1885, principalment. Cal afegir-hi la nova onada de febre de 1870-71, el tifus de 1913-14 i la grip de 1917-18, que tancà el cicle epidèmic de malalties infecto-contagioses a Barcelona ³⁰. A partir d'aleshores, Barcelona entrava en una nova era sanitària. Les coses començaren a canviar prou com per a què cap altra malaltia infecto-contagiosa acabés provocant-hi mortalitats estadísticament remarcables, i en aquest fet degueren tenir-hi força incidència els replantejaments sanitaris que la ciutat començà a introduir a partir del brot de còlera de 1885. El nostre objectiu, ara, no pot ser omplir el gran buit historiogràfic sobre el conjunt d'aquest cicle epidèmic, sinó només provar de situar Barcelona en el context internacional i intentar veure fins a quin punt les epidèmies actuaren com a catalitzador de canvis, no només a nivell sanitari, sinó a nivells més amplis de la política liberal ³¹. No resseguiem fil per randa els diferents brots, però sí que comentarem allò més rellevant de cadascun per al que pretenem explicar, fent especial referència al còlera de 1885, possiblement el menys espectacular, però el més explicatiu, en la mesura que obrí la porta als canvis.

6.2.1.- El còlera de 1854

Quantitativament, el més important dels còleres barcelonins fou el de 1854, que comportà més de sis mil morts entre agost i octubre de 1854, més d'un 4% de la població total:

---

³⁰ Sobre les etapes en què es classifica l'epidemiologia històrica, cal veure LÓPEZ PIÑERO, J. M.: *L'estudi històric de les malalties. Períodes epidemiològics*, in ROCA ROSSELL, A., Coord.: *Cent anys de salut pública a Barcelona, 1891-1991*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1991.

³¹ Existeixen molt pocs treballs dedicats a les diverses epidèmies viscudes a Barcelona. Només coneixem una tesi sobre l'epidèmia de 1834, la de CLADELLAS BLASCO, M. Assumpció: *El còlera de 1834 a Barcelona*, Barcelona, Univ. de Barcelona, Tesi doctoral inèdita, 1995. Sobre el còlera de 1854, el més important pel que fa a número de víctimes, ens hem de guiar per les poques però interessants pàgines de BENET, J. - MARTÍ, C.: *Barcelona a mitjan s. XIX. El moviment obrer durant el Bienni Progressista (1854-1856)*, Barcelona, Curial, 1976. De les altres epidèmies de còlera no en disposem de cap treball d'ampli abast, només l'aproximació a la de 1885 que fa RISQUES, M.: *L'epidèmia del còlera a Barcelona, 1884-1885*, in "L'Avenç", 79, 1985. Sobre la febre groga només disposem de BONAMUSA, F. - SERRALLONGA, J.: *Del roig al groc. Barcelona, 1868-1871. Quintes i epidèmies*, Barcelona, L'Avenç, 1995. A nivell general, són molt útils els treballs recollits a ROCA ROSSELL, A., Coord.: *Cent anys de salut pública a Barcelona, 1891-1991*, Barcelona, Ajunt. Barcelona, 1991

MORTALITAT EPIDÈMICA A BARCELONA AL SEGLE XIX³²

	Població total	Morts	Mortalitat
Febre groga, 1821	100.639	6.244	6,20%
Còlera, 1834	118.280	3.521	2,97%
Còlera, 1854	160.000	6.429	4,01%
Còlera, 1865	190.298	4.230	2,22%
Febre groga, 1870	194.382	1.270	0,65%
Còlera, 1885	272.481	1.384	0,51%

Els efectes del còlera no eren desconeguts per als barcelonins de 1854, perquè tot just feia vint anys de l'epidèmia anterior, i tothom acceptava que calia fer alguna cosa per prevenir la invasió³³. Davant les amenaces, procedents de Marsella, com tantes altres vegades, s'havia començat a actuar, ja des de 1849. Hem vist abans que des d'aleshores hi havia a Barcelona una Junta de Sanitat força activa que intentava frenar el perill de còlera ja no a través del control del port, sinó de la higiene interior de la ciutat, d'acord amb els criteris anticontagionistes i ambientalistes que circulaven per Europa. Però les dificultats amb què es trobava feren que aquesta Junta tan activa durés només tres anys, fins el 1851. A partir d'aleshores, la imprevisió tornà a ser la constant, i un cop arribaren al govern els progressistes, l'any 1854, tampoc canviaren gaire les coses. Polítics, científics i comerciants, a Espanya com arreu, estaven dividits entre contagionistes i anticontagionistes³⁴. Bé fos per la convicció dels governants de la inutilitat de les mesures quarantenàries en aquells anys, bé per imprudència o per la interinitat de les autoritats en un moment polític delicat, en els mesos immediatament anteriors al brot de 1854, les mesures preventives es limitaren al control dels vaixells procedents de Marsella, Vigo o altres

³² FONT: Elaboració pròpia a partir de CERDÀ, I.: *Teoría General de la Urbanización...*, Madrid, Instituto de Estudios Fiscales, 1971 (Barcelona, 1867), p. 487 (Dades de les epidèmies de 1821 a 1865). Les dades de la febre groga de 1870 s'han obtingut de BONAMUSA, Francesc - SERRALLONGA, Joan: *Del roig al groc...*, p. 159. Les dades del còlera de 1885 són extretes de RISQUES, Manuel J.: *L'epidèmia del còlera a Barcelona (1884-1885)*, in "L'Avenç", 79, 1985. Pel que fa a les xifres de població hem unificat criteris a partir de les dades de *Anuario Estadístico de la Ciudad de Barcelona*, Ajunt. Barcelona, 1905

³³ Sobre aquesta epidèmia en conservem documentació abundant, però gens treballada. L'Arxiu Administratiu de l'Ajuntament de Barcelona disposa de nombrosos expedients encara per explorar. Els treballs actuals no es basen en aquest material sinó només en algunes referències de la premsa de l'època (silenciada per la censura del moment) i sobretot en dues monografies, la de BADUELL PRATS, Francisco de Paula: *Apuntes sobre el cólera morbo asiático, hechos durante la epidemia sufrida en Barcelona en 1854*, Barcelona, 1855, i la de PUSALGAS, Ignacio: *Historia descriptiva y médica del cólera-morbo epidémico que invadió la ciudad de Barcelona y algunos pueblos de su provincia*, Barcelona, Imp. Saurí, 1855. Si no es diu el contrari, les referències que fem a aquesta epidèmia provenen d'aquests treballs.

³⁴ El debat entre ambdues posicions a Espanya es troba ben detallat a URQUIJO GOITIA, José Ramón de: *Madrid ante la epidemia de cólera de 1854-56*, in PESET, José Luis, Coord.: *Enfermedad y castigo*, Madrid, CSIC-Instituto "Arnau de Vilanova", 1984

ports epidemiats i a recomanar als barcelonins l'airejament de cases, carrers i el trasllat dels abocadors d'escombraries fora de la ciutat, força menys del que la Junta de 1849-51 havia pretès. La recent revolució que havia portat al poder els progressistes degué incidir en la consolidació dels criteris antiquarantenistes, adoptats aleshores a bona part d'Europa. S'intentà preservar els interessos comercials per damunt dels sanitaris, perquè la declaració oficial de l'epidèmia es deixà en suspens tant com es pogué. Fet gens extraordinari perquè el simple rumor de còlera comportava la fugida massiva de tots els barcelonins que s'ho podien permetre, amb el tancament de fàbriques, negocis i la crisi econòmica que això suposava. Els primers rumors arribaren el 20 de juliol, i el dia 27 es constataren les primeres morts per una *malaltia sospitosa* que, si atenem als símptomes, era força més que una simple sospita de còlera. Pusalgas reproduïa uns informes hospitalaris que notificaven "*... de haberse presentado un loco enfermo con los síntomas de dolores de vientre, diarrea, calambres en los extremos inferiores, algún vómito más o menos blanquizo con restos de sustancias indigestas perfrigeración general. - Adulto - Un enfermo procedente de la calle de la Aurora, N° 22, piso 2º, se ha presentado con los síntomas de vómitos blanquizcos, algo biliosos, vientre tenso, algo doloroso, sed sin diarrea. La enfermedad cuenta seis días de fecha - Anciano - Una vieja procedente de la villa de Gracia, que segun dicen, ha enfermado hoy mismo, y habiéndosele observado diarrea, vómitos y calambres, ha sido conducida ya agonizante con una perfrigeración general, reacción de pulso y principio de cianosis. (...) El loco y la mujer de que hace mención este parte han fallecido esta noche.*" ³⁵.

Per més que es volgués amagar, i que els diaris conservadors titllessin d'irresponsables i provocadors els que segons ells difonien l'infundí, el pànic pel còlera s'apoderà de la ciutat, que en pocs dies quedà gairebé deserta. No podem saber quants acabaren marxant, tot i que es deia que només una desena part dels barcelonins restaren a casa. Unes xifres, de ben segur exagerades, però que no desmenteixen l'èxode massiu i que no poden amagar una realitat reconeguda per tothom: els que restaren a Barcelona, com diu Pusalgas, eren els més pobres, els que no tenien mitjans per marxar i els més mal preparats per subsistir-hi en temps d'epidèmia. La deserció massiva és un fet tradicional en totes les cròniques d'episodis similars en l'època, però possiblement mai ha estat tan destacada com en aquests anys centrals del segle XIX, prova evident del desconcert en què població i autoritats havien caigut en constatar el buit terapèutic de què parlàvem abans. Anys enrere es confiava en acordonaments i quarantenes i quan, malgrat tot, el contagi arribava, se'n culpabilitzava algú: frares, metges, governants o qui fos, perquè hi

---

³⁵ PUSALGAS, I.: *Còlera en 1854...*, pp. 12 i ss.

havia la convicció que algú dominava, obertament o d'amagat, les raons del mal. A mitjans de segle, en canvi, un cop oficialitzat el fracàs dels acordonaments, les autoritats científiques havien acabat acceptant que "*...no conociendo el móvil de la vida ni el agente mórbido, ni el porqué de la fuerza medicatriz de los remedios, su teoría está cimentada en arena movediza*"³⁶. Els científics que restaren en les localitats epidemiades feien esforços encomiables per mirar de trobar una explicació raonable a les formes de difusió d'una epidèmia que, als seus ulls, escapava a tota lògica. Fou aleshores que s'iniciaren els intents de situar sobre el mapa els punts infectats, per tal d'identificar les vies de contagi. És el que feia Pusalgas o, posteriorment, el mateix Cerdà quan, en planificar la futura Barcelona, prenia com a base la cartografia dels infectats pel còlera a 1854 i 1865, i provava de trobar-hi explicacions. Sigui com sigui, durant aquells anys, la medicina existent havia d'acabar reconeixent la inutilitat dels seus esforços. Mostra clara d'aquest abandonament de la fe en la ciència la trobem en les paraules d'algú tan poc sospitós d'aferrar-se a la superstició com Pascual Madoz, aleshores governador civil, quan, encapçalant la Junta Provincial de Sanitat, provava d'esperançar els barcelonins en la fi de l'epidèmia, tot i dubtar si "*...la baja en la mortalidad y en el número de invasiones dependerá de una positiva sumisión en el influjo de la constelación colérica (misterioso agente indefinible) o si será esta declinación mero efecto de la falta de pábulo al genio exterminador del mal, ahora limitado a gravitar ineficazmente sobre los ya salvados por la Divina Misericordia o a los que por otra merced divina son refractarios al agente morbosos epidémico.*"³⁷

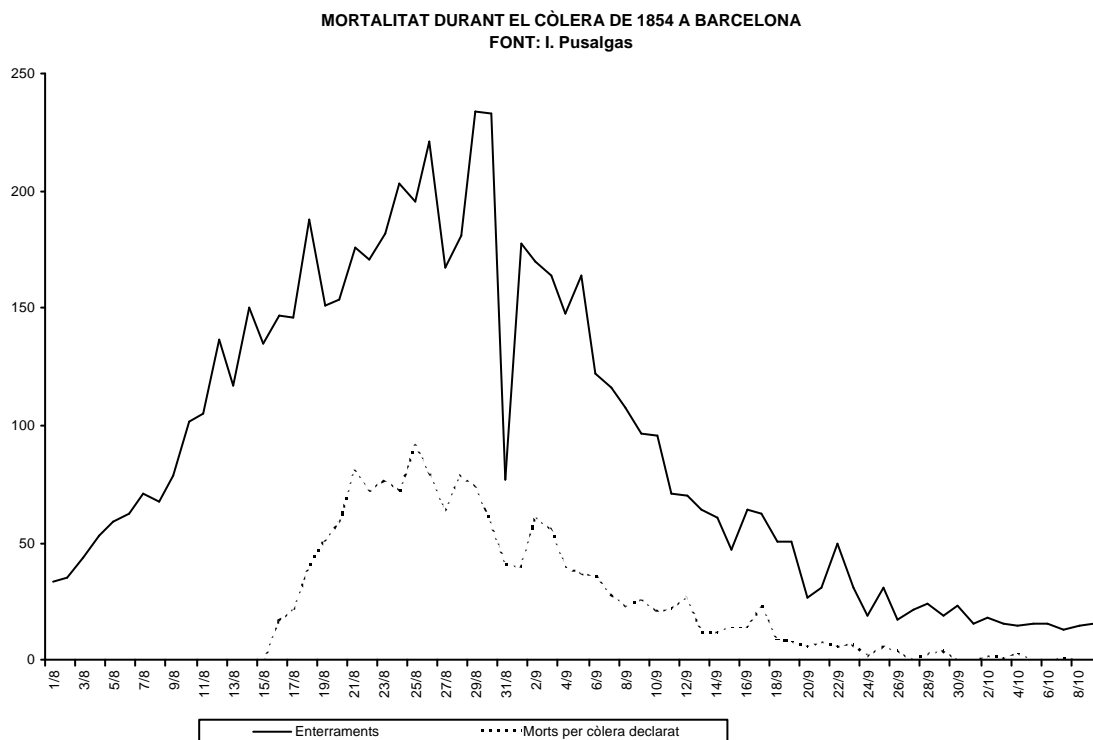
³⁶ PUSALGAS, I.: *Cólera en 1854...*, p. 28

³⁷ AMDSM, VI.4, Sanitat-Infeccions, Ban 9-9-1854

És lògic que aquesta falta d'arguments i la incapacitat assumida per fer front al mal

obligués les autoritats a amagar la malaltia mentre fos possible, per evitar la fugida de població, el caos i la crisi econòmica. I fins i tot un cop la malaltia havia estat oficialment reconeguda, cosa que no passà a Barcelona fins el 18 d'agost, gairebé un mes després de les primeres morts, es tendia a minimitzar l'impacte de l'epidèmia ³⁸. El número de casos registrats era molt menor que el número de morts reals. Ho podem observar comparant les xifres d'enterraments amb el registre oficial de defuncions per còlera:

En cas extrem, fins i tot els pobles es prenen la llei pel seu compte, a la vista del desconcert i de la falta de referents científics creïbles, i sovint deixaven de fer cas dels decrets estatals i improvisaven acordonaments i quarantenes. Això és el que feren molts municipis de l'entorn de Barcelona, lliures de la pressió dels grans agents comercials del port, per tal d'evitar que els fugitius de la ciutat portessin el mal als seus pobles. Ho revela una circular del mateix Pascual Madoz, on obligava els alcaldes a complir, d'una vegada per totes, les disposicions

³⁸ Sobre la publicitat que calia donar a l'existència del còlera hi havia posicions diverses entre els polítics. Reflexions sobre aquesta qüestió a URQUIJO GOITIA, J.R.: *Madrid ante la epidemia de cólera...*, p. 44. Algunes afirmacions són discutibles, com per exemple el fet que els governants progressistes fossin partidaris d'informar al màxim. En el moment que estudia sí que hi havia aquest criteri, però cal tenir en compte que quan el còlera arribà a Madrid era força absurd intentar mantenir-lo ocult, perquè l'epidèmia ja s'havia estès per bona part del país i a ningú se li escapava el seu autèntic caràcter.

estatals que prohibien quarantenes, fumigacions i acordonaments, i els recordava que aquestes accions eren del tot inútils i purament supersticioses ³⁹.

Les autoritats actuaren amb desconcert, no només per les raons científiques esmentades, sinó també pels canvis polítics que s'estaven vivint en aquells dies. Feia poc que s'havia produït l'aixecament que obriria el Bienni Progressista, s'havien constituït les noves juntes i aquestes intentaven imposar-se arreu. A Barcelona, es vivien dies de litigi entre velles autoritats, personificades en el capità general, La Rocha, i els revolucionaris que pretenien accedir al poder. El canvi es féu en pocs dies i el pànic ciutadà pel còlera contribuï al desgovern que acabà amb les velles autoritats. Però alhora suposava un repte per als nous governants, en la mesura que pujaven al poder en un moment especialment delicat, sempre propens a revoltes i agitacions ⁴⁰. Si en una conjuntura delicada com aquella, la invasió colèrica no acabà portant als aldarulls que en tants altres llocs i altres moments havia provocat fou en bona part mèrit de Pascual Madoz, nou governador, des del 10 d'agost, tal com fou àmpliament reconegut més tard ⁴¹. L'actitud de Madoz fou, des d'un bon principi, la d'intentar pacificar els ànims per la via de la conciliació i d'oferir proves evidents del canvi. Des de dos dies abans del relleu, ja s'havia decretat l'enderroc de les muralles, alhora com a vella reivindicació popular i com a forma de donar feina en moment de crisi i epidèmia. Per demostrar que el canvi seria real i no només de paraula, es decidí enderrocar immediatament part de la muralla per obrir noves portes, airejar la ciutat i assegurar la llibertat de pas, remarcant així l'oposició total dels nous governants a qualsevol mena d'acordonament i control comercial. Les mesures foren efectives de seguida, i el clima agitat de dies enrere es calmà ben de pressa. Per consolidar-ho, es prengueren una sèrie d'accions preventives contra el còlera, que oficialment encara només era la "*enfermedad sospechosa*". Es començaren a recollir informes diaris sobre l'estat sanitari en els diferents barris i s'actuà, fonamentalment, contra l'intrusisme professional, per evitar els abusos, cada cop més freqüents, en la venda de productes suposadament miraculosos. Es centralitzà en l'Acadèmia de Medicina i Cirurgia el control de tots els anuncis de fàrmacs anticolèrics que es publicuessin a Barcelona, així com de la venda de productes farmacèutics sense recepta mèdica.

---

³⁹ AMDSM, VI.4, Sanitat-Infeccions, Circular 15-8-1854

⁴⁰ La descripció d'aquests fets es pot trobar detallada a BENET, J. - MARTÍ, C.: *Barcelona a mitjan s. XIX*, pp. 424 i ss.

⁴¹ Sobre el mandat de Madoz al Govern Civil de Barcelona cal consultar RISQUES, Manel: *El Govern Civil de Barcelona al segle XIX*, Barcelona, Publ. Abadia de Montserrat, 1995, pp. 548-559

Per altra banda, es decretà el tancament i el trasllat a l'exterior de totes les fàbriques i tallers que s'entenia que podien perjudicar la salut: fàbriques de midó, de sèu, de coles i assaonament ⁴².

Malgrat les prevencions, la fase àlgida del còlera tot just començava. A partir del dia 11, i fins a finals d'agost es produïren les mortalitats extremes. A la vista d'això, la població seguia marxant, i Madoz admetia tenir seriosos problemes per controlar que no fossin les mateixes autoritats científiques i polítiques les que fugissin massivament ⁴³. Malgrat els esforços, no s'aconseguí aturar l'èxode massiu de metges i farmacèutics, fins al punt que s'hagué d'habilitar alumnes d'últims cursos de carrera per dur a terme les seves tasques ⁴⁴. Per altra banda, per evitar la paralització total de les fàbriques, Madoz signà un crèdit amb el Banc de Barcelona per sufragar les despeses que generés l'epidèmia i ajudar l'empresariat que tingués problemes per mantenir els tallers i fàbriques oberts. Paral·lelament, per atendre la població empobrida, s'inicià una sopa popular gratuïta. Tot plegat fou costejat amb una subscripció de la qual es publicaven els noms dels donants als diaris per tal d'obtenir el reconeixement ciutadà. Per aquesta via s'obtingueren més de deu milions de rals. Gràcies a aquestes mesures, s'arribà a aturar l'èxode ciutadà i frenar la crisi econòmica. El 17 d'octubre, les autoritats feren oficial la fi de l'epidèmia, que havia causat més de sis mil morts i que havia multiplicat per sis la xifra mitjana de defuncions diàries a Barcelona.

En agraïment a la feina del governador, l'Ajuntament acordà nomenar-lo fill adoptiu de la ciutat. El reconeixement ciutadà a Madoz era àmpliament compartit, i només cal consultar la premsa de l'època o testimonis posteriors per corroborar-ho. No era cap casualitat, perquè al marge de la credibilitat que li donà el fet d'haver emmalaltit ell mateix de còlera quan bona part de les autoritats havien fugit, les mesures que impulsà foren força excepcionals: diferents d'altres llocs i diferents de les que s'havien pres abans i es prendrien després. A Barcelona sí que s'aplicaren amb certesa les directrius preventives anticontagionistes adoptades pel nou govern progressista, pròpies de l'Europa del moment. Ni tan sols cal recórrer a altres treballs per veure

---

⁴² Circular de la Comissió Provincial Permanent de Sanitat, 23-8-1854 (reproduïda a BENET-MARTÍ: *Barcelona...*, p. 449)

⁴³ Benet i Martí expliquen que Madoz, en informar posteriorment a les Corts sobre els fets d'aquell estiu, admetia que "*...se me presentó la Junta de Fábricas, o lo que quedó de ella; porque no quedaba nadie, como no quedó de la Junta de Sanidad; de modo que podía llamarse Junta de Sanidad para cuando hay sanidad, pero que se marchaba cuando no la había.*" (Diari de Sessions, 1854-56, p. 4930, 19-5-1855).

⁴⁴ PUSALGAS, I: *El cólera...*, p. 32

com els decrets governamentals eren vulnerats en aquest aspecte en molts llocs del país ⁴⁵. Només cal fixar-se en les advertències del mateix Madoz cap als ajuntaments dels pobles de l'extraradi barceloní que establien controls pel seu compte. Al marge de la prohibició d'aquesta mena de restriccions, destaca en la seva política la manca de campanyes d'inspecció, de brigades de desinfecció i de sanejaments de barris per la via d'expulsions massives dels inquilins quan es declarava una casa *sobrepoblada*. En aquells anys, aquest tipus d'accions havien substituït sovint els acordonaments en la lluita contra el còlera en bona part d'Europa, però no tenim constància que es produïssin a Barcelona, malgrat ser una de les ciutats més densament poblades del moment. Al contrari, la convicció en la inutilitat de la majoria dels plantejaments mèdics portà Madoz a confiar en mesures de tipus social: la forma de lluitar contra el còlera no era airejar i desinfectar la ciutat per la via d'expulsar població sinó trencar les muralles i oferir feina i aliment per frenar l'èxode massiu. També es prioritzà l'assistència domiciliària per davant de l'internament en hospitals, amb la qual cosa s'evitava bona part dels temors populars a separar-se de les famílies i caure en mans de metges que experimentessin amb els seus cossos sense treure'n cap profit. No totes les propostes de Madoz prosperaren, perquè el triangle de relacions entre governador, autoritats locals i empresaris, i les d'aquests amb el Govern, no sempre eren cordials. N'és una bona mostra la polèmica sobre la titularitat dels terrenys alliberats amb l'enderroc de les muralles, en la qual Madoz no aconseguí el que es proposava ⁴⁶. Al marge de dificultats com aquesta, que ara no podem resseguir, l'èxit de la subscripció popular i el reconeixement públic que Madoz obtingué posteriorment parlen per si sols de l'acceptació de les mesures adoptades aleshores. Que les accions empreses foren excepcionals costa poc de veure. El que no sabem és fins a quin punt responien a la iniciativa personal del governador o bé formaven part d'un plantejament més ampli del progressisme espanyol que acabava d'entrar al Govern. Resta per fer un estudi a nivell de tot el país sobre els mètodes curatius i preventius empresos durant aquest episodi de còlera en concret, que donaria resultats interessants sobre aquestes pròpies estratègies, però que també serviria de bon punt d'observació de les relacions entre el poder central i les autoritats provincials i locals durant aquells anys.

Un bon exemple de les dificultats que Madoz o altres governants progressistes trobaven en intentar avançar per vies innovadores el trobem en les relacions que s'establien entre el que

---

⁴⁵ Comentaris sobre la persistència de sistemes de control del tràfic en aquests anys en què els acordonaments havien estat oficialment abandonats, a CAMPO VIDONDO, J. M. - GASTÓN AGUAS, J. M.: *El cólera en Navarra. Peralta, un ejemplo*, Tafalla, Altaffaila Kultur Taldea, 1993, p. 38

⁴⁶ La polèmica sobre aquesta qüestió es pot consultar a BENET-MARTÍ, *Barcelona...*, p. 477-494

estava passant a la capital i al seu extraradi. Les vies de transmissió del còlera eren desconegudes, però ningú dubtava que l'epidèmia tenia un origen urbà i que era des de la ciutat que es transmetia. No sempre havia estat així, ni molt menys. Sense anar més lluny, a 1834, el còlera havia entrat a Espanya per la frontera portuguesa. Ni hi havia entrat per via estrictament marítima ni s'havia estès a partir de cap focus d'insalubritat urbana, però la percepció dels contemporanis era aquesta. L'èxit de les teories ambientalistes, que negaven l'expansió del còlera per la via del contagi i l'explicaven en funció de condicionants locals de tota mena havia contribuït a difondre la idea que calia resguardar-se de la influència negativa d'aquestes ciutats esdevingudes focus epidèmics. Això explica la reacció ràpida dels pobles de l'entorn de Barcelona en establir acordonaments i mesures de control al marge de les directrius oficials. L'èxode massiu de barcelonins a partir dels primers rumors de còlera forçà les autoritats dels pobles de tota la línia de costa a intentar controlar-ne l'arribada i prevenir, sense èxit, el contagi. Pusalgas, per exemple, detalla aquesta línia d'invasió colèrica en alguns casos (Montgat, Masnou, Badalona i Mataró), i prova de trobar una lògica al comportament aparentment capriciós de l'epidèmia tot intentant deslligar-se d'un contagionisme estricte i automàtic.

Pobles com aquests, relativament allunyats de Barcelona, podien plantejar-se d'emprendre mesures per aturar el contagi. No podien fer-ho tan fàcilment les localitats immediatament veïnes a la capital, que eren l'espai natural d'expansió d'aquesta, tant per la seva població com per les seves activitats industrials. Si hi havia la convicció que la difusió del còlera la propiciava l'atapeïment i enrariment de l'aire, era lògic que davant els primers rumors, tothom que pogués abandonés la densa Barcelona emmurallada i s'instal·lés als pobles del costat, encara que fos vivint a l'aire lliure. A Sant Martí de Provençals, que aleshores tot just començava a perfilar-se com al gran suburbi que més endavant seria, el còlera hi arribà el 3 d'agost. La primera notícia la donà José Comas, metge local de beneficència, en notificar a l'alcalde que havia visitat una dona infectada de *"la enfermedad sospechosa que se está observando en los habitantes de la capital nuestra convecina"*⁴⁷. L'epidèmia, doncs, encara no havia estat declarada oficialment. No hi havia un criteri clar sobre què calia fer. Davant la impossibilitat material d'aïllar el poble respecte de Barcelona, l'Ajuntament optà per inspeccionar i fumigar totes les mercaderies i persones en trànsit. La interinitat política del moment contribuï a la imprevisió, i fins el dia 15 no arribà la primera nota amb instruccions a seguir des del Govern Civil. El governador escrivia encomanant els ajuntaments que obliguessin els veïns a ventilar totes les cases i que, en cas de no fer-ho en el termini de tres dies, fos l'Ajuntament qui ho

---

⁴⁷ AMDSM, VI.4, Sanitat. Infeccions (1858-1896)

forçés. Al cap de quatre dies insistia, i remarcava que s'abandonessin d'una vegada per totes les fumigacions i acordonaments, que la ciència havia demostrat que eren inútils, al marge de ser molestes al comerç i a la riquesa nacional.

Paral·lelament, l'Ajuntament decidí contractar quatre "*ministrantes*", encarregats de registrar i tenir cura dels casos de còlera que es produïssin a cadascun dels barris (Clot, Camp de l'Arpa, Taulat i Poble Nou), a sou de vuit rals diaris. S'acordà que treballarien a les ordres del metge municipal de beneficència, i se'ls encomanà el registre diari de tots els casos tractats. Igualment, s'establiren unes instruccions amb els passos a seguir per guarir la malaltia:

"1.- Harán recoger al enfermo en la cama abrigándole bien y poniéndole por ahora cubierta de sábana, manta o frazada, con objeto de facilitar la transpiración, que es lo mejor para cortar el mal.

2.- Le darán de beber algunas tazas de agua de te, manzanilla, menta, con quince o veinte gotas de espíritu de Mindevero, interpolándolas con sustancia de pan o arroz.

3.- Si hay dolor, y esto es arrojado por vómito, se podrán añadir seis u ocho gotas de láudano por taza.

4.- Si aún así es arrojado por vómito, se podrá darle un terroncito de carbonato de sosa, con un sorbo de agua bien caliente, y quizás serviría mejor el bicarbonato.

5.- Si hay dolor en el estómago, se podrá encima una cataplasma de harina de linaza.

6.- Si no es suficiente, se pondrá encima una mostaza.

7.- Si hay calambres en las extremidades, se harán friegas con el alcohol alcanforado.

8.- Si la piel se pone fría, se harán cepillaciones y se aplicarán mostazas en diferentes puntos.

*Finalmente, cuando fallezca algún enfermo del cólera-morbo, se le harán inmediatamente aspersiones de agua clorurada, encargando que todo sea bien limpiado y ventilado"*⁴⁸

Els remeis que es proposaven eren eclèctics. Combinaven purgants i calmants, d'acord amb la desorientació terapèutica de la medicina de mitjans de segle. Al marge del relatiu èxit que poguessin tenir, importa l'abandó d'estratègies purament aïllacionistes i l'inici d'un desplegament assistencial i sanitari de base municipal. Tanmateix, aquests bons propòsits inicials hagueren de batallar amb el pànic i el desconcert que el còlera provocava. La realitat quedà força lluny d'això que s'havia planificat. Un cop acabat el còlera, els alcaldes hagueren d'informar els governadors de les persones que havien ajudat a combatre la malaltia a fi d'establir uns premis i reconeixements per llur tasca. L'alcalde de Sant Martí envià un informe on es constata la

---

⁴⁸ AMDSM, VI.4, Sanitat. Infeccions (1858-1896). *Instrucciones para los señores ministrantes de San Martín de Provensals*

improvisació, desconcert i precarietat amb què actuaren les autoritats municipals d'aleshores. Informava, per exemple, que l'aleshores alcalde fugí del poble i no hi tornà, i que el seu càrrec l'hagué d'ocupar José Tiana, l'antic tinent. Un cop accedí a l'alcaldia accidental, deia, aquest actuà encomiablement, perquè tot i que la seva esposa va morir en el còlera, ell no tan sols no va fugir sinó que "*...sorteó todo tipo de peligros recorriendo las casas de los enfermos de esta jurisdicción, tanto de día como de noche, particularmente la de los pobres, prodigándoles auxilios y socorriéndoles de su bolsillo propio*". També tenia unes paraules per José Armengol, ex-alcalde del barri del Taulat, perquè "*...prestó grandes servicios en unión de los Srs. Jacinto Trullás y Juan Aloy, que buscaron recursos e improvisaron un Hospital para colocar los coléricos pobres*". De Juan Parés Ventura, veterinari del poble, en diu que "*...en ocasión que los principales vecinos se habían ausentado del pueblo, aceptó sin titubear dicho cargo, contribuyó a recaudar los recursos necesarios para levantar un hospital provisional con todos los utensilios correspondientes, facultativos, enfermeros, caldos, medicinas y sepultureros, llegando a tanto su filantropía y abnegación que asistió personalmente y a domicilio a los enfermos vergonzantes*". Qui s'emportà més elogis, però, fou Víctor Peray, secretari de l'Ajuntament i de les Juntes de Beneficència i Sanitat, perquè "*...proporcionó a los enfermos los auxilios necesarios, como fueron medicinas varias que había en depósito en la alcaldía, carne para caldo y papeletas para ataúdes, cuyo funcionario atacado que fue de la cruel enfermedad mandó colocar su cama en el consistorio, para no faltar en lo más mínimo al encargo que se le tenía acometido dando desde el lecho disposiciones a fin de que nada faltase a la clase necesitada, y luego de convaleciente volvió a prestar los mismos ausilios que antes, abandonado como se hallaba de la mayor parte de los concejales, puesto que abandonaron la población*"⁴⁹.

Una actuació, doncs, força precària i forçada per les circumstàncies, la deserció de bona part de les autoritats i l'arribada massiva de bona part de la població de Barcelona, a un petit municipi que aleshores rondava tot just els cinc mil habitants. La indignació evident de l'alcalde no era només fruit d'aquesta deserció. També es mostrava irritat amb el mateix governador (aleshores ja no era Pascual Madoz, sinó Juan Zapatero) perquè li sol·licitava aquestes informacions mentre que per altres qüestions mostrava preocupar-se'n poc. Pretenia agrair els serveis prestats als funcionaris de l'Administració de Justícia, i l'alcalde aprofità per respondre-li

---

⁴⁹ AMDSM, VI.6, Beneficència. Desgràcies, incendis, terratrèmols (1850-1890). *Relación de los funcionarios que durante la invasión del cólera-morbo en 1854 contrajeron méritos especiales*

que *"...no han existido ni antes ni después, como tampoco durante la triste época que fue invadido este pueblo por el cólera-morbo ningún funcionario de la Administración de Justicia, y si aproveché aquella ocasión para manifestar los méritos que en aquel entonces contrajeron los empleados de este Ayuntamiento y Alcaldía fue por la razón de haber sido recompensados los de otras poblaciones, al paso de que la superioridad no se ha acordado de los de esta."*⁵⁰.

Es referia, naturalment, als premis, subsidis i homenatges que reberen els que havien combatut l'epidèmia a Barcelona. A Sant Martí, com als altres pobles de l'extraradi, el reconeixement oficial arribà poc, perquè la perifèria només servia com a refugi per als barcelonins, bé fos per escapar del còlera, bé fos per instal·lar-hi indústries molestes. En altres aspectes també es detecten les diferències en el tractament epidèmic entre la ciutat i el suburbi. Un cas important és el del finançament de les despeses que generà l'epidèmia. A la capital, s'havien aconseguit cobrir fonamentalment amb un préstec del Banc de Barcelona sufragat mitjançant una subscripció popular en la qual empresaris, propietaris i negociants de tota mena contribuïren públicament. El resultat fou més que notable, perquè s'arribà a recollir força més dels deu milions de rals previstos. Bona part de l'èxit cal atribuir-lo a la cohesió social que una ciutat com Barcelona tenia en casos com aquest, força més gran que la que podia tenir un petit suburbi sense cap mena de vertebració social i política. A Barcelona, una subscripció pública podia rebre el suport entusiàstic de la població benestant en la mesura que la seva posició i el seu bon nom en sortiria enfortit i, igualment en sortia beneficiada en els seus negocis en tant que la subscripció permetria mantenir la vitalitat econòmica de la ciutat durant els mesos de crisi excepcional. A llocs com Sant Martí, en canvi, subscripcions d'aquesta mena tenien poc sentit perquè en el suburbi no hi vivien els capitalistes que hi invertien i que podrien haver contribuït ara en la subscripció, i perquè no hi havia la tradició ciutadana i la cohesió social que permetien les correlacions que a Barcelona es donaven.

A Sant Martí també s'intentà tirar endavant una subscripció com la de Barcelona, però recollí una quantitat insignificant de diners que, tot i que serví per organitzar aquella incipient xarxa assistencial i sanitària que abans hem vist, ràpidament fou insuficient. A la vista de les mancances, l'Ajuntament decidí demanar autorització per recaptar nous tributs dins del que la llei li permetia, aprofitant, cal dir-ho, que el nou govern progressista acabava de restaurar la

---

⁵⁰ AMAB, Governació, Sèrie A, Exp. 2999, 3139

normativa del Trienni Liberal que permetia major autonomia fiscal als municipis ⁵¹. La Junta Municipal de Beneficència es dirigí a la Corporació, notificant que li calien més recursos, i l'Ajuntament, argumentant que "*...para beneficencia no tiene en el presupuesto crédito alguno concedido*", accedí a demanar al Govern Civil l'autorització per incloure reformes en el sistema tributari municipal, al·legant la necessitat d'atendre no tan sols els martinencs sinó "*...la infinidad de personas que huyendo de esta capital y especialmente del barrio de la Barceloneta, se han refugiado en este distrito, al que también ha venido persiguiendo la enfermedad.*" ⁵². Tot i "*...lo apremiante del caso, lo muy gravada que se halla la propiedad en ese año con los recargos legalmente autorizados*", la Junta creia que la millor manera de finançar l'actuació era eixamplar els recursos basant-se en nous recàrrecs. Estimava en 20.000 rals el pressupost necessari per sufragar-ho (xifra insignificant comparat amb el que s'aconseguí a Barcelona per la via de la subscripció). Per tal d'aconseguir-los elaborà diferents propostes:

"- Imponer 4 maravedises de recargo a la tercia de carne, artículo que en el día no paga derecho alguno. Calculado en 2.500 r. su producto en los cuatro meses que restan del año, aun contando con el aumento que en si dará por el consumo que harán las clases acomodadas que han venido a habitar en esta población, resultó que de poco auxilio serviría dicho recargo si no se echaba mano de otro recurso.

(...)

- Habida consideración del recargo que para gastos municipales pesa sobre la contribución territorial, al paso que la de subsidio (industrial) no tiene gravamen alguno, se acordó imponer a esta uno del 17,13% sobre las cuotas del Tesoro, el cual arrojará la cantidad de 11.740 r., presidiendo la justicia en dicha imposición, puesto que es el gravamen que soporta la territorial.

(...)

- Repartir un 3,60% sobre las cuotas por inmuebles que excedan de 200 r. para el cupo del Tesoro. Con su producto calculado en 5.600 r. se formará con la diferencia de 200 en menos la cantidad que la Junta de Beneficencia ha considerado necesitar para cubrir las obligaciones que sobre ella pesan, si ha de corresponder dignamente pero con economía al objeto de su instituto."

És a dir, es pretenia cobrir les despeses extraordinàries amb uns arbitris obligatoris que a la pràctica acabaven gravant les rendes més altes. Principalment, es feia tributar els consumidors de carn, un grup relativament reduït de la població, i els fabricants, fins ara beneficiaris del fet que als pobles pesés més la contribució territorial que no pas la industrial. Per acabar d'arribar a la xifra prevista, s'establí apujar un 3,6% les contribucions territorials més

---

⁵¹ Llei 3-2-1823, restablerta el 7-8-1854

⁵² AMDSM, VI.6, Beneficència. Desgràcies, incendis, terratrèmols (1850-1890). *Expediente relativo a los recursos extraordinarios solicitados por el Ayuntamiento para hacer con ellos frente a los gastos que ocasione la invasión del cólera-morbo en este pueblo*, 25-8-1854

altes. Per últim, en cas que calgués, l'Ajuntament es reservava el dret a fer un nou repartiment de quatre rals addicionals entre tots els veïns del poble, si és que el governador ho autoritzava.

El negociat d'Hisenda del Govern Civil respongué al cap d'una setmana aprovant aquests recàrrecs, i fins i tot suggeria incrementar el de les contribucions industrials en un 25%, i no pas en el 17% que s'havia demanat. Naturalment, l'Ajuntament ho tirà endavant. El problema vingué quan, mesos més tard, arribà del mateix Govern Civil un informe-denúncia d'un grup d'empresaris radicats al poble, però majoritàriament residents a Barcelona, que havien aconseguit el suport institucional per negar-se a pagar el recàrrec a la contribució industrial que els exigia l'Ajuntament. Els fabricants en qüestió eren Jaumandreu i Cia., Canadell Hnos., Juan Romá i Cia., Mariano Casasé, Jaime Ricart, Pujató Hnos., Pedro Codina, J. P. Salvador, B. Bonaplata i Nadal, Mateo Turalló, P.P. de José Lucena, Antonio Nadal i J. Sansalvador. Exposaven que, per cobrar aquest 25%, *"...se les ha querido sujetar con amenazas de apremio y ejecución al pago de crecidas sumas, que se resisten a satisfacer por indebidas. Los recurrentes, dejando aparte el que como a vecinos de los necesitados en aquella calamitosa época procuraron asimismo con detrimento de sus intereses sostener, mientras les fue posible, el trabajo de sus fábricas para socorro de sus respectivos operarios y a fin de que fuese menos el conflicto general. Pero una razón más poderosa les asiste para resistir sin inculpación de su parte al pago de lo que se les reclama: la misma ley vigente de Ayuntamientos es la que funda y justifica esta su intención. Los artículos 33, 34, 35, 36, 37 y 38 de la citada ley determinan lo que proceda y lo que deben verificar los Ayuntamientos, en caso de igual naturaleza, no de una manera absoluta y con facultades omnímodas, como se las ha atorgado el Ayuntamiento de San Martín de Provensals sino dentro del círculo de lo que la ley ordena."* Per altra banda, argumentaven que el que se'ls demanava en el repartiment projectat era molt més dels quatre rals per veí, perquè a Sant Martí només hi havia 600 veïns, amb la qual cosa aquests empresaris estaven jugant amb l'equívoc de confondre el número de veïns i el de caps de família amb el número de residents. Per tot això, tot i que l'Ajuntament tingués permís concedit del governador, creien que el que es pretenia fer *"...merece la calificación de arbitrariedad por ser un acto contrario a la ley, que dejaría sentado un funesto precedente para que otros ayuntamientos, en caso de igual naturaleza, con mengua y desprecio de la autoridad y*

---

atribuciones de V.E. se revistiesen también de facultades que la ley no les concede para votar impuestos a su antojo." ⁵³.

No devia ser cap casualitat que aquest grup d'empresaris s'esperessin a queixar-se precisament fins al gener de 1855, quan Madoz havia deixat el càrrec al Govern Civil, on fou substituït per Ciril Franquet. Fos com fos, al gener l'Ajuntament devia sentir-se encara prou recolzat, perquè respongué amb sorpresa, no de les queixes, sinó del to amb què s'expressaven. Puntualitzà uns quants detalls que, a parer seu, tacaven l'honor i l'honestedat del Consistori. Acusà els srs. Jaumandreu i Pujató d'haver estat perfectament informats de les intencions de l'Ajuntament (sobretot el darrer, que n'era regidor). Creia que tot plegat podia explicar-se per un malentès: els empresaris podien desconèixer el recent restabliment de la llei de 1823 que permetia una reforma tributària com la que es plantejava i, per últim, feia constar que se sentia fortament refrendat pel fet que el Govern Civil no tan sols no plantegés objeccions al projecte sinó que fins i tot suggerís un augment més fort encara de la contribució industrial. El 18 de febrer, l'alcalde s'adreçà a la Reina en demanda de suport, i l'obtingué només deu dies més tard, per mitjà de Reial Ordre en què el Govern accedia a la petició de l'Ajuntament de Sant Martí ⁵⁴. Ens consta el rebut de més de 17.000 rals en concepte de recàrrec del 25% en la contribució industrial, amb data de 8 de juny de 1855. L'Ajuntament havia guanyat la batalla i aconseguí costejar les despeses del còlera. Al marge del resultat final, l'afer és ben simptomàtic de les relacions entre autoritats polítiques i poder econòmic i de les tensions entre la capital i els suburbis. L'empresariat, que a Barcelona havia costejat voluntàriament les despeses extraordinàries, s'hi havia resistit a Sant Martí. Més endavant, les coses canviarien.

6.2.2.- Replantejaments posteriors. Còlera de 1865 i febre groga de 1870

L'epidèmia de 1854 havia estat la més forta del segle a Barcelona i en general arreu d'Espanya. Un cop acabada, tot feia pensar que reorientaria moltes coses. Efectivament, era

---

⁵³ AMDSM, VI.6, Beneficència..., 13-1-1855

⁵⁴ R.O. 28-2-1855: "...Considerando que a pesar de situación tan crítica no hizo arbitrariamente la exacción, sino que impetró y obtuvo al efecto la autorización del Gobernador de Barcelona, que los arbitrios concedidos no exceden los límites prescritos en las Instrucciones, y que apenas pudo, desde conocido, el Ayuntamiento de Provencals en medio de las circunstancias que atravesaba, la superior disposición que restablecía la ley de 3 de febrero, disposición que publicada en 7 de agosto casi coincidió con la petición hecha en aquel mismo mes por la Municipalidad, y teniendo en cuenta finalmente que ya hay ejemplares de concesión análogos, Su Majestad se ha servido acceder a lo solicitado por el Ayuntamiento de San Martín de Provencals."

voluntat del govern progressista aprofitar l'experiència del còlera en la configuració d'un nou model sanitari, com s'evidencià durant els tràmits parlamentaris de la Instrucció General de Sanitat, de 1855. El gran debat girà a l'entorn de la vella discussió entre interessos comercials i interessos sanitaris, i aparentment acabà resolent-se a favor dels darrers, en la mesura en què s'aprovà un canvi important en la composició de les juntes. A partir d'ara deixarien de ser formades per capellans, comerciants i naviliers i a canvi, serien constituïdes per professionals: metges cirurgians i veterinaris, acompanyats dels representants polítics i veïnals. Tanmateix, els interessos dels comerciants tampoc en sortiren perjudicats, en la mesura en què el còlera fou implícitament tingut com a no contagiós i, per tant, no hi havia traves comercials importants en la prevenció de la principal de les epidèmies d'aleshores. Al marge d'això, és indiscutible que la nova llei suposà un gran canvi, per bé o per mal, perquè fou la base del model sanitari espanyol durant més de mig segle, i s'ha interpretat com un gran avenç per la inclusió de criteris científics fins aleshores poc valorats. Des d'aquest punt de vista, l'experiència del còlera fou decisiva per explicar el canvi, però aquest fou fictici en la mesura que governs posteriors feren un ús molt particular de la llei. A nivell municipal sí que el còlera pogué tenir una certa incidència. De fet, la redacció i aprovació de les ordenances de Barcelona, precisament el 1857, tenen la preservació de la salut front a les epidèmies com un dels seus principals mòbils. Però en general, un cop tornats al moderantisme, les bones intencions sanitàries dels governs del Bienni i les lliçons del còlera quedaren oblidades. Es degué aprofitar la vella confusió entre sanitat i beneficència. Com que ambdós camps d'acció se solapaven en molts aspectes, es podia optar per tractar-los des d'un o altre àmbit segons convingués, aprofitant que la composició de les juntes no era la mateixa. La llei de beneficència de 1849 havia estat aprovada en un moment polític molt diferent, i el paper dels nous professionals hi quedava molt restringit. Això explica que, un cop acabat el Bienni Progressista, les juntes de beneficència fossin força més actives que les de sanitat. Hem vist que a Barcelona aquestes actuaven poc, i quan ho feien, prenién decisions discutibles i fàcils de rebatre. Per això, normalment tornaren a quedar reduïdes, un cop més, a juntes excepcionals per als anys d'epidèmies, i fins i tot en aquests casos se solien fondre amb les de beneficència en una única junta d'auxilis. El paper que la llei de 1855 atorgava als professionals sanitaris, doncs, havia quedat clarament desvirtuat a la pràctica, i això explica que, al retorn del còlera, el 1865, les coses seguissin pràcticament com abans.

En aquests anys centrals del segle XIX, el buit terapèutic i la manca d'alternatives de prevenció epidèmica fiables i indiscutibles havia ajudat a prioritzar els interessos comercials per damunt dels estrictament sanitaris. En aquest aspecte, les autoritats havien de moure's entre dos

fronts: d'una banda, els agents industrials i comercials, que pressionaven pel manteniment de les llibertats de negoci, i per altra banda, les corporacions científiques que, com arreu d'Europa, tornaven a confiar en mesures quarantenàries, ara renovades, en haver constatat que el còlera era susceptible de contagi. Caldria estudiar els enfrontaments que aquesta disjuntiva va causar a Barcelona durant el còlera de 1865. Són ben explícits en el seguit d'articles que hi dedicà *El Compilador Médico*, principal publicació mèdica del moment. Reflectien el recel generat entre bona part dels científics per la decisió governativa d'apartar les acadèmies de medicina i cirurgia del control higiènic de les ciutats. Visiblement molesta, l'Acadèmia de Medicina i Cirurgia de Barcelona, integrada per bona part dels redactors de *El Compilador Médico*, organitzava reunions extraoficials en els mesos en què esclatà el còlera a Barcelona. Des de principis d'estiu, preocupava l'epidèmia que s'anava estenent des d'Alexandria cap a l'atre extrem del Mediterrani, i que ja havia provocat avalots populars que havien forçat l'establiment de mesures quarantenàries a Nàpols, Messina i Marsella. A Espanya no s'estava fent res en aquest sentit, i això preocupava aquest grup de científics, que volien situar-se en un punt equidistant entre les pors populars que comportaven acordonaments irracionals i el *laissez faire* estricte d'uns governants espanyols que, com els de la *despreocupada Inglaterra*, intentaven amagar la realitat.

En el fons, si s'optava per aquest neoquarantenisme era perquè els científics eren els primers a reconèixer la seva incapacitat per controlar els camins de l'epidèmia. Durant l'agost de 1865, quan ja s'havien declarat desenes de casos de *diarreas sospechosas* a Barcelona, Antonio Mendoza, aleshores vicepresident de l'Acadèmia de Medicina i un dels metges més prestigiosos i més avançats, tant políticament com científicament, atribuïa aquest fet a la conjunció d'uns suposats organismes paràsits arribats a la ciutat pel tràfic comercial amb una sèrie de causes predisponents de base climàtica. Si a 1855, 1860 i 1862, deia, aquests gèrmens havien arribat igualment però no havien esdevingut epidèmia fou degut a la "*...falta de aquellas condiciones que concurrieron el día 10 de agosto, en que súbitamente se presentaron más de 40 invasiones diseminadas por diversos barrios de esta Capital*". Ho atribuïa al clima, en concret a la "*...sumamente pesada atmósfera, con notable desequilibrio eléctrico, que experimentaba una viva impresión de malestar, como si la ciudad estuviera cubierta de un gran toldo que impidiera la propagación del aire, a la par que se notaban unos celajes sui generis análogos a los que se observaban en la época de las invasiones de 1834 y 1854*"⁵⁵. Els canvis en el ritme de la malaltia també es podien atribuir als mateixos factors: a

---

⁵⁵ *El Compilador Médico*, 4, 28-8-1865

partir del dia 13 es va aturar, i el 20 es va tornar a accelerar, deia, degut a un canvi de vents, fins el dia 23, en què el vent es va aturar. La calor, en canvi, va fer remuntar el contagi a partir de l'endemà.

Aquestes conviccions, que barrejaven contagionisme amb predisposició de base atmosfèrica, tenien tan poc fonament racional que legitimaven que la discussió se situés més en termes político-econòmics que no pas científics, i les corporacions mèdiques havien de debatre en aquests termes que no eren els seus, fins i tot en les pàgines de les seves pròpies publicacions. Podien fer poc més que queixar-se i lamentar-se que no fossin escoltats, Havien de limitar-se a denunciar la submissió del poder polític al nou *feudalismo mercantil* sense tenir arguments sòlids que poguessin centrar els termes de la discussió en els paràmetres científics que els eren propis. Per exemple, en recolzar els avalots populars de Marsella en demanda d'acordonaments, el mateix Antonio Mendoza havia d'expressar-se en termes purament polítics i afirmar que *"...Desde 1852 ha tomado creces el feudalismo mercantil: el monopolio en vasta escala ha ido adquiriendo cada día robustez mayor. Lacayos viles y favorecedores impudentes del nuevo feudalismo, de la aristocracia bancocrática, algunos gobiernos lo sacrificaron todo en aras de ese poder que les avasalla y les tiene asalariados, y por esto vemos que en obsequio a la nueva aristocracia algunos dan por resuelta una cuestión higiénica que en el terreno de la ciencia no tiene aún una solución definitiva..."*. I com que havia de reconèixer la incapacitat científica per explicar-ho, havia d'autolegitimar-se al·legant que *"...como la higiene pública, cuyo estudio y cuyo cultivo son obligatorios al médico, es una ciencia social (...) cuyas relaciones con la política y la economía social son numerosísimas, tienen lugar en una publicación médica el asunto que nos ocupa y una reflexión sobre el particular"* ⁵⁶. Igualment, per defensar la fugida massiva de barcelonins cap als afores, front a la *premsa mercantilista* que ho atacava com a principal causa de la crisi, no podien trobar cap argument científic que justificués l'èxode. O bé, si volien criticar el fet que el governador civil hagués decidit nomenar a dit la junta extraordinària de sanitat que hauria de fer front al perill d'epidèmia, no tenien altra manera de rebatre-ho que llançant vagues acusacions de servilisme i mercantilisme cap als que havien acceptat formar-ne part, i limitar-se a denunciar el secretisme amb què s'estava intentant portar l'epidèmia.

---

⁵⁶ *El Compilador Médico*, 9-10-1865

Autoritats polítiques i econòmiques, doncs, tenien un marge ampli per dur a terme una acció sanitària que defensés els interessos comercials per damunt d'altres opcions. Per més que aquestes corporacions mèdiques s'hi oposessin, el secretisme fou la nota dominant fins molt endavant ⁵⁷. L'epidèmia no fou declarada oficialment fins ben entrat el mes de setembre i, fins i tot aleshores, les mesures preses no anaren en la direcció quarantenista que aquests metges propugnaven. Per més que, des de les seves publicacions intentessin difondre-les i exposar els aldarulls i el suport popular que aquestes mesures havien tingut a Marsella, la població de Barcelona no semblava disposada a fer-los cas. La majoria de la premsa minimitzava el risc d'epidèmia, acusava d'alarmistes els que la predicaven i fomentava la creença que les mesures preventives eren contraproductives en tant que dificultaven el comerç i la riquesa col·lectiva. Les autoritats podien fer la vista grossa perquè les veus que denunciaven la situació eren molt febles. Fins a principis de setembre de 1865, diu Antonio Mendoza, es van poder permetre el luxe de no parlar de còlera i de reduir-lo a petites diarrees estacionals. A partir d'aleshores, deia, la cosa es va començar a complicar, perquè "*...la enfermedad estacional no sólo continuó presentándonos su misma bruta facia sino que pegó una repentina y cruel embestida a las aldeas de estos contornos, conocidas como Pueblo Nuevo y San Martín de Provensals, cuyos registros civiles no pertenecen a Barcelona y por consiguiente no se publican. Pero el pueblo, a quien sólo engañan una vez (...) presto salió de su confusión. Fue por si mismo a presenciar los enterramientos en el cementerio (...). El pánico cundió cuando el público se cercioró en los días 30 y 31 de agosto, 1 y 2 de septiembre del imponente centenar de cadáveres inhumados cada día entre los de la Capital y los de dichos suburbios.*" ⁵⁸. Aquest secretisme, atribuïble a les pressions comercials, anava més enllà fins i tot de les directrius del propi Govern. Des del 9 d'agost havien arribat al Govern Civil de Barcelona les declaracions oficials de còlera a Marsella i a València, i malgrat l'evidència de contagi al nord i al sud, i dels repetits casos de morts per *diarrees sospitoses* que hi havia a

---

⁵⁷ Aquest secretisme deu explicar el buit documental relatiu en què es mou l'epidèmia de 1865. Podem donar poques referències a aquest còlera perquè no ens en consta cap treball monogràfic. El fet que sigui l'episodi menys mortífer ajuda a explicar aquest buit. No hem pogut localitzar expedients municipals que hi poguessin fer referència directa, sobretot a les actuacions de la Junta Municipal de Sanitat, de la qual ens consten algunes reunions durant aquell any, però se n'han perdut les actes. La informació, quantitativa, més fiable sobre l'epidèmia sembla la que proporciona Cerdà (Vid. CERDÀ, I.: *Teoría general de la urbanización...*). Igualment, podria resseguir-se aquest episodi a la premsa, tot i que les referències que hi hem localitzat són poc concretes i hi preval força aquest secretisme. Ens basarem en els interessants articles que hi dedica *El Compilador Médico*, la publicació de l'Acadèmia de Medicina i Cirurgia de Barcelona, òrgan científic que tradicionalment havia representat el saber mèdic més avançat, però que ara havia estat força apartat del poder polític. En formaven part metges de força prestigi de la universitat barcelonina (Mendoza, Rull, Carbó, Martus, Espinosa, Armenter, Banús, Homs, Giné i Partagás, Marsillach, Gesa, Mandado, etc.).

⁵⁸ *El Compilador Médico*, 11-9-1865

Barcelona, les autoritats locals es negaren a acceptar l'evidència tant com pogueren, fins al punt que, malgrat que el de Barcelona no fos declarat port infectat, les autoritats marseleses imposaren quarantenes a les procedències de Barcelona. Possiblement per aquest fet, les autoritats barcelonines i els mateixos comerciants degueren veure que, a partir d'aleshores, els seria més perjudicial encara seguir ocultant el contagi i, malgrat fortes discussions, s'acceptà la declaració oficial d'epidèmia el 12 de setembre ⁵⁹.

Les autoritats titllaven de *fulminante* la virulència d'un còlera que se suposava que havia arribat de cop. Si s'hagués declarat l'epidèmia quan tocava, deia *El Compilador Médico*, potser no hauria estat tan fulminant ni tan greu. L'ocultisme només havia servit per amagar l'abast real del mal, i havia provocat que "*...en Barcelona y en todas estas localidades, en Gracia y restantes suburbios, nada se sabe a punto fijo sino las defunciones, y eso por la necesidad de enterrar, quedando a oscuras el público y probablemente las mismas autoridades, que será el gran defecto oficial de esta epidemia respecto a las invasiones, clasificación, intensidad y curaciones. Si más tarde aparecen tales datos es de presumir que sean artificiales, como aquellas singulares historias de los discípulos adocenados que las forjan en su casa, después de terminada la enfermedad, llenando de memoria las casillas de los modelos estadísticos.*"

Al marge d'aquesta vaguetat informativa que impedia el coneixement real del número d'afectats, era indiscutible que el còlera havia estat menys virulent a 1865 que en episodis anteriors. Una de les possibles explicacions era, a ulls de l'Acadèmia, l'èxode urbà, major entre la població en general i menor entre els facultatius i responsables de fer front al còlera. L'experiència de 1854 féu que no només els rics fugissin, sinó també molta gent que, a peu, buscà refugi l'altra banda de les muntanyes properes. Una altra explicació possible, deia l'Acadèmia, era el fet que els suburbis ja formessin un tot sense solució de continuïtat amb Barcelona, que havia esdevingut així, una ciutat més gran però menys densa i, per tant, més airejada i menys propensa a la difusió d'una malaltia que es propagava, es creia, en llocs superpoblats. Els pros i els contres dels suburbis es poden detectar a Sant Martí de Provençals, on veiem, d'entrada, un exemple encara més clar que a Barcelona de confusió, segurament interessada, entre les funcions benèfiques amb les sanitàries. Allí no hi ha constància de juntes de sanitat fins als anys setanta, quan el suburbi havia crescut prou i la inoperància front al brot de febre groga havia sigut prou clara com per a què la junta que es creà per aquest motiu tingués

---

⁵⁹ *El Compilador Médico*, 25-9-1865

continuïtat posterior. Fins aleshores només actuava una junta de beneficència, constituïda amb certa regularitat des de l'aprovació de la llei de 1849. D'acord amb les instruccions del Reial Decret de 20 de juny de 1849, la junta era presidida per l'alcalde i en formaven part un capellà, dos regidors, un metge titular i dos propietaris (mai es parlava de veïns, sinó directament de propietaris). Hem vist abans com aquestes juntes benèfiques també actuaven en temes regulats per la llei sanitària de 1855 (atenció als accidents, trasllat i atenció als malalts, accions en catàstrofes, recaptació de diners, inspecció de qualitat dels habitatges, etc.), però obviaven fer-ho en altres (inspecció industrial, neteja urbana, xarxes hidràuliques, etc.). D'aquesta manera, s'acomodaven les disposicions legals a la conveniència de les autoritats del moment. Es consolidava una política social de caire caritatiu-benèfic disfressada, si calia, de salut pública, i s'evitava plantejar les raons del mal quan això hauria implicat reformes urbanístiques, econòmiques o socials que no es volien emprendre. El resultat era que els canvis es produïen tan lentament que hom té la sensació que la situació sempre era la mateixa, i que en cada brot epidèmic s'aguditzaven les tensions i s'evidenciaven els problemes que fins aleshores s'havien soterrat. S'havien situat en el centre de tota aquesta història unes juntes de beneficència que reemplaçaven la xarxa assistencial eclesiàstica de l'Antic Règim, però que no l'alteraven substancialment en la mesura que mantenien els mateixos patrons d'actuació encara que els controllessin altres mans ⁶⁰. Simplificant-ho molt, i a tall d'hipòtesi, podríem parlar d'una tensió entre un model d'acció benèfica, predominant en els anys de govern moderat, i un model centrat en una acció higiènic-sanitària d'espectre més o menys ampli, vigent en moments de govern progressista ⁶¹. Ho provaria tant l'esforç dels governants del Bienni en qüestions sanitàries com

---

⁶⁰ Aquesta visió concorda amb CARASA SOTO, Pedro: *Metodología del estudio del pauperismo en el contexto de la revolución burguesa española*, in CASTILLO, Santiago, Ed.: *La historia social en España. Actualidad y perspectivas*, Madrid, Siglo XXI, 1991, p. 376

⁶¹ Seguint la hipòtesi, caldria veure com lliga això amb altres realitats europees. S'acosta poc al que Hamlin ha apuntat recentment per a Anglaterra, on el triomf del sanitarisme, amb Chadwick, vist fins fa poc com un avenç i un progrés, ha de ser vist com a una claudicació front als autèntics interessos populars i mèdics en matèria de salut pública (Vid. HAMLIN, C.: *Public Health...*). L'aposta de Chadwick per la salubrificació urbana, en el cas espanyol, seria una aposta molt radical en aquells anys. El que trobem a Barcelona s'assembla força més, en canvi, al que Sorcinelli veu a Itàlia: una acció sanitària reduïda exclusivament als moments d'epidèmia i, en anys normals, unes *élites* locals capaces de controlar l'abast exacte de les mesures que cal emprendre i de rebaixar la salut pública a uns termes estrictament benèfics (Vid. SORCINELLI, Paolo: *Miseria e malattie nel XIX secolo. I ceti popolari nell'Italia Centrale fra tifo petecchiale e pellagra*, Milà, Franco Angeli, 1979, esp. pp. 44-45: "Si ha l'impressione di trovarsi in un circolo chiuso: il comune deve provvedere alle prime esigenze di ordine igienico-sanitario e per far questo "è obbligato a turbare interessi privati e a toccare le persone piu abbienti nel loro punto debole", cioè ad intervenire con imposizioni fiscali che nei piccoli centri ricadrebbero sugli stessi amministratori (...) tuta quella gente que nelle piccole borgate spadronegia de impera (e che) puo perdonare tutto ad un medico condotto, negligenza, ignoranza, rozzezza, ma non gli perdonerà mai di averle fatto spendere poche lire per una migliore igienica").

la fulminant supressió de les juntes de beneficència i la reorganització sanitària just després de la revolució de 1868 ⁶².

En aquest context, les juntes de beneficència eren controlades pels notables locals. En el cas de Sant Martí eren majoritàriament fabricants o propietaris. Entre alcaldia i veïns podien aconseguir minimitzar el paper del metge, si és que aquest s'oposava a les decisions que es volien prendre. La inoperància habitual tenia, doncs, el vist-i-plau de l'autoritat, i només es pretenia combatre-la en moments d'amenaça d'epidèmia o de preocupació per la salut de la ciutat. El 1860, per exemple, el governador hagué d'advertir l'alcalde de Sant Martí que "*...Si en circunstancias ordinarias cabe cierta tolerancia acerca de la naturaleza de las carnes que se destinan al mercado (...), no así cuando la salud pública adolece de algún achaque o que por razón de la estación es ocasionada a algún riesgo*". Es devia a què a Sant Martí s'havia mantingut una permissivitat encara major que a Barcelona en l'activitat mercantil, i la plaça s'havia acabat convertint en punt d'entrada de carns i aliments fraudulents a la capital. Això, que era tolerat correntment, es denunciava quan l'epidèmia amenaçava de retornar: "*...siendo (esta población) punto frecuente de pasos y aun de acogida para el consumo de fuera de ella, las reses muertas que siempre ocurren, en vez de enterrarse como corresponde se expenden a bajo precio y aprovechándose de esta ventaja los tratantes en comidas en vez de alimento sano y nutritivo lo que expenden al pormenor a otros tantos necesitados o incautos es veneno y la muerte. A evitar este abuso, corrigiéndolo con mano fuerte debe V. dedicar todo el lleno de su autoridad*". En el mateix paquet de mesures incloïa disposicions que quan l'epidèmia no amenaçava s'abandonaven: neteja de l'escorxador, matança del porc, neteja de sèquies, recs i rentadors, inspeccions domiciliàries per evitar "*...el abuso que el sólido y criminal interés especulativo pueda hacer en esta población receptáculo natural e inevitable de gentes desvalidas de la vivienda (...), para evitar que en las casas de vecindad no se acoja más gente que la que su capacidad permite...*" i, sobretot, exigia controlar "*...la manera de desempeñarse la extracción de los pozos sucios o escremento humano*", sempre referint-se a la higiene de les cases particulars, mai de les fàbriques ⁶³.

---

⁶² Decrets de 3 i 4 de novembre de 1868 (supressió de les juntes de beneficència) i Decrets 18-11-1868 i 22-5-1873 (reorganització de la sanitat).

⁶³ AMDSM, VI.4, Sanitat, Infeccions, 1858-1896

A la pràctica, doncs, encara que el còlera de 1854 no havia servit per bastir una atenció sanitària permanent, el gran canvi havia estat aconseguir que es prevengués l'arribada del còlera amb mesures prèvies. Encara que les autoritats no fessin cas del neoquarantenisme que predicaven els científics més avançats, ja no es pot parlar de total inoperància. Les juntes de sanitat, formalment constituïdes, s'activaven davant l'amenaça d'epidèmia, com a l'estiu de 1865. L'Ajuntament de Sant Martí havia fet públic un ban amb les mesures que calia prendre ja des del dia 12 d'agost, força abans que la malaltia arribés al poble, el dia 30⁶⁴. Al marge de tractar-se d'accions més detallades i menys improvisades que les de 1854, es recolzaven menys en l'estat d'ànim, els hàbits i l'actitud de la població i s'encaraven directament a perseguir focus d'insalubritat: escorxadors, mercats, vies d'aigua i, fins i tot, es plantejaven, tot i que tímidament, la necessitat de mantenir netes les fàbriques (*"los dueños de tenerías, blanquerías, fábricas de cuerdas de guitarras y de jabón procurarán tenerlas constantemente limpias y aseadas, valiéndose al efecto de la constante renovación de aguas en los que las usen."*). Es mantenien les recomanacions de ventilar i netejar les cases, racionalitzar la recollida d'escombraries, etc. Com a novetat, s'establí una xarxa d'agutzils encarregats de recórrer la població i vetllar per l'acompliment de les normes. S'establí tres farmàcies i cinc metges de beneficència, designats per atendre els pacients pobres i regular les formes en què els altres metges atendrien la resta de la població.

Paral·lelament, la Junta de Sanitat començà a actuar sobre focus d'insalubritat. Actuà contra el dipòsit d'animals morts (*çanyet*) i contra les fàbriques d'assaonament de pells de Miguel Ros i Cia., la "Curtidora Catalana" (de Joaquín Comas) i les de José Amich i José Balmes, perquè desprenien aigües pútrides. Per altra banda, s'actuà contra el mercat, recomanant-ne millores a l'Ajuntament, perquè *"...la falta en alguna época de aguas para atender a su limpieza, la escasez del local para el degollamiento y examen de reses, la carencia de un lugar para depositar los desperdicios de animales, hacen que el local sea foco continuo de putrefacción y que ocasione las enfermedades cuyo origen es debido a los miasmas palúdicos que de él emanan"*. No sabem si aquest conjunt de denúncies foren efectives. Com a mínim, en el cas del mercat, sabem que no s'acomplí la recomanació de

---

⁶⁴ Cal advertir que, en aquest cas, l'epidèmia avisà. En la memòria de l'Ajuntament de Sant Martí sobre aquest còlera es diu que *"...Es de notar en esta enfermedad las manifestaciones que dio muchos meses antes de desarrollarse y si se registran los diarios de observación de las casas de beneficencia y los de algunos facultativos se verá la multitud de niños que fallecieron durante los meses de junio, julio y agosto de lo que varios autores han llamado diarrea serosa o colerina. Día hubo en este pueblo que se sepultaron los afectos de dicha diarrea a ocho infantes."*

construir-ne un de nou fins al còlera de 1884-85. Possiblement la majoria de denúncies no serviren per a res, però el simple fet que es produïssin ja suposava un avenç.

Els indicis de canvis i de menor virulència del contagi conviuen amb indicadors clars d'una actitud força arcaica i poc científica en el tractament epidèmic. En la memòria municipal, per exemple, es relacionava encara l'aparició del còlera amb circumstàncies paracientífiques: *"...el 30 de agosto, a las cuatro de la tarde acreció un fuerte viento del NE, se cubrió el cielo de inmensos nubarrones, y pronto descargó una fuerte lluvia (...). Algunas horas después viose la población agitada demandando por todas partes los auxilios espirituales y corporales, a la media noche ya habían fallecido algunos de los que a la mañana paseaban alegres y al amanecer del día siguiente, veinte y dos cadáveres y gran número de invadidos sembraron la consternación del país..."*⁶⁵.

El finançament dels costos de l'epidèmia també havia canviat força. Al marge de reservar una partida anual en els pressupostos municipals per a calamitats i imprevistos, la Diputació havia establert unes quotes provincials per sufragar aquest tipus d'eventualitats, que permetria evitar les disputes que generà el tema durant el còlera anterior, tot i que possiblement no hauria estat suficient si l'epidèmia de 1865 hagués estat més virulenta⁶⁶. A Sant Martí emmalaltiren 943 persones, de les quals, 260 moriren. Si tenim en compte que la població total era de 9.500 habitants, això suposa una mortalitat del 2,73%. És poc en comparació amb altres moments, i només és una mica més alta que a Barcelona (2,22%), fet que era explicat pels professionals de l'època argumentant que, si bé la població martinenca era més pobre, les condicions de vida, els corrents d'aire i l'amplitud d'espais eren molt millors que a la capital. La incidència de l'epidèmia sembla major si tenim en compte que bona part dels martinencs fugiren, i que només restaren al poble un total de 6.100, segons l'informe municipal, resulta que un 15,45% dels residents emmalaltiren, i d'aquests, en moriren un 27,6%. L'èxode de població a 1865 revela un canvi de comportament respecte a 1854: Sant Martí ha deixat de ser receptor de

---

⁶⁵ AMDSM, VI.4, Sanitat, Infeccions, 1858-1896. *"Estado gráfico comprensivo de las invasiones y defunciones ocasionadas por el cólera durante los meses de setiembre y octubre de las observaciones meteorológicas y de la clasificación por edades y sexo de los que han padecido las epidemias"* (17-12-1865)

⁶⁶ AMDSM, VI.4, Sanitat, Infeccions, 1858-1896, Carta del president de la Diputació a l'Alcalde de Sant Martí: *"...puede invertir en socorro a los desvalidos y asistencia médica a los enfermos así como suministro de medicinas, los 3000 consignados en el Art. 2º, cap. 5º del presupuesto municipal para socorros domiciliarios y los 2000 que en el Art. 3º se consignan para auxilios en épocas de calamidad o carestía, y si la suma de estas cantidades no bastase para cubrir las atenciones que se originan por la calamidad que aflige a esta población, puede librarse su persona a formalizar consignando en el art. 3º, cap. 3º del presupuesto adicional la cantidad necesaria."*

fugitiu del còlera a ser un lloc del que la gent en fuig perquè ja no era una realitat exterior a la capital, un espai apte per resguardar-se del contagi, sinó que *de facto* ja s'havia convertit en un barri més de la Barcelona industrial.

L'escassa virulència d'aquest còlera degué ser fins a cert punt contraproductiu, perquè provocà un excés de confiança en les capacitats preventives i curatives. És significatiu que, malgrat reconèixer que no hi havia un tractament eficaç, i que cada metge actuava com volia, el balanç final que en feien els metges martinencs era que "*...las medicaciones más sencillas han dado efectos más satisfactorios que las complicadas. El empleo de tubefacientes en el epigastrio, las limonadas carbónicas, el agua fría y los enemas mucilagoanodinos han sido muy útiles en el período de invasión (...). Las sanguijuelas al epigastrio, los revulsivos y atemperantes con dieta fumis han dado felices resultados al período de reacción así como los reconstituyentes alimenticios muy graduados han sido utilísimos para favorecer las convalecencias y evitar estas fiebres de carácter adinámico mal diagnosticadas por algunos de afecciones tifoideas que ceden a beneficio de un régimen tónico...*".

S'havia generat, doncs, un clima de confiança enganyós en les possibilitats de l'administració per superar les epidèmies. La poca virulència d'aquest còlera fou vista més com a un èxit de les autoritats polítiques que no pas de les científiques. Per això, demandes com la que formulà l'Acadèmia de Medicina un cop acabat el còlera foren gairebé menyspreades. A la vista de l'experiència de 1865, proposava un seguit de mesures tendents a prevenir nous contagis. A banda d'insistir en el control dels ports, s'establien quatre grans línies d'actuació:

1.- Establiment de sis cases de socors a Barcelona, aptes per atendre els epidemiats en espais reduïts, que evitessin la sobremassificació d'uns hospitals que esdevenien, a la pràctica, focus de mortalitat. Aquestes cases de socors, un cop acabada l'epidèmia, seguirien obertes per atendre els múltiples casos d'accidents laborals que hi havia en una ciutat industrial com Barcelona.

2.- Tancament de totes les latrines de Barcelona i establiment d'un sistema d'evacuació d'aigües basat en una nova xarxa de clavegueram.

3.- Construcció de dos o tres grans cementiris a l'altre costat de Montjuïc.

4.- "*Pronta y formal apertura o rompimiento de las tres grandes vías interiores de la ciudad vieja, hoy ya de todas conocidas y ansiadas, exceptuando algunos encubiertos vampiros del aliento humano, que no se estremecen a los golpes de la piqueta sino a una equivocada baja de las rentas de sus fincas.*"⁶⁷

⁶⁷ *El Compilador Médico*, 13-11-1865. En aquest últim punt fa referència a les crítiques que estaven generant els projectes de reforma interior de Barcelona que s'estaven discutint des de feia uns anys. La principal d'aquestes

Aquestes propostes foren poc valorades i menys seguides en el seu moment, però constituïren la base del replantejament higiènic, sanitari i social de la Barcelona de finals de segle. De moment, el relatiu èxit en el còlera de 1865, que els governants atribuïen al seu encert, els permeté ignorar aquestes demandes. Únicament s'acabà acceptant que el còlera era més contagiós del que es pensava i que la prevenció en llatzerets d'observació, situats en els ports principals, on els vaixells sospitosos passarien uns dies, evitaria alhora la generalització de les epidèmies i les molèsties al comerç ocasionades pels aparatosos llatzerets bruts instal·lats lluny de les capitals (llatzeret de Maó). En aquest sentit es modificà la llei de 1855, però per la resta es féu cas omís de les demandes de les corporacions científiques, clarament en la línia del neoquarantenisme europeu d'aleshores, que ja no se centraven en aquests controls portuaris ⁶⁸. Polítics i científics vivien en tensió, separats per l'habitual disjuntiva entre interessos comercials i interessos socials. Però aleshores era una tensió desigual, perquè els científics actuaven mancats d'arguments, i el fet que l'epidèmia de 1865 fos poc virulenta acabava de donar la raó als governants. Això ajudà a tornar a caure en l'error d'abandonar tota política de salut pública un cop acabat el còlera. Ho demostra que tornés a desaparèixer el rastre de les juntes de sanitat poc després. En els anys 1866 i 1867 encara es mostrava voluntat de preservar la salut pública, però amb el temps es va anar abandonant ⁶⁹.

En aquest context triomfalista, les mesures sanitàries anaren caient en desús, especialment després de la revolució de 1868, quan es mostrà un notable afany reformista però no es féu res. Hi havia projectes ambiciosos de reorganització general del ram, com ho prova la immediata supressió de les juntes de beneficència, però l'afany de canviar les coses i d'actuar en profunditat ralentitzà el procés fins al punt que, a 1870, quan arribà la febre groga, la provisionalitat era encara la tònica general ⁷⁰. La revolució política havia servit per a què les

---

crítiques era la que venia de l'agrupació de propietaris de Barcelona (Vid. COMISIÓN PERMANENTE DE PROPIETARIOS DE BARCELONA: *Exposición elevada a Su Majestad por la Comisión permanente de Propietarios de Barcelona acerca del proyecto aprobado de reforma interior de esta ciudad*, Barcelona, Impr. Diario de Barcelona, 1860).

⁶⁸ Llei 24-5-1866, reformant diversos articles de la Instrucció General de Sanitat de 1855. Les discussions parlamentàries i les reformes incloses es poden consultar a DSC, 1866, pp. 913-1459.

⁶⁹ AMAB, Governació, Sèrie A, Exp. 4167 i 4168

⁷⁰ El principal treball sobre la febre groga de 1870-71 és el de BONAMUSA, F. - SERRALLONGA, J.: *Del roig al groc...*. A nivell expositiu i de contingut, la informació és molt àmplia, i permet valorar perfectament les polítiques que s'emprengueren contra el mal, però a nivell analític s'hi nota poc esforç de contextualització de l'episodi de 1870-71 en el marc de l'evolució epidemiològica barcelonina i europea, cosa que hauria permès relativitzar moltes afirmacions sobre la inoperància i l'aparent irracionalitat de l'actuació dels governants del moment. També cal citar, encara que amb

actuacions de la Junta de Sanitat responguessin als criteris mèdics neoquarantenistes, fet que irrità profundament les *élites* comercials i les corporacions locals, en les quals aquesta *élite* era una peça important. Ho demostren les cròniques de *La Independencia Médica*, periòdic dels grups més avançats de la medicina barcelonina de l'època ⁷¹. Entusiastes amb el canvi polític que els havia permès parlar clar, celebraven que la Junta de Sanitat i l'Ajuntament s'haguessin decidit a emprendre la via contagionista, prescindint de les pressions comercials ⁷². En els primers moments de la febre groga, a 1870, defensen l'actitud de l'Ajuntament i l'oposen als interessos de la burgesia, personificada en Mañé i Flaquer que, des del *Diario de Barcelona*, atacava els metges i la Junta de Sanitat, per llur actitud contagionista i catastrofista, que només havia portat a la fugida massiva de barcelonins. Des de *La Independencia Médica* consideraven que "...Según es fama, aquel bendito barón padece tal vez una idiosincrasia tan especial que se enfurece al oír hablar de medicina (...)". Contra les crítiques de Mañé als que havien fugit, al·legaven que "...Esta emigración, funesta sin duda para los intereses mercantiles y por lo mismo acremente anatematizada por los eternos adoradores del becerro de oro (...), esta emigración ha salvado hasta ahora y tal vez salve en adelante a nuestra ciudad de una espantosa catástrofe. (...) Por lo demás, la actitud del Señor Mañé (...) es digna de las censuras de toda persona sensata. En vez de encauzar la opinión pública la ha desviado, en vez de prestar apoyo a las medidas salvadoras ha pretendido desprestigiarlas. Por fortuna, los demás individuos de la prensa catalana han estado ahora, como siempre, a la altura de su noble misión." ⁷³

La polèmica entre els interessos comercials, encarnats per Mañé i Flaquer, i la convergència puntual entre metges i autoritats, representada en els articles de *La*

---

poc interès, ARTIGAS RAVENTÓS, Vicente: *Las epidemias barcelonesas de fiebre amarilla en el siglo XIX y su influencia en la reforma sanitaria de la ciudad*, in *Medicina e Historia*, 34, 1974.

⁷¹ Hi participen, entre altres, José Roca Farreras, Antonio Mendoza, J. Homs, Ruperto Mandado i Juan Giné y Partagás.

⁷² En el primer número de la publicació, que continua l'anterior "*El Compilador Médico*", parlen clarament en favor d'una medicina polititzada amb fortes connotacions socials: "...por todo esto, en todo este tiempo hemos tenido que aparecer como meros compiladores, el lápiz rojo era nuestro constante endriago. A la nueva luz que en España brilló en Septiembre, sentimos desatadas nuestras manos. (...) Vemos en la medicina una ciencia dotada de vida propia, con criterio propio y con hechos de su exclusiva pertenencia. Creemos potente palanca para el desenvolvimiento de las tendencias de esta el concurso de las demás ciencias físico-naturales y antropológicas, pero miramos con un gran peligro que amenaza reducir la medicina a la nulidad el intentar hacer de esta una rama derivada de la química...". (Vid. *La Independencia Médica*, 1, 1-10-1869).

⁷³ *La Independencia Médica*, 1-10-1870

Independencia Médica, sobre les mesures preses durant la febre groga es pot resseguir, des de l'altre punt de vista, al *Diario de Barcelona* al llarg d'aquelles setmanes. En destaquen les discussions sobre la conveniència o no de la crema del moll de fusta del port, positiva, des del punt de vista mèdic i altament negativa en la valoració que en fa Mañé i Flaquer des del Brusi. Per altra banda, com a alternativa a la científicament poc discutida política d'acordonaments i quarantenes que, a diferència d'altres epidèmies, la febre groga aconsellava, el *Diario de Barcelona* pretenia salvar els interessos comercials, ara sí, amb una política de sanejament del clavegueram i de les aigües del port. Per completar-ho, destacava repetidament els aspectes antiquaranteners de la llei de sanitat de 1855, remarcant que era una llei feta pels progressistes. Ignorava els canvis en els coneixements científics i ho tirava en cara a les corporacions mèdiques i als governants progressistes del Sexenni, que ara apostaven per mesures d'altra mena

74 .

Poc més tard es demostraria que la coincidència entre governants i corporacions mèdiques era puntual. Aviat, el suport inicial d'aquest grup de científics a la política municipal es va anar refredant fins a tornar-se oposició radical. Just un mes després, el novembre de 1870, encara en plena epidèmia, *La Independencia Médica* lamentava que l'Ajuntament treballés amb retard i que hagués pecat d'imprevisió. Escrivia que "*...por suerte no han faltado médicos y farmacéuticos en Barcelona durante los aciagos días que venimos atravesando (...). Si hubiera escasez de facultativos ¿a quién deberíamos echar la culpa? A la vituperable imprevisión de las autoridades municipales. Si el municipio tiene a sueldo fijo empleados de utilidad y hasta de adorno (...), y si ahora, en circunstancias apremiantes se ve obligado a sobrecargarse con el pago de emolumentos que hay quien, sin razón, tilda de exorbitados para los profesores temporalmente contratados para la pública asistencia, ¿por qué no creó en tiempos tranquilos un cuerpo facultativo bajo su inmediata dependencia, planteando el utilísimo servicio de las Casas de Socorro, por el que tantas veces y tan inútilmente hemos dañado?*"⁷⁵. Aquesta vella reivindicació que s'havia anat repetint, com a mínim des de les discussions de la llei de 1855, no fou atesa aleshores, i no ho seria fins just a les portes del còlera de 1885, que és quan realment canvià la configuració dels serveis mèdics que des de feia tants anys eren competència dels ajuntaments. Però aquest no devia ser l'únic argument que féu canviar d'actitud *La Independencia Médica* per abandonar el

---

⁷⁴ *Diario de Barcelona*, setembre-octubre 1870

⁷⁵ *La Independencia Médica*, 1-11-1870

suport a la política municipal. El xoc entre alguns metges progressistes, com Carlos Ronquillo, amb les noves autoritats, després d'uns mesos d'entusiasme, així ho fan pensar ⁷⁶. L'epidèmia de 1870-71 hauria de ser reexaminada. Si la contextualitzéssim en el marc de l'evolució sanitària al llarg del segle XIX relativitzaríem l'aparent imprevisió i irracionalitat de les mesures adoptades i podríem entendre-la en el marc sociopolític excepcional en què es produí. Tot fa pensar que els nous governants revolucionaris la degueren viure com al primer gran xoc entre els diferents grups socials que els donaven suport: burgesia comercial, *élites* intel·lectuals i classes populars. Per això caldria rellegir la política municipal barcelonina d'aquells anys en funció de com els múltiples interessos d'aquests grups socials es reflectien en aquesta política sanitària.

Passada l'epidèmia, l'únic que calia era intentar que l'aparell sanitari que s'havia bastit aleshores fos perdurable a fi que canviessin les coses definitivament. Des de *La Independencia Médica*, amb el títol de "Ahora o nunca!", s'afirmava que "...Barcelona es eminentemente insalubre. ¿Por qué? No hay nadie que lo ignore: por su carencia absoluta de condiciones higiénicas. Los que han visitado algunos puntos de España: Sevilla, Madrid; los que han viajado por el extranjero, saben bien lo que le sobra y lo que le falta a la Barcelona antigua (...). Barcelona está padeciendo un terrible marasmo que amenaza acabar con su existencia de población de primer orden. (...) nos vamos familiarizando con la perspectiva de no tener salud (...) este puerto, estas cloacas, esa industria (...) y no nos dicen nada las interminables epidemias que nos azotan (...)". Per això, es demanaven reformes d'ampli abast: "Nosotros proponemos como de urgente necesidad la aplicación de las medidas siguientes: limpia, regularización y saneamiento de la Barcelona antigua por medio de la apertura de las grandes vías ya programadas, y puesto que la ley de expropiación forzosa no se promulga, pedir (...) su inmediata aprobación. (...) Tratar de sanear las cloacas, prohibiendo dentro del invierno presente la comunicación de los excusados con las mismas; hacernos con un caudal de agua que las limpie, estudiar el movimiento más favorable que pueda imprimirse a las aguas del puerto, y por último, haciendo efectivos los bandos de policía urbana, dar una prueba de que no sólo sabemos ser comerciantes, industriales y civilizados sino que queremos que se nos tenga por aseados y cultos." ⁷⁷

---

⁷⁶ Sobre aquesta confrontació, encara que hi manqui un imprescindible esforç de contextualització, cal consultar BONAMUSA-SERRALLONGA, *Del roig al groc...*, p. 129 i ss.

⁷⁷ *La Independencia Médica*, 26-12-1870.

És un clar exemple d'una reforma encarada a la millora de la salut pública que, per més ampli abast que tingués, es basava en criteris d'higiene urbana i obviava altres preocupacions socials. Tot i les limitacions, aquestes propostes eren innovadores a Barcelona. Amb aquest abast, no s'havien començat a concretar fins aleshores. Demandes d'aquesta mena se situaven en uns termes estrictament mèdics i urbanístics, i evitaven entrar en consideracions polítiques, de manera que el que es digués fos tan evident que cap governant pogués negar-s'hi de paraula. Malgrat les bones paraules i alguns projectes (reforma interior, eixample, etc.), no es pot dir que aleshores l'epidèmia permetés desencallar-les. Això no passaria fins més tard. En aquells anys només hi hagué dos grans canvis, no pas petits, lligats a l'experiència de la febre groga: l'enduriment de les mesures quarantenàries i l'estabilització de les juntes de sanitat. Per primer cop, començaren a funcionar amb regularitat i, encara que continuessin sent només òrgans consultius, actuaven d'acord amb els criteris d'higiene urbana i salubrificació propis d'aquesta medicina més avançada. Per altra banda, els cossos mèdics aconseguiren el resorgiment de les pràctiques quarantenàries un cop s'havia comprovat que l'anticontagionisme responia més a interessos comercials que d'altra mena. En un informe de l'estiu de 1871, l'Acadèmia de Medicina i Cirurgia de Barcelona, al marge de felicitar-se perquè després de molts anys el Govern els tornés a demanar consell, advertia dels perills que es repetís el brot de febre de l'any passat si es continuaven obviant les disposicions preventives de la llei de 1855. Considerava que *"...las prácticas cuarentenarias, si bien imponen algunas trabas a los intereses apremiantes del tráfico, en cambio, librando de calamidades públicas a los populosos centros marítimos, les conserva el ritmo regular y constante de sus grandes operaciones y les pone a cubierto de las terribles crisis. (...) Los adelantos científicos (...) han probado asimismo que estas leyes no deben ser iguales para todas las epidemias, ni es eficaz para prevenirlas el mismo rigor aplicado a todas indistintamente. Así, por ejemplo, la fiebre amarilla, es indudable que un régimen cuarentenario severo y aplicado con la más estricta rigidez, puede evitar la invasión de la enfermedad en nuestras costas (...), la parte de Europa que menos resistencia presta al contagio. Si empero se tratara del cólera-morbo, cuyos caracteres patogénicos son aún poco determinados (...) quizás sea discutible el grado de eficacia de los sistemas cuarentenarios."*⁷⁸. A la vista d'això, negaven que la llei de 1855 fos dolenta si s'apliqués convenientment i no hi hagués la laxitud que

---

⁷⁸ ACADEMIA DE MEDICINA Y CIRUGÍA DE BARCELONA, *Informe emitido en virtud de la consulta hecha a este Cuerpo por el Sr. Ministro de la Gobernación sobre la oportunidad y términos en que puedan modificarse algunos artículos de la Ley de Sanidad vigente referentes al régimen cuarentenario*, Barcelona, 1871. Denúncies a aquesta nova forma de procedir i al reforç de les pràctiques quarantenàries que se'n seguí poden ser consultades a *Diario de Barcelona*, 29-9-1870.

hi havia en els ports. El que sí criticaven eren "*...todas las disposiciones posteriores que se han dado en el sentido de modificarla disminuyendo su severidad, como también las interpretaciones laxas de los artículos ambiguos, que la han maleado hasta el punto de hacerla inútil durante el último verano para prevenir el tifus icteroides*". A partir d'aquí, s'establiren una sèrie de recomanacions adreçades a recuperar l'esperit originari de la llei, prescindint de condicionants comercials. Oficialment, els requeriments foren atesos i, tot i que caldria veure'n la seva aplicació pràctica, la febre groga no tornà a aparèixer ⁷⁹.

6.3.- El retorn del còlera: 1884-1885

Veiem en l'informe de l'Acadèmia que els científics de l'època acceptaven que el caràcter del còlera no era el mateix que el de la febre groga, i que la seva prevenció exigia altre tipus de mesures. Els alts costos preventius, tant a nivell econòmic com de canvi d'hàbits, i el desconeixement científic de la malaltia contribuïen a un estat d'escepticisme que explica la deixadesa política i ciutadana en aquesta matèria. No obstant això, als anys vuitanta, els simples rumors i l'amenaça de la invasió en regions properes provocaren una actuació molt més ràpida i completa que no pas en els episodis anteriors. L'estiu de 1884, la malaltia havia arribat a València i a l'Aragó, i l'Ajuntament de Barcelona emprengué un paquet de mesures preventives i amplia els seus serveis sanitaris com mai ho havia fet fins aleshores ⁸⁰. Les recomanacions que publicà l'Acadèmia, a instàncies de l'Ajuntament, ja indicaven aquests canvis. D'entrada, s'hi constata la sintonia amb les directrius més avançades de la medicina europea. S'envià una comissió científica presidida pel Dr. Jaume Ferran a Marsella i Toló, per estudiar-hi les accions de la nova medicina europea durant el brot de 1884. Els treballs de Snow, Pettenkofer i, fins i tot, els mateixos descobriments de Koch sobre el bacil del còlera i la seva transmissibilitat per l'aigua, publicats tot just feia un any, havien arribat d'una manera o altra a Barcelona, perquè presidien les recomanacions de l'Acadèmia. Es donava per descomptat que la naturalesa del mal, "*...hoy mejor conocida*", no es devia fonamentalment a cap influència climàtica o predisposició anímica, sinó que responia a la penetració d'un "*...ser vegetal microscópico oriundo del Asia*" i es donava per sabut que era contagiós per via aèria, a través d'objectes que haguessin estat en contacte amb els infectats i, sobretot, per via aquàtica. L'especial incidència en aquesta última

---

⁷⁹ R.O. 9-3-1872, Requerint major rigor en el règim quarantenari.

⁸⁰ AMAB, Actes del Ple, 1884, Nombrosos acords i mocions sobre diferents aspectes preventius del còlera (destaquen els aspectes relacionats amb abastiment d'aigües i residus).

forma de contagi era una gran novetat respecte a les formes de prevenció dictades en brots anteriors, i per això s'insistia especialment en el control de la potabilitat de les aigües de consum i en el tractament acurat de les residuals. S'insistia en la cura dels abocadors de residus líquids, i es disposava el tancament hermètic de tots els desaigües de les cases. Pel que fa al consum humà, s'establia que *"...sólo se hará uso para agua de bebida, de aguas corrientes, bien canalizadas y de largo tiempo consideradas como de buena calidad. Todas las demás, y aún estas mismas, en caso de duda, deberán hervirse previamente (basta un minuto de ebullición), trasladándose luego a cántaros de barro, que no se llenarán del todo y se agitarán fuertemente cada vez que se ponga agua o que se extraiga. Cada dos o tres días se lavará cuidadosamente el interior de los mismos, sus aberturas se mantendrán cerradas con bolas de algodón en rama (renovadas de cuando en cuando) y no se utilizará más que una, tanto para introducir como para sacar el agua."*⁸¹.

També era nova l'absència de condicionants anímics, climatològics i d'altres de directament supersticiosos, com les crides a la gràcia divina, freqüents en informes anteriors. Tanmateix, les instruccions continuaven sent plenes de recomanacions mancades de tot fonament científic. Les llistes d'aliments denoten una desorientació evident. Entre els aliments perillosos es barrejaven productes que realment ho podien ser, degut al seu contingut hídric o a la forma com s'ingerien (síndries, melons, moluscs i marisc), amb d'altres que únicament eren difícils de digerir (fruits secs, ...), mentre que entre els aliments recomanats s'hi barrejaven productes de digestió pesada, i per tant, antidiarreics (cigrans, arròs, llenties, ...), amb altres que avui sabem que podien ser nocius (peres, llet, infusions d'herbes, ...). Igualment, entre la resta de les recomanacions, es continuaven dictant mesures que responien més a les tradicions populars que no pas a estudis seriosos sobre la qüestió:

- Prendre vi i alcohols de poc grau.
- No beure begudes fredes.
- Portar roba de cotó o franel·la a l'estiu i llana a l'hivern.
- Portar calçat alt.
- Rentar-se sovint.
- Evitar el cansament físic i intel·lectual.
- Dormir força i no sortir del dormitori sense vestir.
- No sortir de casa sense haver esmorzat.
- No tenir catifes ni cortinatges a les cases.

---

⁸¹ REAL ACADEMIA DE MEDICINA Y CIRUGÍA DE BARCELONA, *Instrucción popular, relativa a los preceptos que deben observarse en épocas de epidemia colérica, dadas por la R. Academia a petición del Excmo. Ayuntamiento*, Barcelona, 1-7-1884

- Escombrar cada dia amb escombres humides.
- Netejar les xemeneies.
- No tenir animals a les cases.
- Deixar obertes les portes dels terrats i claraboies.
- Fomentar les diversions públiques però evitant la massificació.

La lentitud del progrés científic s'evidenciava encara més en les mesures dictades per auxiliar els infectats. S'estava avançant en el coneixement de les causes del mal, però mancaven avenços similars a nivell terapèutic. Continuava vigent el debat mèdic entre els partidaris d'expulsar el mal del cos com qui expulsa un mal esperit i els partidaris de tranquil·litzar el malalt, gairebé renunciant a guarir-lo. A la vista d'això, els metges de l'Acadèmia degueren voler contentar tothom optant per un camí intermedi i oferiren una curiosa teràpia que combinava calmants amb excitants i laxants amb astringents. Com que els primers símptomes solien ser diarrees abundants, proposaven no prendre aliments i allitar-se ben abrigat, per suar força i expulsar líquids que evitarien la diarrea. Per no deshidratar-se, però, caldria prendre infusions de te o camamilla, o bé "*...en su defecto, se podrá usar igual cantidad de agua del carmen o aguardiente anisado*". Si a pesar d'això, les defecacions augmentaven i el malalt es refredava, se l'abrigaria més, se li farien fregues amb mantes rugoses i pols de mostassa i prendria cafè a punt de bullir. Sorprenentment, recomanaven administrar làudan conjuntament amb el cafè (un tranquil·litzant opiàc del qual n'advertien els enormes perills si no era administrat per mans expertes). Si al cap d'una hora encara persistien les diarrees, es repetiria aquesta medicació, ara enriquida amb cullerades de vi negre ben calent. En cas que, enlloc de diarrees, el malalt patís de vòmits, es mantindria el mateix tractament substituint les begudes calentes per altres de ben fredes. Aquesta combinació era presentada com al fruit d'anys de saber acumulat i àmplia experiència científica, i esperaven que els barcelonins confiarien en aquests assenyats procediments i evitarien caure en mans de guaridors de fira i de la multitud de "*...remedios titulados específicos contra el cólera (...) hechos de puro mercantilismo que deberían ser severamente castigados por los Tribunales de Justicia.*"

Malgrat les novetats, doncs, el conjunt de prescripcions anticolèriques continuava sent una barreja poc eficaç de remeis casolans amb indicacions més o menys científiques. Tanmateix, el còlera a 1884 gairebé passà de llarg de Barcelona, fins al punt que no tan sols no s'hi pot parlar d'epidèmia sinó que hi hagué qui pogué dir que l'Ajuntament havia fet el ridícul prenent una sèrie de mesures costosíssimes sense que el mal les justificués. Aquests plantejaments van servir perquè, a l'estiu de 1885, davant la nova amenaça de còlera, hi haguessin crítiques a l'entestament del Consistori a seguir en la mateixa línia que l'any anterior. Una qüestió que

s'inscriu en la pugna entre els diferents grups d'interessos barcelonins, palesa en les anades i vingudes del govern municipal en aquells anys, entre conservadors i liberals, entre Coll i Pujol i Rius i Tauler, principalment. Lluny de baixar la guàrdia, l'alcaldia de Coll i Pujol no tan sols mantingué les mateixes directrius anticolèriques que l'any anterior, sinó que des de l'hivern de 1884-85 l'Ajuntament havia optat per bastir per primer cop un servei sanitari permanent a Barcelona, l'embrió del que posteriorment acabaria sent el Cos Mèdic Municipal. No sabem fins a quin punt la influència del seu germà metge (posteriorment un dels grans impulsors de la renovació estadística i sanitària de Barcelona) influí en Coll i Pujol en l'adopció dels canvis, però és cert que els seus dos primers passos per l'alcaldia, el 1884 i el 1890 coincidiren amb les accions decisives per a la renovació de la política sanitària municipal ⁸². Se'ns escapa la profunditat del debat polític, però convindria estudiar-lo amb detall, perquè és simptomàtic que fos la premsa més progressista la que millor valorés la insistència municipal en la prevenció anticolèrica. *El Diluvio*, per exemple, gens sospitós de congeniar amb l'alcaldia conservadora de Coll i Pujol, aplaudia l'esforç realitzat ⁸³.

En presentar el nou servei sanitari permanent, Coll i Pujol argumentava que es tractava bàsicament de consolidar allò que s'havia fet per prevenir el còlera de 1884, i ho justificava al·legant que calia situar Barcelona en el lloc que li pertocava en higiene i sanitat, perquè en epidèmies, el número de víctimes a Barcelona era força més alt que a altres ciutats europees. Aquestes afirmacions devien ser força intuïtives, perquè no coneixem cap estudi que les avaluï i perquè l'esforç estadístic municipal encara havia de començar, però, en qualsevol cas, són indicatives del sentir que animava els canvis. Tanmateix, devia ser un sentiment bastant generalitzat, perquè les reformes foren aprovades sense massa discussió. Al marge de crítiques de tipus pressupostari, ningú qüestionà la conveniència de millorar aquests serveis. L'evidència degué tombar aquells que, temps enrere, s'havien oposat a projectes similars quan des del Govern s'intentava tirar endavant desplegaments sanitaris municipals d'aquesta mena. El que ara s'establí era un gran salt qualitatiu en la mesura en què suposava assumir la responsabilitat

---

⁸² Costa destriar els plantejaments sanitaris entre conservadors i liberals en aquelles dècades perquè, a nivell de discurs, uns i altres s'afanyaven a remarcar que en matèria de salut pública no hi havia discussió política possible perquè es tractava de qüestions humanitàries. A la pràctica, llurs accions divergien bastant, però en molts casos, les diferències provenien encara d'actituds personals més que no pas de plantejaments polítics de partit. Ho evidencien, per exemple les paraules de Coll i Pujol, al seu retorn a l'Alcaldia el 1890, on afirmava que "...su constante anhelo había sido siempre todo lo que procure salud y bienestar a los barceloneses, y a este objeto inició en otra ocasión una campaña sanitaria (la de 1884-1885) que, si bien ha estado interrumpida durante algunos años, hallábase ahora en tramitación y confía que muy pronto quede terminada..." (Vid. AMAB, Actes del Ple de l'Ajuntament de Barcelona, 30-7-1890).

⁸³ *El Diluvio*, 1-7-1885

assistencial de l'administració, tot i que quantitativament encara fos poca cosa. Només es tractava de contractar un total de vint metges, dos per a cada districte. Els deu principals cobrarien 1.500 pts. anuals i els altres deu, 750, a canvi que assistissin i vigilessin la salut del barri que els pertocava. Tanmateix, les seves obligacions amb el municipi es limitaven a "*...destinar por lo menos una hora diaria, cada uno, a la visita de los enfermos pobres, en el local que a cada uno se le señale, procurando que sean las horas más favorables para la clase proletaria*"⁸⁴. Paral·lelament, l'Ajuntament inaugurava un servei de vacunacions periòdiques gratuïtes "*...para cuantos individuos pobres y vecinos de esta Ciudad se presenten a solicitarlas*", i es creava un Laboratori Químic Municipal que analitzaria els aliments i begudes que qualsevol veí hi portés. Com que l'objectiu fonamental del nou servei era evitar noves catàstrofes, aquest desplegament, que fins ara era el que s'establia en moments d'epidèmia, esdevenia permanent, i els metges havien de vetllar per informar de qualsevol petita sospita. Davant el més mínim brot infecció, s'establia, el malalt i la seva família serien aïllats en locals especials, i caldria fumigar o destruir, totes les pertinences dels morts. Aquestes fumigacions i destruccions, obligatòries per llei, les hauria de pagar la família del malalt, i només en casos en què "*...la posición social de la familia del enfermo no permita la práctica de tales operaciones...*" se'n faria càrrec l'Ajuntament de forma gratuïta⁸⁵.

A nivell polític i periodístic, les noves mesures foren força ben rebudes, però a nivell popular no despertaren cap entusiasme i, com podem comprovar, s'hagueren de replantejar ràpidament a principis del brot de còlera de 1885. Sigui com sigui, aquesta vegada l'atac no agafà gens desprevingudes les autoritats i el brot quedà força controlat, fins al punt que Barcelona semblava una excepció entre les ciutats de l'arc mediterrani occidental (València, Saragossa, Marsella, Nàpols...), que en general, en sortiren força més perjudicades. Quantitativament, el còlera de 1885 fou el menys virulent dels que afectaren la ciutat. El principal cronista d'aquesta epidèmia a Barcelona fou Heriberto Capdevila Aloy, secretari a l'Ajuntament i autor de l'informe publicat posteriorment a l'epidèmia⁸⁶. De les xifres oficials que dona Capdevila se'n desprenen

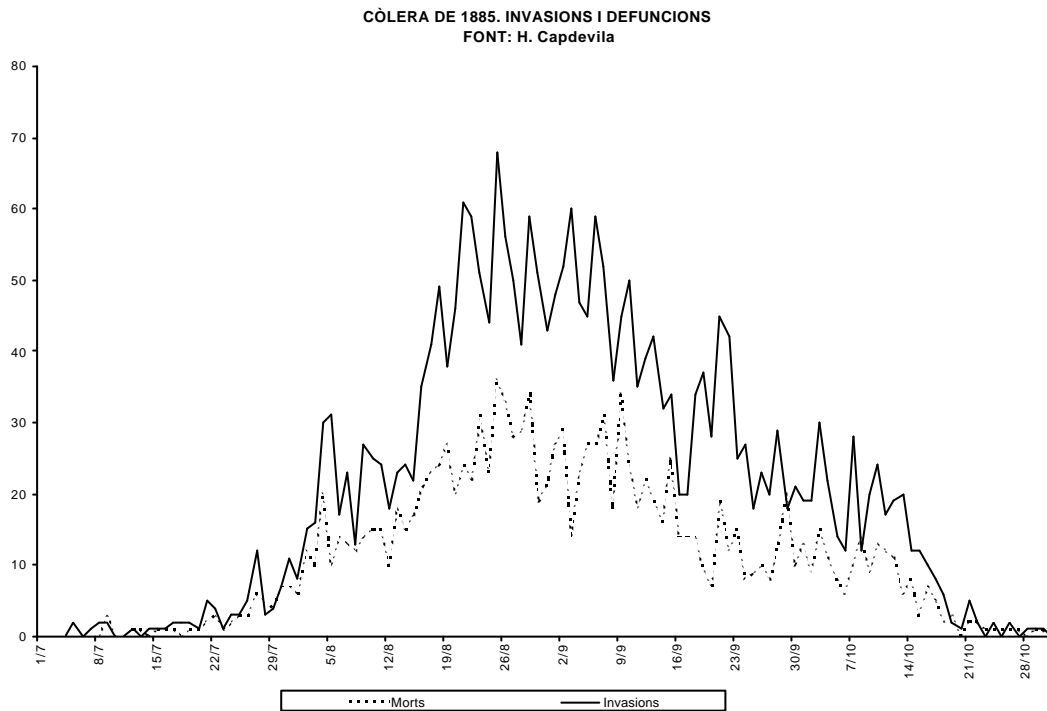
---

⁸⁴ AYUNTAMIENTO DE BARCELONA, *Servicio médico-sanitario permanente de la Ciudad de Barcelona*, Barcelona, Imp. Suc. N. Ramírez y Cia., 1885 (Acord municipal de 20-1-1885).

⁸⁵ De ben segur que aquesta degué ser una qüestió central en les reticències populars a reconèixer el propi contagi. Fins al petit brot de còlera de 1890, que a Barcelona gairebé no afectà, no trobem una disposició estatal establint una indemnització per la destrucció de béns dels afectats del còlera (Vid. R.O. 24-6-1890).

⁸⁶ CAPDEVILA ALOY, Heriberto: *Apuntes histórico-estadísticos de la epidemia colérica de 1885 en Barcelona*, Tipolit. Suc. N. Ramírez y Cia., 1887.

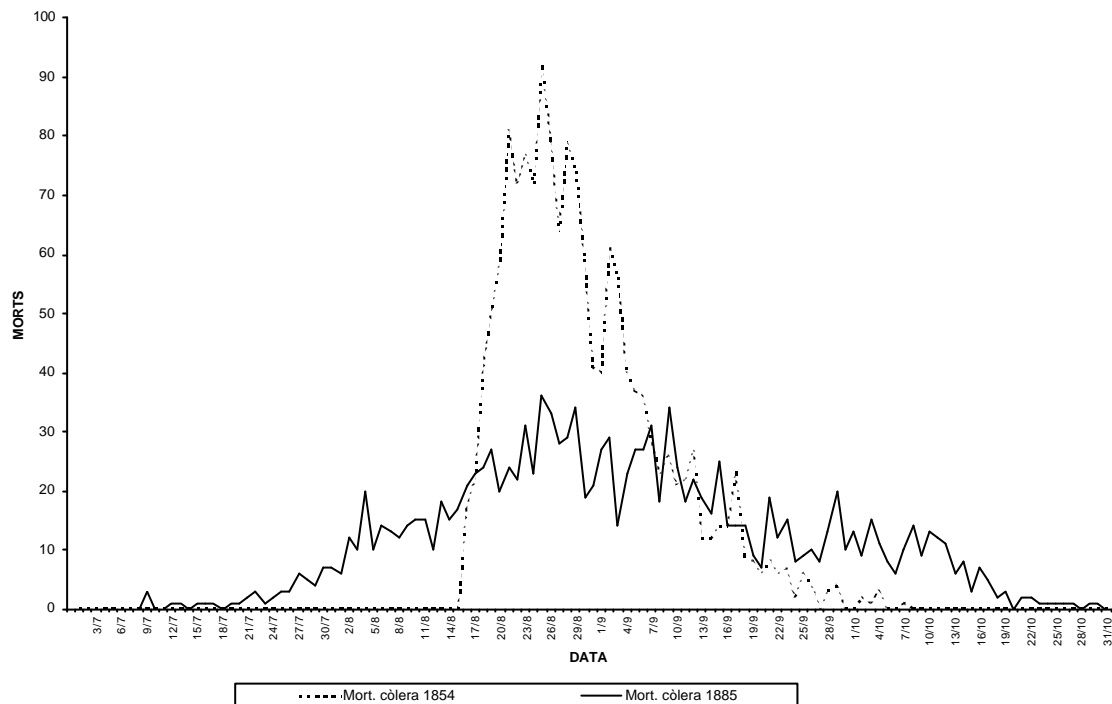
1.366 morts d'un total de 2.468 invasions. Això suposà una mortalitat d'un 5 per mil, molt allunyada dels 30-35 per mil d'altres ciutats espanyoles, com Saragossa o València. Si en mirem l'evolució en el temps, el còlera de 1885 a Barcelona presenta el següent aspecte:

Com sempre, el còlera concentrà la seva virulència en els mesos estivals. Aquest cop la seva incidència fou menor, però força més prolongada en altres moments. Això es veu si el comparem amb les xifres de 1854:

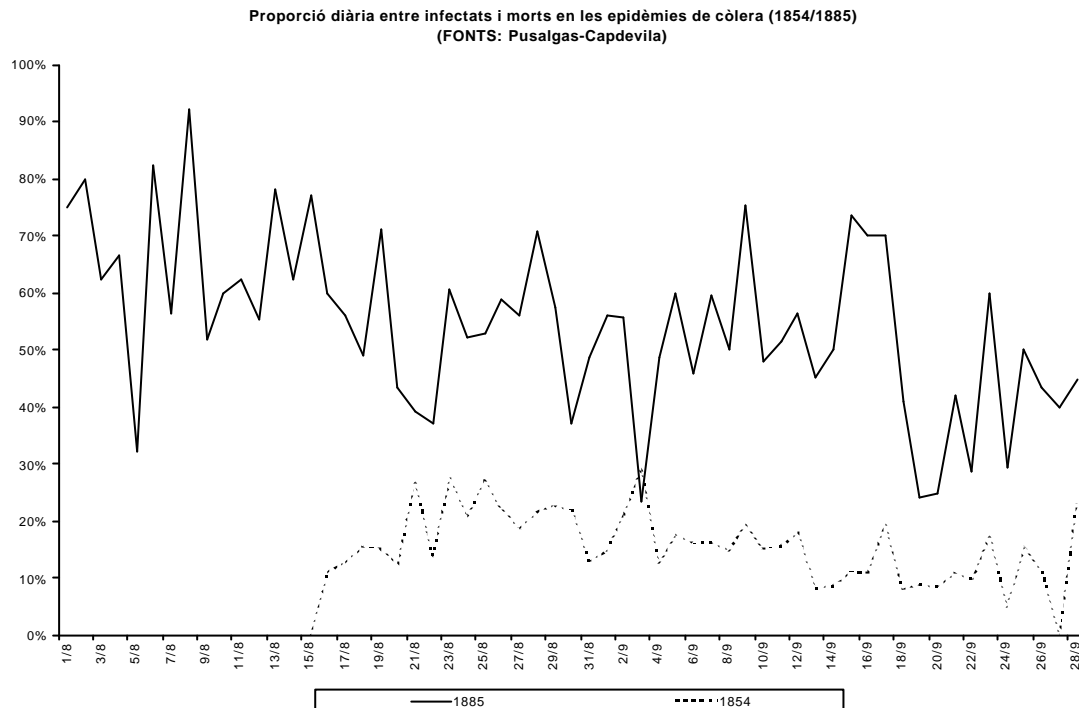

MORTALITATS COMPARADES EN LES EPIDÈMIES DE 1854 I 1885
 FONTS: I. Pusalgas - H. Capdevila

Fins i tot adoptant les xifres oficials de 1854, molt menors de les reals, l'impacte de l'epidèmia de 1885 és molt més feble, i encara que aleshores també existien ocultacions, tot fa pensar que n'hi havia menys que temps enrere. Capdevila les denuncia i intenta estimar-les a partir de qüestionaris a metges barcelonins, però, a tot estirar, parla d'unes 250 invasions ocultades i unes 30 morts, xifres que alteren poc el còmput global i que permeten pensar que la diferència entre les mortalitats de 1854 i 1885 degué ser molt més gran encara en favor de la primera ⁸⁷. La malaltia havia decregut en virulència, però s'allargava en el temps i, en qualsevol cas, continuava sent una amenaça per a la població. Més encara si es tenen en compte la comparació entre les xifres d'infectats i morts:

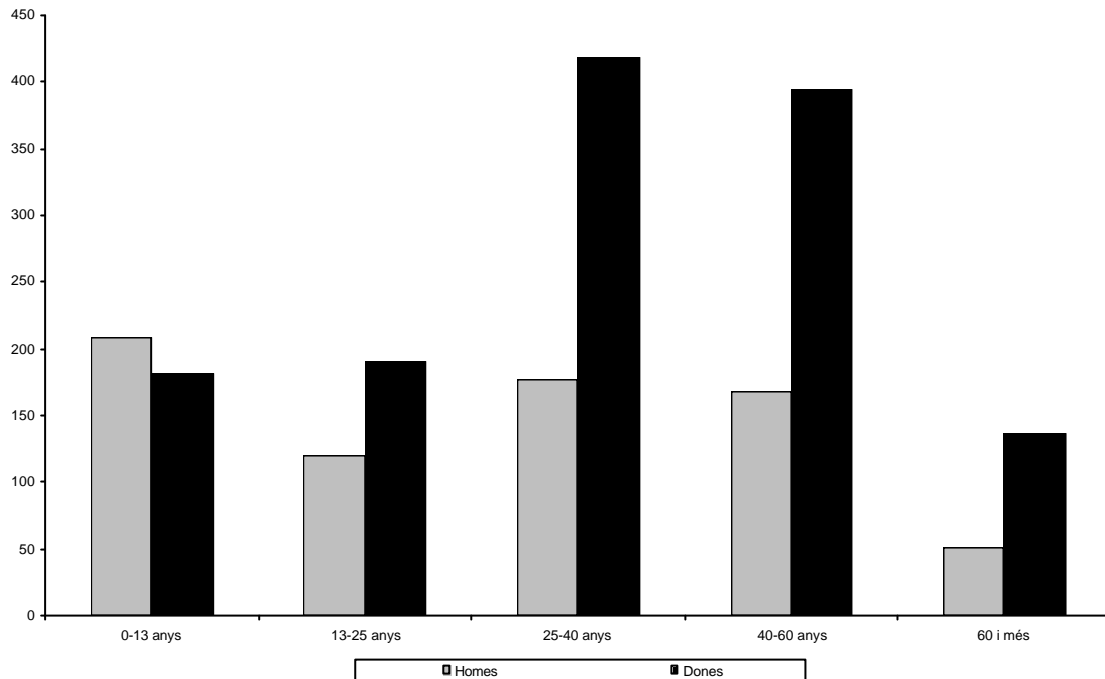
⁸⁷ CAPDEVILA ALOY, H.: *Apuntes...*, pp. 13 i ss.: "...Las primeras invasiones registradas en Barcelona (...) ocultáronse al público con el fin de evitar infundadas alarmas (...). Pronto, desgraciadamente, propagóse la epidemia, y otra fue entonces la causa de las ocultaciones, pues deseosas las familias de eludir las incomodidades de las providencias a la sazón puestas en vigor para impedir en lo posible el contagio, dirigían sus esfuerzos todos a conseguir que no trascendiesen al público ni llegaran a noticia de las autoridades, los nuevos casos que diariamente ocurrían. De ahí una divergencia fácilmente explicada por la simple exposición de los hechos. Ni los partes de invasiones que se hacían públicos eran rigurosamente exactos, ni las papeletas de defunción obrantes en las oficinas del Registro Civil revelaban la verdadera cifra de la mortalidad causada por la epidemia."

És significatiu que la quantitat de morts entre els malalts sigui molt més alta a 1885 que no pas a 1854, perquè això vol dir que el descens en la mortalitat cal atribuir-lo a l'èxit de les mínimes mesures preventives que ara s'adoptaven més que no pas a un descens de la virulència del bacil. Havia baixat el número d'invasions, però la manca de teràpies eficaces feia que, entre els infectats, el còlera fos més mortífer a 1885 que temps enrere, i per tant, que la malaltia seguís sent tant o més terrible que abans a ulls dels contemporanis.

A altres nivells, els efectes de l'epidèmia eren els mateixos de sempre. Afectava més els barris pobres que no pas els rics. Capdevila constata que a Barcelona, hi hagué més mortalitat en els districtes populars (Hostafrancs, Barceloneta i Institut) que no pas en els barris rics (Audiència, Born, Llotja, Concepció), i en això coincidia tant amb Pusalgas (còlera de 1854) com amb Cerdà (còlera de 1865). Per edats i per sexes, les dades de Capdevila donen peu a la següent gràfica:

MORTALITAT PER EDATS I SEXES A BARCELONA (Còlera de 1885)
FONT: H. Capdevila

El còlera continuava caracteritzant-se, a diferència de la resta d'epidèmies, per la seva major mortalitat en els grups d'edat intermedis i, molt significativament entre les dones. En l'època, aquest fet era constatat sense que se'n tingués una explicació raonable. Com que no es podia atribuir a una major vulnerabilitat dels més dèbils, perquè joves i vells en sortien relativament immunes, s'atribuïa a una especial predilecció de l'agent patògen pel sexe femení. Avui sabem que això es deu al major contacte amb l'aigua en moltes feines, domèstiques o no, realitzades per dones, i per això el còlera era més agressiu en entorns industrials i amb aquells que hi treballaven, sobretot en feines lligades al contacte amb les aigües.

Si només ens fixem en el desplegament anticolèric de 1885 hi veurem moltes mancances, però si el posem en comparació amb altres, constatarem que és força més complex. Al marge d'haver consolidat el servei mèdic bastit a 1884 i haver-lo convertit en un cos sanitari permanent, l'Ajuntament disposà l'ampliació de la Junta Municipal de Sanitat, a consell del Govern Civil, i establí una Comissió de Salubritat, que acabà dividint-se en deu subcomissions, una per a cada districte. Unes i altres estaven formades fonamentalment per polítics del consistori i autoritats científiques, i tenien com a missió assessorar les tasques executives del govern municipal. Paral·lelament, s'establiren unes Juntes d'Auxilis, amb presència de polítics, veïns i amb la col·laboració d'organismes particulars de caritat, majoritàriament eclesiàstics, que

tenien com a objectiu recaptar i distribuir fons benèfics i ajuts als malalts i pobres. D'aquesta manera es distingia clarament entre acció assistencial i acció sanitària, aspectes que fins aleshores es confonien amb facilitat. A partir d'aquest esquema, les tasques executives del Consistori s'acabaren articulant a l'entorn de sis grans eixos d'actuació:

1.- Inspeccions sanitàries:

1.1.- Anàlisi d'aigües, residuals i corrents:

- Anàlisi diàries en laboratori de fonts, canals i sèquies.
- Inspecció de residus líquids a la sortida de les fàbriques.
- Obligació de renovar cada dotze hores les aigües dels rentadors públics (molts propietaris de rentadors s'hi oposaren i l'Ajuntament hagué de denegar permisos)⁸⁸.
- Residus de latrines (prohibició d'evacuar-los a la xarxa de clavegueram i obligatorietat de recollir-los amb carros-cubes de l'empresa concessionària).
- Inspecció de clavegueram (clarament insuficient).
- Inspecció de filtracions de les aigües putrefactes dels pous morts en les aigües corrents de consum humà.

1.2.- Inspecció d'animals i granges urbanes

1.3.- Inspecció de femers i dipòsits fecals

1.4.- Persecució dels incompliments de les ordenances pel que fa a indústries insalubres (assaonament de pells,...)

1.5.- Inspecció en mercats

2.- Control del tràfic de mercaderies i passatgers sospitosos. En rigor, no es reproduïren els acordonaments, però sí que s'establiren inspeccions a les entrades i sortides de Barcelona.

3.- Aïllament dels epidemiats. Per evitar el contagi, s'aïllava en hospitals especials els afectats pel còlera i les seves famílies. A l'Hospital de la Vinyeta (Hostafrancs) s'hi recollien els colèrics, mentre que els seus familiars havien de passar un període de quarantena a l'Asil del Parc de la Ciutadella.

4. - Desinfecció de cases i barris atacats per la malaltia. Els afectats i els familiars eren traslladats als hospitals de colèrics, i les seves cases, pertinences, carrers i barris, eren fumigats i, si calia, destruïts.

5.- Mesures tendents a frenar la crisi econòmica. Menors que a 1854 (tot i que també s'acordà un préstec amb el Banc Hispano Colonial, negociat amb el Govern Civil, per valor de cinc milions, per evitar el tancament de fàbriques⁸⁹). Es limitaven a garantir la continuïtat del comerç, establir obres públiques per ocupar els aturats i distribuir assistència alimentària a partir de subscripcions públiques i caritat eclesiàstica a través de les Juntes d'Auxilis.

⁸⁸ Sobre aquesta qüestió convé consultar l'acta de la Junta Municipal de Sanitat del dia 21 d'agost de 1885. (Vid. AMAB, Governació. Sèrie D, Exp. 481/1885)

⁸⁹ *L'Arch de Sant Martí*, 13-8-1885

6.- Investigació científica. A iniciativa del regidor i metge Bartomeu Robert, s'encarregà al doctor Jaume Ferran el seguiment de l'epidèmia a Marsella des de molt abans que arribés a Barcelona. Posteriorment, Ferran desenvolupà la seva vacuna, que experimentà a València i altres regions d'Espanya (però no a Barcelona, oficialment), i més tard, establí el Laboratori i l'Institut Microbiològic Municipal.

La dimensió real del canvi és relativa en funció de les comparacions que establím. En qualsevol cas, destaca la manca de reaccions populars de tota mena. Si descartem els moviments que aleshores s'estaven produint contra l'impost de consums, a Barcelona el còlera no comportà res de semblant als aldarulls madrilenys o napolitans en contra de les autoritats ⁹⁰. Tampoc es parla mai de les massives fugides de població que havien protagonitzat els còleres anteriors, més aviat al contrari: Barcelona va rebre uns quants milers d'immigrants que fugien de les regions prèviament afectades de València i Múrcia ⁹¹. Per tant, no es manifestà un descontent popular respecte a l'actuació de les autoritats semblant al que es produïa dècades abans. Sí que hi hagué algunes protestes puntuals, com el cas de la Barceloneta a què fa referència Risques, o les pressions de grups econòmics que es limitaven a dissentiments expressats en la premsa, contraris a les inspeccions comercials, sense que en cap moment es generés cap moviment de protesta organitzada en cap sentit ⁹². Això no vol dir que s'acceptessin a cegues tots els criteris dels governants. De fet, la resistència passiva de la població els obligà a canviar ràpidament d'estratègia. Ja abans de l'arribada del còlera, hi havia qui temia l'hostilitat popular a reconèixer l'existència de la malaltia, tal com havia passat l'any abans. L'abril de 1885, l'alcalde Coll i Pujol lamentava que els veïns no estaven fent cas de les mesures decretades per l'autoritat i ocultaven les invasions, i això generà una controvèrsia entre els membres de la junta

---

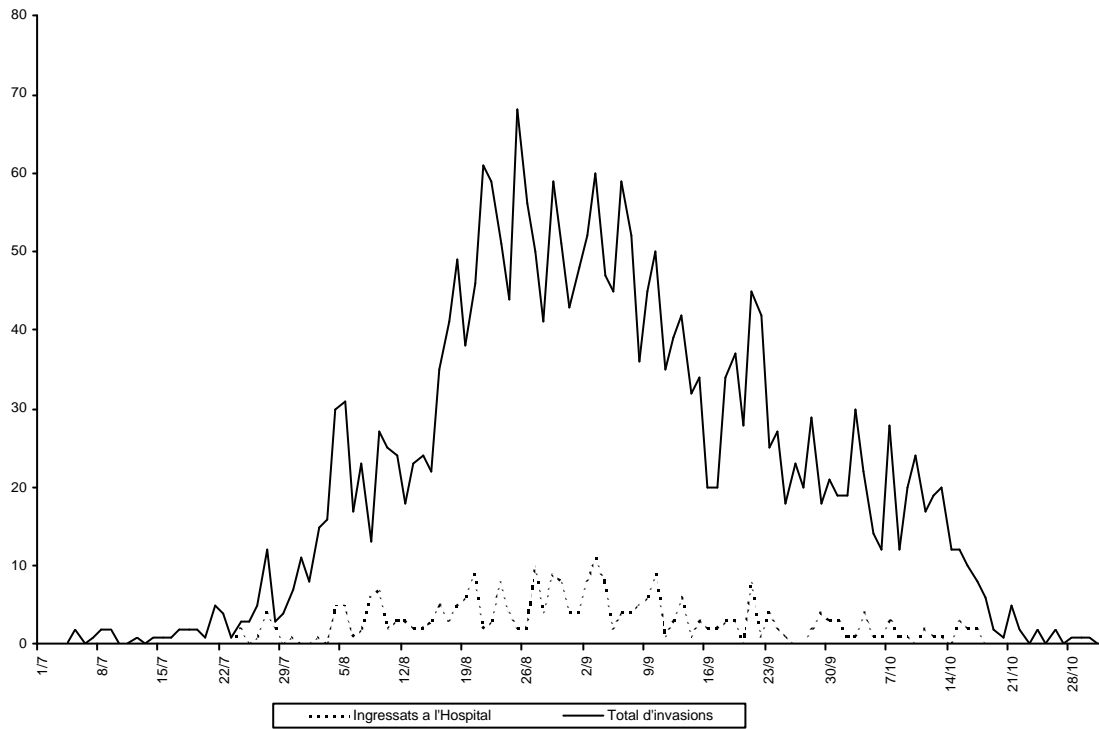
⁹⁰ Vid. FERNÁNDEZ SANZ, J. J.: *1885. El año de la vacunación Ferran...*, pp. 580 i ss. També els comentaris sobre revoltes a diferents llocs d'Espanya a *El Diluvio*, esp. 18-7-1885. Sobre Nàpols, SNOWDEN, F.: *Naples in the time of cholera...*, pp. 113 i ss. Snowden es qüestiona els motius que expliquen l'aparició de revoltes a Nàpols, en contrast amb el que passava aleshores en altres ciutats europees (en concret, ho compara amb París i Hamburg, i podríem extrapolar-ho a Barcelona) i es pregunta si aquest és un tret característic de societats endarrerides que, a finals del segle XIX, es comporten encara com ho feien dècades enrere. Argumenta que a París o Hamburg no hi va haver revolta perquè, a diferència d'a Nàpols, la gent ja no lligava epidèmia amb actuació humana. La teoria del complot ja no tenia sentit a la majoria d'Europa a finals del segle XIX, però a Nàpols sí. Com s'explicarien, des d'aquesta perspectiva, diferències dins d'un mateix país? Com serien compatibles les protestes de Madrid amb la relativa calma de Barcelona? Costa acceptar una visió tan unidimensional de la qüestió, perquè hi ha molts elements que hi poden influir més que no pas un suposat endarreriment cultural: grau de mortalitat i morbiditat, duresa de les mesures dictades, grau de confiança en els poders públics, grau de divulgació de l'activitat científica, oferta de vies alternatives de participació política i social, etc. i fins i tot, fiabilitat del registre documental que ens en resta.

⁹¹ *L'Arch de Sant Martí*, 19-7-1885

⁹² RISQUES, Manuel J.: *L'epidèmia del còlera...*, p. 32

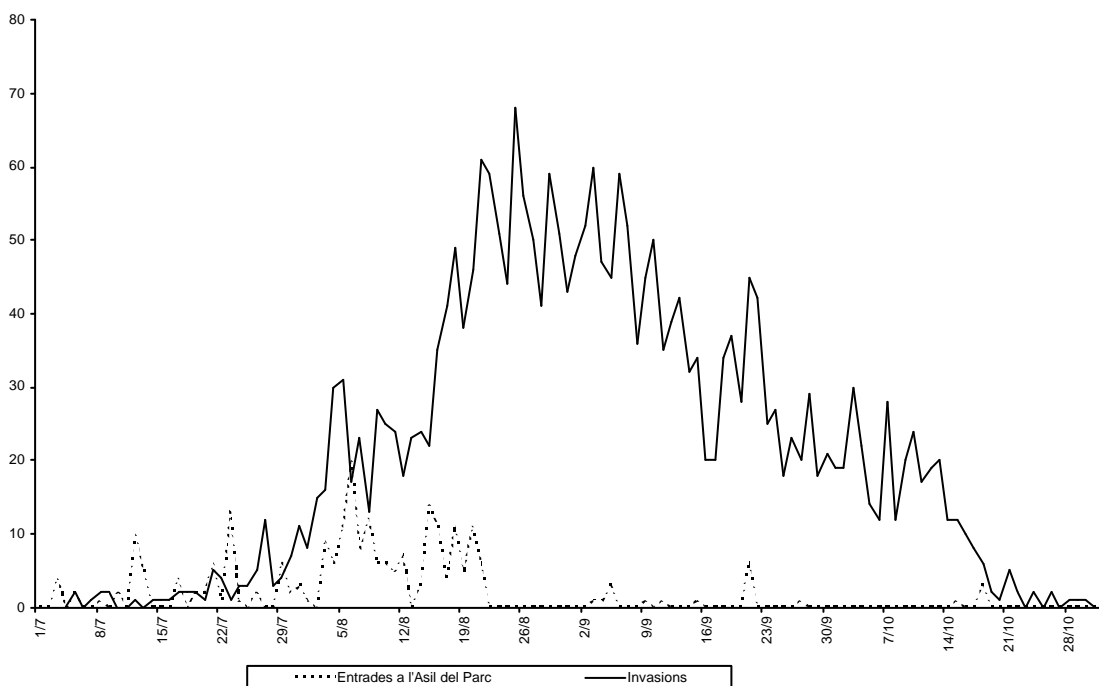
sobre si era més convenient amagar la malaltia un cop arribés o bé calia declarar-la obertament. Igualment, ben aviat es van començar a qüestionar la política d'aïllaments. Durant el mes de juliol, quan els casos de còlera encara eren relativament pocs, es pogué seguir amb l'esquema de l'any anterior, aïllant en l'Hospital de la Vinyeta els colèrics i les seves famílies a l'Asil del Parc de la Ciutadella, i procedint a desinfectar cases i carrers i a destruir les pertinences dels afectats un cop desallotjat el domicili. A mitjans d'agost, en canvi, s'aprofità l'agreujament de la malaltia per suprimir els aïllaments, al·legant que la gran quantitat d'afectats impedia seguir amb aquesta estratègia. L'argument real, però, era un altre: la població estava ocultant els casos de còlera per por a perdre llurs pertinences i separar-se de llurs familiars. Ho evidencien les dades de Capdevila. En cap moment, ni tan sols molt abans d'aquest canvi d'estratègia, es pogué complir amb el propòsit municipal d'aïllar tots els infectats a l'hospital:

COMPARACIÓ ENTRE INFECTATS I INGRESSATS A L'HOSPITAL DE COLÈRICS
FONT: H. Capdevila

Pel que fa als familiars, reclusos en quarantena a l'Asil Municipal del Parc de la Ciutadella, les xifres encara són més clares:

COMPARACIÓ ENTRE EL NÚMERO DE COLÈRICS I EL D'AÏLLATS EN QUARANTENA
FONT: H. Capdevila

Ni durant el juliol ni en els dies d'agost previs a la discussió del tema en la Junta de Sanitat s'havia aconseguit aïllar, ni de lluny, la totalitat dels colèrics i els seus familiars. No obstant això, el tema suscità vius debats en el si de la Junta. El 18 d'agost se'n començava a parlar, i gairebé tothom hi estava convençut de la necessitat de suprimir els aïllaments, perquè *"...por bueno que fuera este sistema en teoría daba malísimos resultados en la práctica y la opinión pública era casi unánime en contra del procedimiento que se había seguido"*⁹³. El problema era la manca d'una alternativa eficaç, perquè per dolenta que fos, la pràctica dels aïllaments era la forma com durant molts anys s'havia aconseguit frenar, al seu entendre, l'expansió de les epidèmies, i ara la pressió popular obligava a eliminar-los sense que hi hagués cap procediment efectiu substitutori. Els controls sobre el transport ja no eren una profilaxi alternativa, perquè un cop el còlera havia arribat a la ciutat, tenia poc sentit reforçar el control de les entrades i sortides de mercaderies i passatgers, i menys si tenim en compte la tradicional pressió de comerciants i industrials contra aquests procediments. Per altra banda, com recordava el Dr. Corominas en la comissió de salubritat, l'únic que havia de pesar no era l'hostilitat de les classes populars que havien de patir la mesura ni, menys encara, els criteris científics, sinó el foment de la confiança de la majoria de la població. Argumentava que *"...en atención a no haberse desarrollado en el año último la enfermedad, sea por la causa que se quiera habiéndose practicado este sistema, si en el año actual aumentara el número no observándose el prodedimiento establecido no dejará de atribuirse a descuido o negligencia de aplicar aquellas reglas que aun cuando no tengan gran valor científico infunden, no obstante, confianza en el ánimo del vecindario"*⁹⁴. La Junta, doncs, es trobava entre l'espasa i la paret, entre una alternativa inaplicable i una altra d'inútil, i davant la disjuntiva, optà per una via intermèdia: suprimir els aïllaments i mantenir i reforçar les desinfeccions i fumigacions. Amb l'oposició de part dels seus membres, que consideraven inútil la mesura, en tant que no evitaria l'hostilitat i les ocultacions populars, l'Alcaldia acabà optant per aquesta via, recordant el paper merament consultiu de la Junta i remarcant que *"...la Junta de Sanidad, por más celo que demuestre y se le reconoce, no puede salirse de la higiene pública, mientras que el responsable que dicta las órdenes debe tener en consideración varias otras razones de distinta índole que imposibilitan a veces llevar a cabo las medidas higiénicas que se acuerdan, porque en ocasiones sería peor su cumplimiento que las que dispone la Alcaldía"*.

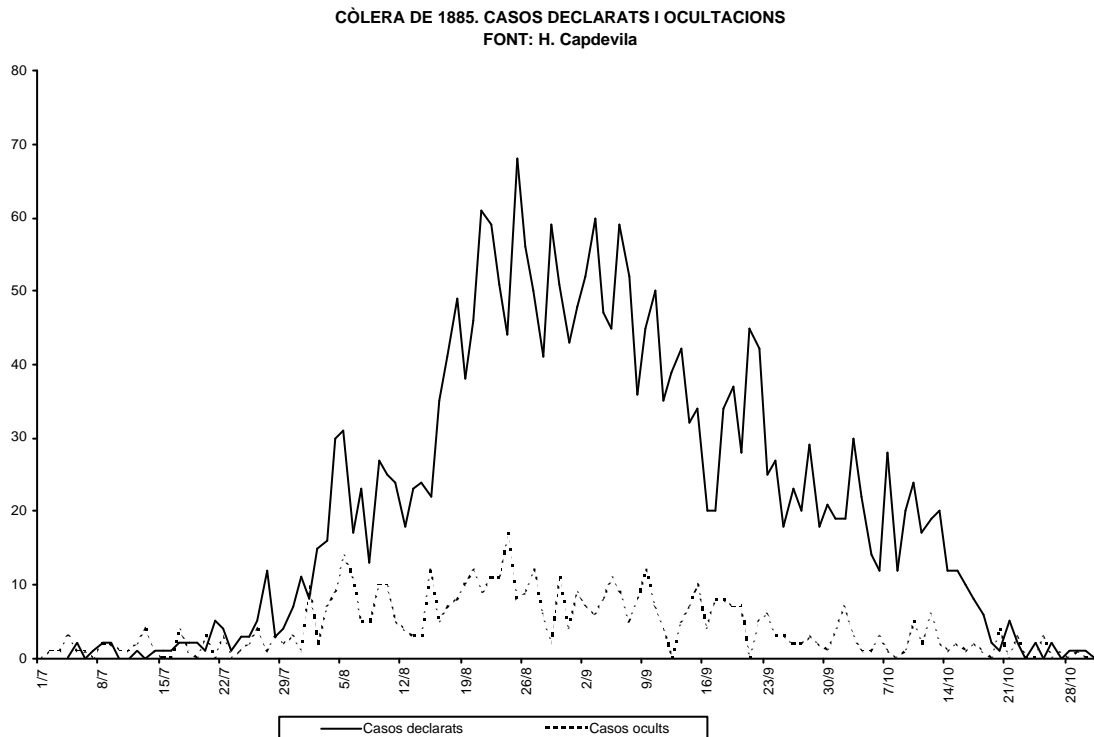
---

⁹³ AMAB, Governació, Sèrie D, Exp. 481/1885, Actes JMS, 18-8-1885

⁹⁴ AMAB, Governació, Sèrie D, Exp. 481/1885, Actes de la Comissió de Salubritat, 30-7-1885

Amb la imposició d'aquest criteri, l'Ajuntament pretenia frenar l'epidèmia i evitar les ocultacions. El contagi començà a anar de baixa, lentament, a partir d'aleshores, però no degué pas ser fruit del sobre esforç municipal en desinfeccions, sinó pura coincidència. Tampoc sembla que s'aconguessin evitar les ocultacions si hem de fer cas a les xifres que, a posteriori, presentà Capdevila:

Sembla clar que l'hostilitat popular perdurà perquè no s'observa cap tendència al descens de l'ocultació. De fet, les advertències municipals a la premsa sobre la necessitat d'obeir les consignes oficials, no fer cas de sanadors i mags i seguir els dictats de la ciència foren constants al llarg de tots aquells mesos. Un cop més, es deia, la població era víctima de la superstició i els ensarronadors habituals, sense acceptar oficialment allò que a nivell privat era reconegut per les juntes de sanitat i totes les instàncies governatives: que la població considerava més urgent per a la seva supervivència mantenir la casa i llurs pertinences que no pas sanar del còlera per uns procediments més que dubtosos. Que a Barcelona no hi hagués aldarulls populars no vol dir que la població no es resistís passivament als dictats de l'autoritat quan no li convenien. Aquestes dades sortien poc a la premsa, però n'hem de fer poc cas. No deu ser cap casualitat que, quan la Junta Municipal de Sanitat es queixà perquè les dades de Barcelona sortien en les xifres oficials publicades per la *Gaceta de Madrid*, quan la malaltia encara no havia estat declarada a Barcelona, l'alcalde respongués que les xifres s'havien de reconèixer pel bé del país, però que la

declaració oficial d'epidèmia s'havia d'ocultar "...al objeto de evitar los gravísimos perjuicios que se irrogarían además del aumento de la miseria que se experimentaría por la paralización de las muchas industrias que sostienen un grandísimo número de obreros". Aquest fi justificava, a parer de l'alcalde, el silenci sobre l'epidèmia, i agraià que "...a este mismo fin cooperó la prensa de esta Ciudad no resaltando la verdad y sí callando..."⁹⁵.

La informació, doncs, era força esbiaixada, i l'acció de les juntes, per més moderades que fossin, força controlada des del poder executiu. No sorprèn que, un cop acabada la llarga discussió sobre el tema dels aïllaments, la junta no es tornés a reunir fins el 28 d'octubre, un cop l'epidèmia ja havia acabat. Just en aquest mateix període, la Comissió de Salubritat gairebé tampoc es reuní. Durant dos mesos crucials, setembre i octubre, no hi hagué cap reunió de la junta i se'ns fa difícil saber, per exemple, els diferents criteris que pogueren haver-hi no ja sobre qüestions com la comentada hostilitat popular i la política de desinfeccions, sinó sobre el seguiment de les inspeccions de salubritat o, sobretot, sobre la controvertida qüestió de les vacunacions endegades pel Doctor Jaume Ferran, pagat fins ara pel consistori per investigar el còlera a Marsella i descobridor d'una vacuna que, amb més o menys eficàcia i amb més o menys perill, oferia una alternativa i una esperança per a molta gent⁹⁶.

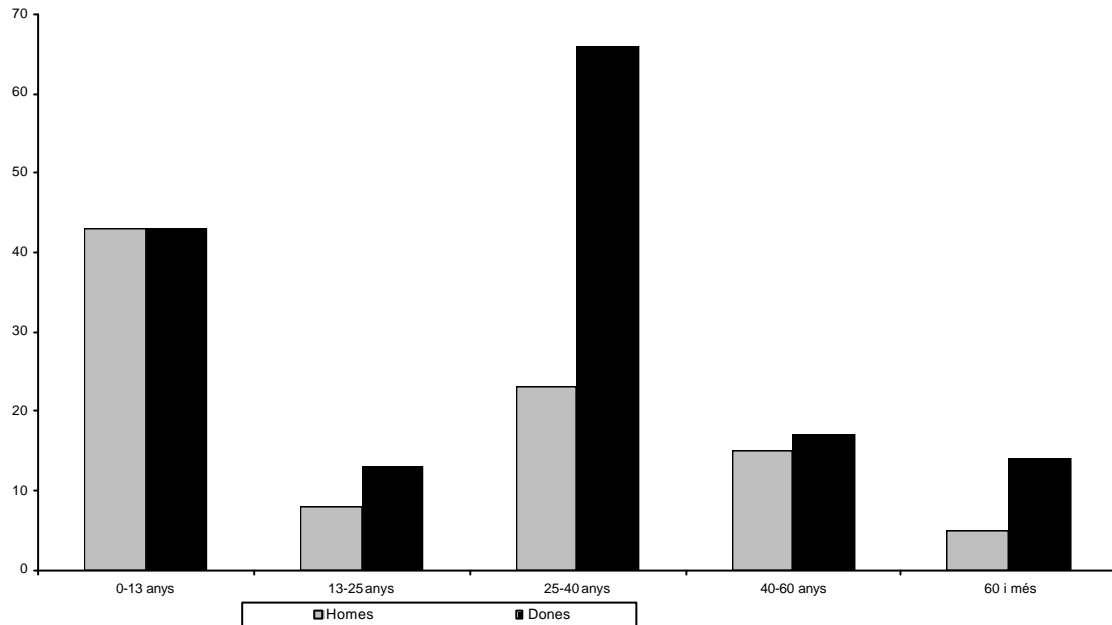
Davant el silenci o, com a mínim, la discreció, de la premsa barcelonina, l'estudi de l'epidèmia de còlera a Sant Martí ofereix aspectes interessants, no només en tant que anàlisi comparativa entre l'acció pública en la capital i en els suburbis sinó també per la major immediatesa dels comentaris periodístics. El nombre total d'invasions a Sant Martí fou de 537, encara amb més desproporció entre homes i dones en les franges en edat de treballar, fet ben lògic en tractar-se d'un suburbi industrial especialitzat en indústries del ram de l'aigua. Entre els afectats hi hagué 261 morts (166 dones i 95 homes). El desglossament per edats ofereix el següent quadre:

---

⁹⁵ AMAB, Governació, Sèrie D, Exp. 481/1885, Actes JMS, 21-8-1885

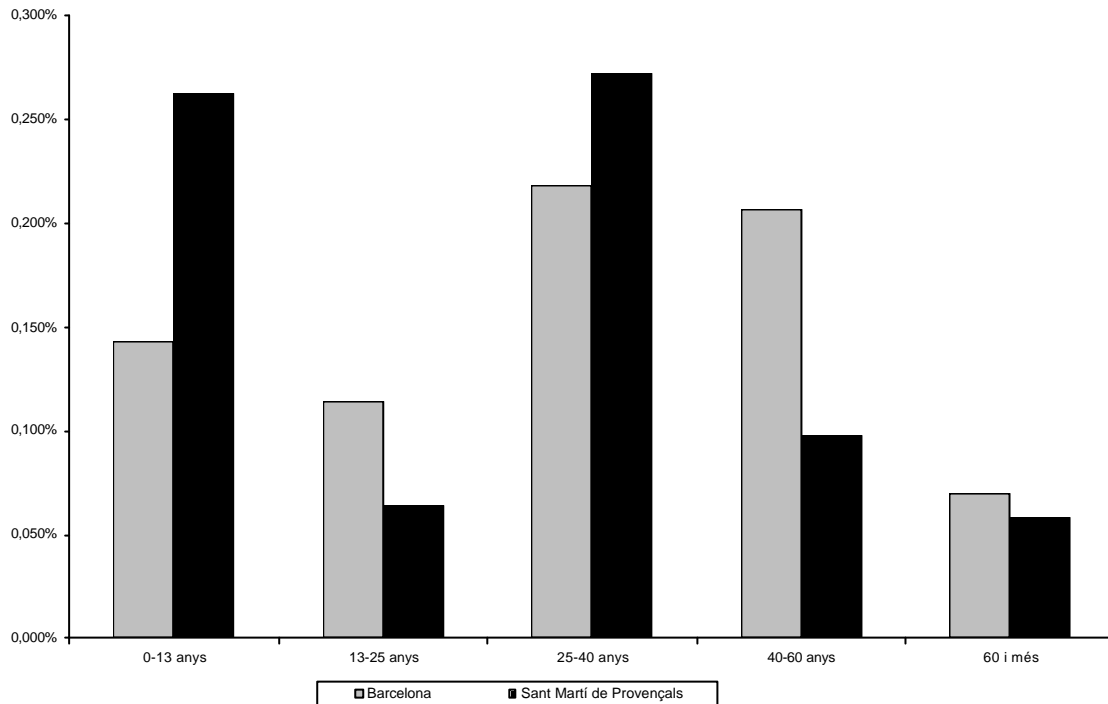
⁹⁶ Sobre les vacunacions de Ferran a nivell estatal cal veure FERNÁNDEZ SANZ, J. J., 1885. *El año de la vacunación Ferran...*

MORTALITAT PER SEXES I EDATS A SANT MARTÍ (Còlera de 1885)
 FONT: AMDSM. Epidèmia colèrica

L'estadística és similar a la de Barcelona, tot i que la proporció entre morts i malalts era un pèl més baixa a Sant Martí (48% front al 55%), fet que es podria explicar per una major manca de mesures de previsió o per una vida més insalubre en un suburbi que, malgrat les dessecacions dels últims anys, encara era ple d'aigües pantanoses i residuals. Són més difícils de calcular les xifres de mortalitat relativa, degut a la imprecisió dels censos de població. Si adoptem com a base la xifra de la matrícula industrial de 1882 (23.982 habitants), la mortalitat del còlera seria del 10 per mil, el doble que a Barcelona, mentre que si acceptem la xifra de l'Instituto Geográfico y Estadístico, per a 1887 (32.695 habitants), seria del 7,98 per mil, bastant inferior però en qualsevol cas, més alta que la de Barcelona, fet que ratifica la major precarietat d'un suburbi que havia anat creixent i empitjorant alhora (recordem que a 1865 la relació entre la mortalitat martinenca i la barcelonina era molt més favorable a l'aleshores incipient suburbi). Si comparem, per edats, les mortalitats relatives en ambdós casos s'evidencia encara més la precarietat a Sant Martí. Fins i tot adoptant el millor dels escenaris possibles (el cens de 1887), les xifres en el suburbi són molt més altes, significativament, entre els joves i la franja en edat de treballar:

MORTALITATS RELATIVES A BARCELONA I SANT MARTÍ (Còlera de 1885)
 FONTS: H. Capdevila - AMDSM

Hi ha diferències importants en el comportament de la mortalitat entre la capital i el suburbi. La sobremortalitat martinenca entre els infants i joves deu explicar-se per la major precarietat de la vida a l'extraradi, sobretot entre les capes més pobres. Entre els adults destaquen els morts en la franja de 25-40 anys, fet que deu explicar-se per la forta presència del blanqueig, el tint i altres indústries lligades a l'aigua. El fet que aquest diferencial de mortalitat no es doni en les altres franges de població adulta, sinó més aviat al contrari, no té una explicació fàcil, i de ben segur caldria buscar-la en un estudi a fons sobre l'estructura de la població i de la força de treball en ambdós nuclis. Tanmateix allò que més ens interessa del cas de Sant Martí no són els aspectes quantitius sinó altres de qualitius. Disposem de documentació abundant, tant de les juntes de sanitat i d'auxilis com de la corporació municipal, així com la multitud d'informacions dels tres òrgans de premsa local.

El còlera no arribà a Sant Martí fins el 5 d'agost, més d'un mes després dels primers casos barcelonins, però l'alarma es disparà força abans. El 17 de juny, d'acord amb la mateixa circular del Govern Civil que havia fet reaccionar l'Ajuntament de Barcelona, l'alcalde martinenc havia reunit la Junta Municipal de Sanitat, en previsió per la "*enfermedad sospechosa que se extiende por Valencia, Castellón y Murcia*", i s'acordà alertar a la població repartint tres mil

fullets explicatius (en realitat, les instruccions redactades per l'Acadèmia de Medicina de Barcelona que ja hem comentat). A més, es decidí nomenar dos individus encarregats d'assistir els primers malalts de còlera que es presentessin i de desinfectar llurs pertinences. Se'ls assignà un sou provisional d'onze rals diaris, que passarien a ser vint el dia que es produïssin els primers contagis. També s'acordà buscar un local en la part alta de la localitat, per allotjar-hi els familiars dels afectats, en la mateixa línia aïllacionista que fins aleshores s'havia vingut seguint a Barcelona i que ara estava qüestionant-se en la Junta de Sanitat. S'extremaren les mesures de vigilància i es prohibiren les matances d'aus, cabra i ovella per als mesos de juliol i agost, a més de la prohibició de matar porc, que ja era norma habitual durant els mesos d'estiu. Es pretenia també accentuar la vigilància en botigues i mercats, però es deia poca cosa del control de les aigües, en comparació amb la centralitat que aquesta qüestió havia pres a Barcelona ⁹⁷.

El primer moment d'alerta a Sant Martí vingué arran d'un possible focus de contagi al barri del Trinxant, tractat d'una forma molt diferent pels diversos periòdics. *La Antigua Unión*, aleshores el diari més crític, parlava decididament d'invasió de còlera, cosa que a Barcelona encara pocs diaris gosaven dir en dates tan primerenques, i aprofitava per denunciar el mal estat sanitari de la població, la ineficàcia de les autoritats i la inutilitat de les mesures que s'acostumaven a prendre. Per altra banda, *L'Arch de Sant Martí*, representant de l'incipient catalanisme martinenc, i *La Voz de las Afueras*, anomenat "*La Voz de la Alcaldía*" pels de *La Antigua*, ho desmentien dient que només es tractava d'un emmetzinament amb cremor tàrtar que contenia arsènic ⁹⁸.

Des de bon començament, l'Ajuntament, amb el suport de la Junta Municipal de Sanitat, optà per atorgar plens poders a l'alcalde per organitzar a la seva manera el desplegament sanitari excepcional. Juan Agustí Carreras, alcalde, farmacèutic i president de l'Aliança del Poble Nou, notable representant de la política local, aleshores conservador, però anteriorment liberal, tot i haver fet professió de fe republicana en més d'una ocasió, era el blanc constant de la premsa d'oposició, per les seves anades i vingudes en la política i pels múltiples interessos econòmics que se li suposaven. En carta del 9 de novembre, l'alcalde sintetitzà al governador civil el desplegament que havia dispostat amb motiu del còlera. Havia pretès, en primer lloc, organitzar en cadascun dels cinc districtes una junta auxiliar de la municipal de sanitat, formada cadascuna

---

⁹⁷ AMDSM, V.2, Sanitat, Epidèmia colèrica, 1885

⁹⁸ *La Antigua Unión*, 14 a 28-6-1885, *L'Arch de Sant Martí*, 21-6-1885 i *La Voz de las Afueras*, 21-6-1885

per tretze individus i presidida pel tinent d'alcalde del districte. Aquestes juntes servien, allora, per inspeccionar i formular propostes de millora higiènica i vetllar pel compliment dels preceptes acordats. Per altra banda, es creà una Junta General d'Auxilis que "*...bajo la presidencia del que suscribe y compuesta de los señores curas-párrocos, con representación de todas las clases sociales de la localidad, encargadas de arbitrar recursos con que atender al sustento de los obreros sin trabajo y demás personas necesitadas, las cuales gracias a ella no han conocido los efectos de la miseria a que de otra suerte habrían estado sujetos; pues que esta Alcaldía, de acuerdo con dicha Junta, inició una suscripción voluntaria cuyos resultados no necesitan ponderación alguna, ya que la hace de una manera elocuente la cantidad por tal medio recaudada de 30.000 pesetas.*"⁹⁹. En aquestes juntes martiniques, doncs, s'hi aplegaven les funcions de les comissions de salubritat i de les juntes d'auxili barcelonines, mentre que la junta de sanitat quedava com a mer òrgan consultiu de l'alcalde, amb poc paper pràctic, perquè aquest havia rebut plens poders executius, per una banda, i perquè dominava el ram, per la seva condició de farmacèutic, per l'altra. Al marge d'això, cada districte comptava amb un vigilant sanitari, a les ordres del qual s'articulava una brigada de vuit homes que acudien on calgués desinfectar o realitzar qualsevol altre treball relacionat amb l'epidèmia. Per altra banda, els tretze metges particulars afincats al poble van ser cridats a efectuar tasques d'inspecció a la seva zona mentre durés el contagi, a canvi d'una quantitat "*convenida de antemano*".

Les mesures de sanejament i desinfecció adoptades consistiren, en primer lloc, en una anàlisi periòdica (cada 48 hores) de la potabilitat de les aigües, en la neteja de sèquies i tot tipus de corrents d'aigües brutes, així com de dipòsits d'immundícies i, sobretot, en la crema de grans quantitats de sofre cada nit¹⁰⁰. El tema de les aigües doncs, guanyava importància, tot i que menys que la que tenia a Barcelona, segons la premsa d'oposició. *La Antigua Unión*, per exemple, *recomanava* a l'Ajuntament la lectura dels articles que *La Publicidad* dedicava a la neteja i prevenció de possibles filtracions en les aigües dels pous. Com a clau per evitar el còlera, deia, "*...el cierre de los pozos se impone, y ya que la única agua que no contiene microbios es la de fuente tomada en el mismo manantial, se debe tratar formalmente de*

---

⁹⁹ AMDSM, V.2, Sanitat, Epidèmia colèrica, 1885

¹⁰⁰ Les desinfeccions dels carrers a base de fum de sofre eren una pràctica freqüent i tradicional que se suposava que combatia els miasmes del còlera. A Barcelona, a 1885, aquesta qüestió ja fou controvertida a la Junta de Sanitat. No tenia el suport de bona part dels científics, que ho trobaven poc eficaç, encara que contribuís a tranquil·litzar la població. Al final, s'acabà resolent que fossin els veïns els que, lliurement, les organitzessin, sense la col·laboració de l'Ajuntament. A Sant Martí no trobem res d'això.

augmentar el caudal de las aguas de fuente de nuestra ciudad, y de conducir las con tubería impermeable hasta la llave de las cocinas. Por de pronto, conviene que la Junta de Sanidad mande examinar todos los días el agua de que se surte la ciudad y la de los particulares que aleguen algún pretexto para no cerrar los pozos." ¹⁰¹. Fins i tot en els plens municipals es denunciava la deixadesa de la corporació en el tema de les aigües. El 2 de setembre, per exemple, el Sr. Gili denunciava un parell de fàbriques de tints del districte primer perquè "...como no tienen conducto para trasladar sus aguas sucias, forman en sus alrededores charcos que, infiltrándose en el subsuelo impurifican las aguas de los pozos de las casas lindantes...", i lamentava que "...a buen seguro que si las fábricas en cuestión estuvieran instaladas en el tercer distrito el Sr. Agustí ya hubiera ordenado que desaparecieran" ¹⁰².

Malgrat que per a molts fos insuficient l'actitud municipal en matèria d'aigües, el còlera fou el clar desllorigador d'una situació que havia quedat encallada feia molt de temps: el canvi en l'extracció de matèries fecals. El procediment habitual era l'abandó en pous morts o la venda dels residus a la *Sociedad Mútua de Propietarios para la extracción de letrinas*, que obtenia ingressos notables amb la venda dels excrements humans com a adob per als camps de la rodalia. Des que se sabia que el còlera es difonia a través de les aigües contaminades, la possibilitat que els residus dels pous morts es filtressin en els canals d'aigua neta per al consum humà portà a desencallar la situació. La pressió obligà que, tant a Sant Martí com a Barcelona, es plantegés la construcció d'una nova xarxa de clavegueram apta per a l'evacuació de residus líquids, connectada amb totes les cases de nova construcció. Aquest tema s'havia anat solucionant arreu d'Europa en les últimes dècades. A partir del moment que el creixement de les ciutats generava més excrements que els que l'agricultura absorbia sorgia un problema que s'anava solucionant amb l'extensió de costoses xarxes de clavegueram ¹⁰³. En llocs en què, com a Barcelona, seguia sent compatible aquest benefici agrícola amb el creixement dels residus, la qüestió s'allargà encara unes dècades, i foren clarament els perjudicis higiènics els que forçaren el canvi. Malgrat les reiterades queixes dels que gaudien de tan profitós negoci, la construcció de les noves clavegueres s'inicià poc després del còlera ¹⁰⁴.

---

¹⁰¹ *La Antigua Unión*, 16-8-1885

¹⁰² *La Antigua Unión*, 2-9-1885

¹⁰³ EVANS, R. J.: *Death in Hamburg...*, pp. 128 i ss.

¹⁰⁴ *L'Arch de Sant Martí*, 19-4-1885, 27-4-1885 i 14-2-1886. Sobre el tema del clavegueram barceloní cal consultar CAPEL, H. - TATJER, M.: *Reforma social, serveis assistencials i higienisme a la Barcelona de finals del segle XIX*

Al marge de la gestió d'aigües, es movia per Sant Martí una brigada ambulat, composta d'uns cinquanta individus, dedicats a la neteja i la desinfecció, perquè al suburbi fou l'Alcaldia la que pagà les desinfeccions de les possessions dels colèrics (ja es devia donar per suposat que tothom era pobre, i no pas com a Barcelona). En bona part, però, tot aquest desplegament de gent degué servir no només per desinfectar sinó sobretot per vigilar, perquè el compliment de les prescripcions sanitàries devia ser força precari, si tenim en compte els múltiples bans que periòdicament les havien d'anar recordant, i intentant eradicar "*...la convicción errónea que dominaba de manera general, y en particular en la clase menos ilustrada, de que los médicos contribuían con su conducta a la propagación de la enfermedad*".

Pel que fa a la política d'aïllament dels afectats i els seus familiars que s'havia proposat inicialment degué acabar en fracàs. Tot i que no ens consten les disputes que aquesta qüestió produí a Barcelona, el cert és que del centre d'aïllament per a familiars dels malalts no se'n digué res més des del principi. Sí que funcionà, en canvi, l'hospital per a colèrics, que degué plantejar-se en un origen com a centre d'aïllament, perquè tenia una cabuda important. En obrir-se es degué abandonar la idea, com havia passat a Barcelona, tot i que la població en devia tenir aquesta percepció en funció d'experiències anteriors. *L'Arch de Sant Martí* comentava que "*...algunas personas han propagat la alarma de que qualsevol que sigui atacat de malaltia sospitosa serà conduït a l'hospital provisional. Sàpigam i entengan que no hi seran admesas altrás personas que las que ho sollicitin y justifiquin no tenir recursos per ser assistidas en sa propia casa.*" ¹⁰⁵

Es tractava, doncs, d'un hospital només per a pobres. S'havia instal·lat en una vella fàbrica dels senyors Lucena (uns dels que a 1854 s'havien negat a contribuir en les despeses ocasionades pel còlera). Constava de dues sales d'uns 250 metres quadrats per a homes i dones, respectivament, i una sala de convalescència d'uns 200 metres quadrats, i era atès per dos practicants, dos cuiners amb dos ajudants, vuit infermers i cinc monges, vuit dones de neteja i dos encarregats per a l'estufa de desinfecció. El centre rebia la visita diària dels metges municipals i era regit per un capellà amb dos administradors a les seves ordres. Malgrat que,

---

(1876-1900), in ROCA ROSSELL, Antoni: *Cent anys de salut pública a Barcelona (1891-1991)*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1991, pp. 58 i ss.

¹⁰⁵ *L'Arch de Sant Martí*, 15-8-1885

contra tots els preceptes higiènics, estigués situat en sòl urbà i sense desaignes, l'hospital era l'orgull del consistori i, significativament, era elogiat fins i tot per la premsa d'oposició. De fet, en els balanços finals es feia constar que només un 49% dels infectats havien mort a l'hospital, xifres en consonància amb les del conjunt del poble i, per tant, lluny de ser un focus de mort segura, com els hospitals de temps enrere. L'Ajuntament podia estar-ne orgullós, perquè era la peça més important del desplegament anticolèric municipal, i suposà gairebé la meitat de les despeses extraordinàries que tingué l'Ajuntament:

DESPESES EXTRAORDINÀRIES AMB MOTIU DEL CÒLERA (Ajuntament de Sant Martí de Provençals)

Conceptes	Pessetes	Totals
<u>Brigada municipal</u>		
- Sous de 50 peons de neteja	11.220	
- Vuit carros sanitaris	3.229	14.449
<u>Habilitació de l'Hospital de colèrics</u>		
- Obres	4.321	
- Lloguer del local	3.000	
- Personal	4.218	
- Material sanitari	2.880	
- Aliments	3.497	
- Medicaments	2.181	
- Transport de malalts i difunts	2.007	22.104
<u>Assistència domiciliària</u>		
- Sou dels 14 metges	3.770	
- Sou dels 11 empleats sanitaris	3.040	
- Sou del personal d'oficines	1.320	
- Medicaments domiciliaris	2.549	10.679
<u>Desinfectants</u>	1.857	1.857
<u>Anàlisi d'aigües</u>	1.000	1.000
<u>Imprevistos i altres</u>	1.375	1.375
TOTAL		51.464

Si volguéssim saber el que per al poble suposà el conjunt de l'atenció al còlera, a aquest pressupost caldria afegir-hi les 30.000 pts. que es recaptaren per mitjà de subscripció pública i

voluntària, destinades bàsicament a assistència als pobres i malalts. És un desplegament força important, i s'hi nota un canvi substancial respecte a 1854. La manca de cohesió social que aleshores explicava la resistència de les classes benestants a sufragar les despeses de l'epidèmia ja havia desaparegut. A 1885, els rics contribuïren voluntàriament al finançament via subscripció pública. No obstant això, la forma com fou tractada la malaltia no deixà de comportar crítiques.

La plena assumpció de poders per part de l'alcalde en matèria sanitària va ser durament criticada per *La Antigua Unión*, portaveu oficiós de l'oposició i representant del republicanisme local, que va aprofitar per accentuar les crítiques de corrupció, abusos, caciquisme, totalitarisme i afany de poder. *L'Arch de Sant Martí* també aguditzà les crítiques, però amb menys virulència i amb una coloració catalanista. Argumentava que l'actuació de l'alcalde no era més que el reflex local d'una política centrada a Madrid, despreocupada dels afers del poble i del tarannà dels catalans. La composició de les juntes no els pot donar la raó, perquè eren ben lligades als interessos de certs sectors del poble: la majoria eren personatges amb important pes polític, social o econòmic (grans contribuents, fabricants, propietaris, directors i presidents de societats locals, etc.)¹⁰⁶. Hi estaven poc representades les diferents classes socials, contra el que deia l'alcalde en els seus informes, perquè al marge dels càrrecs centrals de les juntes, sempre ocupats per noms influents, la relació de *veïns* també era plena de noms de destacats fabricants (Fargas, Xammar, Campá, Cuatrecasas, Turró, etc.). Per més ampli que fos el desplegament sanitari, unes juntes formades per aquesta gent no podien ser massa efectives a l'hora de marcar els criteris higiènic-sanitaris a seguir. No és estrany que a Sant Martí no passés el que havíem vist a Barcelona. Les juntes no tingueren cap enfrontament amb l'Ajuntament i seguiren actuant al llarg de l'epidèmia. No és estrany tampoc que aquestes juntes fossin el blanc de les crítiques de l'oposició. *La Antigua Unión* lamentava que "*..Todos sabemos que hay una Junta de Auxilios. Esta, como se supone, tendría que girar sobre su eje y tener su libre albedrío. Pues no es así. Los Tenientes de Alcalde son los que reparten los bonos (...), los que hacen en todo su santa voluntad y no dan cuenta de las sesiones que celebra aquella de sus trabajos y de lo que es imprescindible necesidad se de...*"¹⁰⁷. Un cas clar d'abús el trobem en el mateix número de *La Antigua Unión*, protagonitzat per Juan Ribó, tinent d'alcalde de la Sagrera i propietari d'una important fàbrica de sèu, denunciada per insalubre en diverses

---

¹⁰⁶ L'anàlisi de la composició de les juntes la presentem com a apèndix, i ha estat elaborada a partir del creuament de les llistes de membres de les juntes (AMDSM, VI.2, Sanitat, Epidèmia colèrica, 1885), amb les llistes de socis de les societats de socors mutus de 1884-85 (AMDSM, III, Associacions) i del registre de l'impost de cèdules personals (AMDSM, I, Administració municipal).

¹⁰⁷ *La Antigua Unión*, 6-9-1885

ocasions. Malgrat les reiterades queixes del veïns, l'empresa no fou mai denunciada per la Junta de Sanitat. L'afer venia de lluny. En aquella data, el periòdic es feia ressò d'aquestes queixes, i apel·lava als manuals sanitaris i a les Reials Ordres aprovades sobre la qüestió ¹⁰⁸. No tingueren èxit. A més, les ordenances municipals de Sant Martí no havien estat aprovades, tot i que s'hi hagués acabat flexibilitzant les disposicions fabrils per no destorbar-hi les indústries que eren el tresor del poble.

No només *La Antigua*, sinó fins i tot *L'Arch de Sant Martí* es referia a aquests problemes: *"Se'ns assegura que alguns municipals se queixan perquè las denuncias que fan no'ls hi serveixen de res. (...) Uns per ser amics del regidor A, altres per ser majors contribuyents, y altres socis de la societat B, tots excusan de complir degudament (...). La Junta de Sanitat no's rehuneix..., tampoch NINGÚ's cuyda de fer cumplir aquell ben dictat bando, posat últimament en los llochs més públichs de la població."* ¹⁰⁹. De tota manera, cal relativitzar les crítiques. La unanimitat dels periòdics opositors només és aparent, perquè els atacs solen anar en direccions diferents i denoten interessos materials que van més enllà de la gestió antiepidèmica. A *L'Arch*, per exemple, mai es criticava el regidor de la Sagrera i sempre es deia que era el millor barri de Sant Martí, ni tampoc hi trobarem les repetides crítiques de *La Antigua* a Joan Serra Solé, carnisser del Clot, inspector municipal en carns en el mercat d'aquest barri i director de *L'Arch de Sant Martí*. A part que sorprengui que un dels carnisseros pogués ser alhora l'inspector de carn, sorprenen també les denúncies repetides de *L'Arch* a la gestió municipal en inspecció alimentària. Naturalment, es denunciava allò que podia perjudicar els interessos del carnisser director de *L'Arch*, per més inspector municipal que fos, com quan criticava *"...l'escandalosa entrada de carn de badella i moltó que ve de Barcelona i Sant Andreu del Palomar. (...) O bé los guardas de consums no vigilan l'article per consigna de l'administració o bé és en aquesta part tan descuydada que mereix tota classe de censuras. Y cuidado que l'abús no és nou ni molt menys, sinó que ja fa algún temps que dura, ni tampoc se limita a poca cosa fins al punt que d'eix producte de contrabando se abasteixen aquí alguns convents y fondas, quedantne encara per a vendre al detall (...)* perjudica molt al comerç y a l'erari de Sant Martí de Provencals." ¹¹⁰. Tampoc accepta que, en cas que s'interceptin partides de carn clandestines hi hagi qui se n'aprofiti, perquè *"...lo que*

---

¹⁰⁸ R.O. 11-4-1860 i R.O. 19-6-1861

¹⁰⁹ *L'Arch de Sant Martí*, 14-6 i 23-7-1885

¹¹⁰ *L'Arch de Sant Martí*, 22-3-1885

perdan uns ho aprofitan els altres": l'Ajuntament fa la vista grossa, i hi ha qui ven aquella carn als pobres del poble. Segons Serra Solé, la carn era massa barata. Els preus havien pujat a Barcelona, Gràcia i Sarrià, però a Sant Martí no, "...degut a la poca unió que regna entre'ls abasteixedors. A Sant Martí s'hauria de vendre la carn a més preu (...) per pagarse més dret (...) y per no deixarse matar sertas classes de bestiar (...). Nosaltres temem que dintre de poc la puja de carn serà tan marcada que'n sortiran molt perjudicadas las familias jornaleras que abundan a Sant Martí. Ab tot, si bé la culpa la tindran las midas sanitarias observades a provincias, la major part de ella serà de l'Ajuntament que tan complacent ha sigut ab molts articles i tan poc ab aquest" ¹¹¹. Fins i tot, en ocasions qüestiona la suposada avidesa municipal en perseguir abusos en fàbriques i carrers mentre no combat els abusos en les carns. En una cançó, suposadament popular, diu: "*Senyó alcalde, senyó alcalde / magnífic Ajuntament / Us dono l'enhonorabona / vos aplaudeixo l'encert / que vareu tenir al prendre / aquell acort excelent / magnífich anticolèrich / per lo qual, sens perdre temps / una comissió de sabis / "matasanos" y demás / deu inspeccioná ab justicia / l'aygua de tots los pous / de las fábricas de gasosas / cervezas y altres refreschs. / Senyó alcalde, senyó alcalde / (...) una observació vull fervos / inspirada per bon zel / ¿Aquesta inspecció acordada / no podria fers' també / als pous dels apotecaris / dels taberners i demás / industrials al us del dia / que del pou ne fan diners?"* ¹¹².

La Antigua Unión també anava plena de comentaris d'aquest estil, però l'objecte de més crítiques en matèria d'abusos era, curiosament, el director de *L'Arch*. A les queixes d'aquest, *La Antigua Unión* responia que "...si quiere contradecirnos hable claro el señor Juan Serra Sulé, y niegue con la cara descubierta sin temer a nada ni a nadie como hace el independiente periodista, "y los que no están asalariados para decir lo contrario de lo que sienten y piensan, y si no ve más allá de sus narices", cúidase de vender a los necesitados del Clot carne y arroz de inferior calidad, y retírase, al fondo del hogar, y allí podrá rogar a Dios le tenga en su santa gracia, que bien lo necesita." ¹¹³. Se'ns escapa la manera de saber qui tenia raó, però és clar que el negoci de Serra Solé era un dels principals

---

¹¹¹ *L'Arch de Sant Martí*, 9-8-1885

¹¹² *L'Arch de Sant Martí*

¹¹³ *La Antigua Unión*, 13-9-1885

beneficiats per les circumstàncies de 1885, perquè les factures que presentava a la beneficència municipal eren de les més altes ¹¹⁴.

Aquesta mena de polèmiques encara es feren més vives quan no es tractava de valorar el subministrament d'aliments i productes farmacèutics en general sinó a nivell de beneficència. No fou fins a finals d'agost, quan el còlera ja estava força avançat, que el municipi començà a rebre importants donatius de la subscripció pública, procedents en bona part de l'empresariat (tant del que residia al poble com del que ho feia a Barcelona). A partir d'aleshores es pogué tirar endavant el servei de subministrament d'aliments i fàrmacs als malalts i als afectats per l'atur industrial. A diferència de 1854, doncs, l'empresariat no tan sols s'hi implicà fortament sinó sobretot públicament. Es notava l'esforç per donar publicitat a uns donatius que havien de contribuir a millorar la imatge ciutadana del donant.

Coneixem amb detall el funcionament d'aquest subministre per les informacions de la premsa local. Es proposava que es repartirien bons, cadascun dels quals equivaldria a una ració, la dieta diària d'un adult ("*tretze quartos de pa, carn, pastas i cansalada o tocino*"). Es mesuraria la quantitat que cadascú havia de rebre a partir del punt en què els ingressos familiars fossin menors al preu de la ració estipulada. Així, deia *L'Arch*, "*...una familia, composta de pare, mare, un fill gran i un fill que mama, si no guanyen res, toquen a tres racions diàries (3 bons). si el pare treballa y guanya sis, vuit, deu o dotze rals, com que l'import dels bonos es menor que'l valor del jornal, no tenen dret a cap. Si guanya menos que'l valor dels bonos, lo cual pot molt bé ser en una familia numerosa, la diferencia de setze quartos se li deu abonar ab bonos, es a dir que aixís cap individuo's queda sense la seva ració corresponent.*" ¹¹⁵. A la pràctica, això era més complicat: per evitar abusos, es pregà que tothom s'autocontrolés i controlés els veïns alhora. També es nomenà una "*Comissió Revisadora, composta dels dos Reverents Rectors, lo senyor alcalde, lo senyor primer tinent d'alcalde, lo senyor Santacana y Bonsoms com a suplent, lo senyor Joaquin Ribera y'l senyor Turró*". Però els abusos es produïren igual. Ràpidament, els dos periòdics d'oposició es llançaren a criticar la corrupció de la gestió municipal. La virulència dels atacs, però, no era la mateixa. *L'Arch* ho atribuïa a defectes implícits a qualsevol desplegament assistencial, mentre que *La Antigua* no ho tolerava en absolut, i llançava atacs personals durs contra els personatges

---

¹¹⁴ AMDSM, V.10, Beneficència, Varia, Lligall 1.

¹¹⁵ *L'Arch de Sant Martí*, 6-9-1885

de sempre i, en última instància, contra l'alcalde. En fer-se ressò de les dificultats inicials en trobar botiguers que volguessin subministrar productes de beneficència, deia que "*...se acordó expedir bonos, (...) los cuales estarán en poder del alcalde y tenientes, únicos encargados (...) de repartirlos entre los menesterosos, previo informe de los alcaldes de barrio y testigos. (...) ... dueños de establecimientos de consumo se oponen a la admisión del "papel moneda" creado por este. Casi todos avisados de las dificultades que en su cobro se oponen, no quieren tener por adeudor al Municipio, debida sin duda esta desconfianza a la dudosa práctica que se ha seguido y se sigue desde tiempo inmemorial, dando largas al cobro de la más insignificante cuenta, cosa que a tener un buen régimen administrativo no tendríamos que deplorar tan a menudo*"¹¹⁶. A això, *La Voz de las Afueras*, oficiós portaveu de l'Alcaldia, responia amb indignació a aquest tipus de comentaris al·legant que "*...más vale absolver a cien culpables que condenar a un inocente. Así también es preferible socorrer a cien familias no indigentes (...) que dejar sin socorro a un desvalido. (...) Si La Antigua cree preferible la economía de algunos bonos a la salvación de algunas vidas, no creemos que nadie envidie su manera de ver y de juzgar. Esto a parte de que, ni en Barcelona ni en ninguna parte seguramente, han sido tan pocos como en San Martín los abusos, por otra parte "inevitables" a que siempre da lugar el reparto de limosnas en grande escala, cualesquiera que sean su forma y su organización.*"¹¹⁷

Com gairebé sempre, malaltia, crisi i fam anaven associades. 1885 no fou només un any de còlera sinó també de crisi econòmica profunda¹¹⁸. El rigorós clima i els tractats comercials amb Anglaterra i França havien sacsejat fort la indústria catalana i l'havien enfrontat al Govern, i això també es notava en la premsa martinenca. *L'Arch* sintonitzava amb els criteris

---

¹¹⁶ *La Antigua Unión*, 30-8-1885

¹¹⁷ *La Voz de las Afueras*, 6-12-1885

¹¹⁸ A juny de 1885, *La Publicidad* descriu molt bé la situació: "*La crisis industrial que desde tanto tiempo viene asolando nuestra Cataluña ha tomado en poco tiempo tristísima extensión. La fabricación de algodones toda está poco menos que paralizada por falta de ventas. Y se ha llegado al caso de que los grandes establecimientos, que mejor pueden afrontar las circunstancias adversas del momento, han debido ceder y modificar la marcha normal.*

En la gran manufactura de hilados, tejidos y estampados de "La España Industrial", se reducía estos últimos meses á tres dias y medio por semana, y para colmo de miseria se ha dispuesto que solo se trabaje dos dias y medio por semana. Dícese, no sabemos con que fundamento, que algún establecimiento semejante ha reducido también el trabajo, sin que haya disminuído la venta, cumpliendo los pedidos con géneros que no son elaborados en la propia fábrica.

Así, poco á poco va reduciéndose nuestra desgraciada clase obrera, á que perezca de pura hambre, gracias á los desvelos del incomparable gobierno conservador, en pro de la ruina nacional."

proteccionistes del catalanisme i lligava la precarietat econòmica del moment amb l'actuació del diputat a les Corts, Roque Labajos, totalment absent del Districte, i es queixava de la manca de resposta ciutadana i política que manifestava Sant Martí. Lamentava que "*...S'anuncian eixos dias ab insistencia una porció de paros de fàbricas, degut a las críticas situaciones de sos duenyos o propietarios industrials. Per totas parts cundeix la miseria, los temples del treball se tancan y'l Govern, tan imprudent buscant y procurant la ruyna de Catalunya per tots los cantons possibles. (...) Y a propòsit, essent Sant Martí (...) la població més industrial d'Espanya, ¿com és que ni corporacions oficials ni centres, ni diputats ni ningú s'han pres la molèstia de donarse a conèixer una mica, protestant de la conducta del Govern que vol (almenys ho sembla) tan solament destruirnos, enervarnos y arruinararnos*"

119

La culpa de tot, doncs, era del centralisme estatal i la seva política lliurecanvista. Sempre en opinió dels catalanistes, perquè la resta de la premsa no ho interpretava així ¹²⁰. Per al gruix dels industrials, hi havia un problema específic del moment que anava més enllà de les habituals peticions de proteccionisme estatal, que tenia a veure amb el tractament antiepidèmic que els governants pretenien imposar. Es queixaven repetidament que "*..esos cordones y lazaretos vayan multiplicándose hasta el extremo de ser en la actualidad poco menos que imposible el circular las personas y los objetos ya por nuestra Península sino por cualquier provincia o comarca de ella; son cosas que han de conducir necesariamente a la paralización de todo movimiento económico y a la perturbación profunda de todas las relaciones de la vida social.*" ¹²¹. Es permetien recordar l'especificitat comercial de Barcelona i suggerien un tractament diferenciat. Des d'aquest punt de vista, la centralització de les decisions a Madrid devia entorpir aquestes relacions comercials en moment de còlera i situava Barcelona en desavantatge respecte altres ciutats. El cas d'Hamburg, ben estudiat per Richard Evans, amb un status de ciutat lliure dins l'Imperi, governada per una élite comercial i política alhora, contrastaria en aquest sentit amb la incapacitat política de les élites econòmiques barcelonines ¹²². Però cal relativitzar aquests arguments perquè, com a mínim fins aleshores,

---

¹¹⁹ *L'Arch de Sant Martí*, 8-3-1885

¹²⁰ De fet, del text se n'extreu la sensació de solitud d'aquests catalanistes martinencs que es veuen mancats de suport en altres esferes del poble, com quan, en signar-se el Memorial de Greuges que s'adreçaria al rei, lamentés que només el Centre Catalanista Provensalench hi donés recolzament en el poble.

¹²¹ Exposició de 400 industrials catalans al Ministre de Governació (citada per M. RISQUES: *El còlera...*, p. 32).

¹²² EVANS, Richard J.: *Death in Hamburg...*, pp. 33 i ss.

eren molt pocs els laments explícits de manca d'atenció política i moltes les queixes purament econòmiques adreçades, i no es pot dir que des del Govern no se'ls fes cas en aquesta matèria. El simple fet de relegar la presa de decisions en aquests aspectes en l'Ajuntament i les juntes de sanitat ho evidència. De ben segur que recordaven la major flexibilitat comercial dels governs de les dècades centrals del segle, quan el desconeixement científic de les causes del còlera havia portat a abandonar tota mena de control del trànsit mercantil, i les limitades mesures neoquarantenàries que ara s'adoptaven en forma d'inspeccions i anàlisis d'alguns productes i mercaderies sospitoses els semblaven exageradíssimes i altament nocives per als interessos comercials. Convé no creure's cegament aquestes queixes perquè les mesures adoptades eren similars a les que es preniën arreu d'Europa i, per altra banda, tampoc eren tan restrictives com els denunciants les entenien. Fins i tot en productes reconegudament perillosos, com els de l'Horta de València, la Junta de Sanitat de Barcelona havia decidit que no hi havia problema en deixar-los entrar lliurement a la ciutat ¹²³. D'altra banda, les autoritats municipals es van resistir tant com van poder a declarar oficialment l'epidèmia per evitar perjudicis comercials. L'alcalde de Barcelona, per exemple, es negava davant de la Comissió de Salubritat a deixar d'atorgar patents de sanitat als vaixells de mercaderies que sortien del port, al·legant que *"...eran tan importantes los perjuicios que acarrearía la declaración pública del contagio que opinando de la misma manera el Exmo. Sr. Gobernador Civil de la provincia prometió, como así se ha hecho, no publicar ningún parte en la Gaceta siempre que la prensa local se oblique a no dar noticia alguna."* ¹²⁴

Fos com fos, la crisi industrial incidí notablement en el desenvolupament de l'epidèmia, i això té relació amb la polèmica suscitada per la possibilitat de combatre el còlera amb una vacuna. L'esforç científic havia portat Robert Koch a aconseguir aïllar el bacil del còlera. El descobriment era recent, de 1883, i encara discutit, però l'Ajuntament de Barcelona se l'havia pres ben seriosament. El 1884, a instàncies de Jaume Ferran, l'Alcaldia costejà una expedició a Toló i Marsella, formada per tres metges, encapçalats pel mateix Ferran, amb l'objectiu d'examinar els descobriments de Koch i avaluar els seus efectes en el brot de còlera d'aquelles ciutats, on Pasteur pretenia aplicar els nous principis microbiològics. De l'experiència en sorgí la vacuna contra el còlera que Ferran desenvolupà en els mesos posteriors i que es convertí en la gran novetat de l'episodi de 1885. Un cop es féu públic el descobriment, ningú ignorava que no

---

¹²³ AMAB, Governació, Sèrie D, Exp. 426/1880, Actes JMS, 13-4-1885

¹²⁴ AMAB, Governació, Sèrie D, Exp. 481/1885. Actes de la Comissió de Salubritat, 6-8-1885

es tractava d'un més dels centenars de remeis suposadament infalibles que s'anunciaven diàriament a la premsa, però no per això deixà de despertar fortes suspicàcies entre la comunitat científica, pel propi caràcter de Ferran i pels mètodes poc ortodoxos que utilitzava. Fos o no efectiva (fins i tot el propi doctor assumia les seves limitacions) era evident que d'obtenir el permís oficial, la vacuna canviaria moltes coses i desmuntaria els equilibris precaris amb què, al cap dels anys, la societat s'havia acostumat a conèixer durant els brots de còlera. No podem aprofundir-hi perquè el tema per si sol mereix un estudi monogràfic. La bibliografia de l'època, tant del propi Ferran com d'estudis paral·lels és abundantíssima ¹²⁵. També hi ha força estudis que s'hi han referit posteriorment, perquè el descobriment de la vacuna comportà un debat científic i polític alhora ¹²⁶. Premsa, polítics i científics van veure obligats a posicionar-se sobre l'ús de la nova vacuna, per més que els seus efectes fossin encara relatius. Al·legant dificultats tècniques a l'hora d'aplicar-la i l'ús de mètodes perillosos en la inoculació, molts científics prengueren partit contra la vacuna. També ho féu el Govern espanyol, assessorat per informes mèdics, però amb altra mena de pressions al darrere, convenientment estudiades per Fernández Sanz. A l'altra banda, el Partit Liberal es convertí en el portaveu parlamentari dels que defensaven la vacuna de Ferran, entre ells, molts interessos comercials. No és estrany que fossin els mateixos que denunciaven llatzerets i acordonaments com a inútils front al còlera i nocius per als negocis els que ara defensaven la vacuna per capgirar l'estratègia antiepidèmica. I

---

¹²⁵ Fent només referència a treballs sobre la vacuna del còlera, cal citar, entre les obres de Ferran, *La inoculación preventiva contra el cólera-morbo asiático*, amb col·laboració dels Drs. Amalio Gimeno i I. Paulí, Barcelona, 1912 (3a. edició); *Memoria sobre el parasitismo bacteriano*, premiada per l'Acadèmia de Medicina de Madrid, 1884; *Memoria sobre la vacunación contra el cólera*, presentada per l'Ajuntament de Barcelona, 1884; *Estadística de los resultados de la vacuna anticolérica*, 1a. i 2a. sèries, 1885 i 1886; *Breves consideraciones sobre la etiología y profilaxis del cólera-morbo asiático*, 1886; *La reivindicación de la prioridad de la découverte des vaccins du choléra asiatique*, 1888. Entre les obres d'altres autors sobre la figura del Dr. Ferran i la vacuna contra el còlera, destaquem SOL y ORTEGA, Juan: *Contribución al homenaje al Dr. Ferran*, Barcelona, 1907; PAULIS y PAGÈS, Joan: *Ferran, el cólera y la tuberculosis*, Barcelona, 1931; *Homenaje al inmortal Dr. Ferran*, in "Revista de higiene y tuberculosis", Valencia, 1930; BERTRÁN, Marcos Jesús: *Ferrán*, Barcelona, 1917; GIMENO, Amalio: *La cuestión Ferrán en el Ateneo*, Madrid, 1885; PULIDO, Angel: *Vae Inventoribus Magnis*, Barcelona, 1921; *Precursor, representativo y mártir*, Barcelona, 1921; *Dictámenes oficiales de la primera comisión de las vacunaciones anticoléricas*, Juny 1885; *Dictamen especial del Doctor Mendoza*, Juliol, 1885; *Dictamen á la Diputación de Zaragoza*, Agost, 1885; *Dictamen á la Diputación de Granada*, Juny, 1885.

¹²⁶ Una bona síntesi d'aquest debat mèdic a FAUS SEVILLA, Pilar: *Epidemia y sociedad en la España del siglo XIX. El cólera de 1885 en Valencia y la vacunación Ferrán*, in LÓPEZ PIÑERO - GARCÍA BALLESTER - FAUS SEVILLA: *Medicina y sociedad en la España del siglo XIX*, Madrid, Sociedad de Estudios y Publicaciones, 1964. També el treball recent de Maria José BÁGUENA CERVELLERA: *La primera vacuna bacteriana. Jaume Ferran i Clua*, in ROCA ROSSELL, A. - CAMARASSA, J. M.: *Ciència i tècnica als Països Catalans. Una aproximació biogràfica als darrers 150 anys*, Barcelona, Fundació Catalana per a la Recerca, 1995. Sobre el debat polític i les reaccions populars que generà, vid. RISQUES, M.: Op. cit. p. 31-32. Sobre les implicacions socials que un i altre mètodes de combat de la malaltia poguessin tenir, en canvi, l'única obra a què hi fa referència és el repetidament citat de FERNÁNDEZ SANZ, Juan José: *1885: El año de la vacunación Ferrán. Trasfondo político, médico, sociodemográfico y económico de una epidemia*, Tesi Doctoral, Publicació Fac-símil Universidad Complutense de Madrid, Madrid, Fundación Ramón Areces, 1990.

en aquesta batalla convergiren puntualment burgesia i classes populars, fartes també d'aïllaments, acordonaments i desinfeccions. Convindria estudiar perquè Ferran anà a vacunar a València i no a Barcelona, on aquesta convergència acabà aglutinant la major part de les forces polítiques i socials ¹²⁷. La força de l'epidèmia al País Valencià no deu pas ser l'única explicació, perquè sorprèn l'oblit en què cau Ferran a l'Ajuntament de Barcelona durant l'any 1885, sobretot tenint en compte l'important paper que hi havia tingut fins aleshores i el que hi tindria a partir de 1886, durant el govern del liberal Rius i Taulet. Tot fa pensar que el consistori barceloní es veié atrapat enmig de les trifulques entre els dos grans partits estatals. Durant les alcaldies dels conservadors Faura i Coll i Pujol, Ferran havia estat el portaveu i el garant de la innovació científica que l'Ajuntament encapçalava, però en les batalles polítiques de 1885, una alcaldia conservadora no devia poder seguir defensant Ferran. Un cop el govern de Cánovas i Romero Robledo hagué caigut, entre altres coses per l'afer de la vacuna, i un cop els liberals hagueren recuperat el govern estatal i l'alcaldia, Ferran podia tornar a l'Ajuntament per la porta gran, i Rius i Taulet, malgrat els xocs amb el Govern que això li reportaria, podia defensar-lo fins al punt d'inaugurar per a ell l'innovador Laboratori i Institut Microbiològic Municipal ¹²⁸.

És evident el contingut polític de l'afer Ferran. Ha estat analitzat a nivell estatal i convindria estudiar-lo a nivell barceloní, sobretot a partir de les relacions del doctor amb l'Ajuntament i del fet que, com constata Risques, a Barcelona no es produïssin aldarulls i pressions populars en aquest sentit, justament on més adeptes podia aplegar la seva causa. Cal estudiar-ho a nivell local per poder superar el debat parlamentari general, analitzat per Fernández Sanz, i entendre les relacions entre la vacuna i els interessos comercials que pressionaven per una altra banda. Però també amb una altra mena d'interessos, que es veien força més clars en petites localitats com Sant Martí de Provençals. La premsa martinenca insistia poc en la qüestió dels llatzerets i acordonaments, en part perquè al poble no n'hi hagué, degut a les condicions topogràfiques del municipi, segons afirmava l'alcalde en l'informe posterior al còlera. El tema que més polèmica hi generà fou el de la corrupció, i en aquest sentit, la qüestió Ferran també hi tenia a veure. Un grup de més de 500 veïns de Sant Martí adreçà una sol·licitud al metge tortosí per tal que hi anés a vacunar, però l'Ajuntament s'hi oposà fermament. L'alcalde, s'hi negà en nom de la ciència, i amb això, la seva actitud encaixava plenament dins els patrons que remarca Fernández Sanz:

---

¹²⁷ Extraoficialment, però, Ferran vacunà a Barcelona i a Sant Martí (Vid. *La Voz de las Afueras*, 20-9-1885)

¹²⁸ ROCA ROSSELL, A.: *Història del Laboratori Microbiològic Municipal. De Ferran a Turró*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1988.

"... lo característico de la epidemia de 1885 es la proliferación de específicos (...) presentados con apelativos de "infallible", "único", "muy superior a todos", "mejor y más económico", (...) expedidos al margen de la ley -sin que el Gobierno intervenga-, y donde, junto a algunos farmacéuticos, también entran en competitiva lid los químicos, drogueros, bodegueros, peluqueros, confiteros, tenderos de ultramarinos, curas y sacristanes.

(...) Cabe pues señalar dos planos en el comportamiento de los farmacéuticos: uno, de la inmensa mayoría, el realizado de acuerdo con la ley, expendiendo bien los preparados requeridos por los médicos bien los desinfectantes que, lógicamente, suponen un inusitado trasiego en el transcurso de la epidemia y que, obviamente implican un substancial incremento en los ingresos; y el de aquellos otros, escasos en número, aunque muy conocidos merced a la publicidad -que, al margen de la ley, expenden en sus farmacias remedios secretos o de extranjera procedencia- (...). Ahora bien, ¿se escapa a aquellos que mercantilizan su profesión (...) la idea de que el triunfo de Ferrán puede suponer una merma en el negocio de venta de desinfectantes, láudanos y demás preservativos, aunque sean autorizados por la ley?"¹²⁹

Al costat dels enfrontaments parlamentaris cal analitzar la política menuda i els múltiples interessos que s'hi interrelacionen, entre els quals no hi destaquen tant els dels xerrameques de fira que venen elixirs infalibles al marge de la llei com els dels que es poden permetre aprofitar-la per al seu lucre personal, i que per tant, faran els possibles per evitar que canviï la legislació que tant els beneficia, per més que aquest canvi suposés implantar una vacunació que semblava obrir la porta a la fi del còlera. El desplegament sanitari que s'havia anat complicant amb el pas dels anys portava aparellada la generalització d'unes condicions extraordinàries de les quals alguns podien aprofitar-se, sobretot els venedors d'aliments i productes farmacèutics. En cas que una vacuna com la de Ferran tingués èxit, tota la parafernàlia sanitària organitzada perdria el seu sentit. Cal no oblidar que la beneficència era gratuïta, però els farmacèutics i botiguers la cobraven directament de la caixa municipal. En aquest sentit, les demandes de l'oposició a Sant Martí són ben clares, sobretot quan van dirigides contra l'alcalde:

"D. JUAN AGUSTÍ CARRERAS: Republicano sinalacmático, conmutativo y bilateral, aspirante a la vara de Alcalde primero y eterno presidente de la comisión de consumos. (...) Simpático farmacéutico, según se nos asegura, espendedor de recetas, cobraderas en la caja municipal."¹³⁰

"Circulan ciertos rumores que á ser ciertos tendríamos la satisfacción de ver al Sr. Juan Agustí Carreras, farmacéutico, teniente de Alcalde, enmedallado pretendiente á diputado y otras mil yerbas que ignoramos, con el cargo de Alcalde primero de esta

¹²⁹ FERNÁNDEZ SANZ, J. J.: 1885....., pp. 578 i 264

¹³⁰ La Antigua Unión, 1-9-1884

*localidad por haberse declarado "conservador" hasta el "tuétano" de sus huesos. Pero otros amigos suyos dicen que la persona que en el centro zorrillista se declaró liberal y demócrata como el primero que haya en una reunión electoral no puede volverse conservador por la ambición de una vara mas raída que la redaccion de "La Voz de las Afueras" "*¹³¹

*"... Sant Martí té prou recursos propis pera suprimir del tot la mendicitat pública. Avuy devem afegirhi que ab las cantitats destinadas á la beneficencia n'hi ha prou pera atender á las necessitats dels pobres més de planyer, los vergonyants, que fent del treball una font noble y digna de recursos pera sa familia, s'aconsolan de morir de fam abans de implorar caritat. (...) Cada regidor, cada empleat del municipi, tots y cada un dels que directa o indirectament intervenen en la distribució dels recursos (...) pel sol fet d'entrar á Casa la Vila's vehuen sitiats per coneguts seus, ó amichs d'aquestos, sollicitant bonos, y com que no hi ha una gran vigilancia en aquest repartiment, resulta ell defectuós, per grans que sian (que prou que ho son) les cantitats que s'hi destinin."*¹³²

El desplegament assistencial s'havia anat fent cada cop més complex, i això es reflectia sobretot en moments d'epidèmies. La conseqüència més immediata, de ben segur, havia estat la fi de les protestes i aldarulls populars que a principis de segle acompanyaven cada contagi. Amb el pas del temps, l'avenç científic per una banda i els canvis polítics per una altra havien anat capgirant la situació. La incipient superació del buit terapèutic experimentat a mitjan segle i el relaxament de les mesures sanitàries aïllacionistes havia contribuït a millorar la imatge dels metges i a una creixent medicalització de la societat. Per altra banda, uns mínims de permissivitat política i social havien ajudat a trobar noves vies d'expressió de les inquietuds i el malestar popular que no passessin per protestes aparentment irracionals contra els contagis. Per últim, la creixent implicació de les autoritats en trobar formes de combat de l'epidèmia que es basessin en la col·laboració de tothom contribuïren a la cohesió social i al canvi polític alhora. Es començava a vertebrar una política social superadora del liberalisme clàssic, però als límits estrictament assistencials i sanitaris a què es volia seguir reduint aquesta política social calia afegir-hi els condicionants que hi incorporaven tota mena d'interessos econòmics particulars o de grup. L'experiència de Barcelona i del seu suburbi n'és un bon exemple. L'èxit del finançament per la via de la subscripció pública de Sant Martí a 1885, en contrast amb el fracàs de 1854, demostra, per exemple, l'aposta per un marc paternalista i voluntarístic de relacions. Igualment, l'afer Ferran evidencia el lligam entre política, ciència i interessos particulars. A 1885, quan els nous descobriments encara s'estaven discutint, es podia intentar obviar-los en funció d'objectius individuals. A partir del moment en què els descobriments van ser científicament irrefutables

---

¹³¹ *La Antigua Unión*, 14-6-1885

¹³² *L'Arch de Sant Martí*, 5-11-1885

esdevingueren políticament indefugibles. Quedava molt clar què calia fer i què no s'estava fent. L'avenç serví, doncs, per clarificar les coses i les corporacions científiques guanyaren pes, no tan sols acadèmic, sinó també polític. Pocs anys després, a 1891, Angel Pulido, un referent per a la medicina espanyola de l'època, es felicitava perquè els nous descobriments havien permès que la ciència mèdica deixés de ser camp de batalla entre metges de dretes i d'esquerres¹³³. S'havien acabat les estèrils lluites entre positivistes i espiritualistes, entre contagionistes i anticontagionistes a partir del moment en què aparegueren uns referents clars i tots els científics anaven a una. A partir d'aquest fet, deia, es podia començar a pensar en desterrar els polítics d'ofici i substituir-los per científics i professionals, que de ben segur gestionarien millor matèries tan lligades al benestar de les persones. Paradoxalment, deia, aquesta superació de les rivalitats polítiques internes, per a molts no era més que l'evidència que ara tots els metges s'havien fet d'esquerres. Segons Pulido, no havien canviat les persones sinó les coses. La irrefutabilitat dels descobriments científics havia obligat a canviar molts plantejaments i a tancar certes rivalitats polítiques que alguns es resistien a superar¹³⁴.

La política liberal estava canviant, i ho feia a batzegades cada cop que les condicions sanitàries hi obligaven. Un cop el sotrac havia passat es replantejava la vella qüestió de fins a on calia assistir, i de fins a quin punt es tractava d'una assistència caritativa o d'un dret. Els termes del debat polític, amb més o menys claredat, es movien entre aquests límits des de feia temps, però començaren a trencar-se, a Espanya com arreu d'Europa, entre les últimes dècades del segle XIX i les primeres del segle XX. El quan és bastant clar, si acceptem un marc cronològic tan ampli com aquest. El com és més ocult, més complex i ple de matisos, i supera les possibilitats d'aquest treball si provem d'abastar-lo de ple. Entendrem més coses si no pretenem abarcar tots els mòbils de les diferents agrupacions polítiques i socials i ens limitem a centrar-nos en els canvis en l'àmbit benèfic-sanitari, aquell al qual els mateixos liberals havien reduït la qüestió al llarg de tants anys.

---

¹³³ Sobre la figura de Pulido, cal consultar PULIDO MARTÍN, Angel: *El Dr. Pulido y su época*, Madrid, Impr. F. Doménech, 1945

¹³⁴ *Revista de Higiene y Policía Sanitaria*, 3-3-1891, citant Angel PULIDO: *Los médicos y la política*, a "El Liberal".

CAPÍTOL 7

EVOLUCIÓ LEGISLATIVA. AVENÇOS CIENTÍFICS I RETICÈNCIES POLÍTIQUES

L'experiència epidèmica de les últimes dècades havia estat decisiva per als canvis, i més encara ho fou l'aparició dels nous plantejaments científics que obligaven a desencallar una situació anquil·losada de feia temps. És significatiu que les reformes s'anessin produint sobre la marxa en els municipis, sense respondre a iniciatives de més altes instàncies. Els ajuntaments hagueren d'anar replantejant les coses encara que l'ordenament jurídic evolucionés amb força més lentitud. Al marge de decrets puntuals que pretenien resoldre les qüestions més urgents, s'avançà poc en matèria legislativa ¹. Hi hagué molts projectes per reformar les obsoletes lleis de 1849 i 1855, però cap d'ells prosperà.

La necessitat d'una reorganització era evident, però liberals i conservadors tenien plantejaments molt diferents. El primer gran intent de reforma sanitària fou el que inicià Sagasta entre 1881 i 1883, en el primer moment en què l'esquerra parlamentària accedia a l'executiu després del Sexenni. Fins aleshores, els canvis havien estat més per omissió que no pas per acció, i havien quedat reduïts a la reobertura de la beneficència eclesiàstica que impulsà Romero Robledo tot just iniciada la Restauració. La dinàmica política de les dues últimes dècades del segle XIX responia clarament als successius canvis de Govern: iniciatives de reforma sanitària en períodes de govern liberal, que s'allargaven en els parlaments fins que quedaven sistemàticament frenades durant les legislatures de signe conservador. Això responia a la persistència de dues formes d'encarar la política social que s'havien anat configurant des de les dècades centrals del segle XIX, quan s'assentaren les regles del joc del nou liberalisme. S'havia reduït l'acció pública en matèria social als àmbits de beneficència i sanitat, amb confuses fronteres entre si i amb canviants enfocaments al llarg de les dècades. Els governs conservadors solien prioritzar l'acció benèfica i relegar els aspectes sanitaris, i els liberals actuaven a la inversa. En la majoria dels casos, per a la dreta, la sanitat es reduïa a la prevenció epidèmica, entesa en el sentit més tradicional del terme: control del tràfic de persones i mercaderies. La

---

¹ Potser el principal exemple d'aquests reglaments puntuals, forçats per la urgència de la situació, és el R.D. 12-6-1887 que reformava el ram de sanitat marítima, a la vista de les recents experiències epidèmiques i dels nous plantejaments contagionistes.

política social conservadora tenia molt poc a veure amb allò que avui entenem per sanitat. Quedava relegada a l'àmbit benèfic, i més quan la restauració dels Borbons els permeté també restaurar l'assistència d'arrel catòlica que el primer liberalisme havia hagut de desmuntar. Ho proven les diferents reformes del ram ². Prioritzar aquests aspectes permetia restringir la influència d'unes corporacions científiques que, en matèria de sanitat, havien pogut eixamplar el seu espai de joc en els últims anys, permetia alhora recuperar la influència catòlica perduda temps enrere com a conseqüència de les necessàries desamortitzacions i evitava eixamplar els pressupostos estatals amb les enormes despeses que l'aplicació dels nous criteris científics haurien comportat. Els liberals, per altra banda, prioritzaven una política social basada en la salubrificació urbana empresa des dels municipis a partir d'unes directrius estatals més o menys àmplies, d'acord amb els nous corrents que havia iniciat el moviment de Chadwick a Anglaterra i que fou seguit amb major o menor grau arreu d'Europa. Eren reticents a l'embranchida que suposava per a l'Església reforçar la beneficència, però tampoc es podien permetre els dispendis que hauria suposat l'assumpció plena d'aquesta assistència per part de l'Estat, i per això la mantenien amb més o menys decisió. Aquesta nova sanitat, que eliminava les barreres comercials en favor d'una política de salubrificació urbana, s'havia anat convertint en una bona aposta en la mesura que evitava l'assistència material directa i centrava les polítiques de benestar en qüestions d'higiene que permetien combatre algunes de les causes de la sobremortalitat i el malestar urbà, encara que d'altres en restessin al marge. D'aquesta manera, això els permetia seguir fent un discurs lleugerament reivindicatiu i progressista, alhora que convergien amb les demandes de les corporacions científiques i els interessos dels comerciants.

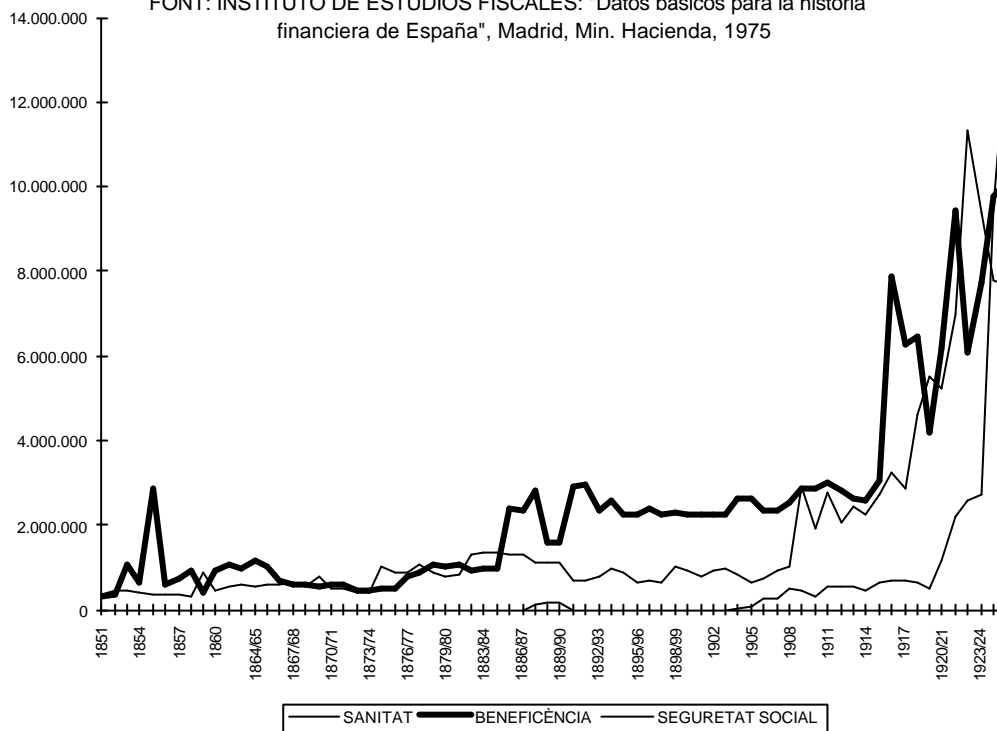
Que el conjunt de la implicació de l'Estat en matèria social anà cresquent a la fi d'això que hem anomenat model liberal clàssic, i que les dues darreres dècades del segle XIX foren decisives en aquest sentit, ho prova la simple anàlisi de l'esforç pressupostari en matèria de sanitat, beneficència i seguretat social al llarg del període:

---

² Les moltes disposicions encaminades a restaurar l'antiga beneficència que durant el Sexenni, i sobretot durant la I República, s'havien suprimit són una bona mostra de l'enfocament assistencial de la política social dels primers governs de la Restauració. Dels primers moments en destaquen la R.O. 8-2-1875, que restablia els patronats benèfics de la Corona, la R.O. 1-4-1875, que restaurava les Conferències de Sant Vicenç de Paül, el D. 27-4-1875 que creava una Junta de Senyores estatal encarregada d'auxiliar el Govern en aquestes funcions, i sobretot, el R.D. 27-4-1875, que reorganitzava els serveis de beneficència i instruïa l'exercici del protectorat per part del Govern. Més endavant, amb l'aprovació de la nova llei municipal (L. 2-10-1877) es prosseguia la tendència a buidar les competències municipals en la matèria en favor de la centralització estatal, per una banda, i en la cessió de molts àmbits d'actuació a les entitats privades, per l'altra. A 1885, el R.D. 27-1-1885 acabà de deixar les coses clares perquè retornava el patronatge de tots els centres religiosos als seus antics possessors.

DESPESES EN SANITAT, BENEFICÈNCIA I SEGURETAT SOCIAL Pressupostos de l'Estat, 1851-1926

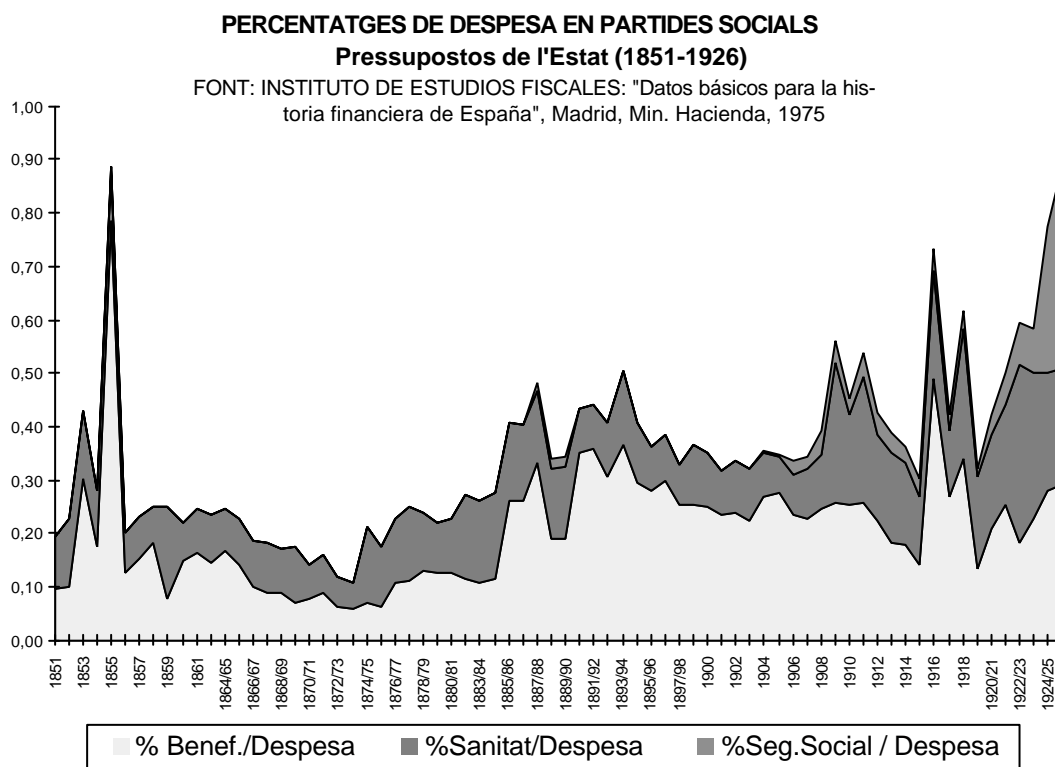
FONT: INSTITUTO DE ESTUDIOS FISCALES: "Datos básicos para la historia financiera de España", Madrid, Min. Hacienda, 1975

Encara que el contingut real de la política de l'Estat tingués menys a veure amb qüestions socials que no pas la dels municipis, és evident que, en aquest nivell també hi hagué canvis decisius en les darreres dècades del segle XIX. El cicle epidèmic dels anys vuitanta tingué un impacte perdurable sobre les xifres de beneficència, cosa que mai havia passat fins aleshores. La punta de 1855 denota tant la virulència del còlera de l'any anterior com les limitacions econòmiques quotidianes. Un cop passat el moment crític, ràpidament es tornava a la migradesa pressupostària. A 1865 es repetí el mateix fenomen, tot i la menor força del còlera. A 1871, en canvi, no es nota cap efecte de l'epidèmia de febre de l'any anterior, fet que reflecteix les reticències assistencials dels governs progressistes durant el Sexenni. En canvi, amb l'arribada dels conservadors a partir de 1875, el resorgiment de les preocupacions benèfiques no tan sols començà a notar-se pels nous acords amb les congregacions eclesiàstiques sinó que també tingué una traducció clara en la hisenda estatal. No obstant això, la tendència a l'alça es multiplicà decisivament amb l'epidèmia de 1885 i, el que és més important, no descendí a partir d'aleshores sinó que, per primer cop, es mantingué. Amb el lleuger parèntesi de 1888-89, la reforma benèfica de 1890 consolidà l'augment iniciat cinc anys abans, perquè no es limità a obligar els ajuntaments a establir serveis permanents sinó que incrementà significativament els pressupostos estatals.

En matèria sanitària es notaren menys els efectes de les epidèmies. A aquest nivell, les despeses estatals es dedicaven sobretot a la prevenció epidèmica. Contra el que seria lògic pensar, els contagis mai impulsaren l'increment de la despesa en prevenció. Fins i tot en els anys decisius de la dècada dels vuitanta no hi hagué la mateixa reacció que en els pressupostos de beneficència. Remarcablement, no fou fins als governs de signe liberal posteriors a l'aprovació de la conservadora Instrucció de Sanitat de 1904 que els pressupostos sanitaris començaren a incrementar-se significativament. Tanmateix, fou a partir del cicle epidèmic dels anys vuitanta que es va iniciar un canvi quantitatiu limitat, que no s'aguditzaria fins ben entrada la segona dècada del segle XX, gens casualment, en uns anys marcats per un nou cicle epidèmic (tifus i grip) i pels efectes de la crisi de 1917. Si bé cal reconèixer que la inflació regnant en aquest últim període obliga a relativitzar les xifres, el canvi es fa palès també si ens mirem la participació d'aquestes despeses dins del conjunt del pressupost estatal:

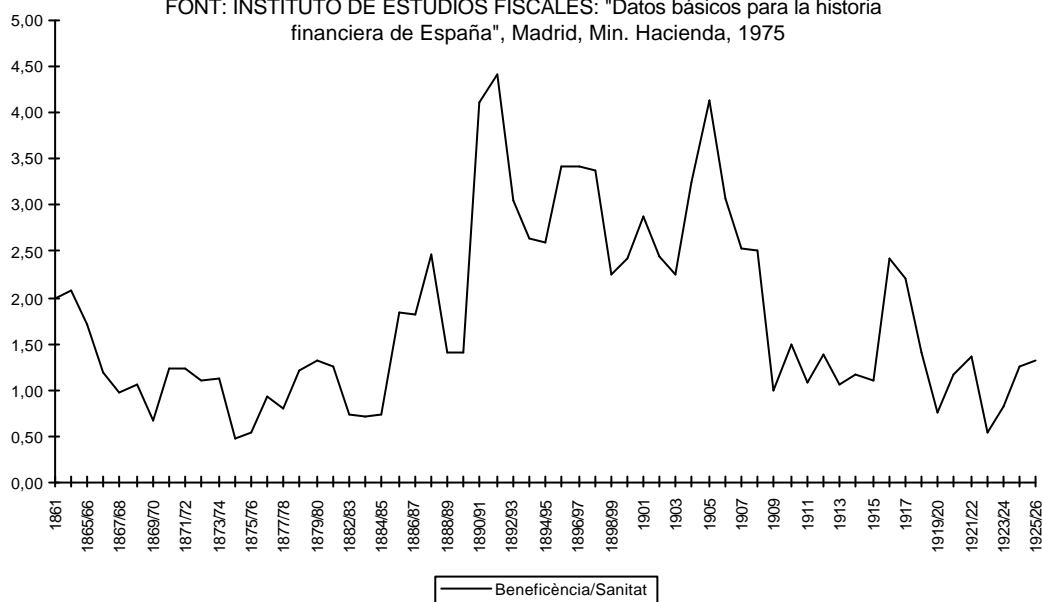
Deixant al marge el creixement excepcional de 1855, la participació d'aquestes partides en els pressupostos estatals és un bon reflex del paper que l'administració de l'Estat jugà durant

el liberalisme clàssic i en els anys posteriors. La participació en el total de la despesa fou ínfima al llarg de tot el període, infinitament lluny del que aquests conceptes suposen en el pressupost de qualsevol estat d'avui dia. Tanmateix, s'observen diferències significatives durant el període. En una primera fase, a partir de l'aprovació de la legislació liberal bàsica, les dades reflecteixen un individualisme estricte, amb participacions insignificants, de menys d'un 0,20% del total de la despesa de l'Estat, en clara consonància amb els principis assentats aleshores. A partir dels anys vuitanta, en canvi, i sempre amb avenços molt relatius, la participació d'aquestes partides dins del conjunt de la despesa començà a incrementar-se. És la nova etapa que començava a obrir-se just en el cicle epidèmic finisecular. Sempre dins d'un marc preferentment poc intervencionista i sense sortir-se dels criteris liberals, el nivell de participació es més que doblava, assolint progressivament cotes properes al 0,50%. En canvi, l'acceleració posterior que deixaven entreveure les xifres absolutes per als anys de la Gran Guerra queda força mitigat amb aquestes dades relatives. Més que no pas un canvi sòlid, el d'aleshores fou en part un esforç puntual que es deixà notar en els episodis concrets de 1914-1918, i en part un miratge degut a la forta inflació del moment. Per a veure canvis més profunds caldria esperar a 1919, amb la consolidació del règim de la Seguretat Social i, sobretot, als plantejaments expansionistes en la despesa pública que comportà la Dictadura de Primo de Rivera.

Al marge d'aquest marc general, l'anàlisi dels pressupostos estatals permet intuir les divergències abans apuntades en la concepció social de conservadors i liberals al llarg de la Restauració. Si analitzem la relació entre les despeses en beneficència i les despeses en sanitat obtindrem la següent tendència evolutiva:

RATIO BENEFICÈNCIA/SANITAT Pressupostos de l'Estat, 1851-1926

FONT: INSTITUTO DE ESTUDIOS FISCALES: "Datos básicos para la historia financiera de España", Madrid, Min. Hacienda, 1975

Després de l'increment pressupostari que havia significat el còlera de 1865, les partides benèfiques de la despesa estatal havien tendit a la baixa durant els anys del Sexenni, si exceptuem el breu ascens lligat a la febre groga de 1870-71. Amb l'arribada de la Restauració començaren a créixer significativament. En aquest context d'alça, s'entreveu un major esforç en matèria sanitària al llarg dels períodes de govern liberal, tot i que això mai fou tan palès com en els pressupostos municipals. Ho expliquen el tipus de despeses sanitàries estatals, fonamentalment vigilància i prevenció de contagis epidèmics procedents de l'exterior, i municipals, preferentment encarades als aspectes d'infraestructura urbana que s'havien anat imposant com al principal eix d'acció social del progressisme europeu. Sigui com sigui, els altibaixos de la ratio en els pressupostos de l'Estat també evidencien aquesta doble perspectiva de la política social liberal. En un context de creixent importància de les partides de beneficència en la primera etapa de la Restauració, destaquen les caigudes que, gens casualment, es produïren just en moments de govern liberal. A partir de 1881, durant el primer pas de Sagasta pel poder, es produí el primer descens de la ratio, no tant per la davallada relativa del pressupost benèfic sinó pel substancial augment de la despesa sanitària. El brot colèric de 1885, amb el consegüent dispendi benèfic, matisà la tendència inicial del govern liberal que no es recuperaria en el següent pas de Sagasta pel poder, fins a 1890. A partir d'aleshores, la reforma conservadora de la beneficència de 1891, repetidament citada, no suposà tan sols un increment dels pressupostos benèfics municipals, com era l'objecte del decret, sinó que també comportà importants canvis a nivell estatal. L'ascens brusc del primer moment es traduí a la baixa en dos

episodis posteriors, 1893 i 1898, coincidint altre cop amb els dos governs liberals. La dinàmica regeneracionista finisecular tornà els conservadors al poder i, per pocs anys, es mantingué la tònica anterior dels governs de la dreta. Significativament, no fou fins a l'entrada dels liberals en el govern, a 1905 i 1906, en les etapes de Montero Ríos y Moret, que la Instrucció General de Sanitat, aprovada a 1904 sota govern conservador, no es traduï per primer cop en un augment sostingut dels pressupostos sanitaris que fins aleshores sempre s'havien mantingut clarament per sota de la despesa en beneficència. Els governs conservadors posteriors, sota la direcció de Maura, evidenciaren un canvi de tendència d'importància secular. No tan sols s'acabà amb la tradicional deixadesa conservadora en matèria sanitària i es féu efectiu l'eixamplament conceptual que la Instrucció de 1904 significava, sinó que per primer cop es començà a donar una empenta remarcable a la incipient Seguretat Social.

A la vista de tot això, els debats parlamentaris d'aquests anys prenen nova llum. Allò que, aparentment, eren només un seguit de temptatives de canvi adquireix una nova lògica. Tot just iniciada la Restauració, amb Romero Robledo al ministeri de Governació, els conservadors havien abordat un replantejament de la política social basat en criteris de descentralització d'un sistema benèfic que retornava a mans dels particulars. D'entrada, es reagrupaven sanitat i beneficència sota un únic negociat, i des de ben aviat, es veié com la prioritat social dels conservadors era l'acció benèfica i la restauració de l'antic funcionament de la caritat assistencial a Espanya. És important remarcar la urgència amb què, tot just iniciat el nou règim, els conservadors restauraren tot allò que el Sexenni havia enderrocat, perquè implícitament significava restituir a l'Església bona part de les prerrogatives que se li havien vingut discutint des de l'ascens del liberalisme, i aquest pas el donaven els governants força abans que el mateix catolicisme mostrés cap mena de simpatia pel nou règim ³. Més endavant, aquest enfocament essencialment benèfic i caritatiu de la política social es consolidaria amb l'aposta de Lleó XIII per un acostament al liberalisme i a les classes populars. Però el que era nou en aquest catolicisme social, cal recordar-ho, era l'actitud de l'Església, no la del liberalisme conservador, que ja en aquesta primera fase de la Restauració, com en tots els altres moments en què havia governat, demostrava sentir-se còmode amb una caritat eclesiàstica que li solucionava el problema d'assistir aquells que quedaven marginats per les noves regles del joc econòmic ⁴. Un

---

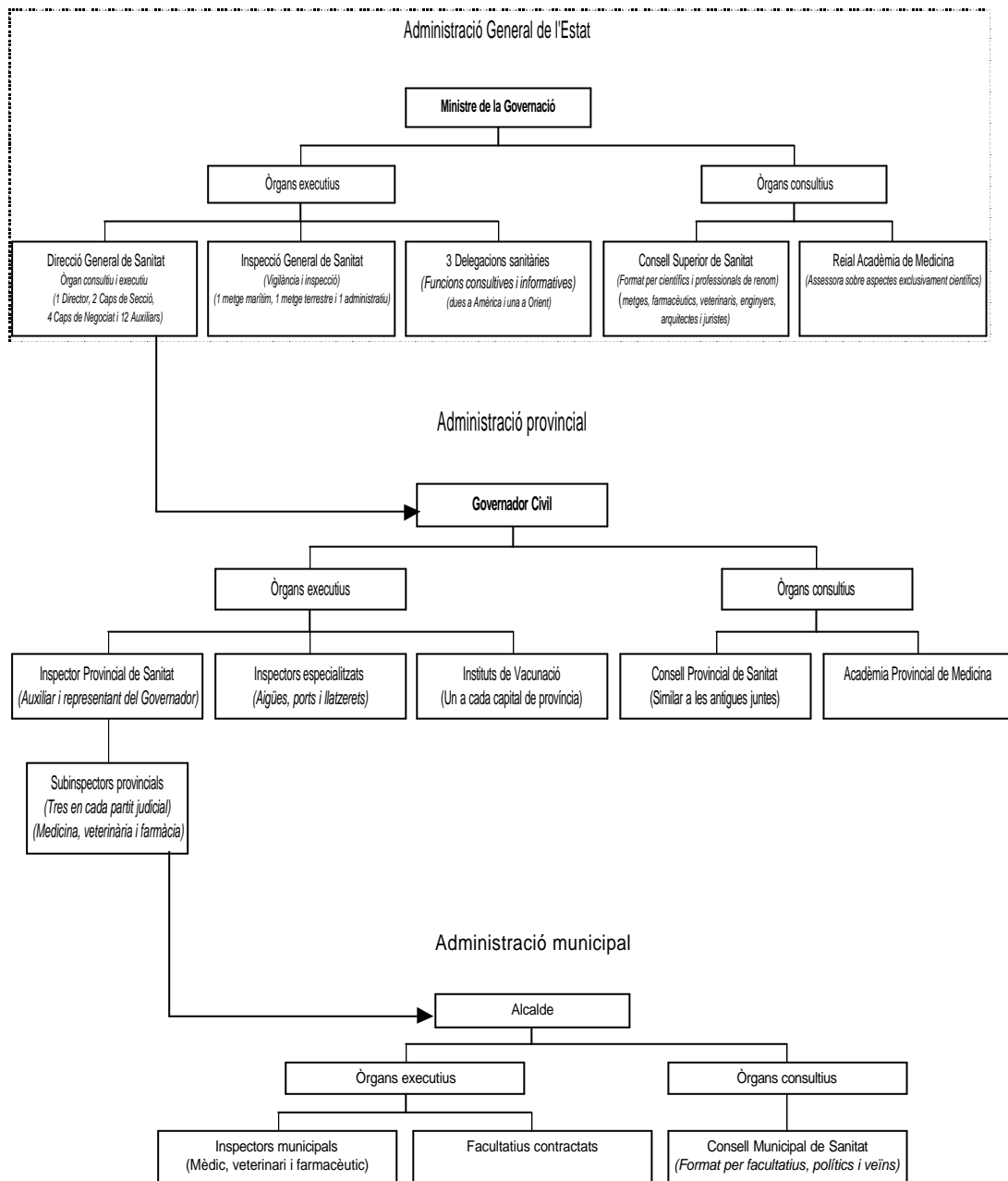
³ LANNON, Frances: *Privilegio, persecución y profecía. La Iglesia Católica en España, 1875-1975*, Madrid, Alianza Universidad, pp. 145 i ss.

⁴ La necessitat de replantejar el trauma que havia suposat la revolució liberal per a la beneficència eclesiàstica a ANDRÉS GALLEGO, José: *Pensamiento y acción social de la Iglesia en España*, Madrid, Espasa Calpe, 1984, p. 39 i ss.

cop passades les veleïtats revolucionàries, els liberals més moderats veieren en el complement assistencial que l'Església podia aportar al nou Estat l'oportunitat de refer les relacions amb el catolicisme. És un procés que s'havia iniciat des del Concordat de 1851 i que ara es pretenia consolidar.

Amb l'arribada del Partit Liberal al poder, en canvi, les prioritats s'invertiren i es reprengué l'esperit renovador del Sexenni. Durant els ministeris de Venancio González i García Capdepón, l'acció benèfica es ralentitzà i s'apostà per iniciar una reforma sanitària d'ampli abast que posés al dia i capgirés, si calia, els principis de la llei de 1855. El resultat fou un projecte de llei presentat a les dues cambres el 1882, que incloïa importants canvis. Malgrat que l'àmbit essencial d'acció seguís essent el municipi, les decisions tendien a centralitzar-se en el Ministeri de la Governació i en una Direcció General de Sanitat, que traslladaven a governadors civils, inspectors i alcaldes les directrius fonamentals d'actuació. L'esquema organitzatiu de la sanitat espanyola, d'acord amb la nova llei, havia de ser el següent:

Organigrama sanitari d'acord amb el projecte de llei de 1882-1883

Malgrat que es mantenien els tres nivells de l'administració, la presa de decisions es pretenia centralitzar en el nivell superior. A més, es distingien molt més clarament les funcions executives de les consultives. Un dels principals problemes del marc legal fixat a 1855 havia estat la indefinició constant a l'hora d'atribuir competències als diferents organismes, que havia portat a freqüents disputes entre juntes i autoritats polítiques, sobretot en els pobles. Ara, en canvi, s'optava per canviar per complet el paper de les juntes i centralitzar explícitament la presa de decisions en les diferents instàncies polítiques. Només un únic organisme mantindria funcions

executives i consultives alhora: la nova Direcció General de Sanitat, personificada en un únic càrrec de confiança del ministre, atorgat a un professional sanitari de reconeguda solvència que tindria a les seves ordres un petit equip d'auxiliars. Les seves decisions es traslladarien als territoris per mitjà dels governs civils i alcaldies, i serien controlades per un cos d'inspectors, remunerats i professionals, que es pretenia crear per primer cop. Igualment, s'establiren tres delegacions sanitàries a l'exterior, dues a Amèrica i una a Orient, ocupades per un metge cadascuna, que tindrien com a missió informar el Govern de les possibles eventualitats que en matèria d'epidèmies poguessin afectar l'Estat. A nivell consultiu, l'antiga Junta era substituïda per un Consell Superior de Sanitat, format per tècnics i experts de diferents àmbits (metges, veterinaris, farmacèutics, enginyers, arquitectes, militars,...), i del qual havia desaparegut del tot la presència d'agents econòmics, comercials, industrials o d'altra mena. La Reial Acadèmia de Medicina, per altra banda, també passava a ser reconeguda oficialment com a òrgan consultiu a nivell científic.

En l'àmbit provincial, al marge del cos d'inspectors i subinspectors que es pretenia crear, destaca l'aparició dels càrrecs especialitzats d'inspecció d'aigües, de llatzerets i ports, així com dels instituts de vacunació que es volia establir a cada província. Paral·lelament, a nivell consultiu, s'instauraven uns consells provincials de sanitat i es reconeixia el paper de les acadèmies provincials de medicina. En els municipis, el funcionament era molt similar. Només cal destacar que, en l'àmbit de les províncies i dels municipis sí que es mantenia la presència de comerciants, industrials i propietaris entre els membres dels consells que ara substituïen les antigues juntes.

Més enllà de qüestions organitzatives, la gran novetat del projecte de 1882 era l'especificitat amb què tractava les funcions i obligacions sanitàries que l'administració tenia. Destacava l'assumpció de l'obligatorietat de l'assistència als pobres a través d'un cos mèdic permanent contractat pels municipis, com s'havia intentat repetides vegades. Per altra banda, es detallaven molt més que a 1855 les funcions que calia complir en molts aspectes que en la legislació anterior pràcticament no apareixien:

- 1.- Bromatologia i qualitat dels aliments (obliga a encarregar-se'n a tots els ajuntaments, i als de les capitals de les províncies, se'ls obliga a mantenir un laboratori químic complet).
- 2.- Sanitat en llocs públics (hotels, tallers, fàbriques,...).
- 3.- Higiene urbana (carrers, places i espais públics).
- 4.- Higiene rural i minera.

- 5.- Control d'indústries insalubres i perilloses:
  - Elaboració d'un nou llistat d'activitats nocives.
  - Obligació de realitzar dues inspeccions l'any en totes les indústries classificades en aquest grup.
  - Elaboració d'un reglament de treball per a dones i nens.
- 6.- Inspeccions municipals d'aigües potables i residus líquids.
- 7.- Higiene en cementiris.
- 8.- Escorxadors. Obligacions:
  - Obrir un escorxador per cada poble de més de 1.000 habitants.
  - Situar els escorxadors als afores.
  - Inspeccions veterinàries animal per animal.
  - Instal·lació d'un crematori d'animals malalts a més de 1.000 metres de distància de cada poble.
  - Instal·lació d'un femer col·lectiu als afores, d'ús per a tots els veïns, i prohibició dels femers urbans.
- 9.- Altres. Als pobles grans (no especifica el tamany) s'haurà de:
  - Establir hospitals amb habitacions separades per als infectats.
  - Fomentar la investigació mèdica.
  - Prohibir qualsevol mena de sistema quarantenari interior.
  - Establir un sistema permanent de protecció anticontagiosa, i dissenyar mesures extraordinàries per a casos d'epidèmia.
  - Vacunar tots els nens i nenes (però només per mitjà de procediments persuasius, mai coercitius).
  - Elaborar, d'acord amb els criteris del ministeri, l'estadística demogràfico-mèdica de la població, amb informes periòdics controlats pels inspectors.

Igualment, per evitar possibles fraus, abusos i intrusisme professional, es declaraven incompatibles els exercicis conjunts de medicina, farmàcia i veterinària, i es prometia reglamentar amb minuciositat tot el que feia referència a l'exercici d'aquestes professions.

La base del projecte, doncs, continuava descansant sobre els municipis, si bé es centralitzava a partir dels criteris ministerials i es pretenia costejar el cos d'inspecció, el més car de tot un desplegament que, per altra banda, continuava basant-se en càrrecs no remunerats. Tanmateix, en la tramitació parlamentària allò que més reticències va despertar foren els enormes costos que, per a molts, significava el projecte. Davant les pressions d'alguns diputats que volien tramitar-lo ràpidament, altres responien que "*...hay muchos puntos de doctrina (...) e introduce variaciones sustanciales que afectan al presupuesto...*", o bé que "*... La Ley de Sanidad es dispendiosa (...), uno de esos lujos que el Partido liberal se permite...*"⁵. Però no es tractava tan sols d'una qüestió de pressupost o de diferents filosofies polítiques entre Govern i oposició. El debat anava força més enllà, i García Ceñal, com a portaveu, hagué

---

⁵ DSC, 1882, p. 2130 (Resposta de la Comissió (García Ceñal) al diputat Aguilera), i p. 2826 (Resposta de Zoilo Pérez a les paraules de Cos Gayón).

d'admetre que "*... en el seno de la Comisión hay diferentes criterios, que aún dentro de la casa la ley tiene una atmósfera poco favorable*". Acceptant-ho, pretenia acallar les crítiques d'alguns diputats que, més que no pas de disparitat de criteris, parlaven de poc interès en el projecte entre molts dels seus membres. Cañamaque considerava que "*...la Comisión de Sanidad, nombrada a mi juicio en mala hora, (...) se compone de seis compañeros nuestros que, la verdad sea dicha, apenas están conformes con lo sustancial de la ley (...). Yo, desde el primer instante en que me encontré, sin saberlo, nombrado individuo de esta Comisión (...) anuncié que formularía voto particular, no contra la ley (...) sino contra la manera de crear este Cuerpo de Sanidad Civil (...) y hoy por las indicaciones de unos, mañana por los perfiles que anunciaba otro (...) el resultado es que apenas nos hemos podido reunir...*" ⁶. El president de la Comissió, admetent-ho, va intentar arreglar-ho públicament atribuint la lentitud a l'enorme interès que despertava el projecte, i a les moltes peticions, al·legacions i queixes que, dia rere dia, diputats de diferent signe o corporacions d'arreu del país presentaven al projecte. A això, altres membres (Zoilo Pérez i Baselga) respongueren aïrats, denunciant la inoperància de la presidència i la falta de voluntat política de tirar-ho endavant. Cañamaque insistí comentant que "*¿qué de particular tiene que suceda esto en el seno de una Comisión compuesta de seis individuos, si las mismas clases profesionales afectadas por el proyecto, los médicos, los farmacéuticos y los veterinarios están como en la Torre de Babel...?*". L'únic que aquesta discussió aconseguí fou legitimar les crítiques de l'oposició conservadora al projecte. Álvarez Bugallal concloué que "*... a juzgar por lo que la Cámara acaba de oír, no parece procedente del Gobierno ni de la iniciativa de los Srs. diputados sino que parece un proyecto de ley expósito, que no tiene origen, no tiene ninguna paternidad, cosa nueva en los fastos parlamentarios de España, que acusa el estado de anarquía, la falta de dirección en que se encuentra...*" ⁷.

Malgrat que intervingués el ministre de la Governació per salvar el projecte i intentés ressaltar el talant poc democràtic i dialogant dels conservadors, el fet de donar publicitat a les baralles internes de la Comissió no va ajudar gens al projecte. Per falta de voluntat, per indefinició, tensions internes i impossibilitat de fer convergir interessos molt diversos, l'ambiciós projecte liberal morí en la legislatura de 1883.

---

⁶ DSC, 1882, p. 2132

⁷ DSC, 1882, p. 2135

Per més que Sagasta continués governant fins el 1885, durant aquests anys no es reprengué la discussió ni, molt menys encara ho feren més endavant els conservadors. Caldria esperar al retorn dels liberals, a 1895, per recuperar el vell projecte que havia quedat estancat a 1883. La Comissió redactora, un cop més, buscava el suport del gruix de la Cambra allunyant-se de discursos partidistes i legitimant la reforma amb els avenços científics. Remarcava el paper que les epidèmies havien jugat en l'impuls dels canvis en recordar que *"...los primeros rudimentos del sistema cuarentenario se dibujaron en la Edad Media a impulsos del terror que inspiraba justamente la mortífera peste levantina; la fiebre amarilla padecida en la Península a principios de este siglo casi puede decirse que engendró la legislación sanitaria en España; los estragos causados en Europa poco después por el cólera-morbo crearon la higiene urbana de las naciones cultas, y las repetidas epidemias que desde entonces hemos sufrido han sido la base fundamental del régimen sanitario de hoy día"*. El progrés de la ciència forçava més que cap altra cosa la innovació en política sanitària, perquè *"...ninguno de los ramos de la Medicina ha sufrido más honda transformación que la higiene en los últimos años, gracias al descubrimiento de que las enfermedades más terribles son debidas a la acción de organismos vivos microscópicos, para cuya destrucción conspiran todos los esfuerzos de la ciencia moderna (...). La necesidad de armonizar nuestra legislación con este carácter y de organizar con bases más sólidas y racionales el personal (...) ha inspirado la idea de presentar el proyecto de ley de bases que esta Comisión ha examinado."*⁸

Les novetats del projecte de 1895 eren poques, i bàsicament anaven encarades a abaratir costos per restar arguments als que s'hi oposaven per aquest motiu. El president de la Comissió, Torres Jordi, al·legava que ell mateix, a 1881, es va negar a recolzar la reforma perquè *"...creaba un verdadero ejército de empleados sanitarios que iba a pesar sobre todos los pueblos y provincias"*⁹. Ara, en canvi, el projecte era molt més realista: Es tractava d'una adaptació del projecte de 1883 que, fonamentalment, preveia abaratir costos eliminant tots els instituts bacteriològics provincials i reduir la bacteriologia, el principal símbol de l'avenç científic, a un únic centre estatal radicat a Madrid. Se suprimien també les delegacions sanitàries a Orient i a Amèrica, amb la qual cosa es renunciava a tenir informació de primera mà sobre l'estat sanitari d'Ultramar i a conèixer les amenaces que en un futur immediat podien afectar el país en

---

⁸ Dictamen de la Comissió Parlamentària d'estudi del nou projecte de llei de sanitat (legislatura de 1894-1895), citat a *Gaceta Sanitaria de Barcelona*, 8, Agost 1894.

⁹ DSC, 1895, p. 1699

forma d'epidèmia. Per altra banda, se simplificava notablement el cos d'inspectors, que quedaven reduïts a un inspector general i deu de regionals, que atendrien tant la medicina com la veterinària i la farmàcia. Per donar-los suport, es confiava, un cop més, en càrrecs no retribuïts de designació municipal i provincial. Per tant, un calc de l'organització que fins aleshores hi havia hagut, i que tants conflictes de competències havia portat entre inspectors, subdelegats, juntes i ajuntaments. Per si la retallada de despeses no fos encara suficient, també es preveia augmentar els ingressos per taxes, vacunacions, trasllats de cadàvers, inspeccions industrials i altres serveis sanitaris.

Malgrat els esforços, el projecte tampoc prosperà, i el debat, un cop més, es centrà en les discussions pressupostàries que el Govern havia volgut evitar retallant les despeses previstes. No fou fins a 1903, en període conservador, que s'acabà canviant el funcionament de la sanitat espanyola, encara que oficialment no es derogués la llei anterior. El fet que aquest canvi s'hagués d'aprovar per Reial Decret és indicatiu de moltes coses, i no s'ha d'atribuir a la deixadesa i despreocupació dels polítics de l'època, sinó més aviat a les enormes dificultats per consensuar una llei necessàriament costosa i que obligava a fer trontollar molts dels principis de la política liberal ¹⁰. És lògic que fossin els grans trasbalsos generats per les epidèmies, amb els consegüents i irrefutables avenços científics, els catalitzadors dels canvis, malgrat que molts s'hi resistien i tots els projectes s'encallaven en llargues discussions.

Els conservadors eren reticents als canvis i els liberals foren incapaços de dur-los a terme. La situació no es desencallà fins que, en els últims compassos del segle, fou un govern conservador qui prengué la iniciativa. És significatiu que ja no fos en època de Cánovas, sinó amb Dato i Maura, quan circulaven nous temps en el partit, com també és significatiu que la reforma no s'emprengués a iniciativa pròpia dels governants de la dreta, sinó que ho feren un pèl forçats per les circumstàncies científiques i pels acords internacionals presos per governs anteriors. El procés començà amb l'aprovació del Reglament sobre sanitat exterior, forçat pel compromís que, en la Conferència Internacional de Sanitat de Venècia del 1897, el Govern espanyol, aleshores de signe liberal, havia pres. A nivell europeu, els acords suposaven l'assumpció dels principis bacteriològics i, per tant, la necessitat de suprimir els acordonaments a l'estil antic i d'establir mecanismes de control i inspecció microbiològica del tràfic internacional i,

---

¹⁰ Aquesta no és la interpretació que en fa MUÑOZ MACHADO, Santiago: *La formación y la crisis de los servicios sanitarios públicos*, Madrid, Alianza, 1995, p. 45 i ss.

igualment, fer-lo extensiu a les mesures internes de policia i salubritat urbana i rural ¹¹. Dato, ministre de la Governació el 1899, en signar el preàmbul del projecte, admetia que la seva redacció responia sobretot a la urgència que aquests tractats implicaven. El primer intent de reforma sanitària global dels conservadors havia estat iniciat poc abans, en la Reial Ordre del 16 de març de 1899, que encarregava al Reial Consell de Sanitat l'elaboració d'unes bases per a la nova llei, alegant "*...el progreso científico de la higiene pública manifestado por los estudios acerca de bacteriología como medio de conocimientos de la etiología de las enfermedades infecciosas, contagiosas y epidémicas (...) reclama con apremio la reforma de la vigente Ley de Sanidad de 28 de noviembre de 1855*" ¹². Tanmateix, l'octubre del mateix any, el mateix Dato reconeixia que el projecte estava encallat degut a la seva complexitat, i que la urgència amb què calia atendre als compromisos internacionals era el que havia empès a presentar, en forma de decret i evitant el tràmit parlamentari, el replantejament de la sanitat exterior ¹³.

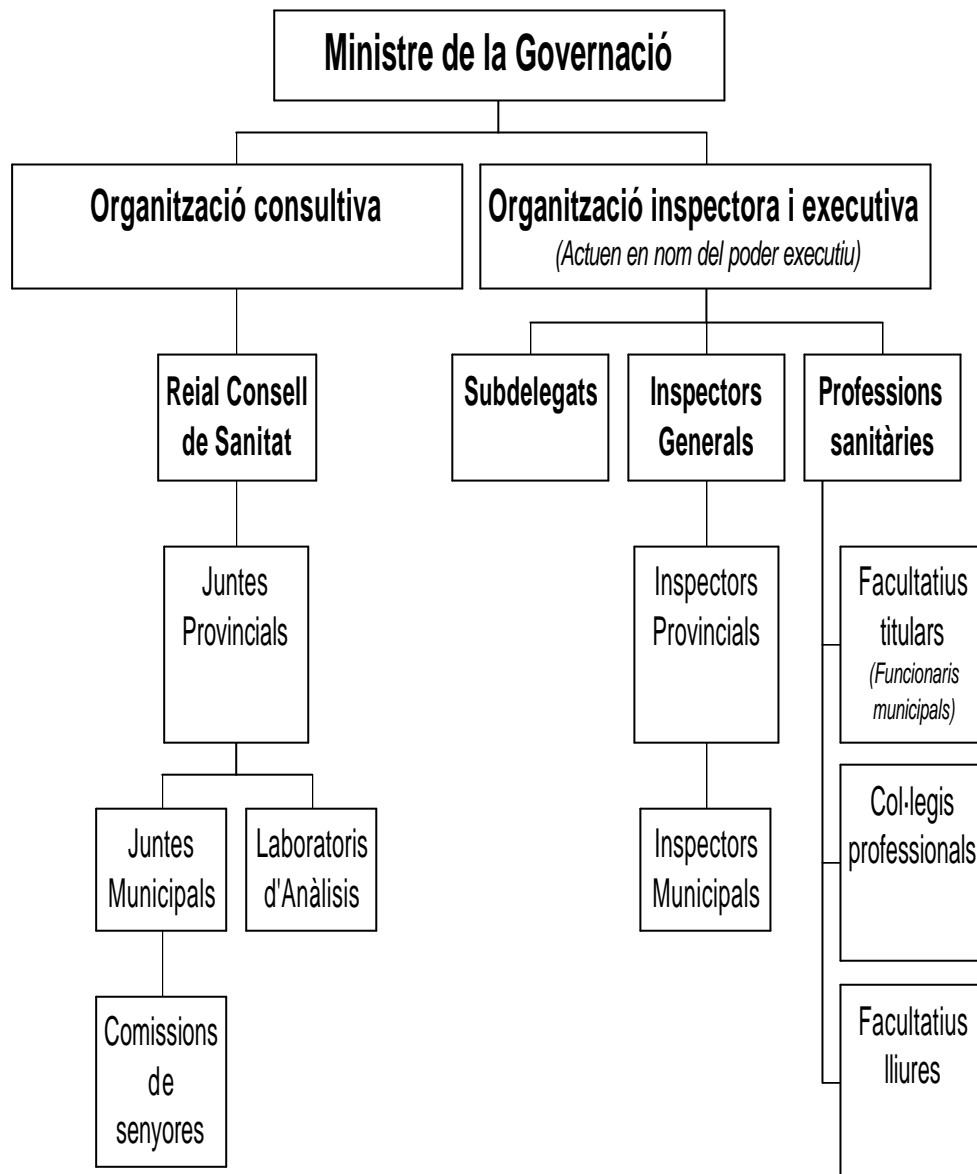
¹¹ Ho proven les paraules del diputat liberal Herrero, durant la discussió del projecte al Congrés, el 1900: "*...Conocida es de todos vosotros la historia de las Conferencias internacionales sanitarias; las primeras que después del año de 1851 se verificaron en Constantinopla, París y Viena no resultaron prácticas porque en ellas se limitaron los representantes de las naciones a sostener la eterna lucha entre cuarentenistas y no cuarentenistas (...). Pero llegó un momento en que el cólera (...) apareció de nuevo, y en la primera Conferencia de Venecia, como después en la de Dresde, luego en la de París y, por último, en la última de Venecia, ya fue reconocida por la mayoría, con la excepción tristísima de Portugal, Grecia, Turquía y, en cierto modo, de España, la necesidad absoluta de abandonar el sistema anticuado de las cuarentenas y adoptar, como medio de defensa, la inspección y vigilancia, que era lo único que, sin perturbar la vida comercial (...) podía servir de defensa eficaz contra la devastadora epidemia. (...) En la Conferencia de Venecia ya fue necesario que nuestros representantes dijeran si se adherían o no (...). El Sr. Ministro contestó adhiriéndose a la Conferencia, expresando que el Gobierno se adhería como tal Gobierno, y contrayendo el compromiso de someter a la mayor brevedad a la deliberación de las Cámaras un proyecto de ley de sanidad que permitiera que aquel acuerdo pudiera tener en la práctica consecuencias verdaderas y eficaces...*" (Vid. DSC, 1900, p. 5362). De tota manera, aquesta concepció liberal de la higiene no era compartida per moltes corporacions científiques. Rafael Rodríguez Méndez, un dels més prestigiosos metges de Barcelona, havia escrit poc abans d'aquest debat parlamentari sobre la inutilitat dels congressos internacionals degut a l'excessiu pes que hi tenien els comerciants. Des d'aquest punt de vista, no era suficient endegar un pla de reformes de la sanitat urbana que es presentava com a substitutiu als suprimits acordonaments i inspeccions comercials que, als seus ulls, calia mantenir: "*...la Conferencia de Dresde de 1893, dejando a los gobiernos la libertad de declarar la epidemia, no definiendo en modo alguno lo que es un foco, suprimiendo la circunscripción sospechosa y aceptando que la contaminada debe reputarse como sana a los cinco días de no ocurrir casos (...) contradiciéndose en la entrada de ropas y equipos, según vaya o no su dueño, autorizando el libre tránsito de la correspondencia y paquetes postales (...), dando toda la amplitud a las relaciones de fronteras y acabando tan sencillamente con las cuarentenas de tierra (...) lo ha hecho mal, tan mal que apenas se concibe tanto y tanto error, si no es que se cometieron a sabiendas y con el fin preconcebido de atender al comercio, aún a trueque de poner término a la llamada Sanidad Internacional.*" (Vid. RODRÍGUEZ MÉNDEZ, R.: *La Conferencia de Dresde*, in "Gaceta Sanitaria de Barcelona", 10-4-1894).

¹² R.O. 16-3-1899

¹³ R.D. 24-10-1899. Preàmbul (Citat a *Gaceta Sanitaria de Barcelona*, 11, 1899).

Més endavant es presentà a la cambra el projecte que pretenia modificar el conjunt del règim sanitari i derogar l'obsoleta instrucció de 1855. S'optà per una llei de bases acceptant que seria difícil aprovar un projecte més detallat. Tot i així, la tramitació parlamentària fou tan complicada que el Govern acabà instaurant els canvis per decret, obviant el debat en els cossos legislatius. El resultat fou la nova Instrucció General de Sanitat, que entrà en vigor el 1904. Com que la tramitació via decret significava que, jurídicament, no quedés derogada l'anterior instrucció, moltes coses havien de quedar en suspens. Però les moltes vaguetats d'aquella norma feren que, si bé formalment hi hagués pocs canvis, a la pràctica s'introduïssin innovacions substancials. L'organització sanitària que n'acabà sortint queda reflectida en el següent organigrama:

Organigrama sanitari. (Instrucció General de Sanitat, 1904)

Es detecten importants canvis, tant respecte a 1855 com respecte als fallits projectes dels governs liberals. D'entrada, s'observa un major grau de centralització en la mesura que tot passava a dependre directament del ministeri de la Governació. Desapareixia la Direcció General, i les funcions executives passaven a dependre directament del ministeri. Els estadis intermedis de gestió, governs civils i alcaldies, també desaparegueren de l'esquema i les seves funcions foren assumides per uns inspectors que eren funcionaris de l'Estat (generals i provincials) o dels municipis (un per cada 50.000 habitants), però que en qualsevol cas, depenien

tots directament del ministeri, amb la qual cosa es pretenia evitar possibles casos de corrupció lligats als interessos particulars dels qui exercien la política local. Aquests inspectors assumiren tant les funcions de vigilància i control com les estrictament executives, i actuaren amb plens poders en representació dels càrrecs polítics. Això, en algun moment, degué arribar a posar en perill l'autoritat dels governants davant d'aquest cos d'alts funcionaris, perquè a 1906 s'hagué de recordar la seva subordinació, poc explícita en la instrucció de 1904 ¹⁴.

A nivell consultiu, destaca l'exclusió de les acadèmies científiques, que no apareixien en la llei de 1855 però que els projectes liberals pretenien incloure com a referent d'obligada consulta. A 1904, en canvi, el Govern només es reservà el dret a demanar opinió a les acadèmies o a qualsevol altra corporació quan ho estimés oportú, però les deixà fora de l'esquema sanitari. Els únics òrgans consultius oficials en la nova instrucció eren el Reial Consell de Sanitat i les juntes provincials i municipals, amb composicions similars a les anteriors, però amb papers força canviats. El Consell guanyava poders en desaparèixer la Direcció General i en la mesura que es convertia en l'únic òrgan de consulta obligada, mentre que les juntes, encara que aparentment acumulessin més poder, tant pel fet de desaparèixer la seva dependència directa dels municipis i diputacions com per la desaparició dels subdelegats, a la pràctica quedaven subordinades al Consell, per una banda, i a les inspeccions, per una altra.

La nova normativa, per primer cop, havia aconseguit establir un cos d'inspecció extens i amb capacitat d'intervenir realment sobre tots els àmbits territorials. Era una vella pretensió de tots els governs, mai satisfeta del tot, no pel buit legal en què la instrucció de 1855 havia deixat aquesta qüestió, sinó per les dificultats de situar homes de confiança a totes les localitats sense excessius costos econòmics. S'havia intentat que governadors civils i alcaldes juguessin aquest paper, però, com a mínim a nivell municipal, els alcaldes mal pagats i els ajuntaments mal finançats eren poc dòcils als dictats governamentals. S'intentà més endavant bastint el cos de subdelegats de sanitat, que havia quedat molt indefinit en la llei de 1855 però que permetia aprofitar les ambicions d'escalar professionalment o administrativament de molts facultatius per situar-los en càrrecs de confiança, honorífics i gratuïts en les diferents demarcacions. Tanmateix, els enfrontaments i els conflictes entre subdelegats, juntes, alcaldes, governadors i facultatius foren constants, i mai acabaren de delimitar-se clarament les funcions de cadascun. La nova instrucció pretenia resoldre-ho. Les juntes es limitaven a tasques consultives i assistencials, els inspectors es convertiren en la mà dreta del poder executiu i se situaven en el centre del nou

---

¹⁴ O. 9-5-1906, aclarint l'article 59 de la Instrucció General de Sanitat (D. 12-1-1904).

entramat sanitari i, per últim, s'establí un cos de subdelegats que tenia com a missió vetllar per l'exercici professional de medicina, veterinària i farmàcia. Eren l'aposta de la nova normativa per aconseguir controlar l'intrusisme i el bon fer dels facultatius en cada partit judicial, un plantejament que sortia del projecte liberal d'anys enrere, però del qual n'havia caigut la necessitat de remunerar aquests càrrecs. Els conservadors al·legaven que el sou de tres subdelegats a cadascun dels partits judicials suposava la creació d'un exèrcit de funcionaris que encaria innecessàriament el projecte, i ho volgueren solucionar atorgant-los la potestat de cobrar pels serveis prestats. Potencialment, aquest era un dels punts més dèbils de la nova legislació, en la mesura en què significava deixar a mercè de pagaments fraudulents i tota mena de corrupcions aquells que precisament s'havien d'encarregar de lluitar contra el frau.

Les més malparades en la nova organització foren les juntes. Fins aleshores havien estat el centre de debat i de presa de decisions, i el lloc on es deixaven sentir els diferents interessos socials i econòmics de les poblacions. A partir d'ara, el paper de les juntes no tan sols quedava molt restringit pel fet de subordinar-se clarament a la nova inspecció, sinó que s'estipulava que es miraria de restringir les consultes al màxim. Això implicava neutralitzar el paper dels múltiples *lobbies* locals que havien estat influint fins aleshores en la presa de decisions i, per tant, significava també una pèrdua notable del poder real dels ajuntaments. Igualment, el paper de les juntes també canvià en la mesura que se'ls encomanaren altres tasques no estrictament consultives. En passà a dependre directament tot el ram de vigilància de la prostitució, sota les ordres de l'inspector provincial. Per altra banda, de les juntes provincials en dependrien els laboratoris d'anàlisi química, d'obligada existència a totes les províncies, però que s'haurien de finançar de forma gairebé exclusiva amb el cobrament de taxes pels serveis prestats en l'anàlisi d'aliments, aigües i begudes. Només en cas que la Diputació o els ajuntaments de la demarcació ho consideressin convenient s'establiria en el laboratori una secció d'anàlisi bacteriològica i microbiològica, sempre que estiguessin disposats a finançar-ho, perquè només a Madrid es sufragaria amb els pressupostos de l'Estat. Amb això, el Govern conservador pretenia compaginar la necessitat d'atendre les novetats científiques amb el rigor pressupostari, però s'anul·laven les pretensions dels liberals i no s'escoltaven les corporacions científiques que reclamaven la necessària extensió de la microbiologia a tot el territori.

Aquesta relegació del paper dels científics és pròpia de la concepció sanitària que havien demostrat els conservadors, com també ho és una altra novetat: la subordinació d'unes

---

Comisiones de señoras a les juntes municipals de sanitat, que tindrien com a objectiu articular tota l'assistència a les famílies pobres, fent de pont entre la caritat eclesiàstica i els facultatius municipals. El caràcter preferentment benèfic de la sanitat dels conservadors es feia palès en les funcions assistencials que s'encomanaven als metges municipals. S'acabava acceptant, doncs, la necessitat d'actualitzar l'obsoleta llei de 1855, però es feia d'una manera ben diferent a com ho havien vingut plantejant els liberals anys enrere. Fins i tot acceptant que la instrucció de 1904 detallava molt més que no pas la de 1855 els àmbits de control higiènic-sanitari a què quedaven obligats els ajuntaments i diputacions, a ningú escapa que eren més restringits que no pas el que els projectes liberals de pocs anys abans pretenien. En la instrucció de 1904, per exemple, va desaparèixer qualsevol referència explícita a la inspecció de fàbriques i llocs de treball, que devia quedar englobada en l'excessivament genèric capítol de "*establecimientos públicos y particulares*". És el que criticava l'oposició liberal des de l'inici de la discussió del projecte, a 1900, quan encara es pretenia aprovar-lo com a llei de bases. Aleshores, ni tan sols constava explícitament l'obligatorietat de l'atenció higiènica. Ruiz Giménez ho criticava preguntant al ministre si "*...entiende S.S. que la higiene es una obligación que todos los que vivimos en una sociedad tenemos en primer lugar con nosotros mismos, y en segundo lugar para con los demás ciudadanos de esta misma sociedad? Porque esta es la cuestión. Si la higiene ha de ser o no obligatoria. Porque (...) en este proyecto de ley de bases no hay nada que autorice a creer que así como en el Código penal se establece que no se puede matar ni robar, en el Código sanitario se ha de establecer el principio que sólo puede hacer eficaz la acción penal*"¹⁵. No tan sols no es projectava establir l'obligatorietat, deia, sinó que "*...he oído decir al Sr. Ministro de la Gobernación a algún Diputado catalán, que en los propósitos del Gobierno entraba conceder tal descentralización municipal, que llegaría hasta la autonomía sanitaria respecto de los Ayuntamientos y, si esto es así, vamos a seguir como estamos, y Dios nos coja confesados y comulgados*"¹⁶.

En matèria d'obligatorietat el projecte va acabar canviant força, cosa que no féu en altres sentits. L'altre paquet de crítiques, les referides a inconcrecions a l'hora d'especificar les obligacions higièniques de les corporacions, era fins i tot secundat per persones afins al propi Govern. El reconegut metge madrileny, Carlos Maria Cortezo, sempre simpatitzant o militant del

---

¹⁵ Joaquín Ruiz Giménez (1854-1934) era un novell diputat liberal durant aquella legislatura. Exercia com a advocat i es dedicava al periodisme, i arribà a dirigir *La Regencia*, l'òrgan del Partit Liberal a Madrid. Fou regidor de l'Ajuntament de la capital des de 1893, i el 1898 accedí per primer cop al Congrés. A partir de 1911 fou alcalde de Madrid en diferents ocasions, i ministre d'Instrucció Pública el 1913 i de la Governació, el 1916.

¹⁶ DSC, 1900, p. 5619

partit conservador, també va intervenir per oposar-se al projecte dels seus propis coreligionaris¹⁷. Celebrava la conveniència de les reformes, però en criticava el contingut. Entenia que en matèria de sanitat no eren vàlides les constants apel·lacions a la llibertat, perquè les disposicions havien de ser forçosament restrictives. La liberalitat en matèria sanitària es podia entendre en èpoques pretèrites, en què "*...se tenía la higiene como un arte que daba un número determinado de reglas empíricas para la preservación de la salud individual (...) y era natural que se dejase al individuo el derecho y la responsabilidad de ajustarse o no a estas reglas de higiene. Pero precisamente la higiene ha perdido en absoluto ese carácter desde el momento que se ha hecho definitivamente una ciencia (...). Desde ese momento (...) adquieren los conocimientos higiénicos un principio de solidaridad que hace necesariamente responsable al individuo, no sólo de su propia salud, sino de la salud de los demás*"¹⁸. Criticava que el projecte fos excessivament detallat a l'hora de regular l'organigrama administratiu, fet poc recomanable en una llei de bases, que ha de ser més flexible. On, en canvi, caldria que fos més explícit i més intervencionista, en detallar els preceptes higiènic i les obligacions de l'administració i la població, es limitava a donar lleugeres pinzellades i a apel·lar a la llibertat individual. Degut a això, deia, "*...se está discutiendo una ley de sanidad en la que hay de todo menos sanidad*". Les crítiques anaven sobretot adreçades a la base tercera que, després de centralitzar tota la presa de decisions en el ministeri de la Governació, com havia de ser, amagava el cap sota l'ala relegant a responsabilitat municipal i provincial tots els múltiples aspectes que haurien de ser el gruix de la llei:

"Yo digo que en este proyecto no se tratan las cuestiones sanitarias, y voy a poner dos o tres ejemplos de ello:

(...) Las enfermedades contagiosas: (...) ¿En qué punto de la ley se encuentran determinadas las atribuciones de las Diputaciones provinciales y los Ayuntamientos para imponerse a los individuos (...), para ejercer acciones limitadoras de derechos de

---

¹⁷ Carlos María Cortezo (1850-1933) fou un dels metges més destacats en el context madrileny durant les últimes dècades del segle. Un dels més connectats amb els corrents europeus i un dels primers a aplicar els nous criteris bacteriològics a Espanya. Des de sempre estigué lligat als corrents pròxims al partit conservador, i arribà a ser diputat des de 1891, i ministre d'Instrucció Pública el 1905. Des de 1873 treballava a l'Hospital de la Princesa, un dels pocs hospitals generals sufragats amb fons de l'Estat. Treballà al costat de Méndez Álvaro des de la fundació de la Societat Espanyola d'Higiene, el 1878, i fou el representant espanyol en les conferències mèdiques internacionals que se succeïren entre 1892 i 1900. Fou Director General de Sanitat l'any 1899, durant pocs mesos, així com a partir de 1902, al retorn dels conservadors al Govern i després de l'etapa d'Ángel Pulido, i fins a 1904. Fruit del seu treball en la Direcció General en foren la creació de l'Institut Nacional d'Higiene i Seroteràpia i la implantació de la vacunació antivariòlica obligatòria i, sobretot, la Instrucció General de Sanitat, de 1904.

¹⁸ DSC, 1900, p. 5439

propiedad en las transacciones mercantiles, por ejemplo, en la destrucción de objetos contumaces, hasta en el incendio o quema de las casas?

(...) En cuanto a la higiene de alimentos se limita el proyecto a decir que las autoridades velarán por la pureza de los alimentos. Cuestiones que pueden surgir de esto: la sofisticación de los alimentos está producida con dolo de fraude o de manera inconsciente? (...) ¿quién es el encargado de impedir la venta y hasta qué punto puede destruir la propiedad del comerciante que constituye en aquel momento el alimento adulterado?

(...) ¿que es lo que se dice al respecto del abastecimiento de aguas en las poblaciones? que es quizás el punto más importante de la higiene, y sin embargo ni aquí se establecen las obligaciones de los Ayuntamientos respecto al abastecimiento de las aguas (...) Sucede lo mismo en las habitaciones, en la higiene de las casas. ¿Hasta qué punto es obligatorio para el propietario el sostener en ciertas condiciones higiénicas no sólo las casas que alquila, sino aquella en que vive?

(...) Una población de determinado vecindario, (...) no tiene derecho a tener en malas condiciones su alcantarillado, dando lugar a que se desarrolle una mortalidad exagerada por epidemias que por este motivo se producen, y el Estado debe intervenir obligando a las autoridades locales a tener esas alcantarillas en las condiciones debidas. (...) Y así podríamos ir consignando casos de poblaciones como Barcelona, donde existiendo un lujosísimo ensanche (...) no hay sin embargo un alcantarillado conveniente, dándose ocasión a que tenga mayor desarrollo del natural la mortalidad." ¹⁹

La resposta d'Alonso Castrillo, en nom de la Comissió redactora del projecte, és ben indicativa de la concepció sanitària dels legisladors. Accepta que "*...la higiene es una de las bases de la sanidad*", però "*no es toda la sanidad*". Lamenta que Cortezo només es refereixi a aquests aspectes higiènic, quan hauria de saber que el ram és molt més ampli, perquè havia estat Director General de Sanitat fins feia poc temps. A més, qualificava les seves propostes d'ingènues, perquè "*...¿cree el Sr. Cortezo que el estado del erario de España, de las cajas municipales y provinciales, y además que nuestras costumbres públicas permiten que en un momento dado echemos abajo todas las escuelas y las construyamos como mejor determinen las condiciones de la higiene? ¿Es que al que construye una casa se le va a obligar a que la construya de esta o otra manera ? ¿Es que vamos a obligar a un infeliz que no puede pagar más que 30 o 40 pesetas de renta a que abandone su morada y se mude a otra casa que tenga condiciones (...)?*". Si es feia una llei de bases, deia, i no pas un projecte de llei complet, no era pas per falta d'ambició, sinó pel convenciment que només a poc a poc es poden canviar els hàbits de la gent ²⁰.

---

¹⁹ DSC, 1900, p. 5441

²⁰ DSC, 1900, p. 5443

Des de l'oposició liberal, Ruiz Giménez pogué donar més força als mateixos arguments de Cortezo. Sobre l'ambigüetat del projecte en matèria higiènica, en contrast amb la minuciositat de les disposicions relatives a l'exercici professional, no s'estigué de dir que "*...aquí no se ha traído una ley de bases para un código sanitario. Lo que se ha traído es una ley única y exclusivamente para clases médicas y, algo menos, me atreveré a decirlo, para crear unas cuantas plazas.*" ²¹. Malgrat això, els obscurs interessos en l'adjudicació de places no eren el principal problema, perquè la mortalitat espanyola no tan sols era molt més alta que a la resta d'Europa sinó que en els últims anys tendia a créixer en ciutats com Madrid o Sevilla. I a ulls dels liberals, per solucionar això no n'hi havia prou amb organismes consultius, com el Consell que es planejava, sinó que calien lleis amb Comitès professionals amb plens poders executius i penals, tal i com s'havia establert, deia, en les legislacions d'Itàlia, Gran Bretanya, França i Alemanya. El liberalisme en matèria de sanitat, com deia Cortezo, no era *laissez faire*, sinó intervenció dels poders públics democràticament constituïts front a tota mena de possibles abusos. Front a les apel·lacions a la llibertat, Ruiz Giménez al·legava que "*...hoy ni extraña ni maravilla que en Londres, por ejemplo, haya un comité superior, no meramente consultivo (...) sino ejecutivo, para entender en materias sanitarias, ni extraña ni maravilla que un inspector sanitario, cuando la autoridad calla o cuando el alcalde y el gobernador no atienden las indicaciones del técnico sanitario, sea este quien proceda a ejecutar lo que las leyes sanitarias prescriben.*" ²².

Des del punt de vista dels liberals, la salut pública era la més social de les preocupacions, perquè es veia reflectida en els índexs de mortalitat, als seus ulls, el principal indicador de la qualitat de vida. Ruiz Giménez deia que inconcrecions com les del projecte en discussió només buscaven perpetuar la flexibilitat administrativa que, disfressada de llibertat, permetia tota mena d'abusos. Permetia, per exemple, que a Sevilla "*...se haya aprobado un proyecto de alcantarillado sin haber oído al Real Consejo de Sanidad. Pero esto (...) no es nada en comparación con lo que también oímos los diputados de labios del Sr. Marqués de Paradas, que se quejaba amargamente que la conducción de estas aguas inmundas se hiciera al río Guadalquivir, contaminando las aguas del mismo. (...) Ya en ninguna parte está permitida la polución de las aguas fecales a los ríos. (...) Va a permitirse en el Código sanitario que continuen las alcantarillas de Madrid desagando en el río*

---

²¹ DSC, 1900, p. 1495

²² DSC, 1900, p. 5620

Manzanares? ¿Se va a permitir que el Ayuntamiento consigne todos los años en su presupuesto una cantidad para un colector, cantidad que ningún año se invierte en aquello a que se destina?". Criticava no tan sols la deixadesa en matèria de sanitat, sinó també la subtil delegació d'afers estrictament sanitaris en altres ministeris encara menys sensibles a la qüestió. La construcció i manteniment del canal d'Isabel II, font bàsica de subministrament d'aigües a Madrid, era gestionada enterament pel ministeri de Foment, mentre que "...si el canal de Isabel II estuviera bajo la jurisdicción del ramo de sanidad ¿se estaría construyendo actualmente el tercer depósito a 15 metros su solera bajo el nivel del cementerio de San Martín? Seguramente que no (...) toda vez que en este cementerio existen 100.000 cadáveres en estado de saponificación." ²³

La intervenció de Ruiz Giménez va acabar bruscament perquè el president de la Cambra va considerar que havia esgotat el temps. Seguidament, va pronunciar un escuet "*se suspende la discusión*" i no es va obrir més en tota la legislatura. En el període següent, el nou ministre de la Governació (Ugarte) es va limitar a annexar el dictamen de la Comissió en els diaris de sessions de la Cambra, però en cap moment es va reobrir la qüestió. Quan sí que es reprengué fou a l'any 1902. Novament governaven els liberals, amb Moret al capdavant de Governació. El nou ministre no es negà a plantejar reformes sanitàries quan fou requerit a fer-ho per Francisco Moliner, peculiar metge que havia obtingut la seva acta de diputat justament per portar al Congrés aquesta reforma ²⁴. El Govern admetia explícitament que calia incloure la nova llei de sanitat dins del paquet de la nova legislació social que s'estava introduint. L'esperit regeneracionista també era viu en matèria sanitària, i demostrava de la sinceritat de les intencions del nou Govern el nomenament d'Ángel Pulido al capdavant de la Direcció General. Al marge de ser un dels metges més prestigiosos d'Espanya, Pulido es trobava entre els que havien defensat la urgència dels finalment frustrats projectes sanitaris de 1882 i 1895, perquè entenien que "*...el fundamento de la felicidad de un pueblo y del poder de su Estado es la*

---

²³ DSC, 1900, p. 5621-5622

²⁴ Francisco Moliner (1851-1915) fou un popular metge valencià que es destacà en més d'un moment pels seus enfrontaments amb els poders científics o polítics establerts. Fou dels que, a 1885, s'oposà a la vacunació de Ferran, però no des d'un punt de vista conservador i contrari als nous principis microbiològics, sinó perquè defensava un mètode alternatiu, de dissolució de les toxines microbianes en la sang, que ningú va seguir. Més endavant fou un dels principals defensors d'una nova medicina social a Espanya que prenia com a centre d'atenció la lluita antituberculosa, i amb aquesta finalitat escrigué i pressionà les autoritats fins al punt d'obtenir l'acta de diputat a través d'una *candidatura mèdica independent*, a 1901. Es rumorejà que aquesta independència i la seva rotunditat foren en la base del procés que se li obrí per incapacitar-lo per bogeria en l'exercici de la càtedra de patologia que ocupava a la Universitat de València i en totes les seves funcions públiques. Aquest procés no fou culminat perquè ell mateix dimití el 1905, però seguí pressionant per altres vies, fins que a 1908 fou empresonat després d'haver promogut aldarulls entre els estudiants valencians per protestar contra la retirada del pressupost per a la millora de l'ensenyament.

salud pública", molt en la línia dels plantejaments socials que el Partit Liberal defensava. En reobrir-se aquest debat, Pulido, que aleshores era senador, havia advertit que *"...si después de todo esto (...) resulta que un proyecto de ley de Sanidad por tercera vez perece y no prospera (...) entonces hay necesidad de convenir en que vivimos en un país extraordinariamente desgraciado y que los males nuestros ya no tienen remedio posible..."*²⁵.

El projecte aconseguí l'aprovació en el Senat. Faltava superar la discussió del Congrés. En la Cambra baixa, Moliner insistí molt, i ho féu amb la força que li donaven les paraules del mateix Director General, que havia assegurat que la sobremortalitat a Espanya respecte dels països del seu entorn europeu era de 15.000 persones mensuals, cosa que urgia, segons Moliner, a emprendre les reformes. A més, presentava un plec de més de 1.700 sol·licituds de diferents corporacions espanyoles en favor de la seva demanda. Moret respongué donant-li la raó i el diputat es donà per satisfet fins que, al cap d'un mes just, tornà a insistir al·legant que ja havien mort 15.000 persones més i que encara no s'havia fet res. A més, faltaven poques setmanes per al congrés mèdic internacional que s'havia de celebrar a Madrid, i Moliner es preguntava per *"...la vergüenza que va a pasar S.S. cuando los centenares de médicos de toda Europa que han de venir al Congreso le pregunten el tipo de nuestra mortalidad y habrá de decirles que es de 29 y décimas, y le contestarán con extrañeza y asombro (...) que esa no es ya una mortalidad europea. (...) Y cuando luego le pregunten qué hace el Gobierno para evitar esta mortalidad tendrá que contestar: nada, aún tenemos la legislación de 1854, la legislación de la época de las sangrías y de las cataplasmas, que es como si dijéramos que todavía tiene nuestro ejército fusiles de chispa"*. A partir d'aquí, es permetia recordar-li a Moret que *"...no todas las medidas sanitarias cuestan dinero, porque hay muchas medidas, como la vacunación obligatoria, la policía sanitaria y otras, que no sólo no producirían gasto sino que hasta producirían ingresos, como por ejemplo en multas y tributos especiales..."*. Per tant, *"...porque no cuesta nada, pues tan sólo tenemos que copiar, reformemos la legislación sanitaria en la medida que los recursos nos lo permitan, siquiera sea en aquellas leyes que no han de costar dinero"*²⁶.

---

²⁵ Discurs d'Àngel Pulido al Senat, 10-9-1899 (Citat per GARCÍA GUERRA, Delfín - ÁLVAREZ ANTUÑA, Víctor: *Regeneracionismo y Salud Pública. El bienio de Ángel Pulido al frente de la Dirección General de Sanidad (1901-1902)*, in "Dynamis", Vol. 14, 1994

²⁶ DSC, 1902, p. 1463

Aquesta vegada, Moret ja no respongué amb tantes contemplacions. Exposà que "...*el trabajo legislativo no se opera sólo por los proyectos de ley que presentan los gobiernos; se opera también por las proposiciones que redactan, sostienen y hacen votar los señores diputados...*", i li recomanà que si ho veia tan fàcil, que ho fés ell, perquè "...*yo he encontrado una dificultad extrema, que el Sr. Moliner remueve con facilidad, y es los gastos que produce. Un ejemplo: es inútil luchar contra la gran mortalidad que hay en las capitales que parecen destinadas por su posición geográfica a ser las más sanas, si no se cambia el sistema de cloacas (...). Pues bien, esas obras son caras, pero no las hacen los Gobiernos, las hacen los Municipios, y las bases para la reforma de la nueva ley Municipal van encaminadas en esta dirección. (...) Yo entiendo que la función sanitaria es función del Gobierno, pero la entiendo al revés; yo creo que la función del Gobierno es exigir que se hagan ciertas cosas, no hacerlas él.*"²⁷

Entre la falta de diners i les discussions sobre les responsabilitats en l'acció i en les decisions polítiques s'acabà la curta legislatura liberal. A la tornada dels conservadors al Govern s'acabaren els experiments parlamentaris i les noves disposicions sanitàries foren aprovades via decret. El 1903 fou aprovada provisionalment la instrucció que el 1904 consolidaria els canvis en la línia apuntada abans²⁸. Contràriament a la tendència general en altres rams, la sanitat espanyola tendí a centralitzar-se. La mà de Cortezo, que havia acabat acceptant dirigir la reforma, es degué notar en aquest major intervencionisme que frenava la liberalitat que abans havia criticat. S'aprofundiren els mecanismes de control i intervenció dels governs sobre els municipis i províncies, que continuaven executant el gruix de les disposicions però ara sense gran capacitat de decisió. Alguns trets donaven una relativa modernitat a la instrucció, com ara la professionalització de molts càrrecs i la separació nítida entre sanitat exterior i interior. D'una banda, això significava superar les tradicionals reticències conservadores a l'increment de la despesa i, per altra banda, implicava superar l'omnipresència de la prevenció epidèmica a nivell legal, en sintonia amb els nous temps i amb les noves directrius científiques, que havien acotat molt el camp de batalla de les malalties infecto-contagioses i les havien anat allunyant de les implicacions comercials i econòmiques que abans tenien. La contrapartida havia de ser la construcció d'una nova higiene que permetés frenar la mortalitat a les ciutats, que cada cop tenia unes causes menys epidèmiques i més socials. És el que estava passant arreu de l'Europa

---

²⁷ DSC, 1902, p. 1464

²⁸ R.D. 14-7-1903 i R.D. 12-1-1904

avançada i és el que molts parlamentaris reclamaven per a Espanya. No ho aconseguiren. Cortezo ho havia reclamat temps enrere, però ara, un cop incorporat a la Direcció General, va acabar redactant una instrucció que relegava a un desplegament reglamentari posterior tot el que feia referència a la higiene pública, que havia de ser potestat del Govern i feina dels ajuntaments²⁹. Com a mínim fins a 1910 no es començà a reglamentar aquestes qüestions, cosa que, a la pràctica suposà perpetuar la legislació "...de la época de las sangrías y de los cataplasmas" en matèria d'higiene³⁰.

Haver fet el contrari hauria estat impropï del sentit restrictiu que els conservadors acostumaven a donar a aquesta matèria. Atorgaven a la política social un caràcter fonamentalment assistencial, i els avenços científics i les actuacions en matèria de policia urbana quedaven diluïts en el nou ordenament. Malgrat alguns canvis, com la incorporació de Cortezo al capdavant dels serveis sanitaris estatals, i amb significatius avenços, com l'establiment de l'obligatorietat en les vacunacions antivariòliques, la Instrucció de 1904 consolidava els criteris sanitaris dels conservadors. S'institucionalitzava aquell ús que de les corporacions sanitàries havien vingut fent els governs d'aquest signe des de mitjans de segle, a partir de la fàcil confusió entre legislació sanitària i benèfica. Es ratificava una normativa on quedava poc explícit l'abast

---

²⁹ L'únic article de la nova disposició que feia referència a la higiene municipal (l'article 109) es limitava a detallar de la següent manera els àmbits de responsabilitat municipal:

"Art. 109. Pertenecen a la Higiene municipal:

- a) La limpieza, trazado, anchura y ventilación de las vías públicas y desinfección de los lugares próximos a ellas o a las viviendas.*
- b) El suministro de aguas y vigilancia de su pureza, en depósitos, cañerías y manantiales.*
- c) La evacuación de aguas y residuos.*
- d) La capacidad, ventilación y demás condiciones sanitarias de viviendas y establecimientos municipales o privados.*
- e) La construcción, ampliación, reparación y sostenimiento y régimen sanitario de cementerios.*
- f) La construcción y régimen de mataderos.*
- g) La vigilancia higiénica de escuelas públicas y privadas.*
- h) La prevención contra el paludismo.*
- i) La precauciones y medidas para evitar enfermedades epidémicas, contagiosas e infecciosas; desinfecciones, aislamientos y demás análogas.*
- j) La supresión, corrección o inspección de establecimientos o industrias nocivas a la salud pública.*
- k) La vigilancia contra las adulteraciones o averías de sustancias alimenticias, con inspección de mercados y establecimientos de ventas, de comidas o de bebidas.*
- l) El régimen higiénico de los espectáculos públicos y las condiciones higiénicas de todo local de reunión.*
- m) La inspección de fondas, hoteles, casas de huéspedes o de dormir, posadas y tabernas.*
- n) La vigilancia higiénica de hospitales, asilos y cualesquiera otros establecimientos benéficos, municipales o particulares.*
- o) La asistencia domiciliaria de los enfermos pobres y la especial higiene de la infancia y de las embarazadas o paridas pobres."*

³⁰ R.O. 12-10-1910, Bases Generals per a l'aprovació dels Reglaments Municipals d'Higiene.

real de la sanitat, de manera que aquest podia seguir variant en funció de les circumstàncies. L'únic canvi real era l'assumpció de l'obligatorietat de l'assistència, i no era pas poc, perquè no havia volgut ser acceptada ni a 1849 ni a 1855, però ara, des del decret de 1891 era reconeguda per tothom. Tots els ajuntaments estaven obligats a contractar un metge per cada 300 famílies pobres, i un farmacèutic i un veterinari per cada 2.000 habitants. Era un canvi important, perquè tots els ajuntaments, per petits que fossin, hi estaven obligats. Però el caràcter científic d'aquesta sanitat quedava molt mitigat. Legalment, es reduïa l'acció dels laboratoris a l'anàlisi d'aliments i aigües. Només aquells ajuntaments que s'ho volguessin costejar pel seu compte i, a més, subordinant-ho sempre a les directrius del Reial Consell de Sanitat, dedicarien els seus facultatius a tasques d'investigació, innovació científica i control sanitari d'ampli abast. La lentitud i migradesa dels canvis, és evident, amagava inoperància i falta de voluntat més que cap altra cosa, però políticament es justificava per la necessitat d'avançar lentament en un país mancat de cultura sanitària. El que no s'aclaria és a qui li mancava aquesta cultura. Els esforços pedagògics de les publicacions científiques i de divulgació, anaven dirigits a la culturització del *poble*, o a deixar sense arguments els dirigents polítics i econòmics que eren reticents als canvis?. Les repetides queixes de Mañé i Flaquer contra els set-ciències que pretenien imposar restriccions comercials en nom de la nova sanitat, o bé les ambicions i el ràpid desencís d'Angel Pulido després del seu fugaç pas per la Direcció General fan creure més aviat en la segona opció.

CAPÍTOL 8

EL CREIXEMENT DE L'AJUNTAMENT DE BARCELONA. LA MUNICIPALITZACIÓ DE L'ASSISTÈNCIA I LA SALUT

8.1.- Introducció. Ajuntaments i salubritat urbana en una conjuntura canviant

El nucli central de la política social espanyola al llarg de tot el segle foren els municipis, en els quals l'Estat havia anat dipositant totes les responsabilitats sense resoldre, en contrapartida, els greus problemes financers que arrossegaven. En part per això i en part per l'arrelament de les conviccions individualistes entre els liberals, els ajuntaments es resistiren als diversos intents de generalitzar l'assistència en els moments en què governs de signe més progressista ho anaren intentant imposar per decret. Havia passat a 1855, i ho hem vist, sobretot, a 1864, quan l'Ajuntament de Barcelona encapçalà un moviment de diverses ciutats encarat a fer front als projectes de generalització d'una beneficència pública de base local. Argumentaven aquests motius pressupostaris i aquestes conviccions liberals i mostraven profunda irritació pel que consideraven una intromissió estatal innecessària. El capgirament polític de 1868 debilità aquesta mena d'arguments i, amb l'entrada de gent nova, s'assentaren els primers canvis teòrics i legals des dels ajuntaments. Per consolidar-ho, faltava l'empenta pràctica que comportà el cicle epidèmic dels anys vuitanta. A Barcelona, l'experiència acumulada féu que en els replantejaments benèfic-sanitaris de 1884 i 1886, directament motivats per l'epidèmia de còlera, i en la posterior reorganització del Cos Mèdic Municipal, el 1891, ningú en qüestionés la necessitat, a diferència del que havia passat abans.

Els primers canvis arribaren a partir de 1885, quan amenaçava el retorn del còlera i l'Ajuntament apostà per prevenir-lo mitjançant la consolidació d'un servei sanitari permanent, que superés els desplegaments puntuals que fins aleshores es venien improvisant cada cop que apareixia una epidèmia. Les primeres etapes de Coll i Pujol a l'alcaldia, les de 1884 i 1890-91, foren decisives en aquest sentit. La seva proposta estava en sintonia amb el caràcter preferentment benèfic que els governs conservadors donaven a la política social. Tanmateix, que les intencions de Coll i Pujol i el seu equip assessor (Antoni de Toda, Josep Mascaró, Bartomeu Robert) anaven força més enllà de les tímides directrius que fins aleshores s'havien imposat ho prova el fet que fos la premsa progressista la que saludés amb major entusiasme les iniciatives municipals ¹. La immediatesa del còlera de 1884 contribuï a què les mesures no fossin discutides. En realitat, es tractava només de perpetuar el desplegament excepcional arbitrat aleshores, argumentant que l'amenaça epidèmica encara perdurava. Amb això s'havia passat d'un cos

---

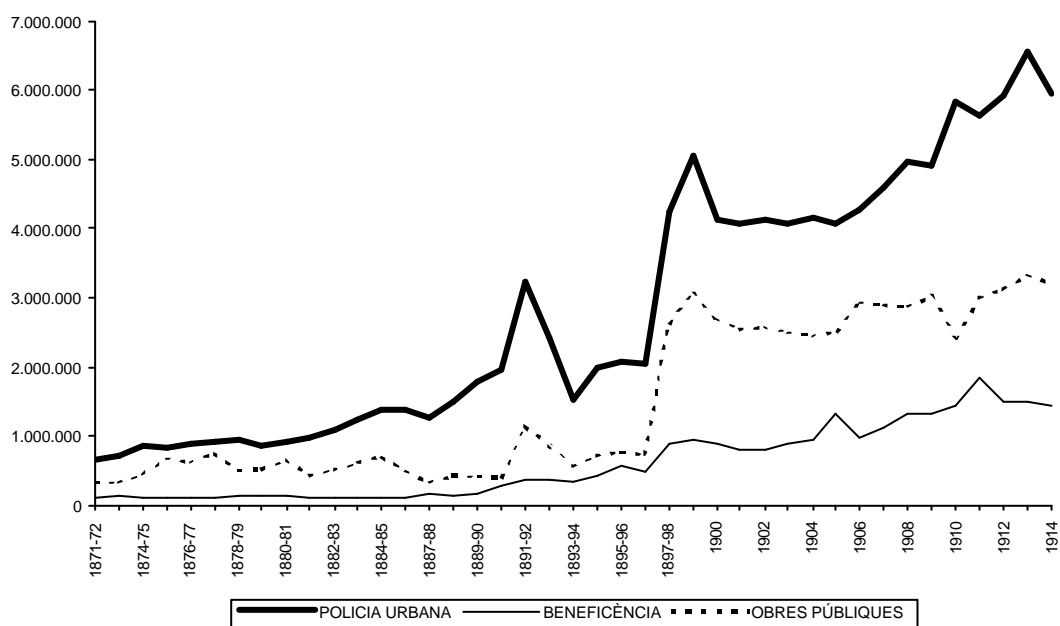
¹ *El Diluvio*, 1-7-1885

mèdic limitat a l'atenció facultativa de quatre professionals durant tres hores diàries cadascun, com s'havia establert en el Sexenni, a la consolidació d'un organigrama format per vint metges, a raó de dos per districte. No es tractava d'una contractació a temps complet, però suposava un avenç evident en el funcionament de la sanitat pública, i més si es té en compte que s'hi afegia un règim de vacunacions periòdiques finançades amb diners públics.

Els canvis que portaren a assumir l'acció social per part dels ajuntaments arribaren tímidament i a través dels mateixos canals benèfic-sanitaris en què s'havien vingut produint esporàdicament al llarg del segle. En conjunt, les actuacions socials del municipi s'enquadraven en tres negociats diferents de l'administració. D'una banda, en el de beneficència, naturalment, i de l'altra, els de policia urbana i obres públiques, on es discutien i s'encarrilaven els projectes de millora higiènica i d'infraestructures. Tots tres apartats seguiren una evolució paral·lela en aquells anys, en què, per primer cop, passaren a guanyar terreny dins dels pressupostos municipals:

PRINCIPALS PARTIDES DE DESPESA Ajuntament de Barcelona, 1871-1914

FONT: Elaboració pròpia a partir dels pressupostos municipals (IMHB)

Al marge de l'increment de preus que Maluquer apunta per al període 1895-1905, el fet que, pel que sabem, no hi hagués a Catalunya cap altre episodi inflacionari significatiu fins als anys de la Primera Guerra Mundial, permet simplificar el nostre estudi obviant la deflacció de les

dades al llarg del període ². Per això, podem considerar que el creixement no tan sols és evident, sinó que, a efectes pràctics, no és en termes nominals sinó reals. No és cap casualitat, a més, que les tres partides comencessin a incrementar-se just en la mateixa època, i que experimentessin els majors ascensos en dos moments decisius: per una banda, el període comprès entre 1885 i 1892, que va del còlera fins a la decisiva alcaldia de Coll i Pujol passant per l'Exposició Universal, el projecte expansionista de la Barcelona del liberal Rius i Taulet; i per altra banda, el moment de l'agregació de municipis del 1897, en què els pressupostos en partides de serveis de l'Ajuntament s'incrementaren proporcionalment molt més del que el creixement municipal significava. Són moments, tots ells, en què circumstàncies excepcionals permeteren l'expansió de la despesa sense suscitar els recels que en altres moments haurien comportat.

Si bé a primer cop d'ull no s'observa en els pressupostos, l'efecte del còlera fou decisiu per al canvi, i es notà immediatament en dues direccions. D'una banda, en l'assumpció generalitzada del compromís assistencial per part dels poders públics, i de l'altra, en la creixent convicció que bona part del problema sorgia de la precarietat de les xarxes d'abastiment i drenatge d'aigües, tal com constataren els recents avenços en bacteriologia. Per tant, s'aprofundia en el compromís liberal en matèria social, perquè la necessitat era evident, però l'acció giraria exactament sobre els mateixos eixos que ho havia vingut fent fins aleshores: beneficència i sanitat. Però els accents posats en un o altre extrem, els punts de convergència i els límits entre ambdós àmbits anirien canviant. Principalment, la diversitat de vies possibles s'evidencià en dos camps de batalla: la discussió sobre l'organització del nou cos mèdic i les funcions que havia de complir, i la construcció de la nova xarxa d'abastiment i drenatge d'aigües lligada a l'expansió urbana més enllà de la ciutat vella.

8.2.- Una reformulació assistencial de la política social. La consolidació dels serveis mèdics municipals.

La necessitat d'aprofundir l'acció pública s'havia fet sentir força abans de l'epidèmia de 1884-85, però fou a partir d'aleshores que deixà de ser discutida. S'aprofità per perpetuar el desplegament extraordinari bastit amb motiu del contagi sense que suscités els recels que

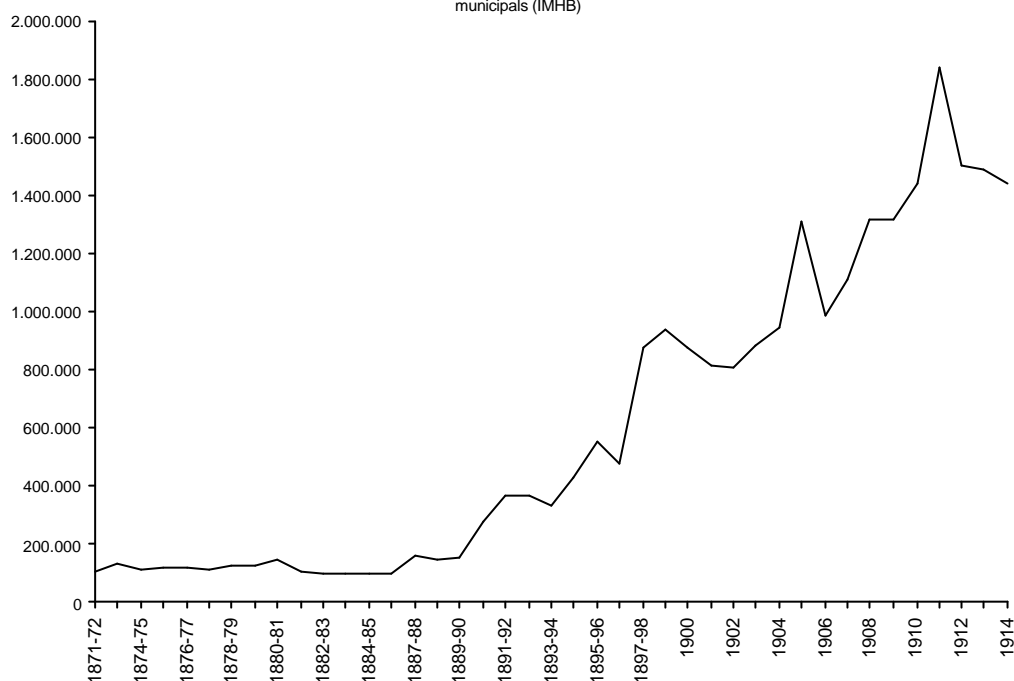
---

² Una aproximació a l'evolució dels preus a MALUQUER DE MOTES i BERNET, Jordi: *Història econòmica de Catalunya. Segles XIX i XX*, Barcelona, Proa-UOC, 1998, pp. 55-128. Del mateix autor, referit al cas de Barcelona, *El gran impuls. L'inici del creixement econòmic modern*, in NADAL, J., Dir.: *Història econòmica de la Catalunya contemporània*, Vol. I, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1994, p. 262.

projectes similars havien despertat temps enrere. L'oportunitat del moment i la subtileza de les innovacions introduïdes expliquen la fermesa del canvi. Aparentment, el pressupost municipal dedicat a beneficència gairebé no fou alterat fins força més tard:

PRESSUPOST DE DESPESES DE BENEFICÈNCIA Ajuntament de Barcelona, 1871-1914

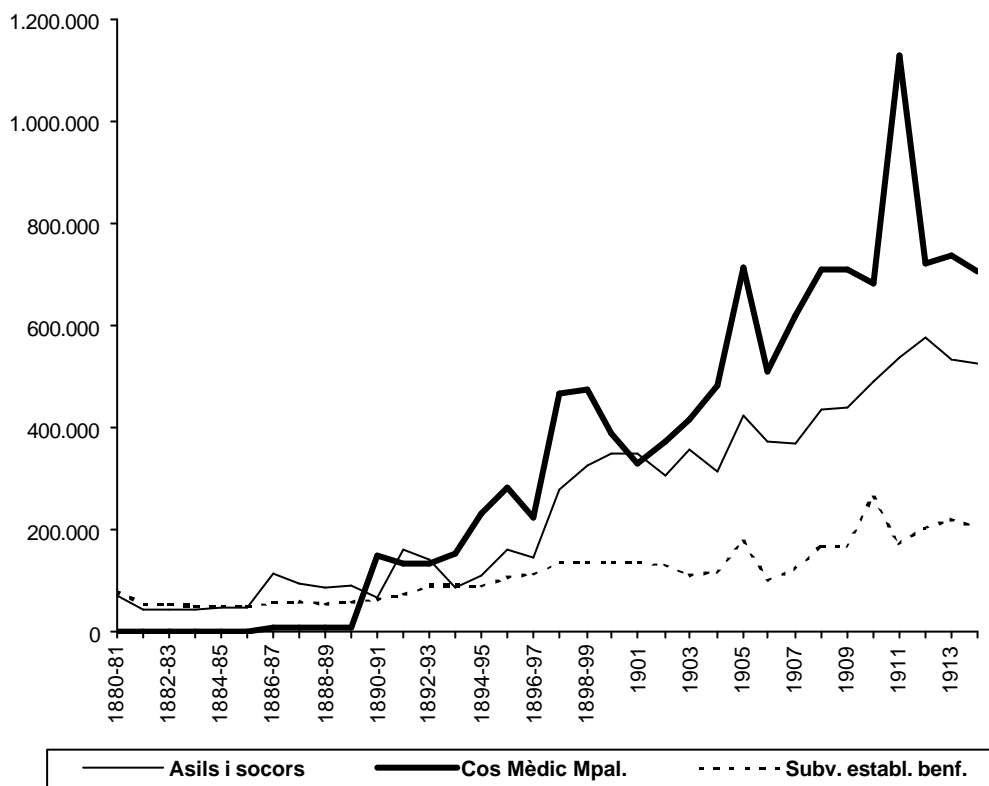
FONT: Elaboració pròpia, a partir dels pressupostos
municipals (IMHB)

En els pressupostos elaborats durant la primera alcaldia de Coll i Pujol, el 1884-85, les noves exigències assistencials no comportaren cap augment significatiu de la despesa benèfica, i això degué ser important a l'hora de discutir la reforma perquè invalidava tota mena d'arguments de base financera que pretenguessin oposar-s'hi. L'enormitat de les despeses en altres partides, a més, feia insignificant qualsevol canvi en aquesta matèria. El compte d'imprevistos servia per cobrir aquesta mena de contingències i, en casos extraordinaris com aquest, les desviacions del pressupost s'assignaven al compte de resultats d'anys anteriors, la partida-comodí de la comptabilitat municipal que anava creixent alarmantment any rere any. Assignar els nous serveis pel valor que havien suposat les despeses extraordinàries del còlera de l'any abans, doncs, no significava un increment del total dels pressupostos i, per tant, no escandalitzava ningú. Si desglossem les principals despeses en el ram de beneficència observarem la seqüència i la naturalesa d'aquestes reformes:

PRINCIPALS DESPESES DE BENEFICÈNCIA
Ajuntament de Barcelona (1880-1914)

FONT: Elaboració pròpia a partir dels pressupostos municipals (IMHB)

A 1885, ni tan sols es detectava el mínim augment de les despeses en assistència domiciliària i hospitalària, fruit de traslladar a partides ordinàries l'esforç pressupostari anterior. El Cos Mèdic comportava unes despeses mínimes, perquè ampliava el número de facultatius municipals però ho feia gràcies al treball de supernumeraris joves amb ganes de fer carrera encara que fos a costa d'un salari reduït. L'incipient Cos Mèdic no aparegué comptablement fins el 1886, durant l'alcaldia liberal de Rius i Taulet quan, en reconeixement a Jaume Ferran i en resposta a les seves propostes d'obrir un laboratori microbiològic, s'inclougué aquest servei la sanitat barcelonina. Veurem com, paradoxalment, també fou la controvertida figura de Ferran la que facilità la reforma de 1891, l'autèntic pas definitiu en la consolidació de l'organigrama. És important remarcar que el canvi es féu d'una manera indirecta, gairebé com qui no vol la cosa, ben propi d'una època en què aquesta mena de serveis encara estaven molt poc estesos arreu d'Europa ³. Aprofitant les desavinences que s'havien suscitat entre els facultatius, Coll i Pujol

³ Aquesta visió poc teleològica de l'aparició dels serveis concorda amb la de ROCA ROSSELL, Antoni: *La higiene urbana com a objectiu: notes sobre la història de l'Institut Municipal de la Salut (1891-1936)*, in ROCA ROSSELL, A.: *Cent anys de salut pública a Barcelona (1891-1991)*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1991, p. 75 i ss.

aconseguí tirar endavant una reforma en profunditat que, en un altre context, hauria suscitat més discrepàncies ⁴. S'aïllava Ferran i els seus partidaris en el Laboratori Microbiològic Municipal, però paral·lelament s'ampliaven els serveis en eixamplar el Cos Mèdic. A partir d'aleshores, el pressupost no parà de créixer, i es pot considerar que fou 1891 la data fonamental en la consolidació del servei, encara que no fos fins a 1897 quan es produiria el creixement més significatiu. Probablement s'aprofitaren els reajustaments que comportava l'agregació de municipis per reforçar l'atenció mèdica, però els nous recursos superaven, amb molt, els que fins aleshores venien prestant aquells ajuntaments. En aquest sentit, l'agregació, en la mesura en què contribuí a consolidar els aspectes de capitalitat de Barcelona, fou més un factor d'impuls en els serveis municipals que no pas una càrrega per al consistori. S'han estudiat múltiples facetes del fenomen, i se n'han tractat una gran diversitat d'aspectes. És sorprenent, tanmateix, que, mentre que els elements hisendístics han estat un puntal clau en l'estudi dels mòbils que portaren al procés agregacionista, no hagin estat tan tinguts en compte a l'hora d'estudiar les conseqüències del procés ⁵. Possiblement, la dispersió documental en sigui la clau. Es fa difícil agregar i comparar conceptes pressupostaris dispersos i localitzar sèries comptables contínues i homogènies per tots els pobles. Per al que ara ens interessa, ens hem limitat a obtenir una mostra de diferents pressupostos de Barcelona i Sant Martí de Provençals, a fi de poder comparar quantitativament l'esforç econòmic realitzat per ambdues corporacions. Els resultats deixen lloc a pocs dubtes:

---

⁴ Es pot seguir la història del Laboratori a ROCA ROSSELL, Antoni: *Història del Laboratori Municipal de Barcelona. De Ferran a Turró*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1988.

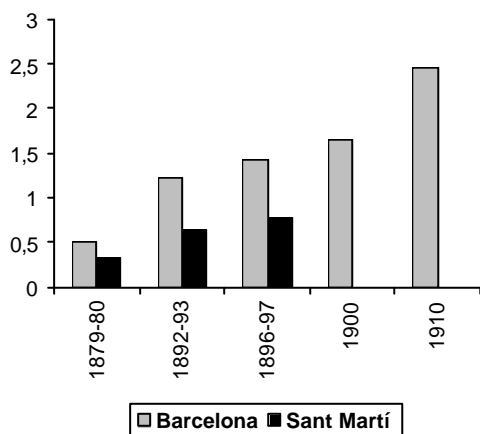
⁵ Una bona mostra de com el mateix Ajuntament feia explícits els motius fiscals que l'empenyien a buscar l'agregació la trobem a AYUNTAMIENTO DE BARCELONA: *Memoria explicativa del Proyecto de Presupuestos municipales de la Ciudad de Barcelona para el ejercicio económico de 1883-1884*. Per altra banda, existeixen nombrosos estudis actuals sobre l'agregació de 1897. Possiblement, una de les millors anàlisis del procés, especialment pel que fa als mòbils econòmics, és la de NADAL, Francesc: *Burgueses contra el municipalismo. La configuración de la Gran Barcelona y las anexiones de municipios (1874-1904)*, in "Cuadernos críticos de Geografía Humana", 59-60, 1985. També NADAL, F.: *Burgueses, burócratas y territorio. La política territorial en la España del siglo XIX*, Madrid, Instituto de Estudios de la Administración Local, 1987. Recentment, amb motiu del centenari de l'agregació dels principals pobles del Pla, cal destacar la publicació dels materials del IV Congrés d'Història de Barcelona (1995), i la publicació del treball de GRAU, Ramon - NADAL, Margarida: *La unificación municipal del Pla de Barcelona, 1874-1897*, Barcelona, Institut Municipal d'Història de Barcelona - Proa, 1997.

PRESSUPOSTOS MUNICIPALS DE BARCELONA (Xifres en negreta) I SANT MARTÍ DE PROVENÇALS

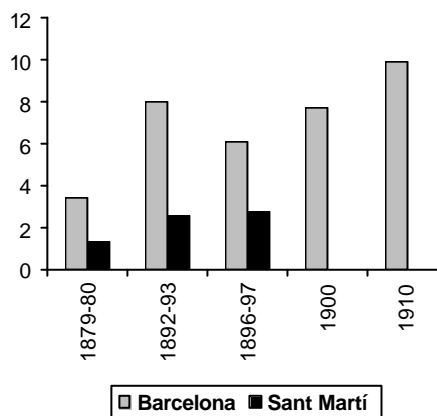
<u>ANY</u>	<u>POBLACIÓ</u>	<u>PRESSUPOST TOTAL</u>	<u>BENEFICÈNCIA</u>	<u>POLICIA URBANA</u>
1879-80	248.943 hab. 24.839 hab.	11.585.900 pt. 203.559 pt.	128.000 pt. 8.265 pt.	862.508 pt. 32.480 pt.
1892-93	300.000 hab. 32.695 hab.	36.213.262 pt. 3.418.281 pt.	368.369 pt. 21.000 pt.	2.406.406 pt. 85.403 pt.
1896-97	333.908 hab. 51.684 hab.	21.015.504 pt. 1.726,537 pt.	479.277 pt. 40.289 pt.	2.042.838 pt. 140.462 pt.
1900	533.827 hab.	68.483.634 pt.	877.912 pt.	4.129.548 pt.
1910	584.583 hab.	328.569.234 pt.	1.440.916 pt.	5.823.855 pt.

FONT: Elaboració pròpia a partir dels pressupostos municipals de Barcelona (Arxiu Municipal Administratiu) i de Sant Martí de Provençals (Arxiu Municipal del Districte de Sant Martí).

**Despeses en beneficència
(Comparació Barcelona-Sant Martí, en pessetes per habitant)**

**Despesa en policia urbana
(Comparació Barcelona - Sant M en pessetes per habitant)**

Com que la sèrie martinenca no és completa, hem agafat pressupostos puntuals relativament fiables, que ens permetessin constatar el grau d'esforç que ambdós consistoris estaven realitzant en relació al tamany de la seva població. Coherentment amb la condició de suburbi i el que això significava, l'ajuntament martinenc realitzava un esforç força menor que el de Barcelona. En les dècades dels primers canvis, no tan sols evolucionà Barcelona, sinó que Sant Martí seguí la tendència. Però queda fora de tot dubte que, abans de l'agregació, la capital realitzava una despesa força superior i que, després de 1897, no tan sols es mantingué la

tendència sinó que el nivell de despesa per habitant de la Barcelona resultant encara s'incrementà més ⁶.

Un cop assenyalades les principals fites del procés, cal que reculem als moments inicials de l'expansió, cap a 1885. La resolució que decretava l'establiment del nou servei permanent feia referència explícita al còlera com a justificant de la mesura. L'objectiu, deia, era col·locar Barcelona en el lloc que li pertocava quant a higiene i sanitat, perquè presentava un nombre de víctimes extraordinàriament alt en moments d'epidèmia, en uns anys en què la majoria de les ciutats europees ja havien aconseguit aturar aquest fet amb la "*...segura y no interrumpida asistencia facultativa*" ⁷. El nou reglament insistia, abans que res, en la necessitat d'aconseguir la implicació de la població en general i, sobretot, dels metges particulars, que feien un flac favor a la salut pública contribuint a generalitzar l'ocultació de la malaltia, a instàncies dels afectats, quan aquesta es produïa. Per això, no tan sols s'encarria aquests professionals a denunciar tots els casos sinó que també s'organitzava una xarxa de visites periòdiques a les clíniques particulars a la recerca de casos sospitosos. Igualment, s'establien unes mesures permanents de prevenció epidèmica que havia de seguir tota la ciutadania. Encara que els principis bacteriològics semblessin haver-se imposat, persistia la generalització de les fumigacions i desinfeccions de cases i efectes particulars dels malalts i sospitosos. També destacava la persecució de femers i focus d'immundícies urbans i les anàlisis de qualitat d'aliments i aigües, la vacunació i revacunació gratuïta per a tots els ciutadans que ho sol·licitessin i la visita mèdica gratuïta per a tots els pobres.

Per complir amb les noves disposicions d'assistència gratuïta, l'Ajuntament contractà deu metges primers i deu metges segons, a raó d'un de cada classe per cada barri. El cos es dedicaria tant a l'assistència com a la inspecció i vigilància de possibles focus de contagi, amb atenció de "*...por lo menos una hora diaria cada uno de los médicos, a la visita de los enfermos pobres en el local que a cada uno se le señale, procurando que sean las horas más favorables a la clase proletaria*". Els metges segons serien els encarregats d'aquestes

---

⁶ Tot i que l'evidència és força clara, en aquest aspecte falten encara molts punts per aclarir. Convindria veure, per exemple, d'on sorgia l'increment en la capacitat de recaptació fiscal de la nova Barcelona, tot i que cal suposar que dels pobles agregats que, fins aleshores, havien tributat menys. Per altra banda, no coneixem la distribució territorial de les xarxes d'assistència, d'arrel municipal i privada, que aleshores es consolidaren a Barcelona, i fins a quin punt l'acció municipal abastava tots els barris.

⁷ *Servicio médico-sanitario permanente de la ciudad de Barcelona*, Barcelona, Ajunt. Barcelona, Est. Tip. N. Ramírez y Cia., 1885.

visites, així com de cobrir el conjunt de les guàrdies en les hores nocturnes, mentre que la tasca dels metges primers seria la vigilància, inspecció, investigació i certificació de defuncions. S'establia un salari de 1.500 pts. anuals per als metges primers i de 750 per als segons ⁸. La despesa addicional, doncs, era molt limitada en aquest apartat. Durant els primers anys només consta un pressupost anual de 60.000 pts. per al Cos Mèdic.

Amb pocs mesos de diferència, el canvi en l'alcaldia comportà l'aprofundiment de les reformes amb la inauguració del nou Laboratori Microbiològic. Malgrat que fos plantejat a requeriment de Ferran per poder consolidar els seus estudis i vacunacions contra la ràbia, és ben clar que l'efecte del còlera i del paper que el metge tortosí hi havia jugat contribuï decidivament al vist-i-plau del liberal Rius i Taulet. En la decisió hi pesà tant l'aurèola de Ferran com el fet que el projecte pràcticament s'autofinancés amb les petites quantitats que es cobriaren en vacunar. En realitat, es pretenia un laboratori força modest, just per a què Ferran pogués disposar de la maquinària moderna que particularment no podia adquirir. Tanmateix, el propi científic ambicionava acabar bastint un centre semblant a l'institut que Pasteur regentava a París. No es feia explícit, però les autoritats n'eren conscients, i no en recelaven, en la mesura que els governants i científics més avançats del moment veien com a gran esperança totes les novetats que pogués aportar el camp de la bacteriologia. Malgrat tot, el resultat final distà força, tant de les previsions explícites com de les ambicions implícites, no tan sols perquè l'heterodòxia del científic comportava controvèrsies constants, sinó també perquè hi havia discrepàncies sobre el paper que havia de jugar el laboratori. Ferran ambicionava un centre que, amb l'argument de les vacunacions, li permetés obtenir instrumental científic per aprofundir les seves investigacions, mentre que part del consistori pretenia que el laboratori realitzés principalment altres tasques més pràctiques. Alguns regidors manifestaren la seva disconformitat i, a 1888, la Comissió de Governació, a instàncies de Milà i Pi, presentà una proposta "*...para que se establezca en la Inspección Industrial, que cambiará su nombre por el de Laboratorio Municipal, una sección de almotacénia encargada de determinar las consecuencias y el alcance de las sofisticaciones de las sustancias alimenticias, servido por el personal y en las condiciones que se proponen.*" ⁹. La proposta, que acabà imposant-se, després de llargues discussions, pretenia que el laboratori s'ocupés dels serveis d'inspecció bromatològica, un tema del qual

---

⁸ *Acuerdo del Excmo. Ayto. (20-1-1885) estableciendo como permanente el servicio médico sanitario*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1885.

⁹ AMAB: Actes del Ple, 13-4-1888

l'Ajuntament se'n venia fent càrrec oficialment des de feia temps, però que havia estat denunciat repetides vegades per la seva inoperància. És significatiu que ara es presentés la proposta, i que es demanés que fos Lluís Comenge qui se'n fes càrrec. Un científic que estava a agafant renom, que acabava d'arribar a Barcelona per dirigir *El Barcelonés*, portaveu de la facció Rius i Taulet del partit liberal, i que, anys a venir, estava cridat a jugar un paper de primer ordre en la medicina barcelonina ¹⁰. No és casual que es cridés Comenge a treballar al costat de Ferran, malgrat els visibles enfrontaments entre ambdós científics. En uns anys en què el partit liberal, pel poc que en sabem, evidenciava la seva divisió en dos grans blocs, aquest fet és indicatiu de fortes tensions en el si de l'Ajuntament, del partit i del Cos Mèdic que, ara per ara, se'ns escapen.

El laboratori de Ferran, doncs, tingué una vida tortuosa des dels seus primers mesos degut a les divisions en la pròpia corporació. Per altra banda, el tarannà del científic no ajudà gaire a calmar les aigües. Els mètodes de Ferran eren força discutits des de l'ortodòxia científica, i moltes de les seves posicions el portaren a un allunyament progressiu dels cercles acadèmics establerts, fins al punt que Ferran acabà convertint-se en una figura incòmoda. Antoni Roca ha resseguit amb cura la història del laboratori i el procés que va portar Ferran a un progressiu apartament fins a la seva definitiva expulsió, el 1905 ¹¹. De les relacions del científic tortosí amb les diferents corporacions municipals, i de fins a quin punt la incomoditat que acabà generant era compartida o no pels diferents grups polítics en sabem ben poca cosa. El volum de documentació referent a tot el que envolta el científic fa costós indagar-ho, i ara no podem estendre'ns en aquesta mena de recerca. El nostre objectiu era mesurar la importància qualitativa d'uns canvis que s'havien pogut fer precisament perquè quantitativament suposaven poca cosa.

Tant el nou Cos Mèdic com el laboratori havien implicat un esforç relativament petit per a la hisenda municipal. No fou fins a la reorganització de 1891 que es disparà la despesa de les 60.000 pts. a les 140.000 en un sol any. En iniciar el seu segon pas per l'alcaldia, Coll i Pujol assegurava que “*...su constante anhelo había sido siempre todo lo que procure salud y bienestar a los barceloneses, y que a este objeto inició en otra ocasión una campaña*

---

¹⁰ HUERTAS, J. M., Dir.: *Dos-cents anys de premsa diària a Catalunya. 1792-1992*, Barcelona, Fund. Caixa Catalunya – IMHB – Col·legi de Periodistes, 1992, p. 210.

¹¹ ROCA ROSSELL, Antoni: *Història del Laboratori...*, pp. 21-110. També a BÀGUENA CERVELLERA, M. José: *La primera vacuna bacteriana. Jaume Ferran i Clua*, in ROCA R., A. - CAMARASSA, J. M. Dirs.: *Ciència i tècnica als Països Catalans. Una aproximació biogràfica als darrers 150 anys*, Barcelona, Fundació Catalana per a la Recerca, 1995.

sanitaria que si bien ha estado interrumpida durante algunos años, hallábase actualmente en tramitación”¹². Explícitament, doncs, es pretenia despertar de l’ensopiment en què els governs liberals havien deixat la tasca iniciada per l’anterior consistori conservador. No es pot pensar que el Reial Decret que, el mateix 1891, finalment obligava els ajuntaments a establir cossos mèdics permanents en fos la causa, perquè el que aleshores s’obligava, a Barcelona ja es feia des de 1885 i, en qualsevol cas, la present reforma s’havia avançat en uns quants mesos al mandat del Govern¹³. Més aviat al contrari. L’Ajuntament de Barcelona fou força reticent a la implantació del decret, no pas perquè s’hi oposés, sinó perquè obligava a reorganitzar el servei i el personal que fins aleshores ja l’havia vingut prestant¹⁴. No es poden posar en dubte, doncs, les intencions del nou equip municipal que, per accelerar i justificar el canvi, aprofità les desavinences internes del cos no tan sols per reorganitzar-lo sinó per donar-li una dimensió completament nova¹⁵. Els recels que havien provocat les pràctiques de Jaume Ferran en les vacunes contra la ràbia i la diftèria comportà que els doctors Robert i Mascaró, impulsors de la instauració del Cos Mèdic pocs anys enrere, en proposessin la reforma. L’afer s’intentà resoldre sense els efectes traumàtics d’un expedient i s’optà per una reforma del cos que, en realitat, era una fugida endavant que, al marge de no solucionar les disputes, comportà un fort increment dels serveis preexistent. Després de discussions inicials i de nombrosos retocs, entre 1891 i la posterior reforma de 1904, els cos quedà configurat de la següent manera:

COS MÈDIC MUNICIPAL (Organització i serveis gratuïts prestats)¹⁶

SECCIÓ PRIMERA

Als dispensaris municipals (deu, un per districte)

- 1.- Auxiliar als accidentats en paratge o lloc públic.
- 2.- Facilitar primers auxilis en casos d'imminent risc.
- 3.- Procurar consulta diària a tots els pobres que ho sol·licitin.
- 4.- Assistir els malalts que, per la seva gravetat, no puguin ser traslladats als seus domicilis o als hospitals.

---

¹² AMAB, Actes del Ple, 30-7-1890

¹³ R.D. 14-6-1891.

¹⁴ Es poden resseguir els recels del Cos Mèdic cap als projectes del govern a *Revista de Higiene y Policía Sanitaria*, 1890.

¹⁵ Una acurada exposició del procés de reformes en el Cos Mèdic Municipal a ROCA ROSSELL, Antoni: *La higiene urbana com a objectiu: Notes sobre la Història de l'Institut Municipal de la Salut (1891-1936)*, in ROCA ROSSELL, A., Ed.: *Cent anys de Salut Pública ...*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1991, pp. 75 i ss.

¹⁶ *Anuario Estadístico de la Ciudad de Barcelona*, Barcelona, Ajunt. de Barcelona, 1902

- 5.- Reconeixement facultatiu a nens i nenes abans del seu ingrés a les escoles municipals o particulars (patrocinades pel municipi).
- 6.- Vacunar i revacunar, a totes hores del dia, aquells que ho sol·licitin.
- 7.- Expedir els certificats de vacunació necessaris.
- 8.- Reconèixer i lliurar certificacions a tots els pobres transeünts que demanin "*bagage para trasladarse a otra población*".
- 9.- Prestar socors als embriagats i dictaminar sobre l'estat mental dels alienats.
- 10.- Registrar tots els serveis i elaborar-ne l'estadística mensual.

Beneficència domiciliària

- 1.- Practicar assistència mèdica completa als pobres en els seus domicilis.
- 2.- Conduir els pobres a hospitals, asils o on calgui.
- 3.- Vacunar i revacunar als que convisquin amb malalts de verola.
- 4.- Certificar l'estat dels malalts per a la Caritat Cristiana, jutjats, hospitals, etc.
- 5.- Elaborar l'estadística mensual.

Serveis diversos

- 1.- Practicar reconeixements anuals a tots els mossos cridats a files.
- 2.- Reconèixer als empleats, pressumptament malalts, informant-ne de l'estat de salut, aptituds per al càrrec, etc.
- 3.- Reconèixer els alienats als seus propis domicilis.
- 4.- Reconèixer els sospitosos de malaltia epidèmica.
- 5.- Informar a les autoritats sobre salubritat pública en casos especials.

SECCIÓ SEGONA (Institut d'Higiene Urbana)

- 1.- Elaborar l'estadística demogràfica i sanitària de Barcelona.
- 2.- Desinfectar i esterilitzar, a domicili, robes i utensilis en casos de malaltia o mort per infecció o dolència transmissible.
- 3.- Realitzar inspeccions i informes relatius a tota mena de causes d'insalubritat, especialment en indústries molestes, perilloses i insalubres (per mandat de les autoritats).
- 4.- Inspecció en rentadors públics i particulars.
- 5.- Inspecció d'alumnes en escoles municipals i particulars.
- 6.- Desinfectar en mercats, casernes, presons, prostíbuls, cementiris, etc.
- 7.- Desinfectar el subsòl i els conductes hidràulics, domèstics i públics.
- 8.- Inspeccionar i desinfectar mensualment totes els establiments de drapaires, cases de préstecs, magatzems de draps, mobles usats, etc.
- 9.- Fer complir la Reial Ordre de 22 de novembre de 1886 sobre importació i exportació de draps.

SECCIÓ TERCERA (Laboratori Microbiològic Municipal)

- 1.- Atenció a persones mossegades per animals i altres accidents.
- 2.- Vacunar contra la ràbia.
- 3.- Recollida d'animals abandonats.
- 4.- Observació i anàlisi amb animals.
- 5.- Vacunar contra la verola.
- 6.- Estudiar els problemes relacionats amb la parasitologia, la higiene, la terapèutica i, en general, tot allò que tingui a veure amb l'activitat microbiana.

- 7.- Analitzar i estudiar les aigües, l'aire, el sòl i el subsòl de Barcelona.
- 8.- Realitzar anàlisis bromatològiques d'aliments i begudes.
- 9.- Realitzar anàlisis químiques i microbiològiques de sang i altres substàncies humanes i animals.
- 10.- Fomentar i coordinar la recerca científica del Cos Mèdic.

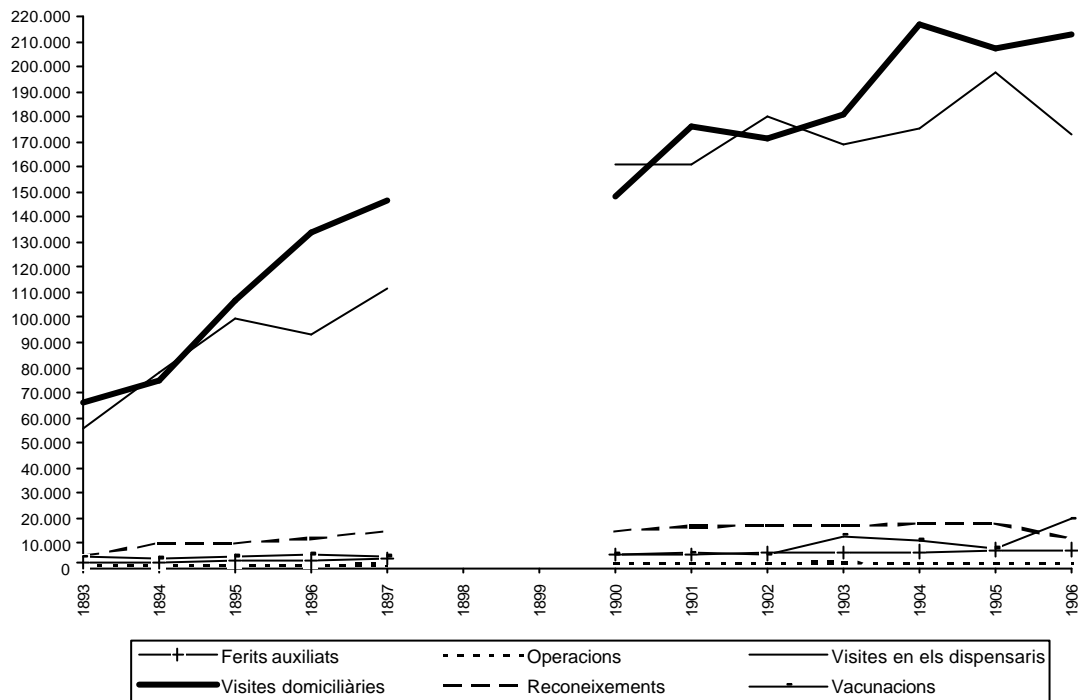
Aquesta relació correspon a la forma com, després de petits retocs, va acabar funcionant el servei fins a 1904. Al plantejament inicial faltaria afegir-hi la secció d'*higiene especial*, encarregada de la vigilància de la prostitució. La normativa estatal va traspasar aquests serveis dels governs civils als ajuntaments, el 1891, cosa que ajudà a justificar la reorganització dels serveis mèdics barcelonins, tot i que poc després es fes marxa enrere en aquest traspàs ¹⁷. Al marge d'això, és destacable l'aparició, per primer cop, d'un aparell d'assistència mèdica d'urgència, repetides vegades reclamat en una ciutat obrera com Barcelona, i la regulació d'una beneficència que utilitzava la xarxa de la Caritat Cristiana però que municipalitzava i generalitzava el servei. Això significava un canvi enorme, perquè volia dir que la secció primera, l'encarregada d'aquests afers, passava de ser un mer servei adjunt que es prestava en certes hores del dia als baixos de l'Ajuntament a ser una xarxa establerta de deu dispensaris municipals, un a cada districte. Igualment, passava de comptar amb vint metges que hi treballaven a temps parcial a disposar de cent doctors: deu metges en cap, un per a cada districte, seixanta-quatre numeraris i vint-i-sis no numeraris (aprenents sense sou), a més de tres auxiliars pràctics i una brigada de quaranta-dos mossos per realitzar tasques de suport. La importància dels canvis previstos i la decisió amb què l'Ajuntament els emprengué queden fora de tot dubte a la vista del quadre de serveis prestats per la secció:

---

¹⁷ R.O. 4-1-1889

Principals activitats del Cos Mèdic Municipal (1893-1906)

FONT: Elaboració pròpia a partir de "Gaceta Sanitaria de Barcelona"

No consten les dades anteriors a 1893 perquè no començaren a ser publicades fins aleshores, i tampoc les de 1897-1900, degut a la dispersió de fonts provocada per l'agregació de municipis de 1897. No obstant això, el canvi és clar, no només per la importància qualitativa de l'establiment de serveis d'atenció als ferits i accidentats, de vacunacions i operacions, sinó sobretot per l'elevat nombre de visites realitzades, sempre de forma gratuïta, tant a domicili com en els propis dispensaris de districte. En ambdós casos, el número no parà de créixer, fins a situar-se, al voltant de 1904, a la ratlla de 400.000 visites anuals, una xifra gens menyspreable per a una ciutat que apenes superava el mig milió d'habitants.

Les novetats no s'acabaven aquí, sinó que a les visites mèdiques cal afegir-hi les tasques de vigilància higiènica de la secció segona. Inicialment, el principal canvi havia estat la introducció dels serveis de la secció primera, repetidament reclamats, que suposaven l'assumpció del compromís d'assistència per part de les autoritats municipals. Malgrat això, s'hi havia arribat indirectament, perquè els arguments que van donar peu als canvis havien estat la relegació als ajuntaments dels controls sobre la prostitució, així com les picabaralles internes en el laboratori de Ferran. Aquest últim fou l'aspecte més vistós i comentat a nivell d'opinió pública, perquè implicava per als reformadors decisions difícils de prendre. S'acabà relegant Ferran i els seus al

Laboratori, l'anomenada *secció tercera*, i, per assignar-los un espai, s'establí un nou Institut d'Higiene Urbana, la *secció segona*, que, amb els anys, s'aniria convertint en el centre de la salut pública barcelonina. Per evitar disputes, es delimitaven amb precisió les competències de cadascun dels centres. A l'Institut se li reconeixia implícitament la importància que anys a venir jugaria en encomanar-li els estudis i estadística del conjunt de l'acció municipal, així com el control de les tasques de desinfecció i inspecció. Comptaria amb dos centres de desinfecció, cadascun d'ells dotat amb les màquines, els aparells i els cotxes necessaris. També disposava d'un magatzem de desinfectants, carros-cuba i utensilis de tota mena. El personal estaria dirigit per Lluís Comenge, i el formarien diversos metges (no se n'especificava el número), cotxers, maquinistes i operaris distribuïts en quatre brigades. Al marge d'això, se li assignava part del personal de secretaria de l'Ajuntament, que s'encarregaria d'elaborar les estadístiques sanitàries mensuals ¹⁸. El Laboratori, en canvi, quedava restringit a tasques de vacunació i investigació microbiològica, i aniria perdent pes amb el pas dels anys. A 1902 el trobem format per quatre metges (Lluís Claramunt, Rafael Calvet, Narcís Batlle i Frederic Viñas), a les ordres de Jaume Ferran, que exercia com a director. Malgrat que consta que al seu servei hi restava un equip de vint persones a sou, escriptors, mossos i peons, és clar que havia anat perdent importància, fins al punt que, a partir de 1904, amb l'obertura dels primers expedients disciplinaris seria desmantellat i només hi restarien Ferran i Claramunt, expedientats i expulsats el 1905 i el 1907, respectivament. A partir d'aleshores, Ramon Turró, que havia tingut forts enfrontaments amb Ferran, passaria a dirigir i a reorientar el Laboratori.

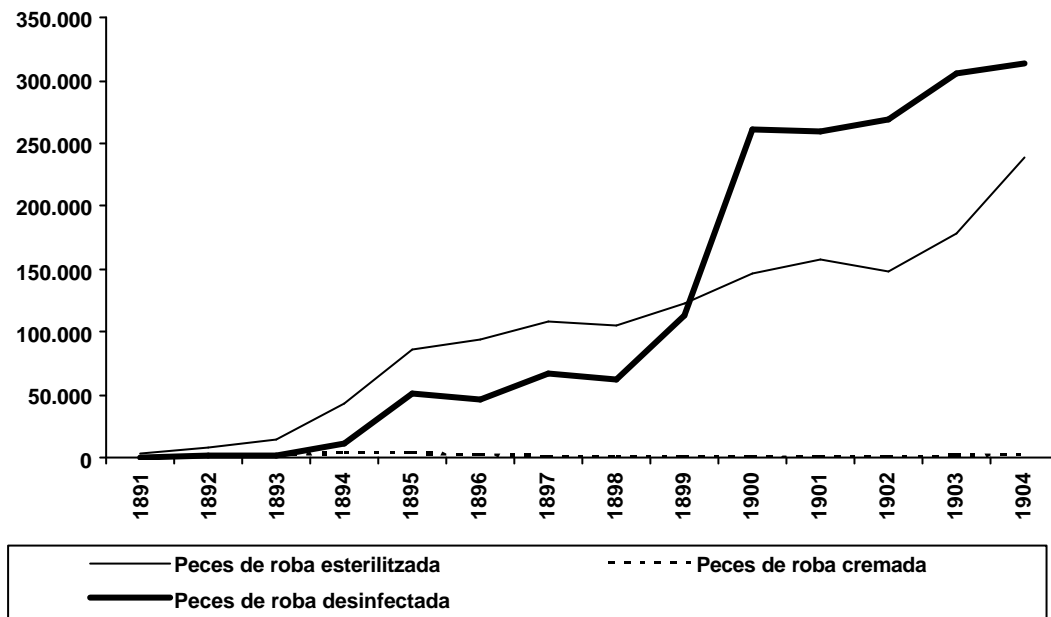
Que l'Institut d'Higiene estava cridat a ser una peça important de la sanitat municipal ho evidència el fet que els seus serveis creixerien tant, si cap, com l'assistència de la secció primera que hem vist abans. Quantitativament, l'acció principal requeia en les tasques de desinfecció dels afectats per tota mena de malalties:

---

¹⁸ Sobre els innovadors plantejaments de l'estadística municipal de Barcelona cal consultar RODRÍGUEZ OCAÑA, Esteban: *La labor estadística de Luis Comenge (1854-1916) en el Instituto de Higiene Urbana de Barcelona*, in "Dynamis", Vol. 5-6, 1985-1986.

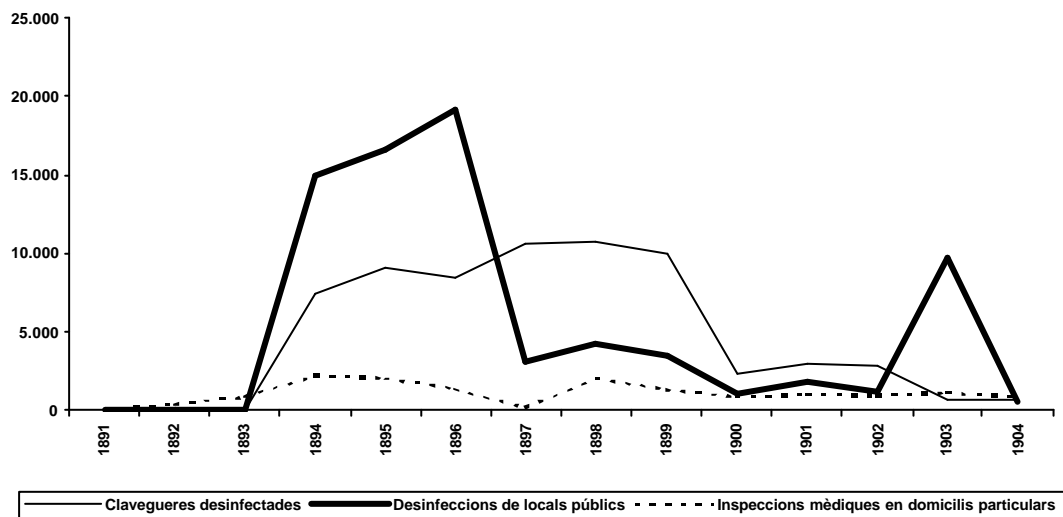

PRINCIPALS SERVEIS DE L'INSTITUT D'HIGIENE URBANA
 FONT: *Anuario Estadístico de la Ciudad de Barcelona, 1905*

Paral·lelament, l'Institut realitzava altres tasques:

ALTRES SERVEIS DE L'INSTITUT D'HIGIENE URBANA
 FONT: *Anuario Estadístico de la Ciudad de Barcelona, 1905*

La insistència creixent en les desinfeccions de roba i efectes personals és indicativa de fins a quin punt persistien els criteris tradicionals de combat de les malalties. Malgrat els avenços de les últimes dècades, se seguïen mantenint tractaments relativament estandaritzats per tota mena de situacions. Amb només tres mètodes d'esterilització, banys antisèptics, fumigacions i ebullicions, es pretenia combatre malalties tan diferents com la verola, el sarampió, l'escarlatina,

la diftèria, la gangrena, el reumatisme, la sífilis, les febres tifoïdes, la tuberculosi o la pulmonia, entre altres. Totes considerades infeccioses. En aquests casos, les pertinences del malalt o del difunt havien de ser desinfectades obligatòriament. També s'aconsellava la desinfecció en casos de moltes altres malalties, com l'asma, les afeccions cardíques o les úlceres. En cap d'aquests la xifra de desinfeccions va anar a la baixa al llarg del període, mostra alhora del creixent zel de les autoritats i de les limitacions de l'avenç científic. Altres activitats sanejadores de l'Institut, en canvi, van anar a la baixa amb més facilitat, com les desinfeccions de clavegueres i d'espais públics (rentadors, cementiris, escorxadors, mercats...). A primer cop d'ull, sorprèn que fos així, però l'aparent contrasentit s'explica pel major esforç en la millora d'aquesta mena de serveis que, a finals de segle, s'anaren convertint en el segon gran puntal de l'acció social dels municipis.

Però malgrat els canvis, no n'hi hagué prou per solucionar els problemes. Així, per exemple, un cop aconseguides les cases de socors i l'atenció gratuïta, repetidament reivindicades, veus crítiques entre científics i higienistes seguiren trobant nous motius de denúncia. Ja no es reclamava per l'atenció als ferits però sí pel fet que aquests fossin atesos a l'Hospital de la Santa Creu, conjuntament amb malalts contagiosos. El 1904, per exemple, Guillermo López denunciava el tracte que correntment rebia “..un obrero que cae de un andamio, o es cogido por una máquina y le desgarran un miembro o se fractura uno o varios huesos. (...) Todos pasan por los mismos trámites antes de ingresar en una casa de socorro, dispensario o hospital. Por manos inexpertas se traslada al paciente a la farmacia más próxima, en donde, generalmente, es recibido a regañadientes. Durante este primer traslado, si se trata de fracturas graves, se producen desgarros de vasos y nervios y se determina, muchas veces, la rotura completa del hueso por falta de inmovilidad. (...) Si se trata de heridas viscerales o de grandes hemorragias, las consecuencias de un traslado tardío o poco o nada hábil es siempre fatal. (...) Una vez el herido en la farmacia, nada puede ni debe hacer el farmacéutico, que sólo se preocupa de que desalojen lo más pronto posible su comercio y le dejen libre el acceso a su establecimiento. A todo esto, el paciente, pálido y abatido por el sufrimiento ha de responder al interrogatorio lento, incierto e inhumano de veinte guardias municipales y otros tantos policías que toman nota para redactar el parte de novedades (...). Casi siempre se presentan uno o varios médicos, quienes proceden a un examen tan doloroso como inútil, toda vez que nada, en la generalidad de los casos, pueden hacer por falta de medios (...) y por fin se deciden a ir a por una camilla o un carruaje (...) y más pérdida de sangre y

más infección para el desgraciado paciente...”¹⁹. Tanmateix, les peripècies viscudes pels accidentats no oculten que, poc temps enrere, no hi havia ni això i, si a 1904 es plantejà aquesta qüestió, fou perquè hi havia prevista una nova reforma que, amb l'entrada en funcionament dels nous hospitals (el Clínic i el de Sant Pau) pretenia resoldre aquest tema. A més, el compromís d'atenció als accidentats per part de l'autoritat pública havia significat un gran canvi en un entorn industrial. 400.000 visites gratuïtes, en una ciutat de poc més de mig milió d'habitants, és una xifra gens menyspreable, que significava, a la pràctica, l'establiment d'una cobertura quantitativament comparable al que, molts anys més tard, donaria la sanitat estatal. A primera vista, podria sorprendre que fos precisament una alcaldia conservadora la que tirés endavant un canvi de tal envergadura. És cert que el que més criticaven els conservadors dels liberals barcelonins era l'excés de despeses, però el projecte superà el tràmit pressupostari sense dificultats. L'esforç econòmic que suposava una reforma sanitària era comparativament petit en relació a altres despeses d'infraestructura urbana, i podia emmarcar-se plenament en la concepció conservadora de la política social practicada a finals del segle XIX, que prioritzava l'exercici de la beneficència per damunt d'altres accions. Gràcies a les disposicions dels primers governs de la Restauració i al restabliment de les subvencions municipals a centres benèfics i caritatius que havien quedat interrompudes durant el Sexenni, l'assistència particular de base religiosa havia resorgit a Barcelona. Ara, a 1891, en el seu retorn al govern municipal, els conservadors reforçaven la tendència endegada abans amb la consolidació des de l'Ajuntament d'una acció assistencial de caire benèfic que avancés paral·lelament a la caritat eclesiàstica i que fins i tot hi establís vies de col·laboració.

Els ajuntaments liberals començaren adoptant plantejaments força diferents. La doble perspectiva des de la qual uns i altres s'anaren acostant a la política social al llarg d'aquestes dècades pot analitzar-se comparant l'evolució de les despeses en beneficència, per una banda, i en policia urbana (política higiènica, si exceptuem enllumenat i parcs i jardins), per l'altra. Posar de costat les despeses en aquestes dues partides significa comparar dues accions que no per força s'exclouen mútuament però que sí que tendiren a fer-ho durant uns quants anys. Els conservadors prioritzaven l'assistència als pobres, una actitud que era criticada pels liberals com a política de pedaços. Milà i Pi, per exemple, en la discussió sobre la reorganització del Cos Mèdic, el 1890, criticà la proposta del consistori argumentant que *"...no parecía sino que la Comisión de Sanidad e Higiene se había propuesto hacer la felicidad de Barcelona con la creación de tanto cargo médico, pero, a su entender, había emprendido mal camino, pues*

---

¹⁹ *Gaceta sanitaria de Barcelona*, 10, octubre 1904

más que atacar las causas dirigía sus esfuerzos a combatir los efectos, y a nada de esto atiende, pues nos encontramos sin cloacas y mal servidos en otros ramos importantes, cuya falta produce las pésimas condiciones higiénicas que diezman nuestra población."

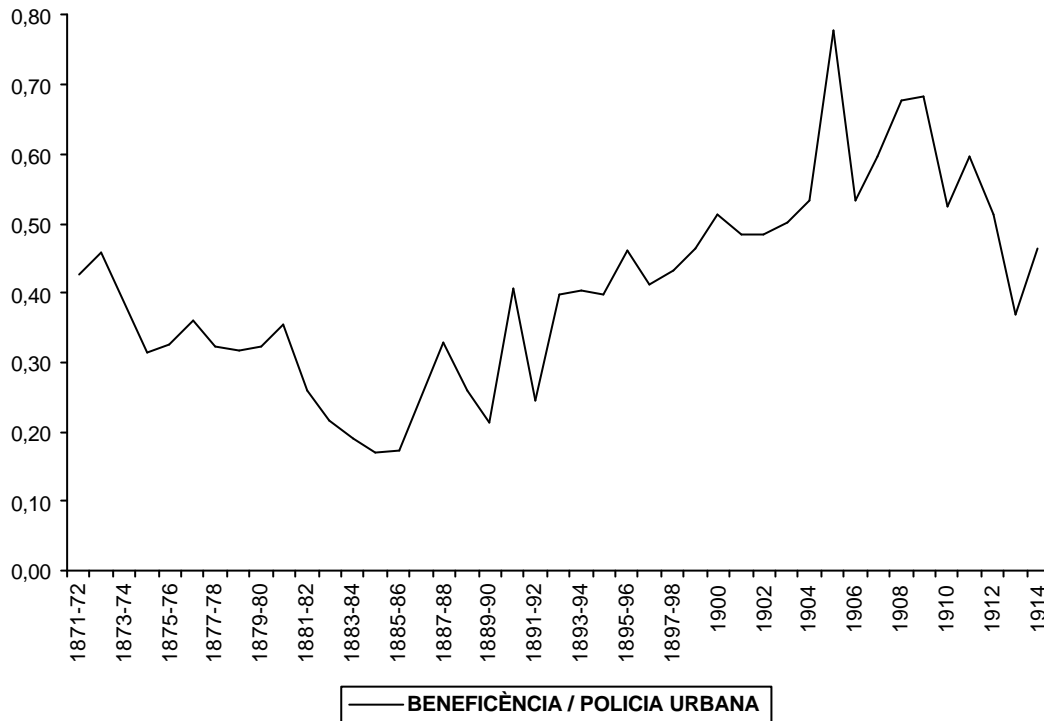
²⁰. En la resposta del govern, representat per Marià Batllés i Bertrán de Lis, metge i tinent d'alcalde conservador, s'entreveien les prioritats contraposades de govern i oposició. Clavegueres i reorganització del Cos Mèdic, deia, no eren opcions autoexcloents, perquè ambdues reformes estaven obertes, si bé el simple fet d'haver-ho de recordar és prou indicatiu de la paral·lització i estancament en què perillava de caure el projecte de clavegueram prioritzat pels liberals. Poc abans, el 1889, un altre afer havia evidenciat aquesta mateixa disparitat de plantejaments. Un cop desencallat el vell projecte de descongestionar l'Hospital de la Santa Creu amb la construcció del que acabaria sent l'Hospital Clínic, alguns regidors s'oposaven a les intencions de l'equip de Rius i Taulet, que projectava un nou centre municipal, el que més endavant seria l'Hospital de Sant Pau. El futur alcalde conservador, Coll i Pujol, s'oposava a aquests projectes hospitalaris moderns. Al seu entendre tenia poc sentit tanta despesa en la innovació científica en els hospitals, perquè la millor atenció mèdica era la dispensada a domicili, totalment suficient a Barcelona, deia, després de la felix proliferació de congregacions caritatives en els últims anys ²¹. Les llargues discussions que aquests afers comportaven evidencien àmplies discrepàncies en els plantejaments socials dels grups polítics barcelonins. Aquest era un debat que anava força més enllà d'una mera confrontació ideològica i que requeriria una investigació monogràfica, perquè tocava punts fonamentals, sobretot en la mesura que confrontava els interessos d'industrials i propietaris sobre qui havia d'endegar i pagar les reformes urbanes. Sigui com sigui, les tendències dibuixades pel contrast entre les despeses en beneficència i policia urbana al llarg dels anys deixen lloc a poc dubte sobre aquesta disparitat de criteris:

---

²⁰ AMAB, Actes del Ple, 13-5-1890

²¹ AMAB, Actes del Ple, 5-2-1889

Pressupostos de l'Ajuntament de Barcelona (1871-1914)
Ratio entre les despeses de beneficència i les de policia urbana
(excepte enllumenat i parcs i jardins)

En els anys del Sexenni, el pes de les despeses benèfiques anava clarament a la baixa, fins que els primers governs de la Restauració el feren reflotar. Amb l'arribada de Rius i Taulet, el 1881, s'incrementaren les despeses pròpiament higièniques dins del pressupost de policia urbana fins que la primera organització del cos mèdic permanent, a 1885, invertí la tendència. El retorn de Rius i Taulet i el govern liberal, el 1886, tornà a tombar la balança, fins a la nova reorganització mèdica, de Coll i Pujol, a 1891. A partir d'aleshores, però, l'alternança deixà de produir-se i conservadors i liberals, almenys a Barcelona, deixaren d'explicitar concepcions socials diferents quan, a nivell estatal, com hem vist, aquesta disparitat de criteris encara es mantingué durant uns quants anys. Se'ns escapen els perquè d'aquest canvi. Caldrien estudis molt detallats de la política municipal d'aquests anys i del funcionament dels dos partits dinàstics a Barcelona. Ni els conservadors ni els liberals han estat mai estudiats amb gaire cura, degut al seu suposat sucursalisme madrileny. Ignorem gairebé per complet les seves evolucions al llarg de la primera etapa de la Restauració. Interessaria saber si és cap casualitat que l'aparent convergència de liberals i conservadors en el pensament social es produís just en la dècada dels noranta, durant els últims consistoris del Partit Liberal, així com conèixer les continuïtats i la consolidació d'aquest model d'acció pública durant els anys de l'arribada del lerroixisme a

l'Ajuntament, un partit que destacà pel seu discurs populista i per l'atracció de les masses a través d'una acció assistencial i laica alhora ²².

De moment, podem aportar poc en aquesta línia i, més endavant, en parlar de l'acció higiènica, haurem de tornar a plantejar-nos els límits a aquests canvis. Fos com fos, al marge de l'evolució ideològica, a 1891 els conservadors havien impulsat una reforma que prioritzava els aspectes assistencials de l'acció pública i que suposava la superació del liberalisme clàssic a Barcelona, en la mesura en què posava fi als anys d'individualisme extrem i iniciava una etapa d'intervencionisme públic en una xarxa assistencial mixta que recuperava el paper de les antigues congregacions cristianes. Uns anys més tard, el model s'havia consolidat:

RELACIÓ D'ESTABLIMENTS BENÈFICS A BARCELONA A 1905 ²³

NOM	Adreça	Any fundació	Titularitat	Acolits ²⁴	Subvenció Municipal	Subvenció provincial	Objectiu
-----	--------	--------------	-------------	-----------------------	---------------------	----------------------	----------

²² CULLA, J. B.: *El republicanisme lerrouxista a Catalunya (1901-1923)*, Barcelona, Curial, 1986. L'autor destaca (p. 107 i ss.) l'esforç assistencial del partit, sovint trivialitzat, i l'ús que fa del poder municipal en favor de la seva pròpia causa política. Destaca, per exemple, que la Casa del Pueblo arribà a cobrir 12.347 visites mèdiques l'any 1906, xifra important però força allunyada de les que cobria el Cos Mèdic Municipal, aleshores controlat pels mateixos lerrouxistes. No obstant això, si bé l'autor remarca la importància que per al finançament d'aquestes activitats de partit havia tingut el control del consistori i analitza amb detall l'evolució del moviment i del partit, no fa el mateix amb la tasca del propi Ajuntament. No aclareix un punt crucial, que és fins a quin punt els lerrouxistes canviaren les coses i en quina mesura el seu pas pel govern municipal contribuí als canvis que estem apuntant.

²³ Ordenats en funció de la quantia de les subvencions rebudes. El conjunt de la informació és extreta de *Anuario Estadístico de la Ciudad de Barcelona*, en les edicions de 1902, 1903, 1904 i 1905. Els comentaris en cursiva i entre parèntesis són extrets de LLORENS, Ignacio M. de: *La Mendicidad en Barcelona*, in "Gaceta Sanitaria de Barcelona", 10-6-1892.

²⁴ Les dades sobre acollits en els diversos centres són aproximatives, i han estat elaborades a partir de les diverses informacions que els anuaris d'aquests anys en van donant. Les xifres més completes en aquest sentit són les de

Casa de la Caridad	c/ Montealegre, 5	1802	Provincial	2.200	0	915.811	Asil per a orfes, vells i impedits pobres (La subvenció de la Diputació és fruit d'almoines)
Cuerpo Médico Municipal			Municipal	0	507.141	0	Assistència en dispensaris. Recerca científica i anàlisis
Casa de la Maternidad Expósitos	c/ Travessera de y les Corts		Provincial	5.165 ²⁵	0	455.762	Hospital de maternitat. Asil per a nens pobres
Hospital de la Santa Cruz	c/ Hospital, 47	1229	Particular		10.000	255.750	El principal centre hospitalari de Barcelona des de l'Edat Mitjana. Des de 1853 havia quedat com a hospital per malalts pobres perquè es destinaren els orfes i ancians a altres centres. Es troba en estat lamentable per sobreutilització, però "...por su carácter de establecimiento particular, queda a cubierto de la acción decisiva de las autoridades".
Beneficencia municipal	Atenció domiciliària i en els diferents dispensaris municipals de cada districte.	1885	Municipal	0	183.840	0	Ajuts i assistència domiciliària de tot tipus dirigit des del Cos Mèdic Municipal
Asilo Municipal del Parque	c/ Sicília	1886	Municipal	291	132.000	0	Asil municipal per a pobres i transeünts (regentat per la "Caridad Cristiana")
Albergue Nocturno	c/ Cid		Municipal		50.000	0	Alberg per a pobres i transeünts
Lactància Municipal			Municipal		23.396	0	Lactància domiciliària i hospitalària de la ciutat de Barcelona
Congregación de la Caridad Cristiana			Particular		10.000	900	Reparteix bons d'aliments, llet i beguda, amb subvenció pública i caritat particular (el 1904 sumà en total 82646 pts. i assistí 6830 persones)
Salas de Asilo de la Junta de Damas	c/ Aldana, 3		Particular		7.000	900	Acolliment per a fills de la classe obrera per apartar-los dels perills del carrer durant el treball dels pares.

l'anuari de 1902 (quadre p. 353), que donen un total de 16.692 acollits a Barcelona (102 lactants, 4.565 pobres, 1.640 ancians no pobres, 1.222 menors en correccionals, 5.312 expòsits, 2.080 fills d'obriers acollits durant el dia, 293 nens escrofulosos, 678 joves descarriades i 800 serventes domèstiques acollides en asils).

²⁵ En l'anuari de 1902 aquesta xifra queda desglossada en diferents conceptes: 428 nens i nenes albergats en el centre (100 lactants i 328 més grans), 1.387 acollits per mestresses externes a la casa i 3.350 nens i nenes majors de cinc anys que continuen acollits per mestresses externes.

Asilo "Cuna del Niño Jesús"	del c/ Montcada, 25		Particular	439	3.000	1.800	Atenció als nens dels obrers pobres mentre treballen. Escola dominical i hospital per a nens pobres (170 joves). Dispensari per a nens pobres (un total de 2.800 assistits a 1902).
Asilo-Casa Lactancia y Cuna	de c/ Hospital, 127	1888	Provincial	220	3.000	900	Asil i hospital per a lactants i infants. Escola-guarderia per a fills d'obers durant la jornada laboral.
Albergue de Antonio	San c/ Roger de Flor, 259		Particular	78	2.500	900	Assistència domiciliària a malalts i pobres (el 1902 repartí 331.887 racions de sopa i 4.017 pans de quilo).
Sala de Asilo de Gracia			Particular	300	2.000	1.350	Alberg-guarderia per a nens de famílies pobres
Asilo Naval Español	Goleta "Tornado" (Port)	1877	Particular	200	2.500	500	Asil per a orfes desvalguts, especialment procedents de l'Armada (Se'ls educa per a ser mariners). Es projectava establir centres similars a tots els ports espanyols, però de moment només existeix el de Barcelona.
Asilo de Pobres de Hostafranchs (N. S. del Carmen)			Particular	90	2.000	900	Ensenyament gratuït i visites domiciliàries als malalts. Reparteix unes 25 racions de sopa cada dia
Asilo de la "Sagrada Família" (S. Martín de Provencals)	c/ Mallorca, 333	1894	Particular	300	1.750	750	Asil (alberg) i escola per a nens i nenes. Escola dominical per a obrers
Asilo de San Andrés de Palomar			Particular	40	2.000	500	Alberg de nens orfes i ancians
Hospital del Sagrado Corazón	c/ Borrell - Coello	1879	Particular	2.000	1.000	1.350	
Asilo de Hermanitas de los Pobres	las c/ Torrent de l'Olla (Gràcia)		Particular	50	2.000	0	Asil per a ancians
Sociedad Económica Barcelonesa de Amigos del País			Particular	0	1.750	0	Instrucció i reflexió
Congregación de la Caridad Cristiana (Gracia)			Particular		800	900	
Patronato de niños presos y abandonados			Particular		750	900	
Asilo de Hermanitas de los Pobres	las c/ Borrell, 200		Particular	184	1.500	0	Asil per a ancians
Asilo de Hermanitas de los Pobres	las c/ Casp, 71		Particular	120	1.500	0	Asil per a ancians
Orfelinato de José	San c/ Mines (Muntanya de St. Josep, Gràcia)		Particular	34	500	900	Asil per a nenes orfes

Asilo de la Montaña (San José)	c/ Ganduxder, 40 (St. Gervasi)	Particular	38	0	1.350	
Restaurant de Obreros de Santa Madrona		Particular	0	500	750	Menjador benèfic
Hermanitas de la Asunción		Particular		300	900	Assistència domiciliària a malalts pobres
Asilo de San Juan de Dios	c/ S. Francesc, 30 s. XVI	Particular	220	1.000	0	Asil per a nens pobres escrofulosos, raquítics i cecs
Asilo de San Rafael	c/ Roger de Flor, 98	Particular	73	500	500	Asil per a nenes raquítics i escrofuloses pobres
Casa del Pueblo. Agrupación Benéfica		Particular		1.000	0	
Hospital Homeópata del Niño Dios	c/ Rosselló, 167	Particular		500	500	Hospital per a nens malalts (L'únic hospital de Barcelona sense adscripció religiosa)
Siervas de María (St. Andreu)		Particular		500	500	Atenció als malalts pobres
Asilo del Buen Pastor	c/ Buenos Aires, 2 (Gràcia)	Particular	362	0	900	Asil de nenes desemparades i extraviades en el vici (L'Ajuntament paga la majoria de les estades)
Asilo de la Asociación "Amigos de los Pobres"	c/ Major de 1865 Gràcia, 190-192	Mixt (Particular-Estatal)	20	0	900	Disposa de quatre cases de socors per atendre els accidentats i els pobres (més de 5.000 atesos el 1902). Fou el primer servei d'aquesta mena que s'establí a Barcelona i que ara es complementa amb els dispensaris municipals. També presten assistència domiciliària, vacunacions gratuïtes i treballen conjuntament amb el Cos Mèdic Municipal.
Hospital de Niños Pobres	c/ Consell de Cent, 467	Particular	1.150	0	900	
Asilo de Infantes Huérfanos	c/ Elisabets 1370	Municipal	325	850	0	Asil per a nens orfes d'ambdós sexes (Admissió entre 7 i 12 anys. No en surten fins que es casen o aprenen un ofici)
Asilo "Toribio Durán" (Casa de Reforma)	c/ Granada, 44 (Gràcia)	Particular	297	800	0	Reformatori per a nens "extraviados" (L'Ajuntament paga la majoria de les estades)
Escuela-taller del niño Jesús	c/ S. Carles, 49 (Les Corts)	Particular	78	300	500	Instrucció primària i professional per a nens fins als 14 anys.
Patronato Real para la represión de la Trata de Blancas		Particular		800	0	
Asilo materno de Santa Isabel	c/ Martí, 18 (Gràcia)	Particular		300	300	Casa de socors de primera necessitat
Asilo "Amparo de Santa Lucía"		Particular	16	500	0	Asil per a cecs majors de 50 anys pobres

Asilo del "Institut del Desert de Sarrià"	1896	Particular	25	500	0	Asil per a obrers invàlids per accidents de treball (Fundat per l'empresari J. M. Sert).
Casa de Salud de la Alianza de Camareros		Particular		0	500	
Convento de c/ Casanovas, 79 adoratrices del Sagrado Sacramento y de la Caridad		Particular	80	0	500	Instrucció per a joves "extraviadas"
José Riera, hijo adoptivo de la beneficencia de Gracia		Particular		500	0	
Junta de Damas		Particular		0	500	
Montepío de veteranos de la libertad		Particular		500	0	
Montepío de Vigilantes Nocturnos de Barcelona		Particular		500	0	Societat de socors mutus per a invalidesa i jubilació dels vigilants nocturns
Patronato de Cataluña para la lucha contra la tuberculosis		Particular		0	500	Lluita antituberculosa (fundat per I. Valentí Vivó)
Quinta de Salud "La Alianza"		Particular		500	0	
Religiosas de María Inmaculada c/ Consell de Cent, 403		Particular	120	0	500	Asil per a joves dedicades al servei domèstic
Restaurant de obreros de San Martín		Particular	0	500	0	Menjador benèfic
Sociedad de la Vigilancia Nocturna		Particular		500	0	Societat de socors mutus per a invalidesa i jubilació dels vigilants nocturns
Unión Fraternal		Particular		500	0	Societat de socors mutus per a cecs
Amigos de los Pobres (Les Corts)		Particular		300	0	
Asilo de Hermanas Carmelitas de San José c/ Rubí, 7		Particular		300	0	Asil per a orfes pobres
Asilo de Oblatas del Santo Redentor		Particular		0	300	Asil per a nenes lliurades a la religió
Comunidad de Hermanas Trinitarias		Particular		0	300	
Asociación española en favor de los ciegos		Particular		250	0	
Montepío Unión		Particular		250	0	Societat de socors mutus de professors particulars
Previsión obrera		Particular		250	0	
Sociedad Barcelonesa de Beneficencia		Particular		250	0	

Asilo de c/ Bellesguard (St. Desamparadas de Gervasi)	Particular	25	0	0	"Moralitzar joves de vida airada"
San Alfonso de Ligorio	Particular	71	0	0	Asil per a joves "extraviadas" (no prostitutes), no necessàriament pobres (cal pagar)
Asilo de las p/Tetuan Hermanitas de los Pobres	Particular	320	0	0	Asil per a ancians
Asilo de Nuestra Señora del Buen Consejo	Particular	70	0	0	Asil i col·legi per a nenes "descarriadas y extraviadas"
Casa de la c/ Elisabets, 8-10 1581 Misericordia	Municipal	325	0	0	Alberg de nenes pobres filles de matrimoni legítim (Admissió entre 3 i 8 anys. No en surten fins que es casen o les reclamen els pares)
Colegio de San c/ Lladó, 11 Rafael y Asilo de Sirvientas	Particular	800	0	0	Col·legi per a nenes i asil per a serventes solteres que acaben d'arribar a Barcelona (estada màxima d'un mes)
Escuelas Salesianas de Artes y Oficios c/ Sarrià	Particular	752	0	0	Centre educatiu i seminari per a nens pobres
Instituto Salesiano c/ Floridablanca-Rocafort	Particular	473	0	0	Educació per a nens pobres de classe obrera
Obrador de la Granja 1868 Sagrada Familia Experimental, 1 (Gracia)	Particular		0	0	Instrucció primària i assistència a nens de fins a 14 anys
Real Casa de Retiro c/ Xuclà, 11 1740	Particular		0	0	"Arrancar del vicio a las mujeres que a él se han entregado y salvar a las que se encuentren en peligro de caer en él"
Société Française de Bienfaisance c/ Valldonzella, 58	Particular		0	0	
Asilo de Nuestra Señora del Carmen y San Vicente de Paül c/ Tetuan, 21	Particular	25	0	0	Cuidar les nenes durant el dia i assistència domiciliària als malalts pobres.
Talleres de la c/ Casp, 80 Santísima Trinidad	Particular	80	0	0	Moralització i ensenyament pràctic a nens pobres
TOTAL			965.377	1.651.873	
SUBVENCIONS				²⁶	

Aquest panorama de l'assistència cristiana contrasta amb la desfeta que observàvem per als anys posteriors a la Restauració. No tan sols havien retornat multitud de congregacions

²⁶ En la quantitat de subvencions de la Diputació Provincial cal tenir en compte que les més de 900.000 pts. destinades a la Casa de la Caritat no surten directament dels pressupostos de la corporació sinó que són fruit de les almoines lliurades pels ciutadans a aquest fi.

religioses, sinó que, en molts casos, s'havien consolidat gràcies a l'ajut econòmic de l'Ajuntament o de la Diputació. Els principals exemples d'aquesta cooperació els constituïen la Caritat Cristiana i els asils de la Junta de Senyores, que no tan sols combinaven finançament públic i particular, sinó que assistien també a tots dos nivells, sense massa solució de continuïtat. Reglamentàriament, la subvenció pública servia, en la majoria dels casos, per a què les congregacions religioses tinguessin cura d'un determinat nombre de necessitats, tot i que en casos com la Caritat Cristiana, els límits eren força difusos. Això evidencia la superació de les reticències que, temps enrere, havia despertat la caritat amb connotacions religioses. Tanmateix, el gruix de l'assistència havia deixat de ser catòlica i particular. Les subvencions públiques a centres privats eren gairebé insignificants davant els pressupostos de la beneficència pública. Si deixem de banda la Casa de la Caritat, que continuava essent regentada per la Diputació, però que es finançava amb donatius particulars, els principals centres d'assistència eren de titularitat pública. Al marge de la nova Casa de la Maternitat, també regentada per la Diputació, els serveis municipals, principalment el Cos Mèdic, la Beneficència, l'Asil del Parc i l'Alberg Nocturn, s'havien convertit en el centre del muntatge assistencial barceloní. Mai fins aleshores havia existit a Barcelona una cobertura pública que, encara que partís de criteris caritatius, hagués anat més enllà. Havia sorgit a partir de la concepció assistencial que es preocupava més per pal·liar els efectes que no pas per combatre les causes del mal, en paraules de Milà i Pi, però que ben aviat aniria ampliant la cobertura cap a grups socials més amplis. En el cas de les subvencions a congregacions particulars, l'objectiu assistencial inicial era innegable, però el creixement dels centres públics, amb el pas dels anys, anà eixamplant el ventall social a qui s'adreçava l'atenció assistencial, fins al punt que va acabar conservant de la beneficència només el nom.

Organitzativament, el sistema va quedar assentat a 1891 però no es consolidaria fins més endavant. Arreu d'Espanya anaren sorgint serveis municipals similars als de Barcelona, del qual alguns havien pres model. No coneixem cap anàlisi d'aquest procés, però les dades ofertes a 1901 per la *Gaceta Sanitaria de Barcelona* ens permeten establir unes primeres comparacions:

SERVEIS BENÈFICS I SANITARIS MUNICIPALS A ESPANYA (1901)²⁷

CIUTAT	Habitants	Personal facultatiu	Requisits per ser assistit	Nº Assist.	Instal·lacions municipals	Serveis municipals
--------	-----------	---------------------	----------------------------	------------	---------------------------	--------------------

²⁷ FONT: Elaboració pròpia a partir de *Gaceta Sanitaria de Barcelona* (diversos articles, sobretot José García del Moral, setembre 1901).

ÀVILA	10.953	8 p. (3 metges, 3 farmacèutics i 2 practicants)	Ser jornalero o no tenir cap sou	900	No hi ha laboratori químic ni casa de socors	
BARCELONA	539.180	100 empleats (uns 50 metges i la resta, personal assistent)	Consulta mèdica gratuïta per a tots els barcelonins, i assistència alimentícia i farmacèutica a tots els barcelonins amb ingressos inferiors a 2,5 pts. diàries (excepte els que pertanyin a mútues o tinguin dret a assistència per altres vies).		- Deu dispensaris mèdico quirúrgics, un a cada districte (servei permanent en 4 barris). - Asil per a pobres - Asil nocturn - Laboratori microbiològic	- Primers auxilis i assistència ambulatoria - Assistència domiciliària - Inspecció higiènica - Desinfecció - Asil per a pobres - Recerca microbiològica - Vacunació - Transport dels malalts - Servei d'estadística - Anàlisis químiques - Inspecció alimentària - Inspecció industrial - Assistència farmacèutica
BILBAO	74.142	11 metges, 1 metge forense i un encarregat d'higiene especial (prostitució)	Totes les famílies amb ingressos inferiors a 2,5 pts. diàries (exclosos els que puguin rebre assistència per altres vies). El padró de pobres l'elabora periòdicament una junta de propietaris i capellans.	778	- Dues cases de socors - Laboratori químic - Asil per a orfes - Casa de Misericòrdia - Hospital per a pobres	- Assistència domiciliària - Asil per a pobres - Inspecció higiènica - Desinfecció - Servei d'estadística - Anàlisis químiques
CADIS	64.251	17 metges i cirurgians			- Dues cases de socors - Laboratori químic - Laboratori de desinfecció	- Assistència ambulatoria - Anàlisis químiques - Desinfecció
CARTAGENA	86.004	15 metges	Tothom amb ingressos inferiors a 2 pts. diàries	6.000		- Assistència domiciliària - Inspecció alimentària - Vacunacions per a pobres - Desinfecció - Inspecció industrial - Higiene de la prostitució - Servei d'estadística
LA CORUNYA	40.401	9 metges	Tots els que ho sol·liciten (amb permís de l'alcalde de barri i el rector de la parròquia)		- Estufes de desinfecció i pulveritzadors	- Assistència domiciliària - Desinfecció
JEREZ DE LA FRONTERA	61.178	6 metges	No hi ha padró de pobres. Cal sol·licitar-ho i es concedeix el	10.784	- Un Hospital (1484 ingressats) - Laboratori Químic	- Assistència domiciliària - Assistència

			servei en funció de cada cas			ambulatòria - Anàlisis químiques - Desinfecció (deficient. No hi ha estufes) - Servei d'estadística - Assistència domiciliària - Inspecció higiènica - Anàlisis químiques - Desinfecció
LOGROÑO	19.472	3 metges	El cap de Policia Urbana el-labora el padró de pobres estudiant cada cas per separat	300	- Laboratori Químic	- Assistència domiciliària - Inspecció higiènica - Anàlisis químiques - Desinfecció
MADRID	512.506	147 facultatius (metges, practicants, etc.) titulars i 138 agregats per a èpoques d'epidèmia	Jornalers amb salaris inferiors a les 2 pts. diàries	100.000	- Deu cases de socors - Laboratori químic	- Assistència domiciliària - Assistència ambulatòria - Anàlisis químiques - Anàlisis alimentàries - Desinfecció - Vacunació - Servei d'estadística
MÀLAGA	125.579	22 metges i 10 agregats per a èpoques especials			- Tres cases de socors - Laboratori químic - Centre de desinfecció	- Assistència ambulatòria - Anàlisis químiques - Desinfecció
SEVILLA	146.205	35 metges, 27 infermers i 6 llevadores		6.000	- Cinc cases de socors - Laboratori Histoquímic - Centre de desinfecció - Asil per a pobres	- Assistència domiciliària - Assistència ambulatòria - Desinfecció - Anàlisis químiques - Inspecció higiènica - Asil per a pobres
SANT SEBASTIÀ	33.000	5 metges i un inspector i set ajudants sense sou		4.000	- Un hospital - Laboratori químic microgràfic	- Assistència hospitalària - Assistència domiciliària - Inspecció higiènica - Anàlisis químiques
SALAMANCA	23.041	8 metges	Cal sol·licitud i informes de bona conducta de l'alcalde de barri i el capellà.	1.250	- Una casa de socors - Laboratori químic microgràfic	- Assistència domiciliària - Assistència ambulatòria - Anàlisis químiques
VALÈNCIA	204.168	21 metges numeraris i 17 metges agregats	Els que no contribueixin a l'erari públic, no tinguin salari fix o ingressos menors als d'un jornalero. No tenen dret a assistència els que puguin tenir-la per altres vies ni les		- Tres cases de socors - Laboratori químic - Laboratori microbiològic	- Assistència domiciliària - Assistència ambulatòria - Inspecció higiènica - Anàlisis químiques - Desinfecció

VALLADOLID	66.400	12 metges i 4 agregats	prostitutes i els transeünts. Tothom amb ingressos inferiors a les 2 pts. diàries	12.000	- Una casa de socors	- Assistència farmacèutica - Assistència domiciliària - Assistència ambulatoria
VITÒRIA	30.400	9 metges		800	- Un hospital mixt (municipal i particular) - Laboratori químic	- Assistència domiciliària - Assistència hospitalària - Anàlisis químiques - Servei d'estadística
SARAGOSSA	98.247	Un metge municipal			- Servei d'higiene urbana (sense locals) - Laboratori municipal - Asil de pobres	- Inspecció de carns, mercats i carrers - A 1900 no hi ha assistència pública de cap tipus. Es pretén establir-la per l'any que ve - Asil de pobres

A falta d'un estudi comparatiu del servei als diferents municipis, cal utilitzar aquestes dades per intentar contextualitzar Barcelona en el conjunt estatal. D'entrada, és clar que, si bé els servei barceloní fou bastant pioner, no era un cas aïllat. La fi del model social del liberalisme clàssic era un fet. D'altra banda, al marge de la possible inexactitud de les dades, procedents de fonts secundàries de l'època, dificulta qualsevol intent de comparació la poca homogeneïtat dels registres. No sabem, per exemple, els termes dels contractes del personal en els diversos serveis assistencials. Desconeixem, també, fins a quin punt coincidien les jornades laborals del personal contractat i el nivell de serveis que havien de prestar en cada municipi. No obstant això, podem fer-ne una primera classificació quantitativa a partir de la relació entre el número d'habitants i el personal dels serveis municipals. Deixant de banda petites ciutats (Ávila, Sant Sebastià i Salamanca) capaces d'oferir ratios força baixes, només Sevilla entre les grans capitals és capaç de baixar dels 3.000 habitants per facultatiu. Barcelona, com la majoria dels grans (Bilbao, Cartagena, Málaga i València), se situava entre els 5.000 i 6.000. Si ho analitzem a nivell dels requisits que es demanaven per rebre ajuda, en la majoria dels casos s'exigia la percepció de rendes inferiors a 2,5 o 2 pts. diàries, el que es considerava el salari d'un jornalero a l'època. Només a Àvila, ciutat poc significativa, s'acceptava tots els jornaleros assalariats en els serveis benèfics. Era més freqüent, en canvi, la discrecionalitat del servei en funció de criteris personals dels regidors o encarregats, com passava a La Coruña, Logroño, Jerez i Salamanca. Pel que fa a instal·lacions municipals, en la majoria dels casos el municipi comptava amb cases-dispensari, asils i laboratoris i, tot i que només l'Ajuntament de Barcelona declarava disposar d'un laboratori

microbiològic, és de suposar que en altres instal·lacions es treballava també en aquest sentit. Entre les capitals espanyoles, només el cas de Saragossa representava una excepció per la seva deixadesa, com havia estat denunciada en la premsa especialitzada. Tots els ajuntaments havien fet l'esforç en els últims anys, per establir serveis permanents mínimament sòlids, a la vista del que la llei estipulava des de 1891 i del que el municipi de Barcelona havia assentat com a precedent. Tanmateix, malgrat aquest caràcter pioner, Barcelona se situava a les portes del segle XX, força per sota de Madrid, que situava la seva ratio al voltant dels 3.500. Deixadesa de les autoritats per a uns, fruit del centralisme per a altres, el fet fou denunciat repetidament tant entre científics com entre polítics i periodistes ²⁸.

Fos com fos, i rivalitats polítiques i nacionals al marge, els canvis foren evidents i ràpids tant a Madrid com a Barcelona. S'havien assentat unes reformes que alteraven substancialment el que havia estat el model social del liberalisme clàssic, i s'havia fet des d'un punt de vista fonamentalment assistencial. S'havia aprofitat l'antiga xarxa cristiana per vertebrar una política social que, amb el suport de les institucions públiques, anava més enllà sense modificar-ne els criteris bàsics. No obstant això, no s'obviava que la necessitat dels canvis s'havia fet notar principalment a mercè de les mancances higièniques que els episodis d'epidèmia deixaven a la llum. Al costat de l'assistència prioritzada en etapes de govern conservador, la higiene i la salubrificació urbana esdevenien el segon gran puntal de les reformes, inicialment fomentat a Barcelona en època de governs liberals però que, a finals de segle, fruit de les experiències epidèmiques, uns i altres compartien.

8.3.- Higiene i urbanisme. El segon gran eix de la política social finisecular.

L'exemple de la reforma de les aigües i del clavegueram de Barcelona.

Fruit d'una lògica evolució del discurs higienista del segle XIX, que aplegava tota mena d'aspectes morals, socials, econòmics i sanitaris, els avenços de les darreres dècades ajudaren a centrar els punts de discussió. La comprovació científica de possibles vies de contagi de les diferents malalties contribuïren a concretar allò que calia entendre per qualitat de vida. A mesura

---

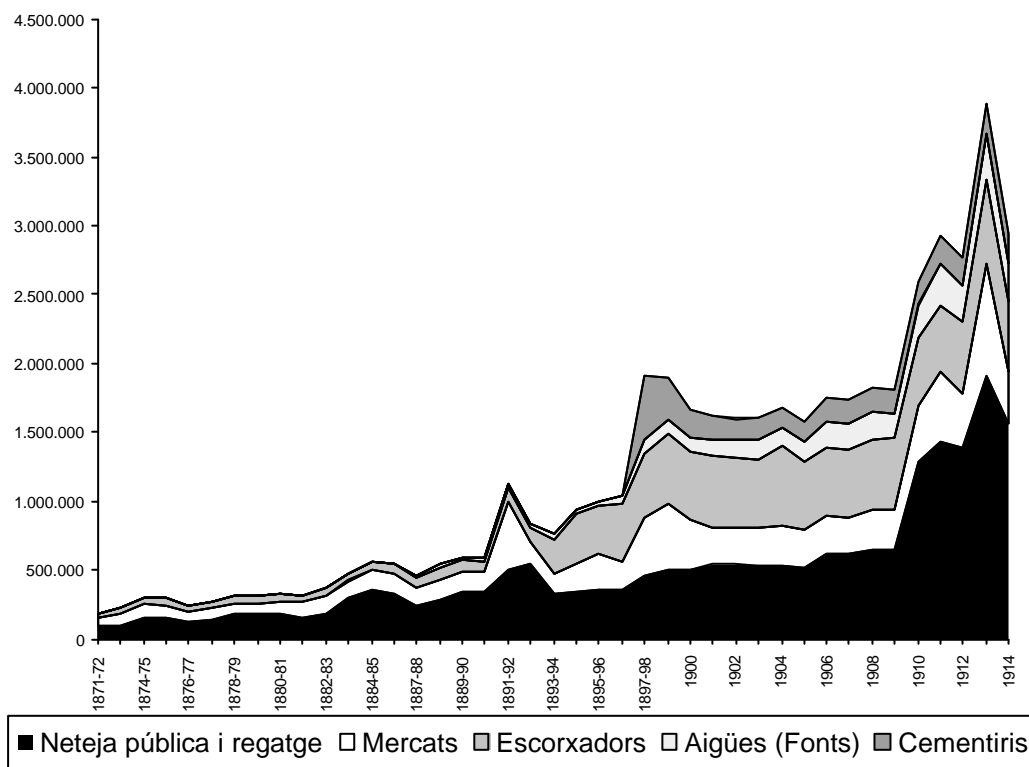
²⁸ Al marge dels constants greuges que reflectia la premsa catalanista, els exemples més clars d'aquesta comparació entre Madrid i Barcelona els trobem a diversos articles de l'*Anuario Estadístico de la Ciudad de Barcelona* (sobretot 1902 i 1903) i a *Gaceta Sanitaria de Barcelona* (febrer 1899). Sorprèn que fos en aquests anys que es concentrassin aquesta mena d'articles. Convindria aclarir si posteriorment es resolgué el desequilibri.

que avançava el segle anaren desapareixent els discursos de caire moral i s'anaren centralitzant els objectius cap a aspectes més materials. Entre aquests, destacaven les reivindicacions lligades a la millora de la salubritat urbana i, en especial, a la salubrificació de la xarxa hidràulica. Tot i celebrar les evidents millores que suposava l'aparició de cossos mèdics com el de Barcelona, molts tractadistes s'apressaren a recordar que allò no servia per a res sense una autèntica política de millora en les infraestructures, idea que va ser recollida sobretot per polítics del Partit Liberal, que en un primer moment foren els que endegaren els canvis en aquesta direcció. Amb això, les qüestions urbanístiques s'anaren convertint en matèria social, tant o més, si cap, que la mateixa vertebració del Cos Mèdic que acabem de veure. L'evolució de la despesa municipal en aquestes partides evidencia aquesta mena de preocupacions:

PRINCIPALS PARTIDES DE POLICIA URBANA Ajuntament de Barcelona, 1871-1914

(Exceptuant "Enllumenat" i "Ciutadella")

Les partides de policia urbana eren una mena de calaix de sastre del pressupost municipal, que aplegaven conceptes molt diversos. Hem seleccionat només aquests cinc elements perquè eren els més lligats a aspectes socials, perquè foren els que més pujaren en aquells anys i perquè, juntament amb l'enllumenat, s'enduien el gruix de la despesa. No deu ser pas casualitat que la gràfica faci gairebé els mateixos salts que la de beneficència. Al voltant de

1884-85, els anys del còlera, s'observa un primer creixement, que es multiplica a 1891, alhora que es produïa la reorganització dels serveis mèdics, i que, malgrat que baixés bruscament d'immediat, es consolidà a partir d'aleshores. El fort increment posterior a 1897, lligat als efectes de l'agregació, un cop més, va més enllà d'aquests efectes, perquè és proporcionalment major al creixement de la població.

A l'evident increment de la despesa convé afegir-hi que entre aquestes partides no apareix la construcció del clavegueram i la reforma dels subministres d'aigües, la qüestió que més inversions va comportar i que s'acabà convertint en el centre de les discussions en matèria d'infraestructura urbana. Els darrers episodis de còlera i tifus, ambdós transmissibles per l'aigua, havien evidenciat la precarietat que patia Barcelona, i feren irrenunciable el debat sobre el replantejament d'aquests serveis. La crucialitat d'aquest afer i els enormes costos que implicava expliquen les fortes i llargues discussions que va generar. Encara que no estem en condicions d'aprofundir en un tema que exigiria una investigació monogràfica, cal que ens hi aturem una mica perquè les vicissituds de la reforma de la xarxa hidràulica barcelonina aclareix aspectes importants de les qüestions que tractem.

Si bé el tractament d'aigües sempre havia estat un dels punts sospesats per tota mena d'experts en higiene, no fou fins a finals de segle, en relacionar-se científicament aigua i epidèmies, que s'acabà convertint en el centre de llurs preocupacions i de les actuacions salubrificadores públiques. La insistència dels sanitaristes anglesos des de molt abans, seguida a moltes ciutats europees, podia ser discutida per uns i defensada per altres en la mesura en què mancava evidència científica que la recolzés. Treballs com els de Chadwick, Snow i altres eren engrescadors per a molts, però també podien ser fàcilment rebutats per altres. A finals de segle, l'avenç de la microbiologia, sobretot a partir de les investigacions de Robert Koch, suposà l'entrada en un camí sense retorn, per més que molts en recelessin encara durant unes quantes dècades. Anys després, en analitzar a posteriori el procés a *Modernos derroteros de la Higiene*, l'influent professor Bertrán Rubio remarcava que la microbiologia, acompanyada de seriosos treballs estadístics, havia estat decisiva per aconseguir que "... *hayan ido desapareciendo la vaguedad, el empirismo y hasta el convencionalismo rutinario en que se fundaban todos o casi todos los procedimientos de la higiene antigua*". Primerament, deia, "...*la simple observación y luego la estadística nos demuestran que las principales causas de insalubridad y mortandad de un país (...) radican en la frecuencia, extensión y intensidad de ciertas enfermedades que antes se llamaban "zimóticas" y que ahora se*

denominan "infectivas". Después llega la microbiología y nos patentiza que aquellas dolencias (...) son producto de gérmenes vivientes ...". A partir d'aquest moment aparegueren dues tendències no del tot irreconciliables però que sovint portaren a discussions massa estèrils sobre com s'havien de combatre els contagis: "...Puesto que la causa de infección es el microbio, dijeron unos higienistas (la mayoría de ellos), destruyamos el microbio o impidamos que el microbio patógeno llegue hasta el hombre. No! Exclamaron otros. (...) No es factible en la práctica sino de un modo muy incompleto, como tampoco es hacedero el aislamiento absoluto preservativo. Puesto que no hay semilla que viva y prospere si no halla terreno apropiado para ello, empecemos por hacerle estéril el terreno al microbio patógeno: aumentemos la resistencia del organismo humano: inmunicémosle." ²⁹.

Un cop acceptada la naturalesa microbiana de moltes malalties, la medicina es posà en marxa i les autoritats començaren a dictar normatives adequades als nous plantejaments. Tanmateix, el descens de la mortalitat no havia estat tan fort com es podia esperar, i això Bertrán Rubio ho atribuïa a les excessives reticències de molts governants a abandonar les "aduanas sanitarias" que abans eren l'única protecció però que a finals de segle ja eren vexatòries, ridícules i paralizadores de la indústria i del comerç. El mateix respecte li mereixien les inspeccions sanitàries substitutives de forts acordonaments quan, degut al tràfic massiu de persones i mercaderies, aquests havien quedat obsolets i impracticables a finals de segle. Els considerava "...la última creación de la ciencia oficial, y el último refugio al que se han acogido los Consejos de Sanidad, acaso porque no se atreven a poner en flagrante contradicción sus doctrinas de ayer con sus convicciones de hoy, y tratan de inventar algo para salirse del paso, y de disimular la derrota del sistema cuarentenario aparentando una suave y eventual evolución hacia las ideas modernas.". No només els cordons sanitaris eren inútils, sinó també les mesures fumigatòries i desinfectants. Li semblaven actuacions puntuals que podien contribuir a aturar el cop en moments d'epidèmia però que, com demostrava la persistència endèmica de moltes malalties, només servien per calmar les consciències de la gent i salvar la pell dels polítics si no anaven acompanyades de mesures d'autèntica higiene, de salubrificació de carrers i cases per la via de la regeneració de les xarxes hidràuliques, una obra costosa que els polítics anaven postposant i que els interessos privats tractaven de controlar.

---

²⁹ BERTRÁN RUBIO, Eduardo: *Los modernos derroteros de la Higiene*, Barcelona, Saurí y Sabater, Eds., 1896, pp. 18 i ss.

Davant la impossibilitat d'evitar que el bacil travessés fronteres o de desviar els cursos dels rius contaminats, la mesura més assenyada semblava una bona política hidràulica que prevenís tota mena de contagis, una acció que comportava enormes costos, que tenia fortes implicacions sobre interessos econòmics particulars i que només ofería resultats a molt llarg termini, per la qual cosa les autoritats sovint eren reàcties a emprendre-la. L'experiència de l'onada de còlera dels anys vuitanta i noranta per Europa permetia comprovar com *"...basta consultar las estadísticas epidemiológicas del cólera para convencerse que los individuos ocupados en una porción de industrias y oficios comunmente tenidos por insalubres no ofrecen más contingente que los demás habitantes de la población..."*, i que, per contra, *"... por la contaminación o no de las aguas se explican muy satisfactoriamente ciertas aparentes anomalías que a veces se observan en el curso y desigual repartición del contagio; anomalías que en vano se procuraría explicar por pretendidas diferencias de condiciones geológicas o de circunstancias de régimen alimenticio, de género de vida, etc., cuando se observan en sitios donde dichas circunstancias son sustancialmente las mismas para todos los habitantes de una comarca (...) y sin embargo la repartición del contagio se efectua con notoria y chocante desigualdad."* Els exemples, deia Bertrán Rubio, són ben clars. No només en les experiències de Barcelona o València, a 1885, sinó, sobretot, *"...en la más reciente y mortífera epidemia de Hamburgo. Pegadas a Hamburgo (como San Martín o Gracia a Barcelona) están Altona y Wandsbeck, que se libraron del contagio, seguramente porque mientras Hamburgo consumía agua del Elba, sin filtrar, polucionada por el vírgula, Altona usaba esta misma agua filtrada, y Wandsbeck la de un lago inmediato..."*. Per tant, *"...las ciudades que puedan disponer de un buen caudal de aguas potables y logren conservarlas puras se hallarán en situación ventajosísima (...). Si todo esto se descuida, y si además la ciudad carece de un buen sistema de desagüe, (...) en vano será que en el momento del peligro se acuda para conjurarlo al expediente oficial de lo que en pomposo lenguaje suele llamarse "campana sanitaria anticólera"..."*³⁰.

Després dels avenços microbiològics, les evidències del cas hamburguès de 1892 van ajudar a superar les inicials reticències, permeteren escriure amb aquesta claredat i convertiren en irrenunciable el problema de l'aigua. No obstant això, a Barcelona el tema ja s'havia plantejat des d'abans. Contràriament al que sovint s'ha escrit, el pensament i l'acció d'autoritats i científics no mostrava cap retard respecte a altres llocs, sinó que estava en plena sintonia amb els corrents

---

³⁰ BERTRÁN RUBIO, E.: *Los modernos...*, pp. 38-43.

més avançats de la ciència europea. Abans del retorn del còlera a 1884 i 1885, l'Ajuntament presidit per Coll i Pujol havia mostrat un canvi d'actitud remarcable en encarregar no tan sols l'adopció de les clàssiques mesures preventives sinó també la planificació d'un canvi de més llarg abast: la redacció d'un veritable pla de reforma dels sistemes hidràulics barcelonins. El resultat fou la creació d'una comissió d'estudi formada per polítics i experts de diferents rams, que començà a treballar des de 1883. No fou a temps de prevenir els estralls del còlera que arribà immediatament i els treballs quedaren estancats. Immediatament després, s'aprofità l'experiència per presentar el seu dictamen, el 1886. Els treballs els firmaven un arquitecte (Modest Fosas Pi, que actuava com a president), un catedràtic de medicina (Rafael Rodríguez Méndez), un enginyer de camins (José María Jordán), un enginyer industrial (Jerónimo Bolívar) i, sobretot, Pedro García Faria, arquitecte i enginyer de camins, que actuava com a ponent i secretari de la subcomissió i que acabaria sent el que tiraria endavant el projecte definitiu. Pretenien esbossar els criteris bàsics en la reforma tant de l'abastiment d'aigües com del drenatge i eliminació de residus líquids i sòlids, a partir de l'estudi de diferents experiències europees. Els treballs d'aquest equip constituïren l'inici d'un projecte que, pocs anys després, el 1893, signaria en solitari l'enginyer García Faria com a base del nou clavegueram barceloní.

El dictamen de 1886 no es limitava a estudiar el clavegueram sinó que feia un diagnòstic de la situació higiènica del moment a Barcelona. L'ambició del moment els portava a plantejar una reforma radical de tot allò que afectava el subsòl de la capital. Al marge de problemes estrictament lligats al tractament de residus líquids, hi detectaven mancances en l'empedrat dels carrers, tant a l'Eixample com al nucli antic, generalment deguts a la baixa qualitat o a l'antiguitat dels materials utilitzats, que sovint provocaven tanta o més pols que els carrers sense pavimentar. Igualment, denunciaven nombrosos focus de matèria orgànica en descomposició a molts carrers, de vegades per deixadesa, de vegades per la complexitat de la trama urbana, que en dificultava la neteja. La barreja de pols i deixalles, juntament amb el fet que les capes freàtiques del subsòl barceloní, molt pròximes a la superfície, tendissin a emergir en determinats moments de l'any, constituïa, al seu entendre, el principal problema higiènic generat per la naturalesa del sòl i el subsòl de la ciutat. Des del seu punt de vista, l'esforç municipal en l'aixecament de la nova trama de clavegueram havia d'aprofitar per solucionar aquests problemes, encara que fos a costa d'encarir el preu de l'obra.

Pel que fa a la xarxa preexistent, era, en general, deficitària. Per damunt de tot, en criticaven la falta de racionalitat d'unes canyeries que havien anat superposant-se al llarg del temps sense cap mena de criteri unificador, cosa que dificultava enormement qualsevol intent de reforma i convidava més aviat a començar de bell nou. A part d'això, la xarxa del nucli antic cobria una llargada total de 57 quilòmetres, dels quals només 7 podien considerar-se en bon estat. La resta eren molt antics, parcialment destruïts o molt estrets, perquè havien estat concebuts com a vies de drenatge d'aigües pluvials quan, a la pràctica, havien estat utilitzats, il·legalment però consentidament, com a vies d'evacuació de tota mena d'immundícies, sòlides i líquides. Igualment, l'estretor de les vies plantejava el problema de la impossibilitat d'entrar-hi a reparar-les amb comoditat, fet encara més greu si es té en compte que no responien al modern criteri d'arrodonir les cantonades i desviacions, amb la qual cosa sempre tendia a acumular-s'hi tota mena de restes que, amb poc temps, es podrien. A més a més, deien, "*...en las calles en que el empedrado es plano o cóncavo, que son muchas, los vecinos tapan las ranuras que se dejan en las cobijas para que no salga mal olor, y a consecuencia de ello ni hay ventilación en las cloacas (...) ni el agua de la lluvia puede entrar y contribuir a lavarlas en día de aguaceros (...). Por consecuencia (...) las materias fecales corren con dificultad y generalmente se depositan formando en el fondo una capa pastosa de espesor considerable, hallándose favorecido este hecho por la escasez de agua (...). La falta de impermeabilidad de las paredes de los conductos hace que el suelo se infecte, y aun da lugar a que a veces suceda lo propio con las aguas de los pozos de las casas, que por esas y otras circunstancias son impotables y de uso peligroso*". A la vista d'aquest panorama, conclouien que "*... es inútil pensar en limpiar las cloacas echando agua periódicamente, aun cuando ofreciera el Municipio un caudal razonable, porque para arrastrar fuera de la población su contenido, sería preciso producir en ella una verdadera inundación, y de todos modos, el resultado sería siempre incompleto.*"³¹

Per altra banda, cap dels pobles de l'entorn de Barcelona havia construït cap mena de xarxa de desaigües construïda. I pel que fa al nou clavegueram que s'estava bastint a l'Eixample, la comissió en lamentava la lentitud en l'execució de l'obra, major, fins i tot, que la pròpia lentitud en la urbanització d'un eixample més imposat que acceptat. A més, de les 11.000 cases construïdes, només unes 2.500 abocaven les aigües a les clavegueres, mentre que la majoria

---

³¹ CIUDAD DE BARCELONA: *Dictamen previo de la Comisión designada para el estudio y evacuación de inmundicias y saneamiento del subsuelo de Barcelona. Emitido por la subcomisión designada al respecto*, Barcelona, Impr. N. Ramírez y Cia., 1886, pp. 184-185

encara funcionava amb fosses fixes on s'acumulava la matèria fecal que periòdicament era recollida per la *Sociedad Mútua de Propietarios para la Extracción de Letrinas*. Lamentava que l'esforç de construcció de la xarxa no hagués vingut acompanyat de directrius municipals que obliguessin a connectar-hi les noves cases. Tanmateix, de les canalitzacions construïdes en valorava molt positivament el fet d'haver adoptat els moderns criteris constructius i salubrificadors que corrien per Europa. S'atribuïa a la visió de Cerdà el fet d'haver optat per un clavegueram racional i d'àmplia cabuda que optava pel mètode de circulació continu que, des del seu punt de vista, també era el millor d'entre els molts sistemes que les diferents ciutats europees havien anat adoptant. En resum, aquests múltiples mètodes de drenatge es podien agrupar en tres grans blocs, dels quals la subcomissió en descartava dos. Tant Cerdà en planificar l'Eixample com la subcomissió en el present informe rebutjaven els mètodes de neteja que es basaven en dipòsits impermeables que es buidaven periòdicament. Recordaven massa els nefastos pous morts que tants problemes estaven portant, tant per la deficient impermeabilització com pels molts *accidents* en el trasllat de matèries fecals. Igualment, descartaven els sistemes basats en la neutralització dels materials de desfeta per mitjà de substàncies químiques, cares, escasses i poc eficaces. Entenien en canvi que l'evacuació de matèries fecals a través del clavegueram no provocava cap problema si s'assegurava un cabal constant que, aprofitant la força de la gravetat i l'aigua, garantís el trasllat dels residus fora del nucli urbà abans no tinguessin temps de podrir-se. El sistema de circulació contínua d'aigües consistia en assegurar un corrent permanent capaç de transportar sense pausa les matèries de desfeta de la forma més ràpida possible, de manera que s'evitessin els estancaments que, fins i tot amb materials constructius molt impermeables, conduïrien a filtracions perilloses. La subcomissió entenia que aquesta era la millor opció, sobretot si es combinava amb el *tout à l'égout*, el sistema d'evacuació via clavegueram de matèries fecals sòlides i líquides, en contraposició als sistemes d'extracció de latrines per altres mitjans. Considerava que els 15 quilòmetres de nova claveguera construïda a l'Eixample eren els millors que aleshores hi havia a Barcelona, perquè tot i que encara no contemplaven tot allò que ells estaven projectant (galeries suficientment àmplies per al pas d'operaris i vagonetes de neteja i manteniment, pendents més accentuats, etc.), situaven Barcelona entre el grup de ciutats més avançades d'Europa. Els nous projectes, però, exigien certs requisits no fàcils d'obtenir. D'entrada comportava uns costos constructius força més elevats que qualsevol altra opció. La circulació contínua i el *tout à l'égout* exigien un cabal d'aigua molt important, i també implicaven la necessitat que el clavegueram absorbís tota mena de residus i que pogués discernir entre les aigües que havien d'acabar a alta mar d'aquelles altres restes (matèries fecals, etc.), aptes per al regatge i adob dels camps. No era el mateix limitar l'ús

del clavegueram a residus líquids que no pas confiar-hi el drenatge de tota mena d'aigües, matèries fecals i abocaments industrials, perquè això exigia una xarxa de major capacitat, unes tècniques constructives més complexes (evitar viratges bruscos, materials més impermeables, assegurar els pendents mínims per garantir la circulació contínua, etc.) i, sobretot, obligava a millorar l'abastiment d'aigua. La base del sistema era aconseguir una xarxa complexa, que arribés a tots els punts de la trama urbana, però que permetés portar els materials fora de la ciutat amb el mínim temps possible, de manera que s'evitessin estancaments que provocarien putrefacció i insalubritat. Per assolir-ho, era bàsic relacionar la construcció del clavegueram amb una autèntica revolució en el subministrament d'aigües a Barcelona.

La proposta de la subcomissió tenia en compte aquests aspectes, però en la formalitat del document no es pot conèixer fins a quin punt els ponents eren conscients de les dificultats amb què es toparien. El que pretenien aconseguir no despertaria tantes reticències per l'enormitat de la despesa com per dos altres punts cabdals. El primer, el fet que es contemplés com a punt final del viatge de les matèries fecals per les galeries l'abocament en zones del delta del Llobregat. Un cop planificada la xarxa de captació de residus, calia discernir entre les aigües netes, que anirien a parar al mar (aigües de la pluja), i les aigües brutes (industrials) i matèries fecals, que podien ser regenerades i aprofitades com a adob agrícola, "*...que es el método que mejor satisface las exigencias higiénicas y económicas, como puede probarse acudiendo al examen de los resultados obtenidos en las muchas poblaciones donde se ha implantado*"³². L'objectiu no era tant abastir els agricultors existents amb adobs sinó crear nous camps de cultiu a partir de la fertilització de terrenys infrautilitzats, que es comprarien a baix cost i es revendrien, al cap de pocs anys, com a sòl d'ús agrícola a preus més elevats. Hi havia referents exitosos en aquesta experiència múltiples ciutats britàniques, Londres i Edimburg, entre altres, així com diverses provatures a ciutats espanyoles, com Madrid i València. Barcelona, en aquest sentit, disposava de gran quantitat de terres arenoses poc productives al delta del Llobregat que, per aquesta via, podien convertir-se en terreny productiu, solucionant així el problema dels residus fecals i generant un benefici econòmic alhora. Tanmateix, la coherència teòrica d'aquesta proposta xocava amb els interessos de l'agricultura preexistent al delta. D'una banda, perquè l'obertura de nous cultius competia amb l'activitat de molts pagesos que no sempre serien capaços de comprar les noves terres. A més a més, això suposava enfrontar-se amb la totpoderosa *Sociedad Mútua de Propietarios para la extracción de letrinas*, una entitat que mantenia el monopoli d'extracció dels residus fecals sòlids a la ciutat i rodalies, i que, després

---

³² CIUDAD DE BARCELONA, *Dictamen...*, p. 159

d'embrutar tot Barcelona durant els seus recorreguts amb carretes, obtenia enormes beneficis de la venda del producte als agricultors del delta. No podem avançar més sobre aquesta important qüestió, que queda pendent d'estudi però que, en qualsevol cas, fou clau en el difícil caminar del projecte de clavegueram de Barcelona durant els seus primers anys, perquè la venda de residus fecals com a abonament per als camps era una de les activitats més perseguides pels higienistes, que criticaven els procediments emprats per a l'extracció i transport d'aquestes matèries, però també era un dels negocis més lucratius i que movia més interessos, a Barcelona i a totes les ciutats, abans de la generalització del clavegueram ³³.

El segon gran obstacle amb què es trobaven fa referència a l'abastiment d'aigües. Era una qüestió que sempre havia estat problemàtica, però que en la segona meitat del segle XIX s'havia complicat encara molt més degut a la creixent demanda generada per l'impuls industrial i demogràfic ³⁴. Martín Pascual ha explicat molt bé com durant les dècades centrals del segle XIX Barcelona s'abastí, precàriament però suficientment, amb l'aigua que arribava de les dèus de Montcada gràcies al Rec Comtal i a l'aqueducte del Besós, de titularitat municipal ³⁵. Aquesta havia estat la font tradicional de Barcelona des de l'Edat Mitjana. Havia servit tant per abastir la ciutat d'aigua de beguda i neteja com per al regatge dels camps i el moviment dels molins de la part nord del Pla. Al llarg del segle XIX, el creixement demogràfic i l'expansió industrial van obligar a explotar al màxim aquest recurs hídic, posat a mans privades des de la despatrimonialització de les aigües decretada a 1822. A partir d'aleshores, la pugna entre el consistori i els altres usuaris en el si de la Societat de propietaris del Rec fou constant. Es resolgué, parcialment i després de moltes disputes, gràcies a les excavacions que permeteren que l'Ajuntament obtingués aigües del Besós en extraccions a major profunditat, portades a Barcelona a través de l'aqueducte. Als anys vuitanta, això li permetria desempallegar-se de la rêmora que li suposaven els privilegis de regants i moliners del Pla de Barcelona, amb els quals

---

³³ Alguns apunts sobre el paper de la companyia i de l'afer dels adobs agrícoles a NADAL, Francesc: *Epidèmies, clavegueram i especulació (1884-1900). Una aproximació històrica al sanejament dels municipis del Pla de Barcelona*, in *El naixement de la infraestructura sanitària de la ciutat de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1987.

³⁴ CIUDAD DE BARCELONA: *Dictamen ...*, pp. 99 i ss.

³⁵ Sobre la qüestió de les aigües seguim els treballs de CAPEL, Horacio - TATJER, Mercè: *Reforma social, serveis assistencials i higienisme a la Barcelona de final del segle XIX (1876-1900)*, in ROCA ROSSELL, A., Coord.: *Cent anys de salut pública...*, pp. 31-74; i sobretot, el treball de MARTÍN PASCUAL, Manel: *El Rec Comtal (1822-1879). La lluita per l'aigua a la Barcelona del segle XIX*, Barcelona, Fundació Salvador Vives Casajuana, 1999. També cal consultar RAMON VIDAL, Jaume de: *Subministrament d'aigua i tifus a Barcelona (1914-1915)*, Barcelona, Rafael Dalmau, 1996.

havia de batallar sempre que el municipi pretenia desviar cabal per a usos urbans o industrials. També li havia permès incrementar notablement el cabal, però no fou suficient. Aprofitant la nova llei d'aigües de 1866, l'Ajuntament hagué d'acceptar l'aparició de noves companyies privades que aportarien més cabal a la ciutat. Entre aquestes empreses destacaren les aportacions d'aigües del Llobregat, del Vallès i, sobretot, de la societat que, amb capital belga, abastia Barcelona d'aigua procedent de les mines de Dosrius, al Maresme. Això va provocar que, a finals de segle, gairebé seixanta companyies estiguessin prestant aquesta mena de servei a la ciutat. Per més que aquestes empreses tendissin a fusionar-se o, més aviat, a ser absorbides per la cada cop més poderosa companyia de Dosrius, la futura *Sociedad General de Aguas de Barcelona*, l'existència de tantes empreses havia provocat un caos que mereixia els principals laments de la subcomissió redactora del projecte de clavegueram. Encara més que no pas la falta d'aigua, el que es lamentava era la manca d'un criteri unificador que havia permès que sota els carrers de Barcelona s'estengués una complexíssima xarxa de canyerries inconnexes, pertanyents a les diferents companyies, que sovint aportaven aigua solapant-se i competint més que no pas cooperant. Això significava una enorme pèrdua d'eficàcia i complicava molt la racionalització que ara es feia necessària.

Per posar-hi ordre, el grup de treball presidit per García Faria proposava, amb massa innocència, una reforma que xocava amb interessos molt poderosos. D'entrada, demanava allò que l'Ajuntament venia intentant sense èxit des de feia temps: una fusió entre totes les companyies i la cessió del control i la direcció a la corporació municipal, encara que fos mantenint-ne la gestió privada. Per si això fos poc, els ponents solucionaven el tema amb la poc realista proposta de decretar que tots els propietaris estiguessin obligats a assegurar l'abastiment d'aigües a les seves finques abans que aquestes poguessin ser arrendades, de manera que fins i tot els habitatges més pobres disposessin d'aigua corrent. En cas que els propietaris s'hi neguessin proposaven l'expropiació de la finca. Eren unes solucions massa agosarades o excessivament innocents i, en qualsevol cas, poc realistes si tenim en compte els repetits intents municipals en aquest sentit. El que proposaven significava posar-se enmig de la pugna que mantenien l'Ajuntament i la més gran de les empreses concessionàries, la que en un futur seria la *Sociedad General de Aguas de Barcelona*. Aquesta empresa, formada inicialment amb capital belga, gràcies a l'explotació dels cabals portats des de Dosrius (Maresme), havia aconseguit penetrar en el mercat de l'aigua barceloní amb més força que cap altra companyia. No en tenim constància documental, però l'experiència del còlera de 1885 degué ser decisiva per a l'acord de cessió de l'explotació del cabal de Dosrius, atorgat el 1886, i que li permeté convertir-se en la

concessionària més important del servei, fins al punt que a finals de segle havia aconseguit controlar la major part de les dèus privades (Llobregat i Vallès, principalment), i mantenia com a gran competidora l'aigua de Montcada, de titularitat municipal ³⁶. Al llarg de molts anys, l'Ajuntament va intentar, a partir dels seus inicials cabals de Montcada i de l'elevació d'aigües del Besós de capes profundes, reconstruir una xarxa per a tot Barcelona capaç de competir i fins i tot comprar la de la companyia privada. No tan sols l'Ajuntament no aconseguí absorbir mai la *Sociedad*, sinó que el pes de les aportacions hídriques de l'empresa anà creixent cada vegada més, a mesura que el cabal de Montcada disminuïa i l'aqueducte del Besós anava quedant obsolet. De fins a quin punt pecaven d'optimisme els ponents de la subcomissió en dona mostra el fet que aquesta vella aspiració mai aconplerta, la municipalització i centralització de l'abastiment d'aigües, era punt de partida i condicionant del projecte de clavegueram.

L'estudi de 1886 condicionava l'execució de la nova xarxa d'evacuació a la capacitat d'aconseguir noves aportacions hídriques. Si es volia prendre l'opció del *tout à l'égout*, calia prioritzar l'abastiment d'aigua, i més tenint en compte que el creixement industrial de l'entorn de la ciutat havia contribuït a empobrir i contaminar les que abans arribaven en bon estat. A Barcelona, l'aigua sempre havia estat un problema, tant per la migradesa del cabal com per la creixent contaminació industrial. Tot i les dificultats per conèixer els cabals exactes "... *pues las compañías tal vez aparenten disponer de un caudal muy superior al que realmente poseen*" ³⁷, l'estudi estimava en uns 50 litres per habitant i dia l'aigua disponible a Barcelona, xifra que quedava molt lluny d'altres ciutats:

ABASTIMENT D'AIGUA A LES CIUTATS ³⁸

Ciutat	Habitants	Cabal diari (l/hab)	Cabal diari utilitzat (l/hab)	Preu del metre cúbic d'aigua	Procedència	Projectes d'ampliació del cabal d'aigua
Roma	300.000	1.144	1.050	0,11	Fonts	
Liverpool	538.338	700	700		Riu i llac	1.025

³⁶ RAMON VIDAL, Jaume de: *Subministrament d'aigua...*, pp. 19 i ss.

³⁷ CIUDAD DE BARCELONA, *Dictamen* ..., p. 189

³⁸ Transcripció del quadre publicat a *Dictamen previo...*, p. 100.

Nova York	1.061.518	568	568		Riu	
Marsella	350.000	1.000	500	0,03-0,19	Riu	
Carcassona	26.000	400	400		Riu	
Nancy	67.000	370			Riu	
Southampton	54.000	252			Riu	
Nimes	65.000	250			Riu	
Besançon	55.000	246			Fonts	
Dijon	48.000	240			Fonts	
Londres	3.000.000	180			Riu	224
París	2.200.000	163			Riu i fonts	200
Lille	163.000	176		0,28	Fonts	
Bordeus	215.000	176		0,25	Fonts	
Tolosa	132.000	160		0,40	Riu	
Hamburg	260.105	125			Riu	
Madrid	430.000	400	100		Riu	

En moltes ciutats, per clima o per proximitat a cabals importants, el problema quedava resolt de manera natural, però en molts altres casos, les ciutats modernes havien fet esforços notables. Si a Barcelona no es feia el mateix, no tan sols no millorarien les condicions de vida sinó que es perjudicaria molt la competitivitat industrial de la ciutat. L'estudi intentava avaluar les possibilitats de millorar el cabal barceloní des de dos punts de vista: a partir de noves aportacions procedents de rius allunyats (Segre, Ter,...), i a partir de la millora de les canalitzacions existents, per evitar filtracions. Es constatava el desacord entre els experts, però acabava optant per una xifra ideal que rondava els 500 litres per habitant i dia, tot i que, a curt termini, consideraven suficients 200 litres, deixant al marge les aigües industrials i pluvials. A la vista dels cabals vigents, la xifra podria semblar utòpica, però els autors de l'estudi l'avalaven si es seguien les recomanacions sobre canalitzacions. A més, només calia que 60 d'aquests 200 litres fossin potables i d'alta qualitat, perquè eren els previstos per al consum humà, mentre que uns altres 60 litres, destinats al rec i neteja de jardins i carrers, podien ser d'inferior qualitat i, encara més, els 80 litres que anirien destinats únicament a dotar el nou clavegueram d'un cabal que garantís la ràpida evacuació dels residus podien ser aigües de qualitat molt baixa. En qualsevol cas, fins i tot si no es podia garantir aquest subministre, es podia millorar l'eficàcia de les conduccions utilitzant materials constructius més impermeables i lliscants, o bé arrodonint les canalitzacions i

desviacions. Igualment, per a èpoques de sequera, l'estudi preveia la possibilitat de construir arreu de la xarxa, sobretot en els ramals més petits, diversos dipòsits d'aigua que, periòdicament inundarien les galeries per provocar unes onades que netegessin tot allò que la falta d'aigua havia deixat acumular.

Els treballs de la subcomissió van donar els seus fruits quan, a 1893, es presentà el projecte de clavegueram, ara signat en solitari per l'enginyer García Faria, que havia rebut l'encàrrec per acord municipal del 16 de juny de 1891, durant l'alcaldia de Coll i Pujol. Fou un èxit relatiu, perquè no fou acceptada la proposta de redactar conjuntament el projecte de clavegueram i el d'abastiment d'aigües, sinó que l'encàrrec municipal a García Faria es limità al primer, deslligant-lo completament del que, a ulls de la subcomissió de 1886, era el seu complement imprescindible. En la formalitat del text de 1893 no es detecta cap lament de l'enginyer en aquest sentit, tot i que sí que hi apareixen crítiques cap a la gestió municipal que a 1886 s'havien evitat. En parlar de l'Eixample, per exemple, ja no es desfà en elogis cap a la nova planificació, i no s'està de dir que "*...es de lamentar que por causas injustificadas cayeran en lastimoso abandono las ideas sustentadas por el sabio urbanizador de Barcelona*"³⁹. Hauria estat fonamental, deia, que s'haguessin mantingut les amplades i els criteris constructius que, per a les canalitzacions havia plantejat Cerdà, tot i que seguia remarquant que el principal problema no era aquest, sinó que, no tan sols a la ciutat antiga sinó també l'Eixample, on es podia haver fet una planificació racional, s'hagués mantingut la "*...intrincadísima serie de redes que se compenetran, cruzan y superponen de un modo tal que se hace difícilísimo el reconocimiento y descripción de cualquiera de ellas, careciéndose por completo de una descripción sistemática de las mismas. Ello entraña graves dificultades a las Compañías y al mismo municipio porque desconociéndose la situación en planta y en alzado de los distintos conductos, es imposible fijar un emplazamiento racional a los nuevos tubos o galerías que deban disponerse en el subsuelo*"⁴⁰.

Malgrat que l'encàrrec havia estat la realització d'un projecte de clavegueram, l'estudi de García Faria anava força més enllà. D'entrada, situava la realització d'aquesta obra en l'inici d'un triple procés de sanejament (clavegueram, dessecació i purificació del sòl i del subsòl i desinfecció de les cases particulars) sense el qual el seu sol projecte no tindria cap mena de

---

³⁹ GARCÍA FARIA, Pedro: *Proyecto de saneamiento del subsuelo de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1893, p. 226

⁴⁰ GARCÍA FARIA, P.: *Proyecto de saneamiento...*, p. 221.

sentit. I per altra banda, aprofitava per emmarcar-lo en un context de reforma sanitària i social estrictament lligat a les actuacions que el nou Cos Mèdic Municipal estava duent a terme. Aprofitava l'abundància de dades estadístiques que els metges de l'Ajuntament havien obtingut en els últims anys per elaborar un acurat estudi demogràfic de les condicions de vida a Barcelona, amb l'objectiu de detallar el comportament de la mortalitat per anys, per barris, per carrers i per malalties. L'evident coincidència entre els districtes més densament poblats, amb més precarietat higiènica i les majors mortalitats permetia demostrar, un cop més, la influència de la insalubritat urbana en l'evolució demogràfica i, per tant, en la riquesa de la ciutat. En la incidència per barris i districtes arribava a detallar carrer per carrer l'evolució i les causes de la mortalitat, en la línia del que havia fet Cerdà unes dècades enrere, però amb més precisió pel que feia als aspectes mèdics de la qüestió. Hi posava més cura perquè la nova ciència, basada en paràmetres microbiològics, permetia posar en relació les diferents malalties amb el nivell de precarietat per barris, i demostrar com un bon tractament higiènic reduiria amb escreix una mortalitat que tenia com a principal causa malalties perfectament evitables. De la detalladíssima descripció de la incidència de les diferents malalties al llarg de la dècada 1880-1889 se'n pot extreure el següent resum:

XIFRES DE MORTALITAT EN DIFERENTS MALALTIES (1880-1889)⁴¹

MALALTIA	Morts en cases particulars	Morts en hospitals i asils	Total
Tuberculosi	8.181	2.127	10.308
Gastroenteritis	7.988	1.708	9.696
Pulmonies	6.306	968	7.274
Cardiopaties	5.565	455	6.020
Bronquitis	3.488	1.668	5.156
Apoplexies	4.608	288	4.896
Tifoidees	3.674	1.006	4.680
Sarampió	2.964	124	3.088
Diftèria	2.769	112	2.881
Verola	2.085	369	2.454
Còlera	1.546	138	1.684
Tosferina	319	11	330

⁴¹ GARCÍA FARIA, P.: *Proyecto de saneamiento...*, p. 190.

Escarlatina	200	3	203
Altres	20.335	5.245	25.580
TOTAL	70.028	14.222	84.250

Igual com estudis similars, García Faria mirava amb escepticisme les xifres davant les dificultats i les ambigüitats dels registres. Al marge de classificar simplement com a *altres* poc menys d'un terç de les causes de mort, els informes mèdics solien barrejar malalties molt diverses i tendien a encabir dins de grans grups problemes molt diferents. Cardiopaties, disfuncions gàstriques o pulmonars, per exemple, podien ser indicatives de patologies diferents i, per tant, calia tenir en compte aquestes limitacions abans d'iniciar qualsevol estudi. Sigui com sigui, bona part de les morts es podien evitar, segons García Faria, perquè responien a causes perfectament *humanes*. Per més que còlera, tuberculosi o tifus, per exemple, fossin produïdes per microbis, la proliferació d'aquests era fàcilment evitable amb bones condicions de vida. La tuberculosi era causa d'una vuitena part de les morts que hi havia a Barcelona a finals de segle, fins i tot més si tenim en compte que bona part dels casos de pneumopaties o meningitis també ho devien ser. Els avenços científics i el propi avenç del contagi la van anar convertint en la malaltia social per excel·lència i en l'objecte d'estudi i acció de múltiples cossos mèdics i associacions. García Faria, però, feia poc més que constatar-ho i posar de relleu com proliferava en barris i carrers amb altes densitats i habitatges poc ventilats. Li interessaven més les malalties lligades a l'aigua perquè li permetien reforçar la conveniència de les inversions públiques en sanejament hidràulic. Fins i tot deixant al marge el conegut cas del còlera, espectacular per l'agudesesa dels contagis però quantitativament poc destacat, moltes de les patologies que integraven el paquet de les gastroenteropaties responien a aquesta tipologia. No s'estava de dir que la seva força era excepcional en el cas de Barcelona, per la impuresa de les aigües i la mala qualitat dels aliments, perquè costaria trobar ciutats on tinguessin gairebé tanta incidència en la mortalitat com la pròpia tuberculosi ⁴². Tanmateix, el cas que més li interessava era el de les febres tifoïdes, perquè el lligava estrictament a la qualitat de la xarxa hidràulica. Les considerava "...*el prototipo de las enfermedades infecciosas, nacidas y sostenidas por la viciación de los medios, motivada por la aglomeración de los seres vivos*". El sòl era el medi propici per al desenvolupament del germen, però només "...*cuando esté infiltrado por las deyecciones humanas*", perquè "...*de cada cien tifóidicos, se calcula que noventa han contraído la enfermedad por el uso de aguas en las que el análisis microscópico revelaría*

⁴² GARCÍA FARIA, P.: *Proyecto de saneamiento...*, p. 196.

la presencia del bacillus de Eberth. La infección de estas aguas procede del contacto con terrenos o depósitos de materias fecales del hombre.". Això el feia especialment nociu a Barcelona per la facilitat en l'estancament d'aigües en el subsòl. Segons García Faria, "... *Las aguas de que está dotada nuestra ciudad, sin ser de las mejores, podrían llenar el objeto para que se las destina; pero la insalubridad del subsuelo influye y obra como causa etiológica en el desarrollo de la fiebre tífica. La infiltración pútrida del subsuelo, la mala red de alcantarillas que más que elementos de saneamiento son infectos depósitos y focos de infección por el estancamiento de materiales orgánicos en fermentación patógena, hace que debemos considerar a nuestra ciudad edificada sobre un inmenso pudridero...*"

43.

L'intent de frenar la proliferació del contagi d'aquesta mena de malalties era, al seu entendre, el principal argument de força per a les costosíssimes obres de sanejament del subsòl que proposava, sobretot tenint en compte que les vides que se salvarien podien comptabilitzar-se també en termes de riquesa productiva per a la ciutat. La planificació que presentava anava més enllà d'un mer projecte, perquè assenyalava amb detall les bases d'un futur pla director per al clavegueram de Barcelona. A grans trets, plantejava tres nivells d'actuació: la ciutat antiga, l'Eixample i els pobles del Pla. D'acord amb el que ja s'havia pronosticat a 1886, entenia que les clavegueres de la Barcelona antiga calia enderrocar-les pràcticament del tot i començar de nou. Calia replanificar-ho a partir de la xarxa de carrers, que el clavegueram antic no respectava, tenint en compte la reforma interior que aleshores estava projectant Baixeres i de la qual el pla de García Faria havia estat declarat complementari ⁴⁴. Només es podien conservar els tres o quatre principals col·lectors (Jonqueres, Sèquia Comtal, Rambla,...), perquè la seva amplitud permetia netejar-los, tot i que no servien com a col·lectors sinó com a simples ramals. També caldria construir-ne de nous, molt més capaços, a banda i banda del nucli antic, aprofitant els espais deixats per les muralles, així com aprofitar l'obertura de les grans vies longitudinals i transversals que el pla de reforma interior projectava. També s'acceptava que la circulació contínua d'aigües, l'opció ideal que s'havia plantejat a 1886, era molt difícil assegurar-la mentre no hi hagués una reforma a fons de la xarxa d'abastiment hidràulic, i per això es projectaven

---

⁴³ GARCÍA FARIA, P.: *Proyecto de saneamiento...*, p. 206.

⁴⁴ Sobre les connexions entre el pla de Baixeres i el de García Faria, així com sobre les limitacions en l'execució final de les obres projectades cal consultar GÓMEZ ORDÓEZ, J. L.: *García Faria i el seu projecte de sanejament*, in *El naixement de la infraestructura sanitària a Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1987.

grans dipòsits d'aigua a diferents punts de la trama per tal de desembussar i netejar les conduccions.

Per a l'Eixample no treballava a partir de la base d'enderrocar-ho tot, sinó que el gruix del clavegueram preexistent era vàlid en la mesura que havia seguit els criteris generals de Cerdà. Tanmateix, convindria arreglar-ne alguns defectes constructius i, sobretot, refer les canalitzacions transversals de manera que s'incrementés el pendent cap a les clavegueres i col·lectors longitudinals, per tal d'evitar els estancaments que s'hi estaven produint. El centre de la trama seria el gran col·lector de la Gran Via que recolliria les aigües de tot l'Eixample i, en arribar a l'altura de Montjuïc, s'establiria un centre motor que separaria les aigües que es dirigirien al mar, a través del Paral·lel, de les que avançarien cap al delta del Llobregat, on s'aprofitarien per a l'adob dels camps. Amb aquesta planificació, s'establí una retícula de clavegueres i col·lectores fàcilment connectable amb futures obres per als pobles de l'entorn de Barcelona. Era la millor solució a la vista dels condicionants polítics i econòmics que feien inviable el plantejament d'una xarxa de drenatge a nivell metropolità, que hauria estat l'opció ideal, però que el mateix García Faria descartava a curt termini.

Per últim, i al marge de la construcció de la xarxa en si, recomanava que l'Ajuntament obligués tots els habitatges nous a enviar-hi les aigües pluvials dels teulats, per tal d'incrementar el cabal d'aigua circulant a les clavegueres, per una banda, i per tal d'assegurar que els aires nocius del subsòl s'elevessin més amunt de l'alçada dels carrers. Això, que es feia a molts altres llocs de Catalunya, resultava incomprendible que no s'ho plantegés la capital, com tampoc comprenia que no s'obligués a connectar els edificis nous a la xarxa de clavegueram, amb desaigües en forma de sifó per evitar que els aires pútrids entressin a les cases. Tanmateix, aquesta recomanació no degué ser escoltada, perquè encara a 1913 era la principal queixa de l'informe sobre l'estat del clavegueram.

Les reticències dels propietaris dels nous immobles van ser una de les principals limitacions en la realització del pla. Quan la major part de la xarxa ja havia estat construïda, encara la majoria de les cases de l'Eixample continuaven sense connexió a les galeries. Jaume Gustà, que havia succeït García Faria al capdavant dels serveis municipals, escrivia que "*...Muy contados (...) son los propietarios que se han preocupado en secundar la incesante, laboriosa y recomendable acción de nuestros Ayuntamientos, ya que, no obstante haber hecho estos de unos nueve o diez años a esta parte cuanto les ha sido dable para mejorar*

*las condiciones de salubridad (...) ello no ha servido de estímulo a los particulares para coadyuvar, para secundar la acción de nuestro municipio (...). No debían los señores propietarios imponerse el menor sacrificio, pues bastaba al efecto que dotasen a sus respectivas propiedades de los correspondientes albañales de desagüe con acometimiento directo a la cloaca pública..."*⁴⁵.

Gustà carregava les responsabilitats dels problemes sanitaris de l'Eixample als propietaris de finques i immobles, i alliberava de culpa l'Ajuntament que, com a mínim en els últims anys (fa referència al període de govern lerrouxista), havia actuat correctament. L'escrit constata el mal estat evident de la xarxa, però Gustà, aleshores cap dels serveis, era poc convincent en l'exculpació del Consistori. Pretenia desentendre's del problema al·legant que ja estava estipulada en les ordenances l'obligatorietat de connectar-se en condicions a la xarxa, i dient que la privacitat dels domicilis no li permetia controlar si en l'interior dels immobles això es feia efectiu. L'Ajuntament podia gastar molts diners en clavegueres, però no podia imposar als propietaris l'obligació de connectar-s'hi. El resultat era que el mateix responsable del servei havia d'acceptar, just un any abans de la invasió del tifus, que *"..tan sólo la parte de dichas conducciones establecidas a través de la calle se halla exenta de los defectos de construcción que más arriba hemos dejado apuntados, ya que en el interior de los edificios son muchos los albañales que, por hallarse a cubierto de la fiscalización o vigilancia del personal afecto a la sección de alcantarillado, están construídos con un simple tabique sencillo, de ladrillo o rasilla, colocado de canto, desprovisto de todo revoque y dando consecuentemente lugar a que las aguas sucias y aun las letrinas recogidas y conducidas por los expresados albañales penetren con la mayor facilidad en el subsuelo de los edificios merced a las filtraciones de la defectuosa construcción..."*⁴⁶.

La construcció de la xarxa no només havia estat defectuosa a l'interior dels habitatges. Encara a 1897, força després de la publicació dels treballs de García Faria, els veïns del Bogatell i la Llacuna es queixaven a l'Ajuntament del mal estat del col·lector que abocava aigües al mar. Corresponien a una zona de Sant Martí que havia decidit agregar-se a Barcelona abans que la resta del municipi justament per aconseguir que el clavegueram que la capital projectava els alliberés dels residus industrials que s'acumulaven a la part baixa del poble. No obstant això, el

---

⁴⁵ GUSTÀ BONDIA, Jaime: *Descripción del alcantarillado de Barcelona*, in *Anuario Estadístico de la Ciudad de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1913, pp. 445-446.

⁴⁶ GUSTÀ BONDIA, J.: *Descripción...*, p. 446.

mal estat de les conduccions els portà a témer que "... a pesar de las requeridas promesas, no vean llegar el día de la limpieza y arreglo de dicha acequia y con ello el de su tranquilidad (...). Esta acequia, que se abrió en beneficio general de la población y para dar salida a las aguas e inmundicias de las numerosas fábricas que en dicha barriada se levantan, es, o tendría que ser, el vehículo por dónde fueran a parar al mar las materias líquidas e impurezas de toda clase de los establecimientos industriales o del común (...). Pero lejos de arrastrar al mar el numeroso contingente de suciedad de tanto establecimiento, resulta que por la desidia y abandono inconcebibles, se han dejado de hacer periódicamente las indispensables limpias, hasta el punto que en la actualidad hace ya más de diez años que no se han verificado, y el nivel de las aguas se ha ido elevando paulatinamente, en algunos sitios hasta más de dos metros, por razón de la considerable masa de materias infectas, despojos, excrementos, etc. que se han ido depositando en el fondo del cauce, y de ello se han originado en todo su curso filtraciones enormes que se traducen en gastos, perjuicios y peligros para los dueños de los edificios contiguos y los numerosos obreros que en ellos se ganan la vida. En varias fábricas las aguas que se filtran de la acequia inundan los cuartos próximos a ella y llegan a apagar los fuegos de los hogares, imposibilitando o dificultando mucho, al menos, la marcha del establecimiento; en otras, los fagonistas ocupados en alimentar los fuegos de las calderas trabajan con agua hasta el tobillo, la rodilla y en algunos hasta la cintura..."⁴⁷.

Aquest potser no era el panorama més freqüent, però sí que era la realitat d'un barri els topònims del qual solen ser força indicatius de la propensió a l'estancament de les aigües. Les agregacions de 1897, diu l'informe de Gustà de 1913, degueren contribuir força a desencallar el projecte de clavegueram que fins aleshores devia haver quedat encara més estancat que les aigües del Bogatell i la Llacuna. Sigui com sigui, els bons auguris de Gustà es limitaven a prometre les obres dels cinc grans col·lectors de desguàs que, ja a 1893, García Faria havia projectat. Per tant, malgrat que el gruix de la xarxa ja estigués aixecada, encara faltava resoldre el tema principal, el de l'abocament al mar amb temps suficient per evitar la putrefacció dels residus. Els escassos cabals d'aigua havien permès deixar irresolta la costosa operació de portar les aigües mar endins, a costa, això sí, de freqüents i pútrids estancaments d'aigües fecals sota la ciutat com el que denunciaven els veïns del Bogatell. Però com que el corrent era poc cabalós, el col·lapse del sistema s'havia evitat, i s'intentaven solucionar els *petits* estancaments amb el sistema d'inundacions artificials periòdiques que el projecte de 1893 ja contemplava per

---

⁴⁷ AMAB, Governació, Sèrie D, Exp. 472/1897. Expediente de desinfección y limpia del alcantarillado.

sobreviure en èpoques de sequera. Gustà parlava de sis-cents dipòsits aixecats a diferents punts de la xarxa per assegurar aquestes inundacions. Un cop acabada la trama, es passaria de sis-cents a dos mil dipòsits d'entre 1 i 5 metres cúbics de capacitat cadascun. No obstant això, amb la construcció dels recipients no n'hi havia prou si no s'omplien d'aigua, i Gustà havia de reconèixer que només hi havia capacitat per omplir-los amb cubes i abocar aigua un cop al mes, mentre que els enginyers havien recomanat fer-ho quatre cops al dia ⁴⁸. Acceptava els 200-300 litres per habitant i dia que els projectes inicials havien estimat indispensables, però reconeixia les dificultats amb què havia topat l'Ajuntament per aconseguir-los, no només per la incapacitat de fer-se amb el control de les companyies d'aigües, després de moltes dècades d'intentar-ho, sinó també per la impossibilitat, un cop més, d'aconseguir la col·laboració dels propietaris. Proposava que els propietaris de finques i immobles compressin l'aigua a canvi "*...de una notable reducción sobre el precio actual del agua (...) pudiendo entonces el Ayuntamiento obligarles a qué doten a sus respectivas propiedades, aún las más modestas, o sea las ocupadas por la clase obrera, de waters y aún de lavabos, ya que el importe del agua que con tal objeto hubieren aquellos de adquirir no gravaría sensiblemente la propiedad*" ⁴⁹. Davant la impossibilitat de municipalitzar el subministre, ara ja concentrat en la totpoderosa *Sociedad General de Aguas de Barcelona*, Gustà pretenia implicar indirectament els propietaris en l'augment del cabal. Tanmateix, de moment, la proposta quedà com a tal. Igual que no fou possible fer complir l'ordenança que els obligava a connectar els immobles al nou clavegueram i, encara a 1913, la gran majoria optava per pous morts, tampoc consta que fos possible generalitzar el *water closed* i l'aigua corrent a les cases de Barcelona ⁵⁰. L'afer apareix com una eficaç forma de visualitzar les limitacions dels canvis socials en aquestes dècades. L'administració havia acabat assumint la necessitat d'encapçalar la reforma urbana fins al punt d'incrementar significativament les despeses. S'havien bastit cossos mèdics i xarxes de clavegueram impensables dècades enrere, però, per altra banda, no s'havia aconseguit autoritat suficient per a imposar nous criteris als actors més directament implicats, fossin fabricants, propietaris d'immobles o abastidors d'aigua.

---

⁴⁸ GUSTÀ, J.: *Descripción...*, p. 441.

⁴⁹ GUSTÀ, J.: *Descripción...*, p. 448.

⁵⁰ Gustà havia proposat la generalització dels *water closed* com a forma d'assegurar indirectament els cabals d'aigua que mancaven a la xarxa de desguàs. No obstant això, no ens consta que l'Ajuntament prengué acords en aquesta línia en aquells anys.

8.4.- El tifus de 1914 i els límits dels canvis en l'acció municipal.

Les mancances eren evidents a ulls de tothom. Barcelona tenia problemes hidràulics, però la situació no era nova, i es podia subsistir. Però en moments puntuals les alarmes es disparaven i proliferaven les crítiques a la incapacitat política per resoldre-ho. L'episodi més clar, en aquest sentit, fou l'epidèmia de tifus de 1914. Fou aleshores quan més s'aguditzaren les tensions i les insuficiències ocultes rere el triomfalisme públic d'aquelles dècades. No pretenem pas emprendre l'estudi d'un contagi que mereixeria un treball exhaustiu que encara resta per fer, però sí que aprofitarem les poques aproximacions que s'hi han fet per posar punt final a aquesta història i valorar les limitacions dels canvis analitzats. El tifus era una malaltia endèmica a Barcelona, com en tots els entorns industrials, però en moments puntuals podia esclatar en forma d'epidèmia molt més virulenta. La ciència del moment no dubtava gens de l'estreta relació entre tifus i mal estat de les aigües. Els estudis existents no deixaven lloc a dubtes. Un treball sobre les aigües barcelonines presentat a 1915 ho reflectia amb aquestes dades internacionals:

EFFECTES DE LA SALUBRIFICACIÓ DE LES AIGÜES EN LA MORTALITAT⁵¹

	Procedència de les noves aigües netes (les antigues procedien de pous o aigües de riu brutes)	Any de les reformes	Mortalitat tífica (abans)	Mortalitat tífica (després)	Mortalitat general (abans)	Mortalitat general (després)
Viena	Fonts de muntanya	1873	1,05	0,52	39,4	30,6
Zürich	Filtració de les aigües del riu	1885	0,76	0,10		
Hamburg	Filtració de les aigües del riu	1893	0,47	0,07	24,0	17,7
Nancy	Galleries filtrants	1882	1,06	0,72	25,8	23,6
Angoulême	Fonts	1889	1,83	0,37	22,7	21,6
Rennes	Drenatges	1883	1,24	0,43	35,3	34,0
Troyes	Fonts	1898	0,71	0,08	25,9	22,2
Lawrence	Filtracions	1893	1,21	0,26	24,4	20,0
Albany	Filtracions	1899	1,04	0,28	22,3	18,4
Lowell	Fonts subterrànies	1896	0,97	0,21	25,1	20,5
Newark	Aigüa de muntanya	1892	0,70	0,16	25,1	22,1
Jersey-City	Aigüa de muntanya	1897	0,77	0,24	25,4	19,3

⁵¹ Dades extretes de diferents estudis internacionals, publicades a PLA ARMENGOL, R., LÓPEZ, G., PRESTA, A.: *Las aguas de Barcelona desde el punto de vista higiénico*, Barcelona, Impr. Vda. Badia, 1915, p. 8.

Els càlculs estadístics evidenciaven una estreta relació que els científics havien intuït força abans i que havia forçat els canvis en les infraestructures en moltes ciutats. Pettenkofer havia encetat un camí que el descobriment del bacil d'Eberth, el 1880, havia consolidat. La ingesta d'aliments elaborats amb aigües contaminades provocava un cultiu intestinal que, amb un parell de setmanes d'incubació, en passar a la sang es manifestava en forma de fortes cefalàlgies, febre i esgarriances, amb complicacions diverses a nivell cardiovascular o neurològic que podien acabar amb la mort del pacient. Igualment, s'acceptava que el contagi no podia venir només de l'aigua, sinó també del contacte amb roba i pertinences dels infectats. A la vista d'això, l'aparició del tifus havia de comportar mesures profilàctiques semblants a les dels casos de còlera: aïllaments i desinfeccions i, sobretot, control de les aigües ⁵².

Aleshores, l'aigua ja era vista com a la forma preferent de contagi i, per tant, el nivell prioritari d'actuació. L'esforç econòmic en matèria hidràulica de les últimes dècades ho feia palès, però a Barcelona no havia anat associat a uns criteris racionalitzadors en la gestió i en la separació d'aigües netes i brutes, de manera que, a 1914, les despeses realitzades resultaren poc efectives. Un cop es produí el contagi, Ajuntament i científics foren incapaçs de descobrir el punt exacte d'on procedia el focus, entre altres coses, perquè el subsòl de Barcelona era un caos de conduccions de tota mena sense que existís un únic plànol que permetés tenir-les controlades. Les primeres actuacions consistiren en analitzar en origen les aigües de les diferents dèus que abastien la ciutat, i els resultats foren negatius. De tot arreu, es digué, arribava aigua pura a Barcelona i, per tant, el contagi devia procedir d'algun focus a l'interior de la ciutat, bé fos pel mal estat de les conduccions d'aigües potables en molts trams, bé per filtracions de dipòsits o canalitzacions de matèries fecals en algun punt de la xarxa d'abastiment.

La confusió inicial fou salvada, a la fi, amb la declaració d'impotabilitat de les aigües procedents de Montcada. Tanmateix, la popularitat que aquestes gaudien entre els barcelonins complicà les coses durant els dies del contagi, i l'existència de múltiples interessos donaren peu a constants tensions que no permeten aclarir gran cosa, a falta d'un estudi aprofundit sobre l'epidèmia. Segons Jaume de Ramon i Antoni Roca, autors dels dos treballs més ambiciosos sobre aquest brot de tifus, cal emmarcar el conjunt de la polèmica en el context de les pretensions municipals de controlar la *Sociedad General de Aguas de Barcelona*, absorbint els

---

⁵² RAMON VIDAL, Jaume de: *Subministrament d'aigua...*, pp. 25 i ss.

cabals de Dosrius i del Llobregat ⁵³. Des d'aquest punt de vista s'entendrien les reticències de l'Ajuntament a declarar contaminada cap dèu d'aigua, fins i tot a pesar que Ramon Turró, des del Laboratori Municipal hagués presentat anàlisis concloents en contra de l'aigua de Montcada. Segons el Consistori, el problema no era el mal estat sinó la manca d'aigües i la deixadesa dels propietaris en mantenir nets els dipòsits i drenatges dels seus immobles. Ambdós elements contribuïen a alentir la circulació de les matèries fecals i a provocar filtracions que imputabilitzaven el subministre. Es pretenia que aquests arguments, a través del Govern Civil i la Junta Provincial de Sanitat, arribessin a oïdes del Govern i es pressionés els propietaris a contribuir en la neteja, alhora que es legitimés la necessitat d'ampliació del cabal per la via d'absorbir la Companyia que, en actuar com un monopoli, no era prou eficaç i no assegurava el màxim subministre. L'Ajuntament, doncs, tenia interès en silenciar els informes de Turró que, tot i reconèixer que el contagi s'havia estès a aigües de diverses procedències, asseguraven que el contagi s'originà pel mal estat de les conduccions procedents de Montcada. Per contra, l'Ajuntament tenia interès en ressaltar els problemes dels cabals procedents del Llobregat, de Dosrius i del Vallès, associant-los més a una mala gestió que no pas a vicis d'origen. La Companyia, per altra banda, amb el suport d'entitats ciutadanes (Col·legi de Metges, Cambra de la Propietat, Unió Gremial,...), s'esforçava a presentar la història a la inversa. El 30 d'octubre, denunciaven el silenci municipal a l'entorn de l'informe que Turró havia presentat cinc dies abans, i lamentaven els intents de criminalitzar les aigües procedents del Llobregat i del Vallès. Poc després, el 7 de novembre, un altre grup d'entitats, encapçalades per Foment del Treball Nacional, la Cambra Oficial de la Propietat, la Societat Econòmica d'Amics del País, la Lliga de Defensa Industrial, l'Ateneu Barcelonès, la Unió Mercantil i el Col·legi de Metges, convocaren una assemblea i una processó d'invocació a la Verge de la Mercè. En realitat es tractava d'un repte a les autoritats municipals. Davant la inoperància i la corrupció municipal, deien, només es podia invocar la protecció divina.

L'alcalde, Boladeres, conservador pròxim a la Lliga, que encapçalava una corporació bàsicament lerrouxista, respongué dient que tot era una provocació dels propietaris d'immobles, agrupats en la Cambra de la Propietat, que es negava a netejar com calia els dipòsits particulars i contribuir a la neteja de la ciutat. Davant aquestes reiterades negatives, el Govern ajudà l'Ajuntament enviant el cos de sapadors i minadors de l'exèrcit a fer les tasques de neteja que els

---

⁵³ RAMON VIDAL, Jaume de: *Subministrament d'aigua...*, pp. 11 i ss.. ROCA ROSSELL, Antoni: *Història del Laboratori Municipal de Barcelona. De Ferran a Turró*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1988, Cap. 8: *L'epidèmia de 1914. El laboratori desafiat novament*.

propietaris no volien fer, però d'altra banda, denuncià el mal estat de les conduccions municipals i obligà a tancar les fonts de Montcada mentre es construïa un nou aqüeducte. Al cap i a la fi, en penetrar en les conduccions per tal de netejar-les i investigar els possibles focus s'havien descobert moltes irregularitats, algunes escandaloses, com l'arrel d'una acàcia de més de cinquanta metres de llargada que havia perforat la canalització a l'altura del carrer Nàpols, o les filtracions pútrides procedents d'un pou mort que contaminaven l'aigua del cabal de Montcada a l'altura de la Sagrada Família ⁵⁴. Aquests descobriments es portaren amb discreció en el seu moment, però es feren públics temps més tard i, en qualsevol cas, degueren ser en la base del tancament de les conduccions d'aigua de Montcada, encara que es trigués gairebé un mes a fer-lo efectiu un cop descoberts els focus. La solució definitiva arribaria a llarg termini, perquè la nova canalització no s'acabà fins el 1918. Mentrestant, però, l'epidèmia de tifus va remetre ràpidament un cop tancat el subministre de Montcada. Aleshores, ja a ulls de tothom, el focus contaminant era clar, però els enfrontaments persistiren. S'havien generat unes tensions, violentes i sovint contradictòries, que fan molt difícil aclarir els mòbils reals que s'amagaven darrere les diferents posicions, però que evidenciaven les limitacions de les reformes públiques dels anys anteriors i la complexa trama d'interessos que generava qualsevol mena de disputa per qüestions hidràuliques.

La connexió entre el contagi i el mal estat de les conduccions fou evident en constatar el ràpid reflux de l'epidèmia un cop localitzat el focus. Poc després, s'apaivagaren els ànims a nivell ciutadà però la polèmica sobre la qualitat de les aigües restà ben viva. A nivell municipal, lentament s'anà restituint la imatge de Turró i l'obra del Laboratori, fins al punt que, a 1917, en sessió pública davant del Cos Mèdic, Turró pogué presentar les seves hipòtesis sobre la difusió del tifus, on quedava clar que no sempre es difonia per l'aigua, però que aquest havia estat el motiu principal del contagi de 1914. Presentà la geografia dels casos damunt d'un plànol contrastant les dades de 1914 amb les del petit brot de 1916. En el primer cas, el dibuix que en resultava deixava pocs dubtes sobre la procedència hidrològica de la malaltia, i per tant, permetia remarcar la conveniència de mantenir en bones condicions les xarxes d'abastiment d'aigua potable. En el segon cas, en canvi, la persistència endèmica dels casos de tifus, inusualment alta en ciutats com Barcelona, evidenciava com no sempre la malaltia anava lligada a la difusió per les aigües corrents, sinó que podia explicar-se per altres motius i, sobretot, que sense una bona

---

⁵⁴ ROCA, A.: *Història del Laboratori...* (citant Lluís Claramunt), p. 144.

política de clavegueram era molt difícil evitar la mortalitat endèmica que provocava una malaltia transmesa fonamentalment per residus fecals ⁵⁵.

Tanmateix, si bé en l'Ajuntament el paper de Turró i del Laboratori fou restituït després de les fortes campanyes de desprestigi que els tocà de viure durant el tifus, no totes les veus en contra seva s'acallaren. Resta per aclarir quins foren els motius que apaivagaren la comissió ciutadana formada per més de 300 entitats que tant s'hi havia enfrontat durant l'epidèmia, però el nucli científic d'aquella comissió, l'Acadèmia de Ciències Mèdiques de Catalunya, seguí enfrontant-se en solitari amb la feina de Turró i del Laboratori. Antoni Roca ha resseguit la polèmica per l'estat de les aigües que s'estengué durant 1915 i que s'anà esllanguint al llarg de 1916 i 1917, després de violents episodis. És lògic que la premura del tifus provoqués un fort agrupament ciutadà a 1914, i més tenint en compte que, per primer cop, una epidèmia no provocava les majors mortalitats entre els pobres sinó en barris benestants, però costa més entendre perquè, un cop passats els mesos més durs, la corporació científica es quedà sola en la seva lluita contra el Laboratori Municipal. Convindria aclarir quin fou el futur dels projectes que havien encetat la polèmica, des de les ambicions de municipalització de l'abastiment d'aigües, la construcció del clavegueram i les resistències dels propietaris fins als costos de tot plegat. En una època en què la política municipal i estatal estaven canviant profundament, tot això ens obligaria a encetar un treball que ara no podem pas encarar. Ens hem de limitar a valorar les transformacions que s'havien produït i avançar futures línies de recerca a partir de la constatació d'aquestes xarxes d'interessos. En aquest sentit, són ben interessants les paraules de García Faria, un dels protagonistes que, temps més tard, lamentava la falta d'ambició dels polítics barcelonins.

Les acusacions més fortes de l'enginyer que havia dissenyat el projecte del clavegueram vingueren a 1922, força anys després que sortís de l'administració municipal per la porta falsa. Malgrat això, força abans ja havia fet sentir la seva veu. A 1902, just nou anys després de presentar el seu projecte inicial, i enmig del marcat context regeneracionista de l'època, es manifestà víctima del caciquisme en sentir-se vilment bandejat dels projectes de reforma que havia encapçalat. Afirmava haver estat víctima de maniobres que, per desgràcia de la ciutat, eren força freqüents. Unes manipulacions que situava a l'alçada de les que havien patit "*...las dos personalidades que más han contribuido a la prosperidad material de Barcelona (...), Ildefonso Cerdá y Francisco de P. Rius y Taulet*". Se sentia especialment unit al bandejament

---

⁵⁵ ROCA, A.: *Història del Laboratori...*, pp. 166 i ss.

que el primer havia sofert perquè els seus projectes havien pretès complementar els de l'urbanista. Igual com el plantejament de Cerdà, "...después de aprobado se vulneró en forma tal que en vez de la Ciudad modelo que ideó para nuestro Ensanche, se ha construido una serie de cuarteles insalubres...", lamentava que l'Ajuntament no s'hagués dignat ni tan sols a comprar els plànols detallats que Cerdà havia dibuixat i que haurien servit per facilitar molt la feina del clavegueram i haguessin evitat "... usurpaciones de terrenos e infinidad de gravísimas cuestiones que se han promovido y otras muchas que nacerán de la deficiencia del plano a escala reducida, único que posee el Municipio" ⁵⁶.

El cas García Faria fou llarg i complicat. Es pot començar a resseguir a partir de les seves pròpies notes i del recull de documents que presentà a *¿Anarquía o caciquismo?*. Tanmateix, sense aprofundir-hi més costarà saber els mòbils que l'apartaren de la direcció del projecte de clavegueram entre 1895 i 1896. La premsa que el defensava ho atribuïa a raons econòmiques, però el mateix enginyer inicià una campanya reivindicativa front a l'Ajuntament i s'envoltà de declarats partidaris que ho atribuïen a "...causas que no sabemos ni queremos imaginar" ⁵⁷. De moment, no podem esbrinar aquestes raons que probablement aclaririen força coses sobre els vicis i virtuts del reformisme finisecular barceloní. En qualsevol cas, l'enginyer fou una de les veus més clares en denunciar les oportunitats perdudes. Anys més tard, l'àmbit del discurs havia canviat, però el to era el mateix. És ben significatiu que un enginyer com García Faria aprofités la Conferència Nacional d'Assegurances de 1922 per parlar clar sobre com s'havia malmès el seu projecte de sanejament del subsòl de Barcelona. No només pel fet d'explicitar-hi que entenia l'extensió d'una xarxa de clavegueram com un projecte de política social, sinó també perquè el situava explícitament en un context més ampli. Sota el títol de *El primer problema social de España es el de su saneamiento* presentava un pla que superava l'antiga estratègia d'enfrontar-se al problema des de les dues òptiques, igualment esbiaixades, que havien caracteritzat la política social del liberalisme clàssic i de les seves variacions posteriors. Ni la pura i simple beneficència ni un plantejament salubrificador, a la Chadwick, eren suficients. Les altes mortalitats, com molts venien dient des de feia temps, eren el que marcava les grans mancances de les ciutats espanyoles respecte a les més avançades de l'estranger. Però a

---

⁵⁶ GARCÍA FARIA, Pedro: *¿Anarquía o caciquismo?*, Barcelona, Impr. Henrich i Cia., 1902, pp. 4 i ss.

⁵⁷ Havia reunit un grup encapçalat per Francisco de P. del Villar Lozano, reconegut catedràtic d'arquitectura, i format per enginyers, arquitectes, advocats i mestres d'obres que, el primer d'octubre de 1896 presentaren un *Dictamen técnico-legal a favor del Sr. García Faria* (Transcrit a GARCÍA FARIA, P.: *¿Anarquía y caciquismo?...*, pp. 42 i ss.).

diferència del que plantejaven les seves obres anteriors, el problema no es podia resoldre amb una mera política de salubrificació. És remarcable que fos un enginyer qui hagués de dir clarament que per disminuir la mortalitat allò que feia falta era rebaixar els preus i apujar els salaris, i que això no s'aconseguiria sense un compromís ferm de fabricants i comerciants que l'Estat havia de promoure i complementar amb una bona política assistencial i d'urbanització. Res d'això no era nou. De fet, el mateix Cerdà havia basat els seus projectes en estudis sobre preus i salaris, i les propostes de García Faria a 1922 no aportaven res original. Però sí que és significatiu el fet que fos el mateix projectista del sanejament de Barcelona el que, temps més tard, reaccionés remarcant la importància d'aquests arguments i lamentant les retallades que el seu ambició pla hagué de patir.

En una data tan avançada, no situava Barcelona entre les millors ciutats d'Espanya, en contrast amb el triomfalisme de les publicacions municipals de l'època, i en contrast també amb l'opinió que, pocs anys enrere, era gairebé unànime entre els tractadistes. Culpava la ciutat i els seus administradors de no haver sabut aprofitar unes condicions socials i geogràfiques privilegiades per mantenir un entorn higiènic, perquè "*... a pesar de elementos tan propicios, no se ha sacado de ellos, ni de los millones derrochados, el partido conveniente y, por desgracia, Barcelona sigue siendo insalubre...*"⁵⁸. Utilitzà la seva pròpia experiència per confirmar aquestes idees. Des de 1883, quan presentà les primeres propostes per al sanejament del subsòl barceloní, hagué d'enfrontar-se a moltes veus que, dins la política local, consideraven inútil plantejar-s'ho pels enormes costos que l'operació suposava. Fins i tot quan, durant les alcaldies de Coll i Pujol i Rius i Taulet de 1885-86 l'empemta d'ambdós alcaldes i l'experiència del còlera permeteren presentar el primer estudi seriós, molts ho rebutjaven. Encara que García Faria condicionava qualsevol possible reforma en el subsòl a la millora en l'abastiment d'aigües, i que considerava que aquesta passava per portar aigües de rius allunyats, com la Noguera, el Ter o el Segre, acceptava com a solució econòmica i provisional l'enlairament de cabals subterranis del Besòs. Aparentment, s'acceptaren les propostes de la comissió que havia estudiat el projecte a 1886. Bona prova en fou que durant l'alcaldia del mateix Rius i Taulet s'encarregà a García Faria la direcció dels serveis i obres de canalització subterrània, tant de l'abastiment d'aigües com del clavegueram. Tanmateix, per raons poc clares, ràpidament, la direcció de les reformes en l'abastiment li fou retirada i es passà a l'arquitecte municipal, argumentant que suposava massa feina per a García Faria. "*...luego supe (deía) que los intereses creados impidieron*

---

⁵⁸ GARCÍA FARIA, Pedro: *El primer problema social de España es el de su saneamiento. Aplicaciones a Barcelona y a varios seguros*, Barcelona, 1922, *Conferencia Nacional de Seguros de Invalidez y Maternidad*, p. 25.

*que yo resolviese el problema del abastecimiento de aguas de Barcelona, y por lo tanto, la esencia del saneamiento de la urbe que en él está basado; de modo que seguí de jefe del servicio de alcantarillado y saneamiento, pero de este último lo fui solo de nombre. Si no me hubieran puesto este y otros obstáculos, así como en catorce meses formulé el proyecto de alcantarillado, en 1893 hubiera entregado el proyecto de abastecimiento de aguas, que de haberse realizado estaría ya amortizado y constituiría un espléndido ingreso en las arcas municipales."*⁵⁹.

Des del seu punt de vista, el projecte d'abastiment d'aigües que li van treure de les mans era el complement indispensable al del clavegueram, del qual en va mantenir la direcció, tant des del punt de vista higiènic com des del punt de vista econòmic, perquè preveia que la concessió d'obres a les companyies privades que prestarien el servei haurien reportat a l'Ajuntament els ingressos necessaris per tirar endavant el conjunt del projecte. Per interessos econòmics de les companyies, deia, això no prosperà, i el deute municipal va anar creixent alhora que el nou clavegueram es construïa, no tan sols sense el finançament adequat sinó també sense les aportacions hídriques que en condicionaven la viabilitat. Com que l'Ajuntament s'havia compromès a dur a terme la nova xarxa hidràulica, García Faria redactà el projecte de clavegueram de 1893, de tipus continu i basat en el *tout à l'égout*, perquè li acceptaren la previsió dels 140 litres per habitant i dia que considerava indispensables, sense prestar l'atenció requerida a les alternatives, perfectament possibles, que haurien pogut plantejar-se. Un cop començades les obres, en constatar que difícilment obtindria els cabals promesos, ràpidament criticà la deixadesa municipal i empresarial. Immediatament "*...por no tolerar yo abusos incalificables, comenzó una cruel campaña que terminó con mi cesantía. El Ayuntamiento, incumpliendo sus propias obligaciones, quiso ahorrar el enorme sueldo que me daba de 6.000 pesetas anuales, no obstante lo cual, llevó a cabo incompletamente mi proyecto, que con las ampliaciones a los pueblos agregados habrá costado unos 30.000.000 de pesetas.*". Que no era una qüestió merament personal, com els arguments esgrimits podien fer pensar, ho prova el fet que el seu successor en el càrrec, Gustà, també mostrés repetidament el seu desacord amb el caire que anava prenent la qüestió, tot i que tampoc fou escoltat, i l'Ajuntament "*...siguió sin dotar de agua limpia al alcantarillado, el cual actúa como una inmensa fosa donde al depositarse materias residuarias procréanse innumerables miríadas de gérmenes de todas clases.*".

---

⁵⁹ GARCÍA FARIA, P.: *El primer problema...*, pp. 26-27.

El resultat de tot plegat és que Barcelona "... continúa mereciendo (...) el nombre de ciudad de los malos olores...", i que "...En tanto que en Madrid, perfectamente orientados para la solución de este problema, se acometió el del abastecimiento del agua, (...) y el Gobierno aprobó esta obra magnífica, sin lucros usurarios y sólo en beneficio de la Villa, en Barcelona, dotada sólo con parte del agua de la Acequia Condal y las de pozo, se consintió que entidades particulares ocuparan el lugar abandonado por la Administración, que no se capacitó de que necesitaba agua el Ensanche, la gran urbe nueva debida al insigne ingeniero Cerdá, a quien se negaron los elementos para completar su hermoso proyecto. El Ayuntamiento, en vez de favorecer la obra magistral del gran ingeniero, le negó el pago de sus trabajos y sucedió lo de siempre, que la víctima principal fue la ciudad, que padeció sed en tal forma que aún hoy día subsiste para una de sus barriadas el nombre de Pueblo Seco, y se crearon varias compañías que, claro está, atentas a lograr el máximo rendimiento de sus capitales buscaron (...) el agua más próxima, aunque no siempre fue aquella buena ni jamás suficiente." ⁶⁰.

Després d'explicar les diverses i costosíssimes desventures que la gestió privada i incontrolada de l'abastiment d'aigües havia reportat a Barcelona, afirma que "...no es extraño que el Congreso Nacional de Ingenieros de noviembre de 1899 aprobara por unanimidad (...) que Barcelona no disfruta prácticamente ni del tercio de las aguas que necesita para su abastecimiento, y aún las actuales son caras y sospechosas.". Per resoldre-ho, en un informe de 1911 s'encomanà al Ministeri de Foment que ordenés un estudi professional i proposés solucions, en la línia del que s'havia fet a Madrid. Però l'Ajuntament de Barcelona, deia, "...ha estimado más oportuno entenderse con la Compañía General de Aguas, y con el pretexto de la municipalización, adquirir pertenencias de esta a precios exorbitantes..." . El resultat immediat fou un enorme encariment de l'aigua (passà de 0,25 pts. el litre a 0,65) que provocà un fortíssim descens del consum. Des del seu punt de vista, aquest augment dels preus, inabastables per a molts barcelonins, provocaren una brusca baixada de les condicions higièniques que expliquen que "...A los dos años de estos acuerdos, una cruel epidemia tifoidea arrebató, por incuria suicida de Barcelona, la vida a más de dos mil de sus hijos.". A la vista d'això, "...el Ayuntamiento de Barcelona debe aprovechar el ofrecimiento hecho por el Gobierno en la R.O. de 12 de abril de 1912, en la cual, después de hablar

---

⁶⁰ GARCÍA FARIA, P.: *El primer problema...*, pp. 28-29.

*de los "esfuerzos hechos para dotar a nuestra metrópoli industrial del caudal de aguas que reclaman las grandes necesidades de una población numerosa y una industria progresiva e intensa", consignó que "...no puede el Gobierno permanecer indiferente por más tiempo (...) y estima cómo obligación inexcusable atender al magno problema que se halla planteado en Barcelona". (...) Mal puede considerar el Gobierno (...) solucionada la cuestión, como lo ha hecho el Ayuntamiento, sin dotar a Barcelona del caudal que reclaman sus grandes y vitales intereses, con sólo cambiar de mano o de nombre una parte de las aguas de compañías particulares, dando por ellas muchísimo más que su precio, a costa del público, al cual se le exigen tarifas verdaderamente prohibitivas por aguas sospechosas."*⁶¹

Avui per avui, no podem donar ni treure credibilitat a les fortes acusacions de García Faria. No sabem fins a quin punt el pare de la xarxa de clavegueram de Barcelona, aleshores ben assentat com a alt càrrec del cos tècnic de l'Estat, parlava des del ressentiment de qui ha estat apartat de la seva obra. No podem posar en dubte que el projecte de García Faria havia estat seriosament tergiversat, però no podem valorar la veracitat de les acusacions fins que no disposem d'estudis acurats sobre les importants i costosíssimes obres a les quals l'enginyer no dubtava en atribuir un marcat caràcter social. Ens movem a nivell de discursos i de primeres aproximacions a partir de les opinions dels protagonistes. Això, de moment, només permet constatar la importància i les limitacions dels canvis. García Faria començava els seus laments de 1922 responsabilitzant les classes dirigents barcelonines del persistent excés de mortalitat a la ciutat. Hem vist com, poc després, la tendència secular s'invertiria, en bona mesura, com a fruit dels canvis que s'havien produït des de dècades enrere i d'un lent procés superació de les limitacions visualitzades, com a mínim des de 1914, que convindria conèixer millor.

---

⁶¹ GARCÍA FARIA, P.: *El primer problema...*, p. 31.

CAPÍTOL 9

L'EVOLUCIÓ DEL MUTUALISME

9.1.- Obertura política i relançament associatiu. Els intents de reforma de les mutualitats catalanes (1887-1896)

Hem deixat l'anàlisi de les societats de socors mutus en un punt en què estaven vivint unes transformacions notables, fruit de les vicissituds polítiques i socials de la segona meitat del segle XIX. Hem apuntat com el pas de l'experiència revolucionària del Sexenni havia estat traumàtic en diversos sentits i com, a través d'un lent procés, els governs dels primers anys de la Restauració anaven adoptant actituds cada cop més permissives. L'interès que aquests governs posaren en dotar-se de mecanismes que els permetessin resoldre la *qüestió social*, sense necessitat de bastir amplis i costosos sistemes de protecció des de l'Estat, fou més fort que no pas els fundats temors que suscitava la permissivitat associativa. Un punt culminant en aquest procés fou, sens dubte, l'aprovació de la Llei d'Associacions, de 1887, en la qual, el govern liberal de Sagasta assentava les bases, per a bé i per a mal, del que hauria de ser l'associacionisme espanyol contemporani¹. Aquesta evolució, però, no fou unilateral. No fou només l'Estat el que anà transformant la seva actitud, sinó que, si això fou possible, fou perquè les mutualitats també havien canviat molt. Hem vist com llur composició social era cada cop menys perillosa per al règim establert. Els riscos d'encobriment d'altra mena d'agrupacions darrere el títol de societat de socors mutu era cada cop menor. Òbviament, en la mesura en què anaven renunciant a objectius extraassistencials, els afanys per oferir una cobertura millor eren cada cop més freqüents. Es pretenia atraure un nombre creixent de socis, per consolidar l'entitat. De vegades, però, es tergiversava aquest esperit inicial i buscaven obtenir grans beneficis, poc en consonància amb els objectius mutuels explicitats. El perill d'aquestes desviacions, els afanys per oferir uns serveis sòlids i la no persecució oficial expliquen el creixent interès per presentar plans de reforma de les mutualitats.

Com que la documentació escrita directament per representants del moviment mutual és molt escassa, hem de fer referència a altres fonts. A més de les sabudes crítiques que la premsa

---

¹ Llei 30 de juny de 1887.

esquerranosa dedicava a aquests centres, en aquesta època comencem a trobar-hi referències en altres tipus de rotatius. Cal destacar el seguiment que en farà Francesc Moragas, futur fundador de la Caixa de Pensions, des de *Los Seguros*, revista fundada pel seu padastre, Joan Antoni Sorribas Zaidín, i de la qual passà a ser director el 1894. La publicació era dedicada al món de les assegurances privades, tot i que les inquietuds de Moragas l'anaren inclinant cada cop més a parlar de previsió i estalvi popular, i per tant, també, de societats de socors mutus. En els primers anys de la revista no hi trobem articles d'aquesta mena, que anirien adquirint importància amb el pas del temps, a mesura que Moragas anava prenent la direcció de la publicació. En un interessant article de 1885, *La mortalidad y las epidemias*, no trobem encara suggerències sobre el paper de les societats de socors mutus però sí que hi influirà en la mesura que ofereix vies per quantificar científicament els riscos de l'assistència, cosa inèdita aleshores entre les mútues espanyoles.

L'argument central de Moragas era, no podem deixar de parlar-ne, la decreixent importància de la mortalitat epidèmica front a la mortalitat endèmica, i el paper que en aquesta última tenien les condicions de vida i la salubritat. Pretenia constatar aquesta realitat amb estadístiques que "*...desvanezcan alguna preocupación con respecto a la mortalidad que puedan alcanzar las Compañías de Seguros en periodos de invasión epidémica*"². Les condicions higièniques de l'aigua eren, d'acord amb la medicina moderna, les causants de la major part de patologies, perquè totes sorgien del pal·ludisme dels països asiàtics, des d'on es difonien quan trobaven condicions idònies per a fer-ho. D'aquí que les ciutats portuàries haguessin de cuidar més que cap altra el seu estat higiènic. Veia una clara prova de la importància de la prevenció sanitària en els percentatges de mortalitat en les invasions epidèmiques de Barcelona: el 1348, deia, moriren amb la Pesta Negra més de la meitat dels barcelonins. Cent cinquanta anys més tard, el 1480, ja només en morí un terç. El *catarro* de 1580 afectà tota la població, però només en morí el 20%, i en la pesta de 1651 només el 12%. En arribar al segle XIX, les mortalitats foren molt inferiors. La pesta no havia tornat, i el còlera mai havia estat tan virulent. En el de 1834 ("*...debido al paludismo comarcano, más que a la importación del germen colérico del Ganges*") només morí un 2,7%. El 1854 augmentà una mica (3,5%), perquè "*...fue la primera que registró todos los caracteres del morbo-asiático, la que más se generalizó, (...) la que más encontró desprevenido al público, a la administración y a la ciencia por no conocerse en aquel entonces los medios higiénicos*

---

² *La mortalidad y las epidemias*, in *Los Seguros*, N° 9, setembre 1885.

para contenerla y los principios científicos para combatirla y vencerla." El 1865, però, les coses milloraren, i ja només moriren un 1,5% dels 191.000 habitants de Barcelona. La febre groga (tifus icteroides) de 1870, "*...cebándose en los barrios vecindados al mar y en las calles anti-higiénicas*", ja només va matar un 0,7% de la població. El còlera que s'acabava de viure feia pocs dies, deia, encara matà menys gent. Per tant, les epidèmies eren cada cop menys virulentes. La mortalitat endèmica era molt més forta, cosa que demostrava, segons l'autor, que "*...no hay motivo para temer por la seguridad de las Compañías de Seguros, cubriendo las que adoptan tarifas reducidas de la tabla de Duvillard (...). Sabido es que la mortalidad actual discrepa en menos de la que dedujo Duvillard en un 10% a lo menos, principalmente en la edad viril, que es en la que por regla general se contrata el seguro. Si una epidemia colérica ocasionara un aumento de la mortalidad en los asegurados, que ya hemos dicho que no suele pasar del 0,7%, la naturaleza de la prima llevaría perfecta compensación sin que sufrieran menoscabo las operaciones fundamentales de las Compañías, y sí tal vez una disminución incidental en el reparto de beneficios.*". Les companyies, doncs, no havien de patir, perquè la medicina havia avançat i les tècniques actuàries també. A més, calia tenir en compte que "*...la mortalidad colérica se aplica a la población en general y que los asegurados constituyen un grupo de personas escogidas pertenecientes a una clase social que comunmente tiene medios para vivir holgadamente y hasta para ausentarse de los focos infestados*".

L'autor acabava l'article fent una crida a la població amb possibles per tal que contractés assegurances, i als asseguradors, per tal que atraguessin la població oferint cobertura fins i tot per a èpoques d'epidèmia. El text és explicatiu tant per l'exposició sobre els coneixements científics i actuàries del moment com per la constatació dels afanys de millora en l'oferta assistencial. L'objectiu d'assistir en èpoques d'epidèmia serà recollit també més endavant pels tractadistes que pretenien millorar la cobertura de les societats de socors mutus, a la vista, sobretot, de la competència que, cada cop més, els suposaven les noves companyies d'assegurances que Moragas promovia des de la seva revista i que s'estaven estenent a Espanya, no només entre els rics sinó també entre una certa classe mitjana, fins ara reservada a les mútues.

Davant aquest triomfalisme de les noves asseguradores que encarnava Moragas, és ben revelador de la consciència dels mutualistes d'haver caigut en una mena de via morta el treball de Joaquín Vila, de 1891, que es presentava com al primer llibre espanyol dedicat íntegrament a

la qüestió. L'autor el dedicà a Joan Bru Sancliment. Ambdós es movien en un determinat cercle del catalanisme finisecular, especialment sensibilitzat per la qüestió mutual, en tant que forma d'estendre el sentiment patriòtic entre les classes populars, cosa que seria possible sempre i quan s'aconseguís no només l'objectiu fonamental, generalitzar el socors mutu entre les classes mitjanes oferint-los nous atractius, sinó també estendre'l cap a les classes populars. Per al primer objectiu, una de les grans fites era aconseguir que les mutualitats poguessin assistir també en èpoques d'epidèmia, com començaven a fer aleshores les companyies d'assegurances ³. Vila admetia, doncs, que aquell mutualisme era cosa de classes mitjanes, i que si es volia eixamplar el seu àmbit d'activitat i aconseguir arribar als estrats populars, era bàsic l'ajut estatal, no a través de subvencions econòmiques directes, però sí de certs privilegis normatius. Escrivia, per una banda, per denunciar la inoperància i els abusos de moltes mutualitats, però també escrivia per denunciar la falta d'ajut estatal, clamorós, si comparem el cas espanyol amb el d'altres països europeus. L'obra de Vila ens servirà per qüestionar la imatge idíl·lica que se sol desprendre de l'anàlisi de les mutualitats basada en els seus reglaments.

Per a Vila, la llei d'associacions de 1887 era insuficient en la mesura que posava tota mena d'organitzacions dins d'un mateix sac. Fou una reivindicació constant de les mutualitats aconseguir una legislació específica, com la que hi havia a altres països, que els permetés actuar diferenciadament, amb certs privilegis: exempció de la llei del timbre i dret a litigar amb status de pobre, principalment. Bona part de la culpa dels mals venia dels governs espanyols, no només per la falta de recolzament, sinó també per la ineficàcia dels inspectors: "*.. El modo de ser de las asociaciones de que nos ocupamos es completamente desconocido de quien debería serlo, en razón a que, bajo la forma que se presentan, está confiada su inspección a personas legas que les importa un bledo el que sean lo que deben ser.*" ⁴. Però no tots els mals venien del desconeixement i de la falta d'entusiasme per part dels governs, sinó que hi havia mancances pròpies de les societats, degudes majoritàriament, segons Vila, al conformisme dels socis que permetia que els administradors utilitzessin massa sovint la societat en profit seu. D'aquí la mala fama de les mutualitats. La major part dels abusos, deia, els cometien els caminadors, els encarregats de cobrar la quota i pagar els subsidis:

"Por lo general, ¿quién funda las asociaciones de socorros mútuos? Generalmente sucede, y hay lo bastante para fundar una asociación, el que haya una persona que

---

³ Joaquín VILA: *Una fase de la cuestión social. Estudio de actualidad*, Barcelona, Imprenta Ibérica de F. Fossar, 1891

⁴ VILA, *Op. cit.*, p. 38

quiera ser andador de ella, con la idea, no de lo que debe ser, sino para buscarse un sueldo anual en recompensa de sus trabajos. Este fundador (...) busca entre sus relaciones (que cuanto menos son más mal va la asociación) un número de socios o no socios de otra sociedad y los inscribe (muchas veces sin saberlo antes los interesados) a la que ha fundado. Con tal de hacer número, no desprecia a aquellos que ya sabe que, por su edad, achaques o modo de pensar especulador contribuyen a la ruina de la nueva sociedad fundada. De esta práctica viene que los socios de buena fe y que comprenden la utilidad de asociarse, se abstengan de pertenecer a esta clase de Corporaciones, aunque sea en perjuicio de ellos mismos. (...) También hay la costumbre de que los asociados, cuando deben cobrar lo que tienen devengado por enfermedades, por no tomarse la molestia de ir a casa los señores de la junta que deben intervenir en la tramitación de los documentos (...) confían el cobro a los andadores, por cuya molestia les es abonada una gratificación voluntaria. Por esta razón les conviene que una sola persona pertenezca a tantas cuantas asociaciones él se cuide, pues de este modo recibe otras tantas gratificaciones. A más, la desidia y el indiferentismo de las Juntas hace que los andadores sean los que tienen relaciones con los socios, y que si algún día, por faltas que hagan estos empleados, se les despide (que esto sucede raras veces, pues las juntas lo son de nombre, pero no de hecho), recurren al sistema que hemos manifestado, o sea sacar socios y organizar otra asociación, o bien incluirlos a otra de la que tengan a cargo su recaudación."

Paral·lelament, el càrrec de tresorer també era dels que més problemes comportava. Són força conegudes les freqüents denúncies a tresorers que fugien amb els diners de la caixa de la mutualitat, i per això, les mútues modernes solien oferir com a garantia diversos sistemes de seguretat. Però rares vegades anaven més enllà de disposar de caixes fortes que només es podien obrir amb la combinació de diferents claus guardades per diversos càrrecs de la mútua. Per a Vila, aquests mecanismes eren insuficients, i només l'Estat era capaç d'oferir garanties vàlides. Caldria establir per llei l'obligatorietat de dipositar els fons de la mútua en bancs, perquè *"...siendo las sociedades de socorros mútuos cuestión social, al Gobierno es a quien toca velar y dar las disposiciones convenientes para que los que depositan pequeñas cantidades estén asegurados como se merecen..."*. Fins i tot s'atrevia a recomanar que les mútues invertissin els fons sobrants en deute públic per tal de garantir seguretat i rendibilitat.

El més indicat per resoldre els problemes, segons Vila, era l'Estat. Però la clau de tot no deixava de ser l'indiferentisme dels mutualistes, que era el que permetia els abusos dels seus dirigents, escollits en assemblees gairebé inexistents. La inassistència a les juntes i la despreocupació dels socis donava excessiu marge de maniobra als moviments. Un dels mecanismes a través dels quals cometien més abusos era amb les suposades tradicions religioses de les mutualitats, que Vila suprimiria radicalment, perquè *"...el deslinde de la idea primordial del socorro mútuo es lo que anhelamos, y decimos deslinde porque se nos presenta de continuo mezclada con la idea religiosa. Esta mezcla, esta confusión debe cesar, puesto*

*que ella da origen a que los Montepíos de socorros mútuos empleen el dinero de los asociados en cosas del todo extrañas al origen de su instituto. Los montes son sociedades seculares, no cofradías religiosas (...). hay muchos reglamentos que previenen (la mayoría de las veces por tradición, y otros por conveniencias) entre otras cosas, regalar a los señores de las Juntas el día de la Purificación un número de velas o cirios en recompensa de su buena o mala administración, gratuita y honorífica (...) También está consignado tributar solemnes cultos al santo titular, mandar celebrar exequias fúnebres en bien de las almas de los socios difuntos y pagar un canon anual a Cofradías o Archicofradías. Todo esto procedente del fondo social (...) que importa algunos miles de pesetas anuales, esto sin contar las primas o gratificaciones que tal vez haya de por medio"*⁵

La falta de control per part dels socis, que sovint "*...lo son con menos interés del que pertenece a una sociedad dramática*" era el que permetia que els directius fessin el que volguessin amb la mútua. Dels comptes no ens en podem fiar, perquè molt sovint estaven maquillats, i les associacions eren petites, perquè eren els mateixos caminadors els primers interessats en què fossin del seu abast. Afavorint que cada persona s'afiliés a més d'una mútua estaven millorant la seva cobertura, però alhora estaven afavorint el seu propi lucre, perquè així cobraven més part de la quota. Com que ningú es preocupava del funcionament real de l'ajut mutu, els reglaments d'aquests centres havien esdevingut obsolets, i són una pura ficció. Ni les quotes ni els subsidis havien pujat amb el pas del temps com ho havia fet la inflació, amb la qual cosa les prestacions havien esdevingut simbòliques. No només el subsidi esdevenia simbòlic, sinó que la mútua tenia total llibertat a l'hora de decidir si pagava subsidi o no, perquè era el metge designat per l'associació el que decidia si un soci estava o no malalt a efectes de subsidi i quines malalties quedaven cobertes. Totes les mutualitats, deia, deixaven fora de cobertura totes les malalties cròniques, i això portava a subsidiar la vagància d'aquells que s'hi apuntaven per cobrar un suplement fingint petites malalties, en detriment dels malalts de debò.

L'acció estatal que havia de posar remei a tot això no l'entenia Vila en sentit interventor, com a Alemanya o a França, on es tendia al *socialisme d'Estat*, més nefast encara, sinó com a una acció que fomentés el creixement mutual. El model ideal era el suís, basat en la beneficència municipal i cantonal, per un costat, i en el mutualisme recolzat des del poder públic, per un altre. Tanmateix, les propostes que concretava per al cas espanyol eren poc originals (prohibició de la mendicitat, socors públics, subhastes benèfiques, etc.). En canvi, sí que proposava una unió de

---

⁵ VILA, *Op. cit.*, p. 49

mutualitats per tal de reduir costos i millorar el servei que, en els anys futurs, es duqué a la pràctica i que, en el cas de Barcelona, fou el canvi més notable en el tombant de segle.

9.2.- Les federacions de societats de socors mutus. Diversitat de plantejaments i adscripció política (1896-1903)

Qualsevol federació d'associacions era vista amb recels i prohibida per les autoritats governatives, perquè hi veien una possible amenaça a l'ordre establert. Amb el pas dels anys, i a mesura que les mutualitats anaren demostrant la seva utilitat social, per una banda, i la seva docilitat, per una altra, els governants començaren a ser més permissius en aquest sentit. El 1896 es constituí la *Unión y Defensa de los Montepíos de Barcelona*, entitat que aplegà diverses mútues de la ciutat i el seu entorn, amb la intenció de donar un millor servei als mutualistes i fer-les més atractives. Gràcies a la força del número, podien plantejar-se retallar costos administratius en favor d'una assistència més acurada, així com reclamar protecció estatal amb major empemta.

Coneixem amb cert detall l'evolució de la unió barcelonina de mutualitats, perquè deixà referències relativament freqüents a la premsa de principis de segle i, sobretot, perquè el seu notable èxit féu que es convertís en el referent obligat del mutualisme barceloní i espanyol. Les dades que ofereixen els valuosos anuaris estadístics que elaborava l'Ajuntament de Barcelona a principis de segle parlen per si soles ⁶. En un primer moment, les dades són poc precises, i encara que es parla d'unes sis mil mutualitats a finals del segle passat a Barcelona, la xifra sembla molt exagerada o, com a mínim, poc fiable, perquè el mateix autor de l'informe reconeix que "*...Ignoramos el número de estas sociedades que hoy existen en Barcelona, y no es posible saberlo sin practicar una información especial, pero podemos asegurar que es muy considerable el número de asociados y de gran cuantía las cantidades que*

---

⁶ *Anuario Estadístico de la Ciudad de Barcelona* (AECB), Ajuntament de Barcelona, publicació elaborada anualment pels serveis d'estadística de l'Ajuntament entre 1902 i 1920. La informació que ara analitzem és extreta de diferents números, però sobretot hem utilitzat per elaborar les gràfiques el volum corresponent a 1917, el més complet de tots a l'hora d'analitzar el conjunt del període.

anualmente se facilitan a los desvalidos."⁷. Més endavant analitzarem amb detall les xifres que tenim sobre aquest esclat mutual que es visqué a principis de segle. De moment, convé que coneguem millor la que, sens dubte, fou la principal organització supramutual del moment: la *Unión y Defensa de los Montepíos de Barcelona*.

Sabem força coses de la *Unión y Defensa* per la premsa i la bibliografia de l'època. L'organisme publicava un butlletí, el *Porvenir de la Mutualidad*, que no hem pogut localitzar. En sabem més cosa perquè des de ben aviat se n'escindí un grup de mutualistes i fundà una organització paral·lela, la *Unión Defensora del Socorro Mútuo*, que tenia com a òrgan oficiós el setmanari *Lo Teatro Català*, dirigit per Joan Perelló Ortega. Aquest periòdic, no utilitzat fins ara pels estudiosos del tema, és una font riquíssima d'informació sobre el mutualisme d'aquests anys. Si bé quantitativament el grup de Perelló mai fou tan notable com la unió de la qual s'escindiren, és un contrapunt important per entendre el conjunt del moviment. Perelló és un personatge poc conegut però interessant. Quan se'l cita és fent referència a la seva vida literària, però en ell, literatura, política i societat són tot un. En sabem la data del naixement, 1845, però no la de la seva mort. L'última notícia que en tenim és de 1907, quan publicà *Los Grandes problemas sociales en España*, on encara es presentava com a president de la *Unión Defensora del Socorro Mútuo*, una organització de la qual, com veurem, havíem perdut la pista des de 1903). La vida de Perelló girà al voltant del teatre, primer com a actor i després com a escriptor i director, d'aquell teatre popular barceloní del qual tots en coneixem Pitarra o Conrad Roure, amics seus, més que no pas el mateix Perelló. Fou un actor còmic de notable èxit en el seu moment, tot i que la fama no li vingué de seguida, i hagué de viure com a venedor durant un temps. Des dels anys seixanta, però, es pogué dedicar professionalment al teatre, quan fou contractat al Romea. A partir d'aleshores, no es conformà amb treballar dalt de l'escenari, perquè, per a ell, el teatre havia de servir per remoralitzar la població, amb una rara barreja de radicalisme democràtic amb clericalisme *edificant* que deu haver fet que els seus textos no hagin estat mai recordats com els de Pitarra, Roure o Robrenyo, molt més agosarats. L'afany de l'empresa moralitzadora el portà a iniciar entusiàsticament moviments aparentment dissemblants però que, per a ell, eren les diferents cares d'una mateixa moneda. L'octubre de 1896, per exemple, defensava aferrissadament el clar i natural lligam entre catalanisme, religió i mutualitats:

---

⁷ AECEB (1902), Ajuntament de Barcelona, 1905, pp. 600

"Creyent cada dia més que la vida de la idea regionalista está fermament fonamentada en que aquesta se inspi en los fets de ilustres antepassats que portaren sempre per lema la relligió y'l llenguatge de la terra, no hem deixat de seguir en aquest punt los patriòtichs propòsits de l'insigne i sabi Dr. Morgades, Bisbe de Vich (...)

Mes no considerem que de moment s'avensi tant com convindria per la sort de la regió seguint sols aquestas vias vertaderament de utilitat; perquè, com hem expressat ja en alguna ocasió, a'l catalanisme li falta part de'l bras popular, li manca la forsa del número. De aquí ve que ab motiu de l'aparició, ja fa temps, de un llibre de D. Joaquim Vila, referent a Montepíos, vam veure obert un nou camí per ahont, més o menos prest podia entrar en nostre camp tant poderós auxiliar com son las multituds. Y de aquí ve nostre resolució de dedicarnos ab constancia y fe a'ls asuntos de germandats, esperant que això contribuirà a que tinga nous adeptes la idea regional, mentres ferà un bé a aquest estol de associacions que no s'han sustret encara de vella y rancia rutina."⁸

Al marge d'evidenciar tant les dificultats dels catalanistes per atraure's les classes populars com la convicció del paper subsidiari, de *poderós auxiliar* que per al moviment juguen les *multituds*, Perelló ens explica amb claredat les idees d'un sector gens negligible com a motor del mutualisme finisecular. Un sector d'adscripció burgesa que se sent cridat a regenerar el món obrer a través d'un mutualisme sa, impregnat de religiositat, llengua i catalanitat. En uns anys agitats, se senten amb una missió històrica per a la qual han de fer servir totes les eines al seu abast: en el cas de Perelló, premsa i teatre. L'actor i escriptor teatral esdevé, no tan sols periodista sinó president de l'Associació de Premsa de Barcelona, i es posa a escriure, amb més fervor que mai, obres de teatre i treballs periodístics encaminats a difondre aquests ideals, en contacte sempre amb el catalanisme catòlic, i enfrontat en la premsa amb *El Diluvio* i *La Publicidad*.

Fins que no començaren a aparèixer els primers intents de fundar una unió de mutualitats, cap a l'any 1895, Perelló mai mostrà cap proximitat cap a aquest món en el seu periòdic, que aleshores reservava al foment del teatre i el catalanisme. Tanmateix, els contactes amb Vila i els projectes d'unió mutual li degueren obrir els ulls al recte camí que calia seguir per aconseguir allò que pretenia. A partir d'aleshores, muntà el *Montepío Català*, que pretenia portar a la pràctica la pretesa harmonia catalanisme-mutualisme, i el seu rotatiu s'omplí de pàgines i més pàgines dedicades a parlar del tema. La idea d'una federació de mutualitats, però, no havia pas sorgit d'aquest entorn, perquè uns anys abans havia començat a funcionar una federació moguda no només a nivell barceloní, sinó estesa a molts altres racons de Catalunya. Almenys des de 1893 publicava un periòdic, *El Progreso Nacional*, articulat en una mútua del mateix nom i d'un grup de gent que es movia a l'entorn de *La Publicidad* i dels cercles

---

⁸ *Lo Teatro Català*, N° 302, 24-10-1896

republicans. Les picabaralles entre uns i altres foren constants. Perelló, per exemple, no se n'estava de recordar constantment que els d'*El Progreso*, al marge de ser uns estafadors, més que no pas uns mutualistes, eren uns falsos espanyols: es laïcitzaren i castellanitzaren just quan aparegué el *Montepío Català*, perquè abans es feien dir *Montepío de San Jorge y la Virgen de Montserrat*⁹. Els de *El Progreso*, per la seva banda, es vanagloriaven de ser els primers i els únics a cobrir tot l'àmbit estatal, i de ser els únics que no prometien coses que després no podien complir. Per atraure clientela, les noves federacions que ara apareixien deien regalar duros a quatre pessetes. Prometien subsidis de jubilació i de defunció que tothom veia que no podrien complir i amb això aplegaven més socis que ningú. Ells, en canvi, agrupaven només 1.400 persones, xifra que la *Unión* va superar des del moment de la seva fundació, però complien allò que prometien. La *Unión*, deien, també ho fa, de moment, però més endavant no podrà fer-ho¹⁰.

Amb el pas dels anys, aquestes picabaralles s'aguditzaren, arribant a una violència verbal notable. Ambdues parts s'acusaven mútuament de provocar la crisi a l'altra gràcies a una vella tàctica utilitzada pels *Montepíos "monte-timos"* (com en deia *El Diluvio*): presentar-se en un poble dient que l'altra societat ha deixat d'existir i que ells n'eren ara els representants. D'aquesta manera, cobraven les quotes d'aquests socis i deixaven l'autèntica societat sense fons i sense credibilitat. Això ho denunciava, per exemple *El Progreso de Lo Teatro Català*. D'una banda, els acusava d'anar a cobrar a "*nuestras localidades*", sense que ells anessin a fer el mateix a "*vuestras localidades*", cosa que posa en evidència que devia existir una geografia diferenciada d'afiliació als dos grups de mutualitats¹¹. I d'altra banda, els acusava de practicar aquest joc brut típic de les *falses mutualitats*, perquè "*...todos sus coaligados y compinches del mentado se entretienen en ir a algunas localidades diciendo que nuestra hermandad ya no funciona. Ya es muerta. ¿tanto estorbo les causamos nosotros? (...) Defiéndanse ustedes de la Unión Provincial, la Igualdad Familiar, Colón y algún otro pelafustán, porque según algunas noticias que ustedes tienen tanto interés en desbarajustar la buena armonía y*

---

⁹ *Lo Teatro Català*, N° 245, 29-9-1895

¹⁰ *Progreso Nacional. Defensor de los intereses morales y materiales de la Sociedad española de socorros mútuos del mismo nombre*, N° 45, novembre 1896.

¹¹ Possiblement, resseguint la correspondència d'aquesta premsa podríem aclarir quina era aquesta geografia. En un primer cop d'ull, sembla clar que els catalanistes controlaven el mutualisme del centre de Barcelona, sense estendre's massa a la Catalunya rural, mentre que els republicans tenien centres menors però amb major extensió territorial: es reservaven els pobles de l'extraradi de Barcelona i alguns nuclis catalans especialment lligats a la indústria (les regions surotaperes de la Selva, la vall dels rius Ter i Llobregat, i el camp de Tarragona, sobretot).

*marcha administrativa de nuestra sociedad por la mera cuestión de haberles descubierto que han engañado a bastantes localidades. (...) A cumplir, señores pelgares y sereis apreciados del público. No prometer más de lo que no pueda dar la cuota mensual y no os encontraréis burlados vuestros propósitos como igualmente no tendréis necesidad de ir a nuestras localidades asociadas a contar las mil y una mentiras, para poder tener compañerismo en las vuestras."*¹²

La crida final a no prometre més del que podien donar s'acabà convertint de mer efecte propagandístic en profecia. Ambdues agrupacions mutuals van acabar desapareixent en pocs anys, possiblement per incapacitat econòmica generada per l'afany d'atraure clientela a base d'oferir major cobertura d'aquella que racionalment es podia oferir. Si aquest fou o no el motiu ho analitzarem més endavant. Per ara, tornem a l'inici de l'etapa, en el moment en què el grup de Perelló acabà escindint-se de la *Unión y Defensa de los Montepíos*, poc després que aquesta es constituís, per formar la *Unión Defensora del Socorro Mútuo*, perquè la discussió a l'entorn de quin sistema de cobertura s'havia d'oferir era al darrere de l'escisió dins d'una societat amb enormes expectatives de creixement.

Les il·lusions d'aquells que, com Vila o Perelló, buscaven reformes en el món mutual s'esvairien poques setmanes després d'haver-se constituït la *Unión y Defensa*. Ja en el mateix procés fundacional, des de *Lo Teatro Català* criticaven el caire que anava prenent la nova entitat. En el fons, la ruptura estava anunciada des d'un primer moment. Pel que s'anà veient, alguns només s'apuntaren a la unió com a vehicle per evitar que l'Estat pogués "...treure raja dels fondos dels montepíos" (antics i repetits projectes de fer-los tributar i controlar-los), mentre que altres ho feien amb l'objectiu de reformar el mutualisme, fer-lo més atractiu i "...moralisar aquelles germandats que no tenen molt neta la llista de serveis"¹³. Ja a principis d'abril de 1896, en la sessió inaugural constitutiva, celebrada significativament als locals del Foment del Treball Nacional, Perelló hi va trobar motius de queixa. Lamentava que la dinàmica de funcionament seguís sent la mateixa de sempre. S'havien designat com a directius, arbitràriament, quinze representants dels directors de les mútues associades enlloc de fer una

---

¹² *El Progreso Nacional*, N° 90, Agost 1900

¹³ *Lo Teatro Català*, N° 248, 12-10-1895

votació pública ¹⁴. Difícilment podrem saber si les crítiques de Perelló eren sinceres, perquè només criticava el fet que s'haguessin designat els dos últims membres de la llista, que no eren directius de cap mútua, i no pas a ell, que era qui, d'acord amb la llista inicial, hauria hagut de ser designat just en el seu lloc. Sinceres o no, el cas és que la unió nasqué amb polèmica, i que aquesta s'accenturaria en els propers mesos. La redacció dels estatuts de la nova societat era la tasca primordial a la qual s'havia d'encarar la direcció escollida. No sabem quins objectius es plantejaven en el projecte que presentaren el més de juny i que fou aprovat per la majoria dels afiliats. Sí que sabem, però, que a l'entorn de Perelló i el seu periòdic s'anà aplegant un nucli que presentà un projecte d'estatuts alternatiu, elaborat per Joaquim Vila, que fou rebutjat en l'assemblea de la *Unión y Defensa* però que seria el que donaria peu a l'escisió i que passaria a ser, amb poques modificacions, l'eix central dels estatuts de la *Unión Defensora del Socorro Mútuo*. Irritats pel rebuig al seu projecte alternatiu, els reformistes consideraven que "*...El resultat de la Junta que diumenge celebrà la Unión y Defensa prova una vegada més l'espirit rutinari, al mateix temps que l'apatia que aqueixas associacions tenen per tot lo bo que per si mateix s'imposa. La majoria dels representants dels montes (dels adherits, dels altres no) opinan que la Unión no pot ni deu tindre altre objectiu que'l de "no'ns toquin pas la butxaca"; sent d'ells molt pocs que sacrifiquen son modo de pensar per no oposar-se al d'aquells que si fins avuy obran de una manera, demà ho farien al revés si al revés se'ls ensenyava.*" ¹⁵. Replicant, Eusebi Corominas, com a cap de la junta directiva, demanava "*...que no's tinguessin impaciències, que poch a poch se va lluny, que s'havia fet ja molt i que ara ab lo reglament podian venir las iniciativas i que era convenient comprimir-se.*". Pacència en tingueren ben poca, perquè immediatament es proposaren obrir la societat alternativa i, ja al novembre del mateix any, la constituïren en els locals del *Círculo de Ultramarinos* ¹⁶.

De la nova entitat sí que en coneixem les bases, inspirades en una voluntat clarament innovadora. En els estatuts, es presentava com a una agrupació, més que no pas com a una entitat en si, que respectava l'autonomia de totes les associacions que la integraven, el principal

---

¹⁴ Concretament, es designà Eusebi Corominas i Francisco Sánchez, clars capdavanters del procés, Anton Sunyer, Anton Biscamps, Josep Ricart, Joan Pujol, Anton Fargas, Agustí Figueras, Ramon Llobera, Aleix Jornet, Josep Maria Pous, Lleó Pérez, Miquel Sala, Josep Ubach i Joaquim Gebellí.

¹⁵ *Lo Teatro Català*, 287, 11-7-1896

¹⁶ El *Círculo de Ultramarinos y Comestibles* tenia la seva seu social al carrer del Bisbe, Nº 4. No sabem si aquest nom indica cap relació amb els coneguts *Círculos Hispano-Ultramarinos*, defensors de la política colonial espanyola a Cuba, en aquesta època, o bé si no hi te res a veure.

propòsit de la qual era ajudar les mútues en tot allò que no poguessin fer per si soles. El fet puntual que portà a la constitució de la primera *Unión* fou l'intent del govern de gravar amb nous impostos les mútues, i els escindits no renunciaven a aquest objectiu, però anaven més enllà. Establien aquest com a un objectiu bàsic, però tampoc oblidaven la missió d'actuar com a intermediaris en tota mena de conflictes entre les direccions de les mútues i els seus afiliats, prometenent vetllar pel bon compliment dels reglaments per part d'uns i altres. Amb la força de la unió, a més, pretenien plantejar-se ajuts i prestacions que cadascuna de les mutualitats, per si soles, no haurien pogut oferir. Es preveia, per exemple, dotar-se d'un fons per a casos d'urgència, per tal que qualsevol societat adherida pogués fer-ne ús quan passés per moments delicats, sempre i quan "*...la falta de fondos no provenga de haberlos invertido en asuntos ajenos al socorro mútuo*"¹⁷. La cobertura de la unió permetria, doncs, que les mútues poguessin oferir, en un futur, prestacions més agosarades. De moment, els estatuts inicials es limitaven a planificar aquesta cobertura per a casos d'urgència, sense fixar-se més objectiu que muntar un primitiu subsidi de jubilació. Es plantejaven, això sí, altres objectius socials: procurar la total extinció de la mendicitat, "*...rival acérrima del socorro mútuo; a cuyo efecto recabará de las autoridades el apoyo y protección necesarios*"; i realitzar congressos i trobades periòdiques per lluitar per a la investigació i el debat sobre la qüestió mutual i les seves possibilitats de millora. En un futur, igualment, pretenien fundar una Casa de Salut i Curació per acollir els socis que ho precisessin, si bé no queda constància que això s'arribés a fer mai.

S'establí que formarien part de la societat els directius i representants de les germandats que la constituïen, i no pas tots els seus membres; i en serien socis d'honor totes aquelles persones que l'associació considerés que havien ajudat d'alguna manera la societat o el conjunt del mutualisme. La força de l'entitat seria el seu capital, que estaria constituït, bàsicament, per les quotes pagades per cadascun dels socis de totes les entitats membres. S'establia que els socis de la *Unión* (directius i representants de les associacions constituents) pagarien cadascun un dret inicial d'inscripció (una pesseta els fundadors i tres pessetes cadascuna de les societats que s'hi integressin en el futur), i que els socis de les mutualitats inscrites pagarien una quota quadrimestral de deu cèntims cadascun d'ells. A aquest capital s'hi sumarien els ingressos per festes i actes, donatius i altres "*ingresos lícitos*", i es dipositaria al Banc de Barcelona, per evitar problemes amb els tresorers. Amb això s'establiria un fons de garantia per a les mútues en situacions delicades i per muntar un primitiu sistema de jubilacions, que atorgués subsidis de

---

¹⁷ *Unión Defensora del Socorro Mútuo. Asociación general benéfica establecida en esta capital en noviembre de 1896. Estatutos*, Barcelona, Impr. Tip. R. Pujol, 1903

trenta-cinc pessetes mensuals, però restringit a socis majors de setanta anys, que demostrassin estat de pobresa i que figuressin com a membres de les seves mútues des de fa més de vint-i-cinc anys o des de la seva fundació. Cada any, a més, la unió destinaria part del capital a desempenyorar roba pertanyent a socis necessitats.

Es pretenia, doncs, consolidar el mutualisme per la via d'eixamplar la base social ampliant la cobertura assistencial amb productes atractius. Malgrat les restriccions a subsidis com els oferts per a casos de jubilació, en l'època foren molt innovadors. Cap mutualitat preexistent oferia prestacions d'aquesta mena. Com veurem, només les companyies d'assegurances privades podien oferir aleshores pensions de jubilació mitjantçant quotes molt més altes, i iniciatives com la de la *Unión* provocaren molts recels, tant entre els propis obrers, com entre aquestes companyies d'assegurances o les altres mútues com *El Progreso* o la *Unión y Defensa*, que les criticaven dient que això no era científic i que l'únic que buscaven era enriquir-se enganyant els pobres. La resposta de la premsa barcelonina, en general, fou molt positiva. Només uns pocs diaris, com *La Publicidad* o *El Diluvio* els criticaren o els ignoraren, però fins i tot els experts en qüestions actuàries, com Moragas, celebraren la unió com a un decidit pas endavant del mutualisme barceloní, malgrat certes cauteles cap a l'agosament excessiu que mostraven les propostes de la *Unión Defensora*. Perelló es mostrava entusiasmat, sembla que amb raó, aquests primers mesos. Fins i tot la *Unión y Defensa* començà a funcionar, esperonada per la competència del nou cercle mutual, que havia tingut suficient èxit com per a què *Lo Teatro Català* publicqués, el dia de Cap d'Any de 1897, un tiratge extraordinari de deu mil exemplars, autoproclamant-se portantveu de la nova associació, cridada a regenerar el mutualisme i, amb ell, Catalunya. S'havien de canviar moltes coses, començant per la forma d'actuar i les prioritats dels centres mutuels a l'hora de concedir subsidis. S'havia d'acabar amb el rutinarisme que havia convertit les mútues en centres assistencials capaços de donar una *propina* per un refredat, però no de pagar un autèntic subsidi en casos de malalties greus:

"...Per xò'ls montepíos és una institució casi deixada de la mà de Déu, posats com estan molts d'ells en la mà de qui hi mangoneja. Per xò hi ha tants directors qual deixadès arriba fins a no saber les disposicions dels Estatuts.

(...) Ja és hora que'ls socis dels montepíos no vulgan ser sorpresos lo dia que estigan malalts de debó. (...) ¿Hi ha ningú que pensí que essent socis de un montepío, quan estiga malalt de debó o no podrà cobrar o se l'abandonarà quant més sian sas necessitats, però que en canvi cobrarà quan tinga un mussol a l'ull o quant li convinga, encara que no tinga cap dolència?

(...) Troban molt natural que los socis de un monte estigan malalts de un floronco, de un refredat que després de haver pres dos tassas de flors cardials ja son curats; però que un soci arplegui una enfermetat que duri tres mesos és lo més injust. Un monte pot

*tenir vuyt malalts que cobrin vuyt dias cada un (...) però que un soci per rahó de sas desgracias se li degui donar 270 pts. per 90 dias ja és explotar. Això, s'entén, si no és lo director qui arreplega la malaltia de debó."*¹⁸

El primer front obert de la nova unió fou la reivindicació davant de l'Estat. Tothom es féu ressò de la campanya i les representacions enviades per la *Unión* per exigir davant del Govern l'aplicació de la disposició que eximia les mutualitats de tributar en l'impost del timbre. El ministre d'hisenda, Navarro Soler, havia pres, feia poc, una disposició sense precedents, perquè en la nova llei del timbre havia consignat que "*...las sociedades de obreros que tengan por fin único la instrucción o la beneficencia mútua, ya esten constituídas por ellos o fundadas por otras personas, estarían exentas del timbre en toda su documentación.*"¹⁹. A partir d'aquest moment, diuen, el problema no és, doncs, dels governs, sinó dels directors de les mútues que no en fan cas (referència implícita a la inoperància dels directors de la *Unión y Defensa*). Amb mesures com aquesta, l'Estat s'estava situant, segons Vila, en el punt just d'intervenció social, sense arribar a caure en el socialisme d'Estat, "*...doctrina que en nuestra Nación ni los gobernantes ni los gobernados profesan, y es prueba de ello el no haber prosperado los proyectos de los señores Albareda, Marqués de Arlanza y Maluquer, intentados en distintas épocas.*". Una intervenció estatal basada en el foment de l'acció col·lectiva a partir del mutualisme, sense caure en una intervenció directa, detestable, com demostra el cas alemany, perquè "*...el hombre cuando espera algo, resultado de su actividad y desvelos, tiene fe, pero cuando sabe que sin ningún sacrificio poseerá lo que apetece, deja de cumplir a lo que viene obligado en la sociedad y en la familia*". Per tant, creia precis basar-se en la lliure iniciativa individual, recolzada des de l'Estat, i fins i tot es mostrava contrari a organitzacions mutuels muntades pels poders públics, com el que es pretenia des del *Montepío Nacional* que van intentar organitzar els republicans, reinvidicant que l'Estat en prengui el control. Per a ells, "*...la fundación de un Montepío Nacional no se impone, a no ser que después de muchos esfuerzos que se hagan para evitar que el pueblo continúe en el letargo en que se le ha colocado, hijo de la detestable indiferencia que hasta aquí ha venido teniendo.*"²⁰. Afortunadament, deia, aquest no és el cas de Catalunya, on la iniciativa popular era prou viva com per evitar aquestes intervencions excessives.

---

¹⁸ *Lo Teatro Català*, 320, 6-3-1897

¹⁹ *Lo Teatro Català*, 321, 13-3-1897

²⁰ Aquestes idees les recull J. VILA dels treballs que Antonio FERNÁNDEZ GARCÍA publicava a la *Unión Mercantil*, de Granada. Cal dir que Fernández García serà el mentor d'Eduardo Dato en l'acció pública que, pocs anys després, aquest endegarà des del govern de l'Estat i que serà enormement celebrada des de l'entorn de Vila i Perelló.

Com que no podem comparar-ho amb altres fonts, no sabem l'abast ni l'èxit real de les innovacions introduïdes per la unió en aquests mesos. Sigui com sigui, els seus directius es mostraven exultants, i manifestaven el contrast entre les pèrdues de les altres mútues, sobretot la *Unión y Defensa*, amb el creixement de la seva. Es mostraven orgullosos de l'increment de socis, que els havia portat a la ratlla dels tres mil, pocs mesos després de la seva fundació (per altres fonts sabem que *El Progreso Nacional* també en tenia uns 3.000, i que la *Unión y Defensa*, a 1898, en tenia 21.000). Els preocupava, en canvi, que no augmentés tant el número de mutualitats adherides, fet que atribuïen a "*...alguns directores o a otras personas que sense ser directores mangonejan y pensan que La Unión posará de manifest ciertas cosas que ara no's vehuen*". Fos com fos, l'èxit de la unió devia ser prou gran perquè, a l'abril de 1897 es decidís ampliar encara més la cobertura oferta. A partir d'aleshores s'admetrien socis a títol individual, sense necessitat d'estar prèviament inscrits a cap mútua, s'acordava augmentar de trenta-cinc a cinquanta pessetes les pensions mensuals per jubilació i s'obria una nova secció, per a l'auxili en cas de mort, per la qual l'afiliat pot arribar, mitjantçant una quota addicional d'una pesseta mensual, a legar un màxim de cinc-centes pessetes en el moment de morir. Així mateix, s'establiren tres "*premios a la perseverancia en la mutualidad*", que recorden als que sovint oferien les societats filantròpiques burgeses als obrers exemplars (no per casualitat, es decidí que aquests premis es repartirien anualment en la seu de la Societat Econòmica d'Amics del País). S'acordava atorgar anualment entre trenta-cinc i cent pessetes al guanyador de cadascuna de les categories:

- 1.- *Al asociado que, ya personalmente, ya como socio de montepío adherido, venga manteniendo durante mayor lapso de tiempo a su padre o madre imposibilitados.*
- 2.- *A la hija de familia que se halle en el caso del párrafo que antecede.*
- 3.- *A la persona de más edad que pertenezca a esta asociación general y que desde más larga fecha forme parte de sociedades de socorro mútuo* .

Per celebrar l'ampliació, organitzaren una festa a *La España Industrial*, on s'aprofità per "*...repartir recompensas de constància en lo treball a las varias agrupacions d'obriers de dit gran establiment fabril*", i es donà la benvinguda com a socis d'honor a una sèrie de persones rellevants que havien acceptat aquesta condició: Eulogio Despujol (comte de Casp i Capità General de Catalunya), Josep Maria Nadal Vilardaga (alcalde constitucional de Barcelona, del partit conservador, i futur representant del maurisme a Catalunya), Josep Maria Rodríguez de Roda (President de l'Audiència Territorial), Joaquim Maria de Paz (senador, i president de la Societat Econòmica d'Amics del País), Eduardo Vidal Valenciano (diputat

provincial), Marcial Morano (director de *La Dinastía*), Rafael Guerrero Carmona (director de *Las Noticias*), Josep Martí (director de *El Faro*) i Eusebi Benages Coto (president de l'associació dels Cors de Clavé).

És ben probable que tots aquests personatges donessin un suport purament nominal a la unió, i que aquesta els inclogués només per donar-se prestigi i donar una imatge de solidesa, però, al marge que el seu recolzament doni fe de l'ambició del projecte, això com a mínim demostra la docilitat d'una associació basada en avals d'aquesta mena. I és que, ideològicament, les connotacions de regeneració obrera i popular que Perelló associava al creixement mutual s'inscrivien plenament en els projectes que, en aquests mateixos anys, part de l'empresariat català començava a impulsar. Pere Company i Fages escrivia en els inicis de *Lo Teatro Català* que l'única via per solucionar la qüestió social era retornar a associacions que agrupessin patrons i obrers, tal com feien els gremis en l'Antic Règim "...en mala hora abolits a França el 1791 i poc després a Espanya, resultat d'un desig de progrés mal entès". Això ho acompanyava amb l'objectiu complementari de constituir ateneus per a l'aprenentatge de bons valors, que inculquin als obrers la idea que "...dehuen desaparèixer les antipatias de classe...", i que "...és precís que tant en els ateneos obrers com en el Fomento i demás societats de patrons se'ls faci véurer la conveniència i utilitat pràctica que reportaria la constitució de gremis d'oficis." ²¹. La consolidació del món fabril i la proletarització devia haver canviat prou les característiques de la majoria dels obrers com per plantejar-se aturar l'obrerisme combatiu per la via de restaurar uns gremis que havien estat abolits precisament per perillosos i antiliberals. Calia convèncer al conjunt de les classes dirigents que, amb l'obertura política i la permissivitat associativa, Estat i patrons eren ara molt més capaços de discernir les associacions bones de les dolentes. Per això, el març de 1896, Perelló comentà el cas "...d'una senyora que va presentar al Govern Civil un projecte d'Estatuts per constituïr una Associació de Socorro Mútuo de donas, baix la base de lo que molts ne dihuen librepensamiento, quant és l'esclavissació del pensament". El governador, no tan sols li va denegar el permís sinó que la dona "...ha sigut processada per tal motiu". Perelló no volgué fer comentaris, perquè "...las personas de cla criteri ja'ls faran per si mateixas" ²². Temps enrere, com que tothom que es volia associar ho havia de fer autoproclamant-se societat de socors mutus, a ningú se li hauria ocorregut presentar-se com a lliurepensador davant del governador, i aquest hauria acabat donant permís a

---

²¹ COMPANYY FAGES, Pere: *La qüestió social*, in *Lo Teatro Català*, 259, 28-12-1895

²² *Lo Teatro Català*, 272, 28-3-1896

una societat mutual que fàcilment podia ocultar altres objectius. Ara, en canvi, la permissivitat del règim comportà que la lliure expressió, de rebot, facilités les coses a les classes dirigents. Estat i patrons havien de confiar en l'associacionisme obrer, perquè la proletarització del treball havia canviat molt els obrers, per una banda, i perquè els mètodes de control en una societat més permissiva, paradoxalment, eren més eficaços. Hem vist que la unió mutual es plantejava com a objectiu apropar el mutualisme a les classes populars, però la consecució d'aquest objectiu no servia per a res si no s'aconseguia també apropar-lo a l'empresariat, demostrant-li la utilitat del mutualisme i apaivagant els temors de l'associacionisme obrer ben entès. De moment, part de la direcció de la patronal els estava donant suport, però faltava convèncer la majoria. Encara eren ben poques les empreses que establien mútues patronals o que afiliaven els seus obrers a una mútua. Entre el gruix de l'empresariat funcionava, com a màxim, el tradicional paternalisme unilateral i individualitzat cap als obrers, més que no pas l'adopció sistemàtica de sistemes de protecció de base mutual endegats des de la fàbrica o col·lectivament. Anys a venir, com veurem, això aniria canviant, sobretot després d'una sèrie de processos lligats amb la història política i social de les primeres dècades del segle XX, conflictivitat obrera i iniciatives legislatives estatals, sobretot.

Els mutualistes agrupats en la unió buscaren també el suport de l'altre gran puntal entre les institucions respectables del moment: l'Església. Celebraren vivament la publicació del *Tractat de la Imitació de Christ (Kempis català)*, de Terenci Thos i Codina, perquè "*aquesta obra (...) mereix arribar a la morada del nostre poble, perquè de ser axís la gent senzilla aprendria quan gran és la distància que hi ha entre las falsas y anàrquicas doctrinas que avuy se publican ab esgarrifosa profusió y las que més convé seguir, y que tan fàcilment poden seguirse, per aquells que de veras volen trobar cunhort en mitj de las penas y las miserias de la vida.*"²³. Igualment, s'adheriren de seguida al suport que Murgades i Torras i Bages donaven al catalanisme, fins al punt que el bisbe Murgades escrigué a favor de la *Unión Defensora* en el Butlletí Oficial del Bisbat de Barcelona pocs dies abans de la seva mort, dirigint "*...un llamamiento al cielo de los Reverendos Párrocos a fin de que secunden la iniciativa de la Asociación, haciendo fervientes votos para que las Corporaciones oficiales, asociaciones de caridad y personas piadosas contribuyan con su apoyo material y moral al aumento de los asociados, que redundará en beneficio material y moral de las clases trabajadoras.*"²⁴. Aquest lligam cada cop més clar entre Església i federació mutual és el que

---

²³ *Lo Teatro Català*, 261, 11-1-1896

²⁴ *Lo Teatro Català*, 457, 5-1-1901

va irritar els ànims d'altres àmbits del moviment. A *El Progreso Nacional*, els articles contraris tant a la *Unión Defensora* com a la candidatura de Murgades com a *bisbe de tots els catalans* s'havien accentuat des de feia uns mesos ²⁵. També *La Publicidad*, d'Eusebi Corominas, que havia recolzat la *Unión y Defensa*, començà a mostrar-se hostil cap a la *Unión Defensora*. A *Montepíos estafadores*, acusà certes mutualitats de mantenir un fals catolicisme que amagava vils estafes. Les crítiques eren poc originals. Anaven en el mateix sentit que les que Joaquim Vila i altres venien fent des de feia temps, i que eren en la base de la regeneració que la *Unión Defensora* proposava: els acusaven de muntar mutualitats falses, legítimament constituïdes, però que en realitat funcionaven només "...en grupos de dos, tres o cuatro, con un solo y único andador, peritísimo en el arte de dar de alta a los enfermos de verdad y astuto para deslizarse y desaparecer hasta del mundo cuando se trata de una reclamación de las que pueden representar un desembolso un poco molesto para la "filantrópica" sociedad". ²⁶. Això, que no era nou, deien que ara s'accentuava perquè s'havien posat sota el mantell eclesiàstic per dotar-se d'una aura de santedat que donés confiança als enganyats mutualistes. En cap moment *La Publicidad* citava explícitament la *Unión Defensora*, però aquesta es donà per al·ludida, perquè immediatament contraatacà. Les crítiques, deia, no eren noves. La novetat era aquesta virulència anticatòlica que després era incapaç de provar.

La longitud i la virulència dels articles, plens de sobreentesos que avui en dificulten la comprensió, evidencien el xoc frontal i violent entre dos mons irreconciliables dins el mutualisme barceloní d'aleshores. Fins a quin punt era qüestió ideològica, d'adscripció social, clientelar o d'altra mena és encara més difícil aclarir-ho. En qualsevol cas, és evident que encara que l'autoajut mutual sigui un objectiu en si, en aquesta època hi ha altres connotacions, en part ideològiques, al darrere de l'adscripció a una o altra mútua. En el grup de Perelló, el que coneixem millor, aquesta ideologia tenia tres grans puntals: religió, harmonia social i catalanisme. Aquest últim era bàsic, sobretot si tenim en compte l'època en què es desenvolupà la unió, paral·lelament al desenvolupament del primer catalanisme polític, però també ho era en la mesura en què de la simbiosi entre els dos mons en sortí un benefici comú. Les mutualitats

---

²⁵ *El Progreso Nacional*, sobretot els articles titulats *El estigma de la calumnia* (juny 1898) on es denuncien les maquinacions d'una colla d'estafadors que dirigeixen suposades mutualitats, en connivència amb *un que vol ser bisbe i no mereix ser-ho*. També el conjunt d'articles titulat *El árbol social*, que publicaren entre desembre de 1899 i juny de 1901..

²⁶ *La Publicidad*, 8088, 29-3-1901

aprofitaren la xarxa de centres catalanistes i llur cobertura ideològica, i aquests pretenien beneficiar-se'n en tant que el mutualisme els podria apropar a les classes populars.

Molt abans de començar a preocupar-se per la qüestió mutual, el catalanisme de Perelló i *Lo Teatro Català* era ben ferm. Participaren en l'Assemblea de la Unió Catalanista, a Manresa, el 1892, en què s'aprovaren les famoses bases, tot i que ja en criticaren el fet que no es donés veu al conjunt de la premsa catalanista, bàsica per al jove moviment. Progressivament s'anaren distanciant del sector més radical. Ja el 1895, quan a la Unió començaren a marcar-se clarament els dos grups, els de *La Renaixensa* (apolítics) i el grup de Prat de la Riba, partidari de la intervenció en política, Perelló i el seu periòdic se situaren clarament al costat d'aquests darrers ²⁷. Primer de tot, manifestant-se hostils al federalisme que portava a actituds separatistes, deien, i més endavant, trencant amb aquells que fins ara havien estat els seus aliats més directes en la premsa. El setmanari cultural *L'Aureneta*, dirigit per Francesc Xavier Godó, fundador de *La Vanguardia*, i amb Àngel Guimerà com a redactor principal, havia compartit sovint informació i articles amb *Lo Teatro Català* ²⁸. De sobte, ambdós periòdics trencaren relacions, fet que coincideix amb el moment en què aquest darrer començà a incorporar massivament informació referent al món mutual, mentre que els primers se'n desentengueren per complet i es limitaren a seguir informant de cultura i espectacles. Pocs mesos després, el mutualisme s'anà afiançant a les pàgines de *Lo Teatro Català*, a mesura que s'hi fomentava la fundació de la *Unión y Defensa de los Montepíos de Barcelona*, així com del *Montepío Català*, l'única mútua capaç de "... agermanar la bona obra de facilitar recursos a'ls malalts i de facilitarlos manera de arrelar en lo cor y en la pensa dels germans l'amor sant a la pàtria. (...) Perquè al catalanisme, quals capitostos sostenen que no és un partit polítich, aquests ab la seva conducta li fan seguir los camins dels partits polítichs. (...) Assambleas aparatosas, diaris apassionats com los de qualsevol banderia política a la madrilenya (Només se'n salva, diu, *La Veu de Catalunya*). (...) Per medi de "Unions" i de diaris de partit avensarem molt poc terreno. Cal variar de rumbo. Hem d'infiltrar la idea entre el

---

²⁷ L'evolució dels grups d'aquest catalanisme a TERMES, Josep: *De la Revolució de Setembre a la fi de la Guerra Civil*, in VILAR, P., Dir.: *Història de Catalunya*, vol. VI, Barcelona, Ed. 62, 1987, pp. 88 i ss. També RIQUER, Borja de: *Lliga Regionalista: la burgesia catalana i el nacionalisme (1898-1904)*, Barcelona, Ed. 62, 1977, pp. 155 i ss.: "*Possibilisme i dogmatisme: dues tàctiques del catalanisme*".

²⁸ Com a col·laboradors d'aquest periòdic, just abans del trencament amb *Lo Teatro Català* constaven Àngel Guimerà, Anton Ferrer i Codina, Conrad Roure, Joaquim Riera i Bertran, Ferran Agulló, Josep Maria Pous, Frederic Rahola, Francesc Xavier Garriga, Víctor Rahola, Josep Herp, Joan Suñer Vidal, Joan Pons i Massaveu, Amadeu Bertran, Manuel Ribot i Serra (Sabadell), Joan Lluís Estelrich (Palma de Mallorca), Jesús Pando y Valle (Madrid), Joan Iriarte Goyena (París), Frederic Musso (Torí), Artur Magagnini i Luigi Grande (Roma). No sabem quins d'aquests noms pogueren trencar amb aquest grup i quins hi quedaren després de la ruptura.

*poble baix. Poble que's compon de molts mils de catalans que no estan suscrits a cap diari polítich català. ¿Com lograr-ho? Per las germandats. (...) Procurem que aixís com avuy n'existeix una que, surtint-se del viarany antich, ha emprès sa marxa per la via del progrés veritable sigan altrás las que, imitant semblant conducta, donguin també lectura, il·lustrant-los y fent-los dignes fills de la més important regió d'Espanya, que és Catalunya. Aleshores, al venir eleccions tindrem forsa per dur a Madrid nostres diputats naturals, no'ls "cuneros" y farsants que sent d'oposició s'avenen per ser encasillats ab lo mateix govern a qui han de combàtrer."*²⁹

No deu pas ser casualitat que aquest sigui el moment en què a *Lo Teatro Català* s'hi consolidin els articles doctrinals referents a tota mena de qüestions socials i polítiques, les preses de partit en favor d'un catalanisme conservador i catòlic i els atacs contra la premsa progressista o socialitzant (*La Tramuntana, El Diluvio,...*). Un enigmàtic redactor, "P. de R." començà a signar-hi aleshores tota mena d'articles doctrinals, defensant el catalanisme conservador, en què es feia valer l'autonomisme contra el federalisme (o el separatisme) i el conservadurisme contra el socialisme. No podem afirmar que el tal P. de R. fos Enric Prat de la Riba, perquè el seu nom mai apareix citat explícitament a la revista, però els escrits que hi publicava sobre temes diversos (harmonia patrons-obrers, intervencionisme estatal limitat, neogremialisme, assegurances privades, etc.) van en la línia del seu pensament a l'època. Es dirigia a les classes populars des d'una revista adreçada a elles, però, implícitament, devia estar intentant convèncer l'empresariat de les bondats de basar les relacions socials en un interclassisme no combatiu³⁰.

Els articles de contingut catalanista i clarament polític, però, foren relativament marginals a *Lo Teatro Català* fins el 1899. A partir d'aleshores aquesta tendència s'accentuà, paral·lelament als esforços per tirar endavant el primer congrés sobre mutualisme a Espanya. Al seu entendre, ambdues qüestions anaven intrínsecament lligades. La primera pedra "...de l'edifici innovador que més importa a les classes pobres" havia estat posada quan es fundà la *Unión Defensora*, i el Congrés de l'Auxili Mutu que projecten per a final d'any seria el punt culminant per implantar "...en nostra pàtria'l temple d'una regeneració benèfica que tal vegada no serà estranya a la regeneració política de què tant s'alardeja (...) sense que

---

²⁹ *Lo Teatro Català*, 467, 5-5-1901, "Germandats i Catalanisme"

³⁰ És interessant contrastar aquests articles a *Lo Teatro Català* amb PRAT DE LA RIBA, Enric: *Ley Jurídica de la Industria. Estudio de filosofía jurídica seguido de bases para la formación de un código industrial*, Barcelona, Lib. Penella y Bosch, 1898, sobretot els capítols segon, quart i cinquè del quart llibre: *Ley Jurídica del Trabajo*.

per ara se'n vislumbrin ni en lo més lluny de l'horitzó els més petits e insignificants borralls.". Paral·lelament, diu, s'estava corrent l'altra part del camí: "...enarbolar la bandera de la reivindicació per Catalunya de tots los drets que constituïan la forsa de la independència administrativa". El gran èxit en aquesta tasca de regeneració, diu, ha estat aconseguir que el govern s'hagi decidit a nomenar dos catalanistes, com el Dr. Murgades i el Dr. Robert per a llocs clau de la vida política i social catalana ³¹.

9.3.- Nous temps i noves alternatives. La crisi d'un cert mutualisme

D'entusiasme n'hi posaven molt, però d'èxit no en tingueren tant. Malgrat les seves proclames, ben aviat es començà a veure la crisi en què estava entrant la *Unión Defensora* i el seu nucli, el *Montepío Català*, fins al punt que a partir de 1903 en perdem el rastre perquè desapareix, sense avisar, la publicació de Perelló. Igualment, en la mateixa època, desapareix *El Progreso Nacional*, la rèplica republicana. Alguna cosa devia passar en aquells anys que féu desaparèixer les dues entitats més polititzades del mutualisme barceloní. El butlletí d'*El Progreso* desaparegué bruscament. L'agost del 1902 denunciava que uns embaucadors estaven recorrent Catalunya dient que eren membres de la societat *Instituto Español*, que havia heretat els drets de la desapareguda *El Progreso*. Alertava tots els socis de la falsedat d'aquestes informacions, però devia ser cert, perquè el butlletí d'*El Progreso* no tornà a aparèixer. Els motius de la desaparició semblen purament econòmics, perquè en els darrers balanços que publicava el periòdic, les xifres de despeses s'anaven acostant perillosament a les d'ingressos.

La *Unión Defensora* acabà de forma similar quan el seu nucli central, el *Montepío Català*, superà amb moltes dificultats una crisi econòmica més o menys a les mateixes dates. El gener del 1902, coincidint amb la famosa vaga de Barcelona, el *Montepío* celebrà una junta extraordinària per buscar formes de superar la falta de liquidesa deguda a les moltes malalties d'aquell hivern. S'arribà a suggerir d'abandonar la publicació de la revista, però es descartà perquè es considerà que la publicació era tant o més important per al futur del moviment que no pas la supervivència d'una societat. Finalment s'acordà cobrir el dèficit amb un donatiu que la *Societat civil Lo Teatro Català* lliurà per valor de 50 pts., amb la recaptació d'una funció teatral

---

³¹ *Lo Teatro Català*, 410, 11-5-1899

benèfica i amb l'obertura d'una subscripció voluntària. Aquestes mesures degueren servir de poc perquè immediatament convocaren una nova junta extraordinària on es decidí intentar salvar la societat per la via d'augmentar el número de socis. Amb aquesta finalitat, es provà de fer més atractiu el centre associant-lo amb la cooperativa *La Unión Ibérica*, per tal que tots els socis tinguessin dret a comprar a més de dues mil botigues de Barcelona amb un descompte del 3% sobre el preu ³². Ni així devia aconseguir solucionar els problemes financers, perquè el juny del mateix 1902 hagueren de prendre mesures més dràstiques. Com molts havien pronosticat, la secció de defuncions de la *Unión Defensora* prometia uns subsidis massa generosos. Ara es veieren amb l'obligació d'augmentar-hi les quotes. A partir d'aleshores, els nous associats a la secció haurien de pagar una quota mensual de 0,5 pts. durant els quatre primers anys i, a partir d'aleshores, 1 pta. per trimestre, tot i que prometien rebaixar-les a 0,75 i 0,5 pts. respectivament, quan el capital de la secció hagués superat les 2.500 i les 5.000 pts. A més, intentaren introduir un sistema de subsidis que, alhora que retallés costos per a l'associació, fos més modern i capaç de competir amb les assegurances de vida privades. Per primer cop deixà de preveure uns llegats iguals per a tots els difunts. El sistema introduït no corresponia a un sistema de capitalització individual de tipus modern, propi de les noves companyies asseguradores, però s'hi anava acostant. S'abandonà el llegat únic de 450 pts. que fins ara cobraven els familiars de tots els difunts i fou substituït per un llegat que creixia progressivament en funció del temps que portés inscrit el difunt, i que anava des de les 100 pts. per a aquells que morissin als set o vuit mesos d'haver ingressat a l'associació, fins a les 700 pts. per a aquells que fes més de quinze anys que en fossin membres.

Com que la societat devia estar veient que, fruit de la competència de les asseguradores privades, estava perdent el grup més benestant de la seva clientela, decidiren obrir una nova secció, anomenada d'*auxilios del trabajo*, adreçada a tots aquells que fossin propietaris o que exercicin *industria, arte o profesión*. Proposaven un servei basat en el pagament d'una quota única d'entre 25 i 100 pts. i quotes mensuals de 2 pts., que donarien dret a endossar efectes de cobrament per valor superior, com a màxim, al quàdruple de l'aportació inicial de cada afiliat. La societat es faria càrrec del descompte d'aquest efecte gràcies al capital acumulat amb les quotes, amb el benentès que no podia haver-hi en circulació més d'un efecte alhora. D'aquesta

---

³² Sobre els molts avantatges del lligam entre cooperatives i mutalitats, uns anys més tard escrivia RIVAS MORENO, Francisco: *La mutualidad y los asalariados*, Impr. F. Vives Mora, València, 1909. En canvi, Prat de la Riba havia escrit, sobre les cooperatives de consum, que "...a pesar del entusiasmo con que fueron recibidas, dieron por lo común escasos resultados, y en la actualidad no es permitido cifrar en ellas grandes esperanzas" (PRAT DE LA RIBA, Enric: *Ley jurídica de la industria*,..., p. 236)

manera, la societat pretenia, emulant una activitat bancària, atraure un sector social que, com veurem, anys enrere havia format part de la seva clientela natural, però que els canvis socioeconòmics l'havien anat desplaçant cap a altres entitats asseguradores i de crèdit ³³. Es pretenia, en definitiva, que petits comerciants i industrials, propietaris de petits tallers, poguessin realitzar operacions creditícies sense haver d'abandonar el mutualisme per societats mercantils que, cada vegada més, els oferien també serveis de previsió i assegurança.

Encara que la nova secció fou un èxit, en paraules de Perelló, les dificultats econòmiques del conjunt de la *Unión* no es devien acabar aquí. A partir del novembre, només s'admeteren socis protectors sempre i quan paguessin una quota de dues pessetes mensuals sense dret a subsidi, si, a més, volien rebre subsidi, havien de pagar una quota normal, d'una pesseta, com tots els altres socis. Malgrat les dificultats del *Montepío*, *Lo Teatro Català* aconseguí arribar al seu número 500, i ho celebrà oferint xifres positives per a la *Unión Defensora*: gairebé 3.000 socis per a malalties comunes, una secció per a defuncions que agrupava 250 persones i que havia satisfet nou llegats d'entre 200 i 450 pts., una secció de parts que havia satisfet deu subsidis d'entre 60 i 125 pts. i una secció de malalties especials (aquelles que les altres mutualitats no cobrien) amb 560 socis, en la qual havia pagat un total de 150 pòlisses, per un valor de 7.080 pts. Paral·lelament, havia anat difonent la causa del veritable catalanisme, el catalanisme polític, i com que tenien raó, celebrava que els fes costat "*...una gran part del país, aquella que no havia estat ni estava conforme amb els catalanistas "enragé", dels catalanistas "grechs", aquella massa neutra que no havia volgut fer cas en assumptos electorals, de'ls infatuats directors que's titulaban, sense ser-ho, la representació del catalanisme militant...*". Com que tenien raó, el govern els va recolzar, "*...y per xò venint llavors un govern central que va sembrar llevar regionalista, vam manifestar-nos satisfets. Per xò vam alegrar-nos que'l centralisme enlayrés com mereixian a Duran i Bas, a l'il-lustre bisbe Morgades, al notable patrici Dr. Robert i al Dr. Torras i Bages. Lo poble, 'l verdader poble ho va comprendre, y's va decidir a deixar l'ensopiment de que no havia volgut sortir mentres cridava la veu d'una "Unió" que res uneix i que no era la "Veu de Catalunya" "*" ³⁴.

Aquestes eufòries auguraven bons temps per al catalanisme i les mutualitats, perquè per fi tornaven al govern els conservadors, amb nous líders (Maura, Silvela i Dato) molt més

---

³³ *Lo Teatro Català*, 493, 30-6-1902

³⁴ *Lo Teatro Català*, 500, 7-1-1903

favorables al *patriotisme, regeneracionisme i regionalisme*. Tanmateix, la crisi del *Montepío Català* no s'havia acabat. Perelló respirava tranquil després de la darrera junta general, del març de 1903, perquè "...ha distribuït bé'ls elements de què disposava: no s'ha espantat de perdre germans que eren per ell lastre que l'haurien fet anar al fons, y fent en los estatuts una innovació justa (...) ha dominat un temporal que ab gran trassa ha estat dominat de felis manera" ³⁵. Però la periodicitat de la revista començà a disminuir, a mesura que hi anava augmentant la publicitat del *Montepío Català* en un intent a la desesperada d'aplegar nous socis. En l'any i mig que separava juliol de 1903 i desembre de 1904 només aparegueren sis números de la revista, quan fins aleshores havia mantingut una periodicitat setmanal o quinzenal. A més, a partir del novembre de 1903 aparegué en castellà, deixà de parlar de mutualisme i es limità a parlar d'*espectáculos públicos y propiedad intelectual*.

En poc temps, havien desaparegut les dues associacions més emblemàtiques del mutualisme barceloní lligat a una adscripció política clara. Però, més que de desaparició, caldria parlar de fusió o d'absorció. A les llistes de mutualitats inscrites a la *Unión y Defensa de los Montepíos de Barcelona*, a 1911, hi trobem tant el *Montepío Català*, nucli de l'antiga *Unión Defensora*, amb només 346 socis (el 1903 havia informat que en tenia 640), i el *Montepío Nacional*, el nucli fundacional de *El Progreso*, amb 911 socis. S'havia produït, doncs, una despolitització del mutualisme, escenificada en l'absorció d'aquestes societats per la *Unión y Defensa* que tant havien criticat fins aleshores. Les raons semblen complexes i deuen tenir molt a veure amb els projectes socials alternatius que sorgiren a principis de segle tant des de l'obrerisme com des de la patronal o del mateix Estat. En parlarem més endavant. Abans, convé que reflexionem a partir d'una sèrie de dades sobre la *Unión y Defensa*, l'única agrupació mutual que funcionà i que, almenys aparentment, tingué un enorme èxit i s'acabà imposant sobre les altres.

Sobre el volum d'afiliació a la *Unión y Defensa de los Montepíos de Barcelona*, no tenim dades segures des de 1896, any de fundació, però sí a partir de principis de segle. I, tant el número d'associacions lligades a la *Unión* com, encara més, el volum de socis inscrit, augmentaren notablement des d'aquell moment fins a 1917, en l'últim recull de dades que en féu l'Ajuntament de Barcelona:

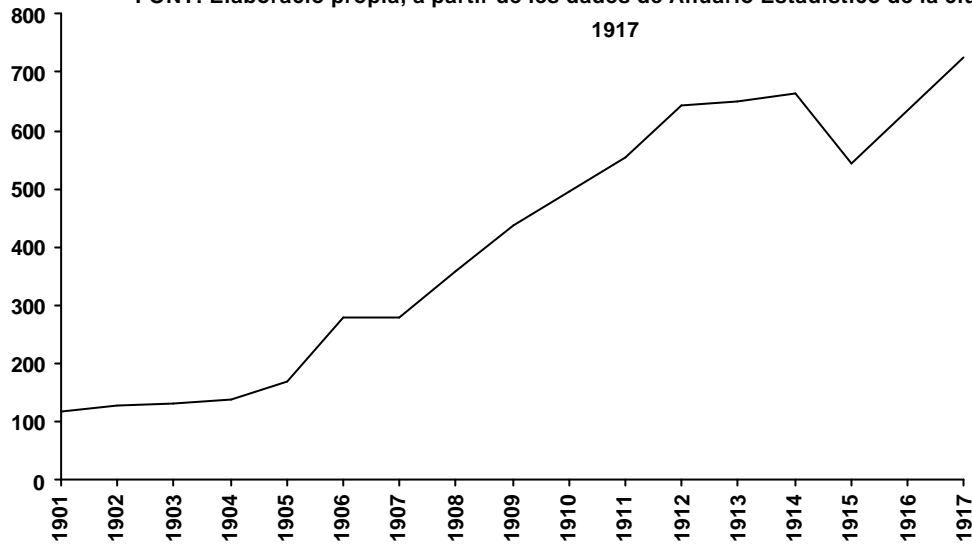
---

³⁵ *Lo Teatro Català*, 501, 8-3-1903

UNIÓN Y DEFENSA DE LOS MONTEPIÓS DE BARCELONA (1901-1917)

Evolució del número de mutualitats inscrites

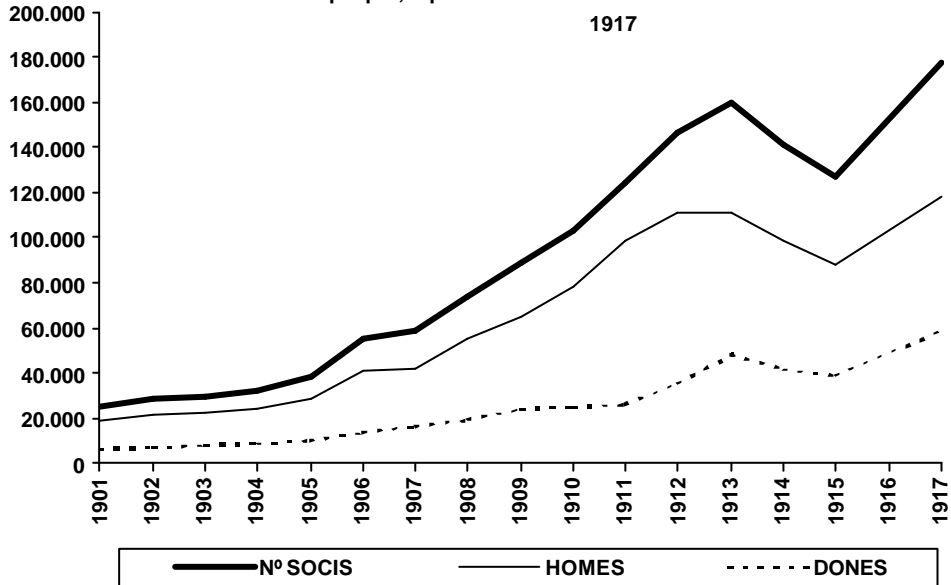
FONT: Elaboració pròpia, a partir de les dades de Anuario Estadístico de la ciudad de Barc

UNIÓN Y DEFENSA DE LOS MONTEPIÓS DE BARCELONA (1901-1917)

Evolució del número de socis

FONT: Elaboració pròpia, a partir de les dades de Anuario Estadístico de la ciudad de Barc

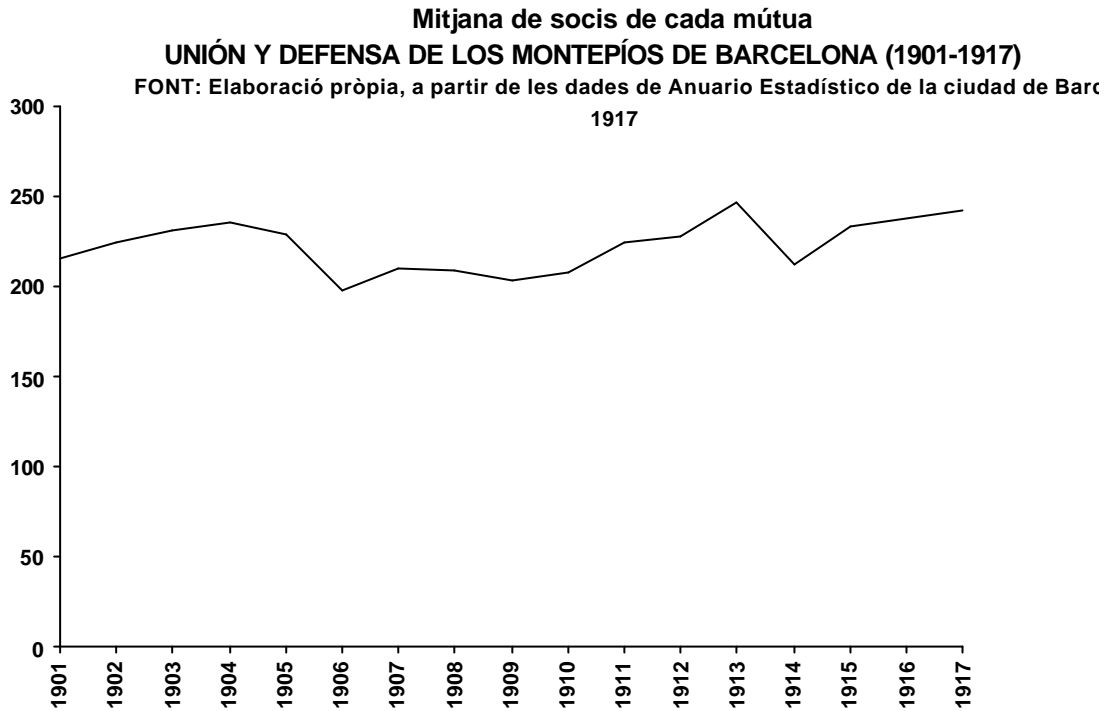
És evident el creixement en ambdós sentits. Es passà de 116 mutualitats inscrites el 1901 a 726 el 1917, mentre que el total de socis passà de 25.034 a 177.234. Si tenim en compte que la ciutat de Barcelona tenia aleshores escassament 700.000 habitants, vol dir que estem parlant d'una afiliació de més del 25% del total de població, només tenint en compte el número d'habitants, i no pas el número de famílies que es podien beneficiar d'aquesta cobertura, i sense

comptar els afiliats a centres que no pertanyien a la *Unión y Defensa*. Són xifres que impedeixen obviar les mutualitats en qualsevol estudi sobre la salut pública a Barcelona. Restaria per aclarir si aquest fenomen era nou. És a dir, fins a quin punt creix el mutualisme o fins a quin punt ho fa només la unió de mútues. Es fa difícil saber-ho, perquè ens falten dades quantitatives per a etapes anteriors. En qualsevol cas, encara que la *Unión* es mostri exultant pel seu enorme èxit, el moviment no arrenca de zero a Barcelona. Hem vist abans que el mutualisme de mitjans de segle es movia en nivells d'afiliació pròxims a aquest 25%. Ho constata també el mateix *Anuario Estadístico de la Ciudad de Barcelona*, ja el 1902, quan diu que "*...Son en gran número las Asociaciones de socorros mútuos que existen en Barcelona, algunas de las cuales su fundación data de más de doscientos años y han funcionado sin interrupción, con el capital preciso para sus atenciones. (...)*". Aquest és un fet diferencial, diu, "*muy desarrollado en el menestral catalán*", i explica "*...el escaso número relativo de enfermos en los Hospitales de Barcelona.*".

Tant a nivell d'afiliació com del número de centres inscrits, la tendència al llarg del període és la mateixa: relatiu estancament en els primers anys, salt puntual a 1905-1906 i creixement sostingut a partir de 1908, que caldrà esbrinar què té a veure amb els diferents canvis en el panorama de la previsió social d'aquests anys (formació de l'Institut Nacional de Previsió, de la Caixa de Pensions, projectes municipals, etc.). Igualment, el marcat descens de 1914-1915 i la recuperació immediatament posterior caldrà saber si s'ha d'atribuir als efectes de la Guerra Mundial o, més probablement, a l'epidèmia de tifus que visqué la ciutat en aquell moment.

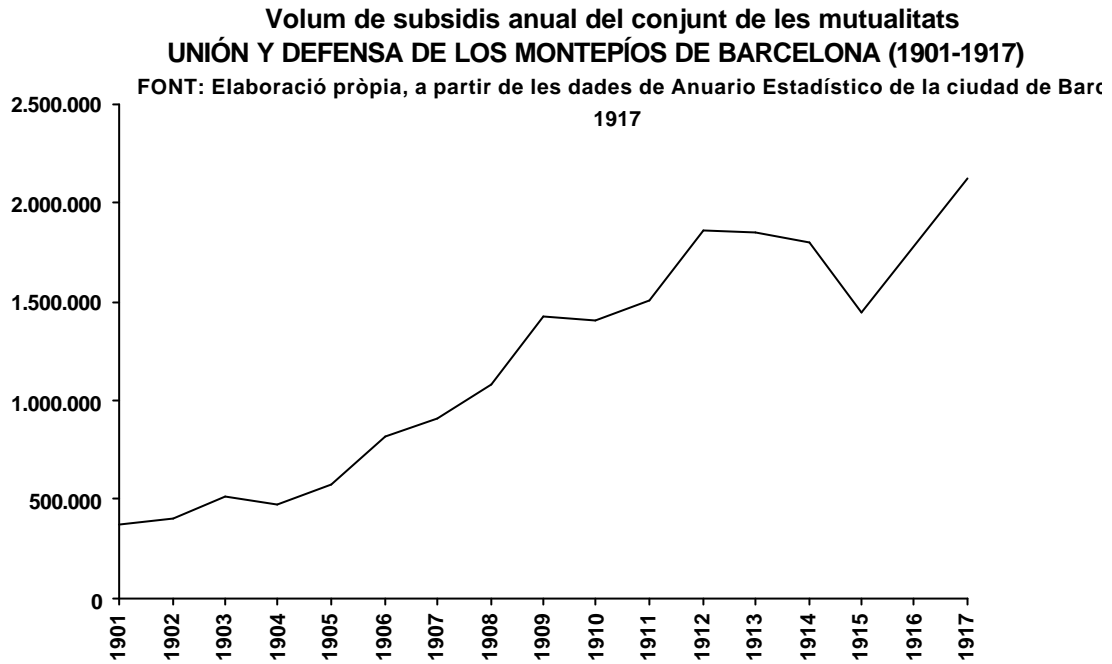
No sembla massa significatiu, per altra banda, el creixement relativament superior de l'afiliació femenina. Encara que el número de dones afiliades es multipliqui per nou, mentre que el d'homes ho fa només per sis, la tendència i les pautes d'aquesta evolució són les mateixes. Tot això fa pensar que ens trobem davant d'un mutualisme que, malgrat el seu fort creixement, quantitativament s'ha modificat ben poc al llarg del període. La dimensió d'aquestes associacions s'ha mogut molt poc:

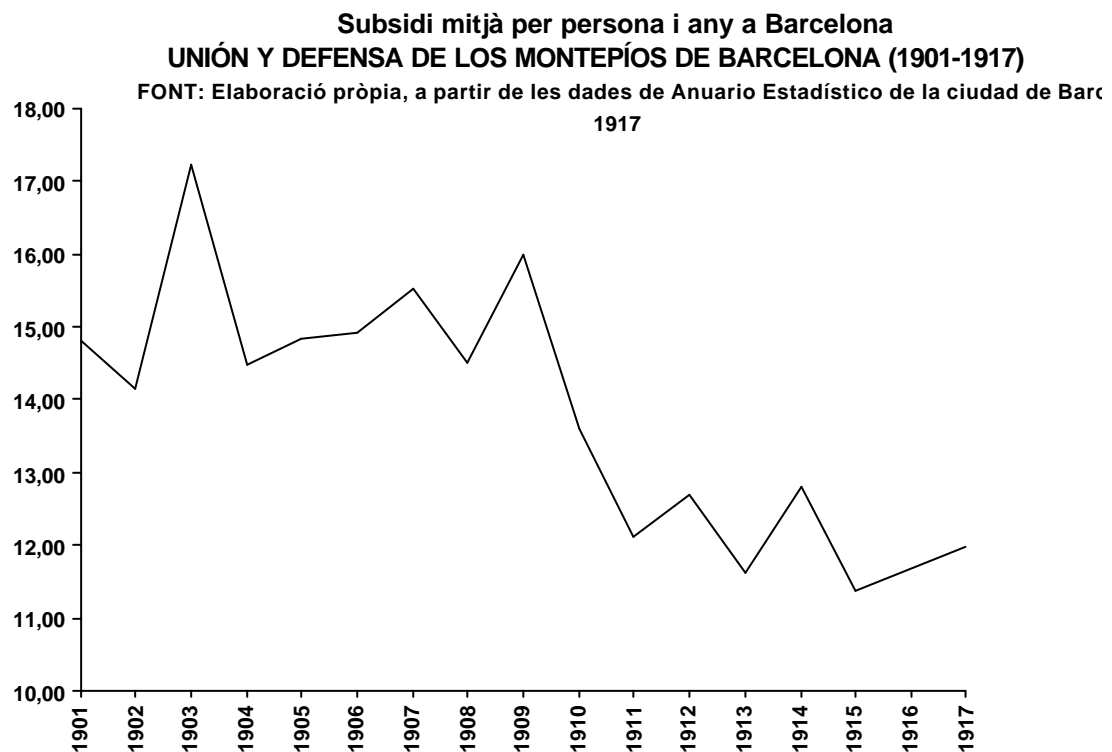
No es pot deduir, per tant, cap diferència pel que fa al tamany mitjà entre les mútues de principis de segle i les de finals del període. Si bé dins de l'agrupació trobem centres amb una cinquantena d'afiliats i d'altres que sobrepassen el miler, la norma general són aquells que es mouen al voltant de les dues-centes persones ³⁶. On s  que notem un canvi qualitatiu destacable, que farà matisar el creixement espectacular del qual s'enorgulleix la *Unión*,  s a l'hora de valorar l'evolució dels subsidis pagats:

---

³⁶ A l'*Anuario* de 1911 hi ha la relació completa de les 554 mútues inscrites aleshores a la *Unión y Defensa de los Montepíos de Barcelona*, on es poden consultar la quantitat de socis de cadascuna i el volum de subsidis que han pagat en el darrer any.

Aparentment, el creixement ha estat molt notable, i segueix gairebé exactament les mateixes pautes que l'evolució del número de mútues i d'afiliats. La cosa canvia, però, si relacionem el creixement dels subsidis amb el del número d'afiliats:

El contrast entre l'espectacular augment dels subsidis i la relativa davallada quan els posem en relació amb el nombre d'afiliats és ben clar. La tendència a la baixa dels subsidis per persona és evident, i encara és més pronunciada en termes reals. Si tenim en compte els índexs d'inflació que Jordi Maluquer elaborà, els preus arribaren gairebé a doblar-se entre 1910 i 1920³⁷. Era un canvi important si tenim en compte l'estabilitat del cost de la vida que Maluquer apuntava per a dècades anteriors, no tant, en canvi, si fem cas a les veus de l'època. El 1911, per exemple, Lluís Comenge, destacat membre del Cos Mèdic Municipal, afirmava que "*...La clase media sufre. Ello es evidente desde hace largo tiempo. La causa principal de esta dolencia social depende, en Barcelona, de la diferencia entre los ingresos normales y los gastos necesarios de la vida moderna. Que el vivir es difícil cuando no angustioso en multitud de familias de clase media y que tal situación origina descuidos en el régimen y deficiencias médico-higiénicas, con penuria físico-moral menos visible por íntima, pero mayor que en el proletariado, a veces, es cosa averiguada desde luenga fecha, sólo que en los últimos quinquenios se agravó el malestar de estos pobres obligados a no parecerlo como se evidencia en las poblaciones populosas. La mortalidad infantil ocurrida en esta ciudad en el último decenio acusa una modificación delatora de las estrecheces crecientes con que lucha la zona baja de la clase mediana. (...) La penuria que revelan los anteriores cálculos queda explicada por el siguiente recuerdo: la vida total es hoy cerca de un 50 por ciento más cara que en 1888 y los sueldos, a corta diferencia, los mismos de aquel año...!. El padecimiento, en suma, de la clase media es, aunque se oculte, positivo y su remedio difícil, complejísimo y de índole social, el orden y la economía son paliativos eficaces.*"³⁸

Tingui raó Maluquer o Comenge, és evident que hi va haver un canvi notable en l'evolució del cost de la vida en les primeres dècades del segle, que coincidí, a més, amb la significativa davallada, sobretot a partir de 1910, del nivell de cobertura mutual per persona. Cal matisar molt l'espectacularitat del creixement que la *Unión y Defensa de los Montepíos de Barcelona* s'atribuïa. Malgrat ser innegable que l'associació va passar a jugar un paper decisiu

---

³⁷ MALUQUER DE MOTES BERNET, Jordi: *Història econòmica de Catalunya, Segles XIX i XX*, Barcelona, Universitat Oberta de Catalunya - Proa, 1998, sobretot els gràfics de les pàgines 42, 95 i 137. Una explicació més detallada d'aquesta anàlisi a *Història econòmica de la Catalunya contemporània*, dirigida per Jordi NADAL, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1994, vol. I. Encara que limitat al període final del nostre estudi, és bo remarcar les matisacions al descens dels salaris reals que introdueixen les dades de GABRIEL, Pere: *Salaris i cost de la vida a Catalunya a l'entorn dels anys de la Primera Guerra Mundial*, in "Recerques", 20, 1988.

³⁸ COMENGE, Luís: *La clase media sufre*, in *Anuario Estadístico de la Ciudad de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1911, p 561

en la història de la política social i del mutualisme a Catalunya, sobra tot triomfalisme. Més aviat hi hagué una mutació qualitativa amagada sota l'aparent continuïtat en el caràcter de les mútues catalanes. Hi havia continuïtat en el tamany dels centres, una composició home-dona relativament poc canviant, etc. Però aquest continuïsm degué estroncar-se pel que fa a la composició social d'aquestes associacions. A la vista de les xifres, parlar de societat de socors mutus a 1860 o 1880 no deu ser ben bé el mateix que fer-ho a 1910. És remarcable el fet que Comenge es referís al patiment de les classes mitjanes, i no pas de les baixes. La base del mutualisme català de finals del segle XIX es trobava, com hem vist, entre aquests sectors relativament benestants dels estrats populars. Aquells assalariats que es podien permetre el relatiu luxe d'estalviar una pesseta mensual per pagar una quota constituïen el gruix dels afiliats a aquest règim d'autoajut. La cobertura a què això els donava dret, aproximadament tres pessetes diàries en cas de malaltia, els permetia subsistir durant aquests períodes d'escassetat transitòria. En un món que desconeix la inflació o, com a mínim, en què inflació i salaris van a una, l'estrat social apte per afiliar-se a les mútues i el nivell de protecció social que aquestes ofereixen resta invariable. Ara bé, en un món on inflació i salaris es distancien, com passà a principis de segle, l'atractiu de la protecció que poden oferir les mútues disminueix. No es pot comprar el mateix amb dotze o catorze pessetes de 1911 que amb la mateixa quantitat a 1888, com bé diu Comenge. Si no augmenten els salaris però sí que ho fan els preus, cal, evidentment, inventar sistemes per provar d'augmentar els subsidis sense pujar les quotes excessivament. Un reflex d'aquest canvi en la composició social de les mútues són les paraules de Rivas Moreno quan, a 1909, lamentava les ocultacions de malalties com un dels mals sanitaris del moment. Reflectien aquesta situació perquè remarcava que la major part d'ocultacions procedien dels *obreros de levita*, perquè en un context de carestia, no es podien permetre el luxe de pagar metge i medicaments i preferien dissimular la malaltia, mentre que els *obreros de blusa*, a la Barcelona de 1909, ja tenien mútues i accés gratuït a la beneficència pública municipal ³⁹. Això corrobora l'èmfasi de Comenge en parlar del sofriment de la *clase media*, més que no pas de les classes baixes, com venia sent habitual. Un reflex de què certes coses havien canviat. En aquest sentit, les mútues de principis del segle XX havien caigut en una mena d'atzucac: la consolidació d'una clientela de classe baixa afavoria l'increment de l'afiliació però restava solvència econòmica i qualitat en l'autoajut. És per això que s'empescaven aquesta diversitat d'estratègies noves que, per l'altra banda, les portaven a xocar amb les entitats asseguradores privades, basades en sistemes de capitalització potenciats per les noves tècniques actuàries. Bona part de l'esforç assistencial de l'administració pública es deu poder explicar per la pressió que aquest

---

³⁹ RIVAS MORENO, Francisco: *La mutualidad y los asalariados*, València, Impr. F. Vives Mora, 1909, p. 4.

empobriment de la classe mitjana-baixa degué exercir en aquest context. Igualment, les agrupacions mutuels que aparegueren en aquests anys s'expliquen per l'intent de sortir d'aquest cul de sac per aquesta via. Les propostes esmentades abans responien a aquests intents d'atraure públic a baix preu oferint millors prestacions. Malgrat l'aparent èxit, cap d'elles se'n sortí.

La gràfica que reflecteix l'evolució dels subsidis per persona al llarg d'aquests anys porta a una conclusió ben òbvia: cap mútua pot pretendre pagar uns subsidis massa superiors a unes dotze pessetes anuals per persona si es manté una quota mensual d'una pesseta. En funció del número de socis protectors, que paguin una quota superior, del grau d'incidència anual de les malalties i dels sistemes més o menys enginyosos que la directiva del centre es pugui inventar es podran millorar una mica les prestacions. No obstant això, sempre que se superin aquests límits caldrà compensar-los, en major o menor grau, restringint les prestacions en els pròxims anys si es vol evitar la fallida final de la mútua. Les mútues idearen multitud de sistemes, però mai arribaren a arbitrar prestacions basades en pagaments de quotes personalitzades, com en els sistemes de capitalització individualitzada proposats per les noves companyies d'assegurances privades, en què hom decidia quin grau de prestació volia i, en funció d'això, pagava major o menor quota. Tampoc idearen sistemes redistributius que permetessin oferir majors prestacions a aquells que no podien pagar suficient quota, gràcies als majors pagaments d'altres membres. Fos per falta de lucidesa, incapacitat d'adaptar-se als nous temps i als avenços científics o bé fos per excés d'esperit igualitari, el cas és que mai arribaren a superar les limitacions que oferien els tradicionals sistemes d'autoajut. Mentre preus i salaris caminaren plegats, el sistema fou viable, però quan es distanciaren, les mútues evidenciaren la seva incapacitat de reacció.

L'aparent paradoxa que suposa el fet que aquests anys, que podem qualificar, sense cap mena de dubte, de crisi del mutualisme català, coincidissin amb el moment de major creixement de l'afiliació mutual s'ha d'explicar per raons que tenen a veure amb els canvis econòmics i socials d'aquestes dècades. Les mútues que s'entossudiren en voler resistir els canvis i idearen sistemes per millorar la protecció acabaren caient, i l'única que subsistí ho féu per la via de mantenir el mateix nivell de cobertura amb les mateixes quotes. En una economia inflacionària, amb descens del nivell de vida, aquests subsidis i quotes deixaven de ser atractius per tots aquells que havien sortit relativament ben parats del canvi econòmic i, paral·lelament, passaven a ser assequibles per molts altres que fins ara no havien pogut accedir-hi. Part de l'*aristocràcia*

---

obrero de finals del segle XIX aconseguí, pels motius que fos, mantenir el seu nivell de vida perquè augmentaren el seu salari de forma més o menys proporcional a l'evolució dels preus ⁴⁰. Aquests grups socials, clientela tradicional del mutualisme del vuitcents, podien ara aspirar a una millor protecció social individualitzada gràcies a les noves estratègies de les companyies d'assegurances i als afanys d'aquestes per oferir, gràcies a innovadores tècniques actuàries, cobertura a un espectre social més ampli. L'altra part d'aquesta aristocràcia obrera, la que perdé el tren d'aquest progrés econòmic, engruixí les xifres de població que patia fins al punt d'esdevenir un impuls decisiu per al replantejament de les polítiques públiques en matèria social. Per altra banda, altres obrers que abans no haurien pogut permetre's el luxe d'ingressar en cap mútua ara podien fer-ho perquè el manteniment de les quotes al voltant d'una pesseta mensual els permetia pagar-ho ⁴¹. Malgrat la pèrdua de poder adquisitiu real del subsidi ofert per les mútues, el seu nivell d'afiliació augmentà notablement en aquests anys, cosa que els va permetre subsistir i, almenys en aparença, créixer espectacularment. En aquest sentit, no podem estar d'acord amb Michel Ralle, quan entén com a simbòliques unes quotes i uns subsidis que al segle XX ja servien per ben poca cosa ⁴². Te poc sentit pensar que aquestes mútues haurien mantingut voluntàriament aquest nivell de quotes per una qüestió simbòlica. No hauria costat gens doblar la quota per poder doblar el subsidi. Si no ho van fer degué ser perquè el manteniment de les quotes els permeté un fort augment de la base social, encara que això comportés profunds canvis en la seva composició. Les mutualitats estaven passant d'una clientela basada en l'aristocràcia obrera a una de basada en el proletariat obrer. Darrere d'aquest creixement, doncs, s'amagava un enorme canvi qualitatiu, un canvi crucial per entendre l'evolució futura de la política social a Catalunya i a l'Espanya de finals de la Restauració. Aquells que havien resistit el descens generalitzat dels salaris reals trobaren en l'estalvi i en l'assegurança privada unes prestacions que la mútua no els podia donar. Aquells que sortiren més malparats del procés

---

⁴⁰ Caldria un estudi en la línia del de Pere GABRIEL a *Sous i cost de la vida...*, per al període 1900-1920 per tal d'intentar aclarir els importants canvis relatius de salaris entre uns i altres oficis que allí s'intueixen. Del resultat d'aquests canvis, de ben segur, se'n podrien desprendre els grans trets de la recomposició social d'aquelles dècades que degué influir decisivament en el pas d'un mutualisme reservat a una *aristocràcia obrera* a un altre d'encarat a les classes populars, amb uns nivells de prestacions molt més baixos.

⁴¹ Sobre les conseqüències de les conjuntures de crisi i expansió econòmica en l'afiliació i la composició social de les mútues és bo comparar el que exposem per a Barcelona amb el que Eric Hopkins explica per al cas anglès. A finals del segle XIX, la conjuntura de crisi va augmentar l'afiliació popular a les mútues angleses perquè el relatiu manteniment dels salaris reals a Anglaterra va permetre que molta gent fes l'esforç per afiliar-se a unes mútues que permetien evitar caure a mans de la beneficència estatal. (HOPKINS, Eric: *Op. cit.*, cap. 3: "*Friendly societies after 1875*").

⁴² RALLE, Michel: *La función de la protección mutualista en la construcción de una identidad obrera (1870-1910)*, in CASTILLO, S., Ed.: *Solidaridad desde abajo. Las sociedades de socorros mútuos en la España contemporánea*, Madrid, UGT-Centro de Estudios Históricos y Confederación Nacional de Mutualidades de Previsión, 1994

inflacionista foren la nova clientela d'unes mútues més *populars* que mai, i tots aquells que ni a això podien aspirar, en nombre creixent en un context de crisi, es convertiren en argument de pressió, gairebé indefugible, alhora de plantejar el nou reformisme social públic des dels diferents àmbits de l'administració.

CAPÍTOL 10
DEL VOLUNTARISME I L'AUTOAJUT CAP A LA PREVISIÓ ESTATAL

10.1.- L'aparició de les primeres alternatives a les mútues. Les noves tècniques actuàrials i la resposta mutual.

El mutualisme, la peça clau de l'autoassistència per a bona part de la població obrera durant el segle XIX, estava canviant en les últimes dècades, com ho feia el conjunt del model liberal. Evolucionava per la pròpia pressió de les mutacions econòmiques i socials que el portaven a apropar-se, per baix, a la creixent massa proletària i també per la competència de les cada cop més eficaces companyies d'assegurances, que li restaven clientela per dalt. Un bon reflex d'aquestes tensions el trobem en les repetides discrepàncies mantingudes entre mútues i asseguradores privades, personalitzades en Francesc Moragas, futur fundador de la Caixa de Pensions, i en Joan Perelló Ortega, de la *Unión Defensora del Socorro Mútuo*, dos grans innovadors en un i altre àmbit. Podem resseguir-les a través dels comentaris de *Lo Teatro Català* i *Los Seguros*, les publicacions més representatives d'ambdós sectors. La nova *Unión Defensora*, que havia nascut a finals de 1896 amb l'objectiu de superar l'anquil·losament del mutualisme clàssic, que considerava inoperant, sempre va mirar amb recel les assegurances privades defensades per Moragas. Aquest, en canvi, des de *Los Seguros*, lloava la tasca empresa per la *Unión Defensora* en la mesura que permetia innovar en l'àmbit de les mutualitats. Mai s'hi va enfrontar obertament, tot i que observava "*.. que en aquella se traslucía algún apasionamiento contra el seguro practicado con sujeción a los buenos principios de la ciencia económica y la matemática*"¹, perquè entenia que mútues i assegurances "*...son hermanas gemelas, que proceden de idéntico origen y se dirigen a un mismo objeto o fin...*". No havien de competir les unes amb les altres perquè "*...ambas, sabiamente combinadas, pueden contribuir por igual al bienestar general...*", perquè les respectives clientele no eren incompatibles: "*...el seguro sintetiza perfectamente la previsión de aquellas familias que viven con algún desahogo, al paso que el auxilio mútuo simboliza la previsión de los humildes*"².

---

¹ *Los Seguros*, 8, 14-4-1899.

² *Los Seguros*, 10, 16-5-1899.

Moragas podia pregonar les bones relacions amb les mútues perquè se sentia portador d'unes innovacions tècniques clarament superiors que li permetien mirar per sobre l'espatlla les seves *germanes petites*. Les mútues, per més que miessin d'eixamplar el seu camp de cobertura, mai depassarien, al seu entendre, un paper residual front a les noves assegurances. És lògic que els mutualistes desconfiessin d'aquesta mena de germà gran que volia ser Moragas, com també ho és que reaccionessin a la defensiva quan aquest va voler fer *obra social* a través de la popularització de les tècniques actuàries entre les capes obreres, per més que la *Caja de Previsión y Socorro*, que ja aleshores havien muntat alguns empresaris, no hagués acabat de funcionar³.

Aquest mutualisme, tot i l'empenta que li donaven les perspectives que se li obrien amb la unió, se sabia feble i amenaçat per les noves assegurances que, cada cop més, no tan sols li restaven espai entre les capes mitjanes sinó que, amb projectes com els de Moragas, rere un discurs benèfic, pretenien convertir l'estalvi de les classes populars en part del seu negoci. Les tensions entre ambdós models de previsió arribaren a un punt d'inflexió el 1899, amb motiu del Congrés sobre Socors Mutu. No coneixem la capacitat real d'influència del congrés entre els mutualistes barcelonins, però el sector encapçalat per Perelló se'n mostrava molt satisfet. En qualsevol cas, el fet que s'obrís al Saló de Cent de l'Ajuntament no permet tenir-lo per un afer marginal. A més, comptaven amb l'aval d'influents grups socials i els apadrinaven personatges de renom, com Josep Morgades, aleshores bisbe de Vic, i l'exalcalde, i president de la Cambra de Propietaris, Josep Maria Nadal, entre altres. Els congressistes es manifestaren genuïnament com a mutualistes, amb la intenció d'estendre aquesta forma de socors i deslligar-la d'altres iniciatives i estratègies previsoras. Els punts a discutir durant el congrés es plantejaren com un llistat de preguntes, que denoten les possibles disjuntives que pretenien decidir en aquell moment crucial de la seva història:

"TEMAS A y B

- *¿Conviene que las personas de buena posición social formen parte de los Montepíos?*
- *¿Conviene que se proporcione medios de instrucción a los empleados que no sepan leer y escribir, obligándoles a qué aprendan y facilitándoles los medios de hacerlo?*
- *¿Conviene establecer centros donde se reúnan, conozcan y relacionen los socios de diversas Hermandades, en particular las Juntas?*

---

³ Sobre la *Caja de Previsión y Socorro*, projecte patronal basat en l'assegurança privada, i el seu paper en la difusió dels corrents actuàries europeus cal consultar MONTERO GARCÍA, Feliciano: *Orígenes y antecedentes de la previsión social...*, pp. 40 i ss.

- *¿Conviene reformar el ramo de andadores, en provecho de estos modestos empleados y del servicio que prestan?*
- *¿Conviene establecer tal vez puntos y días fijos para pagar las cuotas mensuales como hace en Francia la Boule de Neige?*

TEMA C

- *¿Podría destinarse, como regla general, una pequeña parte de los fondos de las hermandades para formar un capital común destinado a aliviar la situación de los asociados en determinados casos que ahora no pueden socorrerse si no hallan consuelo por medio de la caridad o limosna?*
- *¿Qué se puede hacer para llegar a este fin?*
- *¿Sería útil para las hermandades que tuvieran socios protectores?*
- *¿No sería bueno que unos asociados procurasen el ingreso de otros y estimular a los que proporcionen mayor número?*

TEMA D

- *¿Urge procurar la extinción de las empresas particulares que mediante cuotas ínfimas mensuales o semanales, se obligan a pagar gastos de entierro del asegurado y de personas de su familia, sin dar garantía para cumplir lo que prometen?*
- *¿Debe consentirse que procedan como verdaderas hermandades ciertas personas que reclutan asegurados mediante prospectos seductores y tampoco ofrecen ninguna garantía legal?*
- *¿No es motivo bastante para la desaparición de semejantes agencias, la circunstancia de que, aún obrando de buena fe y funcionando con regularidad, desaparecerá de hecho todo compromiso al fallecer el asegurador, puesto que nadie vendrá obligado a continuar su empresa o negocio humanitario?*
- *¿Sería justo disponer que las compañías anónimas de seguros de vida o accidentes de enfermedad cedan un uno o un dos por ciento de sus beneficios para aumentar el fondo común del socorro mútuo?*
- *Es de utilidad disponer que las hermandades que proporcionan médico determinado y medicamentos de farmacia obligada aumenten un tanto el subsidio a sus asociados que no quieran utilizar los referidos servicios de ambas facultades?*

TEMA E

- *¿Cuáles son los perjuicios que la mendicidad en la vía pública irroga a los verdaderos necesitados? ¿De qué manera puede remediarse este mal? ¿Qué medios pudieran emplearse para ello en la esfera del socorro mútuo?*

TEMA F

- *¿Puede eximir enteramente a los montepíos de toda clase de timbre y de los demás tributos al Estado? ¿Merecen tener otorgado el beneficio de pobreza para litigar?*

TEMA H

- *¿Hay manera de facilitar mutuamente fondos a las hermandades que los pidan para casos de apremiante necesidad?*
- *¿Podrían constituirse en cada región o provincia bancos de montepíos para dicho objeto? ¿Debe partirse de la base de que dichos bancos no han de revestir nunca carácter mercantil? ¿Podría destinarse a su constitución el uno por ciento del salario de los trabajadores, y en cambio asegurarles una renta vitalicia en llegando a 60 años, como se hace en Bélgica?*

TEMA I

- *¿Hay inconveniente en facultar a los socios de los montepíos para satisfacer cuotas mensuales en nombre de sus hijos y constituir con ellas una cantidad para dedicarla a prorrata a redimir el servicio militar activo o entregarla como dote a las hembras al casarse?"*⁴

En recollir aquestes propostes, Moragas saludava la iniciativa com a un bon impuls per a les mutualitats, però entenia que reflectien "*...más entusiasmo que meditación*" i que alguns punts havien de ser rebutjats contundentment. Creia il·lícit, per exemple, estipular el fons d'ajut al socors mutu que es pretenia recollir amb l'u per cent dels beneficis de les companyies d'assegurances privades, "*...porque sería tan justa esta disposición como la que se dictara ordenando que Pedro (...) entregara parte de su fortuna a Juan, porque no hay duda alguna que los beneficios de las Compañías de Seguros son propiedad suya y que, por lo tanto, nadie legalmente ha de tener facultad para disponer de ellos*". Qualsevol ajut a les mutualitats, des del punt de vista de Moragas, havia de venir de l'administració pública via impostos. Paral·lelament, es negava a acceptar la base G, segons la qual es volia establir l'afiliació obligatòria de tota la població a les societats mutuels, "*...porque esta imposición, así tratándose de auxilio mútuo como de seguros, suele conducir a resultados más perniciosos que ventajosos...*". D'això se'n desprèn que, ja a 1899, la concepció moragasiana dels canvis que convenien en l'acció social pública s'havien concretat en els termes que en les pròximes dues dècades es farien palesos. Buscava un sistema d'acció social basat en l'estalvi i la previsió que permetés superar l'assistència estrictament benèfica, amb una direcció pública que marqués les línies mestres però que es basés en una xarxa de centres privats d'autoajut, d'adscripció voluntària, amb suport públic limitat i, si s'esqueia, amb patronatge dels prohoms empresarials. La Caixa de Pensions que, poc més tard, aconseguiria tirar endavant, anava en aquesta línia i, amb això, Moragas connectaria amb l'experiència de la *Caja de Previsión y Socorro*, iniciativa patronal de la qual prèviament havia discrepat.

De moment, a 1899, Moragas encara seguia bolcat en el món de l'assegurança privada, madurant els seus projectes i observant d'a prop unes mútues que s'estaven movent per conservar certa base social. Se les estava mirant com una possibilitat d'estendre les noves tècniques actuàries entre un públic popular. Les mutualitats, en canvi, aspiraven a la modernització com una manera de redignificar un autoajut que, en els últims anys, tendia a mediocritzar-se. Moragas deia mirar-se el germà petit amb ganes d'ajudar-lo des de la seva

---

⁴ Bases a discutir en el congrés, recollides a *Los Seguros*, 10, 16-5-1899.

sapiència, mentre que els mutualistes en desconfiaven. Perelló li responia indicant que "*..La convocatòria de l'aludit Congrés li ha tocat a'l viu, per haver semblat al nostre colega que alguna de les bases o temes de discussió que la mateixa indica són redactats per anar contra de les societats de seguros, que basan sos càlculs en miras especulatives. Y com entre'ls temas n'hi ha un que fa referència a aquest punt, a nostre company l'ha sulfurat y tret de tino, per trobar en ell una montanya que li priva de veure la claror del sol allí ahont senzillament hi ha un gra de sorra de la platxa en què han de estrellarse las fortas onadas del tempestuós mar de la explotació aparentment benèfica...*"⁵. Per altra banda, deia, el Congrés es plantejava de manera absolutament oberta, fins i tot es permetia la participació de "*...totas aqueixas companyias anònimas que, si bé pagan seguros de vida y de otras classes, en cambi's quedan una part de las primas dels assegurats per distribuhirla en dividendos als accionistas o per adquirir suntuosos palaus...*". L'objectiu, deia, no és acabar amb les companyies privades d'assegurances, com pretén entendre Moragas a partir de la proposta a discutir del punt D, sinó debatre les possibles respostes mutuels a la nova competència que els està sorgint, a fi de trobar la "*...manera de que los igualatorios, las hermandades agencias y las sociedades mercantiles que basan los socorros y seguros en cálculos especulativos favorables al capital, no perjudiquen ni destruyan la influencia de la mutualidad*".

A parer de Moragas, doncs, la fragilitat de les propostes mutuels venia de la dubtosa legitimitat dels ajuts que demanaven, per una banda, i de l'evident superioritat de les tècniques actuàries front a qualsevol proposta de renovació mutual, per l'altra. En canvi, des del punt de vista del grup de Perelló Ortega, l'objectiu central era reivindicar i enfortir el caràcter solidari de l'ajut mutu front al lucre privat de qualsevol empresa asseguradora. A 1899, els termes del debat es plantejaven dins d'aquests paràmetres i, si bé el Congrés mutual tingué un notable èxit en aconseguir el reconeixement de les autoritats i aplegar una certa audiència, quedà restringit a aquestes associacions més innovadores. No hi va participar el gruix del moviment, aplegat aleshores a l'entorn de la *Unión y Defensa de los Montepíos de Barcelona*, amb el qual la *Unión Defensora* havia trencat poc abans i amb el qual ara l'enfrontaven les pretensions d'aprofitar els capitals de les mútues per intentar obtenir beneficis amb l'especulació borsària. Lògicament, tampoc aconseguí que es convertís en un fòrum ampli amb representació de les asseguradores privades, front a les quals no amagava els recels. El resultat final fou una declaració unilateral, amb bones intencions i poca representativitat pràctica, que es limità a

---

⁵ *Lo Teatro Català*, 21-3-1899.

aprovar gairebé en la seva totalitat les propostes que, a manera de pregunta, es presentaren inicialment. Moragas ho considerà una ocasió perduda, perquè "*... se han tomado acuerdos que nada tienen que ver con la mutualidad, como extinguir la mendicidad de la vía pública, obtener del Estado que obligue a las sociedades de seguros sobre la vida a ceder un 2% de sus beneficios a las sociedades de socorros mútuos y otros absurdos por el estilo...*"⁶.

10.2.- L'aparició d'un tercer en discòrdia. El reformisme estatal

Negoci, autoajut, patronatge empresarial i creixent convicció de la necessitat de superar l'estricta beneficència per un model de previsió pública són els elements que s'estaven barrejant en aquest final de segle i que els trobem reflectits en el debat que apuntem. Pocs mesos més tard, les iniciatives estatals començaren a entrar en joc. Amb l'aprovació de la llei d'accidents de treball, el 30 de gener del 1900 s'entrava en una espiral de creixent intervencionisme estatal en les relacions laborals, centrada de moment en les preocupacions sobre la sinistralitat i, per tant, en la línia del que s'estava fent arreu d'Europa en aquells anys⁷. En paraules de la comissió avaluadora del projecte de llei, "*...entra España en la corriente moderna que somete a la ley las graves y complejas cuestiones que agitan el mundo del trabajo, corriente tan general que ha alcanzado a la propia Inglaterra, y que responde a la necesidad sentida de que el Estado intervenga allí donde el voluntario patronato y el espíritu de asociación no alcanzan desarrollo bastante para trocar el antagonismo en armonía y el recelo en mutuo apoyo...*"⁸. S'obrien les portes a un canvi d'actitud, en gestació des de feia temps, les dimensions del qual eren encara difícils de valorar, com es constata en la fredor amb què la premsa generalista el va tractar. Els grans diaris de Barcelona (*Diario de Barcelona, La Vanguardia, El Diluvio...*) apenes hi dedicaren unes breus i acrítiques ratlles. Un desinterès que, en qualsevol cas, cal no confondre amb hostilitat, perquè els mateixos grans beneficiats per la desregulació liberal havien anat veient com els podia perjudicar. La *qüestió social* feia temps

---

⁶ *Los Seguros*, 14, 16-7-1899.

⁷ Una síntesi comparativa del reformisme social europeu d'aquells anys a MONTERO GARCÍA, Feliciano: *Orígenes y antecedentes de la previsión social. Los seguros sociales en la España del siglo XX*, Madrid, Ministerio de Trabajo, 1988.

⁸ *DSC*, 12-1-1900, N° 103, Ap. 6, p. 2

que preocupava i ningú gosava dubtar de la necessitat de pal·liar els inconvenients soferts per les víctimes del progrés. Hem vist com ningú posava en dubte la bondat d'iniciatives d'autoajut o assistencials, tant autònomes com patronades. Això es considerava recta administració i sentiment humanitari, per damunt dels avatars i les ideologies polítiques, però a l'hora de suggerir la necessitat d'una intervenció pública sistemàtica sempre havien sorgit recels i s'apel·lava al fantasma del socialisme, i no fou fins a finals del segle quan començaren a abundar les veus dissidents en el si del liberalisme burgès que acabarien imposant-se. A 1898, un jove Prat de la Riba publicava la *Ley Jurídica de la Industria* que, al marge de servir-li com a tesi doctoral, es convertí en un dels textos fundacionals d'un ideari que pretenia atraure's el favor empresarial per encarar amb renovats mètodes la *qüestió social*. Prat partia del reconeixement dels "...beneficios que ha reportado a la industria la abolición de los minuciosos reglamentos que tiranizaban el trabajo...", però alertava que "...tampoco puede desconocer nadie que en la abolición de los reglamentos se fue más allá de lo conveniente..."⁹. Arreu d'Europa, els vents bufaven en favor d'un creixent intervencionisme que superés el liberalisme clàssic. Però Prat sabia de les reticències de cert empresariat i pretenia superar-les alertant del risc de disgregació social i del camp de joc que això donava al marxisme: "...así como al descomponerse el rayo solar en sus elementos simples, al separarse estos unos de otros, desaparece el color blanco, así también al romperse la armónica unión de los diferentes órdenes de trabajo se perturba la vida económica de la sociedad y padece el bienestar de los individuos. Esto es lo que ha sucedido en los tiempos modernos, y de ahí la hondísima perturbación conocida con el nombre de cuestión social Destruídas las corporaciones y proclamada la libertad absoluta del trabajo, rotos los lazos que mantenían la unión de los diferentes órdenes de trabajo, declaráronse independientes unos de otros y, en la profunda anarquía resultante, se dispusieron todos a la lucha."¹⁰. Prat, doncs, alertava de la necessitat d'un canvi d'actitud i intentava fer-la evident a ulls de l'empresariat. Però això no significava que acceptés a ulls clucs l'intervencionisme de l'Estat que els dos grans partits dinàstics començaven a debatre al Parlament. Més aviat fou aquest debat polític el que contribuí a què, per una banda, la patronal catalana anés assumint la necessitat dels canvis i, per l'altra, anés formulant una proposta pròpia en la qual el món mutual preexistent i els projectes de Moragas hi tingueren força a veure.

---

⁹ PRAT DE LA RIBA, Enric: *Ley jurídica de la industria. Estudio de filosofía jurídica seguido de bases para la formación de un código industrial*, Barcelona, Penella y Bosch, 1898, pp. 236-237.

¹⁰ PRAT DE LA RIBA, E.: *Ley jurídica...*, pp. 221-222.

La poca transcendència que la premsa generalista concedí als nous propòsits governamentals és indicativa de fins a quin punt havien canviat les coses en una dècada. Els inicials projectes de Sagasta i Aguilera en aquesta línia havien estat rebutjats, i ara, en canvi, no tan sols un govern conservador aprovava aquells principis sinó que el fet només comportà una dèbil reacció en els medis escrits. Aquest aparent desinterès contrasta amb la importància que li donaren els agents més preocupats per la qüestió social ¹¹. L'aprovació de la llei d'accidents de treball fou saludada amb entusiasme tant per Moragas com per Perelló, tot i que la imprecisió del text els portà, un cop més, a enfrontar-se pel repartiment de la clientela. Moragas celebrà la llei, que considerava molt millor que les dels altres països europeus, aprovades pocs mesos abans. Bàsicament, en valorava el fet d'haver admès el concepte de risc industrial, perquè suposava capgirar la tradicional assumptió de responsabilitats per part dels treballadors en cas d'accident. Però sobretot valorava que la llei donés llibertat als empresaris per assumir l'obligatorietat d'indemnitzar els obrers accidentats de la forma que ho creguessin convenient, bé pagant-ho de la seva pròpia butxaca, bé contractant una assegurança. D'aquesta manera, *"...de un lado se encontrará el patrono con el peligro constante de tener que pagar indemnizaciones más o menos importantes y de otro hallará las compañías de seguros que le brindarán el medio de cubrir sus responsabilidades con facilidad"* ¹². En les seves paraules costa distingir si és major l'entusiasme per l'avenç social que la nova llei implicava o pel progrés del negoci de l'assegurança. Paral·lelament, el portaveu de les mutualitats recelava més de Moragas que de la llei. Ràpidament escrigué que *"...Avuy se desperta l'afició a buscar la manera de que tothom se torni previsor, y és tanta per part d'algú aquesta diligència que si se seguian los seus consells potsé s'aniria massa lluny en lo camí del seguro. Ara s'ha promulgat la ley d'accidents del treball y ja hi ha periódich eco de societats aseguradoras que, ab l'afany de crear novas formas aboga per desarrollar lo seguro de accidents personals. (...) Hem de manifestar que en Espanya ja existeix de fet lo seguro per aqueixa classe d'accidents. No sols hi ha el seguro sino el socorro, que per nosaltres és preferible a aquell. (...) No's cansi "Los Seguros" en implantar formas ventatjoses sempre, però basades en negoci, y procuri difundir la idea de pertènèixer tothom, rics i pobres, al mutualisme benèfich, no al*

---

¹¹ Per seguir el debat en què s'aprovà la llei d'accidents del treball (i també per valorar les gestions de la patronal catalana per moderar-ne els aspectes més intervencionistes) cal consultar MONTERO GARCÍA, Feliciano: *La polémica sobre el intervencionismo y la primera legislación obrera en España. 1890-1900. Segunda parte: el debate político-parlamentario*, in "Revista de Trabajo", 61-62, 1981.

¹² *Los Seguros*, 1-2-1900.

mercantil y privilegiat, puig si així ho fa, si bé no treballarà'n favor dels especuladors de les desgracias ajenas, en cambi farà un gran bé a la causa de la humanitat." ¹³.

Uns i altres, doncs, vetllaven per aprofitar el màxim possible les oportunitats de creixement que els brindava la nova llei. Moragas feria un negoci consolidat i eficaç. Els mutualistes parlaven de solidaritat, germanor i falta d'ànim de lucre en contraposició a l'esperit mercantil de l'assegurança privada. Els mutualistes de *Lo Teatro Català* feien explícites les seves crítiques a Moragas, però aquest, en canvi, ara ja no es defensava contra aquest grup, sinó que les seves dures acusacions devien anar més enllà. S'havien d'inscriure en un context de desconfiança creixent contra cert empresariat que també es traduïa en una polèmica parlamentària, força reveladora de les implicacions del projecte. En discutir la llei, Lluís Alfons Sedó hagué d'intervenir "*...respondiendo a alusiones (...) que pudieran llevar al ánimo de los Srs. Diputados prevenciones que serían injustas*". Feia notar que "*...se ha venido tratando, creo que con alguna dureza y con cierta prevención, la actitud con que los patronos verían esta cuestión (...). Pues bien, yo puedo asegurar que cuanto se haga por llegar a ese fin será perfectamente recibido por los industriales: como que los jurados mixtos es una solución que hemos solicitado del Gobierno con reiteradas instancias, como solicitamos todas esas leyes que tienden a mejorar la situación del obrero.*" ¹⁴. Sedó havia de sortir en representació de l'empresariat català per respondre a recels poc explícits, però existents, que denotaven falta de sintonia entre part dels patrons i els projectes del govern. Era un altre aspecte del pla que Moragas veia en certs empresaris que provaven d'apropriar-se de la tradició mutual i adaptar-la en benefici propi. Sembla que el vell projecte d'obligatorietat de l'assegurança mútua que aquell discret congrés de 1899 havia plantejat estava tenint ressó just en aquests moments entre bona part dels fabricants, que hauria vist en l'àmplia xarxa de mutualitats barcelonines una forma d'escapar a l'obligatorietat de contractar assegurances privades ¹⁵. Donant corda a les crides a l'esperit solidari que aquests mutualistes venien fent de temps enrere es pretenia que fossin els mateixos treballadors els que, indirectament, contribuïssin a un fons comú que serviria per donar cobertura a les exigències de la nova llei, sense que els patrons haguessin de desembutxacar res. D'aquesta manera, deia Moragas, pretenien fer pagar

---

¹³ *Lo Teatro Català*, 5-6-1900.

¹⁴ DSC, 17-1-1900, p. 3570.

¹⁵ MONTERO GARCÍA, F.: *Orígenes y antecedentes...*, pp. 103 i ss.

a tots els espanyols allò que la llei atribuïa en exclusiva a la responsabilitat patronal ¹⁶. Ignorem fins a quin punt les pretensions empresarials prosperaren i fins a quin punt les crides de Moragas tingueren èxit, però, en qualsevol cas, tant les mútues com les asseguradores visqueren uns anys de gran creixement. Moragas no persistí massa en les crítiques, perquè el negoci de l'assegurança anà prosperant, però també perquè acabà inserint les mútues dins el seu ambiciós pla de prevenció a nivell estatal i convencent els empresaris de la conveniència del seu projecte. Fins a arribar a aquest punt, però, encara faltaven molts mesos i moltes vicissituds.

Les inicials reticències de Moragas a l'intervencionisme estatal van anar cedint a mesura que aquest projecte prenia cos, perquè hi va veure una manera de consolidar els seus plans actuàrials. Paral·lelament, també havia anat evolucionant la ideologia d'aquells fabricants conscients de la necessitat de reformar el model liberal existent. Aquells que Prat de la Riba havia convençut i aquells que defensava Sedó al Parlament, aleshores, a punt de ser nomenat secretari del Foment del Treball Nacional. El que aleshores Prat i Sedó defensaven no era exactament el que Moragas proposava, però poc després confluïrien en un projecte comú. De moment, Sedó era el portaveu d'un empresariat català que, per primer cop, utilitzava el Parlament per defensar-hi alguna cosa més que el proteccionisme i els aranzels. El necessari retrobament entre empresaris i obrers en el si d'uns jurats mixtos era la gran aposta per la defensa d'una política social que pretenien regular des de l'Estat però menar des de l'empresa. La fórmula ja l'havia exposada Prat en els seus primers treballs i la reforçava, no per casualitat en un treball editat a Madrid i adreçat clarament a possibles iniciatives governamentals en aquest sentit ¹⁷. L'objectiu era superar la lluita de classes, comprensible i acceptable només transitòriament, amb un nou model harmònic de solució de conflictes, que s'inscrivía en el marc neogremial que proposava. Per a Prat, havia arribat l'hora de la reforma, que havia de començar amb l'intervencionisme estatal superador del tradicional *laissez faire* dels liberals. Però parlava d'una intervenció ben particular, perquè es basava en ajuts, econòmics si calia, als empresaris per desenvolupar una política social autèntica i pròxima a l'obrer. La política de l'Estat en matèria industrial havia de ser doblement proteccionista: a la tradicional protecció front a la competència estrangera s'havien de sumar uns nous "*...medios de defensa para que no quede a merced del despotismo del Estado, y satisfaciendo a los industriales perjudicados por las medidas*

---

¹⁶ *Los Seguros*, 1-3-1900.

¹⁷ PRAT DE LA RIBA, Enric: *Los jurados mixtos para dirimir las diferencias entre patronos y obreros y para prevenir y remediar las huelgas*, Madrid, Impr. del Asilo de Huerfanitos del Sagrado Corazón de Jesús, 1901.

del Estado una indemnización adecuada al daño que les hayan inferido"¹⁸. Partint d'aquesta base, cap fabricant podria queixar-se ni deixar d'atendre les necessàries reformes que permetrien refer la dramàtica fractura social de les últimes dècades i convertir les empreses en la "*casa industrial*" dels obrers.

En aquest marc, i en el context de superació de la desregulació liberal dels últims anys, els antics gremis havien de resorgir d'una manera renovada, com a noves formes d'agrupació harmònica d'empresaris i treballadors, membres d'una única gran família. Dins d'aquests nous organismes, Prat pretenia fer front als conflictes preveient un mecanisme de *resolució* (els jurats mixtos) i un mecanisme de *prevenció* (les assegurances). S'anava acostant als projectes previsors de Moragas. Podien discrepar a l'hora de concretar en qui requereien les responsabilitats pels riscos industrials, però coincidien en l'intent, poc reeixit conceptualment, de compatibilitzar la universalització de l'assegurança amb un rebuig rotund a fixar-la per llei. Sigui com sigui, la previsió obrera esdevenia un dels nuclis de la nova política industrial proposada per Prat de la Riba, i acceptava moltes formes d'organitzar-la, tot i que creia que la millor via era la "*...federación de gremios locales de cada especie de industria o de un grupo de industrias similares. La mayor unidad de este organismo comunicaría sencillez a los cálculos*". Una proposta en la línia de revalorització de les corporacions d'oficis que presidia el seu plantejament, distanciada tant de l'heterogeneïtat mutual com dels projectes mercantils de Moragas. Tampoc acceptava que el govern administrés els fons recollits en les caixes d'assegurances perquè "*...el Estado no ha de tener intervención de ninguna clase: debe limitarse a mantener por medio de los tribunales los derechos de los asegurados*"¹⁹. En cap cas hauria d'haver-hi col·laboració de l'Estat, perquè "*..es tarea que corresponde a la familia industrial, al obrero, principalmente, y circunstancialmente, al patrono mientras impera en toda su pureza el régimen de salario, mientras este no haya sido completado con la debida participación en los beneficios*". Les primes convindria que les paguessin íntegrament els obrers i, només en casos excepcionals, per començar a impulsar el projecte, els patrons. En canvi, l'administració i recollida de fons convenia que la fessin directament els obrers, perquè "*...sin este requisito difícilmente arraigará esta institución en las costumbres populares*", i només amb finalitats pedagògiques i per predicar amb l'exemple admetia que els patrons poguessin contribuir a aquests fons. L'ideal seria que cada obrer ho pogués fer pel seu compte, a

---

¹⁸ PRAT DE LA RIBA, E.: *Ley jurídica...*, pp. 45.

¹⁹ PRAT DE LA RIBA, E.: *Ley jurídica...*, pp. 231-232.

través de companyies privades, però com que les primes eren força altes, es podien admetre les societats de socors mutus com a solució intermèdia. En qualsevol cas, considerava molt millor contractar, encara que fos col·lectivament, una asseguradora privada que no pas muntar aquelles *Cajas de Retiro y Socorro* que algunes empreses estaven muntant i, molt menys encara, nefastos projectes "*científicamente inadmisibles y socialmente injustos*" com la *Caja Nacional de Retiros* que proposaven alguns reformadors, un cop més, perquè "*...la concesión de pensiones de retiro que auxilien en la vejez a una clase de ciudadanos, jamás puede corresponder al Estado, desde el momento en que puede satisfacerse esta necesidad social por medio de otras instituciones. El deber del Estado es fomentar la organización de estas últimas y hacer obligatoria su constitución. Todo lo demás escapa a su cometido*"²⁰.

10.3.- La crisi finisecular. Crisi d'Estat i crisi d'un model social

A finals del segle XIX, certes veus alertaven que no n'hi havia prou amb una política benèfica-sanitària més compromesa, sinó que, d'una manera o altra, les classes econòmicament dirigents del país havien d'implicar-se en un canvi de conceptes. Prat de la Riba i Moragas eren dos dels elements més destacats d'aquest cercle intel·lectual reformador. A grans trets, venien a pregonar el mateix que la *revolución desde arriba* del regeneracionisme espanyol coetani. Només desplaçaven l'accent del compromís dels polítics a la societat civil, però els mòbils que el feien necessari, el fantasma de la revolta social en uns anys crítics, eren els mateixos per uns i altres, i les receptes aplicades eren, en el fons, molt similars. Tanmateix, el reformisme català de finals de segle no era més que el ressò de poques i aïllades veus. Gent com Moragas i Prat de la Riba s'enfrontaven a un doble repte: d'una banda, harmonitzar els seus discursos a fi de superar la desunió i guanyar força argumental, i per altra banda, convèncer el reaci empresariat català de la necessitat de comprometre's en la tasca: si volien que la filantropia seguís essent filantropia, venien a dir, calia implicar-s'hi de debò. Calia bastir un complex i sòlid entramat civil que permetés evitar alhora tant la temuda revolta social com el *socialismo de Estado* que tant criticaven.

La superació d'aquest doble repte la facilitaren uns quants episodis. D'entrada, la crisi colonial de 1898 hi influí en la mesura en què permeté desconfiar de les capacitats de l'Estat per

---

²⁰ PRAT DE LA RIBA, E.: *Ley jurídica...*, pp. 233.

garantir el negoci colonial i *regenerar-se*²¹. L'esforç per la instauració d'una política pròpia, personalitzada sobretot en la Lliga Regionalista, no es podia seguir centrant únicament en els aranzels i en la defensa del negoci. Des d'aquest punt de vista, la necessitat del que podríem anomenar un *model social català* s'anà convertint en peça important del discurs catalanista, i els periòdics projectes d'intervenció dels governs regeneracionistes de principis del segle XX ajudaren a consolidar-lo. Hem vist Sedó parlant d'alguna cosa més que d'aranzels, per primer cop, en el debat de la llei d'accidents de treball. Ja aleshores s'apostava per la defensa d'uns jurats mixtos, basats en els escrits de Prat de la Riba, i que foren presentats com a la solució definitiva per als problemes socials de la indústria catalana. En ser discutits posteriorment al Congrés, quan el Govern presentà un projecte en aquesta línia, es feren paleses les friccions i s'evidenciaren les molèsties que l'intervencionisme estatal causaria a l'empresariat i la necessitat de bastir un model alternatiu que permetés evitar-les.

No tan sols la crisi de confiança en l'Estat i les seves propostes regeneradores actuaven com a catalitzadores del compromís empresarial. Com han escrit Gemma Ramos i Soledad Bengoechea, cal tenir molt en compte el paper de la vaga general de 1902 com a punt d'inflexió en el paper de patronal i sindicats a Catalunya²². La crisi de 1898 també marcà l'inici d'una política de disminució dels costos empresarials. Amb l'objectiu de compensar el descens de beneficis lligats a la desfeta colonial, s'entrà en una dinàmica d'acomiadaments massius que comportaren conflictes cada cop més freqüents i radicals. El punt culminant arribà en la vaga iniciada en el sector del metall a principis del desembre de 1901 i que posteriorment acabà estenent-se fins a esdevenir general. La història és prou coneguda i no la repetirem. Després de successius intents negociadors, iniciats pel Govern Civil, seguits per l'Ajuntament i culminats pel propi Foment del Treball Nacional, la vaga es va acabar resolent per la via repressiva, amb la intervenció armada de Capitània General. El resultat final fou la generalització entre l'empresariat de la necessitat d'establir mecanismes de conciliació que evitessin la repetició del conflicte. "*Nunca más!*" fou la consigna, i la conclusió que els patrons i la Lliga en treieren de tot plegat fou la convicció en les bondats dels treballadors, mal aconsellats pels anarquistes d'idees foranes, que no havien sabut ser frenades pels governs, sinó que, més aviat, la intervenció del

---

²¹ Sobre la formació del catalanisme polític en aquells anys cal seguir consultant RQUER, Borja de: *Lliga Regionalista: La burgesia catalana i el nacionalisme (1898-1904)*, Barcelona, Edicions 62, 1977. Sobre l'actitud de l'empresariat a la Barcelona del moment cal veure BENGOCHEA, Soledad: *Organització patronal i conflictivitat social a Catalunya*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1994.

²² RAMOS, Gemma - BENGOCHEA, Soledad: *La patronal catalana y la huelga de 1902*, in "Historia Social", 5, 1989.

governador civil contribuí, al seu entendre, a atiar els ànims. El descrèdit de l'Estat entre els patrons estava entrant en un *crescendo* imparable, iniciat amb la crisi de 1898 i accentuat per l'actitud conciliadora que havia volgut tenir durant la vaga. Arribaria al punt àlgid en conèixer-se la voluntat de dictar disposicions interventores, que serien sistemàticament rebutjades des de la patronal. Els patrons adduien que la realitat fabril catalana era massa heterogènia per ser legislada des del govern d'un Estat bàsicament agrari i allunyat dels problemes industrials, cosa que feia preferible que fossin ells mateixos els que intentessin resoldre el problema pel seu compte.

A partir d'aleshores, els patrons es dirigiren a aquesta tasca reformadora des de la societat civil que ells encarnaven. Els projectes basats en les corporacions regionals, el neogremialisme o les caixes i entitats previsores que havien anat proliferant en els últims anys anaren prenent cos i protagonisme en les propostes que es presentaren. Immediatament després d'acabar la vaga, les grans corporacions del país acordaren crear una comissió que es reunís diàriament fins a trobar respostes al problema. Encapçalades per Josep Monegal, president de la Cambra de Comerç, es reuniren representants de la Societat Econòmica d'Amics del País, de l'Institut Agrícola Català de Sant Isidre, del Foment del Treball Nacional, de l'Ateneu Barcelonès, de la Lliga Industrial i Comercial i del Centre Gremial. Acabaren acordant diferents mesures:

- Que cada patró indemnitzés els seus obrers pels salaris perduts.
- Obrir subscripció pública per als damnificats (familiars dels morts i ferits durant la vaga).
- Crear un patronat per a joves abandonats.
- Tirar endavant el projecte contra la mendicitat que havia presentat el Doctor Robert a l'Ajuntament, i lligar-lo amb la creació de noves cases d'asil (que comportarien treballs forçosos per als asilats).
- Estudiar la creació de jurats mixtos i monts de pietat.

Al marge d'aquests acords puntuals, relativament poc novedosos, les accions empreses pel conjunt de les corporacions en els mesos immediats tenien uns objectius implícits força clars. D'entrada, es tractava d'aglutinar les forces, discursos i actituds d'empresaris i intel·lectuals, fins ara disperss, de manera que poguessin ser vistos amb una personalitat pròpia, tant front al moviment obrer com front a l'intervencionisme del Govern. Per altra banda, es buscava controlar el món del treball des de la mateixa Barcelona, a través d'òrgans de conciliació i estudi de la realitat obrera (*Comisión de Asuntos Sociales*, de la Cambra de Comerç, i *Secretaría de Estudios y Cuestiones Sociales*, del Foment), paral·lels i alternatius a la *Comisión de*

Reformas Sociales, que sempre havia estat vista amb recels i que mai havia funcionat a Barcelona. Això es complementava amb un paquet de mesures encaminades a acabar amb la lluita de classes, bé fos facilitant la contractació obrera a través d'una borsa de treball, bé avançant cap a les formes neogremials experimentant amb els jurats mixtos. Per últim, es buscava consolidar el contacte directe patrons-obrers, amb ànim conciliador però actitud paternalista, que pretenia acabar amb les tensions socials. D'una banda, es volia aprofitar la xarxa cristiana que s'havia refet en les últimes dècades, tant fomentant la caritat com el creixement del sindicalisme groc d'arrel catòlica, i, de l'altra banda, es donava el vist-i-plau als projectes de foment de l'estalvi i la previsió. Així, amb la intervenció de l'Església, s'inicià la subscripció prevista per als damnificats del conflicte, que obtingué fons suficients no tan sols per indemnitzar les víctimes, sinó també per obrir una *Caja de Retiro* que, a 1904, es convertiria en el capital fundacional de la Caixa de Pensions, de Moragas.

Les conseqüències de la vaga no es limitaren a Barcelona. Arran de l'afer es suscitaria un viu debat al Congrés dels Diputats. L'esperit regeneracionista dels partits dinàstics havia portat a l'aprovació, gairebé sense discussió, de les primeres lleis socials a Espanya. La conflictivitat social desencadenada a Barcelona, en canvi, suscità vives polèmiques a l'entorn de les causes i possibles solucions als fets. No tan sols liberals i conservadors superaren el consens regeneracionista anterior i evidenciaren llurs diferències, sinó que també l'empresariat barceloní hi deixà sentir la seva veu. Durant els dies de la vaga, el Congrés es mantingué informat de l'afer i a l'expectativa. Quan el ministre de la Governació, el liberal Venancio González, manifestà que la situació es trobava sota control, el debat sorgí de forma espontània. Eduardo Dato, predecessor pels conservadors en la cartera de governació i inspirador de les primeres lleis socials, no esperà ni un moment a interpel·lar el Govern sobre la seva actuació durant els fets. Un cop acabada la vaga, deia, s'havia acabat la fase de suport incondicional al Govern i començava el moment de la reflexió i autocrítica. Igual com l'executiu, atribuïa els fets a la conspiració anarquista internacional, que havia sabut ensarronar admirablement uns obrers barcelonins que eren presentats com a meres comparses ben intencionades i mal aconsellades. Segons Dato, calia tenir en compte aquest punt per castigar durament els autèntics culpables i actuar amb condescendència amb els obrers innocents i oferir-los una alternativa esperançadora. En aquesta línia oberturista, esperava del Govern que els fets de Barcelona suscités la presentació de projectes renovadors en l'encara escassa legislació social espanyola, ocasió que aprofità Bartomeu Robert per sol·licitar l'obertura d'un debat monogràfic sobre la qüestió.

Poc més tard s'encetà el debat demanat per Robert, en forma de proposta de llei de creació d'un Institut del Treball. En parlarem més endavant. De moment, mentre s'aplaçava la discussió, el debat que havia sorgit espontàniament en la interpel·lació de Dato no pogué ser aturat amb facilitat. L'exministre conservador arremeté tant contra el Govern com contra la minoria de la Lliga. Criticava de l'executiu la imprevisió i poca cura amb què havia actuat. L'arrel del problema calia buscar-la en la política erràtica del ministre, per no haver sabut captar l'onada revolucionària que els anarquistes estaven estenent per Europa i "*...por no haber tenido el Gobierno al frente de la provincia de Barcelona (...) delegados que tuviesen la autoridad moral necesaria para ejercer una acción tutelar cerca de obreros y patronos*"²³. Situava el governador civil, acusat, deia, de fets censurables, en el centre de l'*operació Lerroux*, amb la qual es pretenia "*...oponer el radicalismo revolucionario al catalanismo, sin tener presente que el radicalismo revolucionario es suero que acaba con la vida del enfermo.*"²⁴. Fruit d'aquesta política maldestra, poc previsora i temerària, els fets només s'haurien pogut frenar amb més presència policial. Sobretot si anava acompanyada d'una política conciliadora com la inaugurada per Bismarck, que aleshores s'endegava a França i Itàlia i que el Partit Liberal era reaci a adoptar per considerar-la excessivament intervencionista i atemptatòria contra les llibertats. Els liberals, deia, eren massa deutors del valor suprem que la llibertat i l'individualisme jugaven en la política del segle passat. A 1902, en canvi, els governs havien d'acceptar un cert grau d'intervenció, i no "*...dejar la solución de problemas tan graves a manos de la iniciativa particular, como nos aconsejaba ayer el Doctor Robert*"²⁵. Des d'aquest punt de vista, criticava els dos projectes que el Govern pretenia presentar com a solució. D'una banda, la llei de vagues que s'estava redactant, era rebutjada tant per empresaris com per obrers, en la mesura que criminalitzava els conflictes quan, en els països més avançats ja s'avançava en una altra direcció. Per altra banda, el projecte de llei de conciliacions, el futur Institut del Treball que poc després es debatria a la Cambra, era als seus ulls, més ben intencionat que altra cosa. En contrapartida, Dato proposava reactivar les existents juntes locals mixtes patrons-obrers-govern, en el si de les juntes locals de la Comissió de Reformes Socials. Paral·lelament, calia bastir un sistema d'inspecció que permetés fer complir l'existent llei de dones i nens i vigilar les condicions de treball i d'higiene en habitatges i, sobretot, en fàbriques, "*...lo cual, Doctor Robert, no puede quedar a iniciativa de los patronos*". Per últim, urgia

---

²³ DSC, 1901, 25-2-1902, p. 3698.

²⁴ DSC, 1901, 25-2-1902, p. 3809.

²⁵ El discurs de Robert i l'ideari social de la Lliga és comentat a RIQUEER, Borja de: *Lliga Regionalista...*, p. 238 i ss.

completar el marc legislatiu amb una nova llei sobre el descans dominical i amb una altra sobre pensions de jubilació, "*...aunque esto al Gobierno le parecerá excesivo*".

Després de les crítiques directes a Robert i els representants barcelonins, que apostaven per un model no intervencionista que cedís als fabricants el control de la situació i que limités l'actuació estatal a accions de sanejament i higiene, a manera de complement, Dato creí convenient advertir que no tota actuació privada era nefasta, sinó que "*...la iniciativa particular puede ser muy fecunda para el mejoramiento de la clase obrera...*". Però calia situar-la en els seus justos límits: "*...El establecimiento de Montepíos, de Cajas de Previsión (...) son medidas utilísimas, pero es pequeño, es insignificante el número de patronos que las adoptan*". L'obsessió de "*...los Diputados de Barcelona que defienden el sombrío y pavoroso programa de Manresa*" en reclamar l'antiintervencionisme estatal i l'autocontrol empresarial era, al seu entendre, bastant sospitós. El discurs de Dato no reflectia només el seu propi ressentiment, accentuat a partir del Tancament de Caixes i de les escridassades de què fou objecte a Barcelona, sinó que també reflectia un recel força generalitzat en el Parlament sobre l'absentisme d'aquests diputats catalans, als quals acusava d'intervenir i aparèixer "*...sólamente cuando se trata de problemas que afectan a Barcelona o a Cataluña (...). No los vemos, no nos ilustran con su opinión cuando se trata de las grandes cuestiones con que, en el orden político, en el orden económico o en el orden social, interesan a España...*"²⁶.

Domènech i Muntaner fou l'encarregat de rebatre-ho en nom de la Lliga. Respongué visiblement molest per les referències de Dato al Tancament de Caixes, al fet que se'ls acusés de promoure la mobilització popular quan els convenia i d'atacar-la quan els feia nosa i, sobretot, al fet que l'exministre hagués remarcat que en cap moment de la protesta, els obrers de Barcelona cridaren cap consigna contra Espanya. Segons Domènech, Dato, i no pas els liberals que havien enviat Lerroux a Barcelona, era el principal responsable de l'hostilitat obrera contra els catalanistes. Fou ell qui envià al Govern Civil de Barcelona Sanz Escartín, qui es presentà manifestant-se a favor d'una certa autonomia administrativa per a societats madures, com la catalana. En un context regeneracionista, deia, això fou el que animà els fabricants i els comerciants de Catalunya a esperar un concert econòmic i un tracte de favor que després Dato els negà. Era comprensible que, un cop a Catalunya, l'empresariat acceptés (que no promogués, s'afanyà a dir) una escridassada *popular* contra el ministre. Inicià la rèplica amb aquesta autojustificació, però el motiu de la protesta no era aquesta expectativa incompleta, sinó el fet

---

²⁶ DSC, 1901, 25-2-1902, p. 3810.

que "...entonces, el Gobierno de que formaba parte el señor Dato se fue por otro camino, y empezó a halagar las tendencias revolucionarias, excitando a sus partidarios contra el catalanismo, tendencia que se ha venido siguiendo después por los demás gobiernos, tratando de lanzar a los socialistas y anarquistas con los republicanos contra el catalanismo (a la qual cosa Lerroix intervingué puntualitzant que "Nos hemos lanzado sólo")". Dato, deia, "...fue a Barcelona dictando antes una serie de leyes socialistas, la mayor parte de las cuales ni se han cumplido ni se cumplen. Sólo se cumple una, y esta en parte, que es la de accidentes de trabajo. Las demás no se cumplen en absoluto porque las rechazan los obreros". Degut a tot això, "...no tiene nada de particular que con estos antecedentes, se le recibiera como se le recibió (...). Por haber hecho esto que he dicho antes, dieron muestras de desagrado comerciantes e industriales...". L'empresariat, doncs, era partícip d'un malestar que el poble de Catalunya expressà espontàniament, tot i que no en compartís els mètodes, perquè "... estas muestras cesaron en cuanto el Sr. Dato se encontró entregado a las turbas mismas por su cuenta excitadas. Los catalanistas, entonces, se pusieron de su lado y, avisándole, desapareció el peligro que corría." ²⁷.

Aquell moviment de protesta de 1900, que sempre s'havia presentat com a la resposta ciutadana de Barcelona contra la reforma fiscal de Villaverde, anava força més enllà, i dos anys més tard encara seguia sortint a la llum quan en el Parlament es debatien temes aparentment molt distants ²⁸. D'acord amb Dato, les protestes "...fueron organizadas por los patronos y por los catalanistas". Domènech puntualitzava que fou un moviment organitzat "...por los obreros". Fos quin fos el grau de contribució de la patronal, el conjunt de la cambra acceptava les connexions directes entre els plantejaments catalanistes a tots nivells i les pretensions de l'empresariat barceloní, tant a l'hora de parlar de reformes fiscals com de plantejar les lleis socials que ara s'estaven discutint. Era clar a ulls de tothom que els projectes "socialistas" de Dato havien estat decisius en l'èxit del moviment de resposta de 1900, i ara Domènech ho reconeixia. A la vista d'això, l'exministre es preguntà si "...a los patronos de Cataluña les pareció mal la Ley de Accidentes de Trabajo y querían que fuéramos los españoles una excepción vergonzosa en el concierto de las naciones cultas". L'acusació fou ben rebuda

---

²⁷ DSC, 1901, 28-2-1902, p. 3815.

²⁸ Visions poc coincidents del Tancament de Caixes i dels fets posteriors les podem trobar a GARCÍA VENERO, Maximiano: *Eduardo Dato. Vida y sacrificio de un gobernante conservador*, Vitoria, Diputación Foral de Álava, 1966, pp. 97 i ss., RIQUER, Borja de: *Lliga Regionalista...*, pp. 133 i ss., i TERMES, Josep: *De la Revolució de Setembre a la fi de la Guerra Civil*, in VILAR, P., Dir.: *Història de Catalunya*, Vol. VI, Barcelona, Edicions 62, 1987, pp. 162 i ss.

per bona part dels parlamentaris, per la qual cosa, Albert Rusiñol va prendre la paraula per defensar-se, tant en nom de la Lliga com de la patronal catalana. Segons el president del Foment, els empresaris barcelonins mai havien estat en contra d'aquest "*...maná bajado del cielo en forma de ley de accidentes de trabajo*" que Dato havia aportat. Ho provava el fet que, des de dos anys abans de la redacció del text, a Barcelona ja funcionava la *Caja de Previsión y Socorro*, "*...de la que formaban parte los obreros de mi fábrica y la mayoría de los de las demás fábricas, alcanzando el número de 22.000 obreros*". Deia estar fart que Parlament i diaris presentessin cada dia a l'opinió pública la imatge dels empresaris de Catalunya com "*...los Herodes de nuestros obreros, siendo así que somos precisamente nosotros los únicos que hemos hecho algo por ellos*". Com a mostra, citava el cas de Manlleu, nucli originari de les seves fàbriques, on ells havien fet política pràctica, i no la política-ficció a què els tenia acostumats el Parlament. Un any després que hi cremessin les fàbriques d'alguns empresaris, com a resposta obrera al locaut dels fabricants de la conca del Ter, la reacció patronal havia estat tan bona que aquells treballadors foren els únics que no se sumaren a la vaga de 1902. Resumia l'experiència de Manlleu en quatre punts que proposava com a recepta bàsica per a la solució de tots els problemes:

- Creació d'un patronat mixt, o junta de conciliació, format a parts iguals entre patrons i obrers (sense la intervenció de l'Estat), conjuntament amb els caps dels gremis, l'alcalde i el capellà del poble. S'establirien reunions quinzenals amb l'objectiu de resoldre els conflictes que periòdicament anessin sorgint.
- En cas que no s'arribés a cap acord en algun conflicte puntual, el patronat acabaria establint uns jurats mixtos que, en un marge de tres dies, haurien de prendre una resolució.
- A més de resoldre els conflictes, també s'encarregava a la junta de conciliació la fixació de les condicions de treball en cada ram productiu (salaris, horaris, etc.), que només serien modificats amb l'autorització de la junta, prèvia petició d'alguna de les parts.
- Per completar les mesures conciliadores, s'establia un mont de pietat, regit per una comissió de tres fabricants i tres obrers, al qual els patrons es comprometien a aportar setmanalment el 50% de les quotes dels obrers. El pagament de la quota era el certificat d'acceptació del conveni de Manlleu, i tots aquells empresaris o treballadors que no el fessin efectiu s'autoexcloïen del conjunt de clàusules de l'acord.

En l'experiència de Manlleu, Rusiñol hi veia un referent a seguir per al conjunt d'Espanya, on destacava el caràcter conciliador, voluntari i, sobretot, la no intervenció de l'Estat en la gestió d'uns problemes que presentava com a una especificitat del món fabril incomprendible des d'altres esferes. Això, segons Rusiñol, eren fets, i no paraules. Uns fets que justificaven l'absentisme de què s'acusava els diputats catalans, perquè "*...si no venimos al*

---

*Congreso con más frecuencia (...) es porque aquí se habla eternamente de un mañana que no llega nunca. Y ahora, cuando nos estamos ocupando de una cuestión tan palpitante (...) yo tengo el temor de que ha de sobrevenir cualquier novedad, y dejándonos llevar de nuestro temperamento meridional, el resolver sobre la cuestión actual, se dejará para mañana, y este mañana será el de siempre."*²⁹.

Al·legaven, doncs, inoperància i un excés d'idealisme, front a la "política pràctica" que ells exercien cada dia a la fàbrica. Tanmateix, la coherència del discurs i la credibilitat que podia merèixer s'ensorrava per complet quan, poc després, lluny d'abandonar-se les discussions sobre la qüestió, s'obrí el debat sobre la creació de l'Institut del Treball. Com que no responia exactament als criteris no intervencionistes que la Lliga defensava, els seus diputats s'absentaren de la discussió. Les tensions havien començat poc abans quan, a la vista dels primers indicis del projecte que Canalejas pretenia presentar, Ferrer-Vidal li preguntà "...no cuáles son sus propósitos, sino el pensamiento definitivo de Su Señoría sobre la materia...", i alertava que "...Me levanto como patrono, porque ahora es moda por lo visto, en el problema gravísimo entre el capital y el trabajo planteado en todas las naciones, inclinarse fácilmente del lado del que parece más débil. (...) Porque existe en Cataluña, la región de los patronos, un cierto temor. (...) ¿Puede Su Señoría tranquilizar a Cataluña?"³⁰. Canalejas, aleshores ministre d'agricultura, repongué que "...es natural (...) que los intereses patronales se sientan alarmados...", però que "Ningún Gobierno que se sentara en este banco, ni monárquico, ni republicano, ni socialista, ni individualista, sería capaz de semejante criterio...". Pretenia tranquil·litzar els patrons desmarcant-se de qualsevol acció cegament favorable als interessos obrers, però havia de reconèixer la necessitat "...de que el régimen o criterio de la libertad no sea aplicado con la severa injusticia que supone la igualdad de seres realmente desiguales...", que és el que li caldria fer a "...todo Gobierno que al ocupar este banco no tenga la tentación de encaminarse a la catástrofe...", d'acord amb el "...criterio señalado en las supremas afirmaciones del Pontifice que late en los mensajes de todos los Soberanos de Europa (...), quien decía que tiene el estado una intervención requerida por la debilidad del obrero frente al patrono". Les paraules pretesament tranquil·litzadores no van agradar gens Ferrer-Vidal. Replicà que "...he de hacerme

---

²⁹ DSC, 1901, 28-2-1902, p. 3817.

³⁰ DSC, 1902, 8-4-1902, p. 53.

cargo de que (...) el Gobierno no tiene en su programa la implantación en España del arbitraje obligatorio, pero que Su Señoría no repugna esta idea...".

Encara que fos com a especulació, Canalejas entreveia la possibilitat d'un arbitratge que els patrons repudiaven. Ferrer-Vidal veia en la resposta que la hipòtesi remota que Canalejas plantejava es podia fer realitat fàcilment, i a la vista d'aquest perill, canviava d'estratègia i criticava el Govern denunciant la inutilitat dels projectes que aprovava. Demanava que, en cas que l'arbitratge prosperés, *".. por lo menos se inspire en ideas prácticas, que no resulte como la ley a que se refería Su Señoría hace un momento, la del señor Dato, respecto a la organización del trabajo de las mujeres y los niños en las fábricas, que ha creado una situación cuya aceptación por parte de obreros y patronos se hace imposible."* Canalejas acceptà el canvi de joc però el portà cap al seu terreny. Assumí l'incompliment de la llei, alertant que *"...no son las únicas leyes que dejan de cumplirse; este es un hábito nacional que se impone aun a estas leyes en las que se interesa la masa de los ciudadanos españoles, y el primer deber de todo Gobierno (...) es hacer cumplir la ley."* Espontàniament, Ferrer-Vidal afirmà que la llei no es complia *"...porque no se puede"*, a la qual cosa el ministre respongué que *"...no se cumple porque no la quieren cumplir muchos patronos"*, i que *"El no cumplir fácilmente las leyes los patronos es lo que inclina a los hombres pensadores al arbitraje obligatorio y a esa coacción del Estado (...). El Estado recoge aquel espíritu de común indignación de los elementos sociales agraviados por el incumplimiento de la ley, y de gobiernos que ven menoscabada su autoridad con el olvido de los preceptos legislativos nacen esos gobiernos que acentúan su vigor, su presión y que aparecen alguna vez así como gobierno de una clase... (...). Este es mi criterio, y para que la ley se cumpla, lo que va más íntimamente asociado a la idea generadora del Instituto del Trabajo, proyecto que tendré la honra de presentar a la cámara esta misma semana, es la inspección que asegure el cumplimiento de la ley."* La paraula inspecció encara espantava més Ferrer-Vidal que la paraula arbitratge, i per això demanà que *"reúna Su Señoría los elementos representantes de los factores esenciales del trabajo para que se venga a un acuerdo en lo que se refiere a la ley que regula el trabajo de las mujeres y los niños..."*, perquè en l'estat de les coses d'aquell moment, entenia que *"...Establecer una inspección de esta naturaleza no sería justo, porque vendría a ser un castigo aplicado al patrono..."*³¹.

---

³¹ DSC, 1902, 8-4-1902, p. 55.

Com que es tractava d'una simple pregunta parlamentària, de moment el debat es quedà aquí, però pocs dies després s'encetava la discussió sobre el projecte anunciat per Canalejas, i aleshores, les intervencions patronals foren inexistents. Sembla que havien abandonat tota esperança en el debat parlamentari i es dedicaren a denunciar-lo des de la premsa. Lluhí i Ríssec escrivia a *La Veu de Catalunya* que "...L'actual govern vol accentuar la seva orientació cap a l'esquerra (...). Ella ha portat al Govern a dos ex-republicans, en Moret i en Canalejas, que's disputan no sols la quefatura liberal sinó també la representació més lleal i genuïna dels ideals avançats de la monarquia. Ella ha provocat l'enrenou de l'Institut del Treball, cridat a fer experiències sociològiques i a donar a l'Estat motius y ocasions per erigir-se en àrbitre dels conflictes i de las cuestiones socials (...). És possible que això satisfassi als neòfits i als sectaris de l'esquerra política. Però no pot pas satisfer als que no crehuen ni en paraulas ni en apariencias ni en persecucions"³²

El projecte presentat al Congrés era poc més que una declaració d'intencions i insinuava més que no pas explicitava. Dentrada, partia de la necessitat de no incrementar el pressupost estatal, sinó simplement, de reorganitzar diferents partides i agrupar i coordinar els esforços de la Comissió de Reformes Socials, el Consell Superior del Treball i els consells locals. En cap cas proposava anar més enllà, i limitava els seus objectius a una mera recopilació de dades, la tasca que se suposa que ja estava fent la Comissió. En realitat, més que no pas pel que deia, les crítiques que li plogueren venien de les poc explícites pretensions de consolidar el cos d'inspectors que vigilaria les condicions reals de treball a les fàbriques³³. Només aquest últim punt justificava els recels que de seguida suscità entre els empresaris que, com hem vist en el cas de Ferrer-Vidal, ho veien com un atac directe.

El text no era tant una obra col·lectiva del Govern com una aposta personal de Canalejas, exrepublicà reconvertit que havia entrat a l'Executiu com a ministre d'agricultura i obres públiques i que aspirava a ocupar la direcció liberal des de l'ala esquerra en substitució de Sagasta. Ho prova el fet que la major part de les idees les exposés en el preàmbul, més que no pas en el propi articulat del text. Un preàmbul molt personal, en forma de defensa de l'intervencionisme estatal a favor dels obrers. Però també ho prova la mateixa evolució del debat

---

³² *La Veu de Catalunya*, 13-4-1902.

³³ Pot consultar-se el projecte a DSC, 13-4-1902, Apèndix 1. Palacio Morena ha sintetitzat bé els objectius del projecte, si bé ha valorat poc les oposicions que sorgiren al llarg del debat (PALACIO MORENA, J. I.: *La institucionalización de la reforma social...*, pp. 55 i ss.).

en el Parlament, on l'oposició constatà de seguida la fractura del Govern i l'aïllament de Canalejas, i ho aprofità per frenar-li les intencions. D'entrada, la comissió avaluadora del text, amb majoria liberal, va optar per suprimir de cop tot el preàmbul, per considerar que només reflectia el pensament de l'autor i que no s'ajustava als propòsits de la llei. Però les discrepàncies eren evidents, no només en el Partit Liberal, pel poc suport del Govern al seu ministre, sinó també en el si del Partit Conservador, que no s'oposà en bloc al projecte. En matèria social, uns i altres evidenciaren tensions internes que fracturaven els dos grans partits de la limitada democràcia espanyola. La multiplicitat d'interessos immediats que s'articulaven rere discursos i ideologies afloraren davant la urgència de respondre als problemes socials, relegats durant molts anys, que ara havien emergit sense que fos possible donar-los una resposta unitària. En aquest afer, liberals i conservadors es dividien internament entre intervencionistes i antiintervencionistes, i la divisió els portava a convergir més amb certs sectors del partit oposat que no pas amb els seus propis correligionaris. Dato, per exemple, s'entenia millor amb Canalejas que no pas amb Silvela, i aquest, per altra banda, sintonitzaria més amb López Puigcerver i, fins i tot, amb Moret, que no pas amb un ministre d'agricultura que s'atrevia, no tan sols a plantejar una reforma agrària, sinó fins i tot una reforma obrera.

La brevetat i la vaguetat del projecte eixamplaren el camp de la discussió, que s'acabà convertint en un debat, molt ampli i molt teòric alhora, sobre els múltiples aspectes de la *qüestió social*. El fet que els catalanistes no hi volguessin intervenir, visiblement molestos un cop conegueren les intencions reals de Canalejas, contribuí a situar el debat en termes excessivament filosòfics i inconcrets, allunyats dels problemes reals del món fabril. Inicialment, els esforços de l'oposició conservadora giraren a l'entorn de desautoritzar el projecte remarcant l'aïllament del ministre. S'esforçaven a denunciar que l'Institut que ara es planificava no era més que un dels tres pilars d'un triple intent de Canalejas per portar el socialisme al Govern. El projecte de reforma agrària per posar fre a l'absentisme dels terratinents i l'estudi sobre la supressió de l'impost de consums i la seva substitució per un impost progressiu eren les altres amenaces que l'ambició del ministre planificava. S'esforçaren a ressaltar la manca de suport dels altres membres del Govern a aquestes pretensions i a remarcar l'absència dels ministres de Governació i Hisenda i del mateix cap, Sagasta, durant els debats parlamentaris. El llarg discurs del Marquès de Figueroa, en nom dels conservadors, només iniciar-se la primera sessió, ja indicava que s'estava debatent molt més que una mera reorganització de l'administració laboral de l'Estat. El que aleshores s'estava confrontant era l'intent d'alguns liberals de situar la qüestió en termes de recol·locació de les relacions patrons-obrers amb una colla de mesures gravoses per a la

indústria, amb el punt de vista conservador en matèria social, que es basava en polítiques que acceptaven un esforç pressupostari addicional en temes assistencials o de regulació d'alguns aspectes del món fabril (previsió, accidents, treball dominical, etc.), a canvi d'una política proteccionista dels interessos empresarials que compensés els possibles increments de costos. Per altra banda, els projectes liberals, deia, podien portar els obrers a creure, equivocadament, que tenien raó en les seves reclamacions, cosa que els portaria a seguir reivindicant i, per tant, a aprofundir la fractura social. La política conservadora, en canvi, tenia com a objectiu fonamental calmar els ànims mitjançant mesures d'ajut als obrers que invalidessin els discursos reivindicatius, acompanyades de mesures reeducadores i remoralitzadores que permetessin superar el sindicalisme destructiu ³⁴.

El discurs conservador de Figueroa, a ulls de Silvela, el seu cap de minoria, no havia contribuït prou a remarcar "*...que el giro que estáis dando (a la cuestión social) es el peor, el más triste, el de más lamentables consecuencias que a esta cuestión se pudiera dar*". Tenia raó Azcárate quan, des del punt de vista liberal, afirmava que "*...No se puede pensar en soluciones felices de la cuestión social sin una organización fuerte y estable del poder público...*". Però, a parer de Silvela, l'intervencionisme de l'Estat s'havia de basar fonamentalment en la defensa de la llibertat i la propietat, cosa que xocava no ja tan sols amb les pretensions dels projectes liberals sinó que també posava implícitament en qüestió alguns plantejaments del seu propi partit, com els que, durant el ministeri de Dato, havien acabat en llei. En parlar d'intervencionisme de l'Estat, Silvela afirmava que "*...he oído muchas veces, y siempre con asombro, hablar en términos despectivos de la solución de los mausers, como opuesta a las soluciones pacificadoras de las cuestiones sociales. Preciso es que sobre este punto se desvanezcan las dudas y las preocupaciones. Observador muy superficial será, a mi entender, el que no vea en el mauser, representado en él los adelantos del armamento, de la balística y de los elementos de defensa del poder público, una de las muchas manifestaciones y pruebas de que una inteligencia superior e infinita rige el mundo y es garantía del progreso de la humanidad (...). Si al venir a la vida pública las masas que hemos traído con el sufragio universal, si al regimentarse con la prensa de gran circulación, al ofrecerse como elemento y materia para partidos nuevos (...), todo eso hubiera coincidido con el mantenimiento de las antiguas fuerzas y con el primitivo fusil y la bolsa de pólvora y balas que bastaban para constituir un soldado a principios del siglo XIX, quizás nos encontraríamos hoy frente a frente de una revolución*

---

³⁴ DSC, 1-5-1902, pp. 622-624.

sangrienta, de suerte que ese mauser de que se habla con desprecio y que ha relegado a los museos de antigüedades las barricadas de principios del siglo, ese es el que constituye la garantía de la prudencia y de la medida de los partidos socialistas." A les afirmacions de Silvela i als aplaudiments de la minoria conservadora, Azcárate respongué que *"...esta es la base de vuestra estabilidad"*, a la qual cosa, Silvela replicà que *"...Menguada base sería buscar la estabilidad en la fuerza. La fuerza no es más que un factor de la estabilidad (...), es preciso que esté acompañada de la razón (...). Eso es lo que, a mi juicio, debéis tener presente, y no confiar exclusivamente en las concesiones, en las ofertas, en las adulaciones, en las satisfacciones y en las reivindicaciones que al pueblo se hagan, sino manteniendo, en primer término, la fuerza y la superioridad del Estado, acompañados de las concesiones y de las reformas que la práctica y la experiencia recomienden como precisas y como justas. Y esto es lo que yo veo un tanto desequilibrado en el programa del Sr. Ministro de Agricultura..."*³⁵.

La contundència del discurs de Silvela ajudà a fixar la línia que separava els objectius socials de liberals i conservadors. Uns i altres havien assumit la necessitat d'enfrontar-se als problemes, fins aleshores ignorats, però xocaven en les formes i estratègies que calia seguir. Hi havia una ortodòxia liberal que assumia cada cop més la necessitat de resituar les relacions patrons-obrers a través d'una intermediació dels poders públics. Aquesta estratègia xocava amb l'ortodòxia conservadora, centrada en la combinació de força i flexibilitat que Silvela exemplificava amb el símil del màuser, que complementava la política social basada en la mena de lleis que, puntualment, els conservadors havien aprovat durant el seu anterior govern. Quedaven fixats els límits marcats per les direccions d'ambdós partits, però no era tan evident que hi hagués una homogeneïtat interna sobre aquesta qüestió. El dèbil suport del mateix govern de Sagasta a les propostes de Canalejas fou una bona mostra de les tensions que aquests afers comportaven en les files d'uns partits que fins ara s'havien mostrat força més homogenis. Igualment, des de la perspectiva conservadora no quedava clar fins a quin punt Dato o Maura combregaven amb aquesta combinació de força i assistència que Silvela proposava. El caràcter sovint erràtic de la política social espanyola en aquells anys fou fruit directe d'aquests enfrontaments i d'aquestes transversalitats entre partits.

---

³⁵ DSC, 1-5-1902, pp. 625-627.

Les sessions foren una fidel mostra d'aquestes tensions, que es traduïren en múltiples enfrontaments, no només entre govern i oposició, sinó també entre membres d'un mateix partit. Canalejas fou atacat per López Puigcerver, representant de l'ala liberal-individualista del seu grup. L'acusava d'un abús d'intervencionisme i d'anar en contra de les lleis del lliure mercat i de la llibertat individual que tant havia costat aconseguir. El recolzaren no només part dels diputats liberals, sinó també bona part dels conservadors, fins al punt que Canalejas hagué de reconèixer que "*...el discurso de mi digno amigo, el Sr. López Puigcerver reduce mi personalidad en el Gobierno, en la mayoría y en la política española, a condiciones que yo no puedo soportar dignamente.*". Més endavant, adduïa que "*...el discurso del Sr. López Puigcerver ha sido repetido por el Sr. Silvela*" i per tant, que la transversalitat en matèria social era un fet. Assegurava que, a la vista de les posicions de Silvela, Dato i la seva recent obra eren poc més que una figura decorativa, i qualsevol proposta social procedent del camp conservador era pura ficció, perquè "*...la figura augusta del jefe del partido conservador, con su mauser y su daga, proclamaría la abstención del Estado, buscaría para su deleite las exaltaciones economistas de mi digno amigo el Sr. López Puigcerver, y se inspiraría en el sentido más áspero del individualismo científico o del individualismo político.*"³⁶.

El debat fou llarg, però en cap cas abandonà aquest nivell teòric que portava a parlar de tot sense concretar res. Les denúncies d'uns i altres a les *infidelitats* tant de diputats del seu mateix grup com dels contrincants foren constants, i Canalejas fou pressionat per totes bandes³⁷. El transcurs de les sessions anà evidenciant el sorgiment de dos grans blocs: individualistes i reformistes, els que s'inhibien davant qualsevol mena d'intervenció estatal i els que pretenien afavorir-la. D'entre aquests darrers anà sorgint la majoria suficient que permeté acabar aprovant el projecte. Els diputats conservadors que se sentien pròxims a la necessitat de reformar acabaren recolzant el text que abans el seu partit havia combatut en bloc. Però abans d'arribar a aquest punt van caldre alguns retocs prou significatius. Superant els recels de Silvela, Burgos intervingué per defensar, des d'un punt de vista conservador, el projecte d'Institut, al·legant que les reformes "*...no pertenecen al socialismo, y es necesario por previsión prudente de los gobernantes y de los estadistas, arrancarles de sus manos, hacerlas suyas, porque muchas de estas reformas no son más que reivindicaciones inconscientes de grandes*

---

³⁶ DSC, 1-5-1902, pp. 631-636.

³⁷ Sobre les pressions que rebé Canalejas en aquests mesos, i sobre les continuïtats i discontinuïtats entre liberals i conservadors en aquestes qüestions cal consultar el pròleg de Santiago Castillo a BUYLLA, A. - POSADA, A., MOROTE, L.: *El Instituto del Trabajo. Datos para la historia de la reforma social en España*, Madrid, Centro de Publicaciones del Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, 1986.

principios cristianos sociales. Ahí está la habilidad de los estadistas, en arrebatarnos esta bandera que indebidamente ondean.". Per aconseguir-ho, Burgos, com els reformistes conservadors, es declaraven partidaris del programa de la democràcia cristiana alemanya. Defensaven l'acció estatal en fixar una jornada laboral màxima i un salari mínim, per mitjà de juntes mixtes de patrons i obrers en cada localitat, el descans dominical i les ja aprovades lleis d'accidents laborals i del treball de dones i nens. Paral·lelament, això s'hauria de complementar amb mesures d'higiene i prevenció, que concretava en "*...policía en el trabajo, higiene en las viviendas de los obreros, creación de los gremios, despojándolos de lo que tenían, en lo antiguo, de monopolio, haciendo que ellos tengan sus cajas especiales de ahorro, estableciendo el seguro del obrero, organizando dentro de estos gremios tribunales especiales para dirimir las contiendas*"³⁸.

Burgos, fins i tot es mostrà contrari a l'impost de consums i favorable a mesures que avancessin cap a la progressivitat fiscal. Això els apropiava als plantejaments del liberalisme més avançat, denunciat per l'ortodòxia del seu partit. Tot i que Burgos i els diputats reformistes evitaven caure en l'error de la *democràcia social*, com definien el projecte de Canalejas, era clar que hi havia una creixent proximitat entre els principis d'uns i altres. Aleshores, Canalejas, veient-se recolzat, aprofità per explicitar l'aposta per la inspecció de treball que tants recels havia despertat en Ferrer-Vidal. L'objectiu de l'Institut, digué, havia de ser recollir dades per conèixer bé la realitat obrera, però ni això es podria fer sense un bon cos d'inspectors ni serviria per a res sense una acció executiva que fes eficaces les lleis aprovades i les que s'aprovesin en un futur. El fet d'apostar per aquestes inspeccions fou l'obstacle insalvable que impedí la unitat entre els reformistes conservadors i el projecte liberal de Canalejas. Com a màxim, els conservadors acceptaven una inspecció basada en juntes mixtes de base local i, a poder ser, les reduïen a comissions internes de cada empresa. El ministre, en canvi, entenia que calia emprendre les tasques d'inspecció tan aviat com fos possible, basades en un cos de nova creació, i féu constar que "*...la inspección tendrá en su día desarrollo con los elementos locales, pero ahora, por lo pronto, se necesita la vigorosa iniciativa del Estado central*"³⁹. Burgos i Romero Robledo insistiren en la necessitat de seguir l'experiència belga, on d'una inspecció basada en consells locals de treball s'havia acabat passant a un model articulat a l'entorn d'uns consells interns de cada fàbrica. Acabaren presentant diferents esmenes en aquest sentit, però foren

---

³⁸ DSC, 5-5-1902, pp. 680.

³⁹ DSC, 6-5-1902, pp. 712.

retirades a última hora, un cop el ministre acceptà eliminar els articles que donaven peu al polèmic cos d'inspectors, i reduir, per tant, l'Institut projectat a un mer centre de recopilació de dades.

A principis de maig el projecte fou aprovat al Congrés. Tot feia pensar que superaria el tràmit al Senat perquè, un cop aconseguit cert suport entre els conservadors i retirats els aspectes més polèmics, no havien de sorgir noves dificultats. Malgrat que la fi sobtada de la legislatura ho va estroncar, la tebiesa del que s'havia aprovat al Congrés explica que el projecte pogués ser reprès l'any següent per la nova majoria conservadora. Per evitar ensurts inesperats al Parlament, aleshores fou tramitat com a decret i, a 1903, fou inaugurat sota el nom d'*Instituto de Reformas Sociales*, sovint considerat el primer organisme social autènticament efectiu a Espanya. Pretenia superar les limitacions de la preexistent *Comisión de Reformas Sociales*, de 1883, i era l'hereu del projecte de Canalejas, tot i que no en conservava l'ambició inicial i va quedar tancat en els estrictes límits informatius que havia marcat el definitiu redactat en el Congrés, com a mínim, fins a la reorganització de 1907, en què començà a incloure els serveis d'inspecció.

L'obertura de l'Institut de Reformes Socials, el 1903, significava haver passat de discutir un projecte poc precís però força ambiciós a aprovar un text que establia un organisme innocu, dedicat únicament a la recerca d'informació, sense cap capacitat inspectora ni executiva real. Un clar reflex d'aquests canvis el trobem en l'evolució del tractament que aquest projecte meresqué a la premsa de Barcelona. En un principi, el projecte de Canalejas havia estat rebut amb molta antipatia, sobretot pel *Diario de Barcelona*. Ja des d'abans de les discussions es feia ressó de les dificultats amb què el ministre s'estava trobant en el si d'un Govern preocupat per la successió de Sagasta. El 14 d'abril informava que "*...no pocos ministeriales aseguran que no le seguirán en estos radicalismos sociales y anticlericales, y desde el señor Sagasta hasta el señor Moret hacen y harán todo lo posible para evitar que el señor Canalejas llegue al término de su viaje en compañía de ellos...*", perquè "*...respecto del problema obrero, nada podrá resolverse por medio de leyes que regulen las horas, el jornal y las condiciones de trabajo, y nada de esto interesa tanto al proletariado como el abaratamiento de la vida*"⁴⁰. Confiava, doncs, en el desprestigi de Canalejas entre els membres del propi Govern, i no s'estava de combatre les mesures socialistes desacreditant-les i contraposant-les a una preferible baixada de preus, que pretenia aconseguir mitjantçant la reducció dels impostos a la indústria. No

---

⁴⁰ *Diario de Barcelona*, 14-4-1902.

és cap casualitat, doncs, que el *Diario* es convertís en el portaveu oficiós de la patronal barcelonina en un moment en què la seva indignació pels projectes de Canalejas els havia absentat del Parlament. No hi participaven obertament, però seguien els debats de prop, i no deixaven d'escriure les seves impressions. La més important, la *Exposición dirigida por el Fomento del Trabajo Nacional de Barcelona al Sr. Ministro de Agricultura y Obras Públicas, Excm. Sr. Canalejas*, que el *Diario* va publicar el 15 d'abril, just abans de començar-se a discutir el projecte al Congrés ⁴¹.

Els patrons catalans, encara que lamentaven no haver estat consultats, escrivien a través del Foment perquè consideraven "*..oportuno exponer su criterio, a fin de anticiparse a cualquier resolución gubernativa*". Lamentaven que a Espanya s'hagués fet tan poc per aconseguir l'harmonia entre patrons i obrers. Però era fals, deien, que no hi hagués un pensament propi sobre aquestes qüestions. Hauria estat desitjable que en projectar la *Dirección del Trabajo*, Canalejas hagués tingut en compte els molts treballs que des de Barcelona s'havien anat publicant sobre la qüestió. Per això pretenien traslladar al ministre el rerefons ideològic d'aquest conjunt de publicacions ignorat des de Madrid. D'entrada, deien, calia "*...distinguir la cuestión obrera de las demás que informan el actual estado de lucha social...*". A diferència d'altres esferes, l'individualisme bàsic que havia de presidir les relacions polítiques i socials en els països moderns havia de ser alterat per un cert grau d'intervenció pública en matèria industrial. Un intervencionisme que "*...consiste en distinguir lo que en el derecho industrial ha de ser prohibitivo e imperativo de lo que ha de ser permitido o dejado a la libre aceptación de los interesados, siendo la norma llamada a determinar los límites de estas dos esferas el interés social*". D'acord amb aquesta distinció, "*...el Estado sólo debe intervenir directamente en la esfera económica cuando en ella ocurre algo que trasciende al orden público o a la subsistencia del orden social...*". Partint d'aquest criteri, entenien lògic que "*...al conocer los primeros propósitos de presentar una serie de leyes orgánicas que regulen las relaciones entre el capital y el trabajo (...), nuestros temores (...) recrudezcan, pues nada puede esperarse de la acción de los medicamentos cuando estos no obran directamente sobre el organismo ni este es capaz de asimilarlos*". Aquest organisme de què parlaven era el primer objectiu que, al seu entendre, havia de tenir la intervenció pública: la d'organitzar les formes de treball d'acord amb una "*...estructura propia y natural (...), la más adecuada al fin de la naturaleza y fin de la industria*". Es tractava

---

⁴¹ *Diario de Barcelona*, 15-4-1902.

d'assumir que la *corporación gremial* era la més natural estructura organitzativa per al treball industrial, i que fins que les noves relacions basades en aquest principi no fossin regulades per l'Estat, cap legislació tindria èxit ni sentit, perquè conduiria a la revolució i al caos social. La "familia industrial", entesa així, reuneix "...*todos los atributos de una familia, a saber: hogar, religión, patrimonio, beneficencia, escuela, así como su autoridad, su poder encargado de cumplir todos los fines de la sociedad y de dirimir todas las contiendas...*", i per això, "...*sólo será fructuosa aquella acción gubernamental que se ejerza en consonancia con las necesidades y aspiraciones que dentro de estos organismos se manifiesta. Por eso no podemos creer en la eficacia de la labor legislativa que se nos anuncia, si tiene que obrar sobre los elementos personales de los establecimientos industriales, o sueltos y desorganizados u organizados de un modo que podríamos denominar negativo. Negativa resulta para el fin natural del trabajo industrial (...) la organización de obreros solos, realizada para hostilizar a las asociaciones de patronos solos.*"⁴².

El fet que fos el mateix Lluís Ferrer-Vidal qui, juntament amb Josep Albert Barret, signés en nom del Foment aquesta exposició és indicatiu de fins a quin punt la patronal catalana no es movia al marge del joc parlamentari. Ferrer-Vidal, que havia interpellat contundentment el ministre Canalejas pocs dies abans, no participaria ara en el debat sobre l'Institut del Treball però hi intervindria corporativament des de fora del Parlament i en faria un seguiment ben directe des de la premsa. Paral·lelament, la patronal barcelonina no abandonava altres estratègies. Així, el temor davant les veus que procedien del Parlament degué ajudar a revifar la fins aleshores adormida Junta de Reformes Socials de Barcelona⁴³. El mateix *Diario* i *La Vanguardia* informaven de l'"*acaloradísima discusión*" que hi suscitaren els intents del governador civil per incrementar el control sobre el compliment de la legislació laboral, i de com això suscità accions immediates per part dels grups benestants de la ciutat⁴⁴. Els acords a què s'arribà, malgrat les discussions, no podien ser gaire ben vistos pels patrons:

---

⁴² *Diario de Barcelona*, 15-4-1902.

⁴³ No és cap casualitat que l'única documentació conservada a l'arxiu de l'Ajuntament sobre la Junta de Reformes socials des de 1883 sigui un expedient (només onze fulls) datat just en aquests mesos, que fa referència principalment a la forma d'organitzar la junta i a l'habilitació dels locals on s'hauria de reunir (Vid. AMAB, Governació, D, 517/1902, *Expediente de la Junta Local de Reformas Sociales*).

⁴⁴ *Diario de Barcelona*, 17-4-1902.

"- *Que se cumpla la jornada máxima de once horas de trabajo en talleres y fábricas, multando a los patronos que falten a esta disposición, cerrándose temporal o definitivamente sus establecimientos por atentado a la salud pública en caso de que la falta lo requiriese.*

- *Que se prohíba el trabajo nocturno a los menores de edad.*

- *Que se les dé un salario mínimo suficiente para cubrir sus necesidades vitales, indicando como máximo de trabajo, 66 horas semanales.*

- *Que se impida a los obreros menores de 14 años, como debe hacerse con los mayores, la limpieza de los motores cuando estos se hallen funcionando.*

- *Que esta disposición conste en letra clara en carteles expuestos en talleres y fábricas.*

- *Que no trabajen de noche las obreras que tengan que lactar a sus hijos.*

- *Que no se consienta trabajar a las mujeres desde seis semanas antes del parto hasta seis semanas después, reservándoseles el empleo.*

- *Que no se admita a trabajar a los niños menores de doce años y a las niñas menores de catorce si no saben escribir, haciendo responsables de la transgresión de este artículo a los patronos.*

- *Que se hagan las reformas que indique la inspección facultativa en las fábricas, talleres e industrias domésticas, multando a los contraventores de esta disposición o cerrándoles los establecimientos si así fuese considerado conveniente.*

- *Que en las horas en que no trabajen los adolescentes se extienda el paro a los demás obreros.*

- *Que deben tenerse muy en cuenta las conclusiones adoptadas en el Congreso Internacional de Higiene celebrado en París en 1900."*⁴⁵

El governador es comprometé a informar l'executiu de les voluntats de la junta, tot i que no podia comprometre's a peticions que anaven força més enllà de la legislació establerta i que suposaven un clar enfrontament amb els interessos de l'empresariat. No és estrany que a la vista d'això, les corporacions decidissin actuar en paral·lel per intentar solucionar el problema des d'altres perspectives. Davant la revifalla de l'adormit projecte de Comissió de Reformes Socials que, des de 1883, mai havia reeixit a Barcelona, el Foment va acordar "*...nombrar una comisión de reformas sociales que empezará por lograr que todos los centros industriales de España lleguen a una inteligencia para todo lo que se refiera a legislación social, y luego en otra instancia, sobre la conveniencia de crear en el Fomento un Museo Social y una sección de estudios referentes al trabajo; así como tomar parte en la información abierta en el ministerio de la Gobernación para sustituir el impuesto de consumos*"⁴⁶. Paral·lelament, seguiren altres camins. Immediatament es convocà a una reunió els representants de Foment, de l'Institut Agrícola Català de Sant Isidre, de la Societat Econòmica

---

⁴⁵ *La Vanguardia*, 17-4-1902.

⁴⁶ *Diario de Barcelona*, 2-5-1902.

d'Amics del País, de la Cambra de Comerç, de l'Ateneu Barcelonès, de la Unión Mercantil i de la Lliga de Defensa Industrial i Mercantil. Es reuniren per procurar impulsar l'establiment de societats mutuels patronades per a vetllar per la previsió i l'estalvi obrer. D'aquí en sortí l'obertura de la subscripció pública que hem vist abans, que donaria els capitals inicials per fundar la Caixa de Pensions. Era una iniciativa lligada a l'experiència de la recent vaga general, però esperonada, sobretot, per aquests intents paral·lels del Govern, que havien revifat les peticions de la Junta de Reformes Socials i que eren vistos amb tant recel per les classes benestants barcelonines. Igualment, altres iniciatives caminaven en el mateix sentit. L'Ajuntament, amb majoria catalanista i alcalde conservador, reactivava l'enèsim projecte per a l'extinció de la mendicitat a través d'una renovada junta de caritat i, per altra banda, agrupacions de catalanistes catòlics organitzaven una *Obra Pia en favor dels pobres de Catalunya*. Es tractava d'una bateria de projectes amb l'implícit objectiu d'apuntalar un model alternatiu a les iniciatives del Govern. Es pretenia demostrar la inutilitat de projectes socialistes com el que Canalejas estava defensant al Congrés i que, si tot anava com tenien previst, deia el *Diario de Barcelona*, acabaria derrotat pels seus correligionaris.

L'estratègia era ben clara, i les ganes de veure derrotat Canalejas eren més grans cada dia que passava. No obstant això, el projecte sortí aprovat a última hora gràcies a la intervenció de bona part dels vots conservadors. Tanmateix, la decepció que això hauria suposat fou compensada per les limitacions del text que n'acabà sortint. L'Institut rebia el vist-i-plau del Congrés, però sense preveure tasques que anessin més enllà de la pura recopilació de dades. Dinou anys després de constituïda la *Comisión de Reformas Sociales*, el nou regeneracionisme espanyol acabava aprovant un Institut pràcticament amb les mateixes atribucions que la poc exitosa Comissió. No és estrany que el *Diario de Barcelona* se sorprengués d'un resultat que no esperava però intentés tranquil·litzar els seus lectors. El projecte, deia, havia tirat endavant tot i les dificultats perquè "*...como los diputados proponen y en el Congreso por no sé qué arte de magia del señor Romero Robledo dispone, se levantó este incansable batallador político ofreciendo el ramo de olivo al señor Canalejas, y la paz se hizo...*". No obstant aquests recels, es felicitava per l'acció dels dissidents conservadors, perquè "*...al transigir con lo más sustancial del proyecto, no comprometieron nada de lo esencial de la doctrina conservadora. El Instituto del Trabajo, tal como el proyecto ha quedado, no es más que un negociado de estadística, y no creo que el Senado oponga ninguna dificultad a su aprobación.*"⁴⁷. Bona prova de la tranquil·litat amb què podien respirar era la valoració que en

---

⁴⁷ *Diario de Barcelona*, 13-5-1902.

feia *El Diluvio* tan bon punt es va veure que el text sortiria aprovat en la seva versió desvirtuada:

*"Ya tenemos, más o menos tímida y esbozada, la revolución en el poder. ¿Dónde están aquellos que hace pocos meses, como el Señor Maura, pedían la "revolución arriba" para evitar que se haga la "revolución abajo"? ¿Por qué se espantan como mujeres los que la invocaban como hombres? (...) Si fracasa Canalejas con su programa? Mejor. Así se habrá demostrado que sigue dominando la constelación histórica, en virtud de la cual sólo se hacen aquí revoluciones desde abajo, y que cuanto dicen los de arriba es pura ficción."*⁴⁸

10.4.- De la consolidació del primer reformisme a la ruptura dels anys vint. El fracàs d'un model social

Al marge dels resultats finals, el fet que el Parlament debatés aquestes qüestions era indicatiu d'un canvi important. El reformisme guanyava adeptes en el si dels dos grans partits, i fins i tot els fabricants de Catalunya eren conscients de la necessitat de reformes, si bé temien l'abast i el caràcter que aquestes podien agafar a mans d'uns governants que veien massa allunyats de la realitat fabril. De moment, a 1902, podien respirar tranquils perquè havien pogut frenar els aspectes més ambiciosos de l'Institut del Treball i s'havien assegurat que quedés restringit a tasques informatives i estadístiques. A més, la fi sobtada de la legislatura impedí que el text sortís aprovat al Senat. Malgrat això, el projecte fou reprès immediatament sota el nom d'*Instituto de Reformas Sociales* i fou aprovat el mateix 1903⁴⁹. Que l'interès en la qüestió no era una mera dèria personal de Canalejas, com volia reflectir el *Diario de Barcelona*, ho prova el fet que ho reprengué un govern conservador (presidit per Silvela, el defensor del màuser en matèria social!).

El nou Institut, hereu de l'antiga i mai reeixida Comissió de Reformes Socials (1883) i del projecte d'Institut del Treball, de Canalejas (1902), no fou un més de tants intents fallits, sinó que acabà convertint-se en el pilar del primer reformisme a Espanya. Tant la seva obra com les seves mancances són força conegudes, més a nivell central que no pas en la seva implantació

---

⁴⁸ *El Diluvio*, 4-5-1902.

⁴⁹ R.D. 28-4-1903.

real en el territori, i no és ara el moment de repetir-les ⁵⁰. Ens limitarem a reflexionar sobre alguns punts que permetin situar el paper que jugà en el context de l'evolució de la política social espanyola. D'entrada, que el nou govern l'aprovés per decret, és indicatiu tant de la urgència d'afrontar la qüestió, sense les dilacions del tràmit parlamentari, com de la necessitat d'acotar les atribucions d'aquest reformisme en els límits que els conservadors consideraven justos. Malgrat aquesta celeritat en la tramitació, el naixement i la posada en marxa del nou organisme fou un procés lent, degut, en bona mesura, a les dificultats d'aconseguir la representació obrera i patronal que pretenia. A això hi degué contribuir tant la inexistència de censos fiables d'associacions obreres i patronals com el desinterès amb què uns i altres reberen la iniciativa del Govern. El resultat fou que fins gairebé un any després d'aprovat, l'Institut no pogué constituir-se. L'abril de 1904 entrava en funcionament, amb un esquema organitzatiu força flexible, que responia tant a la migradesa dels pressupostos que s'hi destinaven com a la necessitat de compaginar un plantejament minimalista d'entrada amb les possibilitats de creixement futur.

Si el comparem amb les intencions mostrades per Canalejas, l'Institut dels conservadors quedava molt limitat. No només s'havia substituït una estructura que es basava en personal funcionari per una altra de càrrecs honorífics no remunerats, sinó que també havia passat de dependre del Ministeri d'Agricultura i Obres Públiques, el més tècnic i menys polític, a subordinar-se al de Governació, el menys tècnic i més polític. Per altra banda, tampoc es contemplava la descentralització de l'organisme sinó que s'ubicava en una única seu a Madrid, que confiava en la tasca d'unes Junes locals i provincials que, en molts casos, mai arribaren a constituir-se. Els seus objectius, per altra banda, es restringien a l'estudi i anàlisi de la realitat obrera, i no contemplaven explícitament les funcions inspectores i executores que Canalejas havia pretès donar-li. Malgrat tot això, a la pràctica, la flexibilitat del projecte comportà que al cap de pocs anys s'aprofundissin els objectius inicials sense necessitat de plantejar cap reforma legal, cosa que li va permetre anar guanyant credibilitat entre tots aquells que l'havien rebut amb escepticisme. D'acord amb el plantejament de 1903, estava regit per un Consell de 42 membres, d'entre els quals, 30 eren elegits directament pel Govern i els 12 restants eren escollits a parts iguals entre patrons i obrers. Les funcions encomanades per aquesta junta rectora les executava una curta plantilla formada per tècnics i administratius, que pretenien dur a terme els ambigus objectius fundacionals:

---

⁵⁰ L'estudi fonamental sobre l'Institut és el de PALACIO MORENA, Juan Ignacio: *La institucionalización de la reforma social en España, 1883-1924: La Comisión y el Instituto de Reformas Sociales*, Madrid, Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, 1988.

- Preparar la legislació laboral.
- Tenir cura de l'execució de les lleis de treball vigents.
- Afavorir l'acció social governamental en benefici del benestar obrer.

Aquests foren l'organigrama i els plantejaments que regiren l'Institut fins a la reorganització de 1919. El simple fet d'existir durant un període tan llarg ja és indicatiu d'un cert èxit, en un context en què tots els projectes d'aquesta mena fracassaven ràpidament. La gran assignatura pendent fou la manca de representativitat que comportaren les dificultats per constituir juntes locals i provincials. A 1923, el propi Institut havia de reconèixer que només havia aconseguit constituir juntes en menys de 1.500 dels 9.000 municipis espanyols, i que només 63 d'aquestes juntes mantenien contacte amb la institució central ⁵¹. No es tractava només de dificultats tècniques lligades al procés d'elecció, sinó que les relacions amb aquestes juntes eren complicades i poc clares. Ni tan sols després del llarg període de l'elaboració del nou cens, entre 1912 i 1916, s'aconseguí accelerar-ne la constitució, i empresaris i treballadors s'hi seguiren mostrant força reticents. A més, encara que legalment eren organismes gestionats des dels ajuntaments i diputacions, i per tant, independents de l'Institut, a la pràctica, aquest volia convertir-les en el braç executor de la seva obra.

Al marge d'aquestes dificultats, l'Institut podia funcionar, encara que no aconseguís implantar-se al territori, i hom podia dir que realitzava una tasca important en la mesura que anava aglutinant accions fins aleshores disperses en diferents ministeris. De moment, però, entre 1903 i 1906 la seva obra no suscità massa controvèrsia, perquè quedà sempre acotada dins els estrets límits informatius i consultius que li havia marcat el govern Silvela. No per casualitat, els problemes i les reticències prengueren nova volada durant la següent legislatura liberal. El març de 1906, el govern de Moret pretengué endegar els serveis d'inspecció de treball a través de l'Institut, al·legant que això responia a l'objectiu inicial, de tenir cura de l'acompliment de la legislació laboral vigent ⁵². Durant el semestre de govern de López Domínguez, a finals de 1906, el projecte quedà paralitzat, però es reprengué amb força un cop Moret tornà al poder, el 1907. S'establiren uns serveis d'inspecció central, que coordinarien les tasques de supervisió de les vuit grans regions industrials en què es dividia el país, d'extensions variables però d'un pes fabril similar. El control sobre el terreny el farien els inspectors provincials i els seus auxiliars, els

---

⁵¹ PALACIO MORENA, J. I.: *La institucionalización...*, p. 118.

⁵² R.D. 1-3-1906.

encarregats de visitar les fàbriques i vetllar per l'acompliment de la llei, que estarien a les ordres dels inspectors regionals. De moment, a 1907 es crearen les places regionals i s'estipulà que progressivament s'anirien dotant les inspeccions provincials. La lenta implantació que es preveia no era una qüestió de pressupost, perquè eren càrrecs a temps parcial, compatibles amb qualsevol altra professió, sinó més aviat de capacitat d'imposar el control a cada província. Com que s'estipulava que, mentre no hi hagués dotada la plaça d'inspector en una demarcació, aquesta tasca l'exerciria la Junta de Reformes Socials de la província, era lògic que succeís el que va passar a Barcelona. La Junta provincial, fins aleshores poc activa, degué rebre pressions per tal que evités la concessió de la plaça i controlés la inspecció. Com que el cos d'inspectors estava regulat per decret, mentre que el funcionament de la junta ho estava per llei, s'acusà l'Institut de saltar-se la jerarquia normativa més elemental. L'Institut al·legà que, òbviament, el decret era un desenvolupament dels criteris de la llei i que, per tant, l'actuació del Govern s'ajustava a dret ⁵³. No sabem on acabà la polèmica. Convindria resseguir el cas i veure fins a quin punt prosperaren els projectes de l'Institut, però si hem de creure les informacions oficials de Barcelona, la inspecció havia quedat consolidada des d'aleshores, perquè els anuaris estadístics de l'Ajuntament informaven periòdicament de les accions empreses. Per a 1911, per exemple, notificaven que al conjunt de Catalunya, la inspecció de l'Institut havia realitzat més de 140.000 visites entre els obrers. Tanmateix, les informacions que en publicaven no indiquen la composició dels cossos d'inspecció i, a més, es limitaven a perfilar els salaris i jornades laborals per oficis, localitats i edats ⁵⁴. Faltarien més dades per veure si incidiren realment en el control de les formes de treball i en la resolució de conflictes, tot i que res fa pensar que aquests inspectors anessin més enllà de la recollida de dades. Encara que en alguns casos pogués funcionar aquesta inspecció, la tasca de l'Institut era realment limitada. Com a mínim fins a l'aparició del Ministeri de Treball, a partir de 1920, no es pot parlar d'una infraestructura suficient i prou autònoma per assegurar un control estatal de les pràctiques laborals. És un tema que convindria estudiar, que no aclareix suficientment Palacio Morena i que és indicatiu dels límits implícits en aquests canvis del primer reformisme liberal. De moment, l'episodi ens serveix per remarcar la continuïtat de l'hostilitat patronal cap als projectes estatals, més enllà del que poguessin acceptar públicament. No és estrany que aquells patrons que, com Rusiñol i Ferrer-Vidal, protestaren quan Canalejas plantejava la necessitat d'aquests controls sobre la indústria, i que es calmaren quan veieren que el projecte aprovat definitivament evitava les inspeccions,

---

⁵³ PALACIO MORENA, J. I.: *La institucionalización...*, pp. 89 i ss.

⁵⁴ *Anuario estadístico de la Ciudad de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1911, pp. 554-560.

fossin els que ara sí que estaven interessats en despertar la Junta de Reformes Socials per mobilitzar-la contra les pretensions del nou govern liberal.

La següent etapa en la tendència a l'aprofundiment de competències la constituí l'aparició de l'Institut Nacional de Previsió, que pretenia organitzar un sistema públic d'assegurances obreres. A diferència de la inspecció de treball, es va concebre com a un òrgan independent, adscrit a l'Institut. Com que la idea de fomentar l'assegurança partia de la realitat mutual i actuarial preexistent, el projecte mirà de perfilar-se a partir de les opinions que es recolliren a la Conferència de Previsió Popular, que havia organitzat l'Institut ja a 1904. En aquella trobada s'acordà no tan sols la constitució d'una *Caja Nacional de Seguro Popular* sinó també el perfil que aquesta havia de tenir. Després de llargues discussions, s'acabà adoptant com a criteri la instauració d'un organisme dedicat a la previsió, més que no pas una caixa pròpiament dita, perquè s'acordà aprofitar la xarxa de caixes d'estalvi locals que ja existien. Amb aquests objectius, a finals de 1905, l'Institut de Reformes Socials acordà la creació de l'Institut Nacional de Previsió, que no fou promulgat per llei fins el febrer de 1908 ⁵⁵. Els objectius fonamentals eren el foment de la previsió entre els obrers i les classes populars, així com erigir-se en caixa central que coordinés els fons de les caixes i mutualitats locals. S'establia, doncs, amb caràcter estatal, però no pretenia monopolitzar la previsió, sinó que reconeixia l'existència d'altres entitats, entre les quals destacava la Caixa de Pensions, que Moragas havia començat a muntar a Barcelona, i que pràcticament era l'única que se centrava en la previsió, per més que l'estalvi seguís constituint el gruix dels seus dipòsits. El nou institut, dotat amb migrants pressupostos, difícilment hauria pogut funcionar sense aquests referents: el suport i la infraestructura de tota la xarxa local preexistent i el tàndem format per Moragas i Maluquer, directors de la Caixa i de l'Institut Nacional de Previsió, respectivament.

El primer gran element de discussió a l'hora de configurar la nova entitat havia estat el paper que havien de jugar-hi els òrgans preexistents. El que s'estava discutint, en el fons, era, d'una banda, la conveniència o no d'un projecte de titularitat i control eminentment estatal i, per altra banda, les conseqüències que això podia tenir en les activitats de milers de mútues, d'asseguradores privades i de la Caixa de Moragas. El primer aspecte espantava tots aquells que repetidament recelaven dels excessos que l'intervencionisme estatal podia cometre, i el segon suscitava forts recels entre els titulars d'unes entitats que sovint no eren merament benèfiques. En el cas de Barcelona, la constitució de l'Institut fou un punt clau en la convergència dels

---

⁵⁵ Llei 27-2-1908.

interessos públics i privats en un model social propi, centrat en bona mesura en les idees de Moragas i part de l'empresariat barceloní, i que pretenia influir en el conjunt de la política social de l'Estat. Entre aquests dilemes, Moragas aconseguí trobar una via intermèdia que, a més de ser convincent, li permetia obrir noves esperances per solucionar les dificultats de la Caixa en els seus primers anys de vida i per vèncer la resistència que el seu projecte tenia encara entre part de l'empresariat català. El concepte *llibertat subsidiada* fou el punt intermedi en el qual Moragas i Maluquer situaren el conjunt de la previsió en aquesta primera etapa. Entre el pur liberalisme no intervencionista i l'obligatorietat de l'assegurança obrera que els conservadors havien establert a Alemanya ja feia temps s'acordà bastir un sistema de protecció estatal que es basés en aportacions lliures de qui ho desitgés a un fons de previsió subsidiat per l'Estat però gestionat per les caixes, a l'estil del que s'havia fet a Bèlgica i s'estava provant a Itàlia. Fos per no entrar en conflicte amb les mútues o bé per no plantejar un tipus d'assegurança que les entitats privades no veien prou lucratiu, no s'establí l'assegurança de malaltia, que havia estat la bàsica en el cas alemany i que era la que més preocupava els obrers⁵⁶. Tampoc es cobriren les pensions de maternitat, que ni tan sols es plantejaren en els debats inicials i no aparegueren fins a 1929, ni les pensions per sinistralitat laboral, que continuaren basant-se en la llibertat empresarial de contractar asseguradores privades. En canvi, la gran aposta de l'Institut Nacional de Previsió foren les pensions de vellesa que, significativament, eren poc reclamades per les principals associacions obreres, i menys si no es plantejaven a partir d'aportacions conjuntes empresaris-treballadors-Estat, sinó només amb quotes voluntàriament fixades pels treballadors i amb interessos preferencials concedits per les caixes col·laboradores gràcies a la subvenció estatal que rebien.

Aquest model de previsió no lligava gens amb les pretensions obreres. Ni amb les dels socialistes ni, no cal dir-ho, dels anarquistes, però encaixava perfectament amb les preocupacions de Moragas per al benestar obrer. La seva gran obra benèfica, la Caixa, havia començat a funcionar recentment, però no acabava de rutllar per manca d'imposicions, malgrat el suport de la patronal. És lògic pensar que el subsidi que l'Estat podia concedir per cada llibreta de jubilació fou el que permeté superar els recels inicials de Moragas al projecte d'Institut de Maluquer. Convertir-la en entitat d'interès públic era la forma de salvar la Caixa que feia aigües

---

⁵⁶ MARTÍNEZ QUINTEIRO, María Esther: *La fundación del Instituto Nacional de Previsión. Las primeras experiencias de previsión social*, in MONTERO GARCÍA, Feliciano: *Orígenes y antecedentes de la previsión social...*, Madrid, Ministerio de Trabajo, 1988, pp. 318 i ss.

a poc d'haver començat, i que només substistia perquè no tan sols acceptava fons de pensions sinó també les clàssiques llibretes d'estalvi ⁵⁷.

El que li havia passat a Moragas en projectar la Caixa era similar al que li passà al conjunt del reformisme espanyol a partir del moment que optà per aquesta mena d'assegurances. No només es plantejà en termes més paternalistes que altra cosa, sinó que, a més a més, es prioritzaren les conveniències dels promotors i les reticències dels que en sortien afectats per sobre de les necessitats de la població que es pretenia ajudar. Moragas havia aconseguit mobilitzar tota la gent de pes de Catalunya amb un projecte que presentava com la panacea que resoldria d'un cop el problema social. Moralitzaria els obrers i els introduiria en les virtuts burgeses de l'estalvi i la previsió. No parava compte en què les preocupacions populars i allò que mobilitzava l'obrerisme quedava ben lluny tant de l'estalvi com de la previsió. L'esforç que suposà bastir la Caixa no evità la perpetuació de les reivindicacions basades en preus, salaris i condicions de treball, i ni tan sols es plantejà cobrir l'única eventualitat que el misèrrim salari obrer podia provar de preveure. En els repetits articles en què Moragas s'enfrontava a les mútues, mai va plantejar cobrir amb assegurances l'atenció a les malalties comunes. Això es pot explicar per dos motius. D'una banda, perquè devia veure difícil competir en aquest camp amb l'ajut mutu, si volia que la companyia d'assegurances seguís traient un rendiment econòmic, per més tècniques actuàrials revolucionàries que plantegés, i per altra banda, perquè tampoc podia competir amb la notable assistència municipal que els republicans havien generalitzat des de l'Ajuntament de Barcelona. Per un o altre motiu, l'assistència sanitària en cas de malaltia fou camp vetat tant per a la gran entitat benèfica que pretenia ser la Caixa com per a l'Institut Nacional de Previsió. El sistema de previsió que aleshores es muntava superava amb molt el que hi havia abans, però tenia uns límits molt clars. Caldria esperar encara molts anys per convertir les primeres assegurances públiques en una autèntica Seguretat Social.

El sistema que s'havia acabat muntant a 1908, amb la posada en funcionament de l'Institut Nacional de Previsió, neixia força coix. Quedava subjecte a la voluntat estalviadora d'una població que ni podia ni, segons deien els promotors, volia fer esforços en previsió del futur. Renunciar a les assegurances més atractives, les de malaltia i maternitat, i oferir només prestacions per vellesa significava condemnar el projecte a uns resultats migrats. El públic que

---

⁵⁷ Sobre el poc èxit que les impositions de vellesa tingueren a la Caixa durant els seus primers anys de vida cal consultar NADAL, J. - SUDRIÀ, C.: *Història de la Caixa de Pensions*, Barcelona, Edicions 62, 1981, pp. 95 i ss.. També, PÉREZ BASTARDAS, A.: *Francesc Moragas i Barret i la Caixa de Pensions (1868-1935)*, Barcelona, La Caixa-Servei d'Estudis (Inèdit), 1990, pp. 125 i ss..

podia sentir-se atret per aquesta oferta era molt limitat. La majoria d'obriers i jornalers no podia aspirar-hi, i les capes benestants, estatutàriament, no podien accedir-hi. Maluquer acceptava la xifra de 60.223 afiliats el 1913, i ho considerava un gran èxit perquè deia que l'objectiu fonamental era "*...la enseñanza del seguro popular y la educación de las clases trabajadoras en este sentido, tenga o no consecuencias prácticas para nuestra Caja de Pensiones...*"⁵⁸. Els mateixos promotors donaven per bons els resultats, perquè no era una qüestió de números, deien, sinó de canvi de mentalitat. Però el fet és que els números cantaven, i les mentalitats no canviaven. A Catalunya, la Caixa prosperà gràcies a un nombre relativament important de llibretes d'estalvi, però la perspectiva de Moragas, segons la qual l'ajut estatal aconseguït a partir de 1908 contribuiria a accelerar el ritme de subscripció de fons de jubilació, no s'acomplí en absolut. Igualment, l'Institut sobreviví entre 1908 i 1919 perquè la limitada infraestructura que requeria podia ser costejada amb pressupostos molt migrats. Però ni l'una ni l'altra institució contribuïren gens a calmar els ànims i apaivagar l'agitació social.

El resultat de tot això fou un sistema de previsió migradíssim, que no respon a un puntual error en els càlculs sobre quina mena d'assegurances calia prioritzar sinó a la concepció pròpia dels reformistes conservadors, que fins molt endavant seguïren barrejant intervenció social amb la caritat i els propis negocis. Muntar bons sistemes d'assegurances públics no tan sols hauria posat en perill la pròpia activitat actuarial privada, sinó que hauria comportat uns enormes costos sanitaris a l'Estat, que era preferible, als seus ulls, que els afrontessin l'autoajut mutual, per una banda, i els municipis, a costa d'engrandir el dèficit i ampliar els recàrrecs a l'impost de consums, per l'altra. Igualment, generalitzar una assegurança obligatòria hauria significat renunciar a les connotacions alligadores i moralitzants del model de llibertat subsidiada, i hauria comportat la necessitat de contribucions empresarials al fons públic, força més molestes que les periòdiques caritats que, amb aquest mateix nom, admetia el fons voluntari de previsió cada cop que un *benefactor* ho creia convenient.

Aquest migrat reformisme fou suficient mentre durà la novetat i la relativa bonança econòmica. D'una banda, el creixent esforç assistencial dels ajuntaments ho compensava, i de l'altra, ni l'obrerisme militant s'hi enfrontava perquè no n'esperava gaire res, ni l'empresariat en recelava, perquè el model de llibertat subsidiada no implicava cap cost per als patrons. Amb el pas dels anys, i a mesura que les circumstàncies canviaren, els plantejaments inicials també ho hagueren de fer. El sorgiment de noves zones industrials, amb la consegüent emigració del camp,

---

⁵⁸ Citat per MARTÍNEZ QUINTEIRO, M. E.: *La fundación del Instituto Nacional de Previsión...*, p. 266.

i la forta inflació van comportar l'agudització dels problemes. Les tensions s'agreujaven, sindicats i patronal prenen nova empenta, i les mínimes estructures del reformisme estatal no podien frenar la dinàmica de creixent enfrontament. En el context bèl·lic europeu, a 1917 cristal·litzaren les tensions de forma prou coneguda. L'Estat patí un triple sotrac, a nivell militar, polític i obrer, que, per al que ara ens interessa, comportà una resposta en forma de reorganització de l'Institut de Reformes Socials i dels seus continguts. En un clima cada cop més enrarit i violent, s'entengué que havia arribat el moment de donar una estructura més burocràtica i menys flexible a les funcions que complia l'Institut ⁵⁹. S'engegà un procés que conduiria a la creació del nou Ministeri de Treball i a la progressiva dilució de l'Institut dins del nou organisme, fins que acabaria engolit per aquest a principis de la Dictadura de Primo de Rivera ⁶⁰.

El procés que s'obria com a resultat de la crisi del 1917 suposà un pas clar cap a la jerarquització de les relacions entre l'Estat i els agents socials, afavorit pels aires que corrien i per l'hostilitat d'uns i altres. No cal insistir ara en aquesta evolució, ben estudiada per Palacio Morena, però sí que caldria cridar l'atenció sobre alguns aspectes que permetin suggerir noves vies d'anàlisi. D'una banda, cal remarcar que, al marge de la progressiva pèrdua de funcions que anà significat el creixement del nou Ministeri de Treball, l'Institut de Reformes Socials també s'anava desvirtuant per altres costats. L'octubre de 1919, en el context de la vaga de la Canadenca es forçà la creació de la *Comisión del Trabajo de Cataluña*, un organisme amb representació paritària d'obres i patrons, igual que l'Institut, però presidit directament pel Govern ⁶¹. Tenia les mateixes competències i hauria pogut ser assimilat a un dels instituts regionals que la reorganització de 1919 preveia. El fet que no ho fos és indicatiu de fins a quin punt el Govern era conscient de la problemàtica específica de la conflictivitat a Catalunya i de l'hostilitat que l'entitat reformista despertava entre uns patrons i uns obrers cada cop més radicalitzats. La Comissió havia estat fundada a petició expressa de les corporacions catalanes (Foment, Cambra de Comerç i Cambra d'Indústria), en la línia dels jurats mixtos que defensaven temps enrere. Ara, però, ja acceptaven, com a mal menor, la intermediació estatal. Intentaven salvar l'esperit conciliatori apartant-ne l'IRS de la direcció i cedint-la directament al Govern, en qui confiaven

---

⁵⁹ R.D. 14-10-1919.

⁶⁰ R.D. 8-5-1920 (Creació del Ministeri de Treball), R.D. 2-6-1924 (Substitució de l'Institut de Reformes Socials pel *Consejo de Trabajo*).

⁶¹ R.D. 11-10-1919.

més ⁶². Largo Caballero, representant els socialistes a l'IRS, es queixà del tracte diferenciat que rebia Catalunya i del fet que l'Institut renunciés a reclamar el seu paper en aquest cas. Respongué el subsecretari de treball dient que "...*determinadas cuestiones deben resolverse en conciencia por el que posee el poder ejecutivo, sin solicitar informe de nadie...*" ⁶³. La rèplica era indicativa tant de la convicció de l'especificitat catalana com de la voluntat del Govern d'avançar cap a un model de relacions socials més intervencionista. La Comissió del Treball de Catalunya també fracassà, perquè en no basar-se en la sindicació obligatòria que reclamaven els patrons, s'obria les portes a l'entrada d'obriers anarquistes, cosa que la patronal rebutjà de ple. Malgrat el fracàs, l'experiència serví per remarcar l'especificitat catalana i per sondejar les possibilitats d'una major intervenció, que es consolidarien més endavant amb la creació d'una *Delegación Regia*, que barrava definitivament el pas de l'Institut de Reformes Socials a la regió socialment més conflictiva del país ⁶⁴. Posteriorment, ja durant la dictadura que havia estat recolzada per la patronal barcelonina en demanda de mà dura, l'Institut de Reformes Socials va quedar completament diluït en el si del Ministeri ⁶⁵. Sota el nou nom de *Consejo de Trabajo*, va quedar reduït a funcions purament consultives i s'obrí una via repressora que acabava amb l'estratègia conciliadora que havia presidit la política social espanyola fins aleshores.

L'altre aspecte remarcable també té a veure amb les respostes que des del reformisme estatal havia tingut el context de 1917-1919. S'havia constatat, per una banda, que les accions empreses fins aleshores, i en especial l'assegurança voluntària de vellesa, havien tingut un èxit limitadíssim i, per altra banda, que la conflictivitat social no tan sols no havia baixat sinó que havia reprès una escalada que semblava inaturable. Un i altre factors impulsaren l'aposta cap a un model social d'assegurança obligatòria patrocinada per l'Estat, justament allò que deu anys enrere s'havia rebutjat. És significatiu que els mateixos polítics conservadors que aleshores ho combatien, en canviar el context, ho defensessin davant l'evident fracàs del voluntarisme i la creixent amenaça obrera. Significativament, també, aquest canvi d'orientació comptà amb el suport de gent com Moragas, que havia vist com, a pesar del recolzament estatal, el seu projecte de Caixa de Pensions no acabava de rutllar. Tanmateix, per l'altra banda, topà amb l'oposició

---

⁶² BENGOCHEA, Soledad: *El locaut de Barcelona (1919-1920)*, Barcelona, Curial, 1998, p. 66.

⁶³ *Boletín del Instituto de Reformas Sociales*, 212, Febrer 1922, p. 345 (Citat per PALACIO MORENA, J. I.: *La institucionalización...*, p. 113 i ss.

⁶⁴ R.D. 9-2-1923.

⁶⁵ R.D. 2-6-1924.

ferma de bona part de la patronal catalana, que fins ara havia recolzat Moragas en aquest afer però que ara se'n desmarcava completament. Per regla general, la patronal s'oposava a l'obligatorietat de les assegurances per diversos motius. D'entrada, el règim lliure els era avantatjós perquè no els comportava cap cost i fomentava un negoci actuarial en creixement. A més, limitava les intervencions de l'Estat i evitava presentar-lo com a un dret obrer. A la vista dels magres resultats de l'assegurança lliure, tant a nivell de contractació com de descens de la conflictivitat, l'hostilitat patronal cap als projectes d'obligatorietat començà a matisar-se. Ja a 1914, la *Confederación Patronal Española*, sistemàticament enemiga del IRS, havia apostat per la necessitat d'una assegurança obligatòria de vellesa i invalidesa, a l'estil de la que a Alemanya havia permès frenar els conflictes. No obstant això, quan a 1919 es va acabar establint el règim obligatori en les pensions de vellesa, aquesta mateixa confederació s'hi va oposar rotundament, al·legant que l'aportació patronal era massa alta i que, en qualsevol cas, qui havia d'assumir els costos de les quotes no eren els patrons, que ja pagaven el salari, sinó els propis obrers a través de les mútues ⁶⁶.

Convindria aclarir molts punts foscos en aquesta història. El paper de l'empresariat català dins la Federació Patronal, per exemple, ens és força desconegut. Crida l'atenció el contrast entre la creixent acceptació de l'obligatorietat de l'assegurança per part de la patronal espanyola i la radical oposició amb què la rebé el Foment del Treball Nacional, a Catalunya. El progressiu apropament de posicions, narrat per Palacio Morena contrasta amb la ruptura entre el Foment i la Mancomunitat suscitada arran dels projectes de constitució d'un Institut Català de Previsió ⁶⁷. Pérez Bastardas deixa entreveure que la Mancomunitat de Catalunya, a partir del canvi de tendència estatal i de la previsible imposició de l'obligatorietat de les assegurances de malaltia, acabà adoptant l'actitud tutelar que temps enrere no havia volgut adoptar amb la Caixa de Pensions. Argumentant les limitades competències en matèria social, Prat de la Riba sempre s'havia mostrat reticent a apadrinar l'obra social de Moragas, i es limità a buscar ajut financer en l'entitat de crèdit sense permetre que les accions benèfiques d'aquesta se sustentessin políticament en la incipient administració catalana. El resultat havia estat un progressiu refredament de les relacions entre els dos prohoms que, temps enrere, havien aconseguit fer convergir dos projectes diferents per potenciar un ideari polític comú. A la vista dels treballs de què disposem no queden gens clares aquestes tendències que ara només podem insinuar i que

---

⁶⁶ PALACIO MORENA, J. I.: *La institucionalización ...*, pp. 314 i ss.

⁶⁷ PÉREZ BASTARDAS, A.: *Francesc Moragas...*, pp. 218 i ss.

són reveladores de la complexitat de les relacions entre la patronal i les institucions polítiques i econòmiques de Catalunya. D'entrada, Prat de la Riba compartia els recels de l'empresariat front a qualsevol ingerència en matèria social, fins al punt de no assistir en la sessió inaugural de la Caixa, a 1902, quan Moragas ja havia aconseguit suports importants entre les classes dirigents catalanes. En els anys posteriors, aquestes reticències s'anaren vençant, però fins i tot quan l'aprovació de la Mancomunitat permeté gaudir d'autonomia administrativa, Prat no aprofità la iniciativa de la Caixa. El fet que les millors relacions entre ambdues institucions arribessin durant el mandat de Puig i Cadafalch, un cop Prat hagué desaparegut, no devia pas respondre simplement a qüestions d'afinitat o d'actitud personal, sinó que, com a mínim, denotava un canvi de conjuntura i, ben probablement, un canvi de tarannà i de concepció social.

Un cop el Govern assumí la necessitat d'establir assegurances obligatòries, la Mancomunitat i la Caixa encapçalaren una iniciativa per administrar autònomament des de Catalunya la nova previsió. Aleshores sí que una i altra institució anaren de bracet i recuperaren les pretensions d'aprofitar l'extensa xarxa mutual de Catalunya en favor de la seva iniciativa. Encara que no se'n sortissin, per la resposta mutual, la manca de suport patronal i l'hostilitat d'un poder central cada cop més autoritari i intervencionista, el fet és indicatiu de canvis que, a falta d'estudis més acurats, només podem entreveure. L'obra social de la Mancomunitat i les idees de Prat i els diferents prohoms de la Lliga en aquest sentit han estat menys estudiades del que aparentment sembla. Així, per exemple, revisar les tensions entre la Mancomunitat i Eugeni d'Ors, ens podria servir com a il·lustrador contrapunt a aquesta problemàtica social. Volgudament o no, la coincidència en el temps de la defenestració del controvertit intel·lectual i l'assumpció dels projectes de Moragas no devia ser casual, perquè en el rerefons d'un i altre pensament hi resideixen dues estratègies socials presents en la ideologia de la Lliga però només compatibles fins a cert punt. Moragas apareixia com a portaveu d'un projecte de regeneració social basat en la remoralització de la població a través de la previsió, l'estalvi, la laboriositat i un cert discurs interclassista. El paper de les institucions públiques havia de ser recolzar i ajudar una obra bàsicament privada amb fronteres difuses entre negoci, autoajut i beneficència. Aquesta ambigüitat, els possibles solapaments amb la iniciativa privada i les reticències empresarials a contribuir obligatòriament a l'assistència obrera li barraren les portes de les institucions mentre els projectes d'obligatorietat no foren assumits pel Govern. Eugeni d'Ors, per altra banda, entenia la política social com a un element fonamental i indestruïble d'una obra civilitzadora en la qual barrejava elements molt diversos. El 1906, per exemple, escrivia que era el paper civilitzador que aportava la noció d'imperialisme acceptada per Prat a *La Nacionalitat Catalana* allò que l'havia

apropat al nacionalisme. Des del seu punt de vista, aquesta era la garantia social que el convertia en un pensament polític atractiu, perquè aleshores Ors no entenia l'imperialisme en els termes d'opressió que el marxisme-leninisme divulgaria poc després, sinó en termes d'intervenció social. Poc després de la Setmana Tràgica, escrivia que *".. en tots els pobles del món, entre l'abigarrament i la confusió de rètols i etiquetes, hi ha dos criteris, dos partits únicament: el de l'Abstenció i el de la Intervenció; el de la política liberal i el de la política social: el Manchesterianisme i l'Imperialisme... - L'un vol dir: superstició de lo consumat, governs irresponsables, fisiocratismes, laissez faire (...), canonització dels horrors de la lliure concurrència (...). L'Imperialisme vol dir al revés: responsabilitat, solidarisme, reforma, Ciutat, legislació del treball, Estat educacional, lluita per l'Ètica i la Cultura, justícia social... - Entre aquests dos partits deu escollir ara tot home. No és lícita una posició equívoca."*⁶⁸. Des d'aquest punt de vista, l'aposta de la Mancomunitat en època de Prat de la Riba per centrar els seus esforços en matèria cultural i educativa, més que no pas en altres àmbits hauria de ser valorada en termes fonamentalment socials⁶⁹. Més enllà de les seves connotacions patriòtiques, l'aposta per la difusió cultural a tots nivells era una obra educativa regeneradora de valors socials. Se centraven els esforços en l'educació d'unes *élites* escollides entre les classes populars que havien de ser els embrions d'una nova cultura obrera i popular. En rigor, un projecte més elitista que no pas classista que, en qualsevol cas, només en part era compatible amb altra mena d'estratègies socials, com les que defensava Moragas⁷⁰. No fou cap casualitat que a Ors se li encomanés la direcció dels afers culturals d'aquella Mancomunitat perquè, a parer seu *"Tot enllaça"*, i no es podia deslligar regeneració social de culturització del poble, i perquè el seu discurs d'aleshores encaixava perfectament amb aquests projectes de regeneració popular a través de la tasca cultural centrada en unes *élites* formades. Encara en anys tan agitats com 1919 escrivia en favor d'*"una classe distinta"*, dirigida pels *"professionals de la Intel·ligència"*, aquells que, entre els episodis de lluita que, a Rússia com a Catalunya, s'estaven vivint, podien dir *"...Els del meu braç formen, entre les castes en pugna, una nova casta, la més feble casta, però aquella és la sal de la terra. Podem servir, com els altres,*

⁶⁸ ORS, Eugeni d': *Glosari*, Barcelona, Ed. 62, 1982, (*"Altre cop Anastàsia"*), 9-8-1909.

⁶⁹ Els pressupostos de despeses de la Mancomunitat poden consultar-se a BALCELLS, Albert - PUJOL, Enric - SABATER, Jordi: *La Mancomunitat de Catalunya i l'autonomia*, Barcelona, Proa, 1996. Si deixem de banda l'esforç en obres públiques, molt superior, com en totes les administracions provincials i municipals, beneficència i cultura són les principals partides del pressupost. La novetat, però, no era l'esforç en matèria benèfica, que no és més que la continuïtat dels esforços que les diputacions preexistents ja hi venien dedicant, sinó les despeses en cultura.

⁷⁰ Una visió crítica de la política social i cultural de la Mancomunitat a UCÉLAY DA CAL, Enric: *La Diputació i la Mancomunitat: 1914-1923*, in *Història de la Diputació de Barcelona*, Barcelona, Diputació de Barcelona, 1987, Vol. II, pp. 77 i ss.

*la civilització i la justícia, però és l'Harmonia la que directament hem de servir. (...) Nosaltres som els que superarem aquesta lluita i per damunt la lluita, i en la lluita mateixa, sabrem tal volta inspirar una visió plenament humana, en què siguin salvades alhora la Justícia i la Civilització."*⁷¹.

La proposta intel·lectual, i intel·lectualitzadora, promoguda per Ors en el si d'aquell catalanisme topà ben aviat amb la realitat. Els fets quotidians d'aquells anys permetien cada cop menys optimismes. Ni rics ni pobres, ni obrers ni patrons, acabaren creient en aquesta estratègia regeneradora. Les derives intel·lectuals d'Ors no s'expliquen només pel seu tarannà elitista i provocador, sinó que l'evolució dels fets permet donar més coherència als seus replantejaments de la que moltes vegades se li ha concedit. El mateix Ors, a la vista de l'escalada de violència i de l'avenç cap a posicions més radicalitzades d'uns i altres, s'anà veient obligat a prendre partit pel sindicalisme revolucionari. En aquell context, aquest era l'únic plantejament que li permetia seguir combatent el *Manchesterianisme* de què parlava abans. En les *Gloses de la Vaga de 1919*, ja escrites sense l'aixopluc de *La Veu de Catalunya*, ja havia perdut l'optimisme que pocs mesos enrere encara mantenia i havia perdut la fe en l'obra regeneradora i superadora de la lluita de classes⁷². Front als problemes, la Mancomunitat de Puig i Cadafalch havia donat entrada a Moragas i pretenia ressuscitar la Federació de Mutualitats per cobrir les noves assegurances que l'Estat proposava d'una manera que l'empresariat pogués acceptar sense massa costos. Era intentar rescatar una opció aparentment interclassista que havia estat abandonada temps enrere, i que quedava molt lluny dels projectes de regeneració social per la via de la cultura que Ors propugnava abans i, molt més encara, de la presa de partit que davant dels últims fets havia adoptat. La seva deriva, doncs, ha de ser entesa des de la coherència de qui s'ha vist acorralat entre el seu propi discurs i una realitat que el superava. La mateixa actitud que, temps més tard, allunyat ja del poder catalanista, el portaria a adoptar altra mena de plantejaments⁷³. La persistència en aquestes conviccions, el desencís front a la realitat i l'adopció de noves vies front a la consciència de la fi d'una època les féu ben paleses en ocasió de l'assassinat de Dato, el 1921:

---

⁷¹ ORS, Eugeni d': *Glosari* ("Tot s'enllaça" (15-5-1919), "Hom pot pensar-se..." (17-5-1919)).

⁷² ORS, Eugeni d': *Gloses de la vaga del 1919*, Barcelona, Impremta Ràfols, 1919.

⁷³ Una visió renovadora, que fa un esforç per trobar la coherència en el discurs d'Eugeni d'Ors, a CACHO VIU, Vicente: *Revisión de Eugenio d'Ors*, Barcelona, Publicaciones de la Residencia de Estudiantes - Quaderns Crema, 1997.

"...En la vida real, una família dolorosa i infinitament respectable, plora en la mort del senyor Dato el pare, l'espòs. - En la vida ideal -que també és vida-, una altra simbòlica família cal que també el plori... Vull dir la de les "Reformes socials", la blana, benèvola, hipòcrita, cloròtica, pàl·lida família de les que, fa vint anys, s'anomenaven, per antonomàsia, "Reformes socials".

Tota una època se'n va, a Espanya, amb el senyor Dato. L'època a què aital família pogué prosperar o, si més no, fer veure que prosperava. Tothom està avui convençut que aquesta època és finida. Les que un dia prengueren aquell bell nom, avui no són als nostres ulls sinó una "classe passiva" més.

I almenys, en la família per la sang de l'il·lustre home públic tan afrosament desaparegut, era consumada obra de vida. Cau l'avi, envolt en la tragèdia; resten uns néts, per a les reparacions de l'avenir... -Però la seva família ideal ha estat tota inútil. No haurà futur, perquè no ha hagut fecunditat de cap mena." ⁷⁴

Els tumultuosos anys que s'iniciaren en el context de la Gran Guerra obriren una etapa decisiva que tancà la història del primer reformisme espanyol. Encara que ja abans es veïés el problema, la conjuntura de 1917 fou crucial per a l'assumpció dels canvis que calia fer. Patrons i companyies privades d'assegurances, uns perquè es negaven a sufragar el cost i els altres perquè temien perdre el negoci, formaren front comú contra les pretensions del reformisme estatal. Qui més féu sentir la seva veu foren els patrons catalans, agrupats al Foment, que havien llegit de manera diferent les lluites d'aquells anys. Des del seu punt de vista, la conflictivitat no responia a la insuficiència dels plantejaments reformistes, sinó a un excés de permissivitat política que tolerava la divulgació dels nefastos idearis anarquistes, per una banda, i a la difusió de la lluita de classes gràcies a les deficiències de la democràcia parlamentària. La Federació Patronal que en el context vaguístic de 1919 havien organitzat era una resposta a aquestes mancances. S'havia convertit no tan sols en un sindicat patronal de resistència sinó en una plataforma per recercar solucions expeditives que permetessin superar la desconfiança en la representativitat parlamentària, fins al punt d'aconseguir que la representació estatal a Barcelona, policia i governs civil i militar, es convertís en "...una mena de poder autonòmic molt particular", encarat a "...prescindir del govern en tot allò referent al món laboral (...) i desfer-se de la CNT" ⁷⁵. El complement a aquesta política repressora era una alternativa social radicalment oposada al model existent. Per això la patronal es va desmarcar aleshores de la Mancomunitat a la qual havia donat suport. Proposaven una doble recepta: a la tradicional defensa del corporativisme gremial, acompanyaven ara com a reclamació fonamental, la

---

⁷⁴ ORS, Eugeni d': *Glosari* (12-3-1921).

⁷⁵ BENGOCHEA, Soledad: *El locaut de Barcelona...*, p. 131.

sindicació obligatòria, obrera i patronal, que permetés controlar els idearis perillosos i debilitar, per tant, la CNT. En aquest nou marc corporatiu, no caldrien massa retocs a una política social que podria seguir sent fonamentalment benèfic-paternalista, i simplement caldria evitar que anés més enllà. La Cambra de Comerç i el Foment ho presentaren a les Cambres i a l'executiu ja a finals de 1918 i principis de 1919, però els projectes foren rebutjats. A partir d'aleshores, el front patronal quedà dividit entre els que defensaven estratègies reformistes i els que optaren per la via del combat a través de l'enfrontament directe i violent amb la CNT. Soledad Bengoechea ha explicat com el resultat final seria el recolzament a la dictadura, tot i que inicialment, el sector més possibilista de la patronal, encapçalat per Albert Rusiñol, havia projectat una alternativa aparentment reformista però amb objectius ben combatius.

Ara no podem aprofundir en aquestes qüestions que marquen els límits del nostre treball i que ajuden a situar la història que hem explicat en la mesura que evidenciaven les limitacions del model social que s'havia anat bastint fins aleshores i la necessitat de reformular-lo. Era interessant remarcar la importància del tractament diferenciat que aleshores rebé la realitat catalana en la mesura en què, al llarg d'aquestes dècades, actuà com a catalitzador dels canvis al conjunt de l'Estat. Un tractament diferenciat de Catalunya que només s'entén en el context i en la perspectiva d'aquesta conflictivitat. Les dues primeres dècades del segle XX, en aquest sentit, presenten etapes molt diferenciades, emmarcades per les fites de 1902, 1909 i 1919. Hem vist com la vaga de 1902 havia creat una reacció patronal i política que havia anat més enllà de Barcelona, i que havia apostat per un cert reformisme de base particular, que només acceptava a contracor certes ingerències estatals, i que tingué en la Caixa de Pensions el seu referent més emblemàtic. La revolta de 1909 tenia un caire popular que depassava els límits estrictament obrers, però que evidenciava les limitacions del primer reformisme i justificava la necessitat d'aprofundir els canvis. No sembla cap casualitat, per exemple, que la direcció del Foment, encapçalada per Ferrer-Vidal, venent fortes reticències, decidís a partir de 1910 implicar-se de ple tant en l'empresa de la Caixa de Pensions com en la seva col·laboració amb un Institut Nacional de Previsió basat en un règim de llibertat subsidiada amb el qual els patrons no perdien res i podien guanyar molt. Per altra banda, el rebuig obrer a les solucions a mitges que la política els oferia, tant des del reformisme estatal com des de la innovadora Mancomunitat, tampoc es deu poder deslligar de l'èxit de la nova CNT a partir d'aquells anys. És significatiu, per exemple, que els dos polítics més implicats en la reforma social, a dreta i esquerra de l'espectre parlamentari, fossin assassinats en aquell context: Canalejas, el 1912, i Dato, el 1921. L'evident ruptura de la Gran Guerra en un país que hi restà neutral portà a l'agudització de les tensions i a

l'evidència que els canvis gestats fins aleshores havien estat poc eficaços. A la vista d'això, es fragmentà el dèbil front que havien format els diferents grups que regentaven la direcció econòmica i la direcció política del país. L'aposta per la superació del liberalisme individualista clàssic amb un model reformista que permetés salvar les línies mestres del sistema havia fracassat, com bé feia notar Eugeni d'Ors en ocasió de la mort de Dato. O bé s'anava més enllà per la via d'un reformisme autèntic, que comprometés Estat, obrers i patrons a la recerca de solucions comunes, o bé es tancaven files en posicions enfrontades que significaven acceptar la impossibilitat de la conciliació i obrir les portes al conflicte. Els episodis de 1914-1920 havien significat una forta ruptura en les tènues línies de cohesió social que s'havien anat bastint des de finals del segle passat. Els intents de superació del liberalisme clàssic havien fracassat i l'establiment d'un model social més o menys estable encara quedava molt lluny, com demostrarien les agitades dècades que aleshores arribaven.

CONCLUSIONS

De ben segur que al llarg de la història no trobaríem cap comunitat sense política social si entenem com a tal el conjunt de mesures que qualsevol poble emprèn per garantir uns mínims de benestar als diversos grups i individus que la integren. El ventall de possibles formes de concretar aquestes polítiques és amplíssim, i el fet que els estats europeus d'avui s'hagin dotat de mecanismes notablement complexos en aquesta matèria no ens ha de portar a negligir el que hi havia anteriorment. Per més individualisme que pregonessin els teòrics del liberalisme clàssic, el model social en què avui estem immersos no sorgí del no-res. Convé no oblidar que l'objectiu del *laissez faire* que propugnaven no era acabar amb els sistemes assistencials de l'Antic Règim sinó enderrocar els plantejaments econòmics d'aquella societat, i que, només de rebot, això comportava uns *efectes secundaris* a nivell social. Si en fèssim una anàlisi històrica de curta durada, la violència dels episodis revolucionaris ens portaria a concloure que l'afany dels liberals era acabar amb tota mena d'assistència. Només si ho contemplem amb més amplitud cronològica entendrem que, al llarg de moltes dècades, fou preocupació constant dels nous governants la recerca d'un marc que els permetés resoldre els efectes no desitjats que, a nivell social, havien tingut les mesures econòmiques i polítiques que els havia calgut emprendre. Es tractava de buscar maneres de fer compatible la llibertat de negoci amb les necessitats de les masses de treballadors arribades a les ciutats industrials, i en aquest sentit, encara que fos provisionalment, les mesures de tipus benèfic i sanitari jugaren el paper de política social durant unes dècades decisives.

Barcelona és un lloc ideal per captar les dimensions reals d'aquests canvis. És coneguda la prosperitat econòmica de la Catalunya de finals del segle XVIII i, en aquell context, la ciutat havia consolidat la seva capitalitat comercial i manufacturera. Durant aquelles dècades, el creixement de població havia pogut ser absorbit sense massa dificultats, i la xarxa assistencial basada en la caritat cristiana i uns pocs centres hospitalaris era capaç d'atendre amb relativa suficiència la població necessitada. Aquest panorama anà canviant progressivament, fruit d'un creixement fabril que s'anava accelerant, i s'estrucà definitivament en els anys del canvi de segle, com a resultat del cicle bèl·lic i revolucionari que s'obria amb la Guerra Gran i que no es tancaria fins als fets de 1835-37. Foren uns anys agitats, amb canvis polítics prou coneguts, que es visqueren amb més intensitat a Barcelona que a altres punts del país. Les transformacions

revolucionàries capgiraren el panorama assistencial anterior en la mesura que se sustentava en els béns eclesiàstics en què els liberals basaven el finançament del nou Estat. No tan sols convents i monestirs, sinó també les institucions caritatives de congregacions parroquials, en la mesura en què eren dipositàries de béns i rendes, van patir les conseqüències de l'arribada del nou règim. Tanmateix, ni totes les congregacions foren perseguides per igual ni es pot parlar de fi de l'assistència eclesiàstica. En aquesta matèria, l'únic que tenien clar els nous governants era la necessitat d'aprofitar els béns i rendes de l'Església per eixugar els deutes de l'Estat i liberalitzar el mercat de terres, però no hi havia cap mena d'acord sobre qui, què o com s'havia de substituir la beneficència que les mesures desamortitzadores desballestaven. Això explica que en els diferents passos dels liberals pel poder es debatessin i es proveysin marcs assistencials diferents, des d'una laïcització i municipalització ben clara, durant el Trienni, cap a plantejaments cada cop menys intervencionistes i més contemporitzadors amb la beneficència particular. El resultat final fou la llei de 1849, que assentava un marc benèfic basat en la recuperació parcial de les relacions anteriors amb l'Església. Es permetia l'exercici de la caritat eclesiàstica, articulada a l'entorn de les parròquies, dirigida per patronats privats que, en qualsevol cas, no podien adquirir terres que els poguessin retornar el seu antic esplendor. Per sobre d'aquests patronats, s'establia un sistema de juntes benèfiques articulat a tres nivells (estatal, provincial i municipal), que exercia un control sobre les entitats particulars, si bé de forma molt relativa, perquè aquests centres havien aconseguit assegurar-se una presència important en el si de les juntes que els havien de controlar. Paral·lelament, a 1849 la majoria moderada també va aconseguir frenar els que pretenien un compromís públic d'obligatorietat assistencial per part dels ajuntaments. En nom de la llibertat, es va acabar frenant la necessitat de bastir cossos mèdics municipals per llei, i es delegaven en els ajuntaments les competències per fer front a aquestes qüestions sense dotar-los dels pressupostos que això hauria requerit. Argumentant que l'administració local era la més pròxima als ciutadans, s'establia una beneficència municipal no finançada que, a la pràctica, s'hagué de sustentar en recàrrecs en les contribucions de consums, per una banda, i en una relegació gairebé total en els centres cristians de beneficència particular, per l'altra. Una direcció, doncs, nominalment pública però, en realitat, molt domesticada i desvirtuada, ben pròpia del no-intervencionisme que els moderats desitjaven.

Paral·lelament a la reformulació de la beneficència, necessària en la mesura que la Revolució Liberal havia transformat substancialment el paper de l'Església de l'Antic Règim, amb l'arribada de la industrialització aparegué un nou element en la política social que fins ara havia estat poc decisiu. Si bé des de sempre l'atenció sanitària havia estat una de les

preocupacions essencials dels governants, mai fins aleshores s'havia precaritzat l'entorn ambiental de la forma en què ho féu amb l'arribada massiva de la indústria a les ciutats. Fins aleshores, les actuacions públiques en matèria de sanitat se centraven fonamentalment en la prevenció epidèmica, sobretot en el control del tràfic comercial, i a les entrades i sortides per ports i camins. A partir d'ara, en canvi, la indústria i la immigració creixent a les ciutats, sense la millora en infraestructures que això hauria demanat, suposaren l'aparició d'un problema sanitari que agafava connotacions socials ben clares, com ho proven les peticions que en les Corts del Trienni Liberal s'adreçaven a intentar unir els rams de beneficència i sanitat en un sol negociat de l'administració. La negativa a accedir a aquestes demandes per part de la majoria també és una prova de l'esperit del liberalisme espanyol, fins i tot en aquells primers moments. S'al·legà que encara que un i altre ram sovint se encavalquessin, els objectius i l'esperit amb què s'enfrontaven als problemes era molt diferent. D'aquesta manera s'evità que les estructures sanitàries, més fortes, coercitives i professionalitzades, poguessin consolidar-se. Se les restringí a moments d'epidèmia i a tasques estrictament relacionades amb aquesta matèria, mentre que es relegava als negociats de beneficència, molt més dòcils i flexibles, totes les altres qüestions.

De tota manera, les implicacions econòmiques i socials de múltiples aspectes sanitaris eren tan evidents que aquest esquema, en rigor, es pogué sostenir per molt poc temps. Pressions comercials, epidèmiques, socials i científiques anaren alterant paulatinament aquests patrons que s'havien volgut assentar des dels anys vint. Sempre amb l'argument de l'amenaça epidèmica en el rerefons, anà cresquent la *sanitat interior*, aquella branca del negociat que, en un primer moment, es contemplava com a mer complement a la totpoderosa *sanitat exterior* (vigilància de ports i fronteres, etc.). Es basava en el control de tots aquells aspectes que, en la vida quotidiana de les poblacions, podien contribuir a facilitar l'avenç de les epidèmies (qualitat de les aigües, de l'aire, dels aliments, etc.), valorats d'acord amb els criteris d'una ciència nova que combinava elements ambientals i socials: l'higienisme. Progressivament, les imprecisions científiques i els temors populars anaren fent créixer el camp d'acció d'aquest aspecte de la sanitat, fins al punt que, en la llei de 1855, la que assentaria els criteris bàsics per a la resta del segle, ja s'hi havia fet un espai força més ampli que als anys vint, si bé no tant com el que higienistes com Monlau pretenien.

La brevetat del Bienni Progressista i les dissensions internes entre els que aleshores governaven van contribuir a fixar uns límits no massa ambiciosos a la sanitat pública del segle XIX. Els nous dirigents havien deixat clares quines eren les seves prioritats. Als seus ulls, la

prosperitat industrial contribuïa més al benestar comú que no pas la salubritat de l'entorn urbà. El resultat fou un clar deteriorament de les condicions de vida que, al marge de les anàlisis d'ingressos i despeses que puguem fer, es detecta fàcilment a tres nivells. D'una banda, en la precarietat, insalubritat i perillositat en les formes d'organitzar el treball i en els efectes que l'activitat fabril tenia en el seu entorn. No tan sols ho proven múltiples tractats de metges i higienistes, que es repetien mimèticament en totes les regions industrials, sinó també el fet que les autoritats haguessin de renunciar a inspeccionar els processos de treball a l'interior de les fàbriques fins ben avançat el segle XX, no sense importants enfrontaments amb els representants de la patronal. En segon lloc, la mala qualitat dels aliments és una altra mostra de la precarització de la vida. Convindria una recerca bibliogràfica que permetés veure l'evolució, qualitativa i quantitativa, en l'aparició de manuals populars de bromatologia, com a mínim des del segle XVIII en endavant, per valorar els canvis en la qualitat de l'alimentació de la població, per aproximar-se a la qüestió més enllà dels erràtics càlculs d'ingressos i despeses. A més, el relatiu èxit d'aquesta mena de manuals i el poc suport popular a les actuacions de les autoritats contra els defraudadors en èpoques de major zel fan pensar en una actitud econòmica poc convencional d'aquests consumidors. D'un costat, l'omnipresent cria d'animals domèstics en corrals improvisats a les cases de Barcelona convida a pensar en una economia informal i paral·lela que apartava aquesta població de les vicissituds del mercat oficial. Per altra banda, entre els consumidors que compraven als mercats, la manca de suport, i fins i tot l'hostilitat cap als controls públics de qualitat dels aliments, fan pensar en una assumpció resignada dels fraus alimentaris per part de la població, que devia acceptar ser enganyada a canvi de preus més assequibles. En un últim nivell d'anàlisi, i fruit de tot això, l'evolució demogràfica va ser clarament negativa. Treballs insalubres i perillosos, combinats amb mala alimentació, eren una fórmula infalible per al decreixement natural de la població. Hi ha pocs dubtes sobre la inversió de les tendències anteriors. Gens casualment, el creixement vegetatiu a Barcelona va passar a ser negatiu en algun moment de les tres primeres dècades del segle XIX, i no s'invertí novament la tendència fins cent anys més tard, en la dècada de 1920, significativament, coincidint amb els canvis que marquen la fi del nostre estudi. A falta de treballs comparatius que permetin avaluar-ho millor, aquest cicle demogràfic es repeteix a la major part de ciutats europees, amb cronologies diferents, durant el segle XIX, i sembla un clar resultat del deteriorament de la vida quotidiana. El cas de Barcelona sembla típic entre les ciutats de l'arc Mediterrani, que es caracteritzarien per haver tancat el cicle més tard que les ciutats del nord d'Europa. A la persistència d'altres mortalitats, cròniques i puntuals, que tardaren molts anys a tendir a la baixa, com a resultat de la vida insalubre de les ciutats, s'hi sumava un descens precoç de la fertilitat,

fruit, sembla, de decisions conscients de les famílies que, en un entorn industrial amb treball relativament escàs, havien d'ajustar les dimensions del grup familiar a les disponibilitats ocupacionals. Fins que la mortalitat no tendí clarament a la baixa, ja ben entrat el segle XX, a Barcelona com a les principals ciutats del sud d'Europa, només la forta immigració permetia el creixement urbà, tot i que, en fer-ho massivament i sense els mitjans que calia, contribuí encara més a deteriorar les condicions de vida del conjunt.

En aquest context, les ciutats s'havien convertit en una curiosa barreja de progrés i precarietat, on arribaven grans masses de població a la recerca de feina tot i saber que les condicions de vida que hi trobaven serien molt pitjors de les que, pocs anys enrere, podien gaudir al camp. La industrialització s'estava convertint alhora en el gran manà econòmic i en el gran problema social de les ciutats emergents, i l'intent de resoldre el problema sense minvar els beneficis no era gens fàcil. La solució immediata i còmoda fou exportar els inconvenients a l'extraradi. L'alta densitat del nucli antic i la perillositat que implicaven moltes activitats industrials foren l'excusa perfecta per iniciar una expansió cap als espais oberts de l'entorn, regentats per uns municipis molt més dèbils i, per tant, molt més *flexibles* a les demandes dels nouvinguts. En poques dècades, els petits pobles que envoltaven Barcelona es convertiren en grans suburbis industrials. Nuclis de prosperitat econòmica on s'hi instal·laven els nous pobladors per treballar a noves fàbriques més modernes i més contaminants, dirigides per fabricants sovint absentistes que continuaren residint a la capital. El contrast entre les actuacions públiques a Barcelona i Sant Martí de Provençals, el principal dels seus suburbis, ens ha permès copsar les raons d'aquesta nova localització industrial i la fragilitat política i administrativa dels municipis de l'entorn de la capital.

Amb diferències de grau, l'esquema es repetia tant a la capital com als suburbis. Les actuacions en matèria de sanitat es limitaven a un mínim control d'emanacions insalubres procedents de les fàbriques, amb força més contundència a Barcelona que a Sant Martí. Mai s'arribava a inspeccionar qüestions internes del funcionament de la fàbrica i, per tant, no es controlaven les condicions de treball. Sí que, en alguns casos, davant l'amenaça d'epidèmies, es procedia a inspeccionar domicilis particulars a la recerca de focus d'insalubritat que, naturalment, es localitzaven en els barris més humils. L'hostilitat popular que aquestes mesures li reportaven a l'autoritat es compensaven amb un desplegament benèfic que, en moments puntuals, permetia la subsistència dels més miserables, sempre deixant clar el caràcter caritatiu i voluntarístic de l'operació. En aquest context de precarietat i *laissez faire*, doncs, tant els *pobres de solemnitat*

com els obrers que, en situacions puntuals, podien empobrir, havien de confiar en la mínima, però sempre existent, xarxa caritativa. Tanmateix, les famílies obreres amb uns ingressos una mica superiors no podien confiar en aquesta mínima caritat que no els arribava i havien d'organitzar les seves pròpies formes d'autoajut.

Sovint s'ha interpretat les societats de socors mutus del segle XIX com una continuïtat d'altres associacions de l'Antic Règim, gremis i confraries, que ara havien estat perseguides, i com una forma d'ocultar organitzacions sindicals de resistència sota l'aparença d'innocues entitats d'autoajut per a casos de malaltia. Això només és cert en part. D'entrada, perquè rere les persecucions als gremis, que responien més a les traves a la llibertat comercial i industrial que suposaven que no pas a arrelades conviccions ideològiques, hi havia el desig de conservar la dimensió d'autoassistència que aquests centres proporcionaven a una franja important de la població. Degut a això, en alguns casos, els antics gremis van sobreviure transformats en mútues, en funció dels llocs i de la dinàmica de transformació de les relacions entre els treballadors d'un mateix ofici, però moltes altres mútues aparegueren al llarg del segle XIX sense cap relació directa amb aquests antecedents gremials. En ciutats que venien d'una tradició artesanal, bona part de les mútues procedien dels antics gremis, com a mínim durant la primera meitat del segle XIX, però en ciutats com Barcelona, que havien crescut molt en els anys de la industrialització, el mutualisme d'ascendent gremial fou cada cop més minoritari, en favor d'altra mena d'associacions formades per grups heterogenis de treballadors, de vegades fomentades pels mateixos fabricants, de vegades organitzades de forma més espontània, però, en qualsevol cas, sense més objectius que l'autoajut. Aquest segon tipus de mutualisme fou el més estès en el segle XIX, i gairebé l'únic existent en llocs sense tradició artesanal prèvia, com els suburbis de les ciutats industrials.

Si bé és cert que la major part del mutualisme era poc perillós per a l'ordre establert, en la mesura en què el fenomen de les societats de resistència ocultes rere una aparença pacífica era cada cop més estrany, les autoritats del moment recelaven de tota mena d'organització obrera a la vista d'aquests precedents. No obstant això, amb el pas dels anys, i a mesura que evolucionava el funcionament i composició de les mútues, també l'actitud dels dirigents anà canviant. Fins a mitjan segle, la majoria dels afiliats procedien de nuclis relativament benestants de la classe obrera, d'aquells que podien sufragar les quotes mensuals i evitar caure a mans de la caritat cristiana. El pas del temps anà ratificant les autèntiques intencions d'aquestes mútues, que s'anaren guanyant la confiança dels governants i s'anaren convertint en el referent assistencial

bàsic de la classe mitjana de les ciutats, amb uns nivells d'afiliació superiors al 25% de la població. Tanmateix, la inestabilitat política comportà diferents moments d'excepcionalitat revolucionària que tingueren importants repercussions en el mutualisme. Tant després del Bienni Progressista com després del Sexenni Democràtic, els governants que aconseguiren retornar a la *normalitat* anterior acusaren el conjunt del moviment obrer d'instigar les agitacions. Les mútues, com tota mena d'associacions, foren prohibides en un i altre cas, i restaurades paulatinament, amb cauteles i limitacions, temps més tard, en constatar-ne la conveniència social en un Estat que ni podia ni volia atendre les necessitats mèdiques d'una població notablement dòcil i amb certs possibles. En aquest context, els dirigents econòmics i polítics, durant la Restauració, sobretot a partir de la llei d'associacions de 1887, ratificaren la conveniència de donar estabilitat a aquesta mena d'organismes i, en els anys finals del segle, consolidaren el mutualisme com a alternativa assistencial en permetre agrupacions supralocals d'entitats, cosa que fins aleshores s'havia vetat per evitar possibles perills revolucionaris. Paral·lelament, però, la tipologia dels afiliats havia anat canviant. A mesura que les noves assegurances privades, per la banda alta, i la creixent assistència municipal, per la banda baixa, eixamplaven llurs cobertures, la franja social susceptible d'afiliar-se a les mutualitats s'anà estrenyent. Igualment, en no ampliar ni les quotes ni les cobertures al llarg d'un segle, la tipologia de *clients* que podien i volien adherir-s'hi s'anà desplaçant a la baixa, cosa que acabava posant en perill la supervivència del moviment. És en aquest context que cal rellegir els esforços per unificar les mútues i ampliar els mecanismes de cobertura, durant les primeres dècades del segle XX, perquè sinó correm el risc de creure al peu de la lletra en l'aparent creixement del fenomen quan, en realitat, en pocs anys acabà diluint-se en el mar de la nova assistència social de l'Estat.

Igual com l'ajut mutu estava evolucionant i, en conseqüència, transformant el model social liberal, també anaven canviant les pròpies institucions i el marc no intervencionista que a mitjan segle s'havia gestat. I ho feien lentament, però a batzegades, forçades per conjuntures particulars que tenien a veure amb pressions populars, polítiques o sindicals indirectes, però també, i sobretot, per les tensions que generaren les diferents onades epidèmiques. Sovint s'ha discutit sobre l'efecte que aquests episodis puntuals de contagi varen tenir en els canvis arreu d'Europa i, si bé és cert que les mesures extraordinàries que en cada cas es decretaven rares vegades acabaven assentant transformacions permanents en el sistema sanitari i assistencial, casos com el de Barcelona impedeixen negar que, a llarg termini, les epidèmies anaren actuant com a catalitzadores d'unes mutacions que, lentament, es van anar consolidant. Tanmateix, per valorar i entendre en l'evolució del desplegament mèdic i assistencial a la vista dels brots

epidèmics, cal emmarcar-los en el context dels avenços científics i dels debats políticocomercials que s'anaren succeint al llarg del segle. D'entrada, cal valorar la pràctica desaparició d'antigues patologies, la pesta i la verola, principalment, i el sorgiment d'altres de noves, en certa mesura, la febre groga i, sobretot, el còlera, per explicar l'inicial desconcert entre polítics i científics. La nova societat industrial venia associada a noves malalties que, a falta de remeis, es pretenien combatre amb les mateixes teràpies preventives i aïllacionistes que les anteriors. La ineficàcia de les accions mèdiques i la constatació d'aquest buit terapèutic va permetre que arreu d'Europa es generalitzés l'anticontagionisme i la fi dels acordonaments que pretenien frenar les malalties, en favor dels interessos dels comerciants i en contra de l'opinió de científics mancats de fonaments sòlids per defensar els seus plantejaments. En aquest sentit, els anys centrals del segle es caracteritzaren per la combinació entre una gran permissivitat comercial de les autoritats i una multiplicitat de remeis (desinfeccions, incomunicacions, desallotjaments, fumigacions, cremes d'objectes, purgants miraculosos, calmants, etc.) amb els quals es pretenia dissimular la ineficàcia i evitar que els veïns atemorits o algunes autoritats locals decretessin mesures aïllacionistes pel seu compte. En aquest context, és lògic que manquessin fonaments sòlids per defensar la continuïtat dels desplegaments sanitaris i assistencials o les mesures de desinfecció dels residus industrials que s'arbitraven puntualment per fer front al còlera. Tanmateix, hi havia una creixent consciència de les connexions entre higiene i salut, ja presents en les teories miasmàtiques aleshores vigents, que s'anaren consolidant i concretant en treballs puntuals. Alguns foren passos decisius, com els de Snow o Pettenkofer, als anys seixanta, però el punt d'inflexió definitiu cal situar-lo en els descobriments de Robert Koch i el sorgiment de la nova bacteriologia, els efectes de la qual es començaren a notar a partir del brot de còlera dels anys vuitanta, en el cas espanyol, a partir de la polèmica generada a l'entorn de la vacuna de Ferran. Profilàcticament, els descobriments de Koch comportaren pocs canvis, en un primer moment, però etiològicament suposaren un revulsiu. Per primer cop els que desinfectaven sabien què pretenien desinfectar, i les actuacions dels polítics començaven a quedar emmarcades d'acord amb criteris científics, més enllà dels interessos econòmics. Fins aleshores, la falta d'arguments científics sòlids havia permès que comerciants i industrials fessin prevaler els seus interessos sense que els facultatius poguessin dir-hi res. L'esforç en beneficència era una manera d'acallar les veus crítiques i d'evitar plantejar canvis sanitaris d'envergadura. Ara tot començava a canviar, però en qualsevol cas, calgueren molts anys, com a mínim una dècada, fins que els nous plantejaments foren correntment assumits arreu d'Europa. El descobriment de Koch tancava el vell enfrontament entre salut pública i interessos comercials, però n'obria un de nou, entre el sanejament urbà i els interessos immobiliaris.

El cas de Barcelona és una bona mostra d'aquest tombant que les epidèmies de finals de segle provocaren en els plantejaments socials dels governants. Hem vist les conseqüències que l'experiència epidèmica i l'aparició dels nous descobriments havien tingut en forçar els canvis legislatius que governs espanyols, primer de signe liberal i, finalment, fins i tot de signe conservador, hagueren d'assumir; i hem vist també la magnitud de les transformacions a nivell municipal, que és on es continuà centralitzant l'acció social de la política espanyola. La conseqüència més directa de l'epidèmia de còlera de 1885 fou la consolidació dels serveis mèdics de l'Ajuntament, primer perpetuant la cobertura que s'havia establert excepcionalment des de 1884 i després aprofundint-la amb l'argument de la necessitat d'establir un laboratori bacteriològic. El resultat fou un fort creixement de l'assistència mèdica d'unes dimensions perfectament comparables al que posteriorment seria la sanitat pública estatal, en la qual cosa, l'Ajuntament de Barcelona fou pioner a Espanya i va establir els serveis abans que la legislació ho encomanés obligatòriament als ajuntaments. És ben indicatiu del canvi d'actitud el fet que un desplegament d'aquesta mena no comportés cap reacció en contra, quan en les repetides ocasions en què s'havia intentat abans sempre s'havia hagut d'aturar el projecte.

Paral·lelament a aquest creixement assistencial hi havia una altra reforma de gran magnitud, la reformulació de les xarxes d'abastiment i drenatge d'aigües, que també tenien molt a veure amb l'experiència del còlera i amb la constatació científica de la transmissió de l'epidèmia per via aquàtica. L'enorme inversió que requerí és una prova més dels canvis, però la forma com es realitzà també és una constatació de les seves limitacions, que es feren evidents en difondre's el tifus l'any 1914. Els canvis de les últimes dècades del segle foren innegables, però també ho eren els límits que les condicionaven. S'incrementaven molt les despeses en assistència i en la millora de la xarxa hidràulica, però no es milloraven les condicions de vida de la població. Ni es retocaven els ingressos, ni es milloraven els habitatges amb una autèntica política de salubrificació urbana, ni es controlaven les condicions de treball en les fàbriques. En un context inflacionista i de crisi econòmica, els primers anys del segle XX veieren protestes socials importants, que situaren Barcelona en el centre del debat polític espanyol. En aquest ambient, ningú s'atrevia a qüestionar la conveniència de reformes ni la fi d'un model no intervencionista, tot i que la forma de concretar-ne els canvis diferia molt.

S'imposava la convicció en la necessitat de reformes però persistien les reticències a centralitzar-les d'acord amb un model intervencionista basat en la inversió pública. En aquest

marc hi tingueren cabuda tant els projectes municipalistes, com el de Barcelona, com les reformes legals inspirades en centres d'estudi i inspecció de la problemàtica obrera, més o menys ambiciosos, que es presentaren, des de la Comissió de Reformes Socials de 1883, sobretot en les etapes de Govern liberal, així com l'aprovació de les primeres *lleis socials* que, a iniciativa principalment de reformadors del Partit Conservador, intentaven controlar i posar fi als aspectes més abusius del *laissez faire* i de la desregulació del treball fabril. Són significatives, en aquest sentit, les connexions entre els diferents episodis de conflictivitat obrera i social i els debats parlamentaris que pretenien regular aquestes qüestions. Hem vist com Barcelona s'havia convertit en un referent inevitable a l'hora de discutir aquests temes, i com l'empresariat barceloní intentà conduir-los tant des del Parlament com des d'altres instàncies cívico-econòmiques, a la vista tant de la pressió popular i obrera que es vivia en el carrer com de l'amenaça d'uns projectes estatals creixentment sòlids. Sense ànim d'esgotar el tema, hem intentat apuntar les connexions i els interessos dels diferents agents socials en aquests anys d'incerteses i discussions, remarcant, d'una banda, la clara superació d'un model social limitat a aspectes benèfico-sanitaris i, d'altra banda, els esforços de definició d'un cert *model social català* que tenia com a objectiu frenar tant les aspiracions obreres i populars com el reformisme estatal. Marquen el punt i final al nostre estudi la definitiva adopció de l'obligatorietat del sistema estatal de previsió popular a partir de 1919, llargament posposada, i la creació del Ministeri de Treball, en un context creixentment enrarinat, que a Catalunya combinava la violència obrera i patronal amb l'assumpció del reformisme estatal dirigit des de la *societat civil* a través de la Caixa de Pensions.

APÈNDIXS

APÈNDIX 1

RELACIÓ I IDENTIFICACIÓ DELS MEMBRES DE LES JUNTES MUNICIPALS D'AUXILIS DE SANT MARTÍ DE PROVENÇALS (1885) ¹

DISTRICTE 1 (Sagrera, Camp de l'Arpa, Muntanya)

Tinent d'alcalde

Juan Ribó Ferré, Propietari d'una indústria de licuació de sèu. Resident a C/ Sagrera, 13, Director del Montepío de San Hipólito, Cèdula personal de 8a. classe.

Consellers

Juan Arpí Cantí, Propietari de dues indústries de rajoleria i ceràmica, Resident a C/ Sagrera, 98, Infermer del Montepío de San Hipólito, Cèdula personal de 4a. classe.

José Berangé

Domingo Giralt Tey, Rajoler, Resident al C/ S. Miguel y S. Matías, 101, Membre dels Montepíos de Nuestra Señora del Carmen i de San Antonio de Padua, Cèdula personal de 8a. classe.

Isidro Burunat Carbonell, Carnisser, Resident al C/ Clot, 115, Membre dels Montepíos de Nuestra Señora del Carmen i de San Antonio de Padua, Cèdula personal de 8a. classe.

Alcaldes de Barri

Jaime Armadans Manau, Arrier, Resident al C/ Bogatell, 42, Membre del Montepío de Nuestra Señora de las Mercedes, Cèdula personal de 8a. classe.

José Caballé

Bartolomé Sitjà

Veïns

Miguel Fargas, Propietari d'una fàbrica d'assaonament de pells, una de les més grans del poble.

Sixto Xammar, Propietari d'una indústria farinera.

Mauricio Serra

Francisco Padró

Juan Campá

Jaime Masanella

Jaime Cuxart

Facultatiu

José Framis Vendrell, Metge, Resident al C/ S. Antonio, 15, Membre dels Montepíos Martinense i de San Hipólito, Cèdula personal de 5a. classe.

DISTRICTE 2 (Poble Sec, Poblet, Les Torres, Fort Pius)

Tinent d'Alcalde

Agustín Ribalta

Consellers

Pablo Anglí

---

¹ **FONT:** Elaboració pròpia, a partir del creuament de les llistes de membres de les juntes (AMDSM, VI.2, Sanitat, Epidèmia colèrica, 1885), de les llistes de socis dels monts de pietat de 1884-1885 (AMDSM, III, Associacions) i del registre de l'impost de cèdules personals (AMDSM, I, Administració Municipal)

Pablo Alemany

Alcaldes de Barri

José Codina Pujol, Jornaler, Resident al C/ Ausiàs March, 20, Membre dels Montepíos de Nuestra Señora de las Mercedes i de San Pedro Apóstol, Cèdula personal de 8a. classe.

Mateo García Julià, Fuster, Resident al C/ València, 14, Tresorer del Montepío de San Roque, Cèdula personal de 8a. classe.

Silvestre Boada

Francisco Estadella

Veïns

Perfecto Rusalleda

Jaime Tena

José Fontanillas

Agustín Tapias

Antonio Bosch

Joaquín Teixidor

DISTRICTE 3 (Clot)

Tinent d'Alcalde

Pedro Borrás Suñol, Propietari, Resident al C/ Clot, 48, Membre dels Montepíos de Nuestra Señora del Carmen i de Santo Domingo de Guzmán, Cèdula personal de 6a. classe.

Consellers

Juan Roca

Tomás Gili, Membre d'una família de propietaris de dues empreses farineres. Un dels caps del republicanisme local, a l'oposició a l'Ajuntament.

Salvador Buxó, Propietari agrícola. Pertanyent a una de les grans famílies agrícoles del poble. Antic alcalde. Membre del partit liberal.

Vicente Caballería, Fabricant de tints. Republicà possibilista i membre de l'oposició municipal.

Alcaldes de Barri

Pablo Olivella Pujol, Fuster, Resident al C/ San Juan, 44, President del Montepío de Nuestra Señora de los Dolores, Director del Montepío de Santo Domingo de Guzmán, Membre del Montepío de Nuestra Señora del Carmen, Cèdula personal de 8a. classe.

Pablo Lluellas Berengué, Llauner, Resident al C/ Mataró, 269, Membre del Montepío Esperanza Martinense, Cèdula personal de 7a. classe.

Pedro Masanella, Inspector d'aliments.

Veïns

Serafín Serra

José Serra Sulé, Carnisser del Clot, junt amb el seu germà.

Joaquín Cuatrecasas Diumaró, Fabricant de midó, Resident al C/ Clot, 75, Tresorer del Montepío de Nuestra Señora de las Mercedes, Cèdula personal de 8a. classe.

Jaime Ros

Antonio Escriu, Inspector d'aliments.

Baldomero Monés

José Burunat Carbonell, Carnisser, Resident al C/ Mataró, 387, Membre dels Montepíos de Santo Domingo de Guzmán i de Nuestra Señora del Carmen, Cèdula personal de 8a. classe.

José Raventós

Andrés Iglesias

Facultatius

Domingo Moragas Panadell, Metge, Resident C/ Clot, 77, Membre del Montepío de Nuestra Señora de las Mercedes, Cèdula personal de 6a. classe.

José Admetlla

Carlos Trullás Laserna, Metge, Resident al C/ Clot, 45, Soci protector del Montepío de Santo Domingo de Guzmán i membre del Montepío de Nuestra Señora del Carmen, Cèdula personal de 9a. classe.

Agustín Riera

Arturo Navarra, Metge.

Miguel Gresa, Farmacèutic.

Antonio Mont

Isidro Masnou

José Juli

DISTRICTE 4 (Poble Nou, Icària, Cementiri)**Tinent d'Alcalde**

Luciano Orri

Consellers

Francisco Prats Forn, Taverner, Resident al C/ Mataró, 284, Membre dels Montepíos de Nuestra Señora de las Mercedes i de Santiago a San Jaime, Cèdula personal de 7a. classe.

Benito Ribot Murlà, Fabricant i propietari, Resident al C/ Independencia, 74, Membre dels Montepíos Esperanza Martinense i de Nuestra Señora del Carmen, Cèdula personal de 5a. classe.

Cosme Puigmal

Alcaldes de Barri

Juan Fiol Padrisas, Comerciant, Resident al C/ Taulat, 26, Comptador del Montepío de la Inmaculada Concepción, Cèdula personal de 8a. classe.

Ginés Garriga

Jaime Oliveras

Ramon Estrui

Veïns

Francisco Brea

José Creus Caballé, Perruquer, Resident al C/ S. Pedro, 126, Membre dels Montepíos de San Lorenzo i de la Inmaculada Concepción, Cèdula personal de 7a. classe.

Miguel Comas Poch, Curtidor, Resident al C/ Wad Ras, 200, Membre del Montepío de Santo Domingo de Guzmán, Cèdula personal de 8a. classe.

José Turró

Joaquín Basté

Facultatius

Baldomero Saforcada

José Font, Farmacèutic.

Tomás Cabeza, Metge.

Arturo Navarra, Metge.

DISTRICTE 5 (Taulat, Unió, Pequin)**Tinent d'Alcalde**

José Castellví

Consellers

Pascual Acarín, Boter.

Fidel Soler

Pedro Sitjà

José Moliné

Alcaldes de Barri

Lorenzo Palau

Críspulo López Magallón, Fuster, Resident al C/ S. Pedro, 99, Membre del Montepío de Nuestra Señora del Carmen, Cèdula personal de 8a. classe.

Anastasio Ventura Solé, Fuster, Resident al C/ Mataró, 387, Membre del Montepío Esperanza Martinense, Cèdula personal de 8a. classe.

Veïns

Hipólito Trullás

Jaime Farriol

José Sagués

Juan Pagés Costa, Fabricant d'olis i sabó, Resident al C/ Mataró, 366, Membre del Montepío de Nuestra Señora del Carmen, Cèdula personal de 4a. classe.

Julio Pardinás

Facultatius

Tomás Cabeza, Metge.

Francisco Mont Almirall, Farmacèutic, Resident al C/ S. Pedro, 115, Director del Montepío de la Inmaculada Concepción, Cèdula personal de 7a. classe.

APÈNDIX 2

RELACIÓ DE NORMATIVA REFERENT A SANITAT I BENEFICÈNCIA ¹

- **Lleis del títol V, llibre I, (Novísima Recopilación)**, "De los bienes de las Iglesias y Monasterios y de otras manos muertas"

- **Lleis del títol XIX, llibre III (Novísima Recopilación)**, sobre establiment obligatori de les fàbriques de guix, rajolereries, ceramistes, tints i altres, fora dels llocs habitats.

- **Lleis del tit. XXXVII, llib. VII, (Novísima recopilación)**, Legislació sobre expòsits

- **Lleis del tit. XXXVIII, llib. VII. (Novísima recopilación)**, Sobre hospitals, hospicis i altres cases de misericòrdia.

- **Lleis del tit. XXXIX, llib. VII (Novísima recopilación)**, Sobre socors i recolliment dels pobres, requisits per demanar almoïna, etc.

- **Llei 6 octubre 1751**, Dicta preceptes per a evitar l'ús de robes i efectes dels malalts contagiosos.

- **Llei 30 juny 1757**, Prohibeix la venda en botigues públiques a la menuda de compostos químics per a la salut.

- **Reial Ordre 25 desembre 1780 i Reial Ordre 14 febrer 1788**, Carles III establí que els pobres vergonyants i els veritablement necessitats fossin socorreguts pels capellans del seu poble, per altres persones de confiança i pels alcaldes de barri.

- **Llei 15 novembre 1796**, Prescriu les regles sobre policia de salut pública que s'han d'observar per la Suprema Junta de Govern de Medicina.

- **Decret 8 juliol 1813**, Sobre llibertat d'establiment de fàbriques i oficis, que té com a objectiu explícit "Remover las trabas que hasta ahora han entorpecido el progreso de la industria", sobretot pel que fa a temes de salubritat i perillositat de l'activitat fabril. Supressió dels gremis.

- **Llei 30 juny 1814**, Sobre cementiris.

- **Reial Ordre 29 juny 1815**, Restabliment dels gremis, tot i que garantint la llibertat de comerç i d'indústria, a través de la Junta de Comerç, que vetllarà contra les pràctiques monopolístiques dels gremis.

- **Reials Decrets 19 novembre 1815, 8 de juliol 1816 i 29 novembre 1817**, recomanacions de Ferran VII als bisbes espanyols per tal que fundin escoles caritatives en els convents de la Península i d'Ultramar. Es tracta d'un intent d'involucrar l'Església espanyola en l'aprofundiment de les seves accions benèfiques, just després que l'experiència de la guerra i les primeres desamortitzacions haguessin debilitat aquests centres.

---

¹ Presentem una recopilació relativament exhaustiva de les disposicions vigents al llarg del període estudiat en matèria de sanitat, beneficència i altres aspectes socials, des de les que existien a principis del liberalisme però que havien estat dictades anteriorment, fins a les primeres disposicions que reformaren la legislació a principis del segle XX, quan aparegueren les anomenades *lleis socials* i quan els rams de beneficència i sanitat, que havien constituït el centre dels plantejaments socials al llarg del segle XIX foren reformats. Hem obviat, per entendre que només tocaven tangencialment el nostre àmbit d'estudi, la majoria de les disposicions referents a sanitat marítima.

- **Reial Decret 29 setembre 1816**, encomanant als bisbes que vigilin i controlin els comptes de les cases de misericòrdia i expòsits.
- **Reial Decret 16 novembre 1819**. El Rei nomena la seva esposa com a protectora de tots els establiments de beneficència espanyols dirigits per senyores.
- **Decret 1 octubre 1820**. Supressió de convents i obres pies.
- **Llei 11 octubre 1820**, Prohibició d'adquirir béns a les mans mortes.
- **Decret 7 novembre 1820**, pel qual les Corts autoritzaren els caps polítics a aplicar a les urgents necessitats dels establiments de beneficència el 10% de la recaptació de béns de propis que acabava de destinar-se a la reparació i continuació de camins.
- **Llei 23 febrer 1821**, Sobre cementiris.
- **Llei 23 gener - 6 febrer 1822**, Establiment general de beneficència. Primera llei general reguladora de la beneficència a Espanya.
- **Reial Ordre 8 febrer 1822 i Reial Ordre 7 abril 1822**, establint que els fons recaptats per la Manda Pía Forzosa, destinada a satisfer les necessitats de guerra i ara suprimida, es destinessin a la beneficència, primer a través de les parròquies, i després, a través de les juntes.
- **Reial Decret 20 abril 1824**, pel qual el Rei reestableix els establiments i les *obras de piedad de nuestros antepasados* que havien estat suprimides en l'anterior període constitucional.
- **R.C. 10 desembre 1828**, Reglament dels Col·legis de Medicina i Cirurgia i per al govern dels professors.
- **Reglament 2 abril 1829**, estableix el funcionament del Jutjat de Protecció, encarregat de complir les funcions de patronatge dels centres benèfics particulars en la legislació especial andalusa d'aquest ram (a Andalusia hi havia més centres particulars que enlloc més). El precediren l'informe de l'Audiència de 21 de febrer de 1828 i la Reial Ordre de 12 de març de 1828.
- **Instrucció 30 novembre 1833**, És la famosa instrucció en què el ministre Burgos planteja la reorganització general dels serveis públics de l'administració espanyola. Òbviament, també té apartats dedicats als rams de beneficència i sanitat.
- **R.D. 20 gener 1834**, Sobre policia i higiene de subsistències, i escorxadors. L'autoritat municipal ha de vetllar molt per a què hi hagi en els escorxadors ordre, neteja, comodat per als compradors i molta vigilància per tal de lograr l'exactitud o legalitat en els pesos, i sobretot, per a què no s'infringeixin les regles de salubritat ni es venguin carns malsanes. Caldrà inspeccionar el bestiar abans de matar-lo, sobretot en èpoques de malalties contagioses del bestiar.
- **R.O. 26 març 1834**, Inspecció i protectorat dels establiments de beneficència.
- **R.O. 22 setembre 1834**, Cessament del col·lector general d'espolis i vacants en la Superintendència general de les cases de misericòrdia i hospicis.
- **R.O. 12 abril 1836**, Mandat de la Reina governadora per tal que els governadors provincials formin estadística de les fundacions particulars de beneficència. Organitzà també les juntes de caritat dels partits, amb l'alcalde, president, el capellà més antic del districte, el síndic de l'Ajuntament i els patrons de totes les obres pies o d'una representació d'aquestes.
- **R.D. 8 setembre 1836**, Restabliment de la llei de 1822

- **R.D. 2-6 desembre 1836**, Restabliment del Decret de 8 de juny de 1813 sobre lliure establiment de fàbriques i tallers.
- **Llei 3 maig 1837**, Imposició de censos i altres efectes de rèdit fix, amb destí a objectes d'Instrucció pública. (No derogada per la desamortitzadora de 1855, segons declaració de la R.O.26-6-1886).
- **R.D. 30 juliol 1836**, Control sobre els gremis. Prohibició de pràctiques monopolístiques i restricció de les seves activitats a objectius d'instrucció i autoajut. Compromís governamental en fomentar la instauració de societats de socors mutus i caixes d'estalvis.
- **R.O. 20 juliol - 24 agost 1838**, Els establiments de beneficència litigaran com a pobres davant la justícia.
- **R.O. 15 agost 1838**, Concessió de la "Cruz de Epidemias". Tenia per objecte recompensar els casos en què hagués concorregut un "mérito sobresaliente y notorio". No serà suprimida fins a 1910.
- **R.O. 30 novembre 1838**, Intervenció sobre cases i establiments particulars. Restauració del dret a la propietat privada en els establiments de beneficència particular.
- **R.O. 30 desembre 1838**, Les Juntes no podran litigar abans de recórrer a S.M.
- **R.O. 28 febrer 1839**, Permís per constituir lliurement societats d'auxili mutu (socors mutus, cooperatives, etc.), d'acord sempre amb el permís explícit de l'autoritat provincial.
- **Instrucció 25 juliol 1840**, estableix que hi hagi representants de tots els establiments piadosos i centres de beneficència a totes les juntes diocesanes.
- **R.D. 17 gener 1841**, Patronat exercit per comunitats suprimides (vid. R.O. 20-24 març 1857)
- **Decret de la Regència, 29 juliol 1841**, Per tal de vèncer les resistències a la reimplantació de la llei de Beneficència de 6 de febrer de 1822, el regent encarregà un projecte de llei que reorganitzés els centres piadosos sota la base de centralitzar tots els fons aplicats a beneficència, tot i respectant, sempre que fos possible, la voluntat dels fundadors.
- **R.O. 18 novembre 1841**, Recordatori de la necessitat de vigilar estrictament la constitució d'associacions que, sota el títol de confraries i l'advocació d'un sant, s'han fundat massivament en els últims temps, sense que quedi clar que realment siguin associacions de caire estrictament religiós.
- **R.O. 8 febrer 1842**, La regència cedeix als prelats de les diòcesis i als caps polítics la facultat de decidir quines confraries i associacions són legítimes i quines no, i per tant, quines cal prohibir i quines cal mantenir.
- **R.O. 21 febrer 1845**, Sobre vigilància de l'estat del bestiar.
- **R.O. 23 març 1845**, Sobre legats a la beneficència.
- **R.O. 16 abril 1845**, La prohibició d'adquirir béns de la llei 30-8-1836 no té efectes retroactius.
- **Llei 9 maig 1845**, Classifica els "vagos" i els busca destí i procediment per solucionar el problema.
- **R.O. 25 març 1846**, Protectorat del Govern sobre les fundacions benèfiques a càrrec de particulars.
- **R.O. 3 abril 1846**, Classificació dels establiments de beneficència, facultats dels alcaldes, etc (L'acompanya una altra Reial Ordre, el 22 d'octubre del mateix any).
- **R.D. 17 març 1847**, Supressió de la Junta Suprema de Sanitat i creació del Consell de Sanitat.

- **R.D. 26 març 1847**. Reglament per al funcionament del nou Consell de Sanitat i per les juntes provincials i municipals.
- **RR.DD. 26 setembre i 6 octubre 1847**. Establint que es venguin els béns immobles.
- **Llei 28 de febrer de 1848 (i Reglament de 17 de febrer de 1848)**, regulant les societats d'ajuda mútua.
- **R.O. 19 abril 1848**. Estableix unes Comissions investigadores a cada província, encarregades de cercar, entre els centres benèfics particulars, *fundaciones ignoradas y rentas distraídas o mal aplicadas*, partint de la convicció que el total que es destina a Espanya a fins benèfics seria més que suficient si no fos perquè s'extravien molts fons sense arribar al seu veritable destí..
- **R.O. 15 maig 1848**. Sobre venda i permuta de béns.
- **R.O. 24 juliol - 2 agost 1848**. Creació, i Reglament, de les Subdelegacions de Sanitat.
- **R.O. 12 setembre 1848**. Mesures preventives de l'epizootia del bestiar boví, porcí i oví.
- **R.O. 30 setembre 1848**. Manera de satisfer les despeses de les Comissions per a inspeccionar l'estat de salut d'alguns pobles.
- **R.O. 18 gener 1849**. Prescriu regles a les juntes provincials en cas de còlera, entre elles la creació de comissions permanents de salubritat pública.
- **R.O. 30 març 1849**. Regles i instruccions d'higiene pública, sobretot encarades a la prevenció del còlera, però també d'altres. Són exactament les mateixes que les que es tornaran a publicar a la R.O. 11 juliol de 1866.
- **R.O. 31 maig 1849**. Crea un fons per dipositar tots els fons pertanyents a sobrants de fundacions, legats, memòries i obres pies l'objecte de les quals hagi caducat o sigui d'impossible compliment.
- **Llei 20 juny 1849**. Organització de la Beneficència. Creació d'una Junta General i de Juntes provincials i municipals, i fixant les seves atribucions.
- **R.O. 30 novembre 1849**. Remarca que les Juntes de Sanitat només tenen potestat consultiva, i que, per tant, s'han de limitar a aconsellar el Cap Polític, que és qui ha de disposar el que cregui convenient.
- **R.O. 18 setembre 1850**. Comptes dels patrons de fundacions particulars
- **R.O. 27 gener 1851**. Indemnització de despeses a hospitals
- **R.O. 24 febrer 1851**. S'insisteix sobre les Comissions investigadores creades el 1848 per vigilar els fons perduts de beneficència particular, perquè fins a aquest moment, no han donat resultats satisfactoris.
- **R.O. 14 maig 1852**. Aprovació del reglament per a l'execució de la Llei general de beneficència de 20 de juny de 1849.
- **R.O. 1 novembre 1852**. Es declara el Manicomi de Leganés com a manicomi nacional, destinat a dementers pobres d'ambdós sexes, dependents de la beneficència nacional.
- **R.O. 28 maig 1853**. Sobre hospitalitat domiciliària.
- **R.O. 25 juny 1853**. Instrucció d'expedients per a la venda de béns i efectes públics.

- **R.D. 6 juliol 1853**, Classificació d'establiments benèfics. Creació, supressió, advocats, directors, etc.
- **R.O. 8 juliol 1853**, Formalitats per a l'execució d'obres de nova planta i reparacions en edificis i finques de beneficència.
- **R.D. 3 agost 1853**, Asils de pàrvuls: Establiment en les capitals de província, objecte, direcció, etc.
- **R.O. 25 agost 1853**, Derogació de la R.O. 28 de febrer de 1839 per la qual es permetia la lliure constitució de societats d'ajuda mútua. S'encarregà la recopilació de dades, per part dels caps provincials, per tal d'elaborar un projecte de llei que permeti la definitiva organització d'aquestes associacions.
- **R.O. 9 setembre 1853**, Els Ajuntaments han de construir, pel seu compte, cases per a pobres.
- **R.O. 21 octubre 1853**, L'administració militar i els béns del clergat han de contribuir a les despeses d'empedrat dels carrers.
- **Llei 20 maig 1854**, Sobre anuncis de medicaments i intrusisme professional en aquest camp.
- **R.O. 10 juny 1854**, Dictà bases per a l'amplada i classificació dels carrers, altura de les cases i distribució dels pisos. Dirigida, en principi, al Governador de Madrid, es fa extensiva a totes les províncies per R.O. 2 agost 1861. Les RR.OO. 5 abril 1859 i 9 novembre 1862 reformaren alguns aspectes d'aquestes bases. La RR.OO. 25 febrer 1882 manà tornar a l'observància d'allò previngut en aquesta.
- **Llei 1 maig 1855**, Declaració de venda de tots els predis rústics, urbans, censos, etc., de mans mortes, en què s'inclou la Beneficència.
- **Llei 28 novembre 1855**, Llei i Instrucció del Servei General de Sanitat.
- **Reial Decret 25 gener 1856**, pel qual es nomena protectora de tots els establiments benèfics gallecs a la Comtesa de Mina.
- **R.O. 13-26 juny 1856**, Persones exemptes del pagament dels drets de Llatzeret.
- **R.O. 6 desembre 1856**, Aprovació del reglament de l'Associació de Beneficència Domiciliària.
- **R.O. 30 desembre 1856**, Es declara l'Hospital Nacional, de Madrid, com a Hospital general, destinat al tractament de malalties mèdiques i quirúrgiques, no especials ni específiques.
- **RR.OO. 25 febrer 1857**, Sobre incompatibilitat de càrrecs en les Juntes.
- **R.O. 20-24 març 1857**, Sobre l'exercici del patronat quan es designi per a dur-lo a terme una corporació o càrrec suprimit.
- **O. 8 juny 1857**, Circular de la Direcció, disposant que es lliuri als establiments de beneficència l'interès del 4% anual de les quantitats procedents dels béns venuts a aquests.
- **Llei 9 setembre 1857**, Llei d'instrucció pública. Obligació de vetllar per l'ensenyament de nens expòsits, asilats o abandonats.
- **R.O. 21 desembre 1857**, Defensa com a pobre per als establiments benèfics, en tot tipus de litigis judicials.
- **R.O. 1 març 1859**, Sobre provisió de places de mestres d'establiments de beneficència, d'acord amb la Llei d'Instrucció pública.

- **R.O. 2 juliol 1859**, Es declara l'Hospital del Rey, de Toledo, com a establiment nacional destinat a l'alberg de decrepits, invàlids i cecs de tots dos sexes.
- **R.O. 26 novembre 1859**, Com que encara no s'ha elaborat la llei sobre associacions d'ajuda mútua prevista per la Reial Ordre de 25 d'agost de 1853, s'establiren aquí les bases per a l'aprovació governativa d'aquesta mena de societats.
- **R.O. 11 abril 1860**, Establiments perillosos i insalubres en poblacions. S'incita, tot i que matisadament (diu que no és estrictament necessari), l'establiment de fora de poblacions de fàbriques per a la liquació de sèus, i s'estableix que no cal instal·lar fora de les poblacions (si presenten bones condicions de seguretat) les fàbriques d'aiguardents i d'assaonament de pells.
- **R.D. 18 abril 1860**, Ordenances de Farmàcia.
- **R.O. 10 maig 1860**, Sobre autorització per acotar els terrenys destinats al cultiu de l'arròs.
- **R.D. 15 juny 1860**, Reglament per a la concessió de les pensions establertes en els articles 74 a 76 de la llei de Sanitat. Substituït pel de 22 de gener de 1862.
- **R.O. 12 octubre 1860**, Els reglaments per a establiments particulars necessiten l'aprovació del Govern, com les confraries, germandats, etc.
- **R.O. 15 abril 1861**, Reglament per a l'execució de la Reial Ordre de 10 de maig de 1860, relativa a l'acotament de terrenys amb destí al cultiu de l'arròs.
- **R.O. 19 juny 1861**, Establiments perillosos i insalubres en poblacions. No poden establir-se en poblacions forns o fàbriques de calç i guix, ni a menys de 150 m. de qualsevol habitació, tampoc a menys de 50 m. de qualsevol carretera o via fèrria de primer o segon ordre.
- **R.O. 5 juliol 1861**, Jurisprudència diversa sobre béns de fundacions benèfiques. Mesures a fi d'evitar que els interessos de la beneficència pateixin cap perjudici per inadvertència o oblit, considerant-se com a desvinculats i divisibles entre parents els béns de fundacions que, segons la jurisprudència del T.S., hagin de continuar invertint-se en els objectes benèfics a què els va destinar el fundador.
- **R.O. 18 juliol 1861**, Prohibició d'establir fàbriques perilloses (explosius, guix, ceràmica, tints, etc.) en l'interior dels poblats.
- **R.D. 22 gener 1862**, Pensions a facultatius inutilitzats en temps d'epidèmia i a les famílies dels morts.
- **R.O. 7 juliol 1863**, Qui ha de pagar l'enrajolat de voreres. D'acord amb les RR.OO. 19 febrer 1835, 27 maig 1850 i 4 juny 1851, s'aprova els propietaris de les cases han de pagar-lo fins a una distància de tres peus.
- **R.D. 22 juliol 1864**, Establiment dels cossos facultatius dependents de les juntes provincials de beneficència. S'estableix un sistema de lliure accés via oposició per a totes les escales professionals del cos.
- **R.O. 12 agost 1864**, Prohibició a les cases de maternitat per a servir com a escola de pràctica de matrones.
- **R.O. 26 setembre 1864**, Els propietaris de cases no tenen dret a indemnització per quedar avançades o retirades llurs propietats amb motiu d'alineacions.
- **R.O. 11 gener 1865**, Prohibició d'establir indústries perilloses (explosius) a menor distància de la de 2 Km. de les poblacions, i a 1 Km. de cases aïllades i camins públics.

- **R.D. 23 juliol 1865**, Amplia el personal de Beneficència de la província de Madrid en quinze metges i quinze cirurgians més. Augmenta el sou entre 8 i 16.000 r.v.n. Estableix un sistema d'oposició lliure per a l'entrada al cos i de promoció interna per a la millora professional dins del mateix cos.
- **R.O. 7 setembre 1865**, Prohibició de cantar el Te Deum a cap poble envaït pel còlera, sense real ordre prèvia.
- **R.O. 23 setembre 1865**, Obligació dels catedràtics de residir en les poblacions epidemiades, encara que se suspenguin els estudis.
- **R.O. 9 novembre 1865**, Nomenament d'empleats per al ram de beneficència provincial.
- **R.O. 27 desembre 1865**, Establint que el nomenament d'apoderats per les Juntes per tal d'alienar el paper del Deute recaigui en persones de tota confiança.
- **Circular 21 gener 1866**, Mesures higièniques a les poblacions: Focus d'infecció, aigües estancades, etc.
- **R.O. 17 maig 1866**, Els propietaris de finques rústiques i horts enclavades en carrers de poblacions estan exempts, de moment, a costejar la construcció de voreres.
- **Llei 24 maig 1866**, Reforma els articles 26, 27, 35, 40, i 101 de la llei de sanitat de 1855.
- **R.O. 11 juliol 1866**, Mesures contra el còlera, en vista de l'estat en què es troben moltes regions europees.
- **R.O. 28 agost 1866**, Els metges estan obligats a recopilar una colla de dades sanitàries.
- **R.O. 3 setembre 1866**, És càrrega pública, exclusiva del pressupost municipal l'entreteniment i reparació dels empedrats.
- **R.O. 30 setembre 1866**, No és atribució de les Juntes acordar els arrendaments de les finques de beneficència, perquè correspon fer-ho a l'administració dels establiments, als quals pertanyen.
- **R.O. 14 febrer 1867**, Recomanant a les Juntes del ram el compliment de l'article 42 del reglament de 1852, en què es senyalen llurs obligacions, i del 43, sobre gestió dels afers del seu interès, a fi d'evitar desfalcs i abusos.
- **R.O. 8 juny 1867**, Dietes que cal abonar als subdelegats de sanitat quan exerceixen en comissions fora de les poblacions on resideixen.
- **R.D. 18 juny 1867**, Reglament sobre la reorganització del Consell de Sanitat.
- **R.O. 28 agost 1867**, Desestimà la sol·licitud del cirurgià d'un poble per a què se li permetés tenir un practicant per a sagnies i operacions menors, encara que no fos facultatiu titulat. Es manà incloure aquesta ordre a la Gaceta per tal que servís de jurisprudència per a tots els casos similars.
- **R.O. 7 setembre 1867**, Obligació, per als propietaris de cases, de costejar les voreres. Derogació de la R.O. 17 maig 1866. Torna a insistir-hi en R.O. 10 agost 1869.
- **R.O. 15 gener 1868**, Dictà mesures per a la vacunació i revacunació dels soldats, per tal d'evitar l'expansió de la verola a l'exèrcit.
- **Decret 19 octubre 1868**, Supressió de les Conferències de Sant Vicenç de Paül.
- **D. 3 novembre 1868**, Legalització de l'existència de les antigues associacions de senyores i recomanant a les d'homes per a l'exercici de la beneficència domiciliària.

- **D. 4 novembre 1868**, Supressió de la Junta general del ram, i derogació de diversos articles del reglament de 14-5-1852 (Arts. 35, 36, i 37)
- **D. 18 novembre 1868**, Dissol el Reial Col·legi Superior de Sanitat, anul·la el Reglament de 19 juny 1867 i estableix una Junta Superior Consultiva, per al règim interior de la qual es dictarà el **Reglament de 12 d'abril de 1869**. La Junta serà suprimida per **Decret de 22 de maig de 1873**.
- **D. 17 desembre 1868**, Supressió de les juntes provincials i municipals i traspàs de llurs funcions als Ajuntaments i diputacions.
- **O. 28 gener 1869**, Extinció dels crèdits de patronats i fundacions pies.
- **Circular 28 abril 1869**, Prevencions per a evitar la propagació del tifus.
- **O. 10 juny 1869**, per la qual se suprimeix en les províncies d'Andalusia el protectorat dels centres benèfics particulars i se'l substitueix per una política d'incautació dels seus béns.
- **D. 9 juliol 1869**, Que la Direcció del ram es faci càrrec dels béns i valors liquidats o per liquidar, provinents de patronats, memòries i obres pies, i que es procedeixi a la classificació de les fundacions i a determinar llur qualitat i caràcter.
- **O. 23 agost 1869**, Declarant que tots els patrons i administradors de memòries, obres pies i altres fundacions de caràcter benèfic estiguin subjectes a les disposicions del decret de 9 de juliol.
- **D. 1 desembre 1869**, Incorporació de la Secció de patronats a la plantilla del Ministeri de Governació, i establiment d'*administradors provincials* per a la investigació, examen i classificació d'aquestes fundacions, mentre s'obté la completa reintegració dels seus béns i drets, així com per a l'administració i custòdia de tals béns i rendes. (Aquests administradors provincials seran suprimits a 22 de gener de 1872, i tornaran a ser restablerts a 30 de setembre de 1873. Es tracta d'ells a la instrucció de 14 de març de 1899 i a la de 14 de juliol de 1913).
- **O. 7 febrer 1870**, Lliurament de valors als patrons
- **O. 5 maig 1870**, Suspensió del lliurament fins que no s'acrediti el tipus de fundacions.
- **Codi Penal, 17 juny 1870**, Articles 7, 351 a 357 i 395. Castiga com a delictes el fet fabricar o d'alterar amb barreges nocives a la salut les begudes i comestibles.
- **O. de la Direcció de 1871**, Creant un visitador general eclesiàstic.
- **R.O. 20 gener 1871**, Les instàncies en reclamació de drets de patronat es dirigiran al patronat respectiu. Definicions de patronat i de patronatge.
- **Circular 15 març 1871**, Declarant que les prescripcions del decret de 9 de juliol de 1869 són aplicables a les inscripcions nominals i intransferibles de renda del 8% pertanyents a les fundacions benèfiques d'origen particular.
- **R.O. 13 abril 1871**, Sobre el lliurament de valors de fundacions als seus patrons. Quan els productes d'una fundació s'aplicaven a diversos objectes i un ha caducat, acreixen els preexistents.
- **R.O. 20 abril 1871**, Declarant el caràcter dels béns que constitueixen certes fundacions pies d'origen privat, com per a redempció de captius, dot de donzelles, etc.
- **R.O. 9 juny 1871**, Resol que per a què no es reunixin les funcions de patronat i de protector en el Governador Civil, nomeni aquest, a falta de patronat familiar, qui hagi d'exercir aquest últim càrrec.
- **R.O. 14 juny 1871**, Condicionant el pagament d'interessos dels valors del Deute Públic pertanyents a fundacions benèfiques.

- **R.O. 20 juny 1871**, Declara compatibles els premis rebuts pels administradors de patronats amb qualsevol altre sou, comissió, etc.
- **R.D. 24 juny 1871**, Creació de l'Institut Nacional de Vacuna, dependent de l'Acadèmia de Medicina, del Ministeri de Foment.
- **R.D. 24 juliol 1871**, Vacunació extraordinària i urgent contra la verola.
- **R.D. 22 gener 1872**, Definició de la beneficència particular que, per tal de superar la fase d'incautació sobre béns particulars, comença a fer efectiva la distinció entre patronatge i protectorat. (Precedent de la legislació de la Restauració, concretament del R.D. 27 abril 1875 i Instrucció 27 gener de 1885, i 14 març 1899).
- **R.O. 9 març 1872**, Cal aplicar amb major rigor les disposicions sanitàries sobre quarantenes.
- **O. 14 març 1872**, Encarregant al Governador de Còrdova que sostingui les seves atribucions, amb motiu d'un litigi sobre els béns d'un patronat concret. Establint que els jutges no puguin intervenir en l'administració econòmica i governativa dels patronats.
- **R.O. 27 març 1872**, Sobre recurs de nul·litat contra una sentència perjudicial a una fundació benèfica, i sobre suspensió i destitució dels patrons.
- **R.O. 12 maig 1872**, Disposant que quan existeixi algun súbdit rus en establiment de caritat es faci saber a la Legació.
- **O. 1 abril 1873**, Derogació de l'article 11 i els seus concordants de la Instrucció de 22 de gener i la R.O. 8 de juny de 1872, que autoritzaven la compatibilitat del càrrec d'Inspector provincial de Beneficència particular amb el d'administrador de fundacions d'aquesta classe.
- **D. 22 abril 1873**, Instrucció general per als establiments benèfics nacionals.
- **D. 22 i 30 maig 1873**, El decret del 22 declarà dissolta la Junta consultiva creada el 18 de novembre de 1868, derogà el Reglament del 12 d'abril de 1869 i creà un Consell Superior de Sanitat. El nombre de vocals d'aquest fou ampliat en el Decret del dia 30. El 23 de Febrer de 1875 es restablí el Reial Consell de Sanitat.
- **D. 16 juliol 1873**, Nou nom per als serveis administratius de beneficència, en harmonia amb els principis democràtics. Es fusionen la beneficència general i la beneficència particular sota el nou nom de "Beneficència de la República Federal".
- **D. 17 juliol 1873**, Reglament del Consell Superior de sanitat.
- **Llei 24 juliol 1873**, Sobre accidents de treball i treball de nens a les fàbriques. Declara obligatòria la possessió d'una farmaciola a les fàbriques, i la celebració de contractes d'assistència mèdica.
- **D. 30 setembre 1873**, Modificant el sistema actual sobre el protectorat del Govern sobre la Beneficència particular. Supressió dels inspectors, creació de juntes provincials i municipals de beneficència particular, establiment de les facultats d'aquestes, nomenament d'administradors, arxius.
- **Decret 24 octubre 1873**, Regulant l'assistència facultativa als malalts pobres.
- **D. 4 novembre 1873**, Declarant l'establiment particular al col·legi de Santa Isabel, sotmès al patronatge del Govern.
- **D. 30 desembre 1873**, Instrucció per a l'exercici del protectorat en les institucions de beneficència. Intenta recollir tot el que s'havia legislat sobre el ram de beneficència fins aleshores.

- **D. 11 març 1874**, Dissolució del Consell Superior de Sanitat, i creació del Consell Nacional.
- **D. 5 juny 1874**, Determinació de les facultats de la Junta general de beneficència per a l'exercici del protectorat en la beneficència particular.
- **D. 13 juny 1874**, Suprimint els delegats de beneficència i derogant el decret de 26 de febrer últim.
- **O. 13 juliol 1874**, Atribucions de l'autoritat local per al patronatge de fundacions.
- **D. 28 setembre 1874**, Disposa que el visitador general de Beneficència formi part del Consell Nacional de Sanitat, i que sigui nomenat a proposta d'aquest pel Ministre de Governació
- **R.O. 8 febrer 1875** (inèdita), Reestableix els patronats benèfics del Patrimoni de la Corona, tal i com els havia establert la instrucció del 1849, derogant les disposicions del Sexenni Democràtic, que els abolien.
- **R.O. 22 febrer 1875**, Establint les regles que han d'adoptar els Governadors, Juntes provincials i subdelegats de veterinària per tal d'evitar l'increment de la plaga de verola del bestiar oví.
- **D. 23 febrer 1875**, Restablí i organitzà el Reial Consell de Sanitat. Restablí, amb certes variacions, el Reglament de 18 de juny de 1867.
- **O. 23 març 1875**, Individus exceptuats de l'impost de Llatzerets i altres drets sanitaris.
- **R.O. 1 abril 1875**, per la qual es derogà el decret de 19 d'octubre de 1868 en què se suprimien les Conferències de Sant Vicenç de Paül.
- **D. 27 abril 1875**, Creant una Junta de Senyores per a auxiliar el Govern en els serveis de beneficència i determinant-ne les funcions.
- **R.D. 27 abril 1875**, Reorganització dels serveis de beneficència. Instrucció per a l'exercici del protectorat del Govern.
- **R.O. 28 abril 1875**, Disposa que no excedeixi de tres dies, ni en les esglésies ni en les cases, el dipòsit de cadàvers embalsamats².
- **R.O. 10 juny 1875**, Aprovant la interpretació donada a l'art. 40 reformant la Llei de Sanitat sobre quarantenes.
- **R.D. 12 juny 1875**, Manant que s'aboni als establiments de beneficència i instrucció l'import a què ascendia la renda que els produïen els seus béns abans de llur alienament.
- **R.O. 14 juliol 1875**, Instruccions per a evitar l'agreujament de les malalties contagioses que pateix la ramaderia.
- **R.O. 16 juliol 1875**, Prohibició de la venda de carn fora dels mercats.
- **R.O. 12 octubre 1875**, Aprovació del Reglament interior del Reial Consell de Sanitat.
- **R.O. 31 desembre 1875**, Sobre el pagament d'honoraris als subdelegats de veterinària.
- **R.O. 13 gener 1876**, Atribucions privatives dels Ajuntaments per a la instal·lació dels mercats i fixació dels arbitris. Venda de certs articles alimenticis fora dels mercats.

---

² La legislació sobre enterraments i cementiris és molt extensa. No la recopilem exhaustivament.

- **R.O. 15 març 1876**, Disposant que els mestres de beneficència siguin nomenats i separats per les autoritats tal i com determina la llei d'Instrucció Pública i la R.O. 1 març 1859, quedant subjectes a la inspecció del Govern i dels seus delegats.
- **R.D. 8 abril 1876**, Determinant les atribucions de S.A.R. la Princesa d'Astúries com a presidenta de la Junta de senyores.
- **Llei 26 juny 1876**, Patronatge en els patronats de la Corona.
- **R.O. 20 gener 1877**, Sobre les reformes introduïdes per la llei de 16 desembre 1876, en la municipal de 20 agost 1870, principalment pel que fa referència a beneficència.
- **Reglament 3 març 1877**, Disposicions per a evitar la propagació d'epizooties.
- **Llei Municipal 2 octubre 1877**, Serveis sanitaris i higiènics. Competència dels Ajuntaments relacionada amb els escorxadors. Amb articles referents al foment, supressió i sosteniment dels instituts de beneficència municipal.
- **R.O. 7 gener 1878**, Instruccions als Governadors per tal d'evitar la propagació de la malaltia de Sant Llätzer, o lepra, de la qual s'han presentat casos en algunes províncies.
- **R.O. 26 febrer 1878**, Sobre interessos d'inscripcions corresponents a establiments de beneficència i instrucció pública.
- **Llei 26 juliol 1878**, Sobre treballs perillosos per als nens.
- **R.O. 4 agost 1878**, Impost quarantenari.
- **R.O. 17 març 1879**, Dictant regles d'higiene aplicables a l'escola model del sistema "Jardins d'Infància", posant l'assistència i vigilància higiènica de l'escola a càrrec d'un professor de medicina nomenat per la Direcció general, i assenyalant les seves obligacions.
- **R.O. 20 maig 1879**, Suprimint la Caixa especial de beneficència particular existent en el Ministeri de Governació.
- **R.O. 31 gener 1880**, Desestimant la reclamació de la Diputació de Madrid relativa a què s'exceptuï d'alienament un hospital de caràcter general.
- **R.O. 28 febrer 1880**, Prohibició de la introducció a Espanya de carns de porc procedents dels Estats Units.
- **R.O. 20 abril 1880**, Excitant a les Diputacions per a què acordin un socors diari destinat als malalts pobres durant llur permanència als banys.
- **R.O. 15 juny 1880**, Autoritza, amb certes precaucions, la venda d'oli d'oliva barrejat amb el de cotó.
- **R.O. 17 juny 1880**, Dietes als vocals de les Juntes provincials de Sanitat, en comissions administrativo-sanitàries fora de llur residència.
- **R.O. 10-12 juliol 1880**, Derogació de la prohibició d'importació de carns de porc procedents d'Alemanya i Estats Units. Es manté, però, la vigilància.
- **Llei 21 juliol 1880**, Autorització a la Diputació de Saragossa per a construir un manicomi: Concessions anàlogues per a objectes benèfics.

- **R.O. 19 gener 1881**, Disposicions per a la renovació biennal de les juntes provincials i municipals.
- **Llei 3 de febrer de 1881**, Llei d'enjudiciament civil. L'art. 460 exceptua de la necessitat de celebrar acte de conciliació en els judicis en que siguin demandants o demandats els establiments de beneficència.
- **R.O. 4 juny 1881**, Descripció de la medalla que, com a distintiu en l'exercici del seu càrrec, poden usar els Subdelegats de Sanitat.
- **R.O. 8 juny 1881**, Mesures per a fer més independent l'acció de la intervenció de la Direcció i del Ministeri en l'examen i aprovació dels comptes de beneficència.
- **R.O. 30 setembre 1881**, Col·legi de Nuestra Señora de los Remedios
- **R.O. 13 desembre 1881**, Aprovació del reglament per a règim interior del Col·legi de Cecs de Santa Caterina
- **Llei 31 desembre 1881**, Manant incloure en el pressupost de subvencions per a indemnitzar els establiments beneficiats per rifes que se suprimeixen. Inclou disposicions sobre factures d'interessos d'inscripcions nominatives de Beneficència i Instrucció.
- **R.D. 15 febrer 1882**, Dret dels facultatius d'establiments de beneficència que hagin ingressat per oposició, quan se suprimeixin els seves places. Que no es tregui a licitació el subministre de medicaments per als malalts pobres i establiments benèfics.
- **R.O. 6 març 1882**, Aprovació, contra el dictamen del Consell d'Estat, d'una providència contra el Governador de Madrid suspenent un acord de la Diputació provincial referent a la manera de realitzar el pagament d'uns terrenys per a la construcció d'un nou hospital.
- **R.O. 29 juliol 1882**, Manera de refrendar les patents de Sanitat.
- **Llei provincial 29 agost 1882**, Funcions dels Governadors en matèria de Sanitat i Higiene. Tracta dels establiments provincials de beneficència als arts. 74, 76 i 115
- **R.O. 13 octubre 1882**, Sobre vacunació del bestiar per a evitar la malaltia carbuncosa.
- **R.O. 17 octubre 1882**, Les despeses que ocasionin les voreres corresponents a esglésies parroquials recauran sobre els pressupostos municipals.
- **Llei 5 juliol 1883**, Autoritzant el Ministre de Governació per a destinar a l'adquisició de l'hospital de malalts incurables els valors i propietats que s'expressen i per a invertir un crèdit de 2.500.000 a aquest objectiu.
- **R.D. 5 desembre 1883**, Creació de la Comissió de Reformes Socials.
- **R.O. 11 desembre 1883**, Inspectors de carns mortes, greixos, embotits i ramats.
- **R.O. 8 gener 1884**, Establiment de noves indústries i invents. Prohibició, dins de poblacions, dels insalubres i perillosos.
- **R.O. 28 maig 1884**, Formulant i fent circular un qüestionari referent a la situació i necessitats de la classe obrera, amb qüestions referents a la seguretat en les indústries.
- **R.O. 28 maig 1884**, Obrint una informació sobre l'estat i necessitats de les classes obreres.
- **R.D. 30 juny 1884**, Aprovació de la instrucció i reglament del Col·legi d'orfes de La Unión.

- **Llei 4 juliol 1884**, Règim de les escoles de beneficència.
- **Ordre 10 juliol 1884 (B.O.P.Barcelona)**, Partes sanitaris que diàriament han de comunicar-se a la Direcció General de Beneficència, amb vista al que havien de trametre els alcaldes al Govern Civil. A més tracta de les còpies de les actes de les sessions que celebren les Junes Locals de Sanitat, i de les relacions de les disposicions adoptades pels alcaldes en quant a higiene pública. També encarrega forta vigilància sobre els individus que vulnerin les disposicions.
- **R.D. 17 juliol 1884**, Creant Junes de senyores en les ciutats que s'expressen (Barcelona, Sevilla, Valencia, Màlaga, Granada, Cadis, La Corunya, Saragossa, Valladolid, Ciutat de Mallorca, Jerez de la Frontera), i les altres poblacions que ho sol·licitin.
- **R.D. 23 desembre 1884**, Aprovació del reglament orgànic del Cos Facultatiu de Beneficència general. Aprova el reglament de l'Hospital de la Princesa.
- **R.O. 5 gener 1885** Ampliació de les dades que ha d'abarcabar el Butlletí d'Estadística, i autorització al Director general de Beneficència i sanitat per a què organitzi la publicació d'un Anuari d'estadística sanitària.
- **R.D. 15 gener 1884**, Autoritzant a Governació per presentar a les Corts un projecte de llei de venda dels béns de Beneficència particular que encara no hagin estat alienats.
- **R.D. 27 gener 1885**, Aprovació de la Instrucció per a l'administració i govern dels establiments de beneficència general. Classificació, destí i govern superior, béns i fons, recaptació, comptabilitat, etc. Aprova la Instrucció general i reglament per a l'ordre interior dels hospitals d'incurables.
- **R.O. 21 març 1885**, Tractament sanitari del jute i altres matèries tèxtils i drets en casos d'expurgació.
- **Llei 24 març 1885**, Ampliant l'autorització concedida al Ministre per tal d'instal·lar els establiments generals de beneficència que no gaudeixen de les condicions mínimes.
- **R.D. 12 maig 1885**, Reglament del manicomi de Santa Isabel.
- **R.D. 19 maig 1885**, Reglamentació de l'hospitalitat de dementats, bé ingressin en manicomis en observació, bé siguin de reclusió definitiva, amb objecte de tallar els abusos que poguessin cometre's per falta de justificació legal de l'estat de demència dels reclusos.
- **RR.OO. 27 maig i 28 juny 1885**, Vacunació anticolèrica. Manant publicar els dictàmens emesos per les corporacions oficials sobre el procediment profilàctic del Dr. Ferran, i les instruccions amb què havia de regir-se la Comissió encarregada d'inspeccionar la seva aplicació. La de 28 de juny autoritzà el Dr. Ferran per continuar les seves experiències a Don Benito (Badajoz), sota vigilància d'una Comissió encarregada de formar la corresponent estadística.
- **R.O. 5 agost 1885**, En vista de les especials circumstàncies (còlera), es disposà que no es concedissin llicències de cap classe als registradors de la propietat ni als notaris residents en pobles de les províncies infestades pel còlera, i que els funcionaris que gaudien de llicències tornessin als seus càrrecs en el termini fixat.
- **R.O. 21 agost 1885**, Formalitats dels testaments dels atacats per l'epidèmia. Obertura d'una subscripció nacional per atendre les necessitats de l'epidèmia. Invitació a tots els que rebessin havers de l'Estat per tal de deixar íntegre el que els correspongués pel dia 30 d'aquell mes.
- **R.D. 5 setembre 1885**, Condonació als presos de llurs penes amb motiu del còlera.
- **R.O. 12 setembre 1885**, Regularitzant la inversió de fons facilitats a les províncies per a les afeccions sanitàries amb motiu del còlera.

- **Circular 22 setembre 1885**, Resolgué diverses consultes dirigides al Ministre de Gràcia i Justícia sobre dubtes i conflictes ocorreguts en ocasió de disposicions sanitàries, sobretot pel que fa a la concurrència de testimonis i perits a diligències judicials.
- **RR.OO. 29 maig i 25 juny 1886**, Requisits per a satisfer interessos d'inscripcions intransferibles o títols de Deute que posseeixin les fundacions de la Beneficència particular.
- **R.O. 26 juny 1886**, Aprovant la fundació d'un establiment d'ensenyament primari públic, amb aliment i vestit per als nens pobres, destinant algunes finques a aquest objectiu, i per a les despeses, un capital en títols del Deute: Igualtat de la institució d'acord amb la Llei 3 de maig de 1837 i a la de desamortització.
- **Circular 28 juny 1886**, Fundacions a les quals no són aplicables les disposicions de la R.O. de 29 de maig.
- **Circular 27 agost 1886**, Puntualitzacions a la Instrucció de 27 d'abril de 1875, fent prevencions als patrons de fundacions benèfiques i a les Junes provincials sobre formació de pressupostos i rendició de comptes.
- **R.O. 18 setembre 1886**, Sobre assistència pels professors de Sanitat militar als seus malalts en els hospitals civils o establiments en la zona de llur demarcació.
- **R.O. 22 setembre 1886**, Donant publicitat als dictàmens de l'Acadèmia de Medicina i del Consell de Sanitat sobre la manera de contenir el desenvolupament i propagació de la diftèria.
- **R.O. 9 desembre 1886**, Declarant que els patrons, administradors de fundacions benèfiques que tinguin inscripcions intransferibles en el seu poder, estan obligats a rendir-ne comptes al Protectorat, i determinant les inscripcions que no requereixen per al seu pagament la certificació a què al·ludeix la R.O. 29 de maig de 1886
- **R.O. 4 gener 1887**, Que els Governadors i les autoritats municipals cuidin del que fa referència a la higiene de l'alimentació (adulteracions de farines, vins, etc.). Laboratoris químics municipals.
- **Llei 9 gener 1887**, Sobre excepcions en favor de la societat de caritat "La constructora benèfica" (Vid. Llei 15 de juny de 1888)
- **R.D. 11 gener 1887**, Creació d'un asil per a invàlids del treball.
- **Circular 14 març 1887**, Lepra o malaltia de Sant Llàtzer: Es recorda el compliment de la R.O. 7 de gener de 1878.
- **R.O. 26 març 1887**, Encarregant als Governadors que cuidin que les diputacions i Ajuntaments atenguin suficientment els establiments de beneficència.
- **R.D. 12 juny 1887**, Nou Reglament sobre Sanitat Marítima, en què es marca clarament la distància amb la sanitat interior.
- **Llei 30 juny 1887**, Llei d'associacions.
- **R.O. 29 octubre 1887**, Mesures a adoptar contra el pal·ludisme, a les províncies de Múrcia, Alacant i València.
- **R.O. 9 novembre 1887**, Sobre les carns de porc procedents d'Alemanya i Estats Units.
- **R.O. 31 desembre 1887**, Contra l'entrada de bestiar boví que no estigui en perfecte estat. Formalitats que haurà de complir llur sacrifici en escorxa dors públics, fiscalització de les expendedoras de carns i càstig de les contravencions.

- **R.O. 11 gener 1888**, Aprovant la fundació d'una escola d'ensenyament mercantil i agrícola de patronat particular.
- **R.O. 16 febrer 1888**, Introducció de ramats a Espanya.
- **R.O. 24 febrer 1888**, Manant formar índexs de relacions de remanents dels establiments benèfics corresponents a la venda de béns desamortitzables anteriors al 22 de juliol de 1876.
- **R.O. 28 abril 1888**, S'accepta la donació d'un edifici que fa D.Alberto de la Cantolla, a Liérganes (Santander).
- **R.O. 18 maig 1888**, Sobre estades de pobres transeünts en asil benèfics provincials: Les Províncies Basques tenen obligació de mantenir la reciprocitat dels serveis, tot i llur autonomia econòmica.
- **R.O. 29 maig 1888**, Exempció per als asilats en establiments benèfics, del pagament d'honoraris als metges directores de banys.
- **Llei 15 juny 1888**, Declarant amb tota la seva força i vigor la llei de 9 de gener de 1887, que eximí de tota espècie de contribucions, impostos i càrregues els terrenys i edificis que adquireixi o construeixi l'Associació de caritat titulada "La constructora benéfica".
- **R.O. 6 setembre 1888**, Sobre compliment de la regla 4a. de la de 31 de desembre de 1887, relativa a la sanitat de ramats i carns.
- **R.O. 9 setembre 1888**, Policia sanitària de Madrid. Influència de les aigües del Lozoya, clavegueram, etc.
- **R.O. 17 octubre 1888**, Adulteracions nocives d'aliments. Recordà el compliment de la R.O. Circular de 4 de gener de 1887 i l'obligació que en aquest punt incumbeix a les autoritats provincials i municipals, i excità aquestes a la creació de laboratoris químics, i que on no n'hi hagués se n'encarregués el servei farmacèutic municipal.
- **Circular 29 octubre 1888**, Publicà el dictamen del Consell de Sanitat sobre caràcter, propagació i precaucions contra la diftèria.
- **R.O. 22 desembre 1888**, Focus insalubres i perillous³.
- **Codi Civil**, Arts. 389-391, sobre demolició d'edificis ruïnous. Art. 590, sobre construcció de dipòsits de matèries corrosives, clavegueres, aqüeductes, fàbriques perillouses i nocives, etc⁴. Art. 1908,

---

³ Amb motiu d'un expedient sobre declaració d'insalubritat de certes basses existents a la província d'Alacant, es disposa que *"se destruyan las balsas destinadas al citado objeto (cocer cáñamo) que disten del poblado menos de dos kilómetros, prohibiendo siempre que las aguas empleadas en el enriado del cáñamo se mezclen con las que han de utilizarse en los usos domésticos, y que se forme el oportuno expediente para que, si procede, se declaren insalubres los terrenos pantanosos que existen en aquella comarca"*

⁴ "Art. 590.- Nadie podrá construir cerca de una pared ajena ó medianera pozos, cloacas, acueductos, hornos, fraguas, chimeneas, establos, depósitos de materias corrosivas, artefactos que se muevan por el vapor, ó fábricas que por sí mismas ó por sus productos sean peligrosas ó nocivas, sin guardar las distancias prescritas por los reglamentos y usos del lugar, y sin ejecutar las obras de resguardo necesarias, con sujeción, en el modo, á las condiciones que los mismos reglamentos prescriban. A falta de reglamento, se tomarán las precauciones que se juzguen necesarias, previo dictamen pericial, á fin de evitar todo daño á las heredades ó edificios vecinos.". Cal dir que la Llei d'Aigües, de 13 de juny de 1849, assenyala la distància a què han d'executar-se les tasques d'aflorentament d'aigües subterrànies; la R.O. d'11 d'abril de 1860 manà que s'instal·lessin als afores de les poblacions els establiments per a la liquació de sèu i les fàbriques d'aiguardents, i la de 19 de juny de 1861 fixà la distància entre les carreteres i vies fèrries i les fàbriques de calç i guix.

sobre responsabilitat per explosió de màquines, fums nocius, caiguda d'arbres i emanacions ⁵. Disposicions aplicables als establiments benèfics, fundacions i asilats d'aquells (Articles 35 a 39, 46, 212, 303, 746 a 748, 788, 956, 957, 1608, 1611, 1617, 1647 i 1666).

- **R.O. 4 gener 1889**, Traspàs de les competències en higiene especial (prostitució) dels governs civils als Ajuntaments.

- **R.O. 16 gener 1889**, Exempció de quarantena a les vaques de llet.

- **R.O. 31 gener 1889**, Vins i petrolis. Carns tuberculosos.

- **Circular 26 març 1889**, Conversió de títols al 3% i 4% de les accions del Banc pertanyents a la Beneficència, en inscripcions intransferibles i en accions inalienables.

- **R.O. 3 abril 1889**, Disposant que la sacarina sigui considerada com a medicament, i prohibint la seva introducció en l'alimentació.

- **R.O. 10 abril 1889**, Prohibint la mantança del porc durant un any, a menys que els Ajuntaments ordenin el contrari, i ordenant que, respecte a les salaons i fabricació d'embotits, s'estigués al que disposa la de 9 d'octubre de 1883.

- **R.O. 25 abril 1889**, Establint l'aplicació que cal que els patrons donin als fons procedents de legats o donacions.

- **R.O. 10 juny 1889**, Sobre incompetència del Ministeri d'Hisenda per alterar les disposicions sanitàries a què està sotmesa la importació de ramats de l'estranger.

- **R.O. 16 juliol 1889**, Reforma interior de Barcelona.

- **R.O. 18 juliol 1889**, Prohibició de la venda d'ostres, tant espanyoles com estrangeres, entre el primer de maig i el primer d'octubre de cada any.

- **R.O. 26 desembre 1889**, Organització del cos de metges de l'administració de Justícia i de penitenciaries.

- **R.O. 17 gener 1890**, Inversió de remanents de fundacions en inscripcions intransferibles.

- **R.D. 6 febrer 1890**, Autorització d'un crèdit amb les inscripcions pertanyents a la Beneficència pública, sol·licitat per la Diputació provincial de Madrid, per a la construcció del nou hospital de Sant Joan de Déu.

- **R.O. 4 març 1890**, Facultat dels Governadors per a distribuir entre els establiments benèfics quantitats procedents de l'import dels bitllets d'andana.

- **R.D. 13 març 1890**, Reorganització de la Comissió de Reformes Socials.

- **R.O. 17 abril 1890**, Fundació Urquijo, amb objectiu de sosteniment dels hospitals, socors de pobres i recomposició de camins de Llodio i Murga.

---

⁵ "Art. 1908.- *Igualmente responderán los propietarios de los daños causados:*

1.- Por la explosión de máquinas que no hubiesen sido cuidadas con la debida diligencia, y la inflamación de sustancias explosivas que no estuviesen colocadas en lugar seguro y adecuado.

2.- Por los humos excesivos, que sean nocivos á las personas ó á las propiedades.

3.- Por la caída de árboles colocados en sitios de tránsito, cuando no sea ocasionada por fuerza mayor.

4.- Por las emanaciones de cloacas ó depósitos de materias infectantes, construídos sin las precauciones adecuadas al lugar en que estuviesen."

- **R.O. 24 juny 1890**, Còlera-morbo. Estableix una indemnització per a tots aquells a qui s'hagi de cremar béns pertanyents als encoleritzats.
- **Circular 12 agost 1890**, Còlera-morbo. Acordonaments, fumigacions i sanejament dels pobles. Manà publicar les regles acordades pel Consell de Sanitat.
- **R.O. 5 novembre 1890**, Expedients sobre acotament d'arrossars. Dietes dels enginyers agrònoms.
- **R.D. 27 octubre 1891**, Disposant que el manicomí que la Diputació provincial de Madrid vol construir als afores de la capital funcioni com a establiment provincial.
- **R.O. 13 maig 1891**, Les Juntes provincials tenen personalitat per a impugnar en via contenciosa les Reials ordres que afecten els establiments benèfics respecte dels quals exerceixen un patronatge.
- **R.D. 14 juny 1891**, Aprova el reglament per al servei benèfic i sanitari dels pobles. Suposa, per primer cop, l'obligatorietat de l'establiment d'un cos mèdic municipal permanent.
- **R.O. 19 juny 1891**, Confirmant la de 25-27 maig 1885 que prohibeix les inoculacions del Dr. Ferran, sense perjudici de què continuï amb les pràctiques de laboratori.
- **R.D. 18 agost 1891**, Encomanant als Ajuntaments la vacunació i revacunació de la població infantil. Una nova ordre ha de reencarregar el compliment d'aquesta a 23 maig 1893.
- **R.O. 20 agost 1891**, Declara reformats tots els reglaments dels hospitals provincials i la beneficència general, pel que fa referència als requisits especials que en ells s'exigeixin als practicants per a ingressar a la carrera.
- **R.O. 18 novembre 1891**, Sobre construcció d'un hospital d'epidèmies a Madrid.
- **R.O. 9 desembre 1891**, Prohibició absoluta de l'ús de sals de coure per enverdir les conserves alimentícies.
- **R.O. 6 abril 1892**, Reglament per al compliment de la llei d'associacions de 1887, especialment pel que fa a associacions obreres.
- **R.O. 20 maig 1892**, Carns de porc procedents dels Estats Units exemptes de reconeixement microscòpic i de pagament de drets, i carns que continuen sotmeses a la regla 2a. de la R.O. 9 de novembre de 1887.
- **Llei 12 juny 1892**, Autorització a l'Ajuntament de Pontevedra per a la construcció d'un hospici municipal.
- **Llei 5 juliol 1892**, Autoritzant la mescla del 1,5% de quitrà a tota partida d'oli de cotó per tal que quedi inutilitzat per al consum domèstic.
- **R.O. 10 setembre 1892**, Pràctica de les quarantenes d'observació.
- **R.O. 20 desembre 1892**, Se suprimeix la Direcció General de Sanitat, perquè actuava poc. No se substitueix, de moment, per cap altre organisme.
- **R.O. 19 maig 1893**, Prohibició de l'establiment d'indústries de confecció d'escombres de palma, insalubres, dins les poblacions.
- **R.O. 23 maig 1893**, Recordant l'obligació de vacunar tots els nens.

- **R.O. 4 juliol 1893**, Determinant les condicions de veïnatge dels Inspectors provincials i municipals de sanitat, obligacions professionals i drets.
- **R.D. 30 agost 1893**, Dedicant una ala de l'Hospital provincial de Madrid a Hospital clínic, i assenyalant a dotació per a malalts, obligació per a la Diputació d'abonar les seves estades, etc.
- **R.D. 11 desembre 1893**, sobre Balearis Públics. Quota d'entrada, 1 pta. Els metges directors dels balearis són inamovibles pels alcaldes.
- **R.O. 20 març 1894**, Disposicions encaminades a conèixer l'estat sanitari de les principals poblacions, de les causes que poguessin produir alteracions en la salut pública i dels procediments i mitjans més eficaços per evitar-les o reduir-les.
- **R.D. 9 agost 1894**, Implantant el Servei d'Estadística del Treball, en el Ministeri de la Governació, del qual formaran part les dades relatives a la salubritat i higiene de les fàbriques.
- **R.O. 29 setembre 1894**, Règim de l'Hospital de Cabra, de beneficència particular.
- **R.O. 15 octubre 1894**, Obligant els governadors i els seus delegats, als alcaldes i, sobretot, als subdelegats de medicina, farmàcia i veterinària, a què posin tot el seu zel en perseguir l'intrusisme professional. Obligació de girar visites periòdiques d'inspecció als establiments dependents de les diputacions i dels municipis.
- **R.D. 16 octubre 1894**, Convocant el IX Congrés Internacional d'Higiene i Demografia, que se celebrarà a Madrid el 1897. Relació dels àmbits que abarcarà l'exposició annexa.
- **R.O. 23 octubre 1894**, Creació de l'Institut Nacional de Bacteriologia i Higiene. Dissolt per R.D. 28 octubre 1899 i convertit més tard en l'Institut Nacional d'Higiene.
- **R.O. 25 octubre 1894**, Fixació del període de matança de bestiar porcí.
- **R.O. 13 novembre 1894**, Classificació d'institucions com a Beneficència particular.
- **Sentència 16 gener 1895**, Facultat exclusiva dels Ajuntaments en el nomenament d'inspectors de carn (i no pas els Governadors).
- **R.O. 4 febrer 1895**, Disposicions encaminades a què les Diputacions verifiquin el pagament de les estades causades per dements procedents de les províncies respectives en els establiments de beneficència d'altres poblacions. També hi fan referència les RR.OO. de 13 d'agost de 1896, 9 de febrer de 1899 i 30 de maig de 1901.
- **R.O. 2 març 1895**, Autoritzà les corporacions provincials i municipals i els particulars i establiments adients per crear Laboratoris de sèrum antidiftèric pel procediment Beherieg-Roux, i imposà certes obligacions estadístiques als facultatius que observessin aquests tractaments.
- **Llei 18 març 1895**, Sobre sanejament i millora interior de les poblacions amb més de 30.000 habitants. Aplicació a aquestes dels articles 2 i 11 de la Llei 10 de gener de 1879, i vigor d'aquesta llei i de la de 26 de juliol de 1892.
- **Llei 27 juliol 1895**, Prohibició de fabricar vins artificials (excepte espumosos i misteles).
- **R.O. 13 agost 1896**, Pretén lograr que les Diputacions saldin els seus descoberts per les estades de dements en hospitals d'altres jurisdiccions territorials, tant els que depenen d'altres ens públics com els privats.
- **Circular 21 octubre 1896**, Règim a què cal sotmetre les carns i greixos de porc procedents dels Estats Units i Alemanya i les carns i greixos de bestiar boví, oví i cabrí procedents de qualsevol punt de l'estranger.

- **R.D. 15 desembre 1896**, Reglament per a l'aplicació de la Llei 18 de març de 1895 sobre obres de millora, sanejament i reforma de l'interior de les grans ciutats.
- **RR.OO. 19 febrer 1897**, Mesures preventives de la pesta bubònica que amenaça des de l'Índia.
- **R.D. 15 juliol 1897**, Reglament de policia minera.
- **R.O. 26 gener 1898**, Prohibeix aplicar "nievelina y demás productos químicos similares" a les carns i peixos.
- **R.D. 12 abril 1898**, Aprovació dels estatuts dels col·legis mèdics i farmacèutics.
- **Reglament 12 juliol 1898**, Organització central dels serveis de beneficència.
- **R.O. 1 febrer 1899**, Creació de places d'Inspector i Subinspector veterinari de Salubritat en cada província, ambdues honorífiques, a ordres del Governador, per tal d'evitar l'expedició de carns contaminades de malalties transmissibles a l'home.
- **R.D. 14 març 1899**, Definint el que són instruccions de beneficència i el contingut de la general i de la particular, confirmant el règim patrimonial d'aquesta última, la capacitat i personalitat jurídica de les seves institucions i el protectorat sobre aquestes, i aprovant la Instrucció per al seu exercici. (Substitueix el decret i Instrucció de 27 d'abril de 1875).
- **R.D. 6 abril 1899**, Asils de correcció paternal i escola de reforma per a joves, anomenat de Santa Rita.
- **R.O. 8 maig 1899**, Prohibeix vendre amb el nom de te certs productes fabricats per uns industrials, i preveu que aquesta adulteració, igual com les del cafè i la xocolata es persegueixin d'acord amb les RR.OO. de 4 de gener de 1887 i 30 de novembre de 1893.
- **R.O. 21 juliol 1899**, Classificació de l'obra pia anomenada "Instituto Asilo de San José para enfermos epilépticos".
- **R.D. 14 agost 1899**, Suprimí les divisions hidrològiques i reorganitzà aquest servei, per al funcionament del qual s'aprovaran les instruccions de 16 de desembre de 1899.
- **R.D. 15 agost 1899**, Restabliment de la Direcció General de Sanitat. Suprimida per R.O. 20 desembre 1892.
- **R.O. 5 octubre 1899**, Determinà les dietes i despeses sanitàries per serveis prestats a la Península, en casos d'epidèmia, o fora d'aquesta, per assistència a conferències o congressos internacionals.
- **R.O. 26 octubre 1899**, Forma d'utilitzar les carns i greixos de porc segons el desenvolupament de quistos.
- **R.D. 28 octubre 1899**, Aprovació del Reglament de Sanitat exterior, pel qual es derogaren totes les disposicions legals i reglamentàries sobre personal d'aquest ram, així com les relatives a serveis en quant aquestes s'oposin a les prescripcions d'aquest. La R.O. 7 desembre 1899 subsanà algunes omissions i errors en la publicació d'aquest. Creació de l'Institut de teràpia amb sèrum, vacunació i bacteriologia d'Alfons XII, en substitució dels Instituts central de Bacteriologia i Higiene i Vacunació de l'Estat.
- **Llei 30 gener 1900**, Llei sobre accidents de treball.
- **Llei 13 març 1900**, Sobre condicions de treball per a dones i nens

- **R.D. 21 abril 1900**. Normes per registrar la comptabilitat dels centres particulars de beneficència.
- **R.D. 25 maig 1900**. Creació d'escoles en centres industrials i fabrils, i concessió de permisos per facilitar la instrucció dels obrers.
- **R.O. 2 agost 1900**. Catàleg de mecanismes preventius dels accidents de treball.
- **R.D. 13 novembre 1900**. Reglament per a l'aplicació de la Llei del 13 de març de 1900, sobre el treball de dones i nens.
- **R.D. 27 maig 1901**. Instrucció i circular encarregant l'elaboració d'estadístiques sobre la Beneficència particular, a fi de reorganitzar el ram (es farà en el **R.D. 25 octubre de 1908**).
- **R.D. 26 juny 1902**. Jornada de treball per a dones i nens.
- **R.D. 29 gener 1903**. Qüestionari sobre mesures de seguretat i higiene adoptades voluntàriament per les empreses.
- **R.D. 23 abril 1903**. Creació de l'Institut de Reformes Socials.
- **R.D. 8 juliol 1903**. Reglament sobre incapacitats derivades dels accidents laborals.
- **R.D. 17 juliol 1903**. Presentació del projecte de la nova Instrucció General de Sanitat.
- **R.D. 15 agost 1903**. Reglament de l'Institut de Reformes Socials.
- **R.O. 18 novembre 1903**. Limitacions al camp d'acció de les cooperatives.
- **R.D. 12 gener 1904**. Nova Instrucció General de Sanitat.
- **Llei 29 gener 1904**. Creació de l'Institut Nacional de Previsió.

APÈNDIX 3

**PUBLICACIONS PERIÒDIQUES SOBRE SANITAT I BENEFICÈNCIA EDITADES
A BARCELONA**

REPERTORI DE PUBLICACIONS PERIÒDIQUES D'HIGIENE, SANITAT I PREVISIÓ EDITADES A BARCELONA ¹

ANY	TÍTOL	Localització	Continuïtat	Observacions
1798	<i>Memorias de la Real Academia Médico-Práctica de la Ciudad de Barcelona</i>	URIACH	1798	Es publicà a Madrid
1821	<i>Periódico de la Sociedad de Salud Pública de Cataluña</i>	IMHB- URIACH- ARUS	1821-1822	
1826	<i>Diario General de las ciencias médicas</i>	IMHB- URIACH	1826-1833	Colección periódica de noticias y discursos relativos a la medicina y ciencias auxiliares.
1829	<i>Divino Vallés (El). Periódico de medicina exclusivamente nacional</i>	URIACH	1829-1855	
1835	<i>Diario de Beneficencia. Libertad y orden</i>	IMHB	1835	Antecesor del "Diario Mercantil", político y económico de Cataluña
1840	<i>Boletín de la Academia de Ciencias Naturales y Artes de Barcelona</i>	ARUS- URIACH	1840-1842	
1841	<i>Actas de la Sociedad Médica de Emulación</i>	URIACH	1841-1842	

¹ Com a marc cronològic per a l'elaboració de la taula hem pres les dates de 1798 (any de publicació del primer periòdic específicament mèdic de Barcelona) i 1914 (any de ruptura, tant per l'inici de la Gran Guerra, com per l'obertura del cicle epidèmic tifus-grip que va evidenciar les mancances en la cobertura mèdico-assistencial barcelonina). Pel que fa a la recopilació de dades, hem intentat la màxima exhaustivitat a partir de la consulta de cinc dels fons bibliogràfics o hemerogràfics fonamentals: els catàlegs de l'Institut Municipal d'Història de Barcelona (IMHB), de la Biblioteca Arús (ARUS), de la biblioteca de la Fundació Uriach (URIACH), de la Biblioteca de Catalunya (BC) i de la Biblioteca de la Universitat de Barcelona (UB). Aquestes referències han estat completades amb altres reculls preexistents, fonamentalment, BARONA, Josep Lluís - MAESTRE, Rafael: *Una bibliografia espanyola sobre higiene anterior al 1936*, in *IV Trobades d'història de la ciència i de la tècnica*, Alcoi-Barcelona, Societat Catalana d'Història de la Ciència i de la Tècnica, 1997, i LÓPEZ PIÑERO, J. M. et al.: *Bibliographia Medica Hispanica, 1475-1950*, Vol. VIII, revistas, València, Instituto de Estudios Documentales e Históricos sobre la Ciencia, 1994 (Les referències per a les quals no consta localització en cap fons bibliogràfic o hemerogràfic són extrems d'aquestes darreres recopilacions).

1842	<i>Repertorio médico, periódico mensual de la Sociedad de Emulación de Barcelona</i>	URIACH	1842-1844	Mensual de la Sociedad de Emulación de Barcelona. Redactors: Joaquín Cil y Borés, Antonio Mendoza, Juan Coll y Feliu, Pedro Mata, Juan Duran
1845	<i>Abeja médica (La)</i>	URIACH	1845-1852	Revista de los diarios de medicina, cirugía, farmacia, ciencias físicas y naturales
1845	<i>Revista científica de medicina, cirugía y farmacia, física, química, historia natural y agricultura</i>	IMHB	1845	Todas las disposiciones del Gobierno relativas a dichas ciencias
1845	<i>Revista Médica Española</i>	URIACH	1845	
1846	<i>Anuario de Terapéutica (y de materia médica para el año...)</i>	IMHB	1846	
1846	<i>Restaurador Farmacéutico (El)</i>	IMHB	1846, 1880, 1885-87, 1912-36	
1847	<i>Telégrafo médico (El)</i>	IMHB- URIACH	1847-1851	Dir. D. Miguel Pons y Guimerà
1849	<i>Antorcha (La). Semanario enciclopédico de ciencias, bello-secso, artes, industria y literatura</i>	URIACH	1849-1850	
1849	<i>Interés profesional (El)</i>	IMHB	1849	Periódico de intereses profesionales de los médicos, cirujanos y farmacéuticos españoles
1852	<i>Botica (La)</i>	IMHB	1852-54	Periódico defensor de los intereses materiales de la farmacia
1854	<i>Alianza farmacéutica-médica</i>	IMHB	1854	Periódico defensor de los derechos, intereses y consideraciones de las respectivas clases de los señores profesores de las ciencias médicas
1855	<i>Alianza médica (La)</i>	IMHB	1855	
1857	<i>Montepío universal (El)</i>	IMHB	1857	Órgano oficial de la compañía de este nombre (Madrid)
1860	<i>Revista farmacéutica española</i>	IMHB	1860-68	
1862	<i>Abeja (La). Revista científica y literaria ilustrada</i>	ARUS	1862-1870	

1864	<i>Consejero de los enfermos (El)</i>	IMHB	1864	Periódico de anuncios, avisos, noticias e instrucciones para los enfermos y las familias
1865	<i>Compilador médico (El)</i>	IMHB- URIACH	1865-69	Órgano de la Academia de Medicina y Cirugía y del Instituto Médico, y eco de los hospitales civiles y militares de Barcelona.
1865	<i>Monitor sanitario (El). Revista de medicina e higiene mental</i>		1865	
1868	<i>Archivos de la Medicina Española</i>	IMHB		Dirigits per J. de Letamendi i P. S. Casas
1868	<i>Veritas. Revue des sciences médicales</i>	URIACH	1868	
1869	<i>Independencia médica (La)</i>	IMHB- URIACH- ARUS	1869-1889	Continuador de "El Compilador médico"
1870	<i>Relámpago Farmacéutico (El)</i>	IMHB	1870-71	Anuario de farmacias y ciencias afines y Auxiliares. Por D. Juan Marsillach
1870	<i>Relámpago Médico (El)</i>	IMHB- URIACH	1870-73	Anuario de medicina, cirugía, farmacia y ciencias auxiliares, por D. Juan Marsillach
1873	<i>Boletín Farmacéutico</i>	IMHB	1873, 1887- 88, 1893, 1895-1903	Dirigit per Codina Länglin
1873	<i>Conseller (El). Periódico semanal defensor del mejoramiento urbano</i>	ARUS	1873-1874	
1875	<i>Revista de Ciencias Médicas de Barcelona</i>	IMHB- URIACH- ARUS	1875-79, 1880-88, 1902-1919	Periódico mensual de conocimientos médicos
1876	<i>Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona</i>	URIACH	1876-1884	Continuadora de "Boletín de la Real Academia..."
1876	<i>Porvenir (El). Periódico científico</i>	ARUS	1876-1877	
1877	<i>Archivo de la cirugía</i>	IMHB	1877	Setmanari, dirigit per Letamendi
1877	<i>Archivos de Medicina homeopática</i>	URIACH	1877-1882	Publicado por el decano de los homeópatas españoles, D. Pedro Rino y Hurtado
1877	<i>Boletín de "La Confianza"</i>	IMHB	1887-1937	

1877	<i>Boletín del Colegio de Farmacéuticos de Barcelona</i>	IMHB- URIACH	1877-1879	
1877	<i>Enciclopedia Médico-Farmacéutica</i>	IMHB- URIACH	1877-1886	Revista científica profesional, órgano oficial de la Academia médico-farmacéutica
1877	<i>Laboratorio (El). Revista de farmacia y ciencias accesorias</i>	URIACH	1877-1881	Segunda época del Boletín del Colegio de Farmacéuticos de Barcelona
1877	<i>Revista de Medicina y Cirugía práctica</i>	UB	1877-1920	Absorbeix "Anales de Obstetricia, Ginepatía y Pediatría". Continúa com a "Archivos de Medicina, Cirugía y Especialidades".
1877	<i>Salud (La)</i>	IMHB	1877-78	Semanario popular de intereses vitales
1878	<i>Anales de la Academia y laboratorio de Ciencias Médicas de Cataluña</i>	URIACH	1878-1879	
1878	<i>Gaceta Médica Catalana</i>	IMHB- URIACH	1878-1921	Dir. Rodríguez Méndez, Joaquín Bonet i León Formiguera (Vid. també "Gaceta Médica de Cataluña")
1879	<i>Sentido católico en las ciencias médicas</i>	IMHB	1879-1888	Revista de medicina y farmacia
1880	<i>Boletín de la Casa de Lactancia y Cuna</i>		1880	
1880	<i>Boletín Profesional anejo a "El Laboratorio"</i>	URIACH	1880	Segunda época del Boletín del Colegio de Farmacéuticos de Barcelona
1880	<i>Monitor de la salud. Revista quincenal de higiene pública y de higiene y medicina domésticas...</i>	URIACH	1880-1884	Dirigida per Carlos Ronquillo
1881	<i>Higiene para todos (La). Periódico de propaganda de los conocimientos y prácticas higiénicas</i>	IMHB	1881-1920	
1881	<i>Revista frenopática barcelonesa. Eco científico del Manicomio Nueva Belén</i>	URIACH-UB	1881-1886	
1882	<i>Archivos de Terapéutica Médica y Quirúrgica</i>	URIACH	1882-1885	
1882	<i>Boletín del Ateneo de alumnos internos de la Facultad de Medicina de Barcelona</i>	URIACH	1882	

1882	<i>Revista de clínica-médica</i>	URIACH	1882	Continuà com a "Revista de clínica médico-quirúrgica"
1882	<i>Revista de Higiene</i>		1882	
1882	<i>Revista homeopática catalana</i>	URIACH	1882-1884	
1883	<i>Lanceta (La)</i>	IMHB	1883-1887	Órgano oficial de la Unión de Cirujanos, ministrantes y practicantes de Barcelona
1883	<i>Revista de clínica médico-quirúrgica</i>	URIACH	1883	
1884	<i>Seguros (Los)</i>	IMHB	1884-1902	
1885	<i>Almanaque popular de salud para 1885</i>	ARUS	1885	
1885	<i>Boletín de Clínica y Terapéutica</i>	URIACH	1885-1906	Sección especial de la Gaceta Médica Catalana
1885	<i>Boletín de Hidroterapia</i>	IMHB	1885-1887, 1890-93	
1885	<i>Revista de Laringología, Otología y Rinología</i>	IMHB- URIACH	1885-1900	
1886	<i>Actas de las sesiones científicas de la Academia y Laboratorio de Ciencias Médicas de Cataluña</i>	URIACH	1886-1887, 1890-1906	
1886	<i>Protector de la infancia (El). Revista mensual ilustrada de higiene, educación, instrucción...</i>	ARUS	1886	
1887	<i>Boletín de Medicina y Farmacia</i>	ARUS	1887	Órgano de la Academia Médico-Farmacéutica
1887	<i>Consultor homeopático (El)</i>	URIACH	1887-1888	
1887	<i>Crónica de Higiene y Terapéutica</i>	IMHB	1887-1888	
1887	<i>Revista de Medicina, Cirujía y Farmacia</i>	IMHB	1887-1930	
1888	<i>Archivos de Ginecopatía, Obstetricia y Pediatría</i>	IMHB- URIACH	1889-1923	Periódico quincenal ilustrado, dirigido y propiedad del Dr. Francisco Vidal Solares
1888	<i>Gaceta Sanitaria de Barcelona</i>	IMHB- URIACH	1888-1910	Òrgan del Cos Mèdic Municipal
1888	<i>Salud Pública</i>		1888-1889	

1890	<i>Archivos internacionales de Laringología, Ortología y Rinología</i>	IMHB	1896-1925	
1890	<i>Boletín del Dispensario y Hospital de Niños pobres de Barcelona</i>	URIACH- IMHB	1890-1936	
1890	<i>Defensor del asegurado (El)</i>	IMHB	1894-1897	
1890	<i>Revista de enfermedades de la infancia</i>	URIACH	1890	
1890	<i>Revista de Higiene y Policía Sanitaria</i>	IMHB	1890-1895	
1890	<i>Revista Homeopática</i>	IMHB- URIACH- ARUS	1890-1913	Órgano oficial de la Academia Médico-Homeopática de Barcelona
1890	<i>Teatro Català (Lo)</i>	IMHB	1890-1904	Revista de teatre, literatura i socors mutus
1891	<i>Monde Médical (Le). Revista internacional de medicina y terapéutica</i>	IMHB-ARUS	1891-1945	Continua el 1945 com a "El Mundo de la Medicina"
1892	<i>Almanaque de "El Seguro"</i>	IMHB	1892-1907	Publicado por el semanario "El Defensor del Asegurado"
1892	<i>Almanaque de "Los Seguros"</i>	IMHB	1893	
1892	<i>Anuario de la Clínica privada del Dr. Fargas</i>	URIACH	1892, 1895, 1898	
1892	<i>Boletín de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona</i>	ARUS	1892-1916, 1920-1922, 1930-1934	
1892	<i>Comercio, industria y seguros</i>	IMHB	1892-1905	
1892	<i>Eco del Seguro (El)</i>	IMHB	1892-1972	
1892	<i>Memorandum (El). Revista quincenal de higiene pública</i>	URIACH	1892-1893	
1893	<i>Boletín de la Academia de Higiene de Cataluña</i>	IMHB	1893-1895	
1893	<i>Eco de las Matronas (El)</i>	IMHB	1893-95	Revista profesional ilustrada, de partos y enfermedades de la mujer
1893	<i>Progreso Nacional (El)</i>	IMHB	1893-1902	Periódico mensual defensor de los intereses de la Sociedad Española de Socorros Mútuos del mismo nombre
1894	<i>Homeopatía en Filipinas (La)</i>	ARUS	1894	

1894	<i>Monitor del ahorro</i>	IMHB	1894-1936	
1895	<i>Actes de l'Acadèmia i Laboratori de Ciències Mèdiques de Catalunya</i>	URIACH	1895-1899, 1901	
1895	<i>Almanaque de la Bola de Nieve</i>	IMHB	1895-1900	
1895	<i>Amigo del obrero (El)</i>	IMHB	1895-1908	
1897	<i>Boletín clínico de la Casa de Salud de Nuestra Señora del Pilar</i>	URIACH- IMHB	1897-1916	
1897	<i>Boletín oficial del Colegio de Médicos de Barcelona</i>	IMHB	1898	
1897	<i>Cooperatista (El)</i>	IMHB	1897-1904	
1897	<i>Eco del Montepío del Progreso Industrial</i>	IMHB	1897-1935	
1898	<i>Boletín del Colegio Oficial de Médicos de la Provincia de Barcelona</i>	URIACH	1898, 1929- 1930, 1936	
1898	<i>Criterio católico en las ciencias médicas</i>	IMHB- URIACH	1898-1917	
1898	<i>Gaceta Farmacéutica Española</i>	IMHB	1898-1913	
1898	<i>Gynecologia catalana</i>	IMHB- URIACH	1898-1899	Primera revista mèdica escrita en català (Iniciada per J. Queraltó Ros)
1898	<i>Montepío "La Ilustración"</i>	IMHB	1898-1902	
1898	<i>Revista científica-profesional de Medicina, Cirugía, Farmacia, Veterinaria, Higiene pública y Ciencias auxiliares</i>	URIACH- UB	1898-1906	
1899	<i>Butlletí de la Federació de Mutualitats de Catalunya</i>	IMHB	1899-1936	
1899	<i>Cooperatismo</i>	IMHB	1899-1916	
1899	<i>Mundo científico (El)</i>	IMHB	1899-1905	
1900	<i>Medicina de los niños (La)</i>	IMHB- URIACH	1900-1936	

1900	<i>Mútua urbana y mercantil (La)</i>	IMHB	1900-1908	
1901	<i>Archivos de oftalmología</i>	IMHB	1901-1936	
1901	<i>Revista de Medicina y Cirugía</i>	URIACH	1901-1930	
1902	<i>Almanaque de la Casa Provincial de Caridad</i>	IMHB	1902	
1902	<i>Noticiero farmacéutico (El)</i>	IMHB	1902-1934	
1903	<i>Asegurador español (El)</i>	IMHB	1903-1904	
1903	<i>Revista frenopática española</i>	IMHB- URIACH-UB	1903-1915	Órgano científico de los Manicomios de San Baudilio de Llobregat, Ciempozuelos (Madrid), Santa Águeda (Guipúzcoa), y Palencia. Dir. Dr. Rodríguez Morini
1903	<i>Salud y fuerza. Revista mensual neomalthusiana de sexología, sociología, filosofía y ciencia médico-social</i>	ARUS	1903-1913	
1904	<i>Archivos de terapéutica</i>	IMHB	1904-1914	
1904	<i>Auxiliar de las ciencias médicas (El)</i>	IMHB	1904	
1904	<i>Revista de medicina pura</i>	IMHB-ARUS	1904-1919	
1904	<i>Revista homeopática catalana</i>	URIACH	1904-1907	Órgano del Instituto Homeópata de Barcelona
1905	<i>Annals de medicina</i>	IMHB	1905-1955	
1905	<i>Boletín del Hospital Homeópata del Niño Dios</i>	IMHB-ARUS	1905-1907	
1905	<i>Hospital Clínico de la Facultad de Medicina de Barcelona</i>	IMHB- URIACH- ARUS	1905-1933	
1905	<i>Mujer y la higiene (La)</i>	IMHB	1905-1906	
1905	<i>Revista barcelonesa de enfermedades del oído, garganta y nariz</i>	BC	1905-1911	Redactors: Avelino Martin, L. Suñé Molist, P. Verdós...
1906	<i>Medicina y jurisprudencia</i>	IMHB	1906-1907	
1906	<i>Revista de Farmacia</i>	URIACH	1906-1909	

1907	<i>Anal. de Medecina. Butlletí mensual de l'Acadèmia de Medecina i Laboratori de Ciències Mèdiques de Catalunya</i>	ARUS-URIACH	1907-1911	Procedeix de "Actas de las sesiones científicas de la Academia y laboratorio de ciencias médicas de Barcelona"
1907	<i>Avenir mèdical (L')</i>	IMHB	1907-1937	
1907	<i>Eco de la pràctica (El)</i>	URIACH	1907-1908	Revista dedicada a los médicos, practicantes-comadronas, callistas, dentistas y ministrantes
1907	<i>Farmacia catalana</i>	IMHB	1907	
1908	<i>Porvenir de la mutualidad (El)</i>	IMHB-ARUS	1908-1935	
1908	<i>Revista Vegetariana. Portaveu mensual de la Lliga Vegetariana de Catalunya</i>	ARUS	1908	Continua com a "Revista Vegetariana Naturalista"
1909	<i>Revista Vegetariana Naturalista</i>	ARUS-BC	1909-1915	Òrgan de la Lliga Vegetariana de Catalunya (Dir. J. Falp i Plana). Continuadora de la "Revista Vegetariana. Portaveu mensual de la Lliga Vegetariana de Catalunya".
1909	<i>Therapia</i>	IMHB-URIACH-UB	1909-1919	
1909	<i>Unión sanitaria nacional</i>	IMHB	1909-1936	
1910	<i>Anales del Instituto de Medicina legal y forense de Barcelona</i>	IMHB-URIACH	1910	
1910	<i>Butlletí del Museu Social</i>	IMHB	1910-1919	
1911	<i>Anuario de Ciencias Médicas</i>	URIACH	1911-1912, 1918-1919, 1946-1948	
1911	<i>Arxius de l'Institut de Ciències</i>	URIACH	1911-1916	
1911	<i>Contra la Tisis</i>	IMHB	1911	
1911	<i>Medicina social</i>	URIACH	1911-1919	Dir. Dr. E. O. Raduà Oriol
1911	<i>Revista clínica</i>	UB	1911	Dir. Dr. Juncá Calvet
1911	<i>Revista de comercio e higiene</i>	IMHB	1911-1915	
1911	<i>Revista mèdica barcelonesa</i>	BC	1911-1921	Continuació del "Boletín de la Junta Provincial de Protección a la Infancia"

1912	<i>Anals de l'Acadèmia i Laboratori de Ciències Mèdiques de Catalunya</i>	ARUS- URIACH	1912-1922
1912	<i>Anuario de Estadística Social de Cataluña</i>	IMHB	1912-1915
1912	<i>Boletín de la Quinta de Salud "La Alianza"</i>	IMHB-ARUS	1912-1990
1912	<i>Tribuna Médica</i>	IMHB	1912-1935
1913	<i>Almanaque Uriach</i>	IMHB	1913
1913	<i>Anuario español de seguros</i>	IMHB	1913-1916
1913	<i>Boletín de la tesorería mutual</i>	IMHB	1913-1914
1913	<i>Higiene del hogar</i>	IMHB	1913
1914	<i>Hojas urológicas</i>	IMHB	1914-1933
1914	<i>Médico en casa (El)</i>	IMHB	1914
1914	<i>Revista de homeopatía práctica</i>	IMHB	1914-1929

APÈNDIX 4

REPERTORI BIOGRÀFIC I BIBLIOGRÀFIC DE PERSONALITATS CIENTÍFIQUES I POLÍTiques BARCELONINES ¹

ALBÓ MARTÍ, Ramon	<p>(Barcelona, 1872 - 1955). Sociòleg, advocat i doctor en dret. Fou destacat portaveu del catolicisme en la política municipal i principal compilador i cronista de la beneficència barcelonina de principis de segle. Diputat a Corts l'any 1908, president del Tribunal Tutelar de Menors i director general de presons. Treballà sobretot en temes de beneficència i correcció de menors.</p> <p>Autor de moltes obres: <i>El patronato de los niños adolescentes presos. Prólogo Pedro Armengol Cornet</i> (1895), <i>Apuntes para el proyecto de reforma penitenciaria</i> (1901), <i>Barcelona, caritativa, benéfica y social</i> (1901), <i>La prisión celular de Barcelona</i> (1904), <i>Cementerios. Informe presentado al dictamen que para el establecimiento en esta ciudad de la cremación de cadáveres eleva a la aprobación del Ayto. la Junta Municipal de Cementerios</i> (1905), <i>Corrección de la infancia delincuente</i> (1905), <i>Albergues nocturnos</i> (1905, memòria), <i>La obra del hogar. Casas para obreros</i> (1905), <i>Discursos contra la ley de asociaciones en las sesiones del Congreso de 10 y 13 de diciembre de 1906</i> (1906), <i>El presupost extraordinari de cultura de l'Ajuntament de Barcelona i les escoles d'ensenyansa primària que en el mateix se proposa</i> (1908), <i>Protección a la infancia y represión de la mendicidad</i> (1911), <i>La qüestió de les aigües de Larris</i> (1917), <i>Cuatro colonias agrícolas para menores moralmente abandonados</i> (1942), <i>Estadística de los factores influyentes en el extravío de los menores ingresados en la acción tutelar reformadora permanente del tribunal titular de Barcelona</i> (1945), <i>Siguiendo mi camino. Protección de menores en el quincuagésimo aniversario de la Obra de protección de menores</i> (1904-1954).</p> <p>Col·laborador del diari <i>El Mensajero del Niño Jesús</i> (1902). Des del 1903 s'encarregà de dirigir la <i>Revista Social</i>, fundada per Francesc Moragas. Dirigí la revista <i>La Aurora Social</i> (1907-1908), en la línia del sindicalisme catòlic.</p>
----------------------	--

¹ Les següents referències pretenen recollir dades, biogràfiques i bibliogràfiques, sobre els diferents individus que protagonitzaren l'acció assistencial i sanitària a la Barcelona dels anys estudiats, a fi de servir tant de guia per a la lectura com de base per a estudis posteriors. En la majoria dels casos es tracta de personatges poc coneguts, que rarament mereixen unes quantes línies en les enciclopèdies d'ús corrent. La recopilació d'informacions s'ha efectuat a partir de les diverses fonts que han estat utilitzades al llarg de l'estudi, i han estat emmarcades en les dades ofertes per diferents grans fonts en el cas que la personalitat citada hi tingués una entrada. Entre aquestes fonts cal citar l'*Índice Biográfico Español*, recull d'informacions procedents de diferents obres, publicat per la Universitat de Munic, l'*Enciclopedia Iberoamericana Espasa*, la *Gran Enciclopèdia Catalana* i l'*Enciclopedia Universal Enciclonet*.

<p>ARMENGOL CORNET, Pere</p>	<p>(Barcelona, 1837-1896). Llicenciat en dret des de 1858 i doctor en dret civil i canònic el 1859. Exercia l'advocacia des de molt jove. Es dedicà a l'estudi de temes penitenciaris i a les complexes relacions d'aquest amb la classe obrera. El 1862, en el Congrés Internacional de Beneficència de Londres, fou nomenat delegat per crear a Catalunya una comissió especial de correspondència internacional de beneficència, projecte frustrat a pesar dels seus intents. El mateix any fou l'encarregat d'elaborar la llista de representants catalans al congrés de catòlics de Malines. El 1879 aconseguí organitzar la <i>Asociación General para la Reforma Penitenciaria en España</i>, encarada sobretot a construir noves presons amb característiques més humanitàries. El 1881, després d'haver participat en diversos congressos internacionals i haver estat nomenat relator de l'Audiència de Madrid, es desplaçà a Barcelona per cobrir-hi la vacant d'aquesta mateixa plaça.</p> <p>Ben aviat publicà <i>La Reincidencia</i> (anys 60), que fou molt valorat arreu d'Europa. Llarga bibliografia, d'on destaquen <i>La Asociación de Socorros Mútuos es una medida poderosa para alcanzar el bienestar de las clases jornaleras</i> (Premi de la Societat Econòmica d'Amics del País, 1859), <i>La Asociación en sus relaciones con el mejoramiento de la clase obrera</i> (1860), <i>El patronato industrial</i> (Premi de la Societat Econòmica d'amics del País, de València, 1869), <i>La mujer obrera</i> (1869), <i>Algunas verdades sobre la clase obrera</i> (1873), <i>La Cárcel Modelo de Madrid y la ciencia penitenciaria</i> (1876), <i>Contra egoísmo, caridad</i> (1881), <i>Pobres mujeres? Dichosas mujeres!</i> (1881), <i>El Congreso de Estocolmo</i> (1885), <i>La escuela de reforma de Barcelona para jóvenes viciosos, vagabundos o abandonados</i> (1885), <i>La importancia del Asilo Durán</i> (1888), <i>El Congreso Penitenciario en Roma</i> (1890), <i>Bosquejo necrológico de Concepción Arenal</i> (1893), <i>Ensayo de estudio de derecho penal</i> (1894)</p> <p>Col·laborà en la revista <i>La Defensa de la Sociedad</i> (1874), de Madrid, on publicà l'article "<i>Algunas verdades a la clase obrera</i>". Durant tres anys dirigí la revista <i>El Criterio Católico</i> (1889), on publicà articles sobre temes molt variats.</p>
<p>BERTRÁN RUBIO, Eduardo</p>	<p>(Saragossa 1838 - Barcelona 1909). Metge. Fill del també metge Marc Bertrán i Pastor. Exercí a Barcelona, on es llicencià el 1861 i es doctorà el 1863. Destacà en el camp de la neurologia, de la qual en fou un dels primers cultivadors a Barcelona. Des de ben aviat formava part de l'Acadèmia de Medicina de Barcelona, de la qual n'arribà a ser president el 1896. Fou una de les personalitats més respectades de la medicina barcelonina de la segona meitat del segle XIX, si bé en alguns moments d'exaltació política havia estat criticat pel seu tarannà conservador, sobretot durant els anys del Sexenni Revolucionari, entre el renovador grup de l'Institut Mèdic de Barcelona.</p> <p>Va publicar molts llibres de divulgació i literatura. Destaquen <i>Apuntes sobre las alteraciones y sofisticaciones de algunas sustancias alimenticias y principales medios de reconocerlas</i> (1865), <i>Bosquejo de Higiene de primera infancia</i> (1866), <i>Colección de cuadros estadísticos gráficos de las grandes epidemias ocurridas en Barcelona en lo que va de siglo</i> (1871), <i>Ojeada sobre la historia y aplicaciones de la electricidad médica</i> (1871), <i>¿Cuál es la verdadera amistad bajo el punto de vista cristiano?</i> (1874), <i>El médico contemporáneo</i> (1877), <i>El médico contemporáneo</i> (1877), <i>El arte más difícil</i></p>

	<p>(1909), <i>Croquis humanos. Cuenticillos y bocetos de costumbres</i> (1881), <i>Más croquis</i> (1881), <i>El Dr. Francisco Salvá Campillo. Apuntes biográficos</i> (1882), <i>Apuntaciones para una biografía del Dr. F. de P. Campá y Porta</i> (1892), <i>Un violoncelista. Páginas de la autobiografía de un pobrete</i> (1892, 2a. ed.), <i>Modernos derroteros de la Higiene. Un problema de higiene resuelto. La habitación del obrero. Epístolas a Plácido</i> (1896), <i>Cartas de un tísico a otro</i> (1906).</p> <p>Col·laborador de diverses revistes i diaris: <i>La ilustración católica</i> i <i>Repertorio de buenas lecturas</i>. El 1865 havia publicat a <i>El compilador médico</i>, revista de la qual desapareixeria quan es transformés en <i>La Independencia médica</i> a partir dels canvis revolucionaris del Sexenni. La nova redacció de la revista s'enfrontà sovint amb Bertrán y Rubio, presentant-lo com a l'encarnació de tots els mals de la ciència més anquil·losada de Barcelona.</p>
<p>CALVET PATXOT, Rafael</p>	<p>Fou un dels principals divulgadors de les noves doctrines bacteriològiques en el si del Cos Mèdic Municipal de Barcelona i es va fer càrrec dels serveis d'anàlisi d'aigües.</p> <p>Publicà <i>Apuntes para un ensayo de bacteriología farmacéutica</i> (Tesi doctoral, 1894), <i>Los gases asfixiantes en la gran guerra</i> (1927) i <i>La tinta de escribir desde el punto de vista químico</i> (1909).</p> <p>Col·laborador habitual a <i>Gaceta Sanitaria de Barcelona</i> (1888-1910). El maig de 1893 hi publicà un article molt crític ("<i>Socialismo higiénico</i>") cap a la inoperància de l'acció pública espanyola per fer front als abusos declarats en la insalubritat i perillositat del treball fabril, comparant-lo amb d'altres països (Suïssa).</p>
<p>CASTELLS BALLESPÍ, Frederic</p>	<p>(Lleida 1851 - 1897). Metge. Fill del també metge Martí Castells i Melchor. Exercí a Lleida i a Barcelona. Estudià els aspectes mèdics i socials de la prostitució. El 1893 fou Inspector Provincial de Sanitat a Barcelona. Morí arran de l'epidèmia de febre groga de Tona, que havia anat a estudiar.</p> <p>No publicà obres de llarga extensió, però sí nombrosos articles en la premsa, sobretot a la <i>Revista de Higiene y Policía Sanitaria</i>. Cal destacar els seus treballs sobre la prostitució i la sèrie d'articles que, a 1893, publicà amb el títol de <i>La Beneficencia en España</i>, on plantejava una reorganització i racionalització de l'assistència pública.</p> <p>Fundà i dirigí la <i>Revista de Higiene y Policía Sanitaria</i> des dels seus inicis, el 1889. També dirigí el <i>Boletín de la Academia de Higiene</i> (1893).</p>
<p>CODINA LÄNGLIN, Ramon</p>	<p>(Barcelona 1842 - 1905). Farmacèutic i químic. Estudià enginyeria industrial (3 cursos), peritatge mercantil i farmàcia. Doctor en farmàcia (1869), dedicat preferentment als estudis sobre medicina legal, higiene i patologia. Establí un laboratori farmacèutic i químic microgràfic. Professor químic del Laboratori de Medicina Legal de l'Audiència de Barcelona. Degà de la Subdelegació de Sanitat i Farmàcia i Vocal de la Junta de Presons, entre moltíssims altres càrrecs. Home important de la <i>Sociedad Farmacéutica Española</i>, constituïda el 1882 amb l'objectiu que els farmacèutics deixessin de "...ser tributarios del comercio para</p>

	<p><i>la adquisición de las primeras materias para el ejercicio de su profesión</i>". El 1897, aquesta societat, apremiada per les necessitats econòmiques, impulsà el <i>Montepío Farmacéutico</i> amb el fi de "...ser el genuíno refugio protector del farmacéutico en el ejercicio de su profesión". La societat féu fallida el 1902. Fou regidor de l'Ajuntament de Barcelona els anys 90 representant els republicans progressistes en les candidatures unitàries republicanes. Fou diputat provincial i representant de la Diputació en diversos congressos internacionals (de Beneficència, a París, el 1889 i el 1900, i d'Higiene, a Madrid, el 1888). Fou delegat del Govern espanyol en el Congrés de Beneficència Pública de Ginebra (1896), i president del Col·legi de Farmacèutics de Barcelona.</p> <p>Al diccionari d'Elías de Molins consten moltíssims treballs seus. Entre els d'interès polític-social cal citar <i>El lazo de unión entre el hombre de fortuna adquirida por el trabajo y el hombre que a pesar del trabajo se mantiene en la desgracia</i> (Memòria publicada el 1878 en el butlletí de la Societat Econòmica d'Amics del País, de Barcelona), <i>Breves consideraciones sobre el estado del ejercicio de la Farmacia en España</i> (1881), <i>Organización de la Casa Provincial de Caridad y de la Casa Provincial de Maternidad y Expósitos de Barcelona</i> (1889).</p> <p>Va dirigir durant molt temps el <i>Boletín Farmacéutico</i>, l'òrgan de la Sociedad Farmacéutica Española, a part de molts altres treballs científics i de divulgació.</p>
COLL PUJOL, Ramon	<p>(Barcelona 1845-1915). Metge. Germà de l'alcalde de Barcelona, Joan Coll i Pujol. Catedràtic de fisiologia de la Universitat de Barcelona (1875). Fou un dels iniciadors, amb Lluís Carreras i Aragó, de l'estadística demogràfica i sanitària de Barcelona i la seva província, que posteriorment s'eixamplaria a tot l'Estat. Membre de l'Acadèmia de Ciències i Arts i de l'Acadèmia de Medicina i Cirurgia de Barcelona.</p>
COMENGE FERRER, Lluís	<p>(Madrid 1854 - Barcelona 1916). Metge i historiador de la medicina. Fill de família de farmacèutics. Doctor en medicina per l'Acadèmia de Barcelona i home fort, durant molt temps, del Cos Mèdic Municipal. Un cop llicenciat a València el 1875 s'establí a Madrid, i en poc temps es doctorà amb una tesi sobre la medicina en temps d'Alfons V, fet que ja demostrava les seves inquietuds històriques. Ben aviat, però, fou cridat a Barcelona per dirigir <i>El Barcelonés</i> (1888), el diari que actuava com a portaveu oficiós del Partit Liberal (línia Rius i Taulet). Segurament degut a les seves connexions polítiques, entrà per la porta gran al Laboratori Microbiològic Municipal des de la seva fundació i en fou sotsdirector des del mateix 1888. Treballava a les ordres de Jaume Ferran, amb qui s'enfrontaria diverses vegades, fins que, al 1891, en sortí per dirigir l'Institut Municipal d'Higiene, dins del mateix Cos Mèdic de l'Ajuntament.</p> <p>Com a higienista adquirí un gran renom de seguida. En destacà principalment la innovadora i original recerca estadística que endegà des del Cos Mèdic. Des de 1887 fou president de l'Acadèmia d'Higiene de Catalunya, des de 1896, de l'Acadèmia de Medicina de Madrid i, des de 1901, de les Acadèmies de Bones Lletres de Barcelona i Sevilla. Es conserva el seu fons personal a la Biblioteca de Catalunya.</p>

	<p>Malgrat la popularitat que assolí com a higienista entre els seus contemporanis, actualment se'l valora sobretot com al principal historiador de la medicina de la seva època. El seu profund coneixement de l'arxivística (havia treballat en arxius de jove) i de la premsa li permeté renovar completament les fonts de l'estudi històric de la medicina a Espanya..</p> <p>Tot i que la major part de la seva obra aparegué en forma d'articles periodístics, publicà molts fullets i llibres, entre els quals destaquen <i>Los médicos de antaño</i> (1886), <i>Curiosidades médicas</i> (1886), <i>Médicos de hogaño</i> (1889), <i>Estafeta de los muertos</i> (Col·laboració amb J. Letamendi) (1889), <i>Medicina pretérita</i> (1892), <i>Comentario a la nueva estafeta de los muertos por el Doctor Pedro Recio de Tirteafuera</i> (1892), <i>La tuberculosis en Barcelona</i> (1892), <i>Bocetos médicos</i> (1893), <i>Apuntes para la biografía de Pedro Virgili</i> (1893), <i>Boceto del Dr. José de Letamendi</i> (1893), <i>Clínica egregia</i> (1893), <i>Síntesis demográfica de Barcelona</i> (1897), <i>La farmacia en el siglo XIV</i> (1897), <i>Receptari de Manresa (siglo XIV)</i> (1899), <i>Mortalidad infantil de Barcelona</i> (1900), <i>Estudios demográficos de Barcelona</i> (1899-1901), <i>Medicina y letras</i> (1901), <i>Escenas médicas (Narraciones y episodios profesionales)</i> (1903), <i>Contribution à l'étude de l'histoire de la Médecine dans le Royaume d'Aragon (Moyen Âge)</i> (1903), <i>Criterio médico en la historia</i> (1903), <i>La syphilis en Espagne</i> (1904), <i>La medicina en Cataluña (Bosquejo historico)</i> (1908), <i>El Doctor Bartrina y Rubio estudiado como médico</i> (1911), <i>La medicina del siglo XIX. Apuntes para la historia de la cultura médica en España</i> (1914).</p> <p>Malgrat aquest gran nombre de treballs, la major part de la seva obra resta dispersa en multitud de col·laboracions en la premsa general i especialitzada. Havia vingut a Barcelona per dirigir <i>El Barcelonés</i>, però també col·laborà en un bon nombre de publicacions científiques de Barcelona, València i Madrid. Destaquen la <i>Gaceta Médica Catalana</i>, <i>El Siglo Médico</i> i <i>La Medicina Social</i>. Fou redactor, junt amb el Dr. Ovíl y Casares, del periòdic <i>El Doctor Sangredo</i> (1885), on firmava com "Doña Luscinda Protoplasma".</p>
COROMINAS CORNELL, Eusebi	<p>(Corçà 1849 - Barcelona 1919). Periodista i polític, militant del Partit Republicà Federal que, durant la Restauració, passà a les files del castellarisme i finalment fou declarat partidari de Salmerón. Contribuí decisivament al triomf de Solidaritat Catalana, el 1907. El 1869 havia publicat a Girona el <i>Boletín republicano</i> i, a Barcelona, fou el director de <i>La Publicidad</i> durant prop de trenta anys. Va ser redactor de les crítiques d'art i de política internacional a <i>El Diluvio</i>. En repetides ocasions fou diputat per Girona en Corts (1873, 1905 i 1907) i alcalde accidental de Barcelona el 1904.</p> <p>Apareix com a president honorífic de bona part de les associacions mutuels de finals del segle XIX i principis del segle XX. Com a president de l'Associació de premsa de Barcelona impulsà el mutualisme periodístic (1913). Les seves idees poden ser resseguides als òrgans de premsa on escriví, però també a la seva inèdita <i>Historia del Periodismo</i> i en un estudi titulat <i>Paro forzoso: estudio de sus varios aspectos</i> (1919), on exposa les seves idees sobre mutualitats.</p>

<p>FERRAN CLUA, Jaume</p>	<p>(Corbera 1852 - Barcelona 1929). Científic que destacà especialment en el camp de la medicina bacteriològica, de la qual en fou un dels iniciadors a Espanya. Es llicencià a la Universitat de Barcelona el 1873 i, des de ben aviat, començà a mostrar interès per les innovadores aportacions de Robert Koch i Louis Pasteur. Degut als seus coneixements fotogràfics, aconseguí fixar uns cultius bacterians que li començaren a donar popularitat i li obriren les portes de l'Ajuntament de Barcelona, que li encarregà la direcció d'una comissió d'estudis sobre l'epidèmia de còlera que s'estava difonent per Marsella i Toulon. Basant-se en aquesta experiència, i combinant els descobriments de Pasteur amb els de Koch, Ferran desenvolupà la primera vacuna anticolèrica, amb la col·laboració d'Innocenci Paulí. La importància del descobriment en un moment en què el còlera s'estenia per Espanya va suscitar reaccions de tota mena. Entre les més favorables, la d'Amalio Gimeno, un dels principals metges espanyols del moment, que el va convidar a València per experimentar la nova vacuna. Per altra banda, bona part de la classe mèdica, especialment Ramón i Cajal, féu front comú amb bona part dels dirigents econòmics i polítics espanyols i, argumentant una excessiva temeritat de Ferran i uns dèbils fonaments científics, aconseguiren que Romero Robledo i el govern conservador decretessin la fi de les vacunacions. No obstant això, i de forma gairebé clandestina, la urgència de l'epidèmia i la popularitat de Ferran féu que les vacunacions se seguissin reclamant i practicant des de molts llocs del país. Malgrat les reticències que havia despertat dins i fora d'Espanya, el descobriment de Ferran va acabar sent reconegut, sobretot per l'Académie des Sciences de Paris, que a 1907 li acabà concedint el premi Bréant. Abans, però, l'Ajuntament de Barcelona, un cop els liberals havien tornat al poder, li reobrí les portes en forma de direcció del nou Laboratori Microbiològic Municipal, a través del qual Ferran obtingué nous mitjans per seguir amb les seves investigacions, i en pocs anys obtingué vacunes per al tifus i la ràbia. Malgrat això, la seva feina sempre suscità controvèrsies, tant entre els polítics com entre els mateixos facultatius del Cos Mèdic Municipal que, a la llarga, acabaren provocant l'apartament de Ferran i la seva expulsió del Cos al 1905. Amb menys mitjans i gairebé amb nul suport acadèmic, Ferran seguí investigant en la recerca de nous mètodes d'immunització front a les principals malalties infectocontagioses del moment, en especial tifus, tuberculosi i còlera. Són especialment rellevants els seus mèrits en la profilaxi del còlera en els fronts bèlics durant la Primera Guerra Mundial, i el descobriment del vaccí antialfa contra la tuberculosi.</p> <p>Entre la seva obra escrita, dispersa en multitud de publicacions, cal destacar <i>Etiología del paludismo</i> (1883), <i>Memoria sobre el parasitismo bacteriano</i> (1884), <i>Memoria sobre la vacunación y contra el cólera</i> (1885), <i>Breves consideraciones sobre la etiología y profilaxis del cólera-morbo</i> (1886), <i>La revendication de la priorité de la découverte des vaccins du choléra asiatique</i> (1888), <i>Estudios de la rabia y la profilaxis</i> (1889), <i>Instrucciones para la vacuna contra la rabia</i> (1890-1891), <i>La gran higiene contra la tuberculosis</i> (1908), <i>Errores doctrinales concernientes a la tuberculosis y su bacilo</i> (1910), <i>À propos du microbe de la rage</i> (1911), <i>Sur l'obtention de la tuberculose inflammatoire des tuvercules et des bacilles</i></p>

	<p><i>acido-résistants de Koch au moyen de l'inoculation des bacteries no acido-resistants...</i> (1912), <i>La nueva bacteriología de la tuberculosis en sus relaciones con el diagnóstico de la terapéutica específica y de la profilaxis vacunal de esta enfermedad</i> (1919), <i>Obtención "in vitro" de células hemoglobíníferas</i> (1919), <i>Vacuna contra la apoplejía</i> (1919), <i>Plan para un ensayo de inmunización contra la tuberculosis</i> (1991), <i>La tuberculosis, su etiología, profilaxis y terapéutica</i> (1919), <i>Las infecciones pretuberculosas y la tuberculosis</i> (1920), <i>Nueva doctrina acerca de la etiología, patogenia, profilaxis y terapéutica de la tuberculosis</i> (1921).</p>
FERRAN, Ignacio María de	<p>Un dels principals col·laboradors en la premsa mèdica barcelonina, sobretot a la <i>Revista de Higiene y Policía Sanitaria</i>, on destacava pel contingut social i marcadament antisocialista dels seus articles.</p> <p>Publicà <i>La cuestión social</i> (1872), <i>Principios de ciencia social</i> (Conferència a l'Ateneu Barcelonès, 1872), <i>Cartas a un arrepentido de la Internacional. Las huelgas de trabajadores. Las asociaciones de obreros y las cajas de ahorros</i> (Madrid, 1882).</p>
GINÉ PARTAGÀS, Joan	<p>(Tarragona, 1836 - Barcelona 27/2/1903). Doctor en Medicina (1862). Exercí de metge a diversos pobles de Tarragona, fins el 1863, quan s'incorporà com a ajudant de la Facultat de Medicina de Barcelona. En el Sexenni Democràtic fou un dels capdavanters de l'Institut Mèdic de Barcelona, l'associació més innovadora de la medicina de Barcelona, que, des de la revista <i>La Independencia Médica</i>, s'enfrontava al corporativisme i l'anquil·losament en què havia caigut l'Acadèmia de Medicina i Cirurgia. També durant el Sexenni fou un dels metges que entraren a formar part del nou personal facultatiu de l'Ajuntament, fet que suposà una forta renovació d'idees en l'actuació mèdica municipal. El 1871 fou catedràtic titular de Clínica quirúrgica a la mateixa universitat on s'havia graduat. El 1870, durant la febre groga, havia estat nomenat vocal de la Junta Municipal de Sanitat, i el 1871, vocal de la Junta Provincial d'Estadística, el 1872, de la Provincial de Sanitat, el 1873, director del Manicomí Nueva Belén, de Sant Gervasi. El 1882 fou el delegat del Ministeri de Foment al Congrés Internacional d'Higiene de Ginebra. El 1889 fou director general del ram d'Higiene de Barcelona, fins que dimití un cop es reorganitzà el ram, el 1891, per les baralles internes en el Cos Mèdic Municipal. Fou membre de molt diverses associacions. És remarcable, per poc freqüent, el fet que, durant períodes políticament i científicament molt diversos sempre hagués estat una personalitat de primer ordre i absolutament respectada en els cercles científics barcelonins.</p> <p>Fou autor de moltíssimes obres i molt diverses. Destaquen el seu conegut <i>Curso elemental de Higiene Privada y Pública</i> (1871), i també <i>Tratado de Higiene Rural</i> (1860), <i>De la necesidad lógica de ampliar los estudios anatómicos</i> (1865), <i>Reseña histórica de la creación del Instituto médico de Barcelona</i> (1866), <i>Índice Higiénico-moral e intelectual de un pueblo</i>, <i>Proyecto relativo a la verificación de las defunciones e instalaciones de las Casas de Socorro</i>, <i>Apuntes de anatomía general sacados de varios alumnos de las lecciones dadas en la Escuela Libre del Insituto Médico de Barcelona</i> (1868-69), <i>Apuntes de los alumnos de Doctorado de la Facultad de Medicina de las lecciones de Historia de la Medicina</i> (1869), <i>Armonías entre la Higiene y la Libertad</i> (dins <i>La Independencia Médica</i>, N° 4, 1876), <i>De la</i></p>

	<p><i>prophylaxis et le traitement abortif et résolutif de l'Amygdalyte simple par le Bycarbonate de soude</i> (1883), <i>Manicomio de Nueva Belén, fundado en 1857</i> (1883), <i>Viaje a Cerebrópolis</i> (1884), <i>El Código Penal y la Frenopatología</i> (1888), <i>El corazón de Orate</i> (1890), <i>Misterios de la locura. Novela científica</i> (1890), <i>Profilaxis penal</i> (1894), <i>Lo que es y lo que debería ser la enseñanza de nuestra Facultad de Medicina</i> (1898-99) i <i>Obras escogidas, precedidas por un prólogo del Dr. Rafael Rodríguez Méndez</i> (1903).</p> <p>Entre el 1864 i el 1869 col·laborà en el periòdic <i>El Compilador Médico</i>. El 1869 fundà <i>La Independencia Médica</i>, continuador de l'anterior adaptat a les noves circumstàncies polítiques. El 1881, amb Ignasi Valentí Vivó, fundà la <i>Revista Frenopática Barcelonesa</i>.</p>
GIRALT MAÑÁ, Pel·legrí	<p>(Barcelona, 1839 - 11/1906). Fou metge i degà del Cos Mèdic Municipal de Barcelona. Estudià farmàcia i medicina. La seva acció en la sanitat municipal començà a fer-se evident en el còlera de 1865, on destacà entre els metges que restaren al municipi, fins al punt que, a 1869, després dels canvis revolucionaris, fou nomenat metge de l'Alcaldia i metge de l'Asil Duran (Casa de Reforma) fins que morí. El 1885, en formar-se el Cos Mèdic Municipal, ja fou nomenat metge principal, per ser el més antic, i en fou degà a partir de la reforma de 1891. Fou director de la <i>Gaceta Sanitaria de Barcelona</i> durant divuit anys, i contribuí al foment de l'Acadèmia del Cos Mèdic Municipal, com a entitat dedicada al foment de la investigació i l'estudi en Medicina. Les seves tasques en la Corporació li impediren escriure gaire. Mai es va identificar amb cap partit polític, però sempre va participar en tota mena d'actes i campanyes i es va declarar republicà i demòcrata. A la seva mort, Lluís Comenge en destacava com a punt feble la seva excessiva transigència. Lamentava que no hagués aprofitat les potestats del seu càrrec al front del Cos Mèdic per frenar determinades actuacions de l'Ajuntament i dels particulars.</p>
HOMS PARELLADA, Joaquim	<p>Doctor en Medicina. Fou director, a Barcelona, de la <i>Enciclopedia Médico-Farmacéutica</i>. Sempre es mostrà molt crític amb la higiene pública espanyola, a la qual comparava amb la de la resta d'Europa i, sobretot, amb l'anglesa, ja des dels temps en què participava en el grup de l'Institut Mèdic de Barcelona i escrivia a <i>La Independencia Médica</i>, en el context innovador que suposaren els primers anys del Sexenni.</p> <p>Publicà <i>Valor de las inoculaciones anticoléricas del Dr. Ferrán</i> (1885), <i>La asistencia pública en París</i> (1893), <i>Banco Vitalicio de España. Compañía anónima de seguros. 75 aniversario, 1880-1955</i> (1955), <i>Asociación de socorro a la clase obrera y jornalera, fundada en 1847 con el nombre de Asociación Defensora del Trabajo Nacional y de la Clase Obrera</i>.</p> <p>Al marge de les seves col·laboracions a <i>La Independencia Médica</i>, ja de gran col·laborà sovint a la <i>Gaceta Sanitaria de Barcelona</i>. També fou redactor del periòdic polític <i>La Dinastía</i> (1902), fet significatiu si tenim en compte la filiació conservadora del rotatiu (encara més reforçada d'ençà de la desfeta electoral de 1901) i la comparem amb les veleïtats progressistes que, en tems de joventut, Homs havia demostrat a <i>La Independencia Médica</i>.</p>

<p>LETAMENDI MANJARES, José de</p>	<p>(Barcelona, 1828 - Madrid, 1897). Fou un dels metges més influents en l'Espanya del segle XIX, tot i que posteriorment la importància i l'originalitat de la seva obra s'hagi anat qüestionant. Professionalment s'inicià a Barcelona, on s'havia llicenciat el 1852, on obtingué plaça d'ajudant a la Universitat, i on guanyà la càtedra d'anatomia, el 1857. Fins el 1878 treballà a Barcelona, i exercí una influència notable entre els cercles mèdics de la ciutat. La seva posició, clarament vitalista i contrària als nous corrents positivistes, el convertí en un referent entre els sectors conservadors de la medicina barcelonina, i fou freqüentment criticat des dels ambients progressistes. A partir de 1878 abandonà Barcelona per Madrid, on guanyà la càtedra de patologia general, malgrat que mai deixaria de ser citat, a favor o en contra, entre els metges de Barcelona.</p> <p>A Madrid exercí la major part de la seva carrera docent i científica en els anys de maduresa. La seva obra es va caracteritzar per un enciclopedisme que impressionava en el seu moment, però que, avui dia, li resta valor. Escrigué únicament dos grans llibres: el <i>Curso de patología general</i> (1883-1889) i la <i>Clínica General</i> (1894).</p>
<p>LLORENS GALLARD, Ignasi</p>	<p>(La Seu d'Urgell, 12-11-1851 - ?). Metge, fill d'un destacat membre del Partit Federal a Catalunya (Josep Ignasi Llorens, diputat el 1870). Es llicencià en Medicina i Cirurgia a la Universitat de Barcelona, el 1874. El 1879 fou nomenat metge primer de l'Ajuntament de Barcelona. S'especialitzà sobretot en el tractament de temes relacionats amb el sistema nerviós i els efectes que sobre aquest tenien les condicions ambientals. Des del seu punt de vista, el nerviosisme de la societat industrial arrelava en la irreligiositat que el esdeveniments revolucionaris de principis del segle XIX havien provocat, arran de la Revolució Francesa, i que havien influït negativament a tot Europa. Durant l'epidèmia colèrica de 1885 s'encarregà del districte de les Drasanès (un dels més pobres de la ciutat). Se li concedí la medalla de bronze pels serveis prestats.</p> <p>El 1885 publicà un estudi mèdico-social (<i>La Borrachera</i>) i el 1887 la <i>Topografía Médica de la Seo de Urgel</i>, premiada per la Reial Acadèmia de Medicina i Cirurgia de Barcelona.</p> <p>El 1888 contribuï a la fundació de la <i>Gaceta Sanitaria de Barcelona</i>, revista on col·laborà sovint amb punyents articles sobre higiene industrial. El 1895 publicà una sèrie d'articles on denunciava el mal estat de l'escola pública, sobretot a Barcelona.</p>
<p>LÓPEZ, Guillermo</p>	<p>Higienista. És l'autor de l'anàlisi sobre la reforma del ram benèfic a Barcelona a partir de 1904 que féu la <i>Gaceta Sanitaria de Barcelona</i>. Reclamava una atenció higiènica especial per al treball industrial i la construcció d'hospitals i cases de socors especialment destinats a l'atenció dels accidents laborals.</p> <p>Publicà <i>Las aguas de Barcelona desde un punto de vista higiénico</i> (1915, amb A. Presta i R. Pla Armengol, de l'Acadèmia d'Higiene de Catalunya), <i>Barcelona sucia, artículos de malas costumbres</i> (s.d., ressenyat el 1906 a la <i>Gaceta Sanitaria de Barcelona</i>), <i>Memoria de un viaje por la provincia de Valencia para un estudio de la profilaxis</i> Ferrán (1885), <i>El tifus en Barcelona</i> (1908), <i>El obrero en matrimonio</i> (1909), <i>Readaptación social de</i></p>

	<p><i>los vagos jóvenes mediante la asistencia por el trabajo</i> (1912) i una contribució al <i>Segundo Congreso Internacional sobre saneamiento y salubridad de la habitación</i> (1906).</p>
MENDOZA RUEDA, Antonio	<p>(Màlaga, 1811 - Barcelona, 1872). Fou un dels metges més destacats del seu moment, amb molta influència en cercles mèdics progressistes. Havia estudiat medicina i cirurgia a Madrid i, poc després de llicenciar-se, ingressà en el cos de sanitat militar i participà en les campanyes basca i catalana durant la Primera Guerra Carlina. Després de la guerra, restà a Catalunya i s'assentà a Barcelona, on passaria la resta de la seva vida i hi exerciria una enorme influència entre els cercles mèdics més avançats de la ciutat. López Piñero diu que era, sens dubte, el professor de cirurgia amb una mentalitat científica més avançada i rigorosa de l'Espanya d'Isabel II, que coneixia i seguia directament les novetats europees gràcies al domini de l'anglès, el francès, l'alemany, l'italià, el llatí i el grec. La seva docència era també altament innovadora, perquè en un context en què encara predominava l'ensenyament llibresc de la medicina, es basava en l'aprenentatge clínic. No obstant això, la seva principal innovació fou la incorporació del treball de laboratori com a base de la patologia i la clínica quirúrgiques. Introduí l'examen microscòpic de la sang, les secrecions mucoses, el pus i l'orina com a pràctiques d'anàlisi habituals. Fou l'introduïdor a Espanya de les idees de Charles Robin i, sobretot, de Rudolf Virchow, del qual n'impulsà la traducció de la seva cèlebre <i>Cellularpatologie</i> (1868).</p> <p>A partir de 1865 fou el principal impulsor de la influent revista <i>El Compilador Médico</i> que, durant el Sexenni, es transformà en <i>La Independencia Médica</i>, i que es convertí en portaveu dels cercles mèdics avançats de Barcelona, els defensors de la medicina de laboratori que, a més a més, mantenien actituds polítiques i socials molt avançades, amb constants baralles dialèctiques tant contra el poder com contra l'immobilisme científic que representava el grup de Letamendi.</p> <p>La seva obra es troba dispersa en centenars de col·laboracions periodístiques, però també cal destacar-ne algunes referències bibliogràfiques, com <i>Estudios clínicos de cirugía</i> (1850-52), i les periòdiques <i>Memorias anuales</i> del seu exercici clínic (a partir de 1847 fins a 1868).</p>
MONLAU ROCA, Pere Felip	<p>(Barcelona, 1808 - Madrid, 1871). Escriptor, periodista, metge i filòsof. Es llicencià en Medicina a Barcelona el 1831 i es doctorà el 1833, però abans ja havia estudiat química, física i botànica i en donava classes a la Junta de Comerç. Posteriorment, el 1849, es llicencià en filosofia a Madrid. Entre 1833 i 1848 treballà per al cos de sanitat militar, alhora que es dedicava a l'activisme polític, col·laborava en diferents periòdics liberals (destaca <i>El Vapor</i>) i exercia com a professor a l'Acadèmia de Ciències Naturals i Arts de Barcelona. En part per les seves idees polítiques hagué de viure en diferents llocs d'Europa, sobretot París i Londres, en diversos moments de la seva joventut, fet que contribuí a mantenir-lo en contacte amb els corrents científics més avançats. Un cop assentat el liberalisme tornà a Barcelona, on ocupà la càtedra de literatura i història de la Universitat, però seguiren els seus problemes, perquè, el 1844, degut a motius polítics, hagué d'abandonar Barcelona i assentar-se a València. A partir de 1848 deixà la sanitat militar perquè guanyà oposicions a la càtedra de psicologia i lògica</p>

	<p>de l'Instituto de San Isidro, de Madrid, on visqué sempre més a partir d'aleshores. Sempre es dedicà a la higiene, però només accedí a la càtedra de la universitat durant uns breus mesos de 1854, i hagué de viure de feines docents diverses. No obstant això, des de 1847 estava associat, d'una manera o altra, al Consell de Sanitat del Regne, càrrec que, si bé no era remunerat, li atorgava un prestigi que l'ajudà en la venda dels seus manuals d'higiene.</p> <p>Des del seu punt de vista, quedava ben superada l'antiga concepció de la higiene pública com a policia mèdica, i s'anava força més enllà, tant pel que fa a l'esforç educatiu i divulgatiu com al paper que la medicina pot jugar en l'aportació de criteris i idees d'acció als poders públics. Malgrat les dificultats per trobar una ocupació estable dins del ram, degut a les seves fortes conviccions ideològiques, mai va deixar de ser valorat com a un referent innegable. Fou autor de nombrosíssims treballs en gèneres molt divesos. En matèria d'higiene, en destaquen les tres edicions dels <i>Elementos de Higiene Pública</i> (1847, 1862 i 1871), un manual de síntesi actualitzada de l'estat d'aquesta ciència a Europa utilitzada a totes les facultats. També cal destacar la publicació de la primera revista espanyola dedicada exclusivament a temes higiènics (<i>El monitor de la verdad</i> (1858-1864) i les seves traduccions de manuals i informes estrangers.</p> <p>Entre les seves obres, a part dels <i>Elementos de Higiene Pública</i>, cal citar <i>El amigo del forastero en Barcelona y sus cercanías</i> (1831), <i>¡Abajo las murallas!</i> (1841), <i>Elementos de literatura</i> (1842), <i>Elementos de Higiene Privada</i> (1846), el <i>Curso de psicología y lógica</i> (amb J. M. Rey, 1849), el <i>Rapport sur les mesures d'hygiène à prendre pour le départ, la traversée et l'arrivé des navires</i> (1851), la <i>Higiene del matrimonio</i> (1853), la <i>Higiene industrial. ¿qué medidas higiénicas puede adoptar el Gobierno en favor de las clases obreras?</i> (1856), <i>Diccionario etimológico de la lengua castellana</i> (1856) i <i>El Monitor de la salud de las familias y de la salubridad de los pueblos</i> (1858-1864).</p>
PERELLÓ ORTEGA, Joan	<p>(Barcelona, 1845 - ?). Escriptor i actor. Com molts actors de la seva època, va simultanejar la seva carrera artística amb l'exercici del comerç, fins que, el 1866 se'l contractà per representar al teatre Romea i, posteriorment, va actuar a d'altres teatres, sempre en papers còmics, freqüentant l'entorn de Pitarra i Conrad Roure. El 1904 era vicepresident de l'Associació de Premsa de Barcelona. Tingué un paper destacat en el món del mutualisme, sobretot com a fundador de la <i>Unión Defensora del Socorro Mútuo</i>. L'última referència que en tenim és del novembre del 1907, quan constava com a president de l'Associació de Premsa i de la <i>Unión Defensora</i>. Posteriorment, l'associació fou presidida per Eusebi Corominas, que també presidia la <i>Unión y Defensa de los Montepíos de Barcelona</i>, entitat de la qual temps enrere s'havia escindit la <i>Unión Defensora</i>, de Perelló, però que tot fa pensar que va acabar reintegrant-s'hi.</p> <p>Perelló havia publicat <i>Lo Teatro Català</i>, periòdic regionalista on tractava tots els temes que el preocupaven (regionalisme, teatre i mutualisme, bàsicament), i on va tenir forts enfrontaments amb <i>El Diluvio</i> i <i>La Publicidad</i>. Possiblement fou fill seu Joan Perelló Sintés, periodista famós en els cercles llibertaris catalans com a <i>Liberto Calleja</i>, i directiu alhora de <i>Solidaridad Obrera</i>.</p>

	<p>Autor de diverses obres teatrals i d'un llibre sobre la qüestió social, <i>Los grandes problemas sociales en España</i> (1907), basat en el foment de les societats de socors mutus. Fundà <i>Lo Teatro Català</i>, el 1890, i abans havia publicat a <i>El Correo</i> i <i>El Independiente</i>.</p>
<p>QUERALTÓ ROS, Jaume</p>	<p>(Sant Andreu del Palomar, 1868 - Barcelona, 1932). Metge. Fou un dels iniciadors, i president, de l'Acadèmia d'Higiene de Catalunya, el 1892, i de l'Institut Mèdic Social de Catalunya. Fou fundador de la primera revista mèdica en català (<i>La Gynecologia Catalana</i>, 1898). El 1909 ingressà a l'Acadèmia de Medicina i Cirurgia de Barcelona. Dins del context de la medicina social que aquestes associacions estaven endegant a la Barcelona del canvi de segle, Queraltó formava part de l'ala més esquerranosa. En sintonia amb aquestes idees, s'interessà fonamentalment per la tuberculosi, la malaltia amb unes connotacions socials més clares en el seu moment, i participà en l'obertura del Patronat Català de Lluita Antituberculosa (1903), a iniciativa d'Ignasi Valentí Vivó, fet que li donà popularitat en els cercles obrers. En aquest context, organitzà el Primer Congrés Espanyol Internacional de la Tuberculosi. El seu pensament era marcadament republicà, amb connotacions catalanistes i vagament anarquitzants. Al costat de crítiques a l'ordre social establert, celebrava el recurs a la caritat i a la beneficència com a via de solució als problemes, fet que el convertia en un personatge força peculiar en l'entorn mèdic barceloní. A 1914 encapçalà la llista, com a independent, de Renovació Republicana, i el 1916, del Bloc Català Autonomista.</p> <p>Escriví <i>Etiología y patogenia de la metritis simple</i>, <i>La medicación antitérmica en los procesos febriles agudos</i>, <i>Examen crítico de la medicación activa y de la expectación en el ejercicio clínico</i> (1895), <i>Higiene de la mujer</i> i <i>La tasca social de l'Higiene</i> (1905). En premsa periòdica, al marge de fundar <i>La Gynecologia Catalana</i>, el 1898, col·laborà amb freqüència a la <i>Gaceta Sanitaria de Barcelona</i> (1888-1910).</p>
<p>RADUÀ ORIOL, Enric Octavi</p>	<p>Membre del Cos Mèdic Municipal de Barcelona i substitut de Lluís Comenge (1907, accidentalment, i 1917, definitivament) en les tasques de direcció del Laboratori Municipal. Havia ingressat com a metge numerari del Cos Mèdic el 1896 i, a partir de 1898, exercí com a redactor en cap de la <i>Gaceta Sanitaria de Barcelona</i>, l'òrgan de premsa del Cos, fins el 1902, en què passà a l'Institut d'Higiene Urbana, on topà sovint amb Comenge, el seu director. El 1903 passà a ser Inspector Municipal de Sanitat, d'acord amb la nova legislació, i el 1904 fou elegit vicepresident del Patronat Català de Lluita contra la Tuberculosi, l'entitat fundada per Ignasi Valentí Vivó, de la qual en seria president a partir del 1911. El 1904, la <i>Gaceta Sanitaria</i> publicà el seu discurs en la sessió inaugural de l'Acadèmia del Cos Mèdic Municipal, on es mostrà molt crític amb la política social de l'Ajuntament de Barcelona i de l'Estat espanyol en general. En el fons, projectava donar major ambició a les tasques del Cos que no pas les que Comenge estava tirant endavant. El mateix 1904 sortí publicat el seu completíssim estudi demogràfico-mèdic sobre la ciutat de Barcelona, juntament amb articles molt complets de denúncia de les males condicions de vida a Barcelona, atribuïbles a l'individualisme, al capitalisme i a la falta de solidaritat. El 1909 fou elegit president de l'Acadèmia d'Higiene de Catalunya, i el mateix any publicà un</p>

	<p>pròleg al llibre de Francisco Rivas Moreno, <i>La mutualidad y los asalariados</i>, amb bones referències de l'experiència federativa de les mutualitats de Barcelona, que obria un nou camp d'inquietuds socials de Raduà. El 1914 publicarà un fullet-informe per a la <i>Unión y Defensa de los Montepíos de Barcelona</i>. Participà en la <i>Primera Asamblea de Afirmación Mutualista</i>, el 1922. Va ser un dels dirigents de la <i>Unión y Defensa de los Montepíos</i> als anys vint, a l'època en què la societat comptava amb uns dos-cents mil afiliats i era presidida per Joan Colominas Maseras (polític del Partit Republicà Radical).</p> <p>Escrigué sovint en revistes especialitzades. Al marge de les seves constants col·laboracions a la <i>Gaceta Sanitaria</i>, el 1908 començà a publicar la <i>Revista Demográfica y Social</i>, dins del mateix Cos Mèdic barceloní. Entre 1911 i 1919 dirigí la important <i>Medicina Social</i>.</p>
<p>RODRÍGUEZ MÉNDEZ, Rafael</p>	<p>(Granada, 24-10-1845 - Barcelona, 20-9-1919). Metge i escriptor. Estudià a Granada i Madrid. Doctor el 1870. Fou docent a la Universitat de Granada i, des de 1874, fou catedràtic d'Higiene de la Universitat de Barcelona, de la qual també arribaria a ser rector. Gaudí d'enorme popularitat i prestigi a Barcelona, on arribà a ser diputat a Corts pel Partit Radical, però, encara que hi va obtenir el primer lloc en la votació, no va arribar a prendre possessió de l'acta. Introduïdor i apòstol de les idees de Pasteur a Espanya. Va pertànyer a moltes acadèmies científiques, tant a Espanya com a l'estranger. Fou el president del Primer Congrés Internacional de Tuberculosi i contribuï a les Grans Festes Gimnàstiques que organitzà l'Ajuntament de Barcelona, el 1900.</p> <p>Escriví molt, tant en llibres com en diaris i revistes, i sempre fou un dels principals referents mèdics a Barcelona. Fundà i dirigí la <i>Gaceta Médica de Cataluña</i>, i en féu un dels periòdics més notables en el seu gènere. Col·laborà en molts altres diaris i revistes. Destaquen les seves col·laboracions a <i>Revista de Medicina y Cirugía Prácticas</i>, <i>Los remedios nuevos</i>, <i>Revista balear de ciencias médicas</i>, <i>Revista Frenopática Española</i> (1903) i <i>Medicina Social</i> (1911-1919).</p>
<p>RONQUILLO MORER, Carlos</p>	<p>(Barcelona, 1838 - 17-9-1900). Metge i publicista. Fou doctor en medicina el 1869. Vocal mèdic de la Junta de l'Eixample entre 1865 i 1875. El 1876 passà a ser Inspector Provincial de Sanitat, fins el 1884, quan fou nomenat president de la Secció Facultativa d'Higiene, fins el 1889, quan aquest servei passà a l'Ajuntament, que el nomenà metge higienista encarregat de l'estadística. El 1870 prestà importants serveis durant l'epidèmia de febre groga. Fou vicepresident de la secció d'higiene del Congrés Mèdic Internacional de Barcelona, el 1888, i director de l'Hospital de Colèrics, el 1890. Medalla d'Or a l'Exposició d'Higiene de la Infància, de París, el 1889.</p> <p>El 1862 publicà un article d'abrandada defensa de l'obra de Clavé en la <i>Revista de Cataluña</i> (Vol. II, 1862, <i>Los obreros de Barcelona</i>, pp. 309-315). En el mateix article, però, hi feia un dels primers advertiments seriosos sobre la necessitat d'intervenir en la regulació de les formes de treball a l'interior de les fàbriques, perquè fins aleshores, deia, la higiene només havia servit com a argument per intervenir en el funcionament fabril pel que feia al seu aspecte extern, els efectes nocius de les fàbriques cara al seu entorn, evitant qualsevol mena d'intervenció en les condicions de treball en les fàbriques. Articles com</p>

	<p>aquest i, sobretot, <i>Educación higiénica de un pueblo</i> (1870) eren molt celebrats a <i>La Independencia Médica</i>, que agrupava el gruix de la medicina progressista en els anys del Sexenni. Malgrat aquest tarannà, la seva visió dels problemes estrictament socials sovint era menys progressista que els seus plantejaments higiènics. Així, per exemple, en una ressenya (<i>Gaceta Sanitaria</i>, maig 1893), Ronquillo lamentava que en el Congrés de Beneficència de París, de 1889, s'hagués reclamat l'obligatorietat de l'assistència i s'intentés menystenir el voluntarisme de la caritat cristiana.</p> <p>Entre una extensa bibliografia, bàsicament divulgativa, destaquen <i>Consideraciones sobre la necesidad de la intervención de la medicina legal en los tribunales excepcionales y acerca de la importancia de conceder más facultades al médico en todos los tribunales para la investigación de la verdad</i> (1866), <i>Discurso leído en la Universidad de Barcelona, en el acto de recibir la investidura como doctor, sobre la necesidad de establecer criterios para la instalación de industrias insalubres, incómodas y peligrosas</i> (1869), <i>Educación higiénica de un pueblo</i> (1870), <i>Necrología del Dr. Pedro Felipe Monlau, Preceptos de salubricación y beneficencia aplicables a las epidemias de Barcelona en general y las de fiebre amarilla en particular</i> (1871), <i>Armonías de la Higiene con el catecismo de la fe católica, Higiene del cuerpo y del alma contenida en el catecismo</i> (1876), <i>Alimentos y condimentos</i> (1877), <i>Primeras necesidades del hombre. Alimentos y condimentos</i> (1877), <i>Enciclopedia para la juventud. Sintomatología infantil</i> (1880).</p> <p>Col·laborà en diferents periòdics: <i>La Independencia Médica</i>, <i>Pabellón Médico</i>, <i>Monitor de la Salud</i> (en fou director), <i>Revista de Higiene y Policía Sanitaria</i>, <i>Gaceta Sanitaria de Barcelona</i>, <i>Los niños</i>, etc.</p>
<p>RONQUILLO VIDAL, José Oriol</p>	<p>(Barcelona, 1806-1876). Doctor en Farmàcia. Havia estat president del Col·legi de Farmacèutics de Barcelona. Ramon Jordi González en diu que "...<i>fue uno de los farmacéuticos modernos que luego alcanzarían dirigir el Colegio en 1857 (...), hombres de una mentalidad abierta, partidarios de una libertad absoluta y de la aplicación en todos los terrenos del saber científico acumulado en los farmacéuticos. Quizá algo similar a los farmacéuticos ingleses de la época. Bajo su presidencia, el Colegio de Farmacia de Barcelona abriría concursos de premios científicos que tenían amplia resonancia. Hoy no deja de sorprendernos que Oriol Ronquillo, en 1848, estableciera consulta médica gratuita en su oficina de farmacia</i>".</p> <p>Fou l'autor de diversos tractats, entre els quals cal destacar <i>Materia farmacéutica vegetal o botánica médica</i> (1836), <i>Perfumería higiénica. Memoria sobre el olfato, los olores y los perfumes</i> (1846), <i>Memoria sobre la sal común</i> (1853), <i>Diccionario de materia mercantil, industrial y agrícola que contiene la indicación, la descripción y los usos de todas las mercancías</i> (1851-53), <i>Necrología del Dr. Joaquín Pujol y Sagristà</i> (1860), <i>El Almotacén. Instrucción popular para la elección de las sustancias alimenticias</i> (1868), i també <i>Apuntes sobre el ejercicio de la Farmacia. Causa de su decadencia y métodos para preveer su ruina</i> (1876).</p> <p>En premsa, destaquen les seves col·laboracions a <i>El Constitucional</i>, el</p>

	<p>diari progressista que dirigia Monlau. Fou el principal impulsor de la revista <i>La Botica</i>.</p>
<p>TURRÓ DARDER, Ramon</p>	<p>(Girona, 1854 - Barcelona, 1-6-1926). Exercí com a metge, filòsof, biòleg i veterinari. D'actitud rebel, abandonà els estudis de medicina poc després d'iniciats, el 1871, per anar a lluitar contra els carlins. Durant la República, tornà als estudis i els tornà a abandonar per incorporar-se a la redacció de <i>El Progreso</i>, de Madrid. A la capital va començar a publicar la seva primera obra científica, però es va donar a conèixer principalment per les dures polèmiques que mantingué amb Letamendi des de <i>El Siglo Médico</i>, de qui en criticava els mètodes experimentalistes. Va tornar a Barcelona el 1884, quan Jaume Pi i Sunyer, nou catedràtic de patologia general, el va cridar per treballar al laboratori de la facultat. Per poder seguir treballant, però, li calgué aconseguir un títol acadèmic, i acabà els estudis de veterinària. Quan, el 1886, es creà el Laboratori Microbiològic Municipal, entrà a treballar-hi a les ordres de Jaume Ferran, amb qui mantingué vives i públiques polèmiques, com tants altres, per discrepàncies amb els mètodes científics del director. Això durà fins que Ferran fou expulsat (1905) i Turró passà a dirigir el Laboratori. Durant aquests anys, Turró havia seguit estudiant fins que aconseguí el títol de medicina i fou admès a l'Acadèmia de Medicina, el 1894. A partir d'aleshores, també fou membre destacat d'altres corporacions, entre les quals cal destacar que va ser un dels fundadors de la secció científica de l'Institut d'Estudis Catalans (1911), que presidí l'Acadèmia i Laboratori de Ciències Mèdiques de Catalunya (1908-1910), la Societat de Biologia de Barcelona (1912) i la Societat Catalana de Filosofia.</p> <p>Entre la seva producció bibliogràfica, cal destacar <i>El mecanismo de la circulación arterial</i> (1880), <i>Contribución al estudio de la esporulación del Bacillus Anthracis</i> (1891), <i>La inmunidad</i> (1894), <i>La obesidad</i> (1897), <i>La medicación tiroidea. Nuevo tratamiento del mal de Bright por la nefrina Turró. La pancreatina absoluta</i> (1901), <i>Mecanismo fisiológico de la inmunidad natural</i> (col·laboració amb August Pi i Sunyer, 1904), <i>Orígens del coneixement. La fam</i> (1912), <i>La criteriologia de Jaume Balmes</i> (1913), <i>Diàlegs sobre coses d'art i de ciència</i> (1913), <i>Los fermentos decisivos de la inmunidad natural y adquirida</i> (1916), <i>Endemias y epidemias tíficas</i> (1917), <i>Base trófica de la inteligencia</i> (1918), <i>Filosofía crítica</i> (1918), <i>Les origines et les représentations de l'espace tactile</i> (1920), <i>La disciplina mental</i> (1925), <i>El mètode objectiu</i> (1927) i <i>Tres diàlegs sobre la filosofia de l'estètica i de la ciència</i> (1947, edició pòstuma).</p>
<p>VALENTÍ VIVÓ, Ignasi</p>	<p>(Vilanova i la Geltrú, 1841 - Barcelona, 1924). Metge. Es doctorà a Madrid el 1865. Des del 1868 exercí com a catedràtic, lliure, de fisiologia experimental a l'escola de l'Institut Mèdic de Barcelona, institució protegida per l'Ajuntament i que agrupava metges d'idees progressistes. Allí hi fundà i dirigí el periòdic <i>La Independencia Médica</i>, des d'on es llançaven crítiques a la medicina més tradicional i a l'Acadèmia de Medicina, més en concret, vista com a conservadora i anquil·losada. Des de 1875 fou catedràtic de Medicina Legal i Toxicologia a la Universitat de Barcelona. El 1892 fou fundador de l'Acadèmia d'Higiene de Catalunya i, posteriorment, de l'Institut de Medicina Legal i Forense de Barcelona.</p>

	<p>Escrigué nombroses obres. En un primer període, científista, publicà un tractat de toxicologia (1878) i un <i>Atlas de Microquímica y Fitografía</i>. Posteriorment, des de l'obtenció de la càtedra de Medicina Legal, s'anà especialitzant en els aspectes jurídics de la ciència, publicà <i>La Biología en la legislación, o breve examen de la medicina y del derecho penal en sus actuales bases antropológicas</i> (1882), <i>Tratado de Antropología Médica y Jurídica</i> (1889-94), <i>Antropología popular. Col·lectori de rasonament</i> (1893-95), <i>Trabajo y Salud</i> (1895), <i>La intoxicación en la industria moderna</i> (1900), <i>La Associació Obrera</i> (1901, conferència al Foment Regional), <i>La sanidad social y los obreros</i> (1905), <i>Acción sanitaria integral</i> (1907), <i>Enseñanza y aprendizaje</i> (1908), <i>Investigaciones de antropología sanitaria. Eugeniostenia racial</i> (1914) i <i>Evolución histórica de la Medicina</i> (1922-23).</p>
--	--

BIBLIOGRAFIA

ABELLA BLAVÉ, Fermín: *Manual administrativo de sanidad terrestre y marítima: arreglado a todas las disposiciones vigentes que se han dictado sobre los diversos puntos, servicios y detalles que comprende este ramo, desde la ley de sanidad de 28-11-1855 hasta setiembre de 1879*, Madrid, Oficina Tipográfica, 1879 (2a. ed., 1a. ed. el 1868 i 3a. ed. el 1885), 732 p.

AGUIRREAZKUENAGA ZIGORRAGA, Joseba: *La construcción burocrática del Estado Liberal Español (1833-1854): Un banco de datos para el estudio del personal administrativo y la génesis de la sociedad civil*, in "Historia Contemporánea", Univ. País Vasco, 13-14, 1996

ALARCÓN CARACUEL, M.: *El derecho de asociación obrera en España, 1839-1900*, Madrid, Ediciones de la "Revista de Trabajo", 1975

ALBAREDA SALVADÓ, Joaquim: *La Caixa de Manlleu. 100 anys d'història (1896-1996)*, Manlleu, Caixa de Manlleu, 1996

ALBERTÍ, Santiago: *El republicanisme català i la Restauració monàrquica (1875-1923)*, Barcelona, Albertí,, 1972

ALBARRACÍN TEULÓN, A.: *Revolución y medicina: una interpretación de la tardía ordenación de la asistencia médica en la España del siglo XIX*, in "Dynamis", Vol. 5-6, 1985-1986.

ALBÓ MARTÍ, R.: *Barcelona caritativa, benéfica y social. Con un prólogo del Excmo. Sr. José Marvá*, 2 vols., Barcelona, La Hormiga de Oro, 1914

ALEGRE PÉREZ, María Esther - GIL ALEGRE, María Esther: *La farmacia en el siglo XIX*, Madrid, Akal, 1992

ÁLVAREZ JUNCO, José: *El emperador del Paralelo. Lerroux y la demagogia populista*, Madrid, Alianza, 1990

ÁLVAREZ JUNCO, José: *La ideología política del anarquismo español (1868-1910)*, Madrid, Siglo XXI, 1991

ANDRÉS GALLEGO, J.: *Pensamiento y acción social de la Iglesia en España*, Madrid, Espasa Calpe, 1984

ANTÓN MELLÓN, Juan: *La defensa social. Liberalismo y contrarrevolución en la España de fines del siglo XIX*, in "Estudios de historia social", No. 54-55, Madrid, 1991

ANTÓN MELLÓN, Juan: *Ordenamiento jurídico burgués y cuestión social. Catolicismo político y fundamentalismo capitalista del liberalismo español en la segunda mitad del siglo XIX*, in BERGALLI-MARI, Coords.: *Historia ideológica del control social*, Barcelona, PPU, 1989

ANUARIO ESTADÍSTICO DE LA CIUDAD DE BARCELONA, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 17 vols., 1902-1920

ARBAIZA VILLALONGA, Mercedes: *Las condiciones de vida de los trabajadores de la industria vizcaína a finales del s. XIX a través de la morbi-mortalidad*, in "Revista de Historia Industrial", 8, 1995

ARBELOA, Víctor Manuel: *La prensa obrera en España (1900-1923)*, in "Revista de Trabajo", No. 31, Madrid, 1970

ARJONA CASTRO, Antonio: *La población en Córdoba en el siglo XIX. Sanidad y crisis demográfica en la Córdoba decimonónica*, Córdoba, Universidad de Córdoba - Instituto de Historia de Andalucía, 1979

ARRANZ, M., et al.: *El Poblenou, 150 anys d'història*, Barcelona, Arxiu Històric del Poblenou, 1992

ARTAL, Francesc: *La Unió Catalanista i les noves idees sobre la política econòmica per a Catalunya*, in "Recerques", 29, Barcelona, 1994

ARTAL, Francesc: *Nació i poder en el pensament econòmic català (1840-1939)*, in "L'Avenç", 1984, 50

ARTIGAS RAVENTÓS, Vicente: *Las epidemias barcelonesas de fiebre amarilla en el siglo XIX y su influencia en la reforma sanitaria de la ciudad*, in "Medicina e historia", 34, 1974

ASHFORD, D. : *La aparición del Estado del Bienestar*, Madrid, Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, 1989 (1986)

AUBACH, Maria Teresa: *El Instituto Catalán de Artesanos y Obreros, obra del obispo Lluch y Garriga*, in "Salmanticensis", XXII, Salamanca, 1975

AUBACH, María Teresa: *El obispo Urquinaona. Fundador de la Asociación "Amigos de los Obreros"*, in *Homenaje a Juan Reglà*, II, València, 1975

Ayuntamiento de Barcelona. *Dictamen previo de la Comisión designada para el estudio de la evacuación de inmundicias y saneamiento del subsuelo de Barcelona, emitido por la subcomisión nombrada al efecto y compuesta por Modesto Fossas y Pi,*

arquitecto (...) don Pedro García Faria, ponente., Est. Tipolitográfico de los sucesores de N. Ramirez, Barcelona, 1886

Ayuntamiento de Barcelona. *Instrucción relativa a los preceptos que deben observarse en épocas de epidemia colérica*, Barcelona, 1884

Ayuntamiento de Barcelona. *Memoria que presenta la Comisión de Auxilios nombrada por el Ayuntamiento de esta ciudad para socorrer a las víctimas de la catástrofe de la Calle Amalia*, Barcelona, 1882

Ayuntamiento de Barcelona, *Obra benéfica de la Real Casa Municipal de Beneficencia de Barcelona. Relación histórica de la Casa Municipal de Misericordia de Barcelona, desde su origen y fundación hasta nuestros días*, Sense data

Ayuntamiento de Barcelona, *Reglamento de la Casa de Socorros del Distrito 4*, Barcelona, 1872

Ayuntamiento de Barcelona, *Reglamento del Asilo Municipal de Barcelona*, Barcelona, 1893-1895

Ayuntamiento de Barcelona, *Servicio médico sanitario permanente de la ciudad de Barcelona*, Barcelona, 1885

Ayuntamiento de Valencia. *El cólera en Valencia en 1885. Memoria presentada por la Alcaldía al Ayuntamiento en nombre de la Junta Municipal de Sanidad*, Valencia, Imp. M. Alufre, 1886, 164 p.

BADENES GASSET, Ramón: *Legislación de beneficencia particular. Texto, concordancias, jurisprudencia y comentarios por Ramón Badenes Gasset*, Barcelona, Bosch, 1962 (2a. ed)

BADUELL i PRATS, Francisco de Paula: *Apuntes sobre el cólera asiático hechos durante la epidemia sufrida en Barcelona en 1854*, Barcelona, 1855

BÁGUENA CERVELLERA, María José: *El descubrimiento del Dr. Ferrán. La vacuna anticolérica*, in "Historia 16", agost 1990

BÁGUENA CERVELLERA, María José: *La primera vacuna bacteriana. Jaume Ferran i Clúa*, in ROCA ROSSELL, A. - CAMARASSA, J. M., Dirs.: *Ciència i tècnica als Països Catalans. Una aproximació biogràfica als darrers 150 anys*, Barcelona, Fundació Catalana per a la Recerca, 1995

BAHAMONDE MAGRO, Angel - TORO MERIDA, Julián: *Alimentos adulterados y defunciones. Apuntes para el estudio de la vida obrera en España (1883)*, in "Estudios de Historia Social", 15, 1980

BALADRÓN, Begoña: *La fiesta del trabajo en España: Los primeros años*, in "Estudios de Historia Social", Madrid, 1986, Nos. 3-4

BALCELLS, Albert: *Condicions laborals de l'obrera a la indústria catalana*, in "Recerques", No. 2, Barcelona, 1972

BALCELLS, Albert: *El nacionalismo catalán*, Madrid, Historia 16, 1991

BALCELLS, Albert: *El pensament polític català. Del segle XVIII a mitjans del segle XX*, Barcelona, Edicions 62, 1968

BALCELLS, Albert - PUJOL, Enric, SABATER, Jordi: *La Mancomunitat de Catalunya i l'autonomia*, Barcelona, Proa, 1996

BALDWIN, Peter: *La política de solidaridad social. Bases sociales del Estado de Bienestar europeo, 1875-1975*, Madrid, Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, 1992 (1990)

BALDWIN, Peter: *Contagion and the State in Europe, 1830-1930*, Cambridge, Cambridge University Press, 1999

BALDWIN, Peter: *Domesticating the Street. The Reform of Public Space in Hartford, 1850-1930*, Ohio State University Press, 1992

BALLESTER, Rosa, Ed.: *La medicina en España y en Francia y sus relaciones con la ciencia, la tradición y los saberes tradicionales (siglos XVIII a XX)*, Alicante, Instituto de Cultura "Juan Gil Albert", 1998

BARNOSELL, Genís: *Orígens del sindicalisme català*, Vic, Eumo, 1999

BARONA, Josep Lluís: *La Fisiología: origen histórico de una ciencia experimental*, Madrid, Akal, 1991

BARRY, Jonathan - JONES, Colin Eds.: *Medicine and charity before the welfare state*, Londres-Nova York, Routledge, 1991

BENAU, Josep Maria: *La Caixa d'Estalvis de Sabadell. El temps dels fundadors*, in "Arrahona", segona època, 15, 1983

BENET, J. - MARTÍ, C.: *Barcelona a mitjan segle XIX. El moviment obrer català durant el Bienni Progressista (1854-1856)*, Barcelona, Curial, 1976, 2 vols.

BENGOECHEA, Soledad: *El locaut de Barcelona (1919-1920)*, Barcelona, Curial, 1998

BENGOECHEA, Soledad: *Organització patronal i conflictivitat social a Catalunya*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1994

BERGALLI, Roberto - MARI, Enrique E., Coords.: *Historia ideológica del control social. España-Argentina, siglos XIX-XX*, Barcelona, PPU, 1989

BERNABEU MESTRE, J. - ESPLUGUES PELLICER, J. X. - ROBLES GONZÁLEZ, E., Eds.: *Higiene i Salubritat en els municipis valencians*, Benissa, Seminari d'Estudis sobre la Ciència - Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta, 1997

BERNABEU MESTRE, J. - LÓPEZ PIÑERO, J. M.: *Transición epidemiológica y transición demográfica. Reflexiones en torno al estudio de la mortalidad en España en el período 1800-1930*, in *Actas del I Coloquio Hispano-Luso-Italiano de Demografía Histórica* Barcelona, 1987

BERTRÁN, Marcos Jesús: *Ferrán*, Barcelona, 1917

BERTRÁN RUBIO, Enrique: *Apuntes sobre alteraciones y sofisticaciones de algunas sustancias alimenticias y principales medios de reconocerlas*, Barcelona, Libr. José Ginesta, 1865

BERTRÁN RUBIO, Eduardo: *Los modernos derroteros de la Higiene*, Barcelona, Saurí i Sabater, 1896

BLANC BENET, José: *Contribución al saneamiento de Barcelona. Etiología de la mortalidad en la urbe barcelonesa y manera de disminuirla*, Altes, Barcelona, 1907 (Publicat abans en la "Memoria de la Gaceta Sanitaria de Barcelona", 1904)

BONAMUSA, Francesc - SERRALLONGA, Joan: *Del roig al groc. Barcelona, 1868-1871. Quintes i epidèmies*, Barcelona, L'Avenç, 1995

BORREGO, Andrés: *El 48. Autocrítica del liberalismo. Comentado por D. Gómez Molleda*, Madrid, Iter, 1970

BORREGO, Andrés: *Estudios políticos de la organización de los partidos políticos en España*, Madrid, Santa Coloma, 1855.

BRANDIN, A. V.: *Del cólera morbo asiático en Polonia, en Alemania, en Francia y en París*, París, Impr. de Decourchant, 1932

BUYLLA, A. - POSADA, A. - MOROTE, L.: *El Instituto del Trabajo. Datos para la historia de la reforma social en España*, Madrid, Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, 1986 (1902)

CABRÉ, Anna: *El sistema català de reproducció. Cent anys de singularitat demogràfica*, Barcelona, Proa, 1999

CABRILLO, Francisco: *Industrialización y derecho de daños en la España del siglo XIX*, in "Revista de historia económica", No. 3, Any XII, 1995

CACHO VIU, Vicente: *Revisión de Eugenio d'Ors*, Barcelona, Publicaciones de la Residencia de Estudiantes-Quaderns Crema, 1997

CALLAHAN, William J.: *Caridad, sociedad y economía en el siglo XVIII*, in "Moneda y Crédito", 1978, No. 146

CALLE, María Dolores de la: *La Comisión de Reformas Sociales. 1883-1903. Política social y conflicto de intereses en la España de la Restauración*, Madrid, Ministerio de Trabajo, 1989

CAMPO VIDONDO, Juan Manuel - GASTÓN AGUAS, José Miguel: *El cólera en Navarra. Peralta, un ejemplo*, Altaffaylla Kultur Taldea, Tafalla, 1993

CAMPO, Ferran de - LÓPEZ, Silvia - VILLANUEVA, Montserrat: *Les malalties i la medicina general a la Barcelona de 1859-1863*, in AA.DD.: *Actes del segon Congrès d'Història del Pla de Barcelona*, Barcelona, IMHB, 1985, Vol. I

CAMPS CURA, Enriqueta: *Els nivells de benestar al final del segle XIX. Ingrés i cicle de formació de les famílies a Sabadell (1890)*, in "Recerques", 24, Barcelona

CAMPS CURA, Enriqueta: *La formació d'una ciutat catalana sota l'impuls de la industrialització. Sabadell 1770-1890*, Tesi de Llicenciatura, UAB, Fac. cc. econòmiques, 1986

CAMPS CURA, Enriqueta: *Les repercussions de la industrialització en les pautes de fecunditat i nupcialitat. Sabadell al segle XIX*, in "Arrahona", 11, Sabadell, 1992

CANAL MORELL, Jordi: *Sociedades políticas en la España de la Restauración: El carlismo y los círculos tradicionalistas (1888-1900)*, in "Historia Social", No. 15, 1993

CÁNOVAS SÁNCHEZ, F.: *Los partidos políticos*, in *Historia de España*, dirigida por R. Menéndez Pidal, Vol. XXXIV, Madrid, Espasa Calpe, 1981

CAÑELLAS, Cèlia - TORÁN, Rosa: *El poder municipal a Barcelona de 1868 a 1875*, in "L'Avenç", 168, 1993

CAÑELLAS, Cèlia - TORÁN, Rosa: *El personal polític de l'Ajuntament de Barcelona (1877-1923)*, Barcelona, Public. Abadia de Montserrat, 1996

CAÑELLAS, Cèlia - TORÁN, Rosa: *La representación política de Barcelona bajo el signo caciquil*, in "Historia Social", 11, 1991

CAPDEVILA ALOY, Heriberto: *Apuntes histórico-estadísticos de la epidemia colérica de 1885 en Barcelona*, Barcelona, 1887

CARASA SOTO, Pedro: *Beneficencia y control social en la España contemporánea*, in BERGALLI, R.-MARI, E. E., Coords.: *Historia ideológica del control social*, Barcelona, PPU, 1989

CARASA SOTO, Pedro: *El sistema hospitalario español en el siglo XIX. De la asistencia benéfica al modelo sanitario actual*, Valladolid, Universidad de Valladolid - Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Salamanca, 1985

CARASA SOTO, Pedro: *Historia de la Beneficencia en Castilla y León: poder y pobreza en la sociedad castellana*, Valladolid, Univ. Valladolid, 1991

CARASA SOTO, Pedro: *Metodología del estudio del pauperismo en el contexto de la revolución burguesa española*, in Santiago CASTILLO, Ed.: *La historia social en España. Actualidad y perspectivas*, Madrid, Siglo XXI, 1991

CARASA SOTO, Pedro: *Pauperismo y revolución burguesa. Burgos 1750-1900*, Valladolid, Universidad de Valladolid, 1987

CARBONELL, Montserrat: *Sobreviure a Barcelona. Dones, pobresa i assistència al segle XVIII*, Vic, Eumo, 1997

CARRASCO CALVO, Salvador: *Control social y religión: El caso del catolicismo social innovador*, in BERGALLI, R. - MARI, E. E.: *Historia ideológica del control social*, Barcelona, PPU, 1989

CARTWRIGHT, Frederick F.: *A Social history of medicine*, London, Longman, 1983 (3a. Ed)

CASAS DURAN, Francesc: *Historia del laboratori municipal de Barcelona. Introducció a un centenari (1887-1987)*, Barcelona, Llibres de la Frontera, 1988

CASASSAS IMBERT, Jordi, Coord.: *Els intel·lectuals i el poder a Catalunya (1808-1975)*, Barcelona, Pòrtic, 1999

CASASSAS IMBERT, Jordi: *Els quadres del regionalisme. L'evolució de la Joventut Nacionalista de la Lliga fins el 1914*, in "Recerques", 14, Barcelona, 1983

CASASSAS IMBERT, Jordi: *Intel·lectuals, professionals i polítics a la Catalunya contemporània (1850-1920)*, Barcelona, Llibres de la Frontera, 1989

CASASSAS IMBERT, Jordi: *La configuració del sector "intel·lectual-professional" a la Catalunya de la Restauració (a propòsit de Jaume Bofill i Mates)*, in "Recerques", 8, Barcelona, 1978

CASTELLANOS, Jordi: *Modernisme i Noucentisme*, in "L'Avenc", 25, Barcelona, 1980

CASTERÁS, Ramon: *Actitudes de los sectores catalanes en la coyuntura de los años 1880*, Barcelona, Anthropos, 1985

CASTERÀS, Ramon: *El brote colérico de 1884 en Cataluña: Incertidumbre, miedos y problema social. Respuestas múltiples*, in *Primeras jornadas de Antropología de la Medicina*, II col·loqui de l'Institut Català d'Antropologia, Tarragona, desembre 1982, Vol. I, pp. 18-33

CASTILLO, Santiago, Ed.: *Reformas Sociales. Información oral y escrita publicada de 1889 a 1893. Edición a cuidado de Santiago Castillo*, Madrid, 5 vols.

CASTILLO, Santiago, Ed.: *Solidaridad desde abajo: trabajadores y socorros mútuos en la España contemporánea*, Madrid, UGT-Centro de estudios históricos, 1994 (Ponències presentades al I Encuentro Internacional sobre las Sociedades de Socorros Mútuos de los Trabajadores en España: siglos XIX y XX, Madrid 1992)

CASTILLO, Santiago, *El reformismo en la Restauración. Del Congreso Sociológico de Valencia a la Comisión de Reformas Sociales*, in "Estudios de Historia Social", 30, 1984

CASTILLO, Santiago: *El socialismo español (1879-1909). Una revisión bibliográfica*, in "Historia Social", 1, València, 1988

CASTILLO, Santiago: *Historia del socialismo español*, Barcelona, 1989

CASTILLO, Santiago: *La historia social en España. Actualidad y perspectivas*, Madrid, Siglo XXI, 1991

CASTILLO, Santiago: *Una década de socialismo en Cataluña (1886-1895)*, in "Estudios de Historia Social", 54-55, Madrid, 1991

CASTRO ALFÍN, Demetrio: *Las necesidades sociales y su cobertura. 1800-1868*, in *Historia de la acción social pública en España. Beneficencia y previsión*, Madrid, Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, 1990.

CERDÀ, Ildelfonso: *Teoría General de la Urbanización y aplicación de sus principios y doctrinas a la Reforma y Ensanche de Barcelona*, Madrid, Instituto de Estudios Fiscales, 1971 (Barcelona, 1867)

CHARLE, Christophe: *Histoire sociale de la France au XIXe siècle*, París, Ed. du Seuil, 1991

CHERUBINI, Arnaldo: *Beneficenza e solidarietà. Assistenza pubblica e mutualismo operaio, 1860-1900*, Milano, FrancoAngeli, 1991

CHEVALIER, Louis, Ed.: *Le choléra. La première épidémie du XIXe siècle*, Bibliothèque de la Révolution de 1848, Tome XX, La Roche-sur-Yon, 1958

CHINCHÓN, Rafael: *La vida en Barcelona. La alimentación*, Cunill, Barcelona, 1898, 238 p.

CHINN, Carl: *Poverty amidst prosperity. The urban poor in England, 1834-1914*, Manchester, Manchester University Press, 1995

CIAFARDO, Eduardo O.: *La práctica benéfica y el control de los sectores populares de la ciudad de Buenos Aires, 1890-1910*, in "Revista de Indias", LIV-201, 1994

Cólera en Valencia en 1885. Memoria presentada por la alcaldía al Ayuntamiento en nombre de la Junta Municipal de Sanidad, Valencia, Impr. de Manuel Alufre, 1886, 164 p.

CODINA LÄNGLIN, Ramón: *Memoria redactada y dirigida por la Diputación Provincial de Barcelona. Delegado de dicha corporación en el Congreso Internacional de Beneficencia pública celebrado en París en 1889*, Barcelona, Casa de la Caridad, 1892

COLOMER CODINA, Gumersindo: *Movimiento de la población de Barcelona en el veintenio de 1861-1880. Densidad por calles, casas, habitaciones de la población vecindada en Barcelona en 1882*, Barcelona, Impr. N. Ramírez, 1883

COLOMINES COMPANYS, Agustí: *Amunt! Amunt! (Vida i benestar social a la Barcelona de la segona meitat del segle XIX)*, in "Afers", 8, 1988-89

COMÍN, Francisco: *Historia de la Hacienda Pública, España 1808-1995*, Barcelona, Crítica, 1996

CORBELLA CORBELLA, Jacint: *El pensamiento sanitario y laboral de dos médicos anarquistas del siglo XIX: Jacinto Corbella Corbella y José María Calbet Camarasa*, Lleida, Virgili i Pagès, 1984

CORBELLA, Jacint - DOMÈNECH, Edelmira: *Canvis en la situació del malalt mental a Catalunya a finals del segle XIX*, in *Catalunya i la Restauració. Congrés Internacional d'Història*, Manresa, Centre d'Estudis del Bages, 1992

CORNET i MAS, Caietà: *El còlera de 1885 a la província de Barcelona*, Barcelona, 1886

COSTAS COMESAÑA, Antón: *Apogeo del liberalismo en "la Gloriosa". La reforma económica en el Sexenio Liberal (1868-1874)*, Madrid, Siglo XXI, 1988

COSTAS COMESAÑA, Antón: *Laureà Figuerola, Catalunya i la reforma liberal*, in "L'Avenç", 1984, 96

CREUS i COROMINAS, Teodoro: *El còlera-morbo en Villanueva y Geltrú*, Vilanova i la Geltrú, 1854, (Edició facsimil de 1989, Institut d'Estudis Penedesencs)

CULLA CLARÀ, Joan B.: *El republicanisme lerrouxista a Catalunya (1901-1923)*, Barcelona, Curial, 1986

DAUNTON, M. J., Ed.: *Charity, self-interest and welfare in the English past*, London, University College London Press, 1996

DAUNTON, M. J.: *Payment and participation: Welfare and State-formation in Britain 1900-1951*, in "Past&Present", 150, 1996

DAUNTON, M. J.: *Progress and Poverty. An Economic and Social History of Britain, 1700-1850*, Oxford-New York, Oxford University Press, 1995

DELAPORTE, François: *Disease and civilisation. The cholera in Paris, 1832. François Delaporte translated by Arthur Goldhamer foreword by Paul Rabinow*, Cambridge, The MIT Press, 1986

DELPECH, J.: *Étude sur le choléra-morbus en Angleterre et en Écosse, pendant le mois de janvier et février 1832*, París, Baillière, 1832, 283 p.

DÍEZ RODRÍGUEZ, Fernando: *Estructura social y sistema benéfico-asistencial en la ciudad preindustrial*, in "Historia Social", 13, València, 1992

DÍEZ RODRÍGUEZ, Fernando: *La sociedad desasistida*, València, Diputació de València, 1993

DÍEZ RODRÍGUEZ, Fernando: *Viles y mecánicos. Trabajo y sociedad en la Valencia preindustrial*, València, Edicions Alfons el Magnànim, 1990

DREYFUSS, Michel - GIBAUD, Bernard, Eds.: *Mutualités de tous les pays. Un passé riche d'avenir*, Paris, Mutualité Française, 1995

DUARTE, Àngel: *El republicanisme català a la fi del segle XIX*, Vic, Eumo, 1987

DUARTE, Àngel: *Possibilistes i federals*, Reus, Centre de lectura, 1993

DUARTE, Àngel: *Republicans i catalanistes. Reus 1890-1899*, in "Recerques", 29, Barcelona, 1994

ELORZA, Antonio: *El socialismo oportunista en España: la ideología de "El Obrero" (1880-1891)*, in "Estudios de Historia Social", 1, Madrid, 1977

ESPING-ANDERSEN, Gösta: *Los tres mundos del Estado del Bienestar*, València, Edicions Alfons el Magnànim - Diputació de València, 1993 (1990)

Estadística de Instituciones de Ahorro, cooperación y previsión de 1 de noviembre de 1904, in "Boletín del Instituto de Reformas Sociales", No. XLVII, maig, 1908, p. 1103

ESTEBAN DE VEGA, Mariano: *La asistencia liberal española: Beneficencia pública y previsión particular*, in "Historia Social", No. 13, València, 1992

ESTEVE GONZÁLEZ, Miguel Angel: *Entorno sanitario y causa de la muerte en el término parroquial de Santa María, durante el siglo XIX*, in "Anales de la Universidad de Alicante. Historia Contemporánea", 2, 1983

EVANS, Richard J.: *Death in Hamburg. Society and politics in the cholera years. 1830-1910*, London, Penguin, 1987

EVANS, Richard J.: *Epidemics and revolutions: cholera in nineteenth-century Europe*, in RANGER, Terence - SLACK, Paul, Eds.: *Epidemics and ideas. Essays on the historical perception of pestilence*, Cambridge University Press, 1992

FABREGAT, Emeteri - MUÑOZ, Joan Hilari: *L'epidèmia de còlera de 1885 a Roquetes. Un exemple de mortalitat catastròfica*, Publicacions de l'Institut d'Estudis Dertosencs, Tortosa, 1996

FAJARNES i TUR, Enric: *Coexistencia de tres epidemias de viruela, sarampión y escarlatina en Palma durante el año 1836*, Palma de Mallorca, Tipografía de las hijas de Juan Colomar, 1897, 51 p.

FALP, Antoni: *Memoria descriptiva del cólera-morbo epidémico, o sea descripción de los síntomas, complicaciones, método curativo y medios para preservarse de la terrible enfermedad que aflige actualmente la Europa*, Madrid, Impr. de D.M. de Burgos, 1832, 80 p.

FELICE, Franco de: *El Welfare State: Cuestiones a debatir y una hipótesis interpretativa*, in "Debats", 11, 1985 (in "Studi Storici", 3, 1984)

FERNÁNDEZ GARCÍA, Antonio: *Epidemias y sociedad en Madrid*, Barcelona, Vicens Vives, 1985

FERNÁNDEZ JIMÉNEZ, Miguel: *El problema obrero y los políticos españoles. Estudio de política contemporánea. Prologo del Sr. D. Eduardo Dato*, Granada, Tip. P. Ventura Traveset, 1904

FERNÁNDEZ SANZ, Juan José: *1885: El año de la vacunación Ferrán. Trasfondo político, médico, sociodemográfico y económico de una epidemia*, Tesi Doctoral, Publicació Fac-símil Universidad Complutense de Madrid, Madrid, Fundación Ramón Areces, 1990

FERRÁN, Ignacio María de: *Cartas a un arrepentido de la Internacional. Las huelgas de trabajadores. Las asociaciones de obreros y las cajas de ahorros*, Madrid, Tipografía Gutenberg, 1882

FERRÁN, Ignacio María de: *La cuestión social*, Barcelona, 1872

FERRÁN, Ignacio María de: *Principios de ciencia social. Conferencia pronunciada en el Ateneo Barcelonés*, Barcelona, 1872

FERRÁN, Jaime: *Breves consideraciones sobre la etiología y profilaxis del cólera-morbo asiático*, Barcelona, 1886

FERRÁN, Jaime: *Estadística de los resultados de la vacuna anticolérica*, 1a. i 2a. sèries, 1885 i 1886

FERRÁN, Jaime: *Memoria sobre el parasitismo bacteriano*, Barcelona, 1884

FERRÁN, Jaime: *Memoria sobre la vacunación contra el cólera*, Barcelona, 1884

FERRÁN, Jaime-GIMENO, Amalio-PAULÍ, I.: *La inoculación preventiva contra el cólera-morbo asiático*, Barcelona, 1912 (3a. edició)

FERRER, Llorenç - SEGURA, Antoni - SUAU, Jaume: *L'estructura de la propietat de la terra al Pla de Barcelona durant la segona meitat del segle XIX*, in "Estudis d'Història Agrària", 6, 1983

FIGUEROLA, Laureano: *Estadística de Barcelona en 1849*, Barcelona, 1849 (Altafulla, 1993)

FOLCH SOLER, Andreu: *Ramon Albó Martí*, Barcelona, Oikos-Tau, 1995

FONT MOSELLA, J: *Consideraciones sobre los inconvenientes que irrojan a la salud de los jornaleros y a la pública de Barcelona las fábricas en especial las de vapor, y sobre la ventaja de traspasarlas a la llamada Casa Túnez*, 1852

FONTANA, Josep: *La fi de l'Antic Règim i la industrialització*, Barcelona, Edicions 62, 1988

FRADERA, Josep Maria: *Cultura nacional en una societat dividida*, Barcelona, Curial, 1992

FRADERA, Josep Maria: *Jaume Balmes. Els fonaments racionals d'una política catòlica*, Vic, Eumo, 1996

FRASER, Derek: *The evolution of British Welfare State. A History of Social Policy Since the Industrial Revolution*, London, McMillan, 1983 (2a. ed.)

FRAX ROSALES, Esperanza - MATILLA QUIZA, Ma. Jesús: *Los seguros en España: 1830-1934*, in "Revista de Historia Económica", 1996, 1

FREIXA GIRALT, Josep: *Recull de dades per a una història de Sant Martí de Provençals*, Barcelona, Foment Martinenc, 1982

FRESQUET FEBRER, José Luís: *Francisco Méndez Álvaro (1806-1883) y las ideas sanitarias del liberalismo moderado*, Madrid, Ministerio de Sanidad y Consumo, 1990

GABRIEL, Pere: *La població obrera catalana. ¿Una població industrial?*, in "Estudios de Historia Social", Madrid, Ene-jun 1985

GABRIEL, Pere: *Sindicalismo y sindicatos socialistas en Cataluña. La UGT, 1988-1938*, in "Historia Social", 8, València, 1990

GABRIEL, Pere: *Socialisme, lliurepensament i científisme*, in *Història de la cultura catalana*, Vol. 5, Barcelona, Edicions 62, 1994

GABRIEL, Pere: *Salaris i cost de la vida a Catalunya a l'entorn dels anys de la Primera Guerra Mundial*, in "Recerques", 20, 1988

GARCÍA BALAÑÁ, Albert: *Política burguesa i identitats conservadores*, in *Història de la cultura catalana*, Vol. 5, Barcelona, Edicions 62, 1994

GARCÍA DELGADO, J.L., Ed.: *Las ciudades en la modernización de España. Los decenios interseculares. VIII Coloquio de Historia Contemporánea de España dirigido por M. Tuñón de Lara*, Madrid, Siglo XXI, 1992

GARCÍA FARIA, Pedro: *El primer problema social de España es el de su saneamiento. Aplicaciones a Barcelona y a varios seguros*, Barcelona, 1922, Conferencia Nacional de Seguros de Invalidez y Maternidad

GARCÍA FARIA, Pedro: *Proyecto de saneamiento del subsuelo de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1893

GARCÍA GUERRA, Delfín - ÁLVAREZ ANTUÑA, Víctor: *Regeneracionismo y Salud Pública. El bienio de Ángel Pulido al frente de la Dirección General de Sanidad (1901-1902)*, in "Dynamis", 14, 1994

GARCÍA PAYÁ, Roberto - SAÍZ NÚÑEZ, José: *Los movimientos sociales en el siglo XIX en Alcoi, originados por las condiciones de trabajo (seguridad e higiene). Legislación existente*, in *Arqueología industrial. Actes del Primer Congrés d'Història del País Valencià*, València, Diputació de València, 1991

GARCÍA VENERO, Maximiano: *Eduardo Dato. Vida y sacrificio de un gobernante conservador*, Vitoria, Diputación Foral de Álava, 1966

GASOL, J. M.: *Caixa de Ahorros de Manresa (1863-1973). Historia de una institución centenaria*, Manresa

GASPAR, M. Dolors - SUÑÉ ARBUSSÀ, J. M.: *Aspectes legislatius en l'evolució dels ensenyaments de farmàcia a Barcelona durant la Restauració (1884-1900)*, in *Catalunya i la Restauració. Congrés Internacional d'Història*, Manresa, Centre d'Estudis del Bages, 1992

GIMENO, Amalio: *La cuestión Ferrán en el Ateneo*, Madrid, 1885

GINÉ PARTAGÀS, Juan: *Curso elemental de Higiene privada y pública*, Barcelona, N. Ramírez y Cia., 1872.

GÓMEZ ORDÓÑEZ, J. L.: *García Faria i el seu projecte de sanejament*, in *El naixement de la infraestructura sanitària a Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1987

GOMIS, Alberto: *La biología en el siglo XIX*, Madrid, Akal, 1991

GONZÁLEZ DE FAUVE, María Estela, Coord.: *Medicina y sociedad: curar y sanar en la España de los siglos XIII al XVI*, Buenos Aires, Instituto de Historia de España "Claudio Sánchez Albornoz" - Universidad de Buenos Aires, 1996

GONZÁLEZ SUGRAÑES, Miguel: *Mendicidad y beneficencia en Barcelona*, Barcelona, Imp. de M. Henrich, 1903

GRANJEL, Luis S.: *Legislación sanitaria española del siglo XIX*, in "Cuadernos de Historia de la Medicina Española", Vol. XI, 1972

GRANSHAW, Lindsay - PORTER, Roy, Eds.: *The Hospital in History*, London-New York, Routledge, 1989

GRAU, Ramon - GÓMEZ ORDÓÑEZ, J. L., URTEAGA, L. - NADAL, F.: *El naixement de la infraestructura sanitària a Barcelona*, in "Estudis i Recerques", 6, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1987

GRAU, Ramon - NADAL, Margarida: *La unificació municipal del Pla de Barcelona, 1874-1897*, Barcelona, Institut Municipal d'Història de Barcelona - Proa, 1997

GUEREÑA, Jean-Louis: *Hacia una historia sociocultural de las clases populares en España (1840-1920)*, in "Historia Social", 11, València, 1991

GUEROLA, Antonio: *Memoria de mi administración en la provincia de Barcelona. Año de 1864*, Manuscrit inèdit.

HAMLIN, Cristopher: *Public Health and Social Justice in the Age of Chadwick. Britain, 1800-1854*, Cambridge, Cambridge University Press, 1998

HARDY, Anne: *The epidemic streets. Infectious disease and the rise of preventive medicine*, Clarendon Press-Oxford, 1993

HARRIS, José: *Political thought and the welfare state 1870-1940: an intellectual framework for british social policy*, in "Past & Present", 135, 1992

HARRISON, Joseph: *El món de la gran indústria i el fracàs del nacionalisme català de dreta (1901-1923)*, in "Recerques", 7, Barcelona, 1978

HATZFELD, H.: *Du paupérisme à la sécurité sociale (1850-1946)*, París, Armand Colin, 1975 (1971)

HAUSSER, Philip: *Atlas epidemiológico de España*, Imp. y fundición de M. Tello, Madrid, 1887, Edició Fac-simil de la Conselleria de Sanitat i Consum de la Generalitat Valenciana, València, 1987

HERMIDA, Carlos - GARCÍA SÁNCHEZ, Elena: *El Retiro Obrero Obligatorio en España: génesis y desarrollo (1917-1931)*, in "Estudios de Historia Social", 14, 1980

HERNÁNDEZ IGLESIAS, Fermín: *La beneficencia en España*, Madrid, Est. Bib. Manuel Minuesa, 1876

HERRERA YEBRA, Joaquín: *La patología general en España durante el siglo XIX*, Madrid, CSIC, 1955

HILDESHEIMER, Françoise: *Fléaux et société: De la grande peste au choléra, XIV-XIXème siècle*, París, Hachette-Supérieur, 1993

HOBBSAWM, Eric J.: *Historia del siglo XX*, Barcelona, Crítica, 1995 (Londres, 1994)

HOBBSAWM, Eric J.: *La cultura obrera a Anglaterra*, in "L'Avenç", 25, Barcelona, 1980

HOBBSAWM, Eric J.: *La era del Imperio*, Barcelona, Labor, 1990 (Londres, 1987)

HOBBSAWM, Eric J.: *Naciones y nacionalismo desde 1780*, Barcelona, Crítica, 1992

HOBBSAWM, Eric J.: *Trabajadores. Estudios de historia de la clase obrera*, Barcelona, Crítica, 1979 (1964)

HOMS i PARELLADA, J.: *Valor de las inoculaciones anticoléricas del Dr. Ferran*, Barcelona, 1885

HOPKINS, Eric: *Working-class self help in nineteenth-century England*, London-Pennsylvania, UCL Press, 1995

HUERTAS CLAVERÍA, Josep Maria: *Cent anys de premsa diària a Catalunya, 1792-1992*, Barcelona, Fundació Caixa de Catalunya - IMHB - Col·legi de Periodistes, 1992

HUERTAS CLAVERÍA, Josep Maria: *Obrers a Catalunya. Manual d'Història del Moviment Obrer (1840-1975)*, Barcelona, L'Avenç, 1994

IGLESIAS, M. C. - ELORZA, A.: *Burgueses y proletarios. Clase obrera y reforma social en la Restauración (1884-1889)*, Barcelona, 1973

ILLADES, Carlos: *De los gremios a las sociedades de socorros mútuos: el artesanado mexicano. 1814-1853*, in "Historia Social", 1990, 8

IZARD, Miquel: *Industrialización y obrerismo. Las Tres Clases de Vapor, 1869-1913*, Barcelona, Ariel, 1973

IZARD, Miquel: *Manufactureros, industriales y revolucionarios*, Barcelona, Crítica, 1979

JARDÍ, Enric: *El Dr. Robert i el seu temps*, Barcelona, Aedos, 1969

JIMÉNEZ VALDECASAS, Carlos: *El papel de la mujer en la organización de la beneficencia durante la Restauración*, in "Aportes", 30, 1996

JORDI GONZÁLEZ, Ramon: *Cien años de vida farmacéutica en Barcelona, 1830-1939*, Barcelona-La Bisbal, Ed. R. Jordi González, 1982 (1960)

JONES, Colin - PORTER, Roy, Eds.: *Reassessing Foucault. Power, Medicine and the Body*, London-New York, Routledge, 1994

JULIÀ, Santos: *De revolución popular a revolución obrera*, in "Historia Social", 1, València, 1988

JULIÁN, Immaculada: *L'urbanisme a Barcelona entre dues exposicions (1888-1929)*, Barcelona, Llibres de la Frontera, 1988

JUTGLAR, Antoni: *Condiciones de vida y trabajo obrero en España a mediados del siglo XIX*, Barcelona, Anthropos, 1984

KOCH, Robert: *El cólera segun el doctor Koch*, Valencia, Libr. de Pascual Aguilar, 1884

KÖHLER, Peter A. - ZACHER, F. - PARTINGTON, Martin: *The evolution of social insurance 1881-1891*, London (Frances Printer) - New York (St. Martin's Press), Max Planck Institut für ausländisches und internationales Sozialrecht, Munich, 1982

KUDLICK, Catherine J.: *Cholera in Post-Revolutionary Paris. A cultural history*, Los Angeles-Berkeley, UCL-Press, 1996

LACCHÉ, Luigi: *"Hygiène publique, harmonie", pratiche urbanistiche nella Francia del XIX secolo. Considerazioni intorno alla legge 13 aprile 1850 sul risanamento dei "logements isalubres"*, in "Storia Urbana", 64, 1993

LANNON, Frances: *Privilegio, persecución y profecía. La Iglesia católica en España, 1875-1975*, Madrid, Alianza Universidad, 1990

LARROSA, Manel: *La urbanització de la ciutat industrial. Sabadell, 1845-1900*, Barcelona, Col·legi de Doctors i Llicenciats, 1986

LAY, A. - MARUCCO, Dora: *Classe operaia e scioperi: ipotesi per il periodo 1880-1923*, in "Studi Storici", 22, 1973

LIVI BACCI, M.: *Historia de la población europea*, Barcelona, Crítica, 1999

LLORENS, M.: *El P.A. Vicent S.I. (1837-1912). Notas sobre el desarrollo de la acción social católica en España*, in "Estudios de Historia Moderna", 4, 1954

LLORENTE DE LA FUENTE, Alberto: *La epidemia de cólera de 1885 en Valladolid y provincia*, Valladolid, Acta Histórico-Médica Vallisoletana, 1993

LLOYD-SHERLOCK, Peter: *Models of Public Sector intervention: Providing for the Elderly in Argentina (c. 1890-1994)*, in "Journal of Latin American Studies", 1997, 1

LÓPEZ ALONSO, Carmen: *La pobreza en el pensamiento político. España, primera mitad del siglo XIX*, in "Historia Social", 13, 1992

LÓPEZ ALONSO, C. et al.: *Historia de la acción social pública en España: beneficencia y previsión*, Madrid, Centro de publicaciones del Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, 1990

LÓPEZ GUALLAR, Pilar: *Evolució demogràfica. Barcelona, 1756-1833 i 1833-1860*, in SOBREQÜÉS CALLICÓ, Jaume, Dir.: *Història de Barcelona*, Vols. 5 i 6, Barcelona, Ajuntament de Barcelona - Enciclopèdia Catalana, 1993-1995

LÓPEZ HERRANDO, Joan Josep: *Hisenda municipal i reforma urbana (1885-1920)*, in "Recerques", 15

LÓPEZ PIÑERO, José María - GARCÍA BALLESTER, Luis - FAUS SEVILLA, Pilar: *Medicina y sociedad en la España del siglo XIX*, Madrid, Sociedad de Estudios y Publicaciones, 1964

LÓPEZ PIÑERO, José María, et al., Eds.: *Bibliographia Medica Hispánica, 1475-1950*, València, Universitat de València-CSIC, 1996

LÓPEZ PIÑERO, José María: *Ciencia y enfermedad en els siglo XIX*, Barcelona, Península, 1985

LÓPEZ PIÑERO, José María: *El testimonio de los médicos españoles del siglo XIX acerca del proletariado industrial*, in *Medicina moderna y sociedad contemporánea. Siglos XVI-XIX*, València, Càtedra e Instituto de Historia de la Medicina, 1976

LÓPEZ PIÑERO, José María: *Historia de la Medicina*, Historia 16, Madrid, 1990

LÓPEZ PIÑERO, José María: *La ciencia en la España del siglo XIX*, in "Ayer", 7, 1992

LÓPEZ PIÑERO, José María: *Los orígenes en España de los estudios sobre la salud pública*, Madrid, Ministerio de Sanidad y Consumo, 1989

LÓPEZ PIÑERO, José María: *Mateo Seoane y la introducción en España del sistema sanitario liberal, 1791-1870*, Madrid, Ministerio de Sanidad y Consumo, 1984

LÓPEZ YEPES, J.: *Historia de los montes de piedad en España. El monte de piedad de Madrid en el siglo XVIII*, Madrid, 1971

LÓPEZ, Guillermo: *Memoria de un viaje a la provincia de Valencia para el estudio de la profilaxis de Ferrán*, Barcelona, 1885

LÓPEZ, Marina - TATJER, Mercè: *Fonts municipals per a l'estudi del període 1814-1936*, in *Actes del II Congrés d'història del Pla de Barcelona*, 1985

LÓPEZ, Marina: *Les fonts municipals i la historiografia de la Barcelona vuitcentista*, in *Actes del III Congrés d'història del Pla de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1993

LUCA, Giuseppe de: *La "metafora sanitaria" nella costruzione della città moderna in Italia*, in "Storia Urbana", 57, 1991

MADOZ, P.: *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar*, 15 vols., Est. Tip. P. Madoz - L. Sagasti, 1845

MADRIGAL VILLADA, E.: *Las sociedades de socorros mútuos y el seguro colectivo en España y en Italia*, in "Anales del Instituto Nacional de Previsión", No. 20, Abril-Juny, 1914

MAESTRE SÁNCHEZ, Amador: *El cólera en Santander. La epidemia del año 1834*, Ayto. de Santander, 1985, 380 p.

MAESTRO, Manuel: *Barcelona, bressol de l'assegurança espanyola*, Barcelona, SEDE, 1993

MAGRI, Susanna: *Movimento per le riforme sociali e politica dell'abitazione popolare: Parigi, 1880-1914*, in "Storia Urbana", 26, 1984

MALUQUER DE MOTES, Jordi: *El socialismo en España, 1833-1868*, Barcelona, Crítica, 1977

MALUQUER DE MOTES, Jordi: *Història econòmica de Catalunya, Segles XIX i XX*, Barcelona, Universitat Oberta de Catalunya - Proa, 1998

MALUQUER SALVADOR, J.: *Noticias históricas de las sociedades de socorros mútuos. Rapport presentado al Congreso Técnico Internacional de Seguros de Londres de 1898*, in "Diario del Comercio de Barcelona", 15, 22, 29 setiembre, 1898

MANDLER, Peter, Ed.: *The uses of charity. The poor on relief in the nineteenth-century metropolis*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1990

MARFANY, Joan Lluís: *"Al damunt dels nostres cants...": nacionalisme, modernisme i cant coral a la Barcelona de final de segle*, in "Recerques", 14, Barcelona, 1983

MARFANY, Joan Lluís: *Aspectes del modernisme*, Barcelona, Curial, 1990

MARFANY, Joan Lluís: *Catalanistes i lerrouxistes*, in "Recerques", 29, Barcelona, 1994

MARTÍN MONTELLS - RIERA VILARET: *Primeros focos de la epidemia colérica de 1890 en Valencia*, Barcelona, 1890

MARTÍN PASCUAL, Manel: *El Rec Comtal (1822--1879). La lluita per l'aigua a la Barcelona del segle XIX*, Barcelona, Fundació Salvador Vives Casajuana, 1999

MARTÍN RAMOS, Josep Lluís: *Anàlisi del moviment vaguístic a Barcelona (1914-1923)*, in "Recerques", 20, 1988

MARTÍN VALVERDE, A.; et aa.: *La legislación social en la historia de España. De la Revolución Liberal a 1936*, Madrid, Congreso de los Diputados, 1987

MARTÍNEZ ALCUBILLA, Marcelo: *Diccionario de la Administración española. Compilación de legislación española en todos los ramos de la Administración pública*, Madrid, 1892 (Diverses edicions).

MARTÍNEZ CARRIÓN, José María: *Niveles de vida y desarrollo económico en la España contemporánea: Una visión antropométrica*, in "Revista de Historia Económica", No. 3, Any XII

MARTÍNEZ QUINTEIRO, Esther: *El nacimiento de los seguros sociales en el contexto del reformismo y la respuesta del movimiento obrero*, in "Studia Storica", vol. II, No. 4, Salamanca, 1984

MARUCCO, Dora: *Mutualismo e sistema politico. Il caso italiano (1862-1904)*, Milà, Franco-Angeli Editore, 1981

MARVAUD, Angel: *La Cuestión Social en España*, Madrid, Eds. Revista de Trabajo, 1975 (París, F. Alcan, 1910)

MATA i RIPULLÉS, Pere: *Refutación completa del sistema de contagio de la peste y demás enfermedades epidémicas en general*, Reus, Impr. de Pablo Riera, 1834

MATEO AVILÉS, Elías de: *Paternalismo burgués y beneficencia religiosa en la Málaga de la segunda mitad del siglo XIX*, Málaga, Diputación de Málaga, 1985

MAZA ZORRILLA, Elena: *Asociacionismo convencional en Valladolid. La Asociación Católica de Escuelas y Círculos Obreros, 1881-1914*, in "Investigaciones Históricas", 7, Valladolid, 1988

MAZA ZORRILLA, Elena: *El mutualismo y su polivalente papel en la España del siglo XIX (1839-1887)*, in "Investigaciones Históricas", 11, Valladolid, 1991

MAZA ZORRILLA, Elena: *Valladolid: sus pobres y la respuesta institucional (1750-1900)*, Valladolid, Universidad de Valladolid-Junta de Castilla y León, 1985

Mc. NEILL, William H.: *Plagas y pueblos, Siglo XXI*, 1984, 313 p.

MIRRI LARRUBIA, María Teresa: *El proceso de formación del proletariado en un barrio industrial. El caso de Sant Martí de Provençals. Integración y diferenciación social, 1862-1925*, Barcelona, UB, Tesi doctoral

MIRRI LARRUBIA, María Teresa: *Fuentes y metodología para el estudio de un proceso de integración social: Sant Martí de Provençals*, in *Actes del III Congrés d'Història de Barcelona*, Barcelona, Ajunt. Barcelona, 1993

MOLAS, Isidre: *El liberalisme de Valentí Almirall*, in "L'Avenç", 1986, 254

MOLET PETIT, Joan: *Un arquitecte municipal de l'època de la Restauració: Pere Falqués i Urpí (1850-1916)*, in *Catalunya i la Restauració. Congrés Internacional d'Història*, Manresa, Centre d'Estudis del Bages, 1992

MONLAU, Pere Felip: *El cólera morbo invadirà España?*, 1832

MONLAU, Pere Felip: *Elementos de higiene pública*, Barcelona, Pablo Riera, 1862 (1847)

MONLAU, Pere Felip: *Higiene industrial. ¿Qué medidas higiénicas puede dictar el Gobierno en favor de las clases obreras?*, Madrid, Impr. Rivadeneyra, 1856

MONTAÑÀ, Daniel - PUJOL, Joan: *L'epidèmia de còlera de 1854 al Berguedà*, Consell Comarcal del Berguedà, 1993

MONTERO GARCÍA, Feliciano: *Catolicismo social en España. Una revisión historiográfica*, in "Historia Social", No. 2, València, 1988

MONTERO GARCÍA, Feliciano: *De la beneficencia a la reforma social. Los orígenes de la política social del Estado: estado de la cuestión, fuentes y archivos*, in "Espacio, Tiempo, Forma", UNED, t. 7, 1994, pp. 415-433

MONTERO GARCÍA, Feliciano: *El primer catolicismo social en España. Estado de la cuestión.*, in "Studia Storica", 2-IV, Salamanca, 1984

MONTERO GARCÍA, Feliciano: *La polémica sobre el intervencionismo y la primera legislación obrera en España: 1890-1900*, Madrid, "Revista de Trabajo", 59-60, 1980, (Parte I. El debate académico).

MONTERO GARCÍA, Feliciano: *La polémica sobre el intervencionismo y la primera legislación obrera en España: 1890-1900*, Madrid, "Revista de Trabajo", 61-62, 1981, (Parte II. El debate político-parlamentario).

MONTERO GARCÍA, Feliciano: *Orígenes y antecesores de la previsión social. Los seguros sociales en la España del siglo XX*, Madrid, Ministerio de Trabajo, 1988

MONTIEL, Josep: *Fuentes hospitalarias y niveles de vida. Barcelona, 1825-1875*, in *Actes del II Congrés d'història del Pla de Barcelona*, Barcelona, IMHB, 1985, Vol. I

MORA, Glòria - PASCUAL, M. Reyes: *L'organització de l'abastament de carn a la Barcelona del segle XVIII*, in *Actes del II Congrés d'Història del Pla de Barcelona*, Barcelona, IMHB, 1985, Vol. I

MORAL RONCAL, Antonio Manuel: *La lucha contra la viruela en el Madrid de la Restauración*, in "Aportes", 30, 1996

MORLANS, Sebastià - GRASES, Marià - PÀMIES, Josep: *Proyecto para el mejoramiento de la industria algodonera en Cataluña y de la clase obrera que a ella se dedica*, in "Diario de Reus", 15-9-68

MUÑOZ DE BUSTILLO BUSTAMANTE, Rafael: *La crisis del estado de bienestar: una aproximación desde la teoría económica*, in MONTIEL LLORENTE, Luis, Ed.: *La salud en el Estado de Bienestar. Análisis histórico*, Macrid, U.C.M., 1993

MUÑOZ MACHADO, S.: *La sanidad pública en España (Evolución histórica y situación actual)*, Madrid, Instituto de Estudios Administrativos, 1995

NADAL i FERRER, Joaquim Maria de: *La alegre beneficencia del ochocientos. Visión anecdótica barcelonesa. Conferencia pronunciada en la Balmesiana de Barcelona por J.M. de Nadal y Ferrer*, Barcelona, Rafael Dalmau, 1945

NADAL, Francesc: *Burgueses contra el municipalismo. La configuración de la Gran Barcelona y las anexiones de municipios (1874-1904)*, in "Cuadernos críticos de Geografía Humana", No. 59-60, 1985

NADAL, Francesc: *Burgueses, burócratas y territorio. La política territorial en la España del siglo XIX*, Madrid, Instituto de Estudios de Administración local, 1987

NADAL, Francesc: *Epidemias, alcantarillado y especulación (1884-1900). Una aproximación histórica del saneamiento de los municipios del Pla de Barcelona*, in *El naixement de la infraestructura sanitària de la ciutat de Barcelona*, Ajuntament de Barcelona, 1987, pp. 39-55, in "Estudis i Recerques de Salut Pública", No. 6

NADAL, Francesc: *Poder municipal y espacio urbano en la configuración territorial del Estado liberal español (1812-1975)*, in "Geo-Crítica", No. 37, gener 1982

NADAL, Jordi - SUDRIÀ, Carles: *Història de la Caixa de Pensions*, Barcelona, Edicions 62, 1981

NADAL, Jordi - TAFUNELL, Xavier: *Sant Martí de Provençals, pulmó industrial de Barcelona*, Barcelona, Columna, 1992

NADAL, Jordi, Dir.: *Història econòmica de la Catalunya contemporània*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1991

NAVARRO DOMÈNECH, Eduard: *Los Anuarios Estadísticos de la Ciudad de Barcelona; una eina útil per al coneixement de la ciutat a l'inici del segle XX*, in *Actes del III Congrés d'Història de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1993
ncia a la Comisión de Reformas Sociales, in "Estudios de Historia Social", No. 30, 1984

NOVAK, Tony: *Poverty and the State. An Historical Sociology*, Milton Keynes - Philadelphia, Open University Press, 1988

OLIVERAS SAMITIER, Josep: *Els padrons industrial s com a font per a l'estudi de la ciutat*, in *Actes del II Congrés d'Història Urbana del Pla de Barcelona*, 1990

ORS, Eugeni d': *Glosari*, Barcelona, Edicions 62, 1982

PALACIO MORENA, Juan Ignacio: *La institucionalización de la reforma social en España (1883-1924). La Comisión y el Instituto de Reformas Sociales*, Madrid, Ministerio de Trabajo, 1989

PASCUAL, Pedro: *La obrera española en el siglo XIX. Los legisladores la ignoraron y los obreros la boicotearon*, in "Aportes", 30, 1996

PAULÍS PAGÈS, Joan: *Ferrán, el cólera y la tuberculosis*, Valencia, 1930

PEDREGAL, Manuel: *Sociedades cooperativas*, 1886

PELLING, Margaret: *Cholera, fever and English Medicine, 1825-1865*, Oxford Historical Monographs, 1978

PERELLÓ ORTEGA, Juan: *Los grandes problemas sociales en España. Obra de interés general*, Barcelona, Est. Tip. Ramon Pujol, 1907

PÉREZ BARÓ, Albert: *Cent anys de la cooperativa de teixidors a mà (Gràcia, 1876-1976)*, Barcelona, Curial, 1976

PÉREZ BARÓ, Albert: *Història de les cooperatives a Catalunya*, Barcelona, Crítica, 1989

PÉREZ BASTARDAS, Alfred: *Francesc Moragas i Barret i la Caixa de Pensions (1868-1935)*, Barcelona, Servei d'Estudis (Inèdit)

PÉREZ BASTARDAS, Alfred: *L'Ajuntament de Barcelona a primers de segle (1904-1909). Albert Bastardas i Sampere, primer alcalde popular*, Barcelona, Edicions 62, 1980

PÉREZ CASTROVIEJO, Pedro María - MARTÍNEZ MARDONES, Inmaculada: *La alimentación de los pobres. Estrategias del gasto alimentario y la dieta en la Santa Casa de Misericordia de Bilbao, 1840-1940*, Bilbao, Ayunt. Bilbao, 1996

PÉREZ PUJOL, Eduardo: *La cuestión social en Valencia*, 1872

PESET, José Luis, Coord.: *Enfermedad y castigo*, Madrid, CSIC, 1984

PESET, José Luis: *Capitalismo y medicina; ensayo sobre el nacimiento de la seguridad social*, in "Estudios de Historia Social", 7, 1978

PESET, M. y J.L.: *Epidemias y sociedad en la España del Antiguo Régimen*, in "Estudios de Historia Social", 4

PETERSEN, Alan - BUNTON, Robin, Eds.: *Foucault. Health and Medicine*, London-New York, Routledge, 1997

PICCINATO, Giorgio: *Igiene e urbanistica in Italia nella seconda metà del XIX secolo*, in "Storia Urbana", 47, 1989

PICKSTONE, John: *Dealth, dirt and fever epidemics: rewriting the history of British "public health", 1780-1850*, in RANGER, Terence - SLACK, Paul, Eds.: *Epidemics and ideas. Essays on the historical perception of pestilence*, Cambridge-New York-Victoria, Cambridge University Press, 1992

PIÑAR MAÑAS, José Luís - REAL PÉREZ, Alicia: *Legislación sobre instituciones de beneficencia particular, fundaciones benéfico-asistenciales puras y mixtas*, Madrid, Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, 1987

PLA ALBEROLA, Primitivo: *El cólera en Cocentaina en la primera mitad del siglo XIX. Aspectos demográficos*, in "Anales de la Universidad de Alicante", 1, 1982

PORTER, Roy: *Disease, medicine and society in England: 1550-1860, prepared for the Economic History Society by Roy Porter*, Houndmills: Macmillan Education, 1987

PORTER, Roy, Ed.: *The Cambridge Illustrated History of Medicine*, Cambridge, C.U.P., 1996

PRADAS, Jordi - UBERO, Lina: *Identificació de la classe política de Sant Martí de Provençals entre 1875 i 1897*, treball inèdit consultable a l'Arxiu Municipal del Districte de Sant Martí, maig 1987.

PRADAS, Jordi: *Un sector preindustrial en crisi: el ram de la boteria*, in *Actes del II Congrés d'Història del Pla de Barcelona*, Barcelona, IMHB, 1985, Vol. I

PRAT DE LA RIBA, Enric: *Ley jurídica de la industria. Estudio de filosofía jurídica seguido de bases para la formación de un código industrial*, Barcelona, Lib. Penella y Bosch, 1898

PRATS, Llorenç: *La Catalunya rànica. Les condicions de vida materials de les classes populars a la Catalunya de la Restauració segons les topografies mèdiques*, Barcelona, Altafulla, 1996

PUIGVERT SOLÀ, Joaquim M.: *Església, territori i sociabilitat (s. XVII - XIX)*, Vic, Eumo, 2001

PUJADAS, Isabel: *La població de Barcelona a la meitat del segle XIX*, in "L'Avenç", 1988, 118

PUJADES, Isabel: *L'expansió demogràfica de 1857 a 1980: de la ciutat industrial a la ciutat metropolitana*, in AA.DD.: *Actes del II Congrés d'Història del Pla de Barcelona*, Barcelona, IMHB, 1985, Vol. I

PUSALGAS, Ignacio Miguel: *Cólera en 1854. Historia descriptiva y médica del cólera-morbo epidémico que invadió la ciudad de Barcelona y algunos pueblos de su provincia*, Barcelona, Impr. Vda. Saurí e Hijo, 1855

RADELET, Michel: *Mutualisme et syndicalisme. Ruptures et convergences. De l'Ancien Régime à nos jours*, Paris, Presses Universitaires de la France, 1991

RALLE, Michel: *El montepío obrero: ¿anacronismo o modelo?*, in "Estudios de Historia Social", 54-55, Madrid, 1991

RALLE, Michel: *Las huelgas antes y después del Primero de Mayo. Los conflictos españoles entre el 1886 y 1894*, in "Estudios de Historia Social", 54-55, Madrid, 1991

RAMON VIDAL, Jaume de: *Subministrament d'aigua i tifus a Barcelona (1914-1915)*, Barcelona, R. Dalmau, 1996

RAMOS, Gemma - BENGOCHEA, Soledad: *La patronal catalana y la huelga de 1902*, in "Historia Social", 5, 1989

RANGER, Terence - SLACK, Paul: *Epidemics and Ideas. Essays on the historical perception of pestilence*, Cambridge University Press, 1992

REIG, Ramir: *Blasquistas y clericales. La lucha por la ciudad en la Valencia de 1900*, València, Institució Alfons el Magnànim, 1986

REIG, Ramir: *Obrers i ciutadans*, València, Diputació de València, 1982

REIG, Ramir: *Populismes*, in "Debats", 12, València, 1985

RICA LAFORA, V.: *El cólera-morbo en Beniopa*, Valencia, Impr. y libr. de Ramon Ortega, 1885, 36 p.

RIERA TUÈBOLS, Santiago: *El positivisme científic i la difusió de les ciències naturals i mèdiques a la Renaixença*, in *Història de la cultura catalana*, Vol. 5, Barcelona, Edicions 62, 1994

RIERA VILARET, A.: *Primeros focos de la epidemia colérica de 1890*, Barcelona, 1890

RIERA, Joan: *Idealisme i positivisme en la medicina catalana del segle XIX*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1973

RIQUER, Borja de: *Les eleccions de la Solidaritat Catalana a Barcelona*, in "Recerques", 2, Barcelona, 2

RIQUER, Borja de: *Lliga Regionalista: La burgesia catalana i el nacionalisme (1898-1904)*, Barcelona, Edicions 62, 1977

RISQUES CORBELLÀ, Manel: *El Govern Civil de Barcelona al segle XIX*, Barcelona, Public. Abadia de Montserrat, 1995

RISQUES CORBELLA, Manel: *L'epidèmia del còlera a Barcelona, 1884-1885*, in "L'Avenc", No. 79, 1985

RITTER, Gerhard A.: *El estado social, su origen y desarrollo en una comparación internacional*, Madrid, Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, 1991, (München, Oldenbourg Verlag, 1989)

RIVAS MORENO, Francisco: *La mutualidad y los asalariados*, Impr. Vives Mora, València, 1909

ROBERT SURÍS, Agustín: *A las clases directoras de Barcelona*, Barcelona, A. López Robert, 1904

ROBERT YARZÁBAL, B.: *Balance del siglo XIX. La medicina*, Barcelona, 1985 (1901)

ROCA ROSSELL, Antoni, Ed.: *Cent anys de salut pública a Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1991

ROCA ROSSELL, A. - CAMARASSA, J. M., Dirs.: *Ciència i tècnica als Països Catalans. Una aproximació biogràfica als darrers 150 anys*, Barcelona, Fundació Catalana per a la Recerca, 1995

ROCA ROSSELL, Antoni: *Història del Laboratori Municipal de Barcelona. De Ferran a Turró*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1988

ROCA ROSSELL, Antoni: *Les possibilitats d'una producció científica catalana. Entorn de l'acció de la Mancomunitat de Catalunya*, in "Recerques", 14

RODÓN VALLS, A.: *Inventari de les associacions polítiques, sindicals i obreres inscrites en el Govern Civil de Barcelona des de 1887 fins a 1936*, Barcelona

RODRÍGUEZ FLORES, María Pilar: *Morir en Badajoz. El cólera de 1833. Medicina y sociedad*, Universidad de Extremadura, 1991

RODRÍGUEZ FLORES, María Pilar - ANTONA RODRÍGUEZ, María José: *La percepción de la epidemia de cólera de 1885. Badajoz ante una crisis*, Cáceres, Univ. de Extremadura, 1999

RODRÍGUEZ OCAÑA, E.: *El cólera de 1834 en Granada. Enfermedad catastrófica y crisis social*, Granada, Univ. de Granada, 1983

RODRÍGUEZ OCAÑA, E.: *La constitución de la medicina social como disciplina en España, 1882-1923*, Madrid, Ministerio de Sanidad y Consumo, 1987

RODRÍGUEZ OCAÑA, E.: *La dependencia social de un comportamiento científico: los médicos españoles y el cólera de 1833-35*, in "Dynamis", 1, 1981

RODRÍGUEZ OCAÑA, E.: *La labor estadística de Luis Comenge (1854-1916) en el Instituto de Higiene Urbana de Barcelona*, in "Dynamis", 5-6, 1985-86

RODRÍGUEZ OCAÑA, E.: *Medicina y acción social en la España del primer tercio del siglo XX. De la beneficencia al bienestar social. Cuatro siglos de Acción social*, Madrid, Siglo XXI, 1986

RODRÍGUEZ OCAÑA, E.: *Por la salud de las naciones. Higiene, microbiología y medicina social*, Madrid, Akal, 1992

ROLLET, Catherine - SOURIAC, Agnès: *Épidémies et mentalités: le choléra de 1832 en Seine-et-Oise*, in "Annales, Économies, Sociétés, Civilisations", Vol 29, 1974, pp. 935-965

ROMERO MAURA, Joaquín: *La Rosa de Fuego. El obrerismo barcelonés de 1899 a 1909*, Madrid, Alianza Universidad, 1989

RONQUILLO MORER, Carlos: *¿La división de los establecimientos industriales en incómodos, insalubres y peligrosos llena cumplidamente las necesidades de la práctica? ...*, Barcelona, Impr. Ramírez y Cia., 1869

RONQUILLO MORER, Carlos: *Los obreros de Cataluña*, in *Revista de Cataluña*, Vol. II, 1862

RONQUILLO MORER, Carlos: *Preceptos de salubricación y beneficencia aplicables a las epidemias de Barcelona en general y a las de fiebre amarilla en particular*, Barcelona, Establ. tip. de Narciso Ramírez, 1871, 32 p.

RONQUILLO, José Oriol: *El Almotacén. Instrucción popular para la elección de sustancias alimenticias (...). Nociones sucintas de Higiene y de economía doméstica útiles a todas las familias y provechosas a los agentes no peritos de las Municipalidades encargados de la vigilancia de la venta de comestibles*, Barcelona, Impr. Ramírez y Cia., 1868

ROSEMBERG, Charles: *Cholera in nineteenth-century Europe: A tool for social and economic analysis*, in "Comparative Studies in Society and History", 8, 1965-66, pp. 452-63

ROTLLAN i VERDAGUER, Armand: *Història de les epidèmies del segle XIX a Manresa*, Tesi doctoral, UAB-Medicina, 1988

ROTLLAN i VERDAGUER, Armand: *La salut pública manresana del segle XIX*, Manresa, Centre d'Estudis del Bages, 1990

RUBIO LARA, María Josefa: *La formación del Estado Social*, Madrid, Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, 1991

RUBIO LÓPEZ DE LA LLAVE, Félix: *Las Juntas de Reformas Sociales y el Reformismo Social en la Restauración (1900-1924)*, in "Espacio, Tiempo y Forma", UNED, 1987

RULE, John: *Clase obrera e industrialización*, Barcelona, Crítica, 1990

RUMEU DE ARMAS, A.: *Historia de la previsión social en España*, Madrid, 1944

SALARICH, Joaquín: *Higiene del tejedor. O sean, medios físicos y morales para evitar las enfermedades y procurar el bienestar de los obreros ocupados en hilar y tejer el algodón*, Vich, Impr. Soler Hnos., 1857

SALAS ANTÓN, Juan: *La cooperación: El cooperador cooperatista*, Barcelona, 1906

SÁNCHEZ JIMÉNEZ, José: *La acción social cristiana en el último decenio del siglo XIX: Las repercusiones de la "Rerum Novarum" en España*, in "Cuadernos de Historia Moderna y Contemporánea", Madrid, Univ. Compl., I, 1980

SÁNCHEZ NÚÑEZ, Lorenzo: *Informe general de la Comisión facultativa enviada por el Gobierno español a observar el cólera-morbo en países extranjeros, remitido desde Berlín en 31 de mayo de 1833 por Lorenzo Sánchez Núñez, ...*, Madrid, Imprenta Real, 1834

SANZ DE DIEGO, Rosa María: *El catolicismo social español ante la peregrinación obrera de 1894*, in "Estudios Eclesiásticos", No. 55, 1980

SEGARRA, Ferran: *Política urbanística i creixement urbà*, in SOBREQÜÉS, J., Dir.: *Història de Barcelona*, Vol. 6, Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, 1995

SEGURA i MAS, Antoni: *Els amirallaments, una font per a l'anàlisi de la propietat de la terra a la segona meitat del segle XIX*, in "Estudis d'Història Agrària", 1990, 8

SENTIÑÓN, Gaspar: *El cólera y su tratamiento*, Barcelona, 1883

SEOANE, Mateo: *Informe acerca de los principales fenómenos observados en la propagación del cólera indiano por Inglaterra y Escocia y sobre el modo de propagarse aquella enfermedad*, Londres, Oficina de D. Santiago Holmes, 1832, 137 p.

SERRA VIDAL, Feliciano: *Memoria de los mataderos municipales de Barcelona*, Barcelona, 1905

SERRALLONGA URQUIDI, Joan: *Epidemias e historia social. Apuntes sobre el cólera en España, 1833-1865*, in "Historia Social", 24, 1996

SERRANO, Carlos, *Cultura popular - Cultura obrera en España alrededor de 1900*, in "Historia Social", 4, València, 1989

SHUBERT, Adrian: *"Charity Properly Understood": Changing Ideas about Poor Relief in Liberal Spain*, in "Comparative Studies in Society and History", Vol. 33, 1, 1991

SLACK, Paul: *The English Poor Law, 1531-1782*, Cambridge, Cambridge University Press, 1995

SMITH, Àngel: *Oficis i formació de classe a Barcelona, (1899-1914)*, in *Catalunya i la Restauració. Congrés Internacional d'Història*, Manresa, Centre d'Estudis del Bages, 1992

SMITH, Angel: *Social conflict and trade-union organisation in the Catalan-cotton textile industry, 1890-1914*, in "International Review of Social History", XXXVI, 1991, pp. 331-376

SNOWDEN, Frank M.: *Naples in the time of Cholera, 1884-1911*, Cambridge, Cambridge University Press, 1995

SOL ORTEGA, Juan: *Contribución al homenaje al Dr. Ferrán*, Barcelona, 1907

SOLÀ ABADAL, J.: *El médico improvisado en tiempo de cólera epidémico*, Sabadell, 1883

SOLÀ GUSSINYER, Pere: *Associacionisme i fet urbà d'ençà de la primera fase de la Restauració: Les eines metodològiques*, in *Actes del II Congrés d'Història del Pla de Barcelona*, 1985

SOLÀ GUSSINYER, Pere: *Els ateneus obrers i la cultura popular a Catalunya*, Barcelona, La Magrana, 1978

SOLÀ GUSSINYER, Pere: *Història de l'associacionisme català contemporani. Barcelona i les comarques de la seva demarcació*, Barcelona, Generalitat de Catalunya-Departament de Justícia, 1993

SOLÀ GUSSINYER, Pere: *Les germandats de socors a Barcelona, Segles XIX i XX*, in *Actes del III Congrés d'Història del Pla de Barcelona*, Barcelona, 1993

SOLÉ SABATÉ, J.M.: *Història del Foment Martinenc*, Barcelona, Foment Martinenc, 1978

SORCINELLI, Paolo: *Miseria e malattie nel XIX secolo. I ceti popolari nell'Italia Centrale fra tifo petecchiale e pellagra*, Milano, Franco Angeli Editori, 1979

SOTO CARMONA, Álvaro: *El trabajo industrial en la España contemporánea (1874-1936)*, Madrid, Anthropos, 1989

SOTO CARMONA, Álvaro: *La conflictividad social en Barcelona (1903-1922)*, in *Catalunya i la Restauració. Congrés Internacional d'Història*, Manresa, Centre d'Estudis del Bages, 1992

SUÁREZ CORTINA, Manuel, Ed.: *La Restauración, entre el liberalismo y la democracia*, Madrid, Alianza Universidad, 1997

SUÑOL GROS, José: *Guía de San Martín de Provensals. Acompañada de un plano general de la población y de cinco de las barriadas más importantes de la misma*, Barcelona, La Academia, 1888

TATJER MIR, Mercè: *L'evolució de la població de Barcelona entre el 1860 i el 1897*, in SOBREQÜÉS, J.: *Història de Barcelona*, Vol. 6, Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, 1995

TATJER MIR, Mercedes: *Burgueses, inquilinos y rentistas. Mercado inmobiliario, propiedad y morfología del centro histórico de Barcelona: la Barceloneta, 1753-1982*, Madrid, CSIC, 1988

TAVERA GARCÍA, Susanna: *La condición de la clase obrera inglesa, 1750-1850. Un debate todavía*, in "Historia Social", 2, 1988

TERMES, Josep: *Anarquismo y sindicalismo en España. La Primera Internacional (1864-1881)*, Barcelona, Crítica, 1977

TERMES, Josep: *De la Revolució de Setembre a la fi de la Guerra Civil*, in VILAR, P., Dir.: *Història de Catalunya*, vol VI, Barcelona, Edicions 62, 1987

TERMES, Josep: *Els ateneus populars. Un intent de cultura obrera*, in "L'Avenç", 1987, 107

TERMES, Josep: *Federalismo, anarquismo y sindicalismo*, Madrid, Anagrama, 1976

THANE, Pat: *Foundations of the Welfare State*, London-New York, Longman, 1982

TITOS MARTÍNEZ, Manuel: *La Caja General de Depósitos (1852-1874)*, in "Moneda y Crédito", 151, 1979

TORRAS RIBÉ, J.M.: *Curtidores y tenerías en Cataluña. Organización de un oficio preindustrial, Siglos XIV-XIX*, Vic

TORRENT, Joan - TESIS, Rafael: *Historia de la premsa catalana*, Barcelona, Bruguera, 1966

TOSCAS SANTAMANS, Eliseu: *L'Estat i els poders locals a la Catalunya del segle XIX. Una visió des de Sarrià (1780-1860)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997

TOWNSON, Nigel, Ed.: *El republicanismo en España (1830-1977)*, Madrid, Alianza Universidad, 1994

TRIAS, Juan José - ELORZA, Antonio: *Federalismo y reforma social en España (1840-1870)*, Madrid, Castilla, 1975

TRINIDAD FERNÁNDEZ, Pedro: *Penalidad y gobierno de la pobreza en el Antiguo Régimen*, in "Estudios de Historia Social", Nos. 48-49, 1989

TUÑÓN DE LARA, M., Dir.: *Las ciudades en la modernización de España. Los decenios interseculares*, Madrid, Siglo XXI, 1992

TUÑÓN DE LARA, Rafael: *El cólera y la vacunación anticolérica*, Sevilla, Impr. de E. Rasco, 1885

TUTAU VERGÉS, Juan: *El cólera. Memoria leída en el Ateneo Barcelonés*, Barcelona, 1885

UCELAY DA CAL, Enric: *Acerca del concepto "Populismo"*, in "Historia Social", 2, València, 1988

UCELAY DA CAL, Enric: *La Catalunya Populista. Imatge, cultura i política en l'etapa republicana (1931-1939)*, Barcelona, La Magrana, 1982

UCELAY DA CAL, Enric: *La Diputació i la Mancomunitat: 1914-1923*, in *Història de la Diputació de Barcelona*, Barcelona, Diputació de Barcelona, 1987

URQUIJO GOITIA, José Ramón de: *Madrid ante la epidemia de cólera de 1854-56*, in PESET, J.L., Coord.: *Enfermedad y castigo*, Madrid, CSIC, 1984

URTEAGA, Luis: *Higienismo y ambientalismo en la medicina decimonónica*, in "Dynamis", 5-6-, 1985-86

VALENTÍ, C.: *El cólera en Torroella de Montgrí en 1885*, Barcelona, 1886

VICENTE IZQUIERDO, Manuel: *El moviment societari obrer a Barcelona i la seva rodalía (1) (1890-1893). Proliferació de societats, activitat societària i moviment vaguístic*, in *Catalunya i la Restauració. Congrés Internacional d'Història*, Manresa, Centre d'Estudis del Bages, 1992

VIDAL GALACHE, Florentina: *¿Qué hacemos con los pobres? El origen del Asilo de San Bernardino (1834)*, in "Espacio, Tiempo y Forma", t. 5, 1992

VIDAL GALACHE, Florentina: *El impacto de la Ley General de Beneficencia de 1822 en Madrid*, in "Espacio, Tiempo y Forma", 1, 1987

VIDAL GALACHE, Florentina: *Ser viejo en Madrid. El Hospital de Incurables de Jesús Nazareno y otros centros de asistencia a los ancianos*, in "Espacio, Tiempo y Forma", t.6, 1993, pp. 367-376

VILA, Joaquín: *Una fase de la Cuestión Social. Estudio de actualidad*, Barcelona, Impr. Francisco Fossar, 1891

VILLACORTA BAÑOS, Francisco: *Culturas y mentalidades en el siglo XIX*, Madrid, Síntesis, 1993

VOLTES BOU, Pedro: *La política de fin de siglo a través de la prensa barcelonesa de la época*, Barcelona, Institut Municipal d'Història, 1978

WATTS, Sheldon: *Epidemias y poder. Historia, enfermedad, imperialismo*, Barcelona-Santiago de Chile, 2000 (1997)

WOHL, Anthony S.: *Endangered lives public health in Victorian Britain*, London Methuen Cop., 1984

WOOLF, Stuart: *Los pobres en la Europa moderna*, Barcelona, Crítica, 1989

ZARZOSO ORELLANA, Alfons: *Prevenió epidèmica i salut pública a la Barcelona del segle XVIII*, Tesi de Llicenciatura, Universitat Pompeu Fabra, Barcelona, 1994

